

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

124. ÉVFOLYAM 2008. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Telefonközpont: 279-2760
Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>
(Keresés: Magyar Könyvszemle)
Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

TARTALOM

<i>V. Ecsedy Judit</i> : A gályarab-per propagandakiadványai – tipográfiai szempontból	1
<i>Margócsy Dániel</i> : A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben	15
<i>H. Kakucska Mária</i> : Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának vázlatos története. II.	27
<i>Sipos Anna Magdolna</i> : Népkönyvtárak telepítésével a magyarságmentés érdekében	39

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csorba Dávid</i> : Egy bártfai kalendárium kalandos eltűnése	54
<i>Sas Péter</i> : A bonchidai Bánffy-kastély egykori kéziratgyűjteménye	56
<i>Perger Péter</i> : M. Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen, legkorábbi, évszámmal jelölt kolozsvári nyomtatványa	62
<i>S. Sárdi Margit</i> : Bethlen Kata orvosoló könyve	69

FIGYELŐ

<i>Weeber Tibor–Zichy Mihály</i> : 150 éve született Fejérpataky László	72
---	----

SZEMLE

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmenten in Sopron. Hg. v. Edit Madas, in Verbindung mit Judit Lauf Nobilis, Gábor Sarbak, András Vizkelety, unter Mitwirkung v. Katalin Füle, Veronika Szalai, Janka Szendrei, Tünde Wehli. Bp. 2006. (<i>Veszprémi László</i>)	77
A csíksomlyói Ferences nyomda és könyvkötő műhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére. Kiállítási katalógus. Csíksomlyó, 2007. (<i>Bánfi Szilvia</i>)	79
Piarista iskoladrámák 2. S. a. rend.: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna. Bp. 2007. (<i>Tar Gabriella-Nóra</i>)	81
Fleisz János: Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940. Pécs, 2005. (<i>Buzinkay Géza</i>)	83
Historicus Societatis Jesu – Szilas László emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal, Szilágyi Csaba, Zombori István. Bp. 2007. (<i>Szelestei N. László</i>)	85
Philippe le Beau (1478–1506). Les trésors du dernier duc de Bourgogne. Exposition organisée à l'occasion du cinquième centenaire de la mort de Philippe le Beau. Du 3 novembre 2006 au 27 janvier 2007. Chapelle de Nassau, Bibliothèque royale de Belgique. Catalogue édité par Bernard Bousmanne, Hanno Wijsman, Sandrine Thieffry. Bruxelles, 2006. (<i>Monok István</i>)	87

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Ecsedy, Judit, V.</i> : Les publications du procès des pasteurs condamnés aux galères – du point de vue typographique	1
<i>Margócsy, Dániel</i> : La Bible de Komáromi Csipkés à Leyde	15
<i>Kakucska, Mária, H.</i> : L'histoire brève de l'Orczyanum, bibliothèque de la famille Orczy. II.	27
<i>Sipos, Anna Magdolna</i> : Pour le sauvetage de l'ethnie magyare, par des bibliothèques populaires	39

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Csorba, Dávid</i> : La disparition aventureuse d'un calendrier de Bartfa	54
<i>Sas, Péter</i> : L'ancienne collection de manuscrit du château des Bánffy de Bonchida	56
<i>Perger, Péter</i> : Imprimé inconnu, premièrement daté de Kolozsvár de Miklós Tótfalusi Kis	62
<i>Sárdi, Margit, S.</i> : Livre de médication de Kata Bethlen	69

CHRONIQUE

<i>Tibor, Weeber–Mihály, Zichy</i> : Les 150 ans de László Fejérpataky	72
--	----

REVUE

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmenten in Sopron. Hg. v. Edit Madas, in Verbindung mit Judit Lauf Nobilis, Gábor Sarbak, András Vizkelety, unter Mitwirkung v. Katalin Fülep, Veronika Szalai, Janka Szendrei, Tünde Wehli. Bp. 2006. (<i>Veszprémy, László</i>)	77
L'atelier typographique et de reliure des Franciscains à Csiksomlyó. A la mémoire des typographes et relieurs franciscains de Csiksomlyó. Catalogue d'exposition. Csiksomlyó, 2007. (<i>Bánfi, Szilvia</i>)	79
Pièces de théâtre scolaires des piaristes. 2. Publ.: Katalin Czibula, Júlia Demeter, István Kilián, Márta Zsuzsanna Pintér. Bp. 2007 (<i>Tar, Gabriella-Nóra</i>)	81
Fleisz, János: L'histoire de la presse hongroise de Transylvanie 1890–1940. Pécs, 2005. (<i>Buzinkay, Géza</i>)	83
Historicus Societatis Jesu – Mélanges pour László Szilas. Réd. Antal Molnár, Csaba Szilágyi, István Zombori. Bp. 2007. (<i>Szelestei N., László</i>)	85
Philippe le Beau (1478-1506). Les trésors du dernier duc de Bourgogne. Exposition organisée à l'Occasion du cinquième centenaire de la mort de Philippe le Beau. Du 3 novembre 2006 au 27 janvier 2007. Chapelle de Nassau, Bibliothèque royale de Belgique. Catalogue édité par Bernard Bousmanne, Hanno Wijsman, Sandrine Thieffry. Bruxelles, 2006. (<i>Monok, István</i>)	87

V. ECSEDY JUDIT
**A gályarab-per propagandakiadványai
– tipográfiai szempontból**

Amikor a főurak körében szerveződő fegyveres felkelés terve elbukott, a hatalom megindította a politikai jellegű perek majd fél évtizedes sorozatát. A három szervező főúr, Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc és Frangepán Ferenc kivégzését (1671) követően elkezdődtek a protestáns prédikátorok elleni tanúkihallgatások, majd a perek. Az a per, amelyben a protestáns prédikátorokat gályarabságra ítélték, 1674. március 5-én kezdődött Pozsonyban, és két hónapig tartott. A jegyzőkönyvet 1674. április 30-án zárta le Szelepcsényi György esztergomi érsek aláírása és pecsétje. Ezt a pert a hatalom az előző évi, 1673. szeptember 25-én indította, és kellően be nem végzett per folytatásának tekintette.

A per jegyzőkönyvébe bizonyítékként levelek, valójában röpiratok is bekerültek. Ezek között volt Bethlen János 1670. október 14-i levele, amelyet 1671-re datálva illesztettek a periratok közé. Bemásolták a periratokba Apafi Mihály fejedelem két levelét 1672. április 25-ről: egyik a helvét köztársasághoz, a másik a francia királynak szólt. Ezek viszont korábbra datálva, 1671. március 18-i keltezéssel kerültek be, és nem Apafi, hanem Kovásznai Péter erdélyi református püspök neve alatt.¹ Bekerültek még a periratokba a vádlottak külföldre írt segélykérő levelei, amelyeket a jegyzőkönyv szintén (az 1673-ban elhunyt) Kovásznai Péter művének tekintti. A legnevezetesebb Vitnyédi István két levele, amelyeket döntő bizonyítékként csatoltak a vádirathoz. E két utóbbi annyiban különbözik a periratba került többi levélről (röpirattól), hogy nyomtatott változataik is fennmaradtak.

E dolgozat célja a pert kísérő nyomtatványok tipográfiai elemzése.

Elsőként ezt a két említett, Vitnyédi aláírását viselő nyomtatott levelet vizsgáljuk, amelyeket ma a történet- és irodalomtudomány szinte egyöntetűen olyan koholmánynak tart, amelyeknek kézzel írott eredetije sohasem volt. Mindkettőnek a célja kétségtelenül a vádak kézzelfoghatóvá tétele, a bizonyíték erősítése volt, és ugyanezt a célt szolgálta az is, hogy *Copia* címen mindkettő nyomtatványként került nyilvánosságra. A „gályarab-per” idején, a nyomtatott levelek állítólagos írója, Vitnyédi István már nem élt (1670 februárjában meghalt), az egyik levél címzettje, Keczer Ambrus sárosi nemes pedig éppen útban Pozsonyba, az idézésre menet halt meg 1671-ben. Maga Vitnyédi személye, vagy a vele való kapcsolat

¹ S. VARGA Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Pozsony, 2002. 22.

azonban elegendő vád volt, lévén a Zrínyiek belső embere, aki a felségárulásért kivégzett Nádasdy Ferenc környezetében nevelkedett.

A két levél datálása nem kevésbé problematikus, mint a fent említett, Erdélyből származó leveleké, (amelyek közül, mint láttuk, az egyik korábbra, a másik későbbre datálva került be a periratokba, vagyis mindkettő tévesen 1671-hez). Mindkét hamisított Vitnyédi-levélnél ügyeltek arra, hogy még a soproni ügyvéd életében íródottak tűnjenek, vagyis a Bethlen Miklósnak szólót Eperjesről, 1669. május 10-ről datálták, a másikat, a Keczer Ambrusnak szólót pedig Pozsonyból 1669. december 30-áról. Ahogy említettük, a három szereplő közül, amikor a koholt levelek a periratokba bekerültek, már csak Bethlen Miklós volt életben, aki *Apológiájában* is, és a prédikátoroknak 1675-ben írt levelében is durva hamisításnak tartotta a neki címzett levelet.²

A nyomtatott levelek kétféle változatban maradtak fenn (a harmadik változathoz nincs példány). Külsejükben egymástól teljesen eltérő nyomtatványok. A dolog lényegéhez tartozik, hogy impresszuma egyiknek sincs, így nyomtatásuk helyéhez csak a tipográfiai vizsgálódás adhat támpontot.

1. Az egyik változatban³ *I. Copia* címmel a Keczer Ambrusnak szóló levél és *II. Copia* címmel a Bethlen Miklósnak szóló levél is szerepel. Maga a nyomtatvány egyetlen folió lap, amelynek mindkét oldalán van nyomtatás. A rektón egy virágmintás „N” iniciáléval kezdődik a Keczernek szóló levél (valójában egy oldalra fordított „Z” iniciálé, amely itt N-két szolgál). A verzón a szöveg folytatódik, itt olvasható a Bethlen Miklósnak szóló levél, 1669. májusi datálással, majd a levél után magyarázó záradék következik arról, hogy e két levél eredetijét bemutatták Pozsonyban 1674-ben a király által delegált bíróságnak. Itt a szövegkezdő H iniciálé ágaskodó kost ábrázol, ugyanabból a növény- és állat-alakos iniciálésorozatából, mint az N betű. Már a jellegzetes iniciálék is a kassai városi nyomdára utalnak, de ugyanezt erősíti az a kalligrafikus kurzív betű, amellyel a fenti záró szöveget szedték.⁴ A nyomtatvány értelemszerűen legkorábban 1674-ben készülhetett, és ezt a datálást a Kassán akkoriban használatban lévő betűk és díszek is

² *Bethlen Miklós levelei (1657–1698)*. Összegejt., bev., jegyz.: JANKOVICS József. Bp. 1987. /Régi magyar prózai emlékek 6/1./ benne: Bethlen M. levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz: 1159–1180, Vitnyédi-féle levél Bethlennek: 1167–1168, a Keczernek szóló: 1168–1169, mindhárom magyar fordításban.

³ *I. Copia literarum Stephani Wittnyedi ad Ambrosium Keczer datarum Posonij 30. Decembris, Anno 1669. II. Copia literarum in cifris Scriptarum Stephani Wittnyedi ad Nicolaum Bethlen, ex Ungarico in Latinum versarum ac uti ex contextu apparet, Mense Majo, Anno 1669. Eperiessini datarum.* – SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. II.* Bp. 1885. (továbbiakban *RMK*) *RMK* II 2046. Példányok: MTA K: Ráth f 2362 és BpEK: *RMK* II 476.

⁴ A kassai városi nyomda felszerelésének rekonstrukcióját PAVERCSIK Ilona végezte el: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből. 2.: Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban. Kassa nyomdászata az 1660-as és az 1670-es években.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. 309–377. A közleményben megtalálható az állat- és virágmintás iniciálésorozat reprodukciója is.

alátámasztják. Ugyanerre az évre datálta bibliográfiájában Ján Čaplovič is, bár ő pozsonyi nyomdahelyet feltételezett.⁵

A magyarázó szöveggel megjelent, mindkét Vitnyédi levelet közlő nyomtatvány tehát megállapításunk szerint a kassai városi nyomdában készült: ugyanott, ahol három évvel korábban Bársony György *Veritas toti mundo declarata* című harcos ellenreformációs vitairata.⁶ Azon csak Kassa és az 1671-es évszám olvasható, a nyomda és a nyomdász nevét nem tartották szükségesnek kiírni. Ennek az eljárásnak a kassai városi nyomdában (ellentétben a nagyszombatival) nagy hagyománya volt. Amikor az 1660-as években sárospataki és kassai résztvevőkkel zajlottak a hitviták, akkor a nyomda egyaránt adott ki protestáns és katolikus vitairatokat – következésképpen a nyomda, de gyakran még a város megnevezése nélkül is. Bársony György vitairatának nyomtatása idejében azonban a jezsuiták olyan mértékben megerősítették helyzetüket a városban, hogy protestáns kiadvány már alig jelent meg a városi nyomdában. Ezekben az években, tehát feltételezésünk szerint a Vitnyédi-levelek nyomtatásakor, 1674-ben is még a svéd származású Eric Ericson (1669–1674) állt a városi nyomda élén. [1. kép]

A jezsuitáknak azonban rövid ideig, éppen 1673–1674-ben Kassán saját nyomdájuk is volt.⁷ Felmerülhet a kérdés, hogy ha a nyomtatás évének 1674-et tartjuk, miért nem ott készült ez a nyomtatott levél? A jezsuiták nyomdájára azonban – amelynek felszerelése, így betűi, díszei is egészen mások voltak mint a városi nyomdáé – előbb 1674. március 24-én égett le, majd egy még súlyosabb tűzvész ugyanez év augusztusában teljesen tönkretette a műhelyt. Ennek alapján feltehetően már 1674 tavaszától rákényszerültek, hogy ismét a városi nyomdát vegyék igénybe. Ettől kezdve a jezsuiták továbbra is a városi műhelyt foglalkoztatták, mint korábban, saját műhelyük felállítására előtt. Sőt, az 1670-es évek második felében már szinte csak az ő kiadványaik jelentek meg a kassai városi műhelyben.

2. Az a nyomtatvány, amely csak a Keczer Ambrusnak szóló Vitnyédinek tulajdonított levelet tartalmazza,⁸ két folio levélből áll, külsején, a hivatalos iratokon szokásos módon a cím: *Copia literarum def. Stephani Wittnyedi, ad def. Ambrosium Keczer datarum Poson. 30. Decembris anno 1669*, a második lapon pedig „Generose Domine, etc.” megszólítással kezdődik maga a levél. Ennek a nyomtatványnak egyetlen dísz egy sávozott mintájú, nagyalakú (31×31 mm) N iniciálé. Ez, és a szöveg betűi is egyértelműen nagyszombati eredetre vallanak. Ilyen iniciálésorozat csak a nagyszombati akadémiai nyomdának volt, méghozzá Ferenczffy Lőrinc készletéből került előbb Pozsonyba, majd onnan Nagyszombatba, itt – eredeti helyzetéhez képest⁹ az N betű – fejen áll. A szövegben látható egyenetlenségek

⁵ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliográfia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Diel I. Martin, 1972. 426. tétel

⁶ SZABÓ: *RMK II 1269*

⁷ PAVERCSIK: *Fejezetek a kassai ...* 360–365.

⁸ SZABÓ: *RMK II 2047*. Példányok: MTA K: *RM II 580* (6 példányban) és OSzK: *RMK II 2047*

⁹ Lásd az iniciálé-sorozat többi tagjával együtt HOLL Béla összeállításában: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980.

110.

I.
C O P I A

Literarum Stephani Wittnyedi, ad Ambrosium Keczer datarum
Polonij 30. Decembris, Anno 1669.

G E N E R O S E D O M I N E &c.

Onnihil valetudinarius sum. Medio tamen alterius
mihî fidi amanuentis Dom. vestræ significo. Quod
ego redux X# (3 convenerim) Cum Solnensi Ray-
czeni, Thuroczeni primariis Pastoribus, ubi vis sepa-
ratim contulimus negotium. Domini etiam Super-
intendentes sub maximo secreto dispofuerunt Ec-
clesias. In Montanis Civitatibus Sapientes, ben. q; doctos Seniores
FZ: admonuimus, ubi primùm homo Dom. vestræ vel S, advenerit,
in promptu sint omnes. Ex Silesia, Moravia, & Bohemia veri cogna-
ti nostri, cum Prædicante Solnensi & sibi conterminis, ex Austria verò
& Moravia cum transalbo-montanis Szenicziensibus & Szobotisryen-

II.

C O P I A

Literarum in cifris Scriptarum Stephani
Wittnyedi ad Nicolaum Bethlem, ex Vn-
garico in Latinum versarum, ac uti ex contextu ap-
paret, Mensè Majo, Anno 1669. Eperiesini datarum.

Odiè decimâ Maji Dominationis Vestræ Lite-
ras Eperiesini accepi. Sanctè conclusum est
ut libertates nostras proprio Sanguine defen-
damus; Turcarum Imperatori tributum de-
mus; Cum Regno Transylvaniae unius cordis
erimus. Rex Franciæ præstabit tributum: per Legatum
Gallicum obtulit. Quod si non præstaret, ipsimet nos da-
bimus, modo sit in parato. Omnes Lobkoviczj insani
Sermones non sunt curandi, nec fallus Montecuculi. Sed
valdè bonum esset, si Transylvaniae Sacra Corona occultè
litteras scriberet Prædicantibus ad omnes partes, bene ut
disponerent plebem; & ad tributum, ac etiam ut arma capiat,
quando signum dabitur. Evangelicus Status bene dispo-
suit: Trans Danubianam terram Soproniensibus & Kólze-
giensibus præcipuis Prædicantibus commissimus. Monta-

1. A Kassán nyomtatott „Copia” két lapjának felső része (kicsinyítve)

(bizonyos betűk följebb, vagy lejjebb helyezkednek el a sorhoz képest, bizonyos nagybetűkből kétféle van, hol egyiket, hol másikat látni a szövegben) oka, hogy a szöveg nyomtatásához felhasznált típus kétféle forrásból származó betűk keveredéséből származik. Megtalálhatók benne egyrészt a Pázmány Péter által a pozsonyi jezsuita kollégiumnak adományozott betűk (amelyek 1648 óta Nagyszombatban voltak), másrészt a Ferenczffy Lőrinc bécsi nyomdájából származó, és Nagyszombatba ugyancsak Pozsonyból érkező, nagyjából hasonló méretű betűk.¹⁰ Ez utóbbiakat Nagyszombatban 1662-től kezdve használták. Míg Pozsonyban Ferenczffy betűit még szándékosan külön tartották, addig Nagyszombatban már összekeveredett az egyéb forrásból származó nyomdai anyaggal. [2. kép] A nyomtatott levelet a betűk állapota alapján legkorábban 1671-ben nyomtathatták, mert az ekkori nyomtatványokban már szerepel az a jellegzetes, vastag vonalú U betű,¹¹ amelyet a nyomtatott levélben többször is látni, de ismerve a másik Vitnyédinek tulajdonított nyomtatott levelet – és annak 1674-ből származó magyarázó záradékát – nyomós érvek szólnak amellett hogy a kettőt egykorúnak tekintsük. Ha különböző nyomdáknak készültek is a nyomtatott „Vitnyédi”-levelek, kinyomtatásukat katolikus részről nagyjából egyidejűleg, a per folyamán, vagy közvetlenül azután tartották szükségesnek.

Valójában az utolsó lehetséges év, amikor tipográfiai indokok alapján ez a nyomtatvány Nagyszombatban készülhetett, az 1674-es, tekintve hogy ennek az esztendőnek során kezdődött meg a nyomdafelszerelés nagyarányú felfrissítése és a régi betűk lecserélése újakkal. Ez 1675-re befejeződött. 1674-ben azonban még vannak olyan nyomtatványok, amelyek a részben vagy teljes egészükben a régi betűkkel készültek, (mint a most tárgyalt hamis Vitnyédi-levelel) és vannak olyanok, amelyeken fokozatosan feltűnik az új beszerzés. Nagyszombatban 1674-ben a nyomda prefektusa Szentiványi Márton lett. Ettől az időponttól kezdődött a felszerelés bővítése, megkezdődött a nyomda nagyüzemmé szervezése. A nyomda faktora ezekben az években Byller Máté volt. Megjegyzendő, hogy Ján Čaplovič is az 1674-es nyomtatási évet tartotta valószínűnek ennek a *Copíának* esetében is,¹² de mint az előzőnél, itt is pozsonyi nyomtatást feltételezett. A pozsonyi nyomtatás lehetőségét mindkét esetben elvethetjük, hiszen az ott működő egyetlen nyomdász, Gottfried Gründer 1673 után nem adott életjelt magáról, ismeretes, hogy visszatért Boroslóba, a Baumann-műhelybe, ahonnan jött. A két – mint láttuk, külsejükben egymástól teljesen különböző tipográfiájú – nyomtatvány egyike sem mutat semmi hasonlóságot az 1673-ig Pozsonyban dolgozó Gründer felszerelésével.

3. A Szabó Károly által még ismert harmadik nyomtatott *Copia*, amely viszont csak a Bethlen Miklósnak szóló levelet közölte, és egykor megvolt Knauznál, Esztergom-

¹⁰ Egyiknek 20-sor mérete 117 mm, a másiké 118 mm.

¹¹ Például a *Libánuson termő cédrus-fának veleje* c. műben (Nagyszombat, 1671), – *RMK I 1122*, a R2a lapon többször is.

¹² ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia ...* 424

Generose Domine

Non nihil valetudinarius fu-
rius mihi fidi amanuensis
significo. Quod ego rec-
tim: cum Solnensi, Rayc-
marijs Pastoribus: ubi vis
negotium. Domini eti-
sub maximo secreto disposuerunt Ecc-
Civitatibus Sapientes beneq; doctos Se-
mus ut ubi primùm homo D. V. vel S-
sint omnes. Ex Silesia Moravia & Bohe-
stri cum Prædicante Solnensi & sibi ce-
verò & Moravia cum transalbo-monta-
Szobotisttyensibus correspondent. Sup-
riò excubat. Thuralukiensem Distric-
Peditatus ejusdem loci Prædicans ad i-
net. Pofonienses cum Liberis istis Civ-
spofiti. Trenchinio V. D. attendat un-
Arvensi, & ut coram contulimus, neces-
sionibus, sed valde prudenter, insinuetur
saltem boni publici, & libertatis sit ferr-
Košzegiensis nimium dependent à Spi-
etoribus, & diriguntur ad eorum placitu-
firi. Ultrò-Danubialis Districtus sit me-
rini, Komaromy, Vesperimij, horum locc-
officio suo satisfaciet, uti M N fufius se-
literæ à Partium Superiorum Ecclesijs
Quia verò populus à Spiritualibus Pastro-
ca Domini præcedebat: Illi sint ubiq;
formis motores: Illi verbo, nos opere
juvabit. Vratislaviam & Danszkam in magnatum ma tran-
missum esse Cambium D. V. omnibus perscribere potest.
Gallus tardè movet dummodo pennas suas mittat. Nos in-
terim non moremur. Cassoviam, Eperyessinum, Leuczovi-
am, cum Districtu Lubloviensi D. V. moveat. Ego hic non
dormiam.

Datum Pofonij 30. Xbris 1669.

G. D. V: Benevolus & Syncerus Servitor:

Stephanus Wittnyedi

De Musay

Copia Literarum
Def. Stephani Wittnyedi, ad
def. Ambrosium Keczer da-
tarum Pofon. 30. Decembris
Anno 1669.

2. Mutatvány a Nagyszombatban nyomtatott „Copia”-ból (kicsinyítve)

ban, ma már nem lelhető fel.¹³ Minthogy ez példány alapján ma már nem vizsgálható meg, így Szabó Károlyra kell hagyatkoznunk. Erről azt írta, hogy „a fentivel egyező külsejű”, vagyis az RMK II 2047 alatt leírt, Keczer Ambrusnak szóló levéllel egyezik. Azt nyomdai jellemzői alapján nagyszombati nyomtatványnak tartjuk, tehát ha elfogadjuk Szabó Károly megállapítását, akkor Nagyszombatban is mindkét levélből nyomtattak példányokat, de külön lapokra, amelyek az idők során egymástól szétváltak.¹⁴

A most tárgyalt, röplapként funkcionáló nyomtatott levelek, műfajuknak megfelelően, impresszum nélküliek. A gályarab-per nyomtatványait elemezve, az 1675. év márciusánál kell megállnunk. Ez az az időpont, amikor a rabokat a gályára küldték, és ezt az időpontot – mintegy impresszumot – viseli két katolikus részről kiadott propaganda-nyomtatvány is.

4–5. Egyiknek címe *Extractus brevis et verus*¹⁵ [3. kép], a másiknak *Kurtzer und warhaffter Berichts-Auszug...*¹⁶ [4. kép] Ugyanannak a műnek latin és német nyelvű változatáról van szó. Mindkettő impresszuma csak Nagyszombat nevét és – hangsúlyozottan pontosan – a nyomtatás idejét, 1675. március hónapot jelöli meg latinul ill. németül.

A 17. század folyamán a nagyszombati Akadémiai nyomda egyike a legproduktívabb magyarországi nyomdáknak. 1648 és 1700 között Jan Čaplovič bibliográfija 579 nyomtatványt vett számba,¹⁷ míg az egy évszázaddal korábban megjelent Szabó Károly-féle bibliográfia ebből még csak 265-öt ismert.

A nagyszombati nyomda nemcsak a kiadványok nagy számát tekintve tűnik ki a magyarországi nyomdák közül, hanem azért is, hogy ellentétben az ország többségében protestáns nyomdájával, ez katolikus. Sőt, évtizedekig az ország egyetlen katolikus nyomdájaként funkcionált. Működését, a munka szervezetét az Iványi Béla–Gárdonyi Albert által feldolgozott levéltári adatoknak köszönhetően jól ismerjük.¹⁸ A jezsuita rendtagok közül a nyomdai prefektus hatáskörébe tartozott

¹³ *Copia literarum in cifris scriptarum Stephani Wittnyedi ad Nicolaum Bethlem, ex Vngarico in Latinum versarum ac uti ex contextu apparet, Mense Majo, Anno 1669. Eperiessini datarum.* – SZABÓ: RMK II 2048 – példánya ma nem található

¹⁴ Megjegyzendő, hogy a Keczer Ambrus-féle levél hat példánya, mintegy füzetként egymásba rakva, ugyancsak Knauz-gyűjteményéből került be az MTA Könyvtárába.

¹⁵ Szabó Károly Labsánszky János neve alatt vette fel bibliográfiájába: (LABSANSZKY, J.) *Extractus brevis et verus, quo candide demonstratur acatholicorum praedicatorum e Regno Hungariae proscriptio...* Impresszuma így: „Tyrnaviae, Mense Martio Anno 1675” – SZABÓ: RMK II 1369 Megjegyzendő, hogy külföldi katalógusokban ugyanez a mű N. Kellius neve alatt szerepel.

¹⁶ Szabó Károly leírása szerint: (LABSANSZKY, J.) *Kurtzer, und wahrhaffter Bericht-Auszug, womit Unverholen, und sonnenklar erwiesen wird, daß die in Königreich Hungarn Un-Catholische Praedicanten nicht in Ansehen der Religion, sondern der Rebellion ...* Impresszuma így: „Gedruckt zu Turnau im Monat Martio An. 1675” – SZABÓ: RMK II 1370. A külföldi katalógusok egy része ezt a művet is N. Kellius neve alatt veszi fel.

¹⁷ ČAPLOVIČ, J.: *Bibliografija tlači...* Díl. II. (Martin, 1984)

¹⁸ IVÁNYI Béla–GÁRDONYI Albert: *A kir. Magyar Egyetemi nyomda története 1577–1927.* Bp. 1927.

EXTRACTUS

Brevis & Verus,

Q U O

Candidè demonstratur Acatholico-
rum Prædicantium è Regno Hunga-
riæ Proscriptio, & Degradatio facta esse respectu Re-
bellionis, non autem Religionis; eosdemque Prædican-
tes non in genere, sed in specie convictos, judicatos,
ac legitimè condemnatos esse.

D E D I C A T U S

REGIO DELEGATO
JUDICIO POSONIENSI,

*Ab ejusdem Incltyti Judicij Secretario, actorum
singulorum conscio, & ex officio omnibus
præsenti,*

TYRNAVIÆ, Mense Martio Anno 1675.

*3. Extractus brevis et verus, Tyrnaviæ 1675" (sic!)
valójában bécsi nyomtatvány*

Kurzer/ vnd warhaffter
Berichts- Außzug/

Womit

Unverhohlen/ vnd Sonnenklar erweisen wird/
daß die in Königreich Hungarn Un- Catholische
Prædicanten nicht in Ansehen der Religion / sondern der Rebel-
lion vnd Auffruhr wegen abgesetzt / vnd des Königreichs verwi-
fen: auch nicht weniger ersterwendte Prædicanten nicht ins ge-
samft; sondern ein jeder insonderheit gerichtlich hier in Sachen
überwisen / geurttheilet/ vnd rechtmässig verurtheilet
worden /

So einem Hochlöbl: Delegirten
Königlichen Bericht zu Brespurg
zugeschriben /

Vnd

Durch eben Hochgedachten Hochlöblichen
Delegirten Gerichts-Secretarium, so Ampts wegen
völligen Verlauff persönlich benzewohnet / auch alles vnd jedes
selbst treulich in die Feder übernommen /
verfasset worden.

Gedruckt zu Türnau / im Monat Martio An. 1675.

4. Kurtzer und warhaffter Berichts-Außzug „Türnau 1675“ (sic!)
valójában bécsi nyomtatvány

a tipográfia működésének megszervezése, felügyelete, és feltehetően jelentős szerepe volt a kiadványok kiválasztásában, a kéziratok begyűjtésében is. A nyomdai munkát azonban nem rendtagok, hanem szerződötetett világi alkalmazottak végezték, élükön a faktossal.

Míg a jezsuita nyomdai prefektusok neve sohasem tűnt fel a nyomtatványokon, mintegy a háttérben maradtak, addig a faktor neve a legtöbb esetben a címlapon olvasható. Ha a faktor neve nem is, de a nyomda megnevezése szinte kivétel nélkül. Így azután az impresszum meglehetősen hosszú és mindenre kiterjedő: előbb megnevezi Nagyszombatot, majd a nyomda teljes nevét, végül a faktort név szerint.

Vannak azonban olyan évek, amikor a faktor neve nem, vagy elvéve szerepel csak, éppen ilyen év az 1675-ös. Ebből az esztendőből 16 olyan munkát ismerünk, amelyből példány is fennmaradt, ebből mindössze kettőn szerepel a faktor, J. J. Wanschleb neve. Másik kettő – ritka kivételként – csak a város nevét adja meg, a nyomdát és nyomdászt nem, a fennmaradó 12 nyomtatvány pedig csak Nagyszombat és a tipográfia nevét közli, „Akadémiai nyomda” formában.

A faktor neve, érthető módon, általában akkor hiányzik a nyomtatványokról, ha éppen nyomdavezető-váltás volt, mint pl. J. G. Zerweg 1672. évi működése után, de az 1675-ben feltűnő, fent már említett J. J. Wanschleb előtt. Úgy látszik, hogy kettejük között, 1673–1674-ben nem volt kinevezett faktor. A nagyszombati egyetemi nyomda 17. századi termését kitevő 579 kiadvány nagy többsége megnevezi a nyomdát. Olyan, amelyik csak a kiadás helyét, azaz Nagyszombat városát jelezne több, mint 50 év alatt mindössze hét akad.¹⁹

Mindezek alapján különösen feltűnő, hogy 1675-ben két kiadvány is megjelent a puszta „Tyrnaviae” megjelöléssel címlapján, a fent már említett, és Labsánszky János nevéhez köthető latin ill. német nyelvű *Extractus*,²⁰ ill. *Kurtzer Berichts-Auszug*.²¹ c. beszámoló arról, hogy a protestáns prédikátorok elítélése jogszerű volt, hiszen valójában lázadók voltak. Ezt alátámasztandó mindkét változat közli a két koholt Vitnyédi-levelet, amelyekről az előbb szóltunk. A latin változatba latin nyelven, a német változatba német nyelven kerültek be e levelek.

Nézzük az *Extractus* és a *Kurtzer Berichts-Auszug* nyomdai kiállítását. Annyit már az előbb elmondottak alapján megállapíthatunk, hogy a nagyszombati nyomtatványok körében szokatlan, hogy a nyomdát ne tüntessék fel.

De valóban nagyszombati nyomtatványokról van-e szó? Férhet-e kétség ahhoz, hogy nagyszombatiak? Nem kételkedett ebben sem Szabó Károly, sem Čaplovič, sem újabban Gabriela Žibritová,²² aki e polémikus iratok tartalmuk felől értékelte és helyezte el a kor más vitairatai közé.

¹⁹ A következő hét nyomtatvány nem közli a nyomdát: ČAPLOVIČ, J.: *Bibliografia ...* 1951, 2044a, SZABÓ: *RMK* II 936, *RMK* I 1140, *RMK* II 1369, *RMK* II 1370, és SZTRIPSZKY, II. 2626/274

²⁰ SZABÓ: *RMK* II 1369

²¹ SZABÓ: *RMK* II 1370

²² ŽIBRITOVÁ, Gabriela: *Mediálna vojna v poslednej štvrtine 17. storočia.* = *Kniha* (Martin) 2005. 208–221.

A két nyomtatvány címlapja takarékos díszítésű, a 16 sorból álló címlap azonban számos betűtípust sorakoztat fel, a latin és a német egyaránt. A latin változat első szöveges lapján fejléc látható: elnagyolt levelekből és stilizált angyalfejjel középen, harmadik lapján pedig nagyméretű, nyújtott háromszög alakú záródísz, közepén fejdíszes fejjel. Ugyanez a jellegzetes, nagyméretű záródísz megtalálható a német változatban is, annak utolsó lapján. Az a rombusz alakú, nagyméretű, arabeszkos záródísz, amely a latin változat utolsó lapján látható, nem fordul elő a német változatban, ott viszont a szövegkezdeteket díszes fraktúr betűk (ún. lombardok) jelzik.

Amennyiben mindezek a tipográfiai jellegzetességek (betűk és díszek) egybeesnek a nagyszombati nyomda korabeli felszerelésével, vagyis minden egyes betűtípus és dísz előfordul a nagyszombati kiadványokban, akkor – bármilyen furcsa és szokatlan a nyomda és nyomdász nevének elhagyása – nincs okunk kételkedni a két nyomtatvány nagyszombati eredetében.

A helyzet azonban nem ez: a díszek egyike sem, a lombardok egyike sem, a német szöveg nyomtatására használt nyolc betűfajta egyike sem, a latin szöveg nyomtatásához használt hétféle betű egyike sem található meg a nagyszombati nyomda kiadványain. Sem 1675-ben, sem előtte, sem utána. Tipográfiai sajátosságai alapján tehát egyik sem sorolható be a nagyszombati Akadémiai nyomda 17. századi termékei közé. Az azonban megállapítható, hogy e két nyomtatvány, ugyanannak a műnek latin és német változata, egyazon műhelyben készült.

Felmerül ezek után a kérdés, hogy ha nem Nagyszombatban, akkor hol készültek? Tipográfiai jellemzői alapján a korabeli, 1675-ben működő egyéb hazai nyomdák kiadványai közé sem illik. Sőt, a század folyamán valamivel korábban vagy később működő hazai nyomdák sem voltak felszerelve ilyen betűkkel és díszekkel.

Azt a nyomdát tehát, amely e két kiadványt készítette, külföldön kellett keresni. A külföldiek közül legkézenfekvőbb (katolikus szellemű nyomtatványról lévén szó) a bécsi nyomdáknak, mint legközelebbi nagy nyomdaváros műhelyeinek megvizsgálása volt. Minthogy a 17. századi bécsi nyomdák felszereléséről jó áttekintésünk van, az elmúlt évek ilyen irányú kutatásai eredményeképpen,²³ ezeket sorra véve valóban sikerült azonosítani azt a műhelyt, ahol nyomtatványaink készültek. Ez pedig a bécsi Cosmerovius-nyomda, amelyet haláláig, 1674-ig Matthäus Cosmerovius vezetett. 1675-ben a nyomda irányítása Johann Christoph Cosmerovius kezébe került. A Cosmerovius-officínának sok kapcsolata volt magyar szerzőkkel is, a nyomdák közül pedig éppen a nagyszombati jezsuita Akadémiai nyomdával. Bizonyára nem véletlen, hogy Lippay János *Posonyi kertjének* további kötetei is Cosmeroviusnál készültek 1664-ben és 1667-ben.²⁴ Ez az együttműködés minden-

²³ VIZKELETY-ECSÉDY, Judit: *Wien und Ungarn – typographische Beziehungen im 17. Jahrhundert.* = Gutenberg Jahrbuch 2006. 195–305.

²⁴ SZABÓ: *RMK I 1016, I 1009* (részben Nagyszombatban, részben Bécsben), *RMK I 1054* teljes egészében Bécsben

képpen szorosabb kapcsolatra utal, hiszen egy félbehagyott munka nyomtatását fejezték be.

Sorra véve a két nyomtatvány tipográfiai jellemzőit, megállapítható, hogy a német változat leveles, közepén angyalfejet ábrázoló fejléccel²⁵ a bécsi Cosmerovius-műhely 1653–1681 között használta. A közepén fejdíszes alakot ábrázoló, nagyméretű, nyújtott háromszög alakú záródísz ugyanott 1651–1679 között volt használatban. A latin és a német változatban is jellegzetes a záródísz két oldalt lecsüngő lepel baloldali sérülése, amely ugyanilyen formában látható más Cosmerovius-nyomtatványokban is. A latin változat²⁶ első szöveges lapján nyomdai cifrákból összeállított széles fejléc található, ennek pontos mása megtalálható Cosmerovius egy 1673-as nyomtatványán.²⁷ A 30×30 mm-es, pontozott mintájú M iniciálé mását Cosmerovius 1653–1682 közötti nyomtatványain találni meg, nagyméretű kurzívját ugyan csak az 1673-as években használta a bécsi nyomdász.

Felmerül a kérdés, hogy miért volt szükség a hamis nagyszombati impresszumra? A más, ilyen típusú híradásoknál is gyakran alkalmazott módszer célja, hogy a hitelesség látszatát keltse, ezt a mi esetünkben még fokozza pontos dátum. Amellett Nagyszombatban valóban volt nyomda ekkor, méghozzá a jezsuita akadémiáé. (Azt hihetnénk, hogy a hamis pozsonyi nyomdahely még hatásosabb lett volna, csak hogy kevésbé hihető, hiszen ekkor ott már nem működött nyomda).

Másrészt az a kérdés is felmerül, hogy miért nem Nagyszombatban nyomtatták, a jezsuiták kéznél levő (bár talán éppen nyomdavezető nélküli) műhelyében? Mi lehetett az oka, hogy bécsi nyomdát kerestek erre a feladatra? A nyomdavezető váltás nem látszik elegendő indoknak, hiszen a nyomtatni való munkák meghatározása nem a faktor dolga volt. Erre a kérdésre nem tudunk megnyugtató felelet adni, mindössze azt tudjuk megmagyarázni, hogy miért írták rá a (hamis) nagyszombati kiadási helyet?

A meggyőződésünk szerint hamis nagyszombati kiadási hellyel 1675-ben kiadott vitairatot, amelynek célja katolikus oldalról a pozsonyi ítélőszék jogszerűségének és indokoltságának védelmezése volt, hamarosan újabb kiadások követték. A latin változat a következő évben jelent meg újra, hivatkozva az előző évi „nagyszombati” kiadásra, de nem állítva, hogy a mostani újranyomás is Nagyszombatban jelent volna meg.²⁸ Valószínűleg itt is külföldi kiadással van dolgunk. A német változatnak több újranyomása volt, mint a latinnak: További német nyelvű kiadásai mindegyike feltehetően a valóságos nyomtatási helyet jelöli meg: Dillingen 1675,²⁹

²⁵ SZABÓ: *RMK* II 1370

²⁶ SZABÓ: *RMK* II 1369

²⁷ Példány Bécsben, az ÖNB-ben: 300.043-B Alt jelzeten

²⁸ Az impresszum szövege így szól: „Tyrnaviae, Mense Martio, anno 1675. Recusum anno 1676” – lásd SZTRIPSKY II 2626/274

²⁹ Impresszuma így: „Erstlich getruckt zu Türrau, m Monat Martio, anno 1675 und nach dem Türrauischen getreulich nachgetruckt zu Dillingen in gedachtes Jahrs Monat Majo” (ÖNB példánya, *44. F. 94 jelzeten). Erről a kiadásról már SZABÓ Károly is tudott, l. megjegyzését *RMK* II 1370-hez

Mainz 1675³⁰ és Sagan 1675. Ezeknek tipográfiai vizsgálatára azonban itt nem vállalkozunk. Az azonban megjegyzésre érdemes, hogy egyik sem vonja kétségbe az eredeti híradás nagyszombati nyomtatását, az új kiadásoknak nem volt célja ennek az adatnak vizsgálata, vagy felülvizsgálata. Ellenkezőleg, erre a hitelesnek ható eredeti nyomtatásra hivatkozva tartják a maguk utánnyomását is hitelesnek. Ezt még fokozza a mainzi kiadás amely egyaránt hivatkozik a nagyszombati eredeti (márciusi) kiadásra, az azt követő dillingenire, és végül a mostani mainzi kiadásnak – kivételesen, ennek a műnek kiadástörténetében – még a nyomdászát is megadja.³¹

Érdekes, és nem véletlen, hogy az 1670-es években – katolikus és protestáns részről egyaránt – megjelentek a korábban hazai vonatkozásban kevésbé, vagy egyáltalán nem alkalmazott hamis és költött nyomdahelyű kiadványok Ezek sorába illeszkedik a gályarab-per két „Tyrnaviae” kiadási hellyel jelölt 1675-ös nyomtatványa is.

A tárgyalt nyomtatványok meghatározása:

1. Copia literarum Stephani Wittnyedi ad Ambrosium Keczer, – II. Copia literarum in cifris Scriptorum Stephani Wittnyedi ad Nicolaum Bethlen [Cassoviae 1674, typ. Civit. Eric Ericson] RMK II 2046
2. Copia literarum def. Stephani Wittnyedi ad def. Ambrosium Keczer [Tyrnaviae 1674, typ. Acad.] RMK II 2047
- „3. Copia literarum in cifris scriptarum Stephani Wittnyedi ad Nicolaum Bethlen” [Tyrnaviae? 1674? Typ. Acad.?] RMK II 2048
4. Extractus brevis et verus....”Tyrnaviae 1675” [Wien 1675, Cosmerovius] RMK II 1369
5. Kurtzer und warhaffter Berichts-Außzug „Türnau 1675” [Wien 1675, Cosmerovius] RMK II 1370

³⁰ Impresszuma így: „Erstlich gedruckt zu Türnau in Hungarn, anno 1675. Und nach dem Türnauischen getreulich nachgedruckt zu Dillingen in gedachtem Jahr, anjetzo und zum drittenmahl zu Mäynz bey Christoph Küchlern” (APPONYI: *Hung.* 2664)

³¹ A 18. sz.-ban valóban megjelent egyszer a latin *Extractus c. változat* Nagyszombatban, a *Tractatus duplex fidei orthodoxae c. mű* részeként, külön, 1721-es címlappal, benne a Vitnyédi-levelek és Bársony György *Veritasa* is (PETRIK I. 730 és PETRIK III. 677.)

JUDIT V. ECSEDY

**Les publications du procès des pasteurs condamnés aux galères
– du point de vue typographique**

Après la chute de la conjuration des seigneurs, la pouvoir de la cour impériale a fait démarré une série de procès politiques, s'étalant pendant plusieurs années. Suivant l'exécution en 1671 des trois seigneurs, Péter Zrinyi, Ferenc Nádasdy et Ferenc Frangepán, ont été commencées les auditions puis le procès incombant les prédicateurs protestants. Le procès, dans lequel les prédicateurs ont été condamnés aux galères, a été inauguré le 5 mars 1674 à Pozsony. Le procès-verbal en est clos par la signature et le sceau de l'archevêque de Esztergom, György Szelepcsényi. Dans le procès-verbal sont inclus en qualité de preuve entre autres des lettres, au vrai des feuilles volantes également. Parmi ces pièces se trouve la lettre du 14 octobre 1670 de János Bethlen, insérée parmi les documents avec la date de 1671. Deux lettres du prince Mihály Apafi du 25 avril 1672, l'une adressée à la république helvétique, l'autre au roi de France, ont été également recopiées aux actes. Ces deux dernières toutefois ont été antédattées, du 18 mars 1671, et non pas sous le nom du prince de Transylvanie, mais sous le nom de l'évêque calviniste de Transylvanie, Péter Kovásznai.* Parmi les actes figurent également des lettres des accusés demandant aide, envoyés à l'étranger, ces écrits sont également attribués par le procès-verbal à l'évêque Péter Kovásznai (défunt en 1673). Les plus célèbres des pièces sont les deux lettres de István Vitnyédi, qui ont été jointes à l'accusation en tant que preuve décisive. Ces deux dernières se distinguent des autres lettres et feuilles volantes figurantes parmi les documents, par le fait qu'elles nous sont gardées en forme imprimée également.

Le but de l'étude présente est l'analyse typographique des écrits qui sont attachés au procès. Il est intéressant et pas de tout fortuit, que dans les années 1670 – du côté catholique et protestant également – sont parus les lieux d'impressions faux ou fictifs, auparavant presque inconnus dans la pratique des officines typographiques de Hongrie. Parmi ces imprimés peuvent être insérés les deux imprimés de l'année 1675 du procès des pasteurs, signés 'Tymaviae', en réalité imprimés à Vienne.

* S. VARGA Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Pozsony, 2002. 22.

MARGÓCSY DÁNIEL¹
A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben

A Komáromi Csipkés Biblia történetét meglehetősen jól ismerik a könyvtörténet kutatói. Az elmúlt száz évben többen is felidéztek a Hollandiában nyomtatott könyv Magyarországra való hazahozatalának viszontagságos történetét. Az alább közölt forrás a hollandiai nyomtatás körülményeire összpontosít, arról ad hírt, hogy mi történt a Bibliával, mielőtt Magyarországra szállították volna.

A magyar bibliafordítások történetében különleges ez a kiadás. Fordítója, Komáromi Csipkés György 1628-ban született tehetős komáromi polgárcsaládban.² Sárospataki tanulmányainak befejeztével Utrechtben végzett teológiát 1650-től. Johannes Leusden tanítványaként kora egyik legjobb magyar hebraistája lett, héber nyelvű szónoklatban magasztalta a szent nyelvet, héber nyelvtant is írt.³ Mintegy kilenc hónapot Angliában és Skóciában töltött, majd visszatért Hollandiába, ahol egyike volt az első három Utrechtben végzett magyar teológiai doktornak.⁴ Még ugyanebben az évben Debrecenben kezdett bibliai nyelveket és bölcséletet tanítani. 1657-től városi prédikátor lett, de még évekig tanított. Fekete István volt főbíró leányát vette feleségül. Számos könyve jelent meg, közöttük megemlíthető az első

¹ A szerző kutatását támogatta a National Science Foundation Doctoral Dissertation Research Improvement ösztöndíja, a Social Science Research Council International Dissertation kutatóösztöndíja, a Harvard Committee of Graduate Studies Sheldon ösztöndíja és a Minda de Gunzburg Center for European Studies ösztöndíja. Szeretném megköszönni Edwin Demper, Fekete Csaba, Paul Hofrijzer és Pojjákné Vásárhelyi Judit segítségét.

² Komáromi Csipkés életrajzát, publikációinak listáját és a szakirodalmat illetően I. MÁRKUS Mihály: *Komáromi Csipkés György. Egyháztörténeti értekezés*. Bp. 1990. (A továbbiakban: MÁRKUS: *Komáromi*). A Csipkés-Biblia történetét ezenfelül kimerítően tárgyalja SZIMONIDESZ Lajos: *A „Debreceni Biblia” viszontagságai és elnyomása*. = *Egyháztörténet* 1945. január–december, 65–91. Vö. FÖLDVÁRY László: *Komáromi Csipkés György és Bibliája*. = *Protestáns Szemle* (3.) 1891. 315–335, 515–531. ILLÉSY János: *Komáromi Csipkés György Bibliája*. = *Magyar Könyvszemle* 1889. 138–146. SZÉLL Farkas: *Újabb adatok Komáromi Csipkés György Bibliájához*. = *Magyar Könyvszemle* 1890. 136–145. ZOLTAI Lajos: *A debreceni biblia költségei*. = *Debreceni Protestáns Lap* 1906. 262–263, 294–295, 313–315. (A továbbiakban: ZOLTAI: *A debreceni*). Hollandul: MIKLÓS, E.: *De Hongaarsche Bijbels in Nederland*. = *Het Boek* (6.) 1917. 321–329.

³ RMK III. 1781, 1904. Vö. DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. /*Humanizmus és Reformáció*. 2./

⁴ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 103, 134. /*Irodalomtörténeti Könyvtár*. 2./

magyarországi angol nyelvtan,⁵ egy magyar nyelvtan,⁶ prédikációs kötetek és hitvitázó munkák⁷ – többek között a pestisről⁸ és az üstökösök megjelenésének teológiai értelmezéséről.⁹ 1678-ban halt meg. Bibliafordítását Károlyi Gáspár Amszterdamban, Janson által nyomtatott Bibliája (1645) inspirálta. Fordításának első változatát, javításait a Károlyi-Biblia lapszéleire jegyezte fel. A Biblia eredeti nyelveit használva, azok alapján helyesbítette a szöveget. A fordítás Komáromi Csipkés életében nem jelent meg, halála után az egyházkerület átnézte, és elfogadta kiadásra. Debrecen városa az 1710-es évek elején döntött arról, mikor még nem működött a Rákóczi-féle szabadságharc idején összetört városi nyomda, hogy a város költségén külföldön adják ki. Ebben az időben a fordító fia, ifjabb Komáromi Csipkés György volt Debrecen polgármestere.¹⁰ Korábbi vélekedés szerint a Bibliát azért nyomtatták Leidenben, mivel a debreceni nyomdát 1714-ben eltiltották a kalendáriumok forgalmazásától, és kevés esély volt arra, hogy a Bibliát helyben ki tudják nyomtatni. Az alább közölt forrás azonban jelzi, hogy a város Ross Sándor eperjesi kereskedő révén már 1713-ban megkereste a leideni Samuel Luchtmans kiadót, és árajánlatot kért. Debrecen az ajánlatot 1715 végén elfogadta, és megbízta Rosst 4000 példány kinyomtatásával és a határig való hazaszállítással. 1716 márciusában kiküldték Miskolci Csulyak Ferenc városi nyomdászt és Szilágyi Tönkö Istvánt Leidenbe, hogy elvégezzék a korrigálást. A debreceni nyomdász 1718 elején tért haza a munka elvégzésével. A Bibliák Gdanskig hajóval jöttek. Háromezer kötet onnét szekerekkel jött a magyar határig, 1069 példány pedig Gdanskban maradt az 1780-as évekig, amikor Debrecen városa végre ezeket is hazahozatta.¹¹

Az ezután történtek már jól ismertek a téma kutatói számára. 1719 elején a szeptesi kamara a határon lefoglalta a Bibliákat feltételezett anti-katolikus tartalmuk miatt, és a pozsonyi kamarához fordult utasításért. Az uralkodó úgy döntött, hogy a könyveket az egri püspök vizsgálta meg Kassán, és csak ezután kaphatja meg őket Debrecen. Erdődy Gábor Antal monyorókeréki gróf, egri püspök 1720. július 8-án jelentette, hogy a fordítás több helyen eltér a Vulgatától, az egyik zsoltárban istenkáromlás van, és nem sikerült az összes példányt lefoglalnia. Engedélyt kért a Bibliák elégetésére. Debrecen városa erre beadvánnyal fordult az uralkodóhoz, hogy a főbb hibák kijavítása után mégis megkaphassák a könyveket. Az uralkodó megadta az engedélyt. Mégis több forduló következett, mert az egri püspök az

⁵ *RMK* II. 1030.

⁶ *RMNy* 2618.

⁷ *RMK* I. 980, 987, 988, 1037, 1042, 1071, 1115; *RMK* II. 945, 1043, 1064, 1130, 1165, 1112, 1294, 1318, 1396, 1397. Vö. GYÖRI L. János: *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban.* = *Könyv és Könyvtár* (15.) 1987. 53–75.

⁸ *RMK* I. 1012.

⁹ *RMK* I. 1023.

¹⁰ Vö. SZENDREY István: *A szatmári béke „követének” [ifjú Komáromi Csipkés Györgynek] családi és vagyoni viszonyai.* = *A Hajdúsági Múzeum évkönyve* 1987. 57–82.

¹¹ MÁRKUS: *Komáromi, i. m.* 174–175.

uralkodó parancsa ellenére sem volt hajlandó kiadni a könyveket. Többségük Kasán rohadt évekig, a megmaradt példányokat végül 1754-ben égették el Egerben.¹² Márkus Mihály szerint, a Komáromi Csipkés Biblia kálváriája hozzájárult ahhoz, hogy az udvar a cenzúra jogát elvegye a katolikus egyháztól, és létrehozza az állami cenzúrahivatalt.

Az alább közölt forrás a leideni nyomda szemszögéből mutatja meg a biblia nyomtatásának problémáit. A korabeli Hollandia Európa nyomtatási központja volt. A holland nyomdák híresen olcsón dolgoztak, lényegesen olcsóbban angol és francia kollégáiknál.¹³ A könyvkiadás központja Amszterdam volt, de Leidenben, Hágában, Rotterdamban és más városokban is számos nyomda működött. Leiden különösen fontos volt. Ott működött Hollandia legrégebbi, és a korban legnevesebb egyeteme, amelynek fakultásai kitűnő munkaerőt és piacot biztosítottak a könyvkereskedőknek. A Luchtmans cég csupán egyike volt az ott működő számos könyvkereskedésnek. Kevésbé voltak híresek és erőteljesek mint Pieter van der Aa műhelye, vagy pár évtizeddel korábban az Elzevir kiadó, de így is a jelentősebb vállalkozások közé tartoztak.¹⁴ A cég a 19. század elejéig a család tulajdonában maradt, jogutódja a ma is létező Brill könyvkiadó.

A Luchtmans könyvkereskedés levéltára lényegében az egyetlen fennmaradt archívum a holland könyvtörténet kora újkori időszakából.¹⁵ A 18. század első felében a kereskedést Samuel Luchtmans I. (1685–1757) vezette, ő volt felelős a Magyar Biblia kiadásáért. Költségtervét és leveleinek vázlatát vagy másolatát egy könyvbe írta be, hol latinul, hol hollandul. Mindkét nyelven henyén fogalmazott, a szövegek vázlatosak. A levéltárban megvan sok más kiadvány költségterve is. Ezekből jól látszik, hogy a Magyar Biblia költségvetése az átlagos méretű munkák közé tartozott. A hatvan íves Biblia kinyomtatása kötés nélkül eredetileg valamivel több, mint egy guldenbe került volna példányonként, kötve két guldenbe. Ehhez

¹² MÁRKUS: *Komáromi, i. m.* 182–187.

¹³ Pieter van der Aa kortárs leideni nyomdász szerint az angol és francia könyvek kétszer olyan drágák voltak, mint a hollandok: „[...] wij hier te lande voor de helft kunnen drucken van de somme die de boecken in Vrancryk en Engeland om selfs komen te kosten.” L. Stukken betreffende verlening van Privilege aan Pieter van der Aa et Cie. tot het Thesaurus Antiquitatum et Numismatum Orientalum. Regionaalarchief Leiden 509. Archieven van de Gilden, de Beurzen en de Rederijkerskamers. Inv. No. 113. Vö. JOHNS, Adrian: *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making*. Chicago, 1998. HOFTIJZER, Paul G.: *Engelse boekverkopers bij de Beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart (1635–1725)*. Amszterdam, 1987. A kiterjedt holland könyvtörténet kutatásokba jó bevezetést nyújtanak HOFTIJZER, Paul G.: *Drukkers, boekverkopers en lezers tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*. Hága, 2000. BERKVEN-STEVELINCK, C.–BOTS, H.–HOFTIJZER, P. G. (ed.): *Le magasin de l'Univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*. Leiden, 1992.

¹⁴ A kortárs leideni könyvkereskedésekről l. HOFTIJZER, Paul G.: *Pieter van der Aa, Leids drukker en boekverkoper*. Hilversum, 1999. VAN VLIET, Maria: *Elie Luzac (1721–1796) boekverkoper van de Verlichting*. Nijmegen, 2005.

¹⁵ A Luchtmans cégről l. VAN OPHUIJSEN, Johannes Max: *E. J. Brill: three centuries of scholarly publishing, since 1683*. Leiden, 1994.

járult volna hozzá a szállítás költsége.¹⁶ Négyezer példány nyomtatásának teljes költsége eredetileg 7691 gulden lett volna, hatezer példányé 10975 gulden.

A költségvetés nem volt drága, és tipikusnak mondható a korabeli, hasonló méretű könyvek esetén. A rövidebb nyolcadrét könyvek fél és egy gulden között forogtak a piacon, a vastagabb kötetek ára általában egy és három gulden között ingadozott. Govard Bidloo leideni professzor 1713-ban bekövetkezett halála után Luchtmans árverésen adta el könyveit. Ezen egy 1658-as görög és latin nyelvű Hésziodosz kiadás Lambertus Barlaeus kommentárjaival egy gulden négy stuiverbe került.¹⁷ Johannes Schild 1667-es Suetonius kiadása egy guldenért kelt el; Boethius *A filozófia vigasztalása* c. munkájának 1671-es kiadása két gulden két stuiverért.¹⁸ A mérettel együtt a könyv ára is növekedett. Petrus van Musschenbroek leideni fizikus *Beginsels der natuurkunde* c. negyedréti formátumú, 132-íves kiadása három guldenbe és három stuiverbe került 1739-ben Luchtmansnak darabonként.¹⁹ Bayle *Dictionaire*-jének 1741-es négykötetes, fólió formátumú kiadása 14 guldenbe került a kiadónak példányonként. Luchtmans e vállalkozás $\frac{1}{12}$ -ed részéért volt felelős, az elkészült kiadásból 3843 guldenyi befektetéséért 274 példányt kapott.²⁰

Samuel Luchtmans számvetése jó képet ad arról, hogy a Komáromi Csipkés Biblia költségei hogyan oszlottak meg. A könyv árából jelentős rész kellett kötetésre, az összes költség körülbelül húsz százaléka. Különösen érdekesek azok az adatok, amelyek mutatják, hogy az eredeti tervhez képest a végleges változat miben módosult. Nyilvánvaló, hogy 1714-ben Debrecen még nem döntött, hogy négy vagy hatezer példányban óhajtják-e kinyomtatni a Bibliát. A Zsoltároskönyv külön kinyomtatását is tervezték. Hatezer példány nyomtatása 16–17 hónapba, négyezer példányé csak 13–14 hónapba tellett volna.

Fontos, hogy a korrektort a szerződő fél volt köteles biztosítani. Zoltai közli, hogy a két korrektor 1152 magyar forintot kapott Debrecen városától, ez körülbelül 1400–1600 korabeli holland guldennek felel meg, egy jól kereső professzor éves

¹⁶ A korban egy képzett munkás átlagban 250–300 guldent keresett évente, egy lelkész 500–1000 guldent, és az egyetemi professzori fizetések 700–1600 gulden körül mozogtak. Vö. PRAK, Maarten: *Hollandia aranykora. A köztársaság talánya*. Fordította BALOGH, Tamás. Bp. 2004.

¹⁷ A korabeli holland pénzegység a gulden. Gyakran használt a stuiver, és ritkábban a duit vagy rézpénz. 1 gulden = 20 stuiver = 160 duit, 1 stuiver = 8 duit, 1 holland rézpénz = 1 duit.

¹⁸ HÉSZIODOSZ: *Hesiodi quae extant. Cum notis brevissimis. Accessit Lamberti Barlaei in Theogoniam commentarius*. Amstelodami, 1658. SÜETONIUS Tranquillus, Gaius: *C. Suetonius Tranquillus*. Negyedik kiadás. Edidit SCHILD, Johannes. Lugduni Batavorum, 1667. BOETHIUS: *De consolatione philosophiae*. Lugduni Batavorum, 1671. A könyvek árához l. BIDLOO, Godefridus: *Bibliotheca et museum Bidloianum [...] quorum publica fiet Auctio in Aedibus Samuelis Luchtmans, Ad diem 23 et seq. Octobris 1713*. Lugduni Batavorum, 1713.

¹⁹ MUSSCHENBROEK, Petrus van: *Beginsels der natuurkunde*. Leiden, 1739. Universiteitsbibliothek Amsterdam. Luchtmans archief C. 1706–1744. f. 25v.

²⁰ BAYLE, Pierre: *Dictionaire historique et critique*. Amsterdam, 1740. Universiteitsbibliothek Amsterdam. Luchtmans archief C. 1706–1744. f. 21v–22r.

fizetésének.²¹ Összehasonlításként, 1726-ban Luchtmanstól egy holland korrektor körülbelül másfél gulden kapott ívenként Valerius Maximus *Factorum et dictorum memorabilium* c. művének ellenőrzésére, összesen 200 guldenrel valamivel többet.²² A két összeg közti eltérést megmagyarázza, hogy Debrecen állta valószínűleg az utazás és a majdnem két évi leideni lakhatás költségeit is. Ráadásul a két korrektor nem csupán a Biblián dolgozott, beiratkoztak a leideni egyetemre is.²³ A tehetősebb utrechti egyetemista Miskolci Szigyártó János utazásra és a hollandiai lakhatásra 1192 magyar forintot költött 1714 júliusa és 1716 novembere között.²⁴ A debreceniek tehát, ha nem is túlzottan, de megfelelően megfizették a két korrektor munkáját, lakhatását és leideni tanulmányait.

1716-ban arról értesülünk, hogy Ross másoknál is érdeklődött a Biblia kinyomtatásáról, és ívenként húsz guldenrel olcsóbb ajánlatot kapott. Luchtman erre elmagyarázza, hogy ez csak úgy lehetséges, ha a papír rossz minőségű. Ő elégedetlen volt a megbízó által javasolt papírral és betűkkel, úgy döntött, hogy maga szerez jobbat. Említi, hogy a Hollandiában pusztító marhavész miatt felment a kötéshez való pergamen ára, ő azonban tartotta magát az eredeti megállapodáshoz. Gyanítja, hogy más könyvkereskedő az árat később, a megállapodás után emelné.

Az utolsó levél 1717-ben kelt. Ekkor Ross Luchtmanstól számon kérte, miért lett másfélszer vastagabb a Biblia, kilecvennél több ív a hatvan helyett. Luchtman kifejti, hogy az eredetileg nem említett margójegyzetek és a fejezeteket összefoglaló summák miatt sokkal kevesebb betű fér egy lapra, és emiatt lett a könyvtest nagyobb a tervezettnél. Ha Luchtman tartotta magát eredeti számításaihoz, akkor a költségek végül körülbelül 12–13 ezer guldenre rúghattak. Négyezer példány esetén ez darabonként körülbelül három guldenes gyártási költség.

Érdeemes összehasonlítani Luchtman számadását a Debrecen városa által Ross Sándornak fizetett összeggel. Ross 1718 és 1722 összesen 18 600 magyar forintot kapott a nyomtatásért, azaz 23–30 ezer holland gulden közötti összeget.²⁵ Ez több mint a duplája a nyomtatási költségeknek. A különbség egy részét megmagyarázza, hogy Ross állta a szállítást és az illetékeket a magyar határig. Ez nem lehetett kevés pénz. Az 1780-as években Gdanskból hazaszállított 1069 Bibliáért 1159 ma-

²¹ ZOLTAI: *A debreceni*, i. h. 263. A cikkben a következő átváltási árfolyammal számolok: 1 magyar forint = 1.25–1.6 holland forint. Miskolci Szigyártó János naplója szerint hat magyar dénár (0.06 forint) másfél stuivert ért az 1710-es években (tehát 1 magyar forint 1.25 holland gulden volt). DÚZS Sándor: *Hogyan utazott 170 évvel ezelőtt a magyar calvinista candidatus*. = Debreceni Protestáns Lap 1884. 44–59, 48 (A továbbiakban: DÚZS: *Hogyan utazott*). Az adatot fenntartással kell kezelni, Pierre Marteau szerint 1 magyar forint = 1 rénus forint = 1.66 holland forint. ---. *The Marteau Early 18th-Century Currency Converter*. 2006. <http://www.pierre-marteau.com/currency/converter/>.

²² VALERIUS Maximus: *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*. Edidit TORRENIUS, Abraham. Lugduni Batavorum, 1726. A kiadás összesen 144 ívre rúgott. Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Luchtman archief C. 1706–1744. f. 20v.

²³ Mindketten teológiát halgattak, 1716. szeptember 2-án iratkoztak be az egyetemre. ---. *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV*. Hága, 1875. 847.

²⁴ DÚZS: *Hogyan utazott*, i. h. 59.

²⁵ ZOLTAI: *A debreceni*, i. h. 263.

gyar forintot fizetett Debrecen városa.²⁶ Háromezer kötet Magyarországra szállítása Leidenből, illetékekkel együtt, tehát akár hatezer magyar forintba, nyolc-tízezer holland guldenbe is kerülhetett. Alig valamivel kevesebbe, mint maga a nyomtatás. Mindenesetre Rosznak még így is jelentős haszna származhatott az üzletből.

Amsterdam University Library Luchtmans Archief C. 1706–1744 folios 15–17.

Latin és holland eredeti szöveg

[f. 15v]

1713.

Project waar naa de Hungarise Bijbel

Copij van 't Latijnse overgezonde Project

Modus quo Biblia Sermone Hungarico in Octava forma Typis mandari posset.

Quodvis folium constans 16 paginis, quod ad chartam, impressionem, collationem, confectionem, reliquamque procurationem omnem, si imprimenda sint 6000 Exemplaria, minori pretis exhiberi non possit 3 ½ chalcis Hollandicis, et sic 6000 Exemplaria unius folii constabunt, centum triginta et uno florenis Hollandicis et 5 st f.131: 5

Si 4000 Exemplaria desiderantur, quodvis folium impressum et procuratum 3 ¾ duijt, constabit 93 fl: Holl: 15 st f. 93:15

Alio modo summa confici non potest nisi per singula folia, quia conjectura assequi non possumus, quo foliorum numero haec Biblia edi possint.

Si 60 foliis imprimi potuerit, desiderabitur ad opus perficiendum, nempe ut imprimantur et compingantur omnia 6000 Exemplaria Spatium 16 aut 17 mensium.

Si 4000 Exemplaria 13 aut 14 menses requiruntur.

Qui Corrigendis typographorum vitiis vacaret, sine nostro sumtu aut ullo impendio id agere teneretur.

Opus insuper erit, ut exemplar Bibliorum Hungaricorum tribus mensibus, antequam ad opus accingeremur ad nos mittatur, ut fundendis typis, characteribus parandisque reliquis supersit tempus, et sic ratio inire possit.

Charta debet esse melior et compactior, quam illa cujus particula ad nossa missa est, qui tenera nimis est, et typorum umbram transmitteret, et sic ab aversa parte pagellas obscuraret, sed ut color, candor et materia huic par sit, bona fide agetur.

Forma Pagellanum impressarum ita construatur ipsis typis absque marginibus, ut delineavimus in adjuncta chartula, quae forma major est quam adjuncta pagina Bibliorum Latinorum.

Compactio in pergameno constabit cujusque Exempl:	f.- : 7
--- --- --- more gallico --- ---	f.- :12
--- --- coreo nigro Hispanico	f.- :12
Si corio nigro Turcico, marginibus deauratis compingiret:	f.-1: 5

Enumeratio summae, qua constabunt Biblia illa, si 60 Foliis impressio mandari possit; quae tum pro numero foliorum aucto habita ratione facile iniri poterit.

²⁶ ZOLTAI: *A debreceni, i. h.* 313.

60 Folia 6000 iterata et confecta summa 131 fl: 5 constabunt	f. 7875:–
2000 Exempl: compacta in pergameno a 7st	f. 700:–
2000 --- --- more gallico a – 12 st	f. 1200:–
2000 --- --- coreo nigro Hisp: a 12 st	f. 1200:–
	<u>10975:–</u>
60 folia Exemplaria 4000 iterata et confecta summa f. 93 st 15 constabunt	f. 5625:–
1333 te binden in parkement a 7 st	f. 466:11
1333 te binden in franse bande a 12 st	f. 799:16
1333 te binden in zwart spaans leer a 12 st	f. 799:16
	f. 7691: 3

quae corio Turcico, aut alio quopiam modo desiderarentur habita proportionis ratione facile consummari poterunt.

[f. 16r]

Aangenooome hebbe om te drukken

naader overgezonden

Exemplar Bibliorum, ad cujus tentum hac nova excuderentur, tribus mensibus antequam inchoaretur impressio, nobis mittendum esset.

Ut characterum typi inde formati funderentur, caeteraque omnia pararentur, ne quid continuum ipsorum sine ulla intermissione progressum retardaret.

Quoad ad summam expensi attinet, fieri aliter, vix posset quin tertia ejus pars nobis esset exhibenda antequam opus inchoaretur, ut sumtibus faciendis sufficeremus; secunda vero post opus ad dimidium deductum, ultimam vero non exigeremus antequam plane absolutum et exhibitum esset integrum opus.

Fidem facimus Ultra praestitum pretium nihil adjectum iri.

Si vero in coemenda charta praeter spem accideret, ut deduceri, depretio quid liceret, fide viri honesti promitto spondeoque me ejus ratione habiturum, et in rem vestram collocaturum.

Si vero pars illa chartae, quam exhibuimus ex psalmis Latinis, nobis remitti posset, commodum accideret, quoniam ea uteremur, in charta comparanda, ut saltem nitidiorum et meliorem investigaremus.

Ob internecionem vitulorum charta pergamina, coreamque multo sunt cariora, quam fieri ante triennium, ideoque vix sine dispendio praestari poterit, sed quoniam id promissimus, in eo tamen etiam nos fidem nostram praestituros esse asseverimus.

*Notitia Psalmorum separatim imprimendorum
dit van Amsterdam gezonde*

Si separatim deberint imprimi Libri Psalmorum supra numerum, qui pertineret ad Biblia, et si essent ipsis notis, litteris, characteribus et ipsa forma, tunc constaret quodvis folium, si simul 500 Exemplaria desiderantur 3 ¼ duit. et simul constabit f. 91:18st et sic per singula folia, et supra eodem pretio pro majori numero.

Si alioquin isti Psalmi desiderantur alia forma, et minoribus typus impressii, exspecto specimen, et numerum, ut ex iis pretium faciamus.

*Copij van een brief geschreeven aan de Heer Andries
Mijn Heer des Obrij uijt Leijden den 15 aug: 1716.*

Deeze dient tot antwoord van een missive van de Hr Alex: Ross, mij door mijn Heer UEd: Broeder vertoont, waar in zijn E: meld als dat 't werk van Hungarise Bijbel ge-

presenteert werd twintig gl: per blad minder als ik 't aanneeme zoude, dat ik zeer gemakkelijk kan concipieeren uijt deeze volgende redenen.

Voor eerst kan ik niet denken dat de groote der page, en zoo zwaar met letters gelaaden opgegeeven is, als ik die zelfs hebbe geformeert, om compres te werden, daarbij komt dat mij zelfs niet was opgegeeven, dat er kanteekeningen aan moeste koomen, als nu aan de geschreeve Copij hebbe gezien, dewelke hebbe geordonneert te drukken met letters drie soorten kleijnder als de tant der Bijbel, zonder dat ik daar voor meer gepretendeert hebbe, dat een ander zeekerlijk zal abuseeren.

Ten tweede de Letter die mij op 't lange Reepje vertoon werd, zoude ik niet derve gebruiken, 't is een letter waar van onder de vier letters geen twee regt staan, of kunnen gezet worden dat een fout van de gieter is, wiens letters altoos onderheevig zijn.

Ten derde is mij van 't Papier opgegeeven te leveren zoo wit, trouw en zwaar, als 't te maaken in te vinden is, indien daar omtrent eenige menage en in een minder soort zoude mogen gebruiken, dat zoude veel op ieder blad kunnen profiteeren, dog dat is tegens over opgegeeve project.

[f. 16v]

Vervolg der Brief aan de Hr Andries des Obrij geschreeven

Omtrent dit articul hebbe in mijn voorige memorie gestelt, dat indien in 't inkoop der papieren eenige avantage bekwam, dat ik als een eerlijk man, naa proportie zoude laten vallen, 't geen ik nogmaals affirmeere.

Ten Vierde hebbe ook gemelt, dat ik de banden over drie Jaaren hadde gespecificeert op een prijs, die nu bij naa ondaenelijk is, door de sterfte van 't Vee, en dat ik egter mijn woord zoude houde, al was 't dat ik niets daar aan profiteerde, 't geen ik nu bevinde dat waarlijk zoo zijn zal, jaa eerder schade als voordeel zal behaalen, en die 't eene aanneemt zoude 't ander ook voor die prijs diende aan te neemen, anders zoude 't profijjt van 't eene niet 't ander heen loopen.

Myn Heer ik ben verzeekert dat 't onmogelijk is 't een en 't ander voor minder prijs te doen, zonder de waar daar voor naa te leeveren, ik wil mij wel aan letters, Papier, nettigheid des druks etc. verbinden, en als 't met minder soort van letters papiert etc. mag geschieden, dan zal ik 't ook voor minder aaneemen, daar eere gereed toe ben, dog zonder winst kan niemant zulk een ommieslag van werk onderneemen, die anders zegt meriteert geen gelove, ik blijve etc.

1717. 29 Sept.

Copij van een brief aan de Heeren des Obrie

Zedert dat ik de eer gehad hebben van U Ed mondeling te spreken over 't verdikken der Bijbel in de Hungarische taal, zoo hebbe deeze volgende uijtreening gemaakt, om aan te thoonen op een klare methode, hoe veel bladen de Bijbel zonder kanteekeningen, summiven der Capittels, en Psalmen zoude uijtgeemaakt hebben, waar van hier nevens een schets, volgens 't nevensgaande gedrukte blaaden.

Een Page aan een zijde heeft 53 Regels, aan idere kant van de linie, op ider van die werd door de aantekeningen verlooren letters, maakt 14 op een deurgaande Regel, 14 letters verlies gemultipliceert met 53 maakt 742 op een geheele Page.

Een deurgaande regel heeft 52 Letters, waar van 742 letters maaken 14 Regels en 14 letters, is 14 ¼ Regel, letter verlies op idere Page.

Een geheel vel heeft 16 Pages, deeze gemultipliceert met 14 ¼ Regel verlies op iedere Page, maakt 228 Regels verlies op ider blad

't Geheele werk zal bestaan uijt 88 bladen zonder de Psalmen, met welk getal 228 Regels verlies op ider blad, gemultiplieert maekt 20064 Regels overig of verlies op 't geheele werk.

Ider blad van 16 Pages heeft 848 Regels, 't welk met 24 gemultiplieert zal uijtmaken 20352 Regels, 't geen meer is als 23 ½ blad, 't geen dan voor 24 bladen moet betaelt werden,

Welk getaal van 24 bladen afgetrokken van de 88 zal blijven 64 bladen.

Zoodat op deeze wijze zeer klaar kan getoont werden, dat indien (de Bijbel volgens 't eerste Project in den Jaar en 1713 opgegeeven gedrukt was dezelve niet meer als 60 a 64 bladen zoude geweest zijn, 't welk ik aanneem volgens een opstel van nevens gaande attestatie tot genoegen van de Hr Alexander Ross te affirmeere. Nu hebbe in de uijtreening nog niet gemelt van 't geen tot mijn voordeel komt, als dat de kanteekeningen in't N: T: op vele platzen zoo meenigvuldig zijn, dat dezelve nog onderaan moeten geplaatst werden, daar nu nog nieuwe letters en characteri de novo zijn gegooten. Tot nader bewijs van 't voorgaende kan ik aentoonen een hollandse Bijbel van 't zelfde formaat, daar de summiven boven de Capita staan, en de parallele texten op de kant, welke groot is 59 ½ blad, zoodat de Hungarische Taal,

[f. 17r]

't Vervolg der Brief aan de heeren des Obrij geschreven

geweldig moet uijtlopen, daar de mesures altijd na genome hebbe.

Ik wil hoopen, dat deze bovengemelde redenen en uijtreening suffisant zullen zijn om de Hr Alex: Ross te persuaderen, als dat 't bij mij niet toekomt dat de Bijbel dus verre uijtloopt, die nu al op 93 bladen werd gerekent met de Psalmen.

Waarmede eijndigende blijve na offertes van dienst en hertelijke groetenisse etc.

Magyar fordítás

[f. 15v]

1713.

Tervezet a Magyar Bibliához

A latinul elküldött tervezet másolata

Hogyan lehet a magyar nyelvű 8° bibliát kinyomtatni?

Ívenként (ez 16 lap) 6000 példány nyomtatása (papír, összehordás, felfűzés és az összes tennivaló) példányonként legalább 3½ holland rézpenz, összesen 131 holland forint és 5 stuiver. Ha 4000 példányt óhajtanak, és darabja 3¾ duit, összesen 93 holland forint és 15 stuiver.

A végösszeg ívekre számítható csak, mert nem becsülhetjük meg előre, hogy hány íves lesz a kiadandó Biblia.

Ha 60 ív lesz, akkor 16–17 hónapba telik a nyomtatás és felfűzés, ennyi idő kell a munka biztos elvégzéséhez 6000 példányban.

4000 példányban 13–14 hónapba telik.

A nyomtatási hibák javítását az erre hivatott személynek nem a mi terhünkre vagy bármilyen költségünkre kell megfizetni.

Ezenkívül három hónappal a munka megkezdése előtt meg kell kapnunk a Magyar Biblia egy példányát, hogy elegendő időnk maradjon az előkészítésre, betűk és jelek öntésére. A munkát így lehet elkezdni.

A papírnak jobbnak és tömörebbnek kell lennie, mint annak, amiből küldtek. Az túlságosan lágy, a betűk átütnek, a másik lapoldalt elsötétítik. Becsületesre ígérem, hogy ehhez hasonló lesz a papír színére, anyagára és tisztaságára nézve.

Ugy helyezzük el a tükröt, ahogy a csatolt papíron lerajzoltuk, ugyanolyan betűvel és lapszéllel. Ez a tükör nagyobb, mint a Latin Biblia csatolt mintájáé.

Pergamen kötés ára példányonként	7 stuiver
Francia kötés ára	12 stuiver
Fekete spanyol bőrbe kötés ára	12 stuiver
Fekete török bőrben, aranymetszéssel	1 gulden 5 stuiver

A költség részletei, ha 60 ívben nyomtatható; ha ennél több lesz, a megadott arány szerint könnyen kiszámítható, mennyi lesz az összköltség.

60 ív, 6000 példány nyomtatása és összefűzése, darabja 131 gulden 5 stuiver, összesen	7875 gulden
2000 példány pergamenbe kötve, darabja 7 stuiver, összesen	700 gulden
2000 példány francia kötésben, darabja 12 stuiver, összesen	1200 gulden
2000 példány spanyol bőrbe kötve, darabja 12 stuiver, összesen	1200 gulden
Mindösszesen	10975 gulden
60 ív, 4000 példány nyomtatása és összefűzése, darabja 93 gulden 15 stuiver, összesen	5625 gulden
1333 példány pergamenbe kötve, darabja 7 stuiver, összesen	466:11 gulden
1333 példány francia kötésben, darabja 12 stuiver, összesen	799:16 gulden
1333 példány spanyol kötésben, darabja 12 stuiver, összesen	799:16 gulden
Mindösszesen	7691: 3 gulden

Ha valamennyi példányt török bőrbe, vagy valamilyen más módon óhajtának, az arányos költség könnyen kiszámítható.

[f. 16r]

Elvállaltam, hogy kinyomtatom

Ezt is elküldtem:

El kell juttatniuk hozzánk a nyomtatás megkezdése előtt három hónappal annak a Bibliának egy példányát, amely az új mintája, hogy a szerint kiönthessük a szükséges mennyiségű és nagyságú betűt, [hangjegyeket,] és mindent előkészítsünk, nehogy a munka menetét valami hátráltassa vagy megszakítsa és lelassítsa. Fizetést illetően aligha oldhatjuk meg másként, mint úgy, hogy harmadát kapjuk kezdéskor beszerzésre, második harmadát ha felét elvégeztük, az elkészült munka átadásakor kérjük az utolsó harmadot. Ígérjük, a fent mondott árat semmivel nem növeljük.

Ha olcsóbb lesz a papír, amit szeretnénk, csökkentem az árat amennyire lehet. Becsületesre ígérem, aránylagosan számítok. A latin zsolttárokhoz mutatott papírmintát küldje vissza mikor teheti, a szerint vásárolunk, valami jobbat és tisztábbat keresünk. A marhavész miatt jóval drágább a három évvel ezelőttinél a pergamen és bőr, ráfizetés nélkül alig sikerülhet, ha azonban megígértük, meg is erősítjük, hogy teljesítjük becsülettel.

Jegyzet a külön nyomtatandó Zsolttárokrol, ezt Amszterdamból küldtem

Ha a Bibliához tartozó [genfi] Zsolttárbönyvből ugyanolyan betűvel, hangjegyekkel és formátumban külön is nyomtatnunk kell, akkor a szükséges 500 példány íve $3\frac{1}{4}$ duit, összesen pedig 91:18 gulden. Ennél több példány az ívenkénti ár szerint többbe kerül. Ha kisebb betűvel és más formátumban óhajtják a Zsolttárokot, kérek mintát és példányszámot, hogy a költséget e szerint számíthassam.

Andries Obrij úrnak írt levelem másolata, Leiden, 1716. aug. 15.

Íme, ezt válaszoltam Alexander Ross úr levelére, amelyet az ön tisztelt testvére mutatott, és melyben azt írja őurasága, hogy ívenként húsz guldennel olcsóbb ajánlatot kapott, mint amennyiért én vállaltam a Magyar Bibliát. Könnyű ezt elképzelnem a következő okok miatt.

Először: nem akkora a tükör, gondolom, nincs is olyan sűrűn szedve, hogy minél tömörebb legyen, mint az én tervem szerint. Ráadásul nem jelezték, hogy lesznek széljegyzetek, amint most már a kéziratot látom. Ezeket úgy intéztem, hogy három fokozattal kisebb betűvel szedjék, mint a Biblia szövegét. Nem kértem többet ezért, pedig más biztosan kapna az alkalmon.

Másodszor: áttalanám használni a hosszú mintán mutatott betűt. Négyből nincs két egyenes vonalban álló és rakható, ez a betűöntő munkáját minősíti.²⁷

Harmadszor: fehér, tartós és megbízható az a papír, amit én ajánlottam, a kapható legjobb. Sokat megtakaríthatnánk ívenként, ha itt engednénk és nem ilyen jó papírt használnánk, de ez megállapodásunk ellen szól.²⁸

[f. 16v]

Az Andries des Obrij úrnak írt levelem folytatása

Ide tartozik még, amit följegyzésemben említettem. Ha papírvásárláskor jól járok, akkor tisztességes ember lévén, aránylagosan csökkentem az árat, ezt most még egyszer megerősítem.

Negyedszer: említettem azt is, hogy olyan áron szabtam meg a kötést három éve, amit a marhavész miatt ma már szinte lehetetlen vállalnom. Mégis hű maradok szavamhoz, még ha hasznom nem származik is ebből. Már úgy vélem, valósággal így lesz, inkább vesztek, mint nyerek. Aki egyikét vállalta, másikat is azon az áron kell vállalnia, egyébként egyik nyeresége a másik vesztesége lenne. Uram, én abban biztos vagyok, hogy sem egyikét, sem másikat olcsóbban vállalni nem lehet, ha csak úgy nem, hogy a valóságos árat majd később jelentik be. Én meg tartom magam a vállalt betűhöz, papírhoz, tükörhöz. Ha silányabb betű, papír, stb. is jó, akkor én is olcsóbban vállalom. Erre kész vagyok, becsületemre, noha nyereség nélkül senki nem tud ilyen bajos munkára vállalkozni. Amit az a másik [ti. kiadó] mondott, nem érdemel hitelt. Maradok, stb.

1717. Szeptember 29.

Obrie úrnak írott levelem másolata

Mióta olyan megtiszteltetésben volt részem, hogy urasággal személyesen szóltattam a Magyar Biblia megnövekedett terjedelméről, kimutatást készítettem, hogy világosan megtetsszék, hány ívre terjed (széljegyzetek, summák és [a genfí] zsoldárok nélkül), ezt vázoló a nyomtatott ívek szerint.

Laponként 53 sor van. Széljegyzetek miatt mindkét szélen betűhelyek vesznek el, végigmenő sorban 14, összeszorozva ez laponként 742 betűhely. Egy végigmenő sor 52 betű, ezek szerint a 742 betű 14 sor 14 betűre rúg, így tehát oldalanként 14¹/₄ sor a veszteség.

A 16 lapos ívet a sorvesztéssel szorozva ez ívenként 228 sor.

88 íves a teljes munka, a [genfí] zsoldárok nélkül, az ívenkénti számmal szorozva 20 064 sor az összes veszteség. A 16 lapos ívek 848 sorból állnak, ezt szorozva 24-

²⁷ A mondat második fele hiányos és nem teljesen érthető az eredeti szövegben.

²⁸ A mondat első fele nem teljesen érthető az eredeti szövegben.

gyel 20 352 sort kapunk. Ez $23\frac{1}{2}$ ív, amelyet 24 árban kell fizetni. A 24 ívnyi summát levonva a 88-ból, marad 64 ív.

Ebből világosan kimutatható, hogy ha az 1713-ban tervezett módon jelent volna meg a Biblia, akkor nem lett volna több 60 vagy 64 ívnél, ezt vállaltam az Alexander Ross úrnak készített kimutatás szerint (melléklem). Nem számoltam bele e kimutatásba azt, amin nem nyerek, mert az Újszövetségben sok helyen annyi a széljegyzet, hogy még a szöveg alá is jutott belőlük, ezért aztán még több új betűt és jelet kell újraöntenünk. További igazolásául az eddigieknek mutathatók ugyanilyen formátumú Holland Bibliát, amelyben a fejezet élén állnak a summák, oldalt meg a párhuzamos utalások, ennek terjedelme $59\frac{1}{2}$ ív, még ha a magyar nyelv szerfölött terjedős lenne is, már intézkedtem.

[f. 17r]

Az Obrij úr számára írt levelem folytatása

Remélem, hogy Alexander Ross úr meggyőzésére elegendők a fentebb említett okok és kimutatás, hisz nem miattam lett ilyen terjedelmes a Biblia, hogy most már 93 ívre rúg a [genfi] Zsoltárokkal együtt.

Ezzel végzem, szolgálatomat ajánlva, maradok szívélyes köszöntéssel.

DÁNIEL MARGÓCSY

The Hungarian Bible of György Komáromi Csipkés in Leiden

This article publishes and evaluates the notes of Leiden bookseller Samuel Luchtmans concerning the publication process of a Hungarian Bible by György Komáromi Csipkés (1628–1678). The previously unknown source sheds light on the costs and difficulties relating to the editing of the Bible, as well as offers an insight as to how the size and layout of the Bible changed during the printing process. The municipality of Debrecen commissioned bookseller Sándor Ross in 1713 to contract with Luchtmans to publish the Bible. Luchtmans originally planned to print the Bible in 60 quires and estimated costs for a print run of both 4000 and 6000 copies. Total cost would have been 7691 guilders for 4000 copies and 10975 guilders for 6000 copies. Binding was included and accounted for roughly 20% of the price. Because of the inclusion of marginal notes and summaries, the size of the final publication ran to more than 90 quires and costs increased accordingly. It is estimated that customs and expenses for transporting the Bible from Leiden to Hungary were comparable to the cost of printing.

H. KAKUCSKA MÁRIA

**Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának
vázlatos története. II.**

Kutatásunk kezdetekor az Orczyak könyvtárának nagyságáról, milyenségéről ugyan lehetett elképzelésünk, de az sejthető sem volt, hogy ezen a „gyűjtőfogalom” belül még ma is létezik, bár igen töredékes állapotban, az egyes családtagok könyveinek, a „személyes bibliotékáknak” a gyűjteménye is. Az Orczyanum jelentőségét nemcsak az mutatja, hogy a magyar közéletben és művelődéstörténetben általában „labanc” jelzővel illetett családról szolgáltat e felfogással ellentétes adatokat, hanem állományában unikumnak bizonyuló köteteket, kéziratokat találunk, amelyek például a 17. századi protestáns magyar hollandiai peregrináció vagy a felvilágosodás magyarországi és európai kutatásához is jelentős adatokkal járulnak hozzá. Gondolunk itt az Európa szerte szigorúan tiltott „Pansmoser”-műre, amelynek Orczy Lőrinc híres, a „Futó gondolatok a szabatságról” című versével való kapcsolata még további kutatásokat igényel vagy Batsányi János mind máig ismeretlen kéziratot „tankönyvére” illetve Jenei G. István⁴⁷ „album amicorum”-ára. Ez utóbbinak már nemcsak a külalakján láthatók az évszázadokon át elszenvedett viszontagságok. Jenei albuma kapcsán azonban hangsúlyoznunk kell, hogy amit mi ma az Orczyak állományába sorolunk, illetve itt található, nem feltétlenül volt az ő tulajdonuk, bármennyire is ezt bizonyítanak a manapság bennük fellelhető, de későbbi időben kapott egyes pecsétek. Kimondottan „orczy” tulajdonúnak csak azok a művek tarthatók, amelyek az alábbiakban részletesen felsorolt összes jelzet, címke mindegyikével rendelkeznek és/vagy kifejezetten található bennük utalás, bejegyzés, kapcsolat a családdal. Ilyen esetben a jelzetek hiánya is oda sorolást eredményez(het)i. Ugyanis az aradi megyei könyvtár „Patrimonium” részlege, azaz a régi nyomtatványok tárának minősülő részlege a híres-hírhedt Csáky István–Erdődy Júlia házaspár⁴⁸ francia könyvei mellett a hajdani megyei arisztokráciáéit, például a Bohus, a Vásárhelyi és Atzél családok köteteit is őrzi. Ezeknek azonban a ma is követhető nyilvántartásuk mellett, a katalóguscédulák szakszerű könyvtárosi leírása utal a hajdan volt tulajdonosokra is. A jelzetek, címkék leírása csak

⁴⁷ Jenei G. István református esperesről l. HERPEI János: *Jenei G. István*. In: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. – Herepei János cikkei*. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged. 1966. 214–222.

⁴⁸ A Csáky–Erdődy házaspárról l. GRANASZTÓI Olga: *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*. = Magyar Könyvszemle (116.) 2000. 1. sz. 43–69. (Továbbiakban: MKsz és oldalszám.) L. még a 16. jegyzetet.

látszólag felesleges, hiszen ezek mindegyikének megléte már önmagában is bizonyítja az „orczy” kötetek vándorútjait illetve segítségükkel lehetett alkalmanként egy-egy kötet tulajdonosát azonosítani. Külalakjuk szerint jól megkülönböztethetők Orczy VIII. és IX. István,⁴⁹ I. Lőrinc, I. József, I. László kötetei. Ez a tény azonban a mai kutató, használó számára kezdetben nem minden esetben nyilvánvaló és teszi lehetővé a hajdani tulajdonos kilétének egyértelmű megállapítását. A könyvek többsége a külsején lévő többféle jelzetet hajdani tulajdonosától függetlenül kapta a későbbiekben. A kötetek Gyöngyös 19. század utolsó harmadában történt elhagyását követő aradi „vándorlásainak” biztos időpontjait nem tudjuk. Az sem mondható meg ma már meg teljes biztonsággal a jelzetek mindegyikéről, hogy hol használták őket. Megjegyzendő még, hogy ezek az alább felsorolandó jelzetek, felragasztott címkék némelyike a több „stációs” vándorlás során nyom nélkül is lees(het)ett. Szerencsés esetben azonban hiányuk ma is látható. A könyvekre kívülről kétféle vignettát ragasztottak valamikor: a) kékszegélyes fehér alapú címkét, amelyre fekete tintával írták rá a jelzetet; b) sötétzöld papírból készült, kb. 1,5×1 cm nagyságú téglalapalakú címkét, amelyre szintén fekete tintával írták a számokat és díszítésül fekete x-ekkel vette körül hajdani készítőjük. Esetenként azonban a címke készítőjének nem volt „kedve” vagy ideje és elhagyta a díszítő x-eket. A köteteken belül:

1. kékszegélyes címke, piros tintával rajta a valamikori jelzet,
2. tintaceruzás számból álló jelzet,
3. a mostani jelzet: kék tintával, kézzel írt, hatjegyű szám,
4. leltári lila négyszögletes pecsét,
5. lila tintával bepecsételve: Bibliotheca Centrala Regionala Arad,
6. lila tintával ovális pecsét: Az Aradi Főgimnázium Orczy-Vásárhelyi Könyvtára, esetenként még:
7. lila körpecsét: Az Aradi Kir. Főgimnázium Könyvtára, és
8. a háttáblára belül ráragasztott, világoszöld papírból készített hosszúkás, a kötetből felül „kilógó” címke található.

Ezeket a jelzeteket mind más kéz készítette, azt is mutatva, hogy különböző helyeken adhatták-használhatták őket. Természetesen, a 3–7. szám alatt felsorolt jelzetek sejtetik az őrzési helyet. Lényegesen ritkábban előfordul még a zsidó közösség vagy a Kultúrpalota könyvtárát jelző pecsét. A külső a), illetve a belső jelzetek közül az 1., 2. és a 8. pontban felsoroltakról nem mondható meg teljes bizonyossággal, hol kaphatták a kötetek. Az írás és a címkék jellegéből következően feltételezhető használatuk az aradi „közkönyvtárakban”, a főgimnáziumiban és a hajdani városiban. Míg a b) pontban említett, sötétzöld papírból készült, téglalapalakú, fekete tintás, fekete x-es jelzetű, és a 8. pontban felsorolt, a háttáblára belül felragasztott, világoszöld papírból készített, hosszúkás címkét, illetve a 2. pontban említett tintaceruzás számot az Orczyak könyvtárosa ragaszthatta, írhatta be a kötetekbe. E katalogizáció időpontját ugyan nem tudjuk meg-

⁴⁹ A család történetéről H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc és leveleskönyve*. Bp. 2003. Universitas Kiadó. A bevezető részben.

mondani, de biztosan nem az alapítónak tekinthető VIII. István idejében történt. Az ő könyvei közé sorolható kötetekben nevének saját kezű beírásával jelezte tulajdonát. Csak az állapítható meg, hogy valamiféle katalogizálás vagy rendszerezés az alapító VIII. István utáni időkben történhetett, valószínűleg a levéltár rendezésével egyidejűleg. E feltételezés alapja, hogy az aradi levéltárban még ma is abban a fakó kék, az Orczyak által „házi” használatú, jegyzetelésre is használt vastagabb papírban őriznek néhány iratcsomót. Külön érdekesség, hogy nemcsak a budapesti MOL-ban, a Piarista Rendház archívumában találhatók ilyen papírra készült jegyzetek, hanem a Nagybányára elkeveredett iratok egy részét is ilyenben őrzik, és ma az A. D. Xenopol Könyvtárban találhatók azok az „értéktelenebb” könyvek, amelyeknek 1790 után a bekötésére is használták ezt a mára, többnyire világos szürkéskékre fakult papírt. Az aradi levéltári „borító” érdekessége még, hogy 1825. augusztus 30-ától német nyelven valaki, néhány nap kihagyásával – az intervallum nem egészen kideríthető a sok javítgatás miatt –, tizenegy rubrikából álló, naplóféle készítésére használta üres oldalát, a másik oldal „Epistolae familiarum ad B[aronem] Laur[entium] Orczy” felirata szerint borítóként, jegyzékként szolgált valamikor, s 1770. szeptember 20-ától feljegyeztek rá néhány levelet. Az iratcsomó, amely az Orczyakhoz írt leveleket tartalmazta, az „Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy”, a budapesti törzsanyagban megsemmisültként volt nyilván tartva 1998 nyaráig, amikor Nagybányán a „Correspondente familiare și literale ale Stephanus, Laurentius și Iosephus Orczy” megnevezéssel kutathattuk. Hasonló, mára már „íráttá” minősült „borító” a budapesti és a nagybányai levéltárban több is található.

Orczy VIII. István, a „labanc selfmade man”, IV. Gergely, a „jeles vitéz” Boda Juliánával kötött házasságában valószínűleg a negyedik gyermekként 1669 szeptemberében született a Somogy megyei Orci faluban. A Vas megyei Csömötén született, feltehetően az Orczyakkal rokoni⁵⁰ kapcsolatban levő, 1699–1715 között egri püspöki tisztet betöltő Telekessy István megtette Orczy Istvánt a püspökség jószágainak igazgatójává. A Rákóczi felkeléskor a kurucokhoz csatlakozó Orczy egész idő alatt kapcsolatban állt Pálffy Jánossal. Telekessy⁵¹ püspök Eger föladása után állott Rákóczi hűségére. A felkelés elbukása után a hűtlenné nyilvánítottak javainak összeírására nevezték ki Orczy Istvánt, akinek ekkortól ível pályája felfelé: Heves és Külső Szolnok vármegye első alispánja lett, 1714-től húsz éven át a Német Lovagrend⁵² megbízásából jászkun kapitányként részt vett különböző tö-

⁵⁰ A rokonságra nincs adatunk. Annyi tudható még, hogy a 17. században Csömötén éltek és voltak birtokosok az Orczyak. Orczy VIII. István végrendeletében csak annyit ír: „... nagy jó emlékeztü Múltóságos Egri Püspök Telekesi Provinciális Uramnak 16 Esztendeig szolgálatjában lévén...” Magyar Országos Levéltár, P szekció, 1607 Kállay család, Rokon és idegen családok 1.cs.12. tétel Orczy Lőrincz vagyoni ügyei. (Továbbiakban: MOL, P és szám.)

⁵¹ Telekessy István és II.Rákóczi Ferenc viszonyáról I. a fejedelem írásait is.

⁵² Köszönöm Péter Dr. Bernhard Demel O. T.-nak, a Német Lovagrend Központi Archívuma vezetőjének a kutatásban nyújtott szíves segítségét. (Továbbiakban: DOZA és szám.)

rökellenes hadjáratokban. 1716-ban a Leibniz-cel barátságban lévő bibliofil⁵³ Savoyai Jenő törökellenes harcaiban Temesvárnál és Péterváradnál a hadsereg élelmiszerszállítója.⁵⁴ 1735-ben nagy része volt abban, hogy a Szegedinác Péro-féle zendülés kevésbé véresen zárult.⁵⁵ Ezzel a szolgálatával még inkább kiérdemelte a legfelsőbb állami és földesúri hatóságok bizalmát. 1736. július 8-án magyar királyi tanácsnokká nevezték ki és „orci” előnévvel magyar báróságra emelték. 1749. december 12-én Gyöngyösön halt meg.⁵⁶ Felesége a hatalmas, elzálogosított vagy a „Neoacquistica commissio”⁵⁷ kezében lévő birtokkal rendelkező Nyáry családból származó Petrovay Zsuzsanna (Ungvár, 1690. október 6.–Tarnaörs, 1737. április 2.) volt,⁵⁸ akinek anyagi körülményeit jellemzi, hogy leendő férje, Orczy István a maga költségén⁵⁹ temettette el elhunyt „sógorait”, Petrovay Jánost és Ferencet. A Petrovayak adósságaikat pénzhányuk miatt a zálogba adott birtokok visz-

⁵³ ARNETH, A.: *Prinz Eugen von Savoyen*. 3 Bde., 1864.; STRADAL, Otto: *Der andere Prinz Eugen*. Wien, 1982.; STREBL, Laurenz: *Große Bibliophile des 18. Jahrhunderts*. Wien, 1969. Savoyai Jenő könyvgyűjteménye ma az Osztrák Nemzeti Könyvtár igen értékes részét alkotja. Leibniz állítólag azt mondta róla: „Er ist nicht nur ein Feldherr, er ist ein Philosoph im Harnisch.”

⁵⁴ DOZA, U 155/3. *Berichte des von Orczy, 1716. június; és vö. Kiss József: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején 1702–1731*. Bp. 1979. 17: „... Orczy Savoyai hadseregében Temesvár és Pétervárad ostrománál száz katonával az egész tábor élelmészését végezte.”

⁵⁵ Adatok bizonyítják, hogy helyesebb, ha „elcsitításról” és nem leverésről beszélünk, mert Orczy érdeme, hogy kevés véráldozattal járt a felkelés. „L. erről: MÁRKI Sándor: *i. m.* és H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc fordítástörredéke II. Rákóczi Ferenc fejedelem „Emlékiratok”-jából*. Előadás-ként elhangzott: „Felvilágosodás, Erdély”, konferencia. Kolozsvár. 2006. október 11–14.

⁵⁶ A genealógiák szerint 1749. XII. 12-én halt meg Orczy VIII. István. Fia, Lőrinc Batthyány Lajoshoz írt levelének tanúsága szerint: „...tizenegy napi súlyos betegség után: 79 esztendő, 28-a praesentis Gyöngyösre Sz[ent] Bertalan Templomában le tétetni... 14-a X-br. 1749.” A gyöngyösi Szent Bertalan templomban lévő epitáfiumán ez olvasható: „... kegyelmesen végezte be 1748. november 13-án vigaszt a fényben keresve...” és B. GAL Edit: *Az Orczy-család társadalmi és gazdasági felemelkedése a 18. században és a 19. század első felében*. In: *Mátrai tanulmányok*. Gyöngyös, 1993. 9–26.

⁵⁷ Neoacquistica commissio, 1684–1707 között működött udvari bizottság. Feladata volt a törököktől visszafoglalt magyarországi területek birtokviszonyainak rendezése. A birtokosoktól megkövetelte a fegyverjog [a birtokadományozás egyik címe] megváltási összegének lefizetése mellett a tulajdonjog oklevelekkel történő igazolását is. A gazdátlanul maradt földekből a Habsburgok híveinek, főleg idegen arisztokratáknak és hadiszállítónak juttatott hatalmas uradalmakat. Működése sokban hozzájárult a Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez.

⁵⁸ Petrovay Zsuzsanna édesapja, Petrovay III. János Pest vármegye alispánja, édesanyja, Nyáry Zsuzsanna, Nyáry Zsigmond és Melith Mária Anna leánya volt. Házasságukban négy fiú és egy leány gyermek, Zsuzsanna születése igazolható.

⁵⁹ Pl.: „... az vitéz Iffjú Petrovay János uramat a midőn ... el takarítására sem magának, sem Feleségének szüksége nem lévén, folyamottunk Tekintetes Nemzetes Vitéz Iffjú Orczy Istvány Uramhoz, mind az szegény Urhoz való Atyafiságát contestálni kívánván, mind Keresztényi tisztit s’ hivatallyát maga előtt viselvén, az ... temetésére adott 218... magyar forintokat és 64 pénzeket... sum-maja 244 f [orint] 83 [...]” Petrovay IV. János feleségének, Bottyán Máriának elismervénye.

szaváltási jogáról való lemondással fizették meg. Zsuzsanna 1708. január 18-án Császlóczon Orczy Istvánnal kötött házasságába hozományként többnyire csak birtokjogokat és előkelőségét vitte magával. Házasságuk valószínűleg nemcsak a nagy korkülönbség miatt nem volt boldog.⁶⁰ Orczy gyakran hangoztatta „...szegény legény voltam, mindent magam törődésivel szereztem, ...valami kevés jószágot a Nyáry familia jószágából acquiráltam, azt magam faradtságával szerzett készpénzen vettem és váltottam a gyermekeim számára. ... mind Nemes Nográd, ugy kis Hont és Nemes Heves Megyében... a kiket is mind pénzemen váltottam...”⁶¹ Talán nem helytelen, ha neki tulajdonítjuk azokat a könyveket, amelyek kiadásuk ideje szerint lehettek ugyan az ő tulajdonában, de erről semmi más közelebbi nem árulkodik. Orczy VIII. Istvánnak (1669–1747) egyelőre két olyan könyvét tarthattuk kézben, amelyek saját kezű beírásával bizonyítottan az övé voltak. (Lásd a képmellékleten jobbról.)

Az első kötet⁶² kötése fehér bőr (pergamen), gerincére kívülről a kékszegélyes, fehér alapú címkét ragasztották és fekete tintával írták rá a jelzetet: A IX.10. Nincs címfelirat a gerincen. Az előtáblán fekete tintás írástörödéék látható, a kötet sérült, hiányzik a jobb sarka. Belül: 1. a kékszegélyes címke, piros tintával írt jelzet: XII/10 55; 2. tinta ceruzás szám: N° 341/cl. 14; 3. a mostani jelzet: 132826; 4. leltári lila négyzetes pecsét az előzéklapon olvashatatlan; 5. lila tintával a Bibliotheca Centrala Regionala Arad; 6. lila tintával ovális pecsét: Az Aradi Főgimnázium ORCZY-VÁSÁRHELYI Könyvtára; 7. lila körpecsét: Az Aradi Kir. Főgimnázium Könyvtára; 8. a háttáblán belül a világoszöld papírból készített címke nincs; virágmintás, színes, borító szintén nincs. A belső, fehér előzéklapon ceruzával számolás és írás töredéke látható: „sola nebas[?] Placet veterum S... pla... mp.” A címlapon felül, közrefogva a címet, Orczy Lőrinc írásával: „Ex libris Stephani Orczy, mp.” Majd lejjebb, a lap közepe táján, a saját kezű:⁶³ „Ex libris Stephan... Orczij 1707.” A vágott lapszélek világos kékre fröcsköltek. Terjedelme: 1250 oldal, mérete 29×19,5×10 cm. Címe: *A' romai Anyaszentegyház Szokásából, minden Vasárnapokra, és egy-nehany innpekre Rendelt Evangeliomokrúl, Predikáczóok. Mellyeket, élő nyelvnek tanítása-után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter esztergami érsek. Most újjobban, a' méltóságos fejedelem Széchény György esztergami érsek Költségével ki-nyomtatattak és ki-bocsáttatnak. Nagy-szombatban, az Academiai bötükkal, Hörmann János által, MDC .XCV. Esztendőben.*

⁶⁰ H. KAKUCSKA Mária: *Oh, Te szeghiny Orczy, ha Te miég aszt tudnád...* In: *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Bp. 2002. Universitas Kiadó, 491–499.

⁶¹ MOL, Orczy család levéltára, P szekció 519, Familiaris, Orczy Barones = BOy Nr. 1 – 226. 1526–1840. Nr. 41. (Továbbiakban: BOy és szám.)

⁶² A felvételeket Szünder Gábor, a könyvtár munkatársa készítette. A képen Orczy VIII. István két könyve mellett balról Bohus János saját kezűleg szignált, kétnyelvű, aranyozott díszítésű, latin-német nyelvű, igen jó állapotban lévő *Biblia sacra vulgatae editionis sexti V. & Cleme. VIII. Pont. Max. Auctoritate recognita, notis chronologicis, historicis, et geographicis, illustrata, juxta editionem parisiensem Antonii Vitre. Nunc denuo revisa, et optimis exemplaribus adaptata, cum indicibus copiosissimis. Venetiis apud Nicolaum Pezzana. CicIcCCLXV.* látható.

⁶³ Orczy VIII. István kézírását pl. a MOL-ban, DOZA-ban lévő hagyatékából ismerjük.

- A másik könyv sötétbarna bőr kötése repedezett, a díszítés aranyozása mára lekopott, csak a helye maradt meg. Öt mezős, arany nyomású virágminta[?] lehetett valaha a díszé, az előtáblán a vonalak mélynyomása ma szintén aranyozás nélkül látható. Gerincére kívülről a) kékszegélyes fehér alapú címkét ragasztották, amelyre fekete tintával írták rá a jelzetet: A X.19. Lehet, hogy alatta a sötétzöld címke, fekete tintás, fekete x-es címke maradványai vannak. Nincs címfelirat a gerincen. A zárókapcsoknak a fedélben maradt csonkja és a bőrpánt elszakadt maradéka a hátsó táblában van meg. Belül: 1. a kékszegélyes címke, piros tintával írt jelzet: XII/2.10;
2. tintaceruzás szám: N° 298/ cl 14 Duppl.;
 3. a mostani jelzet: 123827;
 4. leltári lila négyszögletes pecsét a fehér előzéklapon olvashatatlan;
 5. lila tintával a Bibliotheca Centrala Regionala Arad;
 6. lila tintával ovális pecsét: Az Aradi Főgimnázium ORCZY-VÁSÁRHELYI Könyvtára;
 7. lila körpecsét: Az Aradi Kir. Főgimnázium Könyvtára;
 8. a háttáblán belül nincs a világoszöld papírból készített címke.

A virágmintás, színes, belső borítólapon szintén hiányzik. Halvány pirosra fröcsköltek a vágott lapszélek. A fehér előzéklapon *Biblia sacra vulgatae editionis, versiculis distincta*, felette Orczytól saját kezűleg: „Ex libris Stephan ...Orczij 1703.” olvasható. A mellette lévő kicsit fakó tintával írtak kibetűzhetetlenek. Lapszáma: 509 és 517, mérete: 29×20×8,5 cm. Címe: *Biblia sacra vulgatae editionis sexti V. pontificis maximi jussu recognita atque edita, versiculis distincta, cum Indice Biblico, et lectionum ac Evangeliorum pro omnibus Dominicis et festis per Annum*; reverendissimi et celsissimi S.R.I. Principis ac domini D. Marquardi Sebastiani Imperialis Ecclesiae Bambergensis Episcopi etc.etc. Autoritate, post accuratam cum Vaticana Editione collationem Bambergae recusa, A M.DC.XCIII.

Orczy István nagy energiával gyűjtött vagyona oszthatlanul egyetlen fiára, az 1718. augusztus 9-én Tarnaörsön született Lőrincre⁶⁴ szállt. Apja gazdálkodását követve jól sáfárkodott az öröklött vagyonnal, amelynek egy részét a piaristáknál megszerzett műveltségének eredményeként, az irodalmat művelők mecénásaként a magyar kultúra szolgálatába állította. Irodalmi, filozófiai, teológiai érdeklődéséről versei mellett most már könyvei is árulkodnak. Katalógus, vagy bármiféle jegyzék hiányában az Orczyanum könyveinek kutatása lényegesen hosszabb időt vett/vesz igénybe. A munkát felgyorsította az állomány felügyeletével nemrégiben megbízott és ott is maradó, a könyvekhez értő, érdeklődő munkatársak segítségével. A hajdani katalógizáló könyvtáros számozásának rendszertelensége következtében bizonyos mennyiségű könyv átlapozása és hosszabb idő elmúlása kellett egy „szisztéma” felfedezéséhez, hogy egy adott számsortól kezdve nem érdemes kézbe venni a régi köteteket, bármennyire is érdekesek, mert nem az általunk keresett gyűjteménybe tartoznak. A „rendszertelenség” jó példája az Orczy-könyvek közé ékelődő egy-egy, nem is nagyon hasonló kötésű Vásárhelyi János-kötet, aki általában beírta nevét könyveibe. A fentiekben felsorolt jelzetek, címkék a külső papírkötés színekombinációjának hasonlósága miatt a Csáky-könyvek esetében segítettek sokat, amikor egy pillantással nehéz volt különbséget tenni a kötetek között. Az Orczy-könyvek belső színes borítója több, eddig legalább harmincféle, szín-minta kombinációja szintén eltér a más tulajdonúakétól: az Orczyak szerették a világosabb, gyakran virágmintás, nem ritkán a nemzeti színeket felhasználó papírt. Az Orczy családon belül, külső kötésük szerint kilenc, egymástól jól elkülöníthető csoportba sorolhatók kötetek. A legkorábban beszerezett művek fehér pergamen kötésűek. Ezek és a barokkos, arany nyomással díszített, sötét bőrbe kötött könyvek lehettek először VIII. István majd Lőrinc tulajdonában. Sok esetben nem különíthetők el egymástól. A kiadás dátumából ítélve még Orczy István szerezhette be jó néhányukat és a jó gazdálkodásban példaként szem előtt tartva őt, egyetlen örököse minden későbbi megkülönböztetés, különbségtétel nélkül vette át könyveit. Ezek a gyakran francia nyelvű, gazdag aranyozású kötetek nem irodalmi, hanem vallásos, filozófiai, történelmi és hadi tárgyúak voltak. Orczy Lőrinc lovassági ezredes,⁶⁵ azaz jászkun kapitányként vett részt a hétéves háborúban, amelynek katonai élményei járulhattak hozzá, hogy 1763-ban a háború befejeződésével leszerelt. Ezután közéleti, folyamszabályozási, egészségügyi biztosi, de nem utolsósorban, az Abauj vármegyei főispáni tisztséget töltötte be. Kapcsolatba kerülve a fellendülő irodalommal, folytathatta apja megkezdett könyvbeszerzéseit. Ennek tanúja a sötét bőrkötésű kötetek, a gerincükön gazdag, arany nyomású, barokkos virágdíszítéssel. Ilyen az *Index librorum prohibitorum*, amely ugyanolyan stílusú, mint VIII. István *Bibliája*, de valószínűleg a kevesebb használat miatt sokkal jobb állapotú napjainkban is. Létezik egészen sötét, vastagabb bőrkötés típus is, ezek kimunkálása nem olyan szép.

⁶⁴ Orczy Lőrinc nevét többnyire „BorczyLör” alakban és rövid „ö”-vel írta.

⁶⁵ Ebben a tisztségében írta leveleit Batthyány Lajos nádorhoz.

A bőrkötések egy csoportját jelentik az egészen sötét, nagyon finom barna bőrből, zöld, esetenként fekete színnel márványozott kötések. Ezek gerince is gazdagon aranyozott, de előfordul, hogy kopástól, egyéb sérüléstől mára eltűnt az aranyozás.

A kötések valószínűleg I. Lőrinc ízlésére valló egyik módja lehetett az aransárga, nagyon finom bőr felhasználásával készült kötés három variációja. Eddig egyetlen kivételtől eltekintve olyan művekkel találkozhattunk, amelyek megjelenésének, beszerzésének időpontja Orczy Lőrincchez köthető, ezért feltételezem, hogy ezek az aransárga finom bőrből kötött könyvek az övéi voltak. Miután kötésükben csak kicsit térnek el egymástól, egy fajtanak tekinthetők. Az egyiknél a díszítés lényege, hogy a gerinc több „aranymezőre” van felosztva és az előlapon három egymással párhuzamos aranyvonal fut körbe, minden egyéb más díszítés nélkül. Ennek variánsa, hogy az aransárga bőrkötés gerincén több mezős nyomott mintájú aranyvirágos díszítés van, de a fedlapon nincs a három párhuzamos vonal aranyozva (nem lekopás) és aranynyomású monogram „L.B.O.” szolgál díszítésként. Ilyen a *Lettres de une Peruvienne par Madame de Grafigny* című kötet. A rövidítés- díszítés rejtvényé is alakult mára: Liber? – Laurentius? – Ladislaus? Míg az utolsó variáns esetében a fedlapon a szignó és a három vonal is aranyozott. A fiatalabbik fiú, „könnyelmű” életmódja, költekezése miatt apjától, majd József bátyjától sokat megfeddett László könyveiből keveset láthattunk, de valószínűleg megtartotta az aransárga bőrkötésű, arany nyomású „L.B.O.” monogrammú köteteket, kötésmódot és a sajátjait szignálta. Ilyen az *Il tempio di Gnido nuovamente trasportato, dal Francese in Italiano* című, 1767-ben megjelent Montesquieu mű, amelyet ex librise szerint 1769-es olaszországi útja során Milánóban vásárolt. Ezeknek a kötéseknek gyönyörűsége mellett talán hasonló érdeklődése és ugyanannak a szignónak a használhatósága miatt is dönthetett László ezeknek a könyveknek a megtartása mellett. Ez a szinte dísztelen, sárgásan világos, finom bőr megkapóan szép és elegáns még ennyi idő multával, az esetleges sérüléseik dacára is. E könyvek tulajdonosa egyelőre biztosan nem dönthető el. Orczy Lőrinc kötetete még könyveit ennél a sárgásnál sötétebb, de mégis világosbarna színűnek minősülő finom bőrből, minden egyéb monogram nélkül. Esetenként zöldes vagy feketés márványozású ez a barna bőr. Ezek a könyvek is szépek, de eleganciában, szépségben természetesen nem versenyezhetnek az aransárgás változattal.

Az eddig megnézett könyvek mennyiségének arányában azonban a legtöbb a papírborítású félbőr kötés. Ha a kötetek gerincén végignézzünk, ez a kötésmód is szép. Esetükben is variációról van szó, de mégis két különböző minőségűnek tekintjük őket, mert nemcsak két tulajdonoshoz köthetők, hanem ez az egyszerűbb változat is tovább egyszerűsödött az idők folyamán. Orczy Lőrinc – jelenleg nem mondható meg az időpont – valószínűleg gazdasági megfontolásokból, kötetete ebbe a világosbarna félbőrbe köteteit. A gerinc bőrszínéhez illő sárga-világos- és sötétbarna-fehér-szürke-fekete színkombinációból készült papír általában jól elkülöníthető a Csáky–Erdődy házaspár hasonló módon bekötött könyveitől.

Kezdetben a világos bőr gerincen több mezőben arany nyomású virág- vagy alakosdíszítés volt, a címet szintén arannyal nyomtatták különböző színű alapra, a bordákat eltérő vastagságú, mennyiségű aranyvonalak választják el. Az elő- és háttáblán soha sincs semmi nyomtatás, díszítés. E kötésmód egyszerűbb változata, amikor a világosbarna bőr gerincről lemaradt az arany nyomás, a címet többnyire színes, kék vagy a különböző barna árnyalatú, arany vonalakkal körbevett mezőbe nyomtatták. A több kötetes művek esetében a kötet száma a cím mezejének színétől mindig eltérő színű mezőben látható. A cím és a kötetszám mezejét több aranyvonal, esetenként bordázat választja el egymástól. A gerinc alsó részén, mindig a cím és a kötetszám mezejének színétől eltérő színű kör közepén nagy, arany kurzív O-betű látható, amelyet a körön kívül kis arany o-betűk vesznek körül. Alul, felül vastagabb, díszes aranyvonal szolgál díszítésként. Ezt a kötéstechnikát kezdetben átvette Orczy József, majd változtatásképp a gerinc szélességében, könyvenként más színű téglalapban a nevét, a késői kutató nagy öröme, a „B. J. Orczy” jól megkülönböztethető szignót tette ki a könyvekre. Természetesen a mű vastagságától függően fért el több-kevesebb a nevéből. A színes papírborítók kiválasztásában nem minden esetben találtunk a tartalomhoz vagy a külső borítóhoz illő igazodást.

Sajátos az igen fiatalon elhunyt Orczy IX. István⁶⁶ könyveinek helyzete. Tragikusan váratlan halála apja feljegyzéseiben évszázadok után is megrendítő. István a váci Terezianumban tanult, s ennek egyik eredménye a *Propositiones ex Praelectionibus...in Collegio Regio Theresiano Vaciensi ...publico tentamini esposit L.B. Orczy... Philosophiae ...Anno 1783 mense avgvsto, Vacii* című kiadvány. E füzetkét ugyan egyszerű fehér anyagba kötötték, a vágott lapszélek azonban vastagon aranyozottak. Saját kezű „L B Stephani Orczy” bejegyzése olvasható a félbőr kötésű, Ge. Henr. Nievpoort: *Ritvum , qvi olim apvd Romanos obtinvervnt svccincta explicatio ad intelligentiam vetervm avctorvm facili methodo conscripta* műve mellett a Io. Matthiae Gesneri „Prolvsio atqve Car.Ferd. Hommelii De Tribvnali praetoris” című írását is tartalmazó, a Berlinben, Christopher Friedrich Vossius nyomdájában 1767-ben megjelent könyvben.

Egy másik kötet, a barokk díszítésű, sötétbarna, márványozott bőrkötésű könyv tulajdonképpen egy kézirat, amely bejegyzése⁶⁷ szerint az ő számára készült: „Aranyos Minden avagy mindi(n)fele Tudományokbul meg [sz]ereztetett holmi mellyett Bar[r]o Orczy Istvan szükségere öszve szedett. ...” s itt valamikori törlő kezek igyekeztek olvashatatlanná tenni a hajdan az „öszve szedővel”, Batsányi Jánossal sajátkezűleg beíratott nevét.⁶⁸ A névalírás nemcsak eltér Orczyétól, hanem más tintával is íródott.

⁶⁶ Orczy Lőrinc Laffert Anna Máriával kötött második házasságában született IX. István (1767. 11. 30.–1785. XII. 9.). Halálos ágya mellett hozzá írt versei tekinthetők Batsányi János első költeményeinek.

⁶⁷ Megtartjuk Orczy IX. István helyesírását, amelyet []-be téve emendáltunk. Orczy IX. István kéziratái közül a MOL-ban is található néhány.

⁶⁸ Erről bővebben H. KAKUCSKA Mária: Az „Aranyos minden”. Megjelenés alatt.

Batsányi János és az Orczyak jól ismert kapcsolatára e tanulmányban nem térünk ki.⁶⁹ A 18×12×2,5 cm méretű *Aranyos Minden* szó szoros értelmében az, mert a lapok a három vágott oldalon vastagon aranyozottak. A könyv előlapját aranynyomású, barokkos virágmintázat díszíti. E fedlap közepén arany virágos, rombusz alakban elrendezett díszítés az *M* és *A* betűket fogja közre, felettük korona látható és alattuk a görög *ἸΝ ἑὸ* betűk, azaz a – Meter Theu – olvasható.

A „tanesszközül” készített könyv ilyen luxus kivitelű bekötetésével és a görögkeleti egyház szimbolikájának az átvételével korán elhunyt fiának a magyar hagyományok ismert gyakorlatának is megfelelően, Szűz Máriának, „Isten anyjának” a kegyeibe ajánlását kívánhatta Orczy Lőrinc kifejezni. Az illetén való díszítést nem tudjuk mással megmagyarázni, mint hogy a „jászkun és hajdú vitézek” kapitányi tisztségét is betöltő Orczy Lőrinc a görög szertartást követő „vitézektől” kölcsönözte szimbolikájukat. Az „öszveszedő” nevét a jakobunius per idején gyanússá vált két idősebb Orczy-fíú, I. József és I. László töröltethette ki. Köztudomásúlag ekkor kezdett Orczy József a családi archívum nagy égetésébe, amelynek elsősorban az iratok eshettek áldozatul.

Orczy Lőrinc halála után a levéltárban használatos világoskék, szürke vagy rózsaszín, néha virágmintás vastagabb minőségű papírba kötötték be a könyveket. Bizonyos idő elteltével azonban már ezt sem tették meg. Arra vonatkozóan semmilyen adattal nem rendelkezünk, kik voltak a könyvkötők. Egyetlen egy esetben fordult elő ármegjelölés egy kötetben, amely jelentheti a kötet, de a könyvkötés árát is. Különböző katalógusaikon jól megfigyelhető a család gazdasági helyzetének változása: kezdetben még ezeket is tiszta bőrbe kötötték, s az 1790-es évek végén már a gerincüket sem erősítették meg a belső színes borítóként használt papírral.

Felvetődik a kérdés, hogy honnan szerezték be a könyveket. A könyvtárban találunk katalógust (15,5×11×2,8 cm) Trattneről: *Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis. Allgemeines Verzeichniß der Bücher, welche für beygesetzte sehr billige Preise in Wien bey Johann Thomas Edlen von Trattnern, kaiserl[icher], königl[icher] Hofbuchdrucker und Buchhändler in dessen Gewölbe auf dem Kohlmarkt Großerischen Hause, und in Prag, in dessen Handlung in der Altstätter Jesuitergasse zu haben sind. 1765.* Ez a katalógus külsőre olyan, mint egy egyszerűbb módon bekötött könyv a későbbi évtizedekben, vagy a *Medicina Domestica. ... Kleine Hauß-Apothek: Darinnen allerhand schöne experimenta oder Arzneyen, ... Durch Joannem Puffer Memingensem der Arzney Doctorem* című Augsburgban, 1679-ben megjelenhetett mű, mely a mi esetünkben egy 248 oldalas jól olvasható, 17×12×3 cm nagyságú, házi készítésű „füzet”, egy kéziratos másolat, amelyet a trattneri katalógussal megegyező színű barna-fekete „fröcskölt” mintázatú papírba

⁶⁹ A szakirodalomban szinte közhelynek számító tényről a különböző Batsányi-mongráfiák ide vonatkozó részeiben, SZINNYEI Ferenc: *Bacsányi János*. Bp. 1904.; CLAUSER Mihály: *Báró Orczy Lőrinc*. = It 1940.; BÖHM Dezső: *Orczy Lőrinc élete és költészete*. Kolozsvár, 1909.; Batsányi János: *összes művei. I. Versek*. Kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor. Bp. 1953. Akadémiai Kiadó. (L. a „Jegyzetek a költeményekhez” című fejezetet.)

kötöttek be; szinte megegyező méretűek. Míg a katalógus rendelkezik az Orczyak házi készítésű, a háttáblára belül felragasztott világoszöld színű címkéjével, addig az „Arzneibuch” legvégére Orczy Lőrinc saját kezűleg bemásolt receptje, „a bolhák és egyéb élősködők ágytól való távoltartására” a garancia a kötet hovatartozására, ugyanis nincsenek rajta az „orczy” ismertetőjegyek, a címkék, megjegyzések. A kéziratot nem valószínű, hogy teljes egészében ő maga készítette, ennek váltakozó írásainak némelyike igen eltér az övétől. Trattner katalógusában nincs semmi be- vagy megjegyzés. Egy másik Trattnertől, 1779-ből való a *Catalogue des livres françois, qui se trouvent entre un grand nombre d'autres en latin, allemand, italien, anglois dont on distribue les catalogues separement etc.* már csak a csúnya színű, kékesszürkére fakult papírba van kötve, az összes jelzettel és ezeken kívül az Orczyak levéltárából jól ismert vörösesbarna színű krétával kapott 628-as számmal is rendelkezik.

Weingand pesti kereskedő 1789-es *Catalogue des livres françois, anglois, italiens. Qui se trouvent en vente, a un prix raisonnable, chez Jean Michel Weingand, dans ses Librairies à Pest et Ofen*, érdekessége Orczy Lőrinc generális aláírásán kívül, hogy néhány könyv címe is meg van benne jelölve: *Histoire de L'empire de Russie sous Pierre le grand*. 2 Tomes.8. broché fl.2; *Maximes chrétiennes pour tous les jours du mois*. 12.1771. 24x.; *Paris le nouveau ou la malice des trois femmes, nouvelle comique et amusante*. Paris, 1786. 45.x; *Passe-Temps agréable, ou nouveaux Contes à rire*. 8. Amsterdam, broché 15 x.; és végül a *Voltaire recueil des particularités curieuses de sa vie et de sa mort*. grand 8. broché 30 x.⁷⁰ Bekötve már nincs, pusztán a gerincét erősítették meg színes papírral.

Egy mannheimi könyvkereskedő beragasztott reklám cédulája „Matthias Fontaine, Libraire á Manheim, fournit non seulement les Livres que renferme son Catalogue, mais encore les Ouvrages anciens qui n'y sont point compris, et toutes les ouveautés, au ...” nem olvasható el teljes egészében a ráragasztott „Ex libris Ladisl. Com. á Kollonitz epis. M.Varad.” miatt. A dolog különössége, hogy mindez egy olyan kötetben olvasható, amelynek előzéklapján Orczy Lőrinc saját kezű ex librise is olvasható: „B. Laur. Orczymp.” A kötet félbőr kötésű, rajta az Orczyak házi használatú sötétkék címkéjével, a gerincén halványkék alapon az arany O-kkal; a címe: *Vie du Dauphin, pere de Luis XVI, écrite sur les Mémoires de la Cour, présentée au Roi, et la Famille royale. ...Par M. l'abbé Proyard, des Académies de Montauban et des Arcades de Rome. A Paris, chez Berton, ...MDCCLXXVIII.*

Arról, hogy az Orczyak mennyit költöttek könyvvásárlásra, semmiféle információval nem rendelkezünk.

⁷⁰ A címeket az 1789-es katalógus 32, 40, 49, 62 oldalán találtuk bejelölve.

MÁRIA H. KAKUCSKA

**Das Orczyanum, die Kurzgeschichte der Bibliothek
der Familie von Orczy I–II.**

Über die Existenz der aus 8200 Bücher bestehenden Familienbibliothek der Orczy, „die von dem alten General Lőrinc (1718–1789) und dessen Sohn gesammelt wurde“, haben wir statt glaubwürdiger Dokumente nur sporadische Erwähnungen, wie die Bemerkung in dem Briefbuch des Lőrinc (Lorenz) von Orczy vom April 1769 über Bauarbeiten in Gyöngyös; oder die über das Bücherhaus von Tarnaörs in dem Brief von 1786 des Poeten Batsányi sowie in dem in Tarnaörs 1934 aufgenommenen Protokoll des Barons Elemér von Orczy. Nach dem Tode des Lőrinc I. von Orczy, wurde sein älterer Sohn Josef I., der mit vier Söhnen gesegnet war, der Erbe und das Oberhaupt der Familie. Das in Gyöngyös aufbewahrte Familienarchiv wurde nach dem Ableben von Lőrinc II. (Enkel des I. Lőrinc) im Jahre 1861 erst nach Újszász, dann nach Budapest in das Zentralarchiv des Piaristen Ordens und zum Schluss in das Ungarische Staatsarchiv transportiert. Über die Existenz einer Bibliothek oder auch nur von Büchern wurde nichts gesagt und nichts gesprochen, es gibt keine Dokumente darüber. Sándor Márki, der gelehrte Historiker von Arad, beschrieb die Bibliothek des Lyzeums als die exklusivste der öffentlichen Bibliotheken der Stadt. Ihre kostbare Sammlung wurde ursprünglich in Gyöngyös aufbewahrt und entstand durch den Wissensdurst einiger Mitglieder der Orczyschen Familie, besonders aber durch den Lászlós (Ladislaus) und der beiden Lőrinc. Die aus verschiedenen Jahren stammenden „Ausleihzettel“ bis 1864 im Staatsarchiv von Arad, beweisen nicht nur die Existenz einer immensen Anzahl von Büchern, sondern auch deren Funktion als Leihbibliothek, da die Orczyschen Bücher auch an nicht zur Familie Zählenden, nicht zur Familie gehörenden Personen ausgeliehen wurden, wie z.B. an die wegen ihrer französischen Bücher weitgerühmte Júlia von Erdődy, Frau von Csáky oder an den Junior Iván von Szapáry. Der das Schloss von Gyöngyös erbende Lőrinc II. von Orczy brachte als Obergespann der Stadt Arad nicht nur die Urkunde der Verleihung der königlichen Freistadtsrechten, sondern er schenkte auch aus diesem Anlass der Stadt eine Vielzahl von Büchern, die dann von dieser an das sich gründende Lyzeum weitergegeben wurden. Heutzutage bewahrt die „A. D. Xenopol“ Bibliothek gemeinsam mit den französischen Büchern des berühmt-berüchtigten Ehepaares István von Csáky und Júlia von Erdődy, die der Familien von Bohus, Vásárhelyi, Atzél sowie die wegen ihrer markanten Einbände gut erkennbaren Bücher des Orczy VIII. und IX. István, I. Lőrinc, I. József, I. László auf.

SIPOS ANNA MAGDOLNA

Népkönyvtárak telepítésével a magyarságmentés érdekében

*A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa
és a Julián Egyesület népkönyvtár-telepítési akciója a századfordulón*

A Monarchiába tagozódó Magyarországon a századfordulón több, az ország lakosságának számát, demográfiai összetételét, nemzeti és kulturális identitását lényegesen átalakító folyamat zajlott le. Az egyik a Monarchia létrejöttével kapcsolatosan kialakult nagyobb termelési és gazdasági lehetőségek, illetve a bővülő munkaerőpiac, a másik a kivándorlási folyamat korábban soha nem tapasztalt felerősödése, a harmadik pedig a soknyelvű, valamint soknemzetiségű ország népeinek keveredése, s az ebből adódó, a magyar nemzeti identitás megtartása ellen ható, nyelvi, etnikai és kulturális integráció. Az impériumváltás mind a már korábban is itt élő magyar lakosság, mind pedig az újonnan betelepültek¹ életében kedvezőtlen folyamatokat indított el, ezért a magyar politikai elit a magyar identitás megtartása ellen ható folyamatokra gyorsan reagált, és a rendszeres gazdasági jellegű segítségen túl, kulturális akciókkal, a kulturális identitás megtartását segítő intézmények létrehozásával és működtetésével igyekezett azok negatív hatásait csökkenteni: magyar iskolákat hoztak létre, iskolán kívüli népművelési programokat szerveztek, népnaptárakat jelentettek meg, közreadták a *Szlavóniai Magyar Újságot*. A magyarságmentési akciók érdekében létrehozott intézmények közül leghatékonyabb tevékenységet a magyar nyelvű iskolák² fejtettek ki, ám mellettük igen fontos szerep jutott az érintett területekre, s többnyire az iskolák mellé telepített népkönyvtáraknak is. Írásunk célja, hogy bemutassa ennek a több régióra kiterjedő magyarságmentési akciónak könyvtári vonatását, annak is elsősorban a Horvát-Szlavónországban, illetve Bosznia-Hercegovinában megvalósított tevékenységét.

¹ A magyar nyelvű, illetve magyar származású lakosság egy része őshonos volt a térségben, másik része pedig gazdasági, megélhetési lehetőségeik javítására és Magyarország balkáni expanziójának segítése érdekében a magyar politikai hatalom támogatása mellett a 19. század végi kitelepülési hullám során költözött ide.

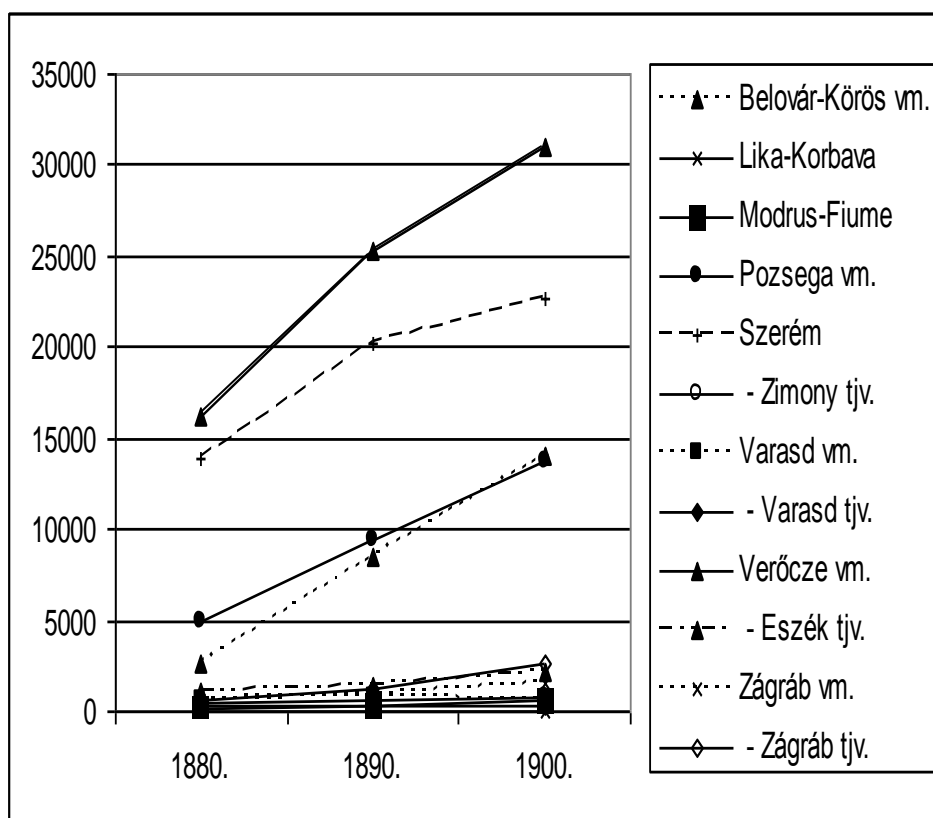
² 1904 és 1918 között összesen 72 magyar iskola működését indították el, amelyben összesen 152 tanító és tanítónő tanította az első években néhány száz, majd néhány ezer és az utolsó tanítási évben (1917/18.) pedig 8200 magyar származású gyermeket. Erről részletesebben lásd: BERNICS Ferenc: *A Julián akció*. Pécs, 1994., valamint SIPOS Anna Magdolna: *Egy fejezet a Délvidék kulturális földrajzából*. In: *A délvidék történeti földrajza*. Szerk. KÓKAI Sándor. Nyíregyháza, 2006. 203–237. oldalán megjelent tanulmányát.

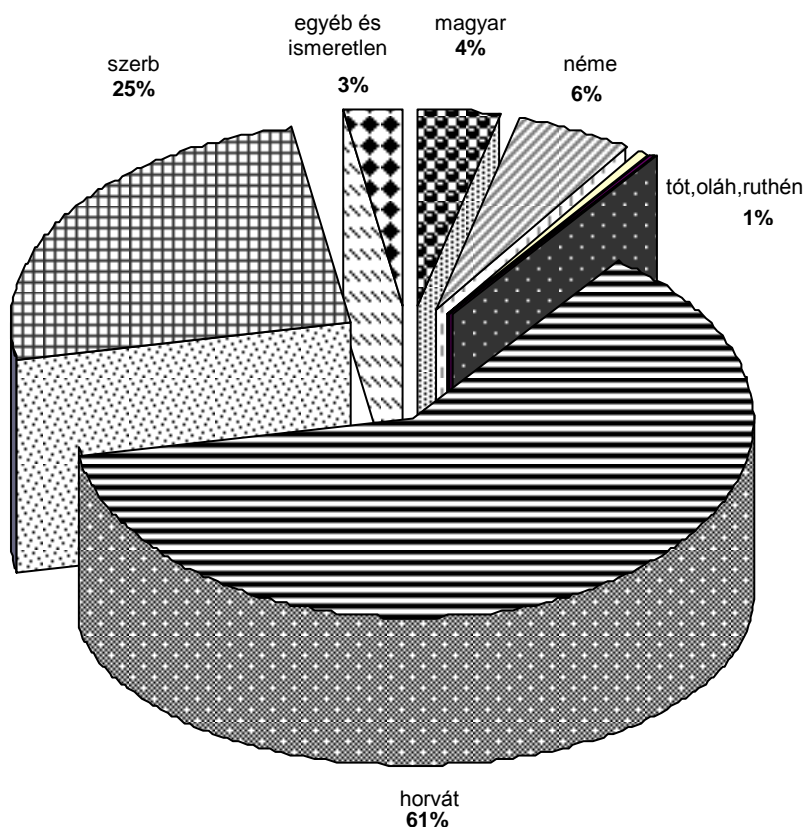
A magyarságmentési akció szervezését az a jelentős demográfiai változás indokálta, amelynek eredményeként 1880 és 1900 között a Szlavóniában korábban is élő magyarok száma több mint kétszeresre növekedett.

A szlavóniai lakosság nemzeti összetételének változása 1880 és 1900 között

A lakosság etnikai összetétele	Magyar	Német	Tót	Oláh	Rutén	Horvát-szerb	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
Év										
1880	41417	83139	9078	2044	2833	1712353	n.a.	n. a.	41635	1892499
1890	68794	117493	13614	2826	3606	n. a.	1359588	562131	58358	2186410
1900	90180	134000	17342	539	4666	n.a.	1482353	607381	64305	2400766

A magyar lakosság számának növekedése Szlavóniában és az egyes régiókban

A szlavóniai lakosság etnikai összetétele 1900-ban

Az adatok forrása: A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása: 10. A vég-eredmények összefoglalása /közread. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp, 1909. 104–129.

A Julián Egyesület megalakulása és a magyarságmentő akciók megindítása

A Tisza Kálmán miniszterelnök által is támogatott szlavóniai akció két fontos területre összpontosított: az egyik az itt élő magyarság gazdasági segítése, a másik pedig a kulturális identitásának erősítése, illetve megtartása. A gazdasági program fontos részét képezte a MÁV horvátországi vonalainak erősítése, és azoknak a magyar vasutakkal való egységes irányítása; a magyarság gazdasági megszervezése; a magyar érdekeltségű vállalatok és pénzügyi szervezetek ide történő telepítésének előmozdítása; magyar hitelszövetkezetek és más gazdasági szervezetek létrehozása és támogatása. A kulturális program legfontosabb elemei voltak: a magyar iskolák szervezése; a nemzeti szellemben történő vallási gondozás; a nem iskolakö-

teles korban lévő magyarság műveltségi, kulturális színvonalának emelése; könyvtárak, előadások, tanfolyamok szervezése; a kiváló képességű gyermekek Magyarországon történő továbbtanulási feltételeinek megteremtése, gondozása. E célok elérése érdekében az előkészítő bizottság számba vette a meglévő lehetőségeket, amelyek közül stratégiai kérdés volt a magyar tannyelvű iskolák létesítése, illetve a magyar nyelvű katolikus lakosság vallási, lelki gondozása. A lehetőségek azonban igen korlátozottak voltak. Jóllehet a horvát autonóm népoktatási törvény lehetővé tette a nemzetiségi iskolák működését, ám annak semmi esélye nem volt, hogy a horvát hatóságok maguk hozzanak létre a – felfogásuk szerint – nemzeti célok megvalósítását veszélyeztető, illetve akadályozó magyarság számára anyanyelvű iskolákat. A másik lehetőség, amely szerint az itt élő, többségében a római katolikus vallást követő magyarság számára az egyház hozzon létre magyar iskolákat, még képtelenebb volt, hiszen a szlavóniai papság beállítottsága még a politikusokénál is sovénabb volt. Volt azonban egy, az őshonos lakosság gyermekeinek iskoláztatását szolgáló, a horvátok és szerbek által megtúrt református iskolahálózat, valamint a MÁV alkalmazottak gyermekei számára rendelkezésre álló MÁV iskolák szervezete. Ám a vallási feszültségeken túl, a meglévő magyar oktatási nyelvű iskolák és az újonnan bevándorló magyarság nagyobb lakóterületei többnyire nem estek egybe, illetve a gyermekek többsége számára azok nem voltak napi bejárással megközelíthetők. E gyermekek magyar nyelvű iskoláztatása érdekében kellett létrehozni a szlavóniai iskolahálózatot. A terv fontos része volt, hogy a létrehozandó akciónak minden tekintetben illeszkednie kellett a horvát-szlavón autonóm törvények által meghatározott jogi keretbe.³ A fentebb vázolt okok miatt tehát nem maradt más lehetőség, mint magániskolák működtetése, ehhez pedig létre kellett hozni egy, a magyar politikai hatalomtól és kormánytól – legalábbis látszólag – független szervezetet: így jött létre a Julián Egyesület.

A mozgalom megindítása és az egyesület létrehozása – politikai okok és etnikai körülmények miatt – mindenekelőtt komoly előkészítő munkát és konspirációs feladatokat jelentett. Az akció megszervezésének általános alapelve volt, hogy a lehető legkisebb nyilvánosságot kapja.⁴ Az előkészítő munka 1903 második felében kezdődött el, és magában foglalta a demográfiai adatok elemzését, a helyszínen

³ Horvát-Szlavónországban az 1878-ban készült autonóm törvény szabályozta a népoktatást. Ennek értelmében nyilvános jogúak voltak az országos, a községi és a hitfelekezeti iskolák. A törvény megengedte a magániskolák működését, de nyilvánossági jogot a törvényi előírások megtartása mellett, külön kérvény benyújtásával csak a bán adhatott. Így az itt működő magyar iskolák sorsa a két ország mindenkorai politikai kapcsolatán múlt. Például Pejacevich Tivadar bán sága idején viszonylag könnyen lehetett engedélyt szerezni, ám ezt követően a hatóságok minden eszközzel akadályozták a magyar iskolák létrejöttét, majd a politikai feszültségek enyhülése után ismét megengedőbbek voltak.

⁴ „A munka a Szabadelvű Párt uralma alatt indult meg, minden reklám és lárma kizárásával folyt...” *Gróf Széchenyi Béla, a Julián Egyesület elnökének levele gr. Khuen-Héderváy Károly miniszterelnökhöz.* MOL II. 26.3385-XVI. 1850–1910. 1784/1910. 7. sz. A forrást közli: BERNICS Ferenc: *i. m.* 126–127.

történő tájékozódást, valamint az előkészítésben résztvevők felkérését is. A miniszterelnökség által koordinált munkában Antal Gábor komáromi református püspök, Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter, Vargha Gyula a Magyar Statisztikai Hivatal igazgatója, Pekár Gyula országgyűlési képviselő, Margitai József a csáktornyai tanítóképző igazgatója,⁵ későbbi Julián tanfelügyelő, valamint az Egyesület majdani vezetői vettek részt.⁶ A gondos előkészítő munkát követően, az Egyesület formális megalakulására 1904 áprilisában került sor, rangjának és feladatának megfelelő körülmények között – a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében –, valamint kellően fontos személyiségek közreműködésével.⁷ Az Egyesület választmányában

⁵ Az iskolák szervezésében meghatározó szerepet vállaló és végző Margitai József mint mura-közi születésű, majd csáktornyai tanító, később pedig az ottani tanítóképző intézet igazgatója kiválóan beszélt horvátul, nagy helyismerete és tekintélye volt a térségben, aktívan bekapcsolódott a kulturális élet szervezésébe. Így az ő megjelenése a magyarok falvakban semmiféle gyanúra nem adhatott okot.

⁶ BERNICS Ferenc: *i. m.* 26. Egyéb források erről a megbeszélésről más, szívesebb emlékeket is őriznek. „A Julián Egyesület megalakulásának történetét egyik résztvevő, néhai Kelecsényi Zádor vukovári körjegyző beszélt el nekem a következőképpen. Egyszer egy titokzatos levelet kaptam, amelyben meghívtak bizonyos napra és órára egy budapesti lakcímre. ... Megjelentem a lakásban. ... Egyedül voltam s fogalmam sem volt, hol vagyok, s miért jöttem. ... Így jöttek egymás után az urak. Ezek is morogtak valamit a nevük helyett s leültek, de senki sem ismerte a másikat. Az volt az érzésem, hogy mi itt most bankót fogunk hamisítani. Egyszer csak jött két marciális alak, látszott a külsejükön, hogy református papok. Ezek nem morogtak, hanem érthetően megmondták a nevüket: Antal Gábor püspök vagyok. Földváry Jenő daruvári református lelkész vagyok. Hála Istennek – gondoltam – mégsem fogunk bankót hamisítani. Később jött Várady Árpád katolikus püspök, Kollányi Ferenc jaáki apát s végül előkerült a házigazda: Pekár Gyula országgyűlési képviselő. Az értekezlet megkezdődött s az volt a tárgya, mit lehetne tenni a szlavóniai magyarság megmentése érdekében.” A református magyarság gondozása ügyében gyors volt a megegyezés: a meglévő iskolák és egyházi intézményrendszer támogatásával a kérdés megoldhatónak tűnt. Lényegesen nagyobb problémát jelentett a katolikus lakosság támogatása. A beolvadási folyamatot egyre inkább felismerő katolikus magyarság körében a Maradik és Nikince környékén megindult áttérési jelenség tömegessé kezdett válni, amit egyik felekezet sem támogatott. „... Földváry Jenő daruvári lelkész fejéből pattant ki a mentő gondolat, alakítani kell egy egyesületet, mely a római katolikus magyarság részére magániskolákat állít fel s az iskolákkal kapcsolatban könyvtárakat szervez s ellátja a szlavóniai magyarságot irodalmi termékekkel. Ez volt az első értekezlet, amely 1904-ben a Julián Egyesület megalakítására vezetett.” ÁGOSTON Sándor: *A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület.* = *Kalanga* 1940. 480–481.

⁷ Az Egyesület megalapításában 49 fő vett részt, a magyar politikai, vallási és tudományos közélet olyan prominens személyiségei mint például: Concha Győző, jogász-professzor, az MTA levelező tagja; Darányi Ignác, jogi doktor, országgyűlési képviselő; Eötvös Loránd báró, az akadémia elnöke; Herczeg Ferenc, író; Klebelsberg Kuno, akkor a miniszterelnökség osztálytanácsosa, a nemzetiségi ügyek intézője, későbbi kultuszminiszter; Perényi Zsigmond báró, országgyűlési képviselő; Szász Károly, a dunamelléki református egyházkerület püspöke; Szily Kálmán, az 1904-ben alakult Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és folyóiratának szerkesztője; Wlassics Gyula, a korábbi kultuszminiszter, aki ebben az időben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, illetve a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége elnöki funkcióját töltötte be.

a korabeli magyar szellemi élet meghatározó személyiségei vállaltak feladatokat.⁸ Az Egyesület igazgatósági tagjai között egyaránt megtalálhatók voltak a társadalmi élet és az államhatalom képviselői. Közülük is kiemelkedett Klebelsberg Kuno, a későbbi kultuszminiszter, aki 1904 és 1914 között, összesen tíz évig, mint ügyvezető igazgató állt az Egyesület élén. Az Egyesület alapszabályát 1904 májusában hagyta jóvá a Belügyminisztérium, amelyet a szervezet fennállása alatt négy alkalommal (1906, 1908, 1913, 1933.) módosítottak. Ennek értelmében az Egyesület fő feladata volt a kisebb, agrár jellegű tömbökben, falvakban lakó horvát-szlavónországi magyarság megszervezése, kulturális, gazdasági gondozása és minden irányú védelme.

A szlavónai akcióhoz hasonlóan gondos társadalmi és demográfiai elemző-előkészítő munkát követően még ugyanebben az évben megindult a boszniai akció szervezése is. Az 1895-ös népszámlálási adatokból kiindulva, 1904-ben, az okkupált Bosznia-Hercegovinában becslés szerint mindössze négyezer magyar élhetett.⁹ A gazdasági és a kereskedelmi tevékenység élénkülésével az itt élő magyarok száma a századfordulót követő években jelentősen emelkedett, s az 1910. évi népszámlálási adatok szerint a magyar lakosság száma ekkorra már csaknem elérte a hatezer főt.¹⁰ Magyarország szempontjából azonban Bosznia-Hercegovina más megítélés alá esett mint Szlavónia. Több, más meghatározó politikus mellett,

⁸ A testület elnökéül – közfelkiáltással – Széchenyi Béla grófot, Széchenyi István fiát választották. A választmányba pedig részben az előbb már felsoroltak, részben pedig a magyar közélet egyéb prominens személyiségei kerültek: Almásy Dénes gróf; Andrássy Gyula gróf; Beöthy Zsolt, az országos közoktatási tanács tagja, az akadémia rendes tagja; Darányi Ignác; Eötvös Loránd báró; Eszterházy Miklós herceg; Gajári Ödön, hírlapíró, országgyűlési képviselő; Kovács Gyula, egyetemi tanár, az egyházi jog magántanára; Majláth József gróf, Szalay Imre, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke; Széchenyi Béla gróf, Széll Kálmán, a Dunántúli Közművelődési Egyesület elnöke; Szmracsányi Miklós a kultusztárca művészeti osztályának korábbi vezetője; Wlassics Gyula.

⁹ Azt, hogy pontosan hány magyar élt a területen, ennél sokkal bonyolultabb elemzés mutatta ki... „Boszniában és Hercegovinában ... a legutóbbi népszámlálás 1895. április 22-én 42358 magyar állampolgárt talált ..., kik közül 9558 magyar anyaországi, 46 fiumei, 32754 pedig horvát-szlavónországi volt. ... A magyarországi egyének közt 5357 rk., 2049 protestáns, 608 gk., 1441 izraelita s 103 egyéb hitfelekezetű volt. ...A római katolikusokból ... jó, ha 2000 magyar volt, úgy, hogy az occupált tartományokban 1895-ben egészen felületes becslés szerint legföllebb 4000 magyar anyanyelvű egyén tartózkodhatott. Az azóta eltelt 9–10 esztendő alatt ... Boszniával való kereskedelmi forgalmunk nagyon megélnkült.” MOL-K.26.–1910.–XVI.–94. ill. 5264/1904, XXXI.6.ME. sz. *Vargha Gyula miniszteri tanácsos, igazgató levele Nm. gr. Tisza István m. kir. miniszterelnöknek Bp.* Közli: BERNICS Ferenc: *i. m.* 151–152.

¹⁰ „Az 1910. évi népszámlálás Bosznia-Hercegovina részletes nemzetiségi adatait is tartalmazza. E szerint 5739 fő volt magyar anyanyelvű, s 2042 nem magyar anyanyelvű beszélt magyarul is. Az itt élő magyarok 20%-a a mező- és erdőgazdaságban, 33%-a az iparban, 9,4%-a a kereskedelemben és 8%-a a közszolgáltatásban tevékenykedett. A magyarok 74,6%-a római katolikus volt, de rajtuk kívül még 450 protestáns és 795 izraelita felekezetű vallotta magát magyarnak. A 6–11 éves tankezelek száma 577 fő volt.” BERNICS: *i. m.* 61.

a Julián Egyesület első tíz évének irányítója, maga Klebelsberg Kuno is a Szávát tartotta a magyarság természetes néprajzi határának. Ezért a Boszniában folyó programszerű kitelepítéseket, illetve kitelepüléseket két megfontolás miatt sem tartotta helyesnek. A fő ok az volt, hogy ott a letelepülésre alkalmas földterületek nem álltak rendelkezésre, a másik pedig, hogy a magyarság gondozására rendelkezésre álló erőket nem tartotta célszerűnek szétforgácsolni. Ezért e területeken a magyarság létszámának növelése helyett az itt élő magyarság gondozását tartotta a legfontosabb feladatnak. Így a Julián Egyesület tevékenysége csak az annexió (1908) után terjedt ki erre a területre is. Bosznia Hercegovina annexiója után a területen sajátos és igen bonyolult közjogi, közigazgatási, politikai helyzet alakult ki. A tartomány 1910-től önálló alkotmánnyal rendelkezett, amely – tartalmát tekintve – egy osztrák tartomány önállóságához mérhető szuverenitást jelentett. Közjogilag ugyan része volt az Osztrák–Magyar Monarchiának, de a dualizmusnak sem egyik, sem másik országához nem tartozott. A helyi közigazgatás a tartománygyűlés, a legfelsőbb igazgatás pedig a közös pénzügyminiszter hatás- és feladatkörébe sorolódott. A területen általánosságban az osztrák befolyás volt az erősebb, amely ellen – a történelmi jogokra hivatkozva és a magyar gazdaság balkáni expanziója érdekében – a magyar nacionalista körök többször is szót emeltek. A magyar befolyás erősítése érdekében a politikusok támogatták a magyarok itteni letelepülését, valamint az ott működő magyar egyesületeket, a területre vonatkozó horvát és szerb törekvések ellenében pedig segítették a mohamedánokat. A magyar érdekek befolyásának erősítése érdekében igyekeztek különösen jó és eredményes kapcsolatot fenntartani a területen jelenlévő katolikus képviselőkkel: a Ferences rend itt működő házával és a mostári püspökkel.

A magyarság érdekeinek képviselőjére vállalkozó egyesületi tevékenység politikai szempontból kedvezőbb körülmények között indult meg, mint Szlavóniában, mert sem a helyi hatóságok, sem pedig a bosnyák tartományi kormány nem folytatott akciót a magyar szellemiség térhódítása ellen. Ugyanakkor a gyökerek itt sokkal gyengébbek voltak, mint Horvát-Szlavónországban, mivel az itt élő magyar lakosság gyermekei többnyire német nyelvű iskolákba jártak: már alig volt, aki magyarul beszélt volna közülük. Nem volt magyar vasút, nem voltak MÁV iskolák, sőt hiányoztak a magyar nyelvű református iskolák is. Az egyetlen szervezet, amire támaszkodhattak, a Szarajevói Magyar Egyesület volt, ahonnan magyar nyelvű iskolák létesítésére kérés is érkezett a Julián Egyesülethez.¹¹ Margitai József a Szlavóniában már megszerzett rutinnal mérte fel az itt élő magyarság helyzetét, és jelentésében konkrét javaslatokat terjesztett elő. Ennek értelmében, Szarajevóban elemi népiskola, és legalább négyosztályos magyar középiskola in-

¹¹ „Az anyagi gondokkal és belső megosztottsággal küzdő Szarajevói Magyar Egyesület magyarságmentő tevékenysége hatékonyabbá tétele érdekében Fischer József elnök 1909. november 4-én felkereste Budapesten a Julián Egyesület elnökségét és sürgős segítséget kért tőlük a magyar tannyelvű népiskola megnyitásához Szarajevóban. A J. E. támogatta kérését, és a helyzet földterítésére kiküldte Bosznia (sic!) bizalmi emberét, Margitai Józsefet, aki helyszíni tapasztalatairól az elnökség útján tájékoztató jelentést készített Wekerle Sándor miniszterelnöknek.” BERNICS: *i. m.* 63.

dítása lett volna szükséges, amelyekben muzulmán és szerb gyermekek is tanulhattak volna. Az iskolák alapításánál igen fontos szempontnak tartotta, hogy azok nyilvánosak és felekezet nélküliek legyenek. Margitai megtalálta az iskola számára alkalmas épületet is: Fischer Józsefnek, a Szarajevói Magyar Egyesület elnökének épülő emeletes házát, amelyben a tantermeken kívül az egyesületi helyiség és az olvasókör, valamint lakás is elhelyezhető lett volna. További feladatként jelölte meg a jelentés, hogy a Szarajevói Magyar Egyesület anyagi támogatását meg kell oldani, és a magyar iparosok, valamint munkások számára magyar olvasókört kell létrehozni. Margitai jelentése kitért arra is, hogy Szarajevón kívül hol élnek még viszonylag nagyobb számban magyarok: Bjelinán, Brčkán, Vučiakon és Mosztárban. Javaslatá szerint, ezeken a településeken lett volna szükség magyar tannyelvű iskola felállítására.

A boszniai akció megindításával párhuzamosan még másik jelentős feladatot vállalt az Egyesület. A Dunán és mellékfolyóin közlekedő uszályhajókon élő – az 1900-as népszámlási adatok közel húszezer magyar folyami hajóst vettek számba – kilencven százalékban magyar családok és gyermekeik kulturális gondozását. E miszióknak is voltak előzményei. Az Országos Hajós Szövetség már korábban kezdeményezte a Duna mellett fekvő városokban a gyermekek számára tanfolyamok tartását. Ez Magyarországon működött is, de nem volt megoldott az idegen területeken: a bajor, az osztrák, a szerb és a bolgár partokon. Ezért a Szövetség megkereste a Julián Egyesületet, és segítségével 1909-től téli iskolai tanfolyamot szerveztek a belgrádi vasúti hídhöz közel fekvő téli hajóstelepen, a Cigányszigeten. Az első iskolai tanfolyam 1910 januárjában indult: egy gabonaszállító uszály belsejét alakították át tanteremmé. A tanfolyamokon a gyermekek írást, olvasást, számolást és egyéb, az életformájukkal kapcsolatos fontos ismereteket tanultak, és emellett gondoskodtak a hajósnép hitéleti gondozásáról. A felnőttek számára esti tanfolyamokat szerveztek, szabad előadásokat rendeztek, vasárnapi felolvasásokat és istentiszteleteket tartottak. 1912/13 telén Titelben, Zimonyban, Passauban, Bécsben, Komáromban, Újpesten, Óbudán és Orsován is szerveztek téli tanfolyamokat, amelyeken összesen 216 gyermek vett részt.¹²

A Julián Egyesület könyvtárszervező tevékenysége

Az anyanyelvi és a nemzeti identitás gondozásának egyéb lehetőségeit is kiaknázták az Egyesület. Ilyen volt például a népkönyvtárak, gazdasági népkönyvtárak és ifjúsági könyvtárak területe, valamint azoknak az Egyesület által működtetett iskolákba történő telepítése. A folyamat az akkori magyar könyvtárügyi és iskolán kívüli népművelési elképzelésekbe illeszkedett: a század utolsó évtizedeiben fogalmazódott meg, hogy a kötelező iskoláztatás mellett feltétlenül gondoskodni kell az iskolát elhagyók további kulturális gondozásáról, s abban kiemelkedő szerepet szántak a tanítóknak. Ennek kereteit egyrészt az iskolán kívüli népművelésben,

¹² PETRI Pál: *A Julián-egyesület története*. Bp. 1937. 31–32.

másrésről pedig a népkönyvtárak működtetésében vélték a tevékenységet végző társadalmi szervezetek, illetve a korszak kultúrpolitikusai megtalálni. A kialakulóban lévő és még csupán csírájában létező állami kultúrpolitika mindvégig szorosán együttműködött a lakosság kulturális gondozását korábban is végző társadalmi szervezetekkel: egyházakkal, művelődési egyesületekkel. E folyamat legmeghatározóbb szervezete és a Julián Egyesület könyvtár-telepítési akciójában döntő szerepet játszó testülete a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa¹³ volt. A Tanács működése a törvényhatósági, a községi, a felekezeti és az egyesületi múzeumokra, könyvtárakra terjedt ki: szabályozta azok felügyeletét, szervezését, valamint a gyűjteményeik gyarapítását. A Tanács – folytatva a Múzeumok és Könyvtárak Országos Bizottságának tevékenységét – meghatározó szerepet vállalt a népkönyvtáraknak a lehető legszélesebb körben történő létrehozásában és telepítésében. A Tanács II. Bizottságának feladatkörébe tartozott a tudományos jelleggel nem bíró, úgynevezett közművelődési intézmények – nép- és vándorkönyvtárak, egyesületek, körök stb. könyvtárai, valamint az egyéb tudományos ismeretterjesztő könyvtárak – létesítésével és működtetésével kapcsolatos feladatok ellátása. 1904-től, amikor a korábban kultuszminiszteri feladatokat ellátó Wlassics Gyula lett a testület elnöke, a Tanács munkájának középpontjába a széles néptömegek könyvtári, művelődési igényeit kielégítő közművelődési intézmények fejlesztése került. Az újonnan létrehozott népkönyvtárak száma dinamikusan és folyamatosan növekedett. Az 1904–1905. év során pedig már megjelentek a vándorkönyvtárak is, valamint az egyesületek, különböző társadalmi szervezetek részére juttatott könyvtárak, a gazdasági és mezőgazdasági népkönyvtárak kiegészítései. 1913-ban összesen száznegyvenöt könyvtár létesítéséről számolt be a Tanács jelentése: negyvenhat helyen létesítettek új népkönyvtárat, harminckét helyen új vándorkönyvtárat és hatvanhét esetben juttattak közművelődési egyesületet könyvtárhoz.¹⁴ A számok önmagukért beszélnek még akkor is, ha az akkoriban telepített és néhány száz kötetet magukban foglaló könyvtárak állományának nagysága – még az egykori körülményeket figyelembe véve is – igen szerény volt. Feladatai elvégzéséhez a Tanács rendszeres államsegélyben részesült,¹⁵ amelyről évente rendszerző elszámolással tartozott a Vallás és Közoktatási Minisztérium felé.

¹³ A Tanács megalakulásának kezdeményezése egy társadalmi szervezet tevékenységéhez köthető. 1893. december 9-én, a Dunántúli Közművelődési Egyesület ülésén, annak elnöke, György Aladár kezdeményezte a múzeumi és könyvtári ügyekkel foglalkozó testület létrehozását. Mintegy másfél évvel később, 1894. április 27-én, ugyancsak a DKE ülésén jelentették be a Múzeumi és Könyvtári Bizottság megalakulását, amelynek működését a VKM 1894. évi 32.538 sz. rendelete legitímálta. A Bizottság kiemelkedő fontosságú tevékenységet vállalt, amikor 1897-ben létrehozta a Múzeumok és Könyvtárak Tanácsát, amelynek működését, a VKM kezdeményezésére, 1897. december 10-én, legfelsőbb állásfoglalás keretében hagyta jóvá az uralkodó.

¹⁴ Az adatok forrása A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának jelentései.

¹⁵ Míg az első évben (1897) a Tanács 9.000, addig az e vonatkozásban utolsó évben rendelkezésünkre álló adat szerint (1913) 461.500 korona államsegélyben részesült.

A népkönyvtárak telepítési akciója hozta létre a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának és a Julián Egyesületnek azt a termékeny együttműködését, amelynek eredményeként a Dráván túl, Szlavóniában és Bosznia-Hercegovinában, illetve a dunai hajókon élő magyarság a nemzeti és a kulturális identitás megőrzéséhez feltétlenül szükséges könyvekhez és folyóiratokhoz jutott. A kezdeményezés a Julián Egyesület ügyvivő igazgató feladatait 1904–1914 között ellátó Klebelsberg Kuno nevéhez fűződik. A Julián Egyesület, valamint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa közreműködésével 1904 második, 1905 első felében megkezdtek a területen élő magyarság magyar könyvekkel való ellátottságának felmérését. A felmérés megállapította, hogy a magyarság nem tud magyar nyelvű könyvekhez jutni, így már 1905-ben azzal a kéréssel fordult az Egyesület a Tanácshoz, hogy a Szlavóniában élő magyarok anyanyelvi kultúrájának és nemzeti identitásának gondozása érdekében, a Julián Egyesület közreműködésével, évi rendszerességgel mintegy 25 darab 100–150 kötetet tartalmazó népkönyvtárat juttassanak ezekre a területekre.¹⁶ A Tanács a teljes igényt nem tudta ugyan kielégíteni, de már a következő évben is gondolt a Julián Egyesület által gondozott régiók könyvellátására: tíz darab ötszáz koronás népkönyvtárat bocsátott az Egyesület rendelkezésére, ehhez járult még öt gazdasági népkönyvtár szépirodalommal történő kiegészítése.¹⁷ 1907-ben az Egyesület nyolc darab ezer koronás népkönyvtárat kapott missziója teljesítéséhez.¹⁸ A következő években is hasonló nagyságrendű támogatást biztosított a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa a Julián Egyesület szlavóniai magyarság gondozási akciójához.¹⁹ A Tanács éves jelentésében foglaltak szerint 1909-ben a Julián Egyesület gondozásában lévő könyvtárak száma 33-ra emelkedett, a Földművelési Minisztérium gazdasági népkönyvtári telepítése²⁰ – amelyek gondozását szintén többnyire a Julián-iskolák és a Julián-tanítók látták el – révén pedig már 55 gazdasági népkönyvtár és 25 ifjúsági könyvtár működött Szlavóniában.²¹ Jóllehet már ebben az évben megindult a Tanácsnak a Bosznia-Hercegovinába történő népkönyvtár-telepítési akciója – egy darab ezer koronás népkönyvtárat juttattak el a Szarajevóban működő Magyar Kör számára –, ám ahhoz az első évben még nem vették igénybe a Julián Egyesület segítségét, hanem közvetlenül a Tanács juttatta el a Kör számára a könyveket. A következő években azonban már e területen is együttműködött a két szervezet. A Tanács

¹⁶ SCHÖNHERR Gyula (szerk.): *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának IV. jelentése*. Bp. 1906.

¹⁷ MIHALIK József (szerk.): *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának V. jelentése*. Bp. 1907.

¹⁸ MIHALIK József (szerk.): *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának VI. jelentése, 1907. évi működéséről*. Bp. 1908.

¹⁹ A Tanács éves jelentései külön is kitérnek ezekre az adományokra.

²⁰ A Tanács kezdeményezésére jött létre a Földművelési Minisztérium gazdasági népkönyvtári telepítési akciója, amelynek anyagi terheit is a FM vállalta.

²¹ MIHALIK József (szerk.): *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának VIII. jelentése, az 1909. évi működéséről*. Bp. 1910.

éves jelentései kitérnek a Julián Egyesülettel közösen szervezett akció számszerű ismertetésére. 1910-ben Horvát-Szlavónországba és Bosznia-Hercegovinába összesen öt darab 500 koronás vándorkönyvtárat juttattak el, így a régióban ezzel 38-ra emelkedett a Julián-könyvtárak száma. 1911-ben szintén öt darab 500 koronás vándorkönyvtár jutott a területre, de azokon túl a mosztári Magyar Kultúregyesület számára egy darab 1000 koronás könyvtárat adományozott az Egyesület közreműködésével a Tanács. 1912-ben további területeket vontak be a két szervezet könyvtár-telepítési együttműködésébe. Továbbra is teljesült a vándorkönyvtárak telepítése (három darab), illetve népkönyvtárak létrehozása (egy darab 1000 koronás Breskóba, egy darab 500 koronás Bjelinába). Még ebben az évben bővült a paletta: két darab 300 koronás könyvtárnak a régióban állomásozó gyalogezred számára történő eljuttatásával. Az egyik könyvtárat a Metalkassatelnben állomásozó császári és királyi 25. gyalogezred, a másikat pedig a Rogativán szolgáló 34. gyalogezred legénysége kapta. Ebben az évben jelenik meg elsőként a könyvadományokon túli pénzsegély juttatása is: 600 koronás pénzsegélyt kapott a zágrábi Magyar Társaskör. 1913-ban egy darab 1000 koronás népkönyvtárat kapott Belisce és további hat darab 500 koronás könyvtárat: Antunovac, Budakovac, Govedjepolje, Ivanovce, Laszovac, Rezovac. Ezekkel együtt a régióba telepített és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által finanszírozott népkönyvtárak száma összesen 52-re emelkedett. A zágrábi Magyar Társaskör ekkor 1000 korona pénzsegélyben részesült, és 200 korona segélyt kapott a zágrábi MÁV iskola könyvtára gyűjteménye kiegészítésére, pótlására. A könyvtárak telepítésének egy érdekes kísérlete volt, hogy a közel húszezer magyar dunai hajós könyvtári ellátását is igyekezett az Egyesület megoldani: 1914 és 1918 között négy helyen – Freudenauban, Zimony-Cigányszigeten, Budapesten és Bukarestben – működtettek könyvtárakat.

A Julián Egyesület és a Tanács által a régióba juttatott népkönyvtárainak tartalmi, műfaji összetételét a fennmaradt népkönyvtári jegyzékek alapján rekonstruálhatjuk. Az 1907-ben közreadott könyvjegyzékek²² tételesen felsorolják a különböző településekre juttatott, ám tartalmilag teljesen azonos könyvgyűjteményeket. Valamennyi jegyzékben ugyanazok a művek szerepelnek és összesen 267 tételt tartalmaznak. A lista tartalmazza a szerző nevét, a mű címét, illetve – amennyiben van, úgy – a sorozat kiadójának adatait és a sorozati címet, valamint a kötetek árát. A jegyzékekben az „Olcsó Könyvtár”, a „Magyar Könyvtár”, a „Filléres Könyvtár”, a „Történeti Könyvtár”, valamint a „Falusi Könyvtár” sorozatai kaptak helyet.

²² *A Julián-Egyesület bródi népkönyvtárának jegyzéke. A Julián-Egyesület eszéki népkönyvtárának jegyzéke. A Julián-Egyesület magyar-rétfalui népkönyvtárának jegyzéke. Julián-Egyesület mitroviczai népkönyvtárának jegyzéke. Julián-Egyesület moraviczai népkönyvtárának jegyzéke. Julián-Egyesület vinkovcei népkönyvtárának jegyzéke. Julián-Egyesület zimonyi népkönyvtárának jegyzéke.* Mindegyik jegyzék feltünteti, hogy a könyvtár tételeit tartalmazó köteteket a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa ajándékozta a településnek. Valamennyi jegyzék az 1907-es könyvtártelepítések reprezentánsa, s valamennyi jegyzék 1907-ben jelent meg az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt kiadásában.

A lista nem csupán a művek felsorolását vállalta, hanem azok egyes tételeinek minősítését is elvégezte, amely a könyvtár kezelői számára a művek ajánlásában jelentett segítséget. A †-gal jelölt kiadványok az átlagosnál magasabb műveltségű olvasóknak szóltak, míg a *-jelölések az ifjúságnak szóló műveket jelentették. A jegyzékben szereplő művek mind a szépirodalom, mind pedig az ismeretterjesztő irodalom vonatkozásában jó, illetve kiváló színvonalúak, tartalmilag pedig igyekeztek valamennyi olyan témát érinteni, amely a potenciális olvasók érdeklődésére igényt tarthat. A magyar szépirodalmi munkák között találjuk Arany János, Arany László, Benedek Elek, Berzsenyi Dániel, Csiky Gergely, Csokonai Vitéz Mihály, Czuczor Gergely, Endrődi Sándor, Eötvös József, Gárdonyi Géza, Jókai Mór, Jósika Miklós, Kölcsey Ferenc, Mikszáth Kálmán, Petőfi Sándor, Rákosi Viktor, Tóth Béla, Tömörkény István, Vas Gereben és Vörösmarty Mihály műveit. A külföldi szépirodalmat a görög regék, Cervantes, Dickens, Defoe, Doyle, Kipling, Poe, Sienkiewicz, Verne és Wells munkái képviselték. Az ifjúság számára ajánlott műveket De Amicis, Andersen, Cooper regényei és meséi, az ismeretterjesztő munkákat pedig Bársony István és Pósa Lajos alkotásai reprezentálják.

Külön kiemelésre méltóak és a könyvtárak létesítésének célját tükrözik azok a művek, amelyek a mindennapi élethez, illetve a megélhetéshez, a mezőgazdasági termeléshez, gazdálkodáshoz adtak segítséget. Ilyenek voltak például a konyhakertészeti magvak, a kosárfűz, a kereskedelmi növények termesztésével, továbbá a házi kert gondozásával, a szőlészettel, a szántás-vetéssel kapcsolatos művek. Az Egyesület szándékaival a legmesszebbmenőkig egybecsengett a legkorszerűbb mezőgazdasági technika és technológia meghonosítását szolgáló köteteknek a régióba történő kijuttatása. Így a népkönyvtárak kötetei között jelentős számban található a korszerű állattenyésztéssel kapcsolatos művek is: a méhek tartása, a baromfi tenyésztése, a fejőstehén tartása és a hal tenyésztése. Az egyéb ismeretterjesztő munkák között nagy számban található a természet leírásával kapcsolatos, a néprajzi-népismereti témákat, a magyar történelmet, a magyar nyelvet, a művelődéstörténetet, illetve a távoli és hazai tájak megismerését szolgáló kötetek, valamint Kogutowicz Manó földrajzi atlaszai. A sorozat összeállítói azonban gondoltak a gyermekek nevelésével kapcsolatos ismereteknek népszerű formában történő közvetítésére is. E megfontolásból kerülhettek a listára Pethes Jánosnak a *Gyermekpsychológia*; Ranschburg Pálnak *A gyermeki elme fejlődése és működése*; Oláh Gyulának a *Gyermekápolás*; Kiss Aronnak a *Magyar gyermekjáték* gyűjteménye. Az igényes munkák mellett elhanyagolható, hogy a listán néhány inkább népszerű, mint igényes irodalmi alkotás is megjelent: Beniczky-Bajza Lenke (egy mű), Gaál Mózes (4 mű), Szabolcska Mihály (2 mű).

A Dráván túl, a Szlavóniában és a Bosznia-Hercegovinában élő magyarság azonban nem csupán a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának könyvadományaira számíthatott, hanem – mint azt már korábban is említettük – meghatározó nagyságrendű és gazdasági tevékenységgel kapcsolatos tartalmú könyvadományok érkeztek a Mezőgazdasági Minisztérium részéről is. Ezek a gyűjtemények többnyire a mezőgazdasági termelés és értékesítés legkorszerűbb módszereit megismertető és népszerűsítő kötetekből álltak, de tartalmaztak műveket az ifjúság számára is.

Az akkoriban telepített népkönyvtárak mindössze néhány száz kötetet tettek ki, így a kurrensebb szépirodalmat igen hamar elolvasták, ezért gondoskodni kellett a művek folyamatos frissítéséről. Ezt az Egyesület úgy oldotta meg, hogy a különböző helyeken őrzött köteteket rendszeresen cserélték egymás között. Szintén a változatosságot volt hivatva szolgálni a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának vándorkönyvtár akciója, amely a térségben is igen népszerű volt. A Tanács vándorkönyvtár akcióját a telepített népkönyvtárak viszonylag alacsony kötettszáma indokolta. A néhány száz kötetes könyvtár nagyobb érdeklődésre számot tartó olvasmányait igen hamar elolvasták a körzet lakói, ezért azok folyamatos frissítése elengedhetetlen volt. A Tanácsnak azonban nem állt módjában a könyvtárak gyűjteményének rendszeres fejlesztése, hiszen olyan mennyiségű könyv kistelepülésekre, tanyaközpontokba történő eljuttatására volt igény, hogy a már egyszer létrehozott gyűjtemények további fejlesztése meghaladta volna a rendelkezésre álló anyagi lehetőségeket. Ezért az olvasmányok változatosságának biztosítása érdekében – Porzsolt Kálmán és Gyalui Farkas franciaországi tapasztalata alapján tett javaslat szerint – a Tanács 1904-től bevezette a vándorkönyvtárak működtetését. A magyarországi vándorkönyvtárak legfontosabb feladata az volt, hogy a kisebb községekben és a tanyákon folyamatos olvasási lehetőséget biztosítson. A vándorkönyvtárak gyűjteménye főként szépirodalmi és ifjúsági műveket, mulattató olvasmányokat és népszerű nyelven írt tudományos vagy ismeretterjesztő köteteket tartalmazott. A Tanács összesen öt, egymást kiegészítő sorozatot állított össze a vándorkönyvtárak számára. Egy sorozat egy helyen egy évig maradhatott, majd azt onnan elszállítva kapta a település a sorozat következő darabjait. A művek cseréjére – igazodva a mezőgazdasági termelésben dolgozó lakosság életformájához – évente általában szeptember-október hónapokban került sor. A vándorkönyvtár valamennyi kötetét könyvtári kötéssel látták el, külön szekrényt biztosítottak a művek elhelyezésére, és a gyűjteményt nyomtatott leltárral és kölcsönzési cédulával ellátva kapták meg az igénylők. Az adományért cserébe a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának joga volt a könyvtár ellenőrzésére, illetve – gondatlan kezelés esetén – a máshova történő áttelepítésre, a könyvtárat kezelőknek pedig kötelességük volt évente egy alkalommal összesített használati adatokat a MKOT számára elküldeni. A könyvtárak többnyire hetente egy alkalommal voltak felkereshetők, a Tanács ajánlásai szerint: lehetőleg a vasárnap reggeli istentiszteletet követően. A könyvtárakból egyszerre egyetlen művet lehetett kikölcsönözni, legfeljebb négy hétre, de a könyvtárat kezelő személy – megbízható egyének esetében – ettől el is térhetett. A kikölcsönzött kötetekért az olvasó teljes kártérítési felelősséggel tartozott.²³ A vándorkönyvtári jegyzék egy-kétszáz kötetet tartalmazott, és a művek tartalmi, műfaji megoszlása hasonlóan igényes

²³ A vándorkönyvtárak kezelésének szabályzatát a vallás- és közoktatásügyi miniszter 81519. számú (1903. december 2.) rendelkezése hagyta jóvá. Megtalálható az alábbi dokumentumban: *A Julián-Egyesület vándorkönyvtárának jegyzéke, II. sorozat* : A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa adománya. Bp. 1909.

volt, mint a korábban már részletesen bemutatott népkönyvtári jegyzék, sőt gyakran fedezhető fel a két jegyzék között teljes szerzői és műazonosság is.

Ugyancsak fontos feladatot látott el a magyarság gondozásában, hogy az Egyesület 1904 és 1918 között Budapesten, Daruváron és Szarajevóban tanítói könyvtárakat is működtetett. A több adományozóhoz köthető könyvtártelepítések eredményeként – a Julián Egyesület nyilvántartása szerint – 1904 és 1918 között Szlavóniában és Bosznia-Hercegovinában összesen 227 könyvtárat létesítettek. A könyvtárak típusonkénti megoszlása a következő volt: 58 vándorkönyvtár, 126 gazdasági könyvtár, 37 ifjúsági könyvtár, 3 tanítói és 3 hajóskönyvtár.²⁴

Az Egyesület gondoskodott arról is, hogy – az iskolákhoz hasonlóan – a könyvtárak működésének szakmai ellenőrzése folyamatos legyen. Ennek érdekében tíz könyvtárfelügyelőt bízott meg a tíz, majd később, a bosznia-hercegovinaival már tizenegyre emelkedett könyvtári kerületben működő könyvtárak munkájának segítésére és ellenőrzésére. A gondos kezelés és a rendszeres szakmai segítség, ellenőrzés eredményeként könyv alig kallódott el.²⁵ Az Egyesület éves jelentéseiben rendre foglalkozott a reá bízott könyvtárak ügyével is. A jelentések szerint a Julián Egyesület gondozásában lévő könyvmennyiség 1913-ban meghaladta a huszonkétezer kötetet, a könyvtárakba beiratkozott olvasók száma pedig közel tizenkétezerre emelkedett.

A könyvtárak területi megoszlását az ott lakó magyarok létszáma, illetve a könyvtárak működésének helyet és személyzetet biztosító Julián, MÁV és református lelkészségek, iskolák, illetve gazdasági, népességi központok területi elhelyezkedése határozta meg. Ennek megfelelően a Délszerém Vármegyei Könyvtárkerületben hat, a Keletszerém Vármegyei Könyvtárkerületben tizenöt, a Nyugatszerém Vármegyei Könyvtárkerületben nyolc, a Keletverőce Vármegyei Könyvtárkerületben huszonkilenc, a Nyugatverőce Vármegyei Könyvtárkerületben harminc, a Nyugatpozsega Vármegyei Könyvtárkerületben tizenöt, a Nyugatpozsega Dél-belovár Megyei Könyvtárkerületben tizenöt, a Belovár Körösmegyei Könyvtárkerületben tizenöt, a Nyugathorvátországi Könyvtárkerületben kilenc és a Bosznia Hercegovinai Könyvtárkerületben hat településen létesült valamilyen, esetenként több elemből – gazdasági népkönyvtár, vándorkönyvtár, ifjúsági könyvtár – is álló könyvgyűjtemény.

A közismert történelmi események miatt az Egyesület csupán rövid ideig tudta szlavóniai és bosznia-hercegovinai tevékenységét folytatni. A háború törést jelentett az Egyesület tevékenységében is: a Julián-tanítók egy része katonai szolgálatra vonult be. Jóllehet az Egyesület minden lehetséges eszközzel igyekezett a tanító nélkül maradt iskolákban a helyettesítéseket megoldani, mégis több iskola maradt tanító nélkül. A háborút követő években pedig pusztulás várt mind a szlavóniai, mind pedig a bosznia-hercegovinai akciókra. A Boszniában létrehozott iskolákat 1919 első hónapjaiban bezáratta az ottani hatóság. A szlavóniai magyar iskoláztatás folytatásáról az első időkben magas szinten ugyan még zajlottak

²⁴ PETRI Pál: *i. m.* 72–77. és SIPOS Anna Magdolna: *i. h.* 231–237.

²⁵ PETRI Pál: *i. m.* 26.

tárgyalások, de a helyi hatóságok – megelőzve a tárgyalások végét – bezáratták a Julián-iskolákat. Pontosabban szólva: a tanítói lakásokat, az iskolákat, a felszerelést azonnal át kellett adni a helybeli horvát iskoláknak, illetve hatóságoknak,²⁶ a tanítókat pedig az ország elhagyására kötelezték. Később a délszláv kormány a helyi hatóságok döntését megerősítette. Az újonnan létrejött délszláv állammal megindultak a tárgyalások, annak érdekében, hogy az ott élő magyarság számára iskolák működtetését biztosítani tudja az Egyesület, vagyis folytathassa tevékenységét, ám az új kormány erről hallani sem akart, sőt sorra záratta be a bácskai és a bánáti magyar iskolákat is. Így az Egyesületnek be kellett látnia, hogy az új délszláv államban nem tudja tovább folytatni tevékenységét, ezért más területeken keresett magának feladatot.²⁷

ANNA MAGDOLNA SIPOS

Mit der Begründung der Volksbüchereien um ungarische nationale Identität zu bewahren

Das Programm für die Volksbüchereibegründung des Landesrats von Museen und Bibliotheken und der Julian-Vereinigung an der Jahrhundertwende

In der vielsprachigen Österreichisch-Ungarischen Monarchie bildeten die Ungarn in Slawonien und Bosnien-Herzegowina eine eigenartige Region und ethnische Wachstumspitze und -Insel national und kulturell. Im Folge der uralten ungarischen Anwesenheit und der ungarischen Einwanderung in den Jahren 1880–1900 lebten schon mehr als hundertfünfzigtausend ungarische Bewohner in diesen Regionen. In der kroatischen, serbischen, bosnischen Sprach-, Religions- und Kulturumwelt, in der diesen Nationen Übergewicht hatten, begann sich die Assimilation der ungarischen Volksgruppe. Im April 1904 wurde die Julian-Vereinigung, um die ungünstigen Prozesse zum Stehen zu bringen und zu ändern, unter Staatsunterstützung gegründet. Während ihrer Tätigkeit (1904–1918) brachte die Vereinigung – neben der regelmäßigen finanziellen Unterstützung – insgesamt 72 ungarischen Grundschulen zustande und sie organisierte viele ungarsprachige Programme für die Volksbildung und liess einige Volkskalender und eine ungarsprachige Wochenzeitung publiziert werden. Die ungarische Bevölkerung mit den ungarsprachigen Büchern und Jugend- und Volksbüchereien, landwirtschaftlichen Büchersammlungen zu versorgen, die durch die gemeinsame Aktion der Vereinigung und des Landesrats der Museen und Bibliotheken, beziehungsweise des Landwirtschaftsministeriums verwirklicht wurde, bildete ein wichtiges Element der Mission. Der Beitrag schildert einen Büchereizug des Ungarntumsbewahrung-Programms eingehend.

²⁶ Az iskolák és bennük a könyvtárak átvétele minden kártérítés nélkül történt, ezért a Julián Egyesület, a Magyar Kormány segítségével a Népszövetséghez fordult jogorvoslatért. Hosszas tárgyalások, illetve a jugoszláv kormánnyal megkötött alkuk eredményeként csak 1938-ban sikerült az Egyesületnek a kártérítéshez hozzájutnia.

²⁷ A Julián Egyesület a magyarországi konszolidációt követően hamarosan folytatta munkáját, de ekkor már – az ismert történelmi okok miatt – elsősorban nyugat felé fordult, s ott végezte misszióját tovább a szórvány magyarság körében.

KÖZLEMÉNYEK

Egy bártfai kalendárium kalandos eltűnése. Nemrég került elő egy 16. századi Slovacius-naptár, amelyről beszámolt a *Magyar Könyvszemle*.¹ Az *RMK* és *RMNy*-kötetek méltánylandó jellemzői közé tartozik, hogy a mára példánnyal nem rendelkező, csak valószínűsíthetően létezett kiadványokat is feltüntetik a megfelelő helyen. Különösen fontos olyan esetben, mint a 16. századi magyar kalendáriumoké, amelyekből ma összesen 5–6 darab maradt fenn, jórészt töredékesen.² Jelenleg egy 19. századi feltételezések szerint létezett 16. századi naptárhoz szolgáltunk egy 17. századi adatot, amely megerősíti a létezés tényét, jóllehet pontosabb könyvészeti leíráshoz ezáltal sem jutunk.

A 16. századi bártfai nyomdászat elindítójaként számon tartott David Gutgesell kiadványairól, az officinájából kikerült kalendáriumok sorsáról lesz szó.³ Az 1577–99 között tevékenykedő nyomdász évi stallumához tartozott – és nem elhanyagolható bevételi forrásának számított – a kalendáriumok és csíziók közrebocsátása. Magyar nyelven két krakkói csillagász, 1586-ig Petrus Slovacius (Piotr Słowacki) számításai, 1589-től Valentinus Fontanus iuditiumai alapján készültek ezek a munkák. Samuel Bredetzky 19. század eleji leírásából azonban tudomásunk van egy átmeneti kiadványról.⁴ Az 1596-os esztendőben a következő évre megjelentetett *Calendarium Gregorianum* változatlan tartalommal, Gutgesell nyomdájában, de Slovacius csillagászati megfigyelései alapján készült.⁵

Debreceni Ember Pál, az első nagyívű, latin nyelvű, magyar egyháztörténeti munka szerzője nem ismeretlen a kutatók előtt.⁶ A 17. századi lelképásztor leghövebb magyar nyelvű munkája a *Szent Siklus* (Kolozsvár, 1700) című prédikációskötete, amelyben több mint kétszáz szerző munkáiból található citátum, néhol kifejezetten pontosan adatolva.⁷ Gyakori jelenség, hogy a kiadványok mellett feltűnnek a nyomdászok, redaktorok nevei. A sárospataki Rákóczi-könyvtár példányai közül a fenti krakkói csillagász munkáját idézte egy alkalommal: „*Kalend. Gregorianum, Hungaris, primus concinnavit Petrus Slovacius, Cracoviensis Academiae Astrologus, ad Meridiam Cassoviensem: excudit*

¹ PERGER Péter: *Felbukkant egy unikális 16. századi magyar kalendárium.* = MKsz (123.) 2007. 1. sz. 104–107.

² DUKKON Ágnes: *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben.* Bp., ELTE Eötvös K., 2003. 122.

³ V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. 55–57.

⁴ BREDEZKY, Samuel: *Beyträge zur Typographie des Königreiches Ungarn.* I–IV. Bd. Wien, 1803–1805.

⁵ *RMNy* I 769.: <Calend. Gregorianum pro anno 1597 per Petrum Slovacium. Bartphae 1596.>

⁶ LAMPE, Adolf [– EMBER Pál]: *Historia Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania.* Utrecht, 1728.

⁷ DEBRECENI EMBER Pál: *Szent Siklus.* Kolozsvár, 1700. (*RMK* I 1556.)

Bartfae David Gurgesel (sic!). *Videre olim tale Kalend. mihi licuit Sáros-Patakini, ex Archivo Celf. Domus Rakoczianam*”.⁸ Hasonló módon található meg ugyanez a szöveg Ember Pál egyháztörténetében is.⁹ Tehát a lelképásztor csakugyan könyvtári könyvként olvasta és jegyzetelte ki ezt a kalendáriumot, amelyből mára egy példány sem ismeretes.

Bár időpont megjelölés nincs feltüntetve a mégoly pontos adatsorban, mégis ez az adat megerősíti az *RMNy* feltételezését. A Gergely pápa-féle 1582-es naptárreformhoz Magyarországon európai léptékben is gyorsan alkalmazkodtak – 1583-tól királyi rendelet írta elő az új naptár használatát –, a tényleges alkalmazás előtt azonban még hosszú idő állt. A bártfai nyomdász, Gutgesell majdnem megütötte a bokáját, mert 1588-ban a régi időszámítás szerint adott közre kalendáriumot, de végül csak folytatta a munkáját.¹⁰ Sokáig egymás mellett használták az ó- és új időszámítási mértéket: jó példa erre az 1594-es fordított Fontanus-kiadás, ami előbb a régi, majd az új egységeket közölte.¹¹

A Slovacius-féle átállásra eddig nem volt egyéb bizonyíték. A fenti idézet sem tisztázta, vajon a kalendárium kizárólag az új számítás szerint készült-e, vagy Ember Pál csak az új naptári részt idézte-e. Ez a dátummegjelölés még a régi kalendáriumhoz igazodik. Mivel azonban a könyv- és adatgyűjtő egyháztörténész Ember Pál meglehetősen pontosan citálta auctorait, feltételezhetjük, hogy kizárólag a Gergely-féle naptárral van dolgunk. Az a kérdés is felvetődhet, vajon két külön példányról van-e szó a 17. és 19. századi adat esetében, vagy csupán egyről. Amíg újabb adat elő nem kerül, az utóbbi feltevést egyszerűbb védeni: nem lehet véletlen, hogy kétszáz év különbséggel ennyire hasonló a könyvészeti leírás. Ha azonban megállapítjuk, hogy egy példányról van szó, és méghozzá a Slovacius–Gutgesell páros magyar nyelvű unikum kiadványáról, az egyediséget más argumentum is megerősítheti.

Ember Pál nem véletlenül idézte a fenti kalendáriumot. Nem véletlenül név nélkül, hiszen az unikum példánynál a szerző és a kiadó megjelölés lényegesebb identifikáló erőt képvisel, mint az évre utalás egyedül, különösen hogy az utóbbi ráérhető volna a szokásos évi – de ezúttal – Fontanus-kiadványra (1589-től). A bártfai befogadástörténet speciális oldalára vet fényt a helyi rutén közösségnek a viszonya a felvetett kérdéshez. Az erős közösségi tudatú ruszinok/rutének 1646-ig egységesen görög-keleti vallásúak voltak, és a pravoszláv egyház felfogásához híuen az ónaptárt használták.¹² Elképzelhető, hogy nem arathatott különösebb visszhangot az önálló *Kalendarium Gregorianum* a rutén olvasóközönség táborában, illetve kevésbé értékelték azt az evangélikus felekezet tagjai a párhuzamosan megjelenő, dupla naptári jelzésű Fontanus-kiadványokkal szemben.

A református adatközlőnk esetében pedig szükséges kiemelten hangsúlyozni, hogy az ónaptár használata még hosszabb ideig gyakorlatban maradt a református országrészekben. Újfalvi Imre adott ki Debrecenben elsőként párhuzamos (ó és új) kalendáriumot 1597-ben,¹³ de két adatunk még száz évvel a naptárreform után is a régi rendszer használatát dokumentálja. Martonfalvi Tóth György,

⁸ Uo. 168.

⁹ LAMPE–EMBER: *i. m.* 332.

¹⁰ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp., OSzK, 1961. 79.; DUKKON: *i. m.* 116.

¹¹ *RMNy* I 712.

¹² BONKÁLO Sándor: *A rutének (A ruszinok)*. S. a. r., jegyz. ell., utószót írta: SALGA Attila. Bazel–Bp. 1996.² 25., 82., 111. – Ezúton köszönöm meg Dukkon Ágnesnek, hogy rávilágított a ruténeknek a térségben meghatározó kulturális szerepére.

¹³ MAKKAI László: *Debrecen mezőváros művelődéstörténete*. In: *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. SZENDREY István. Debrecen, 1984. /Debrecen története 1./ 601.

debreceni tanár idején a Református Collegiumban többen is így jelölték a dátumot.¹⁴ Nem lehet véletlen, ha a naplójában Juliánus-naptárat használó Ember Pál a Gregorián-naptár adataira hivatkozva Észak-Magyarországon egy száz évvel korábbi mértékadó példányt volt kénytelen idézni: az egyetlen magányos Slovacius-kiadványt, amely kizárólag az 1582-es reform alapján érvényesítette számításait.

A cím nem jelölte, tehát elképzelhető, hogy a szokásos jóslások is elmaradtak a műből: ebben az esetben pedig a kiadvány piaci értéke látványosan lecsökkent. (A felvilágosodás korában sem változott sokat a kalendáriumok és jóslások általános megítélése: Nagy Frigyes hiába rendelte el az időjóslások elhagyását az 1779-es berlini kalendáriumból, a nyomda legfőbb bevételi forrását újra kellett nyomtatni a régi, változatlan formában.) Az éves Fontanus-kiadást – amely a királyi Magyarországon és a katolikus térségekben hódított (Nagyszombattól Boroszlóig) – újból kiadták Bártfán is. A krakkói egyetemi csillagász megújított „puritán” munkája, az első magyar nyelvű új kalendárium nem tudta leváltani egy huszárvágással az ónaptári szokásrendet, így a szerző – feltehetőleg – fel is hagyott a hamvában holt kísérlettel.

A nemesi archívumok világának értékőrző szemléletét jelzi az a körülmény, hogy a Hegyalján prédikáló könyvgyűjtő lelkipásztor, Debreceni Ember Pál a 17. század végén még betekinthezett a fejedelmi család sárospataki magánkönyvtárába, amely megőrizte a száz évnél idősebb kalendáriumot.¹⁵ Egy dekád sem telt el, és a lelkes „olvasó” már nincs az élők sorában, a fejedelmi „könyvtáros” sem Magyarországon, könyveikről pedig csak a megszépítő emlékezet szól.

CSORBA DÁVID

A bonchidai Bánffy-kastély egykori kéziratgyűjteménye. Erdély egyik meghatározó történelmi családja, a losonczyi Bánffy család tagjai között igen sok volt a szenvedélyes gyűjtő. Az egykori Kolozs vármegyei bonchidai kastélyt 600 éven keresztül birtokló grófi ágból a híres műgyűjtő, Bánffy Dénesné teleaggatta a falakat festményekkel. Szenevedélye nemcsak önös érdeket szolgált, Kelemen Lajos kiderítette, hogy 1867-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek 50 képet adományozott, amellyel megalapozta annak képtárát. Biró József összeírta a bonchidai kastély családi arcképeit és 1944-ben, a Lyka Károly emlékkönyvben közreadta 86 festmény pontos művészettörténeti leírását. A sok szép és művészi portré között Barabás Miklós több alkotása is fellelhető volt. A Bánffy család egyes tagjai a réz-, acél- és fametszetgyűjtemény gyarapításában lelték örömeiket. Erdély harcaira, eseménydús történelmére a régi páncélok, finom művű fegyverek emlékeztettek. A gazdagságot jelképezték a nemzedékről nemzedékre öröklődött családi ékszerek, ötvöstárgyak, kupák, serlegek, ezüst

¹⁴ DUKKON: *i. m.* 116. Mányoki János hasonló módon datálta a Szenczi A. Pál-féle Amesius-magyarázat elé írott köszöntő versét: „Die 19. Januarii. Stylo Juliano. Anno Domini 1670.” (Uő: *Gvil. Amesii Medulla Theologica Illustrata*. Franeker, 1670. (RMK III 2518) *6v. Jelzete: ARRC, R. RMK 132); Debreceni Ember Pál pedig kéziratnaplójában használta ezt a formát: „Anno 1681. 16 Januarii Stylo Juliano” (DEBRECENI EMBER PÁL: *Wade mecum*. [Debrecen, 1679–1681]. 278. Jelzete: a Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának (Pápa) Kézirattára, O153. Ezt a naplót már korábban egy tanulmányban részletesen ismertettem, ott akkor erre a példára még nem tértem ki. L. CSORBA DÁVID: *Debreceni Ember Pál kéziratnaplója a puritán Debrecenből*. = Könyv és Könyvtár (22/23.) 2000/2001. 175–188.

¹⁵ MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*. Szeged, 1996. /A Kárpát-medence Koraújkori Könyvtárai, 1./ XXIV. – A könyvkölcsönzés feltételezett időpontja 1682 utánra tehető, pontos dátum megadása nélkül. A sárospataki könyvtár 17. század végi peregrinációja miatt a könyvek Ember Pál kezébe kerülhettek szolgálati idején túl is (1687–1695). A szegedi sorozatok összeírásában sem sikerült a nyomára bukkanni a kalendárium címleírásának.

étkészletek és más becses, iparművészeti emlékek. A „főajtónálló” címet viselő Bánffy György csodálatos csillárok, bútor-remek, márkás bécsi és hollói porcelánok között élte életét. A gyűjtőszennvedély fiától, a Székely Bertalannál tanult művészi vénájú Bánffy Miklóstól – írói álnevén Kisbán Miklóstól – sem volt idegen. Nemcsak Bismarck-gyűjteményére és az örökségképpen rámaradt méteres kerti sakkfigurákra vigyázott féltékenyen, tovább gyarapította elődei könyvtárát és kéziratgyűjteményét. Az északi szárny nyugati, földszinti sarokszobájában alakította ki dolgozószobáját, ahol a gazdasági és személyi levéltár, valamint a tervtár kapott helyet. Az északkeleti bástya emeletén volt a több ezres régi, az északnyugati bástya emeletén a modern könyvtár, az előudvartól balra álló ún. Miklós-kastély bástyájának földszintjén a gazdag kézirat- és a metszetgyűjtemény.

1944. október 13-án a visszavonuló németek felgyűjtötták Erdély legnagyobb kastélyát. Felbecsülhetetlen értékek pusztultak el, a régiségek javát a németek vitték magukkal, a maradék tárgyakon – főleg a bútorokon – a soknemzetiségű helybeliek osztogtak. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiküldöttei – Kelemen Lajos levéltáros, ny. főigazgató és Köpeczi Sebestyén József heraldikus, az Egyetemi Könyvtár tisztviselője – december 10-én próbálkoztak először a szétszórt papirosok mentésével. Először egy ládányi és háromszáznyi levéltári anyagot helyeztek biztonságba, majd később még 12 zsákra való régi iratot és könyvet szedtek össze. (A helybeli, nem hivatalos „kincskereső” előttük már kétszékényi levéltári anyagot behánytak a Szamos malomárkába.) Nem tudjuk pontosan, hogy milyen kéziratot sikerült bementeniük Kolozsvárra, mert az Erdélyi Múzeum-Egyesület állami levéltárban (Archivele Naționale Direcția județeană Cluj) őrzött anyaga – rendezetlenségre való hivatkozással – a mai napig nem kutatható. Egyetlen támpontként Kelemen Lajos Herepei Jánosnak írt levele (Kolozsvár, 1954. június 6.) áll rendelkezésre. Abban olvasható adalék: „a bonchidai kastély egyik külön állott szárnya nem égett le. Ennek kerek bástyájában, a földszinten 1944 végén megtaláltuk a gyalakutai gr. Lázár-levéltár zömét.”

Egyelőre a most közreadandó összeírás áll rendelkezésünkre, amelyet Szabó Károly (1824–1890) kolozsvári történész, bibliográfus, egyetemi tanár állított össze 1879-ben, a bonchidai Bánffy-kastélyban átnézett kéziratok alapján. Ez a néhány oldalas, 117 tételes felsorolás is fogalmat adhat arról, milyen jelentős, az erdélyi történelem, művelődéstörténet kutatása és bemutatása szempontjából felbecsülhetetlen értékek – levéltári források, kéziratok, levelek – lehettek a kastély egykori gazdáinak birtokában.

Gr. Bánfi codexben

Tudósok levelei

1. Gyulai Pál Sqarcialupusnak 1580. febr. 13. 23–24. l.
2. Báthori István Sqarcialupusnak 1583. febr. 3. 25. l.
3. Kassai Dávid Zsigmond (+1586) Kovacsóczy [Farkas]hoz
4. Kassai Dávid Zsigmond (+1586) Kovacsóczy [Farkas]hoz 35–44.
5. Blandrata [György, eredeti nevén Giorgio Biandrata] levele Báb[hory] Istvánhoz 1575. oct. 20. 29–35.
6. Deesi János Hunyadi Ferenczhez 1596. aug. 16. 133–135.
7. Hunyadi Ferencz Deesihez s. d.
8. Hunyadi Ferencz Deesihez s. d. 135–138.
9. Aszalai Mátyás Hunyadi Ferenczhez s. a. 149. l.
10. Aszalai Mátyás Gyulafi Lestyánhoz s. a. 150. l.
11. Morsfin Jakab [Joannis] Bucellihez Gy[ula]f[ehér]vár 1663. apr. 5. 173–174.
12. Csáktornyai Mátyás Gyulafi L[estyán]hoz 1598. marz. 2.
13. Csáktornyai Mátyás Gyulafi L[estyán]hoz 1598. dec. 30. 178–179.
14. Slik [Péter] Hunyadi Ferenczhez 179. l.

15. Jordanus Joh[annes] Berzeviczi Márton erd[élyi] cons[oliarius]hoz 181. l.
16. Laskai János Henrik Sándorhoz 1586. marz. 24. 188–190.
17. Laskai János Henrik Sándorhoz s. d. 191.
18. Szamosközi [István] Tordai Istvánhoz 1605. jan. 1. 192. l.
19. Hunyadi Ferencz a pápához s. d. 273. l.
20. Hunyadi Ferencz a bíbornokhoz s. d. 275. l.

Kivonata a bonczidai könyvtárban lévő kéziratkötetnek

1. 1591. aug. 16. Báthori Zsigm[ond] propositiója a kolozsvári országgyűléshez 1. l.
2. 1593. Szt. Egyed napi orsz[á]gy[ülé]s végzései. Gy[ula]f[ehér]v[árt]. 7. l.
3. 1604. sept. 16. Kaza Kelemen folyamodása a cs[ászár]i biztosokhoz 18. l.
4. 1585. marz. 15. Juramentum Joannis Géczy gubernatoris 19. l.
5. 1597. dec. 13. Gyulafi Lestyán feljegyzése secretariusi fizetéséről 20. l.
6. 1574. jun. 18. Henrik lengyel király búcsúzó levele Krakkóból 20. l.
7. 1590. febr. 19. Gyulai Pál Abafájáról Squarcialupusnak 23. l.
8. 1583. febr. 3. Nepomoliczvár. Báthori Ist[ván] l[engyel] k[irá]ly Squarcialupusnak 25. l.
9. 1602. dec. A Commissariusok felelete az erd[élyi] rendek kívánataira 25. l.
10. 1575. oct. 30. Varsó. Blandrata [György, eredeti nevén Giorgio Biandrata] levele az erd[élyi] fejedelemhez 29. l.
11. s. d. Kassai Dávid Zsigmond Kovacsóczy Farkas cancellárhoz jegyz. (meghalt K. Dávid Zs[igmond] barátunk 1586. Gy[ula]f[ehér]v[árt] pestisben) 35. l.
12. s. d. Kassai Dávid Zsigmond Kovacsóczy Farkas cancellárhoz 37. l.
13. s. d. Kassai Dávid Zsigmond Kovacsóczy Farkas cancellárhoz 38. l.
14. 1599. nov. 28. Gy[ula]f[ehér]v[ár]. Mihály vajda a székelyek szabadságát helyreállítja 44. l.
15. 1595. febr. 18. Gyulafi Lestyán beszéde a lengyel or[sz]á[gy]gy[ülé]sen 48. l.
16. 1596. febr. 1. Krakkó. Joó János personalis levele Báth[ory] Zsigm[ond]hoz 54. l.
17. s. d. A svéd követ beszéde a lengyel országgyűlésen 56. l.
18. 1587. aug. 4. Kovacsóczy Zsigm[ond] erd[élyi] cancellár beszéde a l[e]n[gyel] rendekhez 74. l.
19. s. d. Erd[élyi] fejedelem levele Báth[ory] István lengy[el] k[irá]ly özvegyéhez 74. l.
20. s. d. Erd[élyi] fejedelem levele a lengyel főcancellárhoz 87. l.
21. 1591. maj. 10. Gyulafi Lestyán beszéde a lengyel főcancellárhoz. Gyulafi Lestyán saját magyar nyelvű jegyzetével. 88. l. 1591. máj. 10. Gyulafi Lestyán beszéde a lengyel főcancellárhoz. Gyulafi L[estyán] magyar jegyzetével 91. l.
22. 1591. apr. 18. Gyulafi Lestyán beszéde a lengyel főcancellárhoz 94. l.
23. 1591. apr. 2. Gy[ula]f[ehér]v[ár]. Báthori Zs[igmond] levele [Jan] Zamojski l[e]n[gyel] cancellárhoz 103. l.
24. (1592. ?) Gyulafi Lestyán beszéde a l[e]n[gyel] cancellárhoz 103. l.
25. 1592. febr. 12. Gy[ula]f[ehér]v[ár]. Báth[ory] Zsigm[ond] levele u[gyan] ah[h]oz 109. l.
26. 1592. jan. 29. A l[e]n[gyel] cancellár levele Báth[ory] Zs[igmond] fejedelemhez 110. l.
27. 1592. jan. 18. Krakkó. Gyulafi Lestyán lev[ele] a lengy[el] cancellárhoz 110. l.
28. 1592. apr. 7. Gy[ula]f[ehér]v[ár]. Báth[ory] Zs[igmond] levele a lengyel királyhoz 111. l.
29. 1591. jan. 21. III. Zsigmond l[e]n[gyel] k[irá]ly levele B[áthory] Zsigmondhoz 112. l.

30. 1591. marz. 9. Gy[ula]f[ehér]vár. Gyulafi Lestyán lev[ele] a lengy[el] cancellárhoz 113. l.
31. 1592. sept. 1. Gy[ula]f[ehér]vár. Báth[ory] Zsigm[ond] lev[ele] a lengy[el] királyhoz 114. l.
32. 1592. nov. 1. Varsó. III. Zsigm[ond] l[engyel] k[irá]ly Báth[ory] Zsigmondhoz 115. l.
33. 1592. nov. 3. Varsó. Tarnovszky János Báth[ory] Zsigmondhoz 116. l.
34. 1592. oct. 31. Varsó. Nicolaus de Bucellis Báthori Zsigmondh[oz] 116. l.
35. Gyulafi Lestyán Latin gyászversei Báth[ory] Istv[án] l[engyel] k[irá]ly halálára 117. l.
36. 1592. jan. 12. Vitlicza. Gyulafi Lestyán rögtönzött beszéde a lengy[el] királyhoz 118. l.
37. s. d. Gyulafi L[estyán] lev[ele] a l[engyel] cancellárhoz 119. l.
38. s. d. Gyulafi L[estyán] beszéde a l[engyel] főcancellárhoz 120. l.
39. 1592. maj. 8. Gy[ula]f[ehér]vár. B[áthory] Zs[igmond] fejedelem lev[ele] lengyel főúrhoz. 124. l.
40. 1592. sept. 1. Gy[ula]f[ehér]vár. B[áthory] Zs[igmond] fejedelem lengyel főúrhoz. 125. l.
41. 1591. oct. 3. Gy[ula]f[ehér]vár. B[áthory] Zs[igmond] fejedelem lengyel főpaphoz. 125. l.
42. 1591. maj. 8. Gy[ula]f[ehér]vár. B[áthory] Zs[igmond] fejedelem lengy[el] királyhoz 125. l.
43. s. d. Gyulafi L[estyán] beszéde Anna özv. lengy[el] k[irá]lynéhoz 127. l.
44. s. d. Gyulafi L[estyán] beszéde Anna özv. lengy[el] k[irá]lynéhoz 128. l.
45. s. d. Gyulafi L[estyán] beszéde [Nicolaus de] Bucellus l[e]n[gyel] k[irá]lyi orvoshoz 131. l.
46. 1591. apr. 24. Zamojsk. Báthori Boldizsárhoz a l[e]n[gyel] cancellár levele 131. l.
47. 1591. jun. 13. Krakkó. III. Zsigm[ond] l[engyel] k[irá]ly Báthori Zsigm[ond]hoz 131. l.
48. 1596. aug. 16. M[aros]vásárhely. Deesi János lev[ele] Hunyadi Ferenczhez a fejed[elem] főorvosához, m[é]ltóságos költőhöz 133. l.
49. (1596) Hunyadi Fer[enc] lev[ele] Deesihez 136. l.
50. (1596) Hunyadi Fer[enc] lev[ele] Deesihez 137. l.
51. 1592. jun. 7. Krakkó. Lengy[el] k[irá]ly levele Báth[ory] Zs[igmond]hoz 138. l.
52. 1592. sept. 8. Báthori András bíbornok lev[ele] Opalinczky Andrásához 139. l.
53. s. d. Gyulafi L[estyán] lev[ele] [Jan] Zamojski l[e]n[gyel] cancellárhoz 140. l.
54. (1594) Gyulafi L[estyán] válasza Gyulafi Mihályhoz rokonához (pataki tanulóhoz) 140. l.
55. 1593. febr. 20. Gy[ula]f[ehér]v[ár]. Gyulafi L[estyán] a lengy[el] cancellárhoz 141. l.
56. Exempla litterarum ... nuptias Emerici Forgács tractantium. a, 1585. sept. 4. Báth[ory] István l[engyel] k[irá]ly Ágoston szász v[álasztó] fejedelemhez. b, 1585. sept. 4. Báth[ory] István l[engyel] k[irá]ly az özv. szász fejedelemnéhez. c, 1585. sept. 13. a szász v[álasztó] fejedelem Báth[ory] Istv[án] l[engyel] k[irá]lyhoz. d, 1586. jan. 11. Régen. Kovacsóczy Farkas canc[ellár] Forgács Imréhez 143–149. lap
57. s. d. Aszalai Mátyás levele Hunyadi Ferencz d[okto]rhoz, poétához. Jegyz. Aszalai + 1603. a brassai csatában 149. l.
58. 1598. maj. 27. Véc. Aszalai Mátyás lev[ele] Gyulafi Lestyánhoz 150. l.
59. 1594. nov. 13. Vöröskő. Pálfi Miklós lev[ele] a l[engyel] cancellárhoz 150. l.
60. s. d. Nyüvedi Horváth Mihály az erd[élyi] hadak oláhor[szá]gi vezére, Jósika István cancellárhoz (több rendbeli újságokkal) 153. l.

61. s. d. Bocskai [István] tractatusa a császárral (Báth[ory] Zsigm[ond] ügyében) 157. l.
62. s. d. Az erdélyiek új írása a császárhoz (Báth[ory] Zsigm[ond] lemondásakor) 161. l.
63. 1595. febr. 6. A császár válasza erre 163. l.
64. (1595) A magyarországi tanácsurak tanácsa Miksa főherceghez a török ellen kezdendő háború ügyében 164. l.
65. 1593. apr. 5. Gy[ula]f[ehér]vár. Morsfin Jakab levele [Nicolaus de] Bucellushoz 173. l.
66. 1593. maj. 21. S[áros] Patak Gyulafi Mihály levele nagybátyjához Gyulafi Lestyánhoz 174. l.
67. 1594. marc. 9. [Sáros] Patak. Gyulafi Mih[ály] lev[ele] nagybátyjához Gyulafi Lestyánhoz 176. l.
68. 1598. marc. 2. Gy[ula]f[ehér]vár. Csáktornyai Mátyás levele Gyulafi L[estyán]-hoz 178. l.
69. 1596. dec. 30. Torda. Csáktornyai Mátyás levele Gyulafi L[estyán]hoz (Csáktornyait m[eg]ölték a hajdúk M[aros]Vásárhelyt 1602 telén) 178. l.
70. s. d. Slik P[éter] levele Hunyadi Ferencz orvoshoz 179. l.
71. s. d. Gyulafi Lestyán Paratej községhez 180. l.
72. s. d. Bécs. Jordanus János Berzeviczi Máton erd[élyi] consil[iárius]hoz és secretariushoz 181. l.
73. 1589. jan. 7. Gy[ula]f[ehér]vár. Báth[ory] Zs[igmond] lev[ele] a lengy[el] cancellárhoz 183. l.
74. s. d. Gy[ula]f[ehér]vár. Báth[ory] Zs[igmond] lev[ele] a lengy[el] cancellárhoz 186. l.
75. 1580. marc. 24. Kolozsvár. Laskai János Kendi Sándorhoz 188. l.
76. s. d. Kolozsvár. Laskai János Kendi Sándorhoz (Jegyz. Laskai elesett Szeben mellett 1599. oct. 28.) 191. l.
77. 1605. jan. 1. Kolozsvár. Szamosközi I[stván] lev[ele] Tordai Istvánhoz. Mellékelve: Szamosközi gyászverse az 1604. aug. 13. Enyeden megölt Tordai János halálára 192. l.
78. s. d. Tordai János életének stb. leírása (Szamosközítő!) 195–225. l.
79. 1615. jan. 17. Balásfi [Tamás] beszéde a Rósás István megöléséért kegyelmet nyert Hatvani István ügyében 225. l.
80. 1616. febr. 16. Racow. Kolosvári Politoris István levele Kolosvár tanácsához 228. l.
81. 1585. aug. 29. Gyulai Pál lev[ele] Sibrik György váradi kapitányhoz 234. l.
82. (1615) Egyesség Hatvani István és Rósás Istvánné közt (csonka) 248. l.
83. s. d. Báthori István levele Géczy Jánost gubernátorrá teszi (csonka) 248. l.
84. 1540. Tordai or[szág]gy[űlés] végzése (csonka) 253. l.
85. (1604) Gyulafi Lestyán lev[ele] Keresztúri Györgyhöz a vallonokról 269. l.
86. 1605. jan. 16. Kolosvár. Szamosközi [István] lev[ele] Huet Albert szebeni k[i-rá]lybíróhoz 270. l.
87. s. d. Szamosközi [István] folyamodása a csász[ári] biztosokhoz salariumáért 271. l.
88. s. d. Szamosközi [István] folyamodása a csász[ári] biztosokhoz salariumáért 272. l.
89. Historiai feljegyzések 1590–1598. (Szamosközítő!) 272. l.
90. s. d. Hunyadi Ferencz orvos levele a pápához 273. l.
91. s. d. Hunyadi Ferencz orvos levele Sz. György bíbornokához 275. l.
92. s. d. Sestertiorum et aliorum nummorum rationes 277. l.
93. s. d. A magyar tanulók folyamodása 281. l.
94. 1585. jan. 20. Gy[ula]f[ehér]vár. Vásárhelyi Bálint Deák Gyulafi Lestyánt lakodalmára meghívja 282. l.
95. s. d. Gyulafi L[estyán] levele valakihez (25 f[orin]tot kér) 283. l.

96. s. d. Valaki, aki a n[agy]várad káptalan levéltáránál szolgál, kéri a secretariussá nevezett Lukács deák megürült helyét és fizetését a fejedelemtől a váradi káptalannál 283. l.
97. 1591. jul. 28. Gy[ula]f[ehér]vár. Báthori Zs[igmond] parancsa Sz. Lászlói Siger Jánoshoz, hogy menjen Szinyér-Váralyára egyik arbiternek a cs[ászár]ral való viszály eligazítására 283. l.
98. s. d. Kovacsóczi Farkas canc[ellár] ajánlja a török fogságból váltságáért kibocsátott Váradi Ács Mihályt 284. l.
99. s. d. Jindrik, a fejedelem madarásza, folyamodik, adjon neki a fej[edelem] házat stb. 284. l.
100. s. d. Thúri Pál latin versei de Impero Germanico in Hungaria 285. l.
101. 1571. aug. 25. Szathmár. Szeffenbach Kristóf levele Báth[ory] Istv[án] erd[élyi] fejed[elem]hez 286. l.
102. s. d. Báth[ory] Zs[igmond] levele a császárhoz Marinus János ügyében 287. l.
103. 1595. jun. 9. Gy[ula]f[ehér]vár. Báth[ory] Zs[igmond] a császárhoz Marinus János ügyében 288. l.
104. s. d. Gy[ula]f[ehér]vár. Báth[ory] Zs[igmond] egy főúrhoz Marinus János ügyében 289. l.
105. 1595. jun. 2. Gy[ula]f[ehér]vár. Báth[ory] Zs[igmond] a császárhoz a törökök támadásáról 290. l.
106. 1595. jun. 2. Gy[ula]f[ehér]vár. Báth[ory] Zs[igmond] Miksa főherceghez a törökök támadásáról 291. l.
107. 1591. dec. 21. Galgócz. Gr. Salm Gyula levele Báth[ory] István or[szág]bíróhoz (ajánlja neki a tőle Erdélybe menendő Brutus Mih[ály] historicust) 292. l.
108. 1596. jun. 27. Nyitra. Esztergomi érsek levele Báth[ory] Zs[igmond] fejed[elem]hez 293. l.
109. 1593. dec. 13. Gy[ula]f[ehér]vár. Báth[ory] Zs[igmond] levele Bécsbe egy főpaphoz 294. l.
110. 1568. jul. 22. Debreczen. Thuri Pál levele Balsaráti Vitus János orvoshoz 294. l.
111. 1581. Báthori Kristóf sírírata, s Gyulafi Lestyán secretárius által írt sírverse 296. l.
112. 1594. dec. 14. Krakkóban. Gyulafi L[estyán] beszéde a l[e]n[gyel k[irá]ly előtt (írta útjában dec. 2. 1594.) 297. l.
113. s. d. Gyulafi L[estyán] folyamodása hátralékos fizetéséért Maria Christ[ina]hoz 300. l.
114. s. d. Gyulafi L[estyán] folyamodása hátralékos fizetéséért Maria Christ[ina]hoz 300. l.
115. s. d. Gyulafi L[estyán] folyamodása hátralékos fizetéséért Báth[ory] Zs[igmond]-hoz 300. l.
116. 1573. marz. 15. Báthori István or[szág]bíró Listhi János győri püspökhöz, a török fogságba esett Gyulafi Mihály pápai kapitány és testvére András ügyében 301. l.
117. 1604-re 1538. váradi békére stb. történelmi feljegyzések (Írva Báth[ory] Zs[igmond] fejedelem idejében) 302–306. l.

VÉGE

Kolozsvártt 1879. dec. 7.

Szabó Károly

A szerencsésen megmaradt kéziratok gyűjtés lelőhelye Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Bp. Jelzet: MTA Kt. Ms 5086/3–4.

SAS PÉTER

M. Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen, legkorábbi, évszámmal jelölt kolozsvári nyomtatványa.*

Váratlan meglepetéssel szolgált egy, az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségéhez eljutott, magántulajdonban lévő kötet. Tulajdonosa Vámos Zoltán, nyíregyházi könyvgyűjtő, akinek itt szeretnék köszönetet mondani, hogy a könyvet e cikk megírásához a kutatás rendelkezésére bocsátotta, valamint hozzájárult ahhoz, hogy arról az Országos Széchényi Könyvtár számára másolat készülhessen.

A könyv egy három tagból álló kolligátum. Első tagja a Tótfalusi által 1695-ben kinyomtatott *Pax corporis*.¹ Ezt követi *Az Anglia országban lévő Salernitana scholának* című, számtalanszor kiadott nagysikerű orvosi műnek az első kiadása. Bár a kiadványt Busa Margit már ismertette a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található, eddig ismert egyetlen példány alapján,² mivel részletes bibliográfiai leírást nem adott róla, érdemesnek látszik ezt e helyütt, az *RMNy* gyakorlatát alapul véve pótolni:

FELVINCZI György: Az Anglia országban lévő Salernitana scholának jó egésze gról való megtartásnak módgyáról írott könyve: melyet a' nemes és híres angliai Salernitana schola irt vólt deák nyelven, az immár régen elmúlt esztendőkbén. Mostan penig magyarra fordítottott rhythmusokban alkalmaztatva Fel-Vinczi György által, 1693-ban, Pünk. havában. Kolosvaratt 1693 Veres-egyhazi Istvan.

A⁸B⁸C⁴ = [20] fol. – 8° – Orn.

A kötet legfőbb újdonsága azonban annak harmadik tagja:

[FELVINCZI György]: Bellum morborum, az az a' nyavalyáknak egymás között való vetélkedések. Arról tudni-illik: mellyiknek tulajdonittassék az elsőség: es mellyiknek vagyon hatalmasb és hathatós ereje az embereken, a' ki az elsőséget és királyságot megérdemlené ... Kolosvaratt 1693 [M. Tótfalusi Kis Miklós].

A⁸B² = [10] fol. – 8° – Orn. init.³

A munka a nyomdász megnevezése nélkül látott napvilágot. A betűtípusok vizsgálata azonban kétségtelenné teszi, hogy M. Tótfalusi Kis Miklós betűivel készült, a kiadványban ugyanis megtalálhatók az általa metszett jellegzetes típusok. Haiman György alapvető munkájának besorolása szerint, ezek a 9 pontos antikva, valamint a 11 pontos fokozat antikva és kurzív típusai.⁴ A címlapon található a legtöbb fokozat, itt saját alkotásain kívül megtalálhatók az elődeitől örökölt és később saját nyomtatványaiban is használt betűk: a 15, 18, 20, 24 pontos antikva és a 18 pontos fokozat kurzív, valamint a korábbi kolozsvári nyomtatványokból ismert címlapdíz. A könyv törzsét teljes egészében saját betűiből szedte: a nótajelzést, a kezdősört és a „vége” feliratot 11 pontos kurzívól és antikvából, a szöveget 9 pontos antikvájából. Az iniciálét és a körzeteket azonban, későbbi gyakorlatához hasonlóan a régi kolozsvári nyomdakészletből vette.⁵ Így tehát nincs okunk kételkedni

* A dolgozatban használt névalak a nyomdász kiadványainak döntő többségén olvasható formát követi.

¹ RMK I 1474., *Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványainak bibliográfiája* 24. Összeáll. SOLTÉSZ Zoltánné. In: HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 295–315. (Továbbiakban: HAIMAN–SOLTÉSZ.)

² MKsz 1955. 121–122., a kötet jelzete a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában: RM 74.

³ A kiadványról készült másolatot az OSzK RMK I 1438b számon vette nyilvántartásba. A címlap fotója a mellékelt képen látható.

⁴ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 41.

⁵ Ezek szintén megtalálhatók a Haiman György által rekonstruált készletben: *i. m.* 78, 88.

BELLUM MORBORUM.

Az-az:

**A' NYAVALYÁK
N A K**Egymás között való Vetél-
kedések.*Arról tudni-illik:*

Mellyiknek tulajdonittásék az

E L S Ő S É G:Es mellyiknek vagyon hatalmasb és hatha-
tós b ereje az Embereken, a' ki az Elfőféget
és Királyfágot megérdemlené.*Mille modis morimur mortales, nascimur uno.
Sunt hominum morbi mille; sed una salus.*

A' Halálnak

Möljárói

a' Nyavalyák.

K O L O S V A R A T T.

Nyomtatott 1693-ban.

abban, hogy e kiadvány M. Tótfalusi Kis Miklós, eddig ismeretlen munkája. Elfogadva a címlapon jelzett 1693-as kolozsvári nyomtatás tényét, megállapítható, hogy a ma rendelkezésre álló adatok alapján egyúttal ez legkorábbi, évszámmal jelölt kiadványa.

Tótfalusi hazatérése és nyomdaalapítása Kolozsvárott

Tótfalusi Amsterdamból való hazatéréséről kevés forrással rendelkezünk. Ismeretes, hogy 1689 őszén kelt útra Erdélybe. Életrajzai alaposan tárgyalják a hajón, majd Lengyelországon keresztül hazaküldött könyvei nagy részének viszontagságos útját. Mint ahogy azt is, hogy ő maga szárazföldi úton, Németországon keresztül tért haza amszterdami nyomtatványainak kisebb részével és betűmetsző műhelyének értékes darabjaival. Késleltette Kolozsvárra érkezését, hogy maga is közbenjárt Varsóban lefoglalt bibliái szabadon bocsátásáért, azonban erre csupán fél évvel később került sor.⁶ Kolozsvárra érkezésének pontos időpontja nem ismert, de bizonyosra vehető, hogy legkésőbb 1690 elején már ott tartózkodott. Itthon egyesítette a kolozsvári református egyház és kollégium nyomdáját a többféle forrásból származó, úgynevezett „országos” tipográfiával, kiegészítve saját betűmetsző és -öntő felszerelésével. Eddigi legkorábbi ismert hazai nyomtatványa egy 1694-re készült kalendárium volt.⁷ Nem tudjuk, hogy pontosan mivel töltötte ezeket az éveket a nagy ambíciókkal és munkavágygal telten hazaérkező tipográfus. Ismertes, hogy nyomtatóműhelye elhelyezéséről hosszas huzavona után magának kellett gondoskodni, az itthoni nehézségek miatt berendezése is elhúzódt.⁸ Haiman György szerint ugyanakkor legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy jó szövegbetűt teremtsen elő, hiszen célja terjedelmes könyvek nyomtatása volt. Véleménye szerint a gyakorlati problémák ellenére e kérdés megoldására fordította idejének jelentős részét hazatérése és kolozsvári nyomtatói tevékenységének megkezdése között.⁹

Felmerül a lehetősége annak, hogy a most felbukkant nyomtatvány talán választ ad a fenti kérdésre, amellett, hogy esetleg fényt vethet Tótfalusi kolozsvári működése kezdeteinek homályos részleteire is. Szintén kézenfekvő az a kérdés, hogy vajon a már régóta számon tartott kalendárium,¹⁰ vagy a most felbukkant *Bellum morborum* első kolozsvári munkája. Mindehhez úgy tűnik érdemes alaposabban körüljárni a nyomtatványt.

Mint fentebb említettük saját metszésű betűi közül a kiadványban a 9 pontos antikva, valamint a 11 pontos fokozat antikva és kurzív típusai fordulnak elő. Haiman György gondos kutatómunkával megállapította, hogy Tótfalusi nyomtatványaiban régi kopott szövegbetűk nem találhatók,¹¹ címbetűként azonban tovább használta a régi kolozsvári betűket, ezek közül csupán a 16 és 24 pontos fokozatokból készített újat. E címbetűkről azonban már Haiman is megállapította, hogy valamivel később, már nyomtatói működése megkezdése után készültek: míg *Logica contracta* című nyomtatványában 1694-ben még a régi típusokat használja, addig ugyanezen mű 1700-as kiadásának címlapján már a maga által metszett 24 és 16 pontos betű látható.¹² Érdekesebb azonban megvizsgálni szövegbetűit, azaz 9, 10, 11, 13 pontos típusaink felbukkanását. E nyomtatványban tehát ezek közül csupán két fokozat (9, 11 pontos) található meg.

⁶ JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi féniks*. Bukarest, 1974. 34.

⁷ *RMK I 1454, HAIMAN–SOLTÉSZ 6.*

⁸ JAKÓ: *i. m.* 38–39.

⁹ HAIMAN: *i. m.* 42.

¹⁰ Vö. a 7. jegyzettel.

¹¹ HAIMAN: *i. m.* 42.

¹² HAIMAN: *i. m.* 48.

Ebből azonban még nem vonható le az a következtetés, hogy ezek ekkor még biztosan nem álltak rendelkezésére. E kis terjedelmű, alig tagolt, folyamatos szövegű, szélesebb olvasóközönség számára szánt kiadványban a teljes betűválaszték felsorolására aligha volt szükség, a nótajelzésre és fejezet címként használt saját 11 pontos betűje és a szöveg szedésére használt 9 pontos típus elégségesnek bizonyult. A tipográfus számára erre legfeljebb a címlapon nyílt volna mód. Valóban, a címlap 18 sora közül 11-et saját betűjével szedett, igyekezett tehát mennél nagyobb arányban új betűit felhasználni. A nagyobb fokozatok pedig – mint fentebb már szó esett róla – később sem álltak rendelkezésére, így nem meglepő, hogy a szükséges helyeken a régi típusokkal találkozunk.

Ezek után érdemes megvizsgálni másik ismert 1693-as nyomtatványát, a kalendáriumot. Ebben szintén csupán e két fokozat található meg, azonban feltűnő, hogy a vásárjegyzékben 9 pontos antikvája mellett, egy annál kisebb fokozatú kurzívát használ. Ez a típus semmiképpen sem tőle, hanem egyik elődje, Szenci Kertész Ábrahám készletéből származik. A hónap adott napjának és a városok nevének elkülönítésekor a nyomdásznak elkerülhetetlenül megkülönböztető típust kellett alkalmazni. Úgy látszik tehát a kalendárium szedésekor még 9 pontos kurzívja nem volt készen, kénytelen volt elődje betűjét használni. Továbbra is elfogadva Haiman György általános megállapítását, miszerint kenyérbetűt csak saját készletéből szedte, úgy tűnik egyetlen kivétel mégis akadt, amikor is idegen szövegbetűvel élt. Érdemes megjegyezni azt is, hogy 11 pontos betűje sem állt még ekkor teljesen készen. Bár kétségtelenül ezek lenyomatai láthatók a naptárrészben, azonban például jellegzetes „sz” ligatúráját csak néhány esetben használta.

Itt érdemes megjegyezni, hogy V. Ecsedy Judit még egy 1693-as, a nyomdász megnevezése nélkül napvilágot látott kolozsvári nyomtatvánnyal kapcsolatban is felvetette, hogy talán Tótfalusi is közreműködött előállításában.¹³ A gazdagon díszített, képverset is tartalmazó alkalmi nyomtatvány Perényi Katalin halála alkalmából készült.¹⁴ A nyomda megnevezésének hiányára feltehetően az a magyarázat, hogy szerzői a katolikus Báthory-szeminárium növendékei voltak, aminthogy maga az elhunyt és a megbízást adó Kemény és Haller család tagjai is a római egyházhoz tartoztak. Mivel azonban Kolozsvárott ekkoriban csupán a református tipográfia működött, ez dolgozott más felekezethez tartozó megrendelők számára is. Ilyen esetben az volt a gyakorlat (miként később Tótfalusinál is¹⁵), hogy a nyomdász nevét általában nem tüntették fel a címlapon. A kiadvány betűi között Tótfalusi típusai nem bukkannak fel, még teljes egészében elődei anyagával készült, így elkészítését még alapvetően annak a Veregyházi Istvánnak kell tulajdonítani, akit Tótfalusi 1693-ban váltott a nyomda élén. Felmerül azonban a kérdés, hogy a nagy ügyességet kívánó szedésében és nyomtatásában nem vett-e részt már ő is. Míg tőle a következő évből ismeretes egy hasonló képvers,¹⁶ addig a nyomda élén csupán két és fél évig álló Veregyházi különleges nyomdászai képességeiről semmit sem tudunk. Viszonylag pontosan megállapítható ugyanakkor a nyomtatvány elkészültének időpontja. A címlap tanúsága szerint Perényi Katalin 1693. április 20-án hunyt el, a temetés napját azonban akkor még nem tudták rányomtatni, helyét kipontozták. Ha figyelembe vesszük, hogy a halálesetet követően néhány napra feltétlenül szükség volt a kiadvány összeállításához, legkorábban május elején, a *Salernitana* című kiadvánnyal körülbelül egy időben, de szinte bizonyosan még a nyár első felében kikerülhetett a sajtó alól.

Úgy tűnik tehát, teljes határozottsággal nem dönthető el, hogy a *Bellum morborum*ot vagy a kalendáriumot nyomtatta elsőként Tótfalusi. Mint a későbbiekben szó esik róla, 1693 májusában, esetleg júniusában még mindenképp Veregyházi dolgozott a nyomdában. Eddig is feltételezhető volt,

¹³ V. ECESEDY JUDIT: „Mesterkedő” nyomdászok, a barokk kor különleges nyomtatványai. = Magyar Grafika 2006. jubileumi szám 67.

¹⁴ RMK II 1731.

¹⁵ Pl. RMK I 1475, HAIMAN–SOLTÉSZ 15; RMK II 1795, HAIMAN–SOLTÉSZ 16.

¹⁶ HAIMAN–SOLTÉSZ 7, OSzK RMK I 1453a.

hogy Tótfalusi 1694-re készült kalendáriuma – a korabeli gyakorlatnak megfelelően – már 1693 őszén készen állt, hogy az őszi, tél eleji vásárokon megvásárolhassák. A krónika részének utolsó bejegyzése Borosjenő és Világosvár töröktől való visszaszerzéséről szól, ez május 27-én történt. Kolozsvárott épp e kalendárium vásárjegyzéke szerint március 12-én, június 1-jén és november 1-jén voltak nagyobb vásárok. Valószínű, hogy ez utóbbi idejére ő is igyekezett elkészíteni a naptárt, így feltehetően szeptember–októberben nyomtatta ki 1694-re szóló kalendáriumát. Tótfalusi ezt követően, akár még a kalendárium munkálatai előtt elkészíthette a viszonylag kis terjedelmű nyomtatványt, még akkor is, ha feltételezzük, hogy részt vett Perényi Katalin halotti kiadványának szedésében. De ugyanígy, a kalendárium elkészülte után is hozzáláthatott a *Bellum morborum* szedéséhez, kinyomtatásához. Nem igazít el a két nyomtatvány betűinek vizsgálata sem. Mindkét esetben csupán ugyanannak a két fokozatnak, összesen háromféle betűjét használta a nyomdász, nem mutatható ki készlete gazdagodása, változása.

A kolligátum azonban – amint már érintettük is – ugyanakkor alkalmas Veresegyházi István és M. Tótfalusi Kis Miklós működésének viszonylag pontos elhatárolására. Ismeretes, hogy Veresegyházi 1690-től 1693-ig működött Kolozsvárott, ezt követően neve nem bukkan fel sehhol. Amint már többször szó esett róla Tótfalusi is 1693-ban kezdte meg nyomtatói tevékenységét. A Veresegyházi neve alatt megjelent, FELVINCZI György: *Az Anglia országban lévő Salernitana scholanak* című munka a címlap tanúsága szerint pünkösdi havában, azaz májusban fordított magyarra és lett „rhythmusokban alkalmaztatva”, s talán ekkor már a sajtó alól is kikerült. Míg tehát májusban (legkésőbb júniusban) még Veresegyházi István dolgozott a kolozsvári tipográfiában, addig nagy valószínűséggel szeptemberben már Tótfalusi nyomtatta kalendáriumát. Amennyiben elfogadjuk azt a fentebb tárgyalt feltételezést, hogy Tótfalusi már részt vett a Perényi Katalin halála alkalmából készült nyomtatvány munkálataiban, az is elképzelhető, hogy egy-két hónapig közösen dolgoztak.

Hogy miért nem került fel Tótfalusi neve a *Bellum morborum* címlapjára, csak találgatni lehet. Talán az unitárius Felvinczi esetében, a Perényi Katalin halotti kiadványa kapcsán látott felekezeti különbség játszhatott szerepet. Elképzelhető, hogy a munkát még Veresegyházi vállalta el, de úgy alakult, hogy Tótfalusi fejezte be. Felmerülhet az is, hogy a komoly művelődési programmal hazaérkezett nyomdász nem akarta rögtön működése elején nevét adni a ponyva kiadványhoz.

Összefoglalva a tipográfiai kutatás eredményét, úgy tűnik, hogy a most felbukkant kiadvány típusainak vizsgálata, illetve a kalendárium nyomdai anyagának ismételt áttekintése, némileg módosítja Tótfalusi első négy kolozsvári évről kialakult képet. A jelek arra utalnak, hogy 1693-ban, nyomdai működésének kezdetekor M. Tótfalusi Kis Miklós még nem rendelkezett saját metszésű betűinek azzal a sorozatával, amelyet (a már említett 16 és 24 pontos fokozatokon kívül) a következő évtől, célkitűzésének megfelelően következetesen használt. Legalábbis nem állt rendelkezésére ezekből elegendő mennyiségű ólombetű. Különösen a kalendárium már említett krónika rész mutat erre, amelyben későbbi gyakorlatával szöges ellentétben idegen szövegbetűt használt.

„A nyavalyák vetélkedése”

A Felvinczi mű szövegét az 1714-ben, hely és év nélkül megjelent, eddig elsőnek hitt kiadás alapján közölte Stoll Béla.¹⁷ Ennek kiadási helye eddig nem volt ismertes, azonban betűtípusai és nyomdai díszai alapján megállapítható, hogy Debrecenben látott napvilágot.¹⁸ Címlapjának szer-

¹⁷ *RMKT* XVII/13. 159–179. Az OSzK-ban őrzött példányból hiányzó részek szövegét az 1753-as kiadásból pótolta.

¹⁸ V. Ecsedy Judit szóbeli közléséért itt szeretnék köszönetet mondani.

kezete, szedési jellegzetességei arra engednek következtetni, hogy mintája az 1693-as kolozsvári edítói volt. További érdekessége, hogy szövegében ismét Tótfalusi betűivel találkozunk. Már Haiman György felfigyelt arra, hogy Debrecenben PÁPAI PÁRIZ Imre: *Keskeny út* című kötetében, 1719-ben¹⁹ felbukkan Tótfalusi 10 pontos antikvája, amelyről azt feltételezi, hogy Miskolci Csulyak Ferenc közvetítésével jutott el a civis városba.²⁰ Haiman szerint az itt felhasznált betűk azonosak az a 150 fontnyi „Kolozsvárról hozott descendia”-val, amely a debreceni nyomda 1712-es leltárában szerepel. Feltehetően a betűk kis mennyisége az oka, hogy csupán négy ívnyi szövegre futotta, a *Keskeny út* szedését ugyanis a 69. laptól kezdve régebbi debreceni betűkkel folytatták. Azonban ez a mennyiség gond nélkül elég volt a csupán egy ívnyi szedésre a *Bellum morborum* esetében. Így pontosítható Haiman György megállapítása: Tótfalusi hatása nem csupán egyetlen kötetre szorítkozott, úgy tűnik betűalkotói műve hosszabb ideig befolyásolta a debreceni nyomtatványok tipográfiáját.

A szakirodalom tehát eddig csupán 18. századi kiadásait ismerte a műnek.²¹ FELVINCZI: *A jeles procuratoriának illendő dicséreti* című munkájának²² ajánló versében Ajtai István felsorolja Felvinczi 1697 előtt megjelent műveit. A negyedik versszakban a következőket írja:

„Sok nyavalyás embert midőn egykor látna,
Nyavalyák gyűlését versekben formálta
Azoknak erejük ott megmagyarázta,
Királynak közzülök a Tsömört állatta.”

Így, Ajtainak köszönhetően eddig is ismeretes volt, hogy a vers 1697 előtt keletkezett, mivel azonban nem árulja el, hogy a mű sajtó alá került-e vagy sem, eddig a nyomtatott kiadás léte nem volt bizonyított. A most felbukkant, feltehetően első kiadás szövege az irodalomtörténet számára nem tartalmaz újdonságot, apróbb helyesírási eltérésektől és sajtóhibáktól eltekintve teljesen megegyezik a szakirodalomban ismert 1714-es kiadásban olvashatóval. A mű kiadástörténete szempontjából azonban, mindenképpen újdonságnak számít, így az új adat fényében, valamint összefoglalva a szakirodalom és az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében gondozott, 18. századi nyomtatványokat tartalmazó bibliográfiai gyűjtés adatait, érdemesnek tűnik áttekinteni a mű ma ismert megjelenéseit. A most felbukkant és fentebb alaposan leírt 1693-as kiadást (1) követően, jelenleg a következő, címükben jelentéktelen eltérést mutató 18. századi kiadásai ismeretesek, mindegyik a szerző megnevezése nélkül jelent meg:

- 2., [Debrecen] 1714 ny. n. [12] fol. – 12^{o23}
- 3., H. n. 1753 ny. n. [12] fol. – 12^{o24}
- 4., H. n. 1766 ny. n. [12] fol. – 8° Pogány Péter szerint Vácott látott napvilágot.²⁵
- 5., Pesten 1796 ny. n. [12] fol. – 8^{o26}
- 6., [Pest 1796] ny. n. [12] fol. – 8^{o27}

¹⁹ PETRIK III 43.

²⁰ HAIMAN: *i. m.* 116–117.

²¹ Vö. *RMKT* XVII/13. 608.

²² *RMK* I 1502, szövegét kiadta STOLL Béla = *ItK* 1954. 334–336.

²³ PETRIK V. 52.

²⁴ PETRIK V. 52. *Bellum* [!] *morborum* címmel.

²⁵ PETRIK VII. 160. POGÁNY Péter: *Folklór és irodalom kölcsönhatása. A régi váci nyomda működése nyomán*. Bp. 1959. /It. Füz. 24./ 137.

²⁶ Egyetlen ma ismeretes példánya az OSzK Kisnyomtatványtárában, a PNY 748 jelzeten lelhető fel.

²⁷ PETRIK I 221.

Pogány Péter elképzelhetőnek tartotta, hogy a költemény eredetileg előadásra készült.²⁸ Ismeretes, hogy a kalandos életű Felvinczi fiatal korától vonzódott a színjátszáshoz és a színműíráshoz. 1697-ben császári engedélyt is szerzett arra, hogy Magyarországon, a Partiumban és Erdélyben erkölcsös és tanulságos példákkal ékesített komédiákat, obszcenitástól mentes comico-tragédiai játékokat adhasson elő.²⁹ Előadásáról azonban nincsenek adataink, a kiadás előkerülésével mindenképp elvethető Varga Imre azon feltételezése, hogy Felvinczi a darabot talán a már említett 1696-ban megszerzett színjátszói engedély birtokában írta.³⁰ A vers nótautalása: „Sztelen rüt dolog volt”, szövegében SZENTMÁRTONI BODÓ János: *Az tékozló fiunak historiaia* című művének kezdősorát idézi.³¹

Az ironikus hangvételű munka orvosi-ismeretterjesztő vonatkozásai mellett, a korabeli erdélyi országgyűlések paródiája is, annak szokásait, szertartásrendjét, szóhasználatát alkalmazza: királyválasztó gyűlést tartanak a nyavalyák, ahol véget nem érő öndicsérek hangzanak el arról, hogy ki lenne a legalkalmasabb, s végül azt választják királlyá, akiről a legkevesebbet tartották addig. Ebben az értelemben az idézett betegségek talán az ország 1680-as években tapasztalható bajaira értendők. Varga Imre értékelése szerint Felvinczi valamennyi műve közül legnagyobb sikere „A nyavalyák vetélkedése”-nek volt. Bekerült kéziratos gyűjteménybe is, a 18. század folyamán pedig, mint a fentebbi felsorolásból is látszott – többször is kinyomtatták. Úgy tűnik a ma már nehezen érthető korvonalozások, a népies hangú előadás, a mindennapi élet nyelve, a sok humor tette kedvelté ezt a történetet.³²

Felvinczi György életét, működésének kereteit, korának viszonyait több tanulmány is áttekinthette,³³ mivel munkájának ez az újonnan előkerült kiadása érdemben nem változtat a már publikált adatokon így nem tűnik érdemesnek erre kitérni.

A kolligátumban található nyomtatványok közel egy időben, 1693-ban és 1695-ben keletkeztek, feltehetően ekkoriban, a 17. század végén, 18. század elején állíthatók össze. Ezt valószínűsíti, hogy a kötet a nyomtatványokkal nagyjából egykorú, vaknyomásos bőrkötésben van, díszítései a kolozsvári kiadványokon gyakran látott motívumokra emlékeztetnek. A kolligátum első és második tagjának címlapján olvasható bejegyzés szerint a kötet (vagy esetleg eredetileg csupán e két rész) tulajdonosa Joannes Dányi volt. Az utolsó három, üres lapon orvosi tárgyú kézírásos bejegyzések olvashatók, aláírása szerint Joannes Kováts [?] kezétől.

A cikkben közölt kutatás eredményei a következőkben foglalhatók össze. Bebizonyosodott, hogy az eddig bibliográfiailag ismeretlen, nyomdász megnevezése nélkül megjelent nyomtatvány M. Tótfalusi Kis Miklós munkája, ráadásul igen korai, első datált kiadványa. Ezzel egy újabb darabbal gazdagodott a – már alaposan feldolgozottnak tűnt – Tótfalusi életmű. Az újonnan felbukkant kiadvány elemzése és az eddigi eredmények összegzése módosította M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári működésének kezdeteiről kialakított képet, úgy tűnik 1693-ban még nem rendelkezett saját metszésű betűinek későbbi választékával. Sikerült valamivel pontosabban elhatárolni Veresegyházi István és Tótfalusi működésének időszakát. A *Bellum morborum* további kiadásainak vizsgálata pedig felszínre hozta típusainak az eddig feltételezettnél szélesebb körű debreceni használatát. A kiadástörténet szempontjából új adat, hogy Felvinczi műve az eddig ismertnél több mint két évtizeddel korábban került ki elsőként a sajtó alól.

PERGER PÉTER

²⁸ POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978. 22.

²⁹ *RMKT* XVII/13. 577.

³⁰ Vö. *RMKT* XVII/13. 608.

³¹ *RMKT* XVII/13. 608–609.

³² *ItK* 1960. 63.

³³ STOLL Béla: *Felvinczi György versei*. = *ItK* 1954. 334–337., VARGA Imre: *Fejezet a 17. századi polgári irodalom történetéhez (Felvinczi György)*. = *ItK* 1960. 51–65.; *RMKT* XVII/13., műveiről összefoglalóan olvasható ugyanitt: 579–584.

Bethlen Kata orvosló könyve. Az ELTE Régi Magyar Irodalom tanszékén évek óta működik egy kicsiny műhely, amely hallgatók közreműködésével azon fáradozik, hogy a 17–18. századi, gyógyító és háztartási recepteket tartalmazó kéziratok szövegét a nagyközönség számára internetes formában hozzáférhetővé tegye. (Honlapcímünk: <http://receptek.elte.hu>)

Az elmúlt tanévben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának birtokában lévő, Quart. Hung. 2158. sz. kézirat átírásával foglalkoztunk. A kéziratkötet az „Anno 1737. Orvosságos könyv” címfeliratot viseli, több 18. századi kéz írása, magyar nyelvű. 210 főlőt tartalmaz, eredeti bőrkötése megrongálódott. A következő tulajdonosbejegyzéseket tartalmazza: „Székely György; Székely Málvin; OSZK 1919.” Tartalma: 1a–126a. orvosságos könyv, benne 12 cím nélküli, de tartalmilag elkülönített fejezet;¹ 129b–182a. háztartási könyv (közte sok üresen hagyott levél); 182b–201b. XIII. könyv: szemorvoslás; 203a–210b. mutatótáblák az orvosságos könyvről.

Ez nagyszabású, 12 könyvre tervezett kompozíció, szerkezetét semmilyen más kéziratból nem ismerem. Úgy készült, hogy tervezője a kéziratkötetet előbb fölosztotta részekre, és utóbb, folyamatosan kerültek bele az egyes receptek, így a könyvek határán a levelek üresen maradtak.² A XII. könyv után iktatódik bele a háztartási könyv (gyertya- és szappankészítés, szakácskönyv és textilfestés), ezt követi tizenharmadikként egy valószínűleg csak utóbb beszerzett és lemásolt szemorvosló könyv, Paulus Norstenberg könyvének másolata (*Rövid compendiuma az oculistaságnak, melyet kiadott és approbált ezen kilenc punctumok alatt felséges császár és koronás király, VI. Károly fő páduai doktora és oculistája, Paulus NORSTENBERG őexcellenciája in Anno 1733. die 12. Mensis Augusti in Styria*). A szerző és a könyv azonosítása az OSZK Régi Nyomatványok Tára szakértő munkatársainak szíves közreműködése ellenére egyelőre sikertelen maradt.

Összességében mintegy nyolc kéz munkája (kilenc, ha az 1. kéz írásának megváltozását nemcsak a vastagabb toll okozta), ezek alkalmasint egy időben is közreműködtek benne, pl. az „Első könyv, XXXV. rész” címet fekete tintát használó kéz írja föl, a szöveget más kéz barna tintával; néha mondat közben változik a kézírás (jellegzetes váltás: 102b–103a). Egészen eltérő és rossz formanívójú írás kezdődik a 111a. lapon (6., esetleg 7. kéz). A tulajdonos tehát nem írta, hanem íratva a recepteket (hacsak a közreműködő nyolc (kilenc) kéz között az egyik nem a tulajdonosé), ez magyarázza a kétszer bekerült receptek viszonylag nagy számát (53. sz. és 60. sz., 126. sz. és 132. sz., 182. sz. és 183. sz., 69. sz. és 189. sz., 222. sz. és 226. sz., 224. sz. és 225. sz.) A kézirat legnagyobb része az 1. és a 3. kéztől származik. A szemorvosló részt a 3. kéz írta, csupán két kiegészítő recept származik az első (második?) kéztől.

A kézirat létezéséről korábban már hírt adtam egy interdiszciplináris konferencián,³ ekkor „főrangú erdélyi hölgy könyve” elnevezéssel emlegettem. A kézirat birtokosáról akkor annyit tudtam megállapítani, hogy a 18. században élt erdélyi arisztokrata volt (a receptek szolgáltatói között doktor Pápai uram, Bél uram, doktor Borosnyai Márton uram, Lázár Jánosné, a szebeni német szíjgyártóné szerepel), nő volt (jól láthatóan női könyv, tele konyhai tanácsokkal, asszonyoktól kapott receptekkel, hurkák, disznósajt, szappanok, tisztítószerek, gyapjú- és hajfestékek receptjeivel)

¹ Körülbelül így határozható meg a tartalmuk: I. vizek, gyülepek, bécsinálások, II. kenők, flastrok, III. vér elleni szerek, IV. nyillalás, gyomorfájás, szárazbetegség ellen, V. főleg szájfájás ellen, VI. hideglelés, hagymáz, gyomorpuffadás, VII. vízbetegség, kólika, aréna, vízkórság, fulladás, nátha, súly, VIII. fül- és fejfájás, IX. pokolvar, rüh, inrándulás, égés, orbánc, fogfájás, sárgaság, marha- és sertésdög, X. szél, szorulás, XI. gyermekorvoslás, XII. pestis ellen, laxatívumok.

² Az üresen maradt levelek egyikén, a 72b. lapon tollpróbálgatás jellegű bejegyzések: „Minden ember kívánja a boldogság”; „Már minden ember”.

³ Megjelent: *Főrangú hölgyek gyógyfüves könyvei*. In: *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Szerk. Pócs Éva. Bp. 2004. /Tanulmányok a Transzcendensről IV./, 203–221.

és gyakorló háziasszony.⁴ A másoktól kapott recepteket saját tapasztalásokkal egészítette ki („Inak zsugorodásától való, melyet is magam próbáltam olyan emberen, kit is az Isten nyilának szele megütvén, kezei, lábai megzsugorodtak volt”, 79b). Még a szemorvosló könyvet is kiegészítette saját gyűjtésével (pl. beiktatott egy Borosnyai Nagy Mártontól származó receptet, 200b). Tudott annyit latinul, hogy egy recept szavait megértse (Borosnyai Nagy Márton latin nyelvű pestisreceptje után háziasabb magyar nyelvű kerül a kéziratba „A feljebb való receptának magyarsága” címmel, 123b), és legalább egynéhány szót németül is („Azmint a bécsi bábák hívják, mikor az kisgyermeken Unterwachsen kezd lenni”, 99a; „váisz thaimlische pulver”, 100a).

Ekkor úgy gondoltam, a számos személyes vonatkozás ellenére nincs esélyünk a kézirat szerzőjének azonosítására. A kézirattal való hosszú foglalkozás után azonban úgy vélem, mégis igen nagy valószínűséggel tudjuk, kié volt a kézirat.

Némi irányt mutathat Borosnyai Nagy Márton (169?–1738) neve, aki 1729-ben megszerzett orvosdoktori oklevelével hazatérve Teleki József orvosa lett. Ez persze nem zárja ki, hogy más családok számára is adjon receptet (utóbb a gubernium főorvosa volt). Am mégiscsak figyelemre méltó, hogy akad a receptek között tőle származó a kézirattulajdonos („Ezekből a füvekből való feredőt javallott doktor Borosnyai uram nekem”, 68a), valamint a kézirattulajdonos Klára lánya számára („Borosnyai uram javallotta ezt az főtt vizet náthával való forró hidegibe Klárának, hogy ekképpen főzzék”, 103a–103b). Klára számára más forrásból is gyűjtöttek javallatokat („Klárának ezekből a füvekből való feredőt puffadástól és lépdagadástól javallatt az szebeni német szíjgyártóné”, 103b). Legárulkodóbb a szemorvosló könyv jelenléte, amely nemcsak a női, de a férfigyűjteményekben is teljesen ismeretlen.

Olyan erdélyi arisztokrata hölgyet pedig meg tudunk nevezni, aki az 1730-as években működött, volt kapcsolata Borosnyai Nagy Mártonnal, orvosi és szemorvosi (!) gyakorlatot folytatott, és volt Klára nevű lánya: ez Teleki József felesége, Bethlen Kata.

Bod Péter Bethlen Katáról írt gyászversében beszámolt patrónája szemorvosló működéséről:

„Gyógyítást gyakorlott gyakran még maga-is.
Kivált szem fájdalmat böltsen orvoslotta,
Hállyogot a' szemről könnyen el-oszlatta,
E' hasznos Tudományt néki tanította,
Más Doktorok között egy jó okulista.”⁵

Az orvostörténeti kutatások azt állították, hogy Bethlen Kata Simoni Márton szebeni orvostól tanulta a szemorvoslás mesterségét.⁶ Minthogy azonban az orvostörténészek adatot nem hoztak arra, hogy Bethlen Kata kapcsolatban állt Simoni Mártonnal, ezt inkább feltételezésnek tekinthetjük. Az tehát, hogy az ő neve nem szerepel a kézirat gyűjteményben, nem csökkenti annak valószínűségét, hogy a gyűjtemény Bethlen Kata orvosló könyve volt.

Kézenfekvő bizonyítási mód volna a kézirat kézírását Bethlen Katával összevetni, ez azonban nem hoz filológiai értelemben vett bizonyosságot. A kézirat összességében mintegy nyolc kéz munkája, ezek időben nem különülnek el. És sajnos, bár ez nem köztudott, Bethlen Kata sem írta a maga kezével a leveleit. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában lévő sok tucatnyi le-

⁴ „Timsót belétneni, de tűznél nem kell belétneni, mert hamar kifúthat, mivel magában is erősen szokott főni a timsóval”, 129b; „Ha megfagy, meg kell tisztítani a sárjától, minthogy a fenekére szokott szállani”, 129b; „Reá vigyázz, hogy a csuprot köre ne tedd, hanem deszkára, mert különben a víz megkékül”, 130a.

⁵ BOD Péter: *Tiszta, fényes, drága bíbor*. Kolozsvár, 1762. C7–C8.

⁶ GYÖRY Tibor: *Bethlen Kata grófnő (1700–1759)*. = Orvosi Hetilap 1900. 25. sz. 38.; PATAKI Jenő: *Árva Bethlen Kata, az első magyar orvosnő*. = Pásztortűz 1926. 467.

velét szintúgy legalább hat vagy nyolc kéz írta, csupán az aláírásuk autográf. Így, noha látok hasonlóságot néhány receptíró és levélíró kéz között, ezek nem jelenthetnek bizonyosságot a kézirat tulajdonosára nézve. Az „Arva Bethlen Kata” szavak pedig oly kevés lehetőséget kínálnak az összehasonlításra, hogy még azt sem tudjuk megállapítani, fölbukkan-e az ő írása az orvosló kézirat másolói között.

Filológiai értelemben véve tehát nem tudjuk bizonyítani, mégis minden esély mellett szól, hogy a kézirat Bethlen Kata orvosló könyve volt, amelynek létezését minden kutató biztosra vette,⁷ de az íróőnek egyetlen könyvtárjegyzékében sem bukkant föl.

S. SÁRDI MARGIT

⁷ „Kár, hogy azok nem maradtak ránk” – sajnálkozott PATAKI Jenő: *i. h.* 467.

FIGYELŐ

150 éve született Fejérpataky László. Fejérpataky László születésének 150. évfordulója tiszteletére ez év novemberében kiállítás nyílt az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, amely egész élete munkásságának kíván emléket állítani.¹

Felvidéki nemesi család tagjaként született Eperjesen 1857. augusztus 17-én. Édesapja a kerületi főtörvényszéknél dolgozott. Már kisgyermekként szenvedélyesen gyűjtögette az édesapja irodájába beérkező borítékokról a címeres pecséteket.

Iskoláit Budapesten kezdte a piaristáknál, de rövidesen magántanuló lett. 1875-ben az érettségi megszerzése után a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán főképp történeti előadásokat, Horvát Árpádtól oklevéltant hallgat, majd ösztöndíjjal két évet Bécsben az Institut für Österreichische Geschichtsforschungban tanul, ahol Theodor Sickel, a Monumenta Germaniae Historica kiváló tudósa lett a mestere. Közben katonai kötelezettségének eleget téve tartalékos tüzérhadnagy lett. 1878-ban bölcsészdoktorátust, majd középiskolai tanári oklevelet szerzett.

1879-től már a diplomatika magántanára, akire Szilágyi Sándor, az Egyetemi Könyvtár főigazgatója felfigyelt és meghívta a Kézirattár kódexeinek feldolgozására. A mindössze 24 éves, ambiciózus fiatalember máig példamutatóan készítette el a jegyzéket „A budapesti m. kir. Egyetemi könyvtár kódexeinek címjegyzéke” címmel. Ennek is köszönhetően 8 hónapos ösztöndíjat nyert Berlinbe és Párizsba, ahol a kor legkiválóbb szakértőinél tanulhatott (G. Watterbach, H. Bresslau, G. Waitz). Hazatérve a diplomatika első számú magyar szakértőjévé válik, aki a kiváló autodidakta elődök után megkezdte egy új levéltáros iskola szervezését.

1882-ben kinevezik a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárnokává az Országos Széchényi Könyvtárba. Ekkor válik ki a Kézirattárból a Levéltár, ahol a nemesi családok addig szétszórva, kastélyokban, udvarházakban őrzött levéltárait összegyűjtötték. Fejérpataky nagy lelkesedéssel és ambícióval lát munkához. Kapcsolatokat épít, sorra látogatja a hazai családi levéltárakat. Tudományos és hivatali karrierje töretlenül halad előre. 1889-től I. oszt. segédőr. A Kézirattár és a kialakuló Levéltár könyvtáron belüli státusza körüli tisztázatlanságok, presztiziskérdések is közrejátszhattak abban, hogy közte és a kiváló kéziratáros, Csontos János között szakmai és emberi rivalizálás alakulhatott ki.

¹ A kiállítás jövő és februárjáig látogatható. – Születésének 125. évfordulóján is történt róla megemlékezés. I. PANDULA Attila: *Tudományos emlékülés Fejérpataky László születésének 125. évfordulóján* (több felszólalóval). 1983. /Fiatal oktatók közleményei 1./ 296–299. VIRÁGH Ferenc: *Közgyűjteményeink tudós szervezőjére emlékezve. 125 éve született Fejérpataky László.* = Levéltári Szemle (32.) 1982. 2–3. sz. 467–468. – Még életében: *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetirői működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére.* Írták tanítványai. Bp. 1917. – A kiállítást az iváncsai Fejérpataky László Általános Iskolától kölcsönzött személyes használati tárgyak teszik színesebbé (motoros szemüveg, tárca, borotva, öngyújtó, papírvágó kés stb.)

Végül egy nagyon szerencsétlen és igaztalan ügy kapcsán Csontosit eltávolították a könyvtárból. 1893-tól Fejérpataky a Kézirat- és Levéltári osztály öre, egyben átveszi a *Magyar Könyvszemle* szerkesztését.

1894 januárjától a könyvtár igazgatóőre. 1915-től a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, de mellette megtartotta a könyvtár vezetését is, egészen 1919 végéig, amikor Melich Jánost nevezik ki a könyvtár élére.

Fejérpataky László a könyvtár történetébe gyarapító igazgatóként vonult be, aki tudta, minden korszerű technika hamar elavul, igazán maradandó érték csak a gyűjtemény maga. Ennek védelme érdekében még a frissen kiépített villanyvilágítást is kiköztette, amikor 1904-ben egy rövidzárlat miatt a torinói könyvtárban tűz pusztított. 1894-ben megszerezte Kossuth könyvtárát ajándékba, megvásárolta levelezését és iratait. Cserével hozta haza a Hunyadi-levéltárát és a Cyrillus korvinát. Megvette Horvát Árpád, Kisfaludy Sándor könyvtárát és Egressy Gábor, Erkel Ferenc, Gyulay Pál, Jókai Mór, Liszt Ferenc, Madách Imre kéziratait. 1905-ben megszerzi Nagylucsei Orbán zoltároskönyvét és az Emich-gyűjteményt egy korvinával. Az ő erőfeszítéseit dicséri az 1897/XII. tc.: a „kötelesempéldány törvény”, melynek hatására a kinyomtatványok és más dokumentumok beérkezése ugrásszerűen megnőtt.

Negyedszázados vezetése alatt, ha kisebb lépésekkel is, de folyamatosan fejlődik a könyvtár, javulnak a raktározás és kutatás feltételei, korszerűsödnek eszközei, gyarapodik állománya. 1896-ban elkészül a bejárati folyosó bútorzata, 1902-ben a nagyterem karzata, 1907-ben a Kézirattár karzata és emeleti része épül meg. Az ő nevéhez fűződik a családi levéltárak termének fiókos rendszerű bebútorozása. Növelte és korszerűsítette az olvasótermeket, nyitvatartásukat meghosszabbította. Beosztottaitól elvárta, hogy tartsanak lépést a tudomány fejlődésével, kutassanak és szolgáltassanak.

Mint a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek felelős vezetője, a próbatételt jelentő 1919-es esztendő – finoman szólva – zivataros körülményei között (bolsevik diktatúra, román megszállás) korlátozott lehetőségeihez képest a rábízott gyűjteményeket védeni igyekezett. A születésének évfordulója tiszteletére nemrég megnyílt kiállítás emléket állít ennek a küzdelemnek. Az ide vonatkozó dokumentumok drámai képet festenek az akkori állapotokról és arról az erőfeszítésről, amellyel a múzeum és a könyvtár dolgozói becsülettel és kitartással helytálltak a gyűjtemények védelmében. Amint az a történelemből ismert, a Magyar Nemzeti Múzeumot H. H. Bandholtz amerikai tábornok védte meg a kifosztástól.

Fejérpataky munkásságát 1902-ben III. oszt. Vaskoronarenddel, 1915-től m. kir. udvari tanácsosi címmel ismerik el. 1923-ban államtitkári címet kapott, március 6-ra bejelentkezett a kormányzóhoz, de éjjel rosszul lett és hajnalra meghalt.

Egyszerre volt tudós és tanár. 1885-ben a Magyar Történelmi Társulat kongresszusán megfogalmazta egyes történeti segédtudományok (az oklevél-, pecsét-, címertan, családtörténet, kronológia, éremtan, paleográfia) művelésének korszerű alapelveit, továbbá szorgalmazta egy Magyar Történeti Intézet felállítását. Tudományos és politikai ismertségét és rangját jelzi, hogy meghívják a Monarchia államcímerének megreformálásával megbízott testület munkájába.

Életétől, tevékenységétől elválaszthatatlan oktatói, tanári működése a budapesti egyetemen, ahol tudását, ezen belül – főleg – módszereit 1887-től a történelmi szeminárium vezető tanáraként három éves ciklusokban osztja meg hallgatóival, ezzel kiváló új tudósnemzedék kineveléséhez járul hozzá. 1895-től az oklevéltan és a címertan tanára. Az általa készített előadásvázlatokat, jegyzeteket az OSzK Kézirattára őrzi. Az egyik, paleográfiai témájú kiállított példányt² nyomtatásban is megjelentették, jóval halála után.³ – Munkássága gerincét az oklevéltan alkotja, ezen belül elsősorban

² Quart. Hung. 2524

³ Fons 1994. 3. sz. – ismerteti Kis Péter.

a hazai Árpád-kori oklevélkiadás, illetve a mögötte álló királyi kancellária. Tanítványai közé olyan nevek tartoznak, mint – többek között – Hóman Bálint, Áldásy Antal, Szentpétery Imre.

A magyar oklevélkiadás egyik legfontosabb vállalkozása a Zsigmond-kori okmánytár. Fejérpataky – felismerve az ügy fontosságát – számos oklevél lemásolásával előkészületi munkálatokat folytatott, a sorozat tényleges kiadásának kezdete Mályusz Elemér nevéhez kötődik. Két eredeti oklevél fényképét [Zsigmond adománylevelei egy Vas megyei királyi birtokról 1387. augusztus 6. és egy Szatmár megyei királyi birtokról 1387 augusztus 7.],⁴ a Fejérpataky által készített autográf kéziratot másolatokat Mályusz Elemér javításaival⁵ és a Mályusz-féle kiadást – az oklevéltani munkát folyamatában bemutatandó – együtt állítottuk ki. A könyvben kivonatossan közölt, Fejérpataky által már korábban kimásolt oklevelek mellé – korrekt módon – egy kis „F” betű került.

Első jelentős műve a pannonthalmi alapítólevél kérdéskörével foglalkozik (1878), Sickel mód-szerei nyomán. A kiállítás egymás mellé állított munkákkal teszi szemléletessé, hogy egy fontos oklevéltani kérdés hosszú tisztázást igényel.⁶

A királyi kancellária az Árpádok korában c. kötete 1885-ben jelent meg. Ugyancsak az általa feldolgozott nagyobb jelentőségű témák közé tartozik *Kálmán király oklevelei* c. írása (1892). Ebben többek között a veszprémvölgyi apácák számára kiadott oklevélmásolatokat teszi vizsgálat tárgyává. A veszprémvölgyi – eredetileg görög nyelvű – apácamonostor alapítólevelének Kálmán-kori – ill. későbbi másolatban is – fennmaradt görög–latin átírása (az eredeti elveszett) tudományos viták keresztútjába került s így a magyar oklevéltan egyik fontos kérdésévé lépett elő, nem függetlenül Fejérpataky munkásságától. Az oklevél két példányban maradt fenn; a valódi, illetve a későbbi hamis példány megkülönböztetése a 19/20. századi kutatás nagy nyeresége. A kiállított munkák a teljesség igénye nélkül érkeztetnek a hosszú folyamatot. [Szerzők: Fejérpataky László, Czebe Gyula, Hóman Bálint, Érszegi Géza]⁷ – A kiállítás fényét emelendő, ugyanebben a vitrinben megtekinthető a hitelesnek bizonyult példány nemes másolata, rátéve az eredeti pecsét szintén nemes másolata (mindkettő magántulajdonban). A hiteles másolatról ugyanis az utóbb hamisnak bizonyult, későbbi példány írásakor eltávolították a pecsétet, és a hamisra tették rá. Ezzel a gesztussal az eredeti, hiteles másolatot igyekeztünk rehabilitálni.

A Monumenta Vaticana Hungariae c. kilencöttes korszakos forráskiadvány-sorozat (1884–1909) első két kötetébe – vatikáni kutatásai nyomán – Fejérpatakyt is írt előszót (a sorozat jelentőségét bizonyítja, hogy 2000–2001-ben újra kiadták). Jóval később a pápai oklevelekről szóló munkája tanítványa, Áldásy Antal gondozásában jelent meg (1926).

Amint arról fentebb már volt szó, Fejérpatakyt felkérték a Monarchia államcímérének megreformálásával megbízott testület munkájában való részvételre. A kiállított dokumentumok az ügy bonyolultságát és a kérdés érzékenységét bizonyítják, továbbá bemutatunk néhány nem megvaló-

⁴ Mindkettő eredetije az Országos Levéltárban DL 7337 (Vas) és DL 7300 (Szatmár).

⁵ Kölcson az MTA Kézirattárából MS 5005/1./1387.

⁶ Fejérpataky műve mellett (*A pannonthalmi apátság alapító oklevele*. Bp. 1878.) – ÉRSZEGI Géza: *Szent István pannonthalmi oklevele. (Oklevéltani-filológiai kommentár)*. In: *Mons Sacer – Pannonthalma ezer éve 996–1996*. Pannonthalma, 1996. Szerző szerint „Fejérpataky László érdeme, hogy kimutatta: német császári oklevelek mintájára készült az oklevél. Erdélyi László mutatott rá az oklevélben található tartalmi problémákra, s Szentpétery Imre állapította meg, hogy mai alakjában a 13. század elején készült. A különböző korokban készült részek elválasztása napjaink eredménye.”

⁷ FL vitaindító cikke a veszprémvölgyi alapítólevélről: *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Szerk. PAUER Imre. Bp. 1892. – CZEBE Gyula: *A veszprémvölgyi oklevél görög szövege*. Bp. 1916. – HÓMAN Bálint értekezése a veszprémvölgyi alapítólevél tárgyában. (Turul 1911.) – ÉRSZEGI Géza: *Szent István görög nyelvű okleveléről*. = Levéltári Szemle 1988. 3. sz.

sult ötletet is. A probléma lényege az volt, hogy a kétféjű sas, mint osztrák államacímer korábban magában foglalta – egységes címerként – a magyar államacímert. A magyar felfogás szerint – mely a végleges címerben kifejezést nyert – a kidolgozandó új, az egész Monarchiát jelképező címerben – a tényleges jogi helyzetnek megfelelően – a két címet elkülönülten és egyenrangúan kell megjeleníteni, mert a kétféjű sas nem tekinthető az osztrák államacímertől elkülöníthető, az összbirodalmat jelképező címernek, rajta a magyar állam címerével sem. Rendkívül sokatmondóak a bizottság munkája során elhangzott, ill. a sajtóban megjelent dokumentumok. A címerbizottság magyar tagjainak nyilatkozata szerint: „...Ő Felsége uralkodása alatt két állami terület és két állampolgárságba tömörült két nép van, azonképen Ő Felségében két állami imperiumot testesül meg. Ennélfogva a két államtól különvált egységes imperiumot heraldikailag nem symbolizálhatunk ... csak úgy történhetik, ha az uralkodót megillető *mindkét uralkodói méltóságot és hatalmat* t. i. az osztrák császárit és a magyar apostoli királyit egyenjogúan jelképezzük.”⁸ Erre rimel Fejérpataky nyilatkozata: „Célunk a magyar állam szuverenitásának teljes és tökéletes kidomborítása, valamint a paritás félremagyarázhatatlan feltüntetése a címerben és a jelvényekben.”⁹

Fejérpataky László jelentőségét tudománytörténeti szempontból nemcsak művei, sőt, elsősorban nem művei, mint önálló kutatások írásban rögzült eredményei szempontjából kell vizsgálat tárgyává tenni, bár ezek között jelentősek is akadnak – hanem egy másik, a kutatások eredményeinek a szélesebb közönség előtt való értékelésekor általában homályban maradó szempontból, nevezetesen a módszer szempontjából. A módszer az, ami többnyire kevesebb figyelmet kap, vagy egyáltalában nem kap figyelmet. Fejérpataky esetében azonban elsőrendű fontosságú, ti. éppen ebben áll igazi jelentősége: a tudományos vizsgálat módszerének bemutatásában és átadásában, kevésbé megálapításában, amelyeket az idő később nem mindenben igazolt.

Váratlan halálát tanítványai fájdalommal vették tudomásul. Ezt igazolják az emlékbeszédek is, amelyeket felette elmondottak. Álljon itt néhány idézet, amellyel búcsúztatták.

„Igazi nagy tanár volt, e szó tudományos és etikai értelmében.” (Hóman Bálint)¹⁰

„A proletárdiktatúra világbolondító elveit hirdető elvtársaknak a Nemzeti Múzeum tradícióit lábbal tipró törekvéseit, a gyűjtemények egységének megbontását szinte emberfölötti erővel tudta csak megakadályozni...tudományos munkásságával, az általa alapított iskolával a történeti segédtudományok művelését hazánkban az európai tudomány színvonalára emelte.” (Áldásy Antal)¹¹

„...a magyar oklevéltani kérdések módszeres, tudományos vizsgálatának kifejlődése és a magyar oklevéltannak modern alapokra helyezése főleg Fejérpataky működésének volt az eredménye.” (Szentpétery Imre)¹²

⁸ 1912 szeptember 16. – A címerbizottsággal kapcsolatos kiállított iratok: MTA Kézirattára MS 2° 325 ill. MS 4307/198.

⁹ Megjelent: Nap 1912. szept. 25.

¹⁰ HÓMAN Bálint: *Fejérpataky László emlékezete*. Bp. 1928. /Szent István Akadémia emlékbeszédei I. 8./

¹¹ ÁLDÁSY Antal: *Fejérpataky László r. tag emlékezete*. Bp. 1924. /Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek 18. 14./

¹² SZENTPÉTERY Imre: *Fejérpataky László emlékezete*. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság 1924 február 12-i nagygyűlésén tartott emlékbeszéd. = Turul 1925.

Fejérpataky László nyomtatásban megjelent fontosabb művei

- A pannonhalmi apátság alapító oklevele.* Bp. 1878.
Irodalmunk az Árpádok korában (889–1301). Bp. 1878.
A budapesti Magyar Királyi Egyetemi Könyvtár codexének címjegyzéke. Összeállította FEJÉRPATAKY László. Bp. 1881. (Magyar és latin nyelvű kiadásban.)
A német-újvári ferenczrendi zárda könyvtára. Bp. 1883. Klny. A Magyar Könyvszemléből.
Fejérpataky László felszólalása a Magyar Történelmi Társulat kongresszusán a történelem segédtudományainak tárgyában. = Századok 1885. évi melléklete.
Magyarországi városok számadáskönyvei. Közli FEJÉRPATAKY László. Bp. 1885.
A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885.
Tapolczai Bertalan oklevélformulái a XIV. századból. Bp. 1887. Klny. A Magyar Könyvszemléből.
Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. rész Főrangú családok. Szerk.: id. SZINNYEI József, FEJÉRPATAKY László. Bp. 1888.
Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Fordította SZABÓ Károly. Második kiadás – javította FEJÉRPATAKY László. Bp. 1892. – *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól.* A kézirat olvasását közli FEJÉRPATAKY László. Bp. 1892.
Kálmán király oklevelei. Bp. 1892. /Értekezések a történelmi tudományok köréből XV. 5./
Oklevelek II. István király korából. Bp. 1895. /Értekezések a történelmi tudományok köréből XVI. 4./
Emlékbeszéd Alsószopori Nagy Imre ... felett. Bp. 1897.
III. Béla király oklevelei. In: *III. Béla magyar király emlékezete.* Szerk. FORSTER Gyula Bp. 1900. Ua. németül: *Die Urkunden König Béla's III. von Ungarn (1172–1196).* Innsbruck 1900. Klny. a Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschungból.
Hazai kútfők. Közlik: FEJÉRPATAKY László és MARCZALI Henrik Bp. 1900. Klny. *A Honfoglalás kor történetének kútfői c. műből.*
Szilágyi Sándor (1827–1899). Bp. 1901. Klny. A Turulból.
Előszó. In: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802–1902 alapításának századik évfordulójakor.* Ismertetik a könyvtár tisztviselői. Bp. 1902.
A könyvtár múltja és jelene. In: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802–1902 alapításának századik évfordulójakor.* Ismertetik a könyvtár tisztviselői. Bp. 1902.
Az Árpádok címerei. Bp. 1908. Klny. *Az Árpád és az Árpádok c. műből.*
Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okiratár. I–IX. Bp. 1884–1909. In: I–II. bev. FEJÉRPATAKY László. – Ua. újra kiadva I–VIII. Bp. 2000–2001.
Nyilatkozata a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában elrendelt vizsgálatról írt jelentésekre. Bp. 1911.
Monumenta Hungariae Heraldica. Magyar címeres emlékek. Az 1–2. füzetet közli FEJÉRPATAKY László. 3.: ÁLDÁSY Antal. Bp. 1901–1926.
FEJÉRPATAKY László–ÁLDÁSY Antal: Pápai oklevelek. Bp. 1926. /A magyar történettudomány kézikönyve II. 4./
Fejérpataky László paleográfiai témájú egyetemi előadásvázlatait kiadta KIS Péter. = Fons (Bp.) 1994. 3. sz.

WEEBER TIBOR–ZICHY MIHÁLY

SZEMLE

Mittelalterliche lateinische Handschriften-fragmenten in Sopron. Hg. v. Edit MADAS, in Verbindung mit Judit LAUF NOBILIS, Gábor SARBÁK, András VIZKELETY, unter Mitwirkung v. Katalin FÜLEP, Veronika SZALAI, Janka SZENDREI, Tünde WEHLI. Bp. 2006. Akadémiai Kiadó, 595 l., 20 képtábla. /Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae Bd. V./

A Fragmenta-kutatócsoport több mint harminc éves, 1974-től datálható fennállása alatt immár az ötödik töredék kötetet jelentette meg. A sorozat kötetszámozása azonban félrevezető, mivel az első két kötet I/1 és I/2 jelöléssel jelent meg a budapesti Egyetemi Könyvtár, ill. a jórészt azonos provenienciájú Központi Szeminárium könyvtárának töredékeit mutatva be. Ezeket követték az esztergomi és győri kötetek. A budapesti Eötvös Kollégiumból induló akadémiai, majd egyetemi kutatócsoport kapcsolatai 1995-től váltak szorosabbá az OSzK Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségével, majd 2000-től a csoport maga is az OSzK-ba költözött, a Kézirattár közelébe. A sorozat közben címében és tematikájában is megújult, nyitottabbá vált, s megjelent benne a csoport korábbi vezetőjének, Vizkelety Andrásnak *Az európai prédikációirodalom recepciója a leuveni kódexben* (Bp. 2004) c. munkája.

Kezdetben a hazai kutatói társadalom sokkal többet várt a töredékek lefejtésétől: azt hitték, hogy csupa Bedák, Petrus Lombardusok és Aquinói Tamások fognak előlépni a múlt kódéből, s ha nem ők, akkor nyelvemlékek sora, a hazai krónikásirodalom elveszett alkotásaival leszünk gazdagabbak. Nem gondoltak arra, hogy a kö-

zépkori okleveles és töredék anyagot jórészt „kimazsolázták” elődeink, s a legjelentősebbekre felfigyeltek. E korai „kimazsolázók” között nem kisebb nevek fordultak elő, mint Paul Lehmann, aki 1938-ban jelentette meg tanulmányait néhány, számára izgalmas esztergomi és budapesti töredékről, köztük Nagy Szent Gergely Ezekiel kommentárjának, Beda és a Sacramentarium Gelasianum fragmentumáról.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a projektet megalapító Mezey László programindító, több esetben vitaindítónak bizonyuló tanulmányait a budapesti Egyetemi Könyvtár Beda valamint Ticoniusnak tulajdonított töredékeiről 1962-ben és 1976-ban. A töredékeknek a hazai művelődéstörténetben játszott szerepe körüli viták összességükben rendkívül hasznosak voltak, hiszen az egész forrásterület felhasználhatóságát járták körül és számtalan szemponttal gazdagították annak lehetséges értelmezését. Rádöbentünk, hogy a töredékek ugyanakkor hihetetlen többletet tartalmaznak a katalógustételek pusztá leírásaival szemben, hiszen ha nem is a teljes kéziratot, annak legfontosabb jellemzőit, forrásvidéküket, írástörténeti és kultúrtörténeti hátterüket mind rekonstruálni tudjuk. Mennyire örülnénk, ha a 11. század végi pannonhalmi katalógushoz legalább egy-két odatartozó töredéket tudnánk társítani! Persze, kincseket találunk a középkori könyvtárak polcain könyvkötőanyagként tárolva, de a mindennapi élet, a hétköznapok liturgikus, hitéleti, lelkipásztori, iskolázási, jogszolgáltatási gyakorlatának emlékeit. Ám ezek a pergamen darabkák csak akkor válnak kincssé, ha azonosítani tudjuk őket. Ugyanakkor a töredék, könyvkötőanyagként felhasználva az anyagi és szellemi

kultúra határterületére került, s így e forrásanyag számos irányból, nézőpontból megközelíthető és értelmezhető. E többirányú megközelítésre éppen jelen kötet a legjobb példa.

A hazai töredékkutatás kezdeteikor magára Sopronra is büszkék lehetünk, hiszen Sopronban még a II. világháború vége előtt Házi Jenő együtt dolgozott a szintén soproni származású Radó Polikárral, későbbben pedig Scheiber Sándorral. Először az 1940-es évekre a latin töredékek, majd az 1950-es évekre a héberek első nagy mennyiségének a lefejtésével végeztek. Gazdag eredményeik megjelentek Radó liturgikus katalógusában, de éppúgy Mollay Károly máig klasszikusnak számító tanulmányában. Radó Sopronban 1941-re már 307 töredéket leválasztott (innen a kötetben feltűnő „R” signatura). A Házi Jenő, majd Mollay Károly által feldolgozott jelentősebb tételek közül érdemes az 1459-es évi soproni latin–magyar szójegyzékre utalnunk, ami szintén kőtestáblán maradt fenn. Különösen érdekesek azok a töredékek, amelyeket Mollay kiemelt szintetizáló nagy tanulmányában, a „Többynelvűség a középkori Sopronban” címűben (Soproni Szemle, 1967), s most ugyanezekről részletes elemzést olvashatunk. Az akkor még „R 71”-es, a 13. század második feléből származó ’missale notatum’ töredékre Mollay még csak régisége kapcsán figyelt fel, most notatiója alapján, Szendrei Janka véleménye szerint valószínűsíthető annak magyarországi eredete, s a katalógusban is úgy szerepel, mint ’missale notatum Hungaricum’, igaz kérdőjellel.

A nemzetközi töredékkutatásban a magyarok, ha nem is az elsők között, de rendkívül korán indultak el, s tevékenységüket azóta a nagy nyugati töredékkatalógusok és adatbázisok megszületése szépen visszaigazolta, elég ha a müncheni BSB-re, a cambridge-i, a finn vagy svéd eredményekre gondolunk. A nemzetközi kutatás a kódextöredékek feldolgozását a magyarországinál kezdetől fogva sokkal kedvezőbbben fogadta, jellemző példa, hogy a középkori paleográfia egyik nagy alakja, Ansgar M. Mundó a katalán töredékek kutatásának megindításakor többek között éppen a magyar vállalkozást jelölte meg követendő példaként.

Azt hiszem az egész sorozat pozitív eredményei és ígéretei ötvöződnek és összegződnek ebben a kötetben. Nem csak mennyiségről van szó, noha ez sem lebecsülendő: a kötetben 406 töredék leírása található (a korábbiakban I/1: 300; I/2: 246; II: 155 III: 173). A jelen kötetrel együtt most már összesen 1280 leírt töredéknek Madas Editnek az *Aetas*ban megjelenés alatt álló tanulmányának összesítése szerint majdnem felét, 609-et hazai könyvkötőműhelyben használtak fel, és összesen 371 kódexből származnak. E vélelmezten közel négyszáz hazai használatú kódex igen szép szám, ha a mai országhatárok közötti 200 becsült hazai használatú kézírral vetjük egybe. S még jelentősebb e szám, ha tekintetbe vesszük, hogy ebből a 371-ből 104 a hazai használatú nem liturgikus kézirat.

A soproni kötet töredékei jelentős részben kétségbevonhatatlanul soproni eredetűek, itt másolták őket, vagy legalábbis használatban voltak, leginkább a soproni egyházi intézmények kódexeként. A soproni anyagból kínálkozó lehetőséggel a szerkesztők jól éltek, s Szende Katalin a kötet bevezetőjében, ill. a MKsz-ben 2007-ben megjelent tanulmányában a feldolgozott 406 kódextöredék helyi társadalomtörténeti és kultúrtörténeti összefüggéseire hívta fel a figyelmet. Minderre éppen a kódextöredékek túlnyomóan soproni provenienciája adott lehetőséget, noha természetesen számolhatunk azzal, hogy a bécsi egyetemről latin, vagy a szomszédos Ausztria területéről a zsidó pogromok, így az 1420-as Wiener Geserát követően héber kéziratokat hozhattak kifejezetten könyvkötési céllal a városba. Önmagában ez, a töredékek nem-magyarországi eredete a töredékek értékét nem sokkal csökkenti, hiszen a töredékek azonosítása egy közös művelődési hagyományokkal, közös kultúrával rendelkező Közép-Európa szellemi térképéhez tesz hozzá újabb részleteket.

A töredékkutatáshoz szükségesek az együttműködő gyűjtemények is, s köszönet illeti meg a Soproni levéltárát és az Evangélikus Konventi és líceumi könyvtárát, hogy ezt lehetővé tették. A levéltár esetében a bekötött anyagok tárgyánál fogva bizonyítható a helyi bekötés ténye, amelyekkel a 15. század második negyedétől

a 18. század elejéig találkozhatunk. Nem meglepő módon azokat az irat-együtteseket látták el tartós kötéssel (leginkább pergamennel, de papírral is), amelyeket a következő években még kézbe vettek, így adójegyzékeket, számadásokat, bor- gabonadézsma jegyzékeket, kamarai számadásokat, valamint újabb műfajként a bírósági jegyzőkönyveket, valamint a tanácsjegyzőkönyveket (Rathsprokollen). Ezen utóbbiakról 1528 és 1690 között 110 kötet volt pergamenlapba kötve, a fennmaradt kódextöredékek egyharmadát adva. Az 1690 egyúttal a bekötésekre vonatkozó legfrissebb határt is jelöli. A legkorábbi töredék-kötés egyébként is az 1424-es adójegyzék kötésében maradt fenn, egy héber kéziratból. A köteteket azután évtizedekig, esetleg évszázadokig használták még.

Külön szerencse, hogy Sopronban az 1570–1580-as évektől helyben működő könyvkötők voltak, s ettől kezdve már név szerint is ismerjük őket. Sőt, mint Koroknay Évát idézi Szende Katalin: „A mai Magyarország területén Sopron az egyetlen város, ahol a levéltárban a 15–16. század fordulójától töretlenül végigkövethető a hiteles kötés- emlékek sora”. Külön érdekesség, hogy a 17. század elejétől a könyvkötők újévi ajándékként a városi tanácsnak egy naptárat ajánlódzkodtak, ami még inkább megfoghatóvá tette e mesterség helyi művelőit.

A soproni anyagban 42 kódexből maradt fenn két vagy több levél. A legnagyobb számot egy 21 tételes sorozat érte el, egy passzai 'missale proximum' 15. századi példánya. A többi töredékes kéziratok között találunk, többek között, további passzai típusú missalékat, egy esztergomi missalét, Henricus Bohic kevéssé ismert jogi kommentárjának kéziratát, egy szintén 15. századi bencés antiphonále, egy 14. századi orvosi 'antidotarium' (közös lapokkal Esztergomból és Győrből), egy 14. századi Gallenust, Guillelmus Durandus, „Speculum iudiciale” 14. századi kézírata, Johannes Balbus *Catholicon*jának 15. századi példánya több-kevesebb darabját. Figyelemre méltó egy 1569-től elhasznált passzai típusú missale 14 lapja. Szende Katalin megállapítása szerint a könyvkötők szisztematikusan dolgoz-

tak, s még az is megállapítható, hogy előlről vagy hátulról kezdték a kódexeket feldarabolni.

A több töredékkel képviselt művek közül lép elénk az Avignonban 1323-ban meghalt Joannes Rigaldus (Jean Rigaud), aki limoges-i ferencesként több művet, beszédeket, egy gyóntatási kézikönyvet, és egy *Compendium theologiae pauperis*-t hagyott hátra (utóbbi 1501-ben Bázelen nyomtatásban is megjelent, majd a mű első fejezete Toulouse-ban 1999-ben). Ez utóbbi az a morálteológiai kézikönyv, ami katalógusunkban is szerepel, ami középes szintű kézikönyvként a lelkipásztori gyakorlatot kívánta elősegíteni a Páternosterhez, a Credóhoz vagy éppen a Tízparancsolathoz fűzött kommentárjaival. Nem érdektelen, hogy közel harminc fennmaradt kéziratát egy további, bizonyosan Sopronban használttal sikerült gyarapítani.

A hazai medievisztika egy sajátos és fontos, mégha alapvetően liturgikus forrásterülettel gyarapodott a kutatócsoport működése eredményeként, amit most első ízben sikerült társadalomtörténeti megközelítésben is bemutatni. Ez alapján nem kisebb reményekkel tekintünk a következő, az OSZK töredékeit feldolgozó kötet elé.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A csíksomlyói Ferences nyomda és könyvkötő műhely. *A csíksomlyói ferences nyomdaszok és könyvkötők emlékére.* Kiállítási katalógus. Csíkszereda, 2007. Csíki Székely Múzeum. 72 l.

A 13. század óta jelenlévő, Assisi Szent Ferenc reguláját követő szerzetesek jelentős szerepet játszottak a karakteres erdélyi kultúra kialakításában. Elsőnek a szász városokban meggyökeresedett, a 14. században a Székelyföld központjában, Marosvásárhelyen kolostort alapító ferencesek csíksomlyói kolostora volt az egyetlen rendház, amely a 16. században túlélte a reformáció korát. A szegénységet fogadó somlyói barátok a református fejedelemség időszakában is folytatták missziós tevékenységüket a katolikus

székelyek és a moldvai csángó között. Templomuk és kolostoruk a vidék szellemi központjává vált. Iskolát alapítottak. Az oktatás színvonalát az ott írt és a diákok részvételével előadott iskolai színjátással emelték, amely számottevő hatással volt a székelység katolikus vallásának, anyanyelvének, sajátos kultúrájának és hagyományának megőrzésére. A 15. századtól nagy gondal és igényességgel Csíksomlyón létrehozták Erdély egyik legértékesebb katolikus gyűjteményét, több ezer kötetes könyvtárakat. 1676-ban nyomdát alapítottak, amelyet hamarosan könyvkötő műhellyel egészítettek ki. Az erdélyi fejedelemiség területén, Apafi Mihály (1661–1690) fejedelemiségének időszakában alapított officína, a nagyszombati jezsuita egyetemi tipográfia mellett az egyetlen több évszázadon keresztül folyamatosan működő katolikus nyomda volt. Alapítása és tevékenysége szorosan összefüggött az ellenreformáció megerősödésével. A Kájoni nyomda nemcsak a közvetlen környezetére, az erdélyi katolikus székelységekre hatott, hanem az egyetemes magyar kultúrára is komoly hatással volt. A 225 éven át folyamatosan működő szellemi műhely kiadványait és tevékenységét a magyar művelődéstörténet számos ága tartja számon.

A Kájoni János által alapított csíksomlyói nyomda évszázadokon át főlhalmozott tárgyi emlékei 1961-ben kerültek be a Csíki Székely Múzeum jogelődjének gyűjteményébe. Az 1970-es évek végétől Muckenhaupt Erzsébet muzeológus, könyvtáros tudományos igénnyel dolgozza föl a csíksomlyói Ferences nyomda és a ferences szerzetesek működésével kapcsolatos dokumentumokat. Tudományos kutatásainak eredményei – középkori és korai újkorai kéziratok, ősnymtatványok, nyomtatványok azonosítása és szakszerű leírása, kötés- és nyomdatörténeti kutatásai – előadásokban és publikációkban hasznosultak a szakmai közvélemény és az érdeklődők számára. A nyomda alapításának 325-dik évfordulóján, 2001-ben a Csíki Székely Múzeum az általa összeállított és megrendezett gazdag anyagból nyitotta meg állandó kiállítását „A csíksomlyói Ferences nyomda és könyvkötő műhely” címmel. Az évente 15 000 látogatót fogadó, sikeres kiál-

lítás napjainkra megújult, erről tanúskodik a most ismertető díszesebb és tartalmában gazdagabb katalógus is.

Az egykori tipográfia megszűnése óta, első ízben kerültek bemutatásra ilyen nagy számban a nyomda és a könyvkötő műhely tárgyi emlékei. Tíz székelyföldi könyvtár állományából és Pap Leonárd tudós ferences atya gyűjteményéből válogattak a szervezők, így kiegészítve a kiállítás alapját képező, Csíki Székely Múzeum régi-könyvgyűjteményét és a középkori eredetű somlyói ferences könyvtár anyagát. A kiállított tárgyak között 125 nyomtatvány és könyvkötés került bemutatásra. Egyrészt az 1676 és 1700 között kiadott nyomtatványok, másrészt a 18–19. századi tankönyvek, ferences szerzetesek írásai, énekes-, imádságos- és liturgikus könyvek, vallásos társulatok kiadványai, vitairatok, jogi művek, búcsús nyomtatványok, valamint a nyomdával és a könyvkötő műhellyel kapcsolatos dokumentumok és tárgyi emlékek. Utóbbiak közül külön kiemelendő a 18. században följújtott Kájoni-féle eredeti kéziszajtó, vagy a könyvek és szentképek illusztrálására alkalmazott egykorú rézmetszet-lemezek, valamint a korabeli könyvkötőszerszámok.

A kiállítási katalógus tartalmazza a kiállított tárgyak színes reprodukcióit és ezeknek tudományos színvonalú leírását. Minden egyes tételnél megadja a terjedelmi adatokat, méretet, lelőhelyet és jelzetet, bibliográfiai hivatkozást. Mivel a katalógus nem tartalmaz gyűjteménytörténeti áttekintést, ezért az összes leírásnál közli az adott dokumentum korábbi possesszorait és provenienciáját. Majd röviden összefoglalja a kiállított darab művelődéstörténeti jelentőségét. Ezt a történeti kötések rövid ismertetése követi. A kiadvány használatát és a kiállított tárgyak közötti tájékozódást Gyarmati Zsolt előszava, P. Pap Leonárd OFM atya köszöntője és Muckenhaupt Erzsébetnek a nyomda, valamint a könyvkötő műhely rövid történetét ismertető bevezetője segíti. Legvégül a legfontosabb szakirodalom felsorolása, továbbá angol és román nyelvű rezümé zárja a kiadványt.

A megjelenítésében és tartalmában egyformán színvonalas katalógust nagy haszonnal ajánlhat-

jük a régi magyar irodalommal, a nyomdászat-történettel, a könyvkötéstörténettel és művészet-történettel foglalkozó szakemberek számára.

BÁNYI SZILVIA

Piarista iskoladramák 2. S. a. rend.: CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna. Bp. 2007. Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1227 l. /Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. 5/2./

A „Régi Magyar Drámai Emlékek” (RMDE) XVIII. századi sorozatának 5/2-es tagját, a *Piarista iskoladramák* 2. kötetét tartja kezében az olvasó az Argumentum és az Akadémiai Kiadótól megszokott igényes kivitelezésben, amely 2007-ben jelent meg ugyanazon sorozat 1989-es protestáns, illetve ugyancsak 1989-es minorita, 1990-es pálos, 1992-es, illetve 1995-ös jezsuita 1–2. és végül 2002-es piarista 1. darabjait követően. A kötet mentén tehát kétségtelenül kirajzolódik egy, több évtizede komoly szakmai eredményeket felmutató munkacsoport arculta, illetőleg egyik kutatási irányvonala is, mind a szakma, mind a szélesebb olvasóközönség számára. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Kilián István és Pintér Márta Zsuzsanna személyében az MTA Irodalomtudományi Intézetének Régi Magyar Drámatörténeti Kutatócsoportjáról van szó.

A *Piarista iskoladramák* 2. kötetének tartalma minden vonatkozásban eleget tesz a sorozatnév keltette kívánalmaknak. Valóban „drámai emlékekről” van szó, hiszen a kötet sajtó alá rendezői nem csak drámaszövegeket közölnek, hanem az iskoladramák komplementernek tekinthető szövegei, a magyar vagy vegyes nyelvű színlapok is helyet kaptak a kiadványban, hiszen az itt közreadott 28 szöveg esetében 21 dráma mellett 7 színlappal találkozunk.

Az egyes szövegek folytatólagos számozása 22-től 49-ig a *Piarista iskoladramák* 1. kötetében közölt 21 szöveg szerzők szerinti betűrendjének folytatását jelenti. Mindez a két kötet szervező-elvét is világosan tükrözi: a két kötet a szerzők

betűrendjében összesen 49 piarista drámaszöveget tartalmaz, s míg az 1. kötet A-tól K-ig adja közre a név szerinti szerzőket, addig a 2. kötetben a betűrend folytatása mellett ismeretlen piarista szerzők művei is megjelentek.

Munkamódszer tekintetében a 2. kötet sajtó alá rendezőiről csak a legjobbak mondhatóak el. A 28 itt olvasható szöveg többsége – amelyeket korabeli kéziratok, kéziratok másolatok, illetve nyomtatványok őriztek meg – modern kritikai kiadásban itt jelenik meg először. A szövegek sajtó alá rendezői mindannyiszor az eredeti forrásokat igyekeztek megkeresni, s csak legvégső esetben hivatkoznak másodlagos „forrásra.” Munkamódszerük filológiai pontosságát, illetve meszesemenő szakmai igényességét az egyes szövegeket követő jegyzetapparátus szerkezete is világosan tükrözi, amely az alábbi részekből áll:

„A mű adatai” címszó a szöveg provenienciájának vonatkozásait, mai pontos lelőhelyét, a mű recepciótörténetét, illetve a hozzá kapcsolódó legújabb szakirodalmat összegzi. A „Szerző, színrevivő” részben a kötet szerkesztői a szerző életrajzánaak összefoglalásával piarista írói életpályák kirajzolására vállalkoznak. Rendkívül fontos és sokrétű a jegyzetapparátus következő két része, a „Forrás” és az „Előadás” címszavak, mindkettőről alább még részletesebben szólnunk.

A „Forrás” rész ugyan szerényen a mű lehetséges forrásait igéri, valójában sokkal több ennél. A szövegek sajtó alá rendezői ugyanis többirányú komparációs lehetőséget nyújtanak azzal, hogy a források mellett a mű korabeli érintkezési felületeire, konkordanciáira is rámutatnak. A világirodalmi konkordanciák felmutatásának jó példái többek között a kötet 36-os, illetve 43-as számú szövegei. Mind a Pintér Márta Zsuzsanna által sajtó alá rendezett *Gyapai Márton, feleségföltő, gyáva lélek* (1792, Simai Kristóf), mind a Kilián István gondozásában megjelenő *Eléggé mulattató komédia a furfangos Scapinusszal* (18. század utolsó harmada, ismeretlen szerző) a magyarországi Molière-recepció és kultusz fontos adalékait jelentik.

Az egyes szövegek érintkezési felületei kapcsán rendkívül fontosnak ítéljük továbbá azt, hogy a kritikai szövegkiadás készítői a jegyzet-

apparátus „Forrás” részében az egyes művek inter-, illetve intratextuális olvasataira is felhívják az olvasói figyelmet. A sorozat egyes darbjai közötti intertextuális olvasatra a Kilián István által sajtó alá rendezett 25-ös számú szöveget, az *Egyiptomi Józsefnek bátyjaitól való eladását* említjük (1767, Pek Ágoston), amely ezúttal piarista-pálos összefüggésekre irányítja a figyelmet. A jelen kötetben belüli intratextuális, tehát piarista-piarista olvasat kapcsán az ugyancsak a Kilián gondozásában megjelenő 33-as (1772–1777, Simai Kristóf: *Váratlan vendég I.*), illetve a Pintér Márta Zsuzsanna által sajtó alá rendezett 34-es szövegre (1789, Simai Kristóf: *Váratlan vendég II.*) utalunk.

Különösen a magyarországi hivatásos színjátszás elindulásában olyan fontos szerepet játszó piarista drámaszerzők esetében látszik indokoltnak, hogy mind a kötet szerkezetében, mind jegyzetapparátusában a szerzők következetesen rámutatnak a piarista drámatermésnek a hivatásos színjátszással való összefüggéseire is. Illusztrációként a Czibula Katalin gondozásában megjelent *Igazházi, egy kegyes jó atya* (1790, Simai Kristóf) című drámát emeljük ki, amelynek szövegéhez Czibula Katalin felkutatta és közli a már a hivatásos színjátszókhoz köthető, az OSzK Színháztörténeti Tárában, illetve a Ráday család levéltárában található színlapjait. Az iskolai színjátszásnak a korabeli színjátszás más formáival való szoros összefüggését támasztja alá továbbá az a problémaérzékeny szerkesztői döntés is, hogy a kötetben Simai Kristóf teljes életműve helyet kapott, mégha annak egyes darbjai már kívül is esnek az iskolai színjátszás körén.

Nagyon tanulságosak azon adatok is, amelyek egyrészt maguk a szövegek, másrészt a hozzájuk kapcsolódó jegyzetapparátus „Előadás” címszava közvetítenek a színrevitel idejéről, és módozatairól, az ezzel kapcsolatban felmerülő rendezői kérdésekről, az egyes művek esetleges énekelt vagy zenei betéteiről. Épp ezen a ponton érhető talán leginkább tetten a sajtó alá rendezők tudósi arculata.

Minden bizonnyal nem tévedünk, ha kijelentjük: ezt a kötetet nemcsak a szakterületükön elismert tudósok, hanem az oktatásban is gyakor-

lott kutatótanárok rendezték sajtó alá. A kötet ugyanis nem csak a dráma- vagy színháztörténészek, sőt a nevelés-, a család-, a zenetörténet kutatói számára ezután megkerülhetetlennek számító kritikai szövegkiadás, hanem a tudományt a művészet irányából megközelítő pedagógus, rendező, színjátszó számára is jól használható kézikönyv. Alátámasztja ez utóbbi szándékot az, hogy a szerkesztők valamennyi szöveghez külön címlapot és szereposztást készítettek. (Érdekes lenne a jelen kötetben található azon színlapok „színrevitele”, amelyek olyan drámák cselekményét hozzák, amelyeknek nem ismerjük a szövegét.)

Szólnunk kell még a kötet nyelvi, illetve műfaji vonatkozásairól. Nyelvileg a kiadvány vegyes nyelvű drámák és színlapok közlését is felvállalja; a jegyzetapparátus „Nyelvi és tárgyi magyarázatok” kategóriája a gyakorlatban mindannyiszor szakszerű útmutatónak bizonyul.

Műfajilag a kötetet viszont jóval árnyalhatóbbnak látjuk, mint ahogy azt a kiadványhoz előszót író szerkesztők gondolták. Joggal beszélhetünk a kiadásra került 28 szöveg kapcsán nemcsak 21 drámáról és 7 színlapról, hanem a két említett pólus között elhelyezhető átmeneti, köztes műfajokról. Példa erre a Demeter Júlia által gondozott 31-es számú szöveg (1781, Sándor Boldizsár: *Köszöntő játék Egerváry Ignác tiszteletére*), amely a korban divatos alkalmi, dramatikus szövegeként színlelemet vagyis szereposztást is tartalmaz. További érvünk: a Kilián István által sajtó alá rendezett *Egyiptomi Józsefnek bátyjaitól való eladása* (1767, Pek Ágoston) című drámában szintén találunk eredeti szereposztást.

Az 1. kötet részletes előszavának végén még arról a kötet szerkesztői döntésről olvastunk, hogy: „... a magyarországi iskolai színjátszás történetét a 18. század végén, 1799-cel le kell zárunk.” (*Piarista iskoladrámák* 1. Bp. 2002. 24.) Időközben viszont a Régi Magyar Drámatörténeti Kutatócsoport újragondolta ezt az elvi megfontolást, az előkerült forrásokból ugyanis kiderült: a magyarországi iskolai színjátszás története nem zárható le az 1799-es korszakhatárral, amennyiben a 19. század első negyedében is mind szöveg-, mind színpadszerűen továbbélő hagyó-

mányról van szó. Annál is inkább igaz ez, mert gyakran találkoznak olyan drámaszövegekkel, amelyeket a 19. század első két évtizedében másoltak, de a szöveg belső adatai egyértelműen arra utalnak, hogy a dráma még a 18. században keletkezett. Úgy gondoljuk, hogy a 2. kötet előszavában ki kellett volna egészíteni az 1. kötet előbb idézett mondatát, amely egyértelműsítene a közreadott szövegekorsusz lezáratlanságát, még akkor is, ha ebben a vonatkozásban a szerkesztők jelen pillanatban nem is szolgálhatnak pontos, számszerűsíthető adatokkal.

Az érintett problémák ellenére a magyarországi dráma- és színháztörténet nélkülözhetetlen, illetve a régi magyar dráma fogalmát árnyaló, több ponton lényegesen átértékelő forráskiadványát tartjuk kézben, amelyet remélhetőleg a „Régi Magyar Drámai Emlékek” XVIII. századi sorozatának 6. tagja, a még hiányzó ferences iskola-drámák kötetei fognak hamarosan követni.

TAR GABRIELLA-NÓRA

Fleisz János: Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940. Pécs, 2005. Pannónia Könyvek, 238 l.

Meglepő, hogy a honi magyar kultúra múltjának minden szegletébe bevilágító, kitűnő feldolgozások, monográfiák sorával előálló erdélyi történeti irodalomból hiányzik a magyar nyelvű sajtó történetének átfogó áttekintése. Kristóf György 1938-ban a *Magyar Könyvszemlé*ben jelentetett meg egy dolgozatot a dualizmus kori erdélyi sajtóról, és Erőss Attila a „200 éves” erdélyi magyar újságírás tiszteletére adott ki Marosvásárhelyen egy kis tanulmánykötetet 1996-ban. E kettőn kívül még Berey Géza 1940-ben Szegeden publikálta a megelőző két évtized erdélyi sajtójának számbavételét. Ez minden. Nyilván részben azért hiányzik, amiért Magyarországon sem készült teljes sajtótörténet: túlságosan nagy munka eredményeként kevésbé látványos áttekintés vagy a kezelhetőség határán mozgó száraz adattár születhet; újabb korszakokra nézve pedig sokáig jobb volt nem bolygatni a közéleti és

kulturális tükörnek – vagy propagandaeszköznek – a működési módját és működtető munkatársainak sorsát. Fleisz János kötetével most e hiány csökkent, legalább is egy fontos korszakra nézve.

A könyveknek megvan a maguk sorsa, az erdélyi könyveké olykor még bonyodalmasabb is, mint általában. A nagyváradi történész – több jeles várostörténeti mű szerzője – mintegy évtized alatt tudta elérni, hogy hézagpótló monográfija (egy kissé megkurtítva ugyan) megjelenjék. A kurtítás a tekintélyes jegyzetanyagot érintette, aminek már a gondolatára is joggal elképed bármely szakkönyv-fogyasztó olvasó. A szerzői állítások, idézések hitelesítő hivatkozásainak hiányáért viszont részben kárpótol a tekintélyes függelék: a kötetnek több mint egyötödét teszik ki az irodalomjegyzék (benne a kihagyott jegyzetanyag forrásai!), az erdélyi lapok teljes könyvészeti jegyzéke (hirdetési lapokkal és melléklapokkal együtt), illetve a különféle mennyiségi és összehasonlító adatokat tartalmazó táblázatok és diagramok. Végül is összevetve a jegyzetek – és a névmutató – hiányát, illetve a leíró feldolgozást és a függelék gazdag apparátusát, mégis csak nyugodtan óhajthatjuk, bárcsak a magyarországi sajtó e korszakainak lenne hasonló értékű feldolgozása.

A szerző a sajtótörténetet elsősorban hírlaptörténetnek tekinti; nem hiányzik a hetilapok és folyóiratok számbavétele sem, de a részletező tárgyalások a napilapokra vonatkoznak. Fleisz János szigorú terv szerint dolgozta fel az erdélyi magyar sajtó két korszakának a történetét. Az 1890 és 1940 közötti időt természetesen választja szét két eltérő karakterű korszakra: a Magyarország részeként élő Erdély korszakára (1890–1918), és a Románia részévé tett Erdély korszakára (1919–1940). Ez utóbbi korszak jelenléte indokolja, hogy mindkét részben „Erdély” a Romániához csatolt teljes területet jelenti, a Partiummal és a Bánsággal, tehát az Erdélyi városokon kívül olyan „nagyvárosnak” tekintett településekkel, mint Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad és Temesvár, illetve olyan kisebb városokkal együtt, mint Máramarossziget, Zilah és Nagykároly. Tehát ez a sajtótörténet nem egyszerűen egy erős külön magyarságtudattal rendelkező

terület sajtójának múltját és átalakulását veszi szemügyre, hanem nagyon fontos átkötő területeket is, amelyek sokszor a magyarországi országos sajtó háttérének és „gyakorlóterepeinek” feladatát is ellátták, mint Nagyvárad és Arad.

A monográfia két időrendi fő része e terület magyar sajtójának történetét azonos felosztásban mutatja be, s ezáltal a „hatalomváltás” – azaz a trianoni békeszerződés – következményeire markánsan rámutat olyankor is, amikor nem hangsúlyozza ki külön azokat. 1890 és 1918 között az erdélyi sajtó gazdasági, társadalmi, politikai és jogi helyzetét egyetlen fejezetben tudja áttekinteni, 1919 után viszont az erdélyi magyar sajtó létvizonyainak számbavétele mellett külön kell foglalkoznia a cenzúrával. Az első részben elég azt bemutatnia, hogy milyen helyet foglalt el az erdélyi magyar sajtó a teljes magyar sajtóéletben, míg a második részben kétfelé viszonyítva – a romániai sajtóhoz és a magyarországi magyar sajtóhoz mérve – tudja felmérni az erdélyi sajtóélet működési színvonalát és teljesítményét. Mindkét részben foglalkozik az erdélyi magyar sajtó típusaival, regionális megoszlásával, a különféle nagyságú települések lapjaival, és végül egy-egy alfejezetben részletesen Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Brassó, Temesvár, Arad, Kolozsvár és Nagyvárad sajtójával, újságírásával. E „nagyvárosnak” tekintett hét város sorrendjének megváltozása is jelentőségeltjes, mert befolyásuk átalakulására utal.

Fleisz János társadalomtörténeti felfogásában elsősorban a sajtóélet szabályozási és főleg társadalmi, műveltségi feltételei, illetve a „sajtóüzem” működése állnak az előtérben. A nagyobb városok lakosságának foglalkozási összetétele, az írni-olvasni tudás változásai ugyanolyan fontos szempontok számára, mint az erdélyi sajtóra jellemző cikkműfajok bemutatása (amelyek egyébként igen kevésbé különböztek a hazai magyar sajtóétól). A lapok nála leginkább egy-egy sajtótípus megjelenései, szerkesztőik és kiemelkedő újságíróik pedig adataikkal, de portréjuk nélkül vannak jelen, teljesítményük elemeit, jelentőségük okait és elemeit nem kutatja. (Nyilván mert ezek inkább egy irodalmias megközelítés elemei lennének.)

A szerző a kötet tankönyvként való felhasználását is célul tűzte ki, aminek meg is felel a mű szerkezete, tárgyalásmódja. De valószínűleg nem csak erre a járulékos célra vezethető vissza a szerző tartózkodó, távolságtartó, a feltételezéseket és lehetséges összefüggéseket, vagy akár csak egy-egy jellemző adalékon való elgondolkozást kikerülő stílusa, gyakran gondosan és bonyolultan kimért megfogalmazásai. Egy késői pozitivistá művel állunk szemben. Persze mindez nem jelenti, hogy ne lenne a szerzőnek koncepciója. Központi tétele, hogy 1919 előtt „az erdélyi magyar újságírás kezdetektől fogva az egyetemes magyar élethez igazodott” (14.), utána viszont Erdély „egy új típusú fejlődéskörbe kerül, és előrehaladottabb gazdasága és polgárosultsága miatt ki volt téve Románia többi régiója felzárkózó tendenciájából fakadó helyzeti hátránynak.” (81.) Ez utóbbi helyzet hosszú évekig tartó, újra és újra meghosszabbított hadicenzúrával járt, amely viszont szögesen ellentmondott mindkét alkotmány (1923, 1938) rögzített elveinek – tehát az elnyomás mellett mozgásteret is engedett, lényegéből következően áttekinthetetlen módon. Ezzel a helyzettel pedig élni tudott az erdélyi magyarság, hiszen nem volt idegen több évszázados tapasztalataitól. Bármilyenek is az adott helyi körülmények és főleg a hatóságok képviselői, a sajtónak mozgásteret maradt, amikor az ország alkotmánya (1923) rögzítette, hogy „sem cenzúra, sem pedig bármely más [a] sajtótermékek eladását vagy szétosztását korlátozó előzetes intézkedés nem létesíthető”. Ha pedig működő alkotmányról lett volna szó, az erdélyi sajtó feltételei szabadabbak lettek volna a magyarországiakénál. „Semmiféle előzetes hatósági engedély nem szükséges valamely közlemény megjelenéséhez – mondta ki az alkotmány 25. §-a. – Az újságíróktól, kiadóktól, könyvnyomdákától és könyvnyomdászoktól semmiféle biztosíték nem kérhető, a sajtó soha sem helyezhető a megintó eljárás alá. Semmiféle újság vagy közlemény megjelenése sem függeszthető fel és nem tiltható be...” (83.) Az erdélyi magyar sajtó története azonban úgy is leírható lenne, mint mindazon esetek története, amelyeket kizárt az alkotmány. A politikai találékonyság mintapéldája lehetne,

hogyan a cenzúra létét kizáró alkotmány idején a lapokra rá kellett nyomtatni, ki cenzúrázta.

Fleisz János a sajtó létét városi jelenségnek tekinti; a város azonban nem egynemű fogalom számára, különböző nagyságú városok kategóriáival foglalkozik. A „nagyváros” kategóriája érthető ugyan, de mégis csak kérdéses, mert eltúlzottnak látszik: nyolc, 1910-ben 25 ezer lakost meghaladó várost nevez meg e kategóriában, de különböző okok miatt végül is csak négy felel meg teljesen a feltételeknek (Temesvár, Nagyvárad, Arad, Kolozsvár). Ezek a városok regionális központok voltak, „izmosodó” polgárságuk „kulturális színvonala nem járt messze a fővárosítól”. (29.) Mindez igaz, de léptéküket tekintve olyan jelentős volt a különbség az egyetlen valóságos magyar nagyváros, Budapest és ezek között a városok között, hogy érvénytelen összehasonlítani őket. Sajtóéletük élénksége, színessége, színvonala, nem vezethető vissza egyszerűen társadalmi-gazdasági feltételekre, bármennyire fontos volt is azok szerepe. A kulturális légkör, véletlenszerűen egy időre egy helyre kerülő személyek és egy város „lelke”, bármennyire kevésbé megragadható tények, mégis ezek lehetnek a meghatározó tényezők. Nagyvárad 20. századi első évtizedének páratlan kulturális és sajtóvirágzása erre a legjobb példa. Valószínűleg nagyrészt az okoknak ugyanebből a nehezen megfogható halmazából ered, hogy Fleisz János többszörösen ellentmond önmagának, amikor sorrendet igyekszik felállítani Nagyvárad és Kolozsvár sajtójának minőségét, jelentőségét, hatását illetően (vö. pl. 55., 66., 130., 171.). A nagyváradai sajtó és irodalmi élet századeleji fénykora egyszeri jelenség volt, megteremtői közül többen pedig a teljes magyar kultúra később a fővárosból országosan ismertté vált prominensei voltak, mint Ady Endre, Juhász Gyula, Bíró Lajos, Nagy Endre és még többen mások. Ők már Nagyváradon is fővárosi jelenségek voltak. Viszont Kolozsvár tartósan az erdélyi (magyar) főváros szerepét töltötte be, közjogi állásától függetlenül. Onnan is sok szerkesztő, publicista-politikus lett utóbb magyar országos jelenség (mint Bartha Miklós, Gyulai Pál, Szász Károly, Harsányi Zsolt, gróf Bánffy Miklós), de külö-

nös módon budapestiként is megmaradtak erdélyieknek, kolozsváriaknak. Sőt Kolozsvárnak volt olyan politikai napilapja, amely huzamosan országos hatókörű, jelentőségű volt: az *Ellenzék*, és 1919 elején, Kolozsvár régiójának határain messze túlnyúlva a *Keleti Ujság* 2–3000 példányban kelt el Debrecenben és Kassán, s egy-két év múlva Ignotust tudta megnyerni főszerkesztőjének. „Kolozsvár tehát vitathatatlanul Erdély legnagyobb sajtócentruma volt” – írja a szerző (66.), úgy gondolom, ebben a megfogalmazásban helyesen.

Jó lenne, ha Fleisz János 1890 és 1940 közötti erdélyi sajtótörténete idővel kiegészülne a megelőző és az utána következő korszakok sajtójának, erdélyi médiájának történetével – de még ez előtt jó lenne, ha bekerülne a sajtó-médiatörténet hazai oktatásába.

BUZINKAY GÉZA

Historicus Societatis Jesu – Szilas László emlékkönyv. Szerk.: MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István. Bp. 2007. /METEM Könyvek 62./

Aki az elmúlt évtizedekben a Kárpát-medence újkori művelődéstörténetével foglalkozott, nem kerülhette ki a jezsuiták szerepének vizsgálatát, ami azt is jelentette, hogy találkozott a 20. század második felében a jezsuiták római történeti intézetében nagyon fontos szerepet játszott három magyar jezsuita szerzetes, Polgár László, Lukács László és Szilas László kutatási és bibliografizálási eredményeivel. De sokunk számára megadatott az is, hogy személyesen tapasztalhattuk meg segítőkészséggel párosult anyagismeretüket Rómában, az utóbbi két évtizedben már Magyarországon.

Aki forgatott már jezsuita historia domust, vagy alaposan nézegette a Lukács László által készített jezsuita történeti névtárak köteteit, annak ismerősen hangzik a Szilas László jezsuita atyát 80. születésnapján köszöntő kötet címe: *Historicus Societatis Jesu*. A historia domusok ugyanis évenként felsorolják a rendházban lakó

atyák munkaköreit, megnevezik a historia domust vezető historicust is. A Jezsuita Történeti Intézetben fontos szerepet játszó atyák e hagyomány folytatói: a rend régebbi és újabb történeti forrásainak számadói.

Példájuknak, ösztönzésüknek és segítőkészségüknek nagy szerepe van abban, hogy az elmúlt évtizedekben több hazai kutató (alkalmilag, néhányan fő kutatási területként is) foglalkozott/foglalkozik a jezsuita rend magyarországi jelenlétével és szerepével, kiemelkedő jezsuita személyekkel. Jól illusztrálja ezt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának 2004 őszén tartott „A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig” című konferenciája. A sok újdonságot feltáró előadások (57 tanulmány, köztük Szilas László atyáé is) Szilágyi Csaba szerkesztésében jelentek meg 2006-ban.

A METEM Könyvek sorozat 62. kiadványaként megjelent emlékkönyvben 408 lapon, hat fejezetben 27 szerző (köztük az ünnepelt, négy rendtárs, hét világi pap, közvetlen tanítványok és tisztelők) egyháztörténeti, néhány kivételtől eltekintve jezsuitákkal foglalkozó tanulmányait tették közzé a kötet szerkesztői: Molnár Antal, Szilágyi Csaba és Zombori István. A konferenciakötet és a Szilas atyát köszöntő kötet külsőleg is, tartalmában is jól illeszkedik egymáshoz.

Az első fejezetben Szilas László atya vall önmagáról és Polgár László munkásságáról. Ugyanitt Molnár Antal az emigráns jezsuiták római munkaközösségéről és annak magyarországi erjesztő szerepéről ad összefoglalást. A „Kora újkori eszmetörténetírás és vallásosság” fejezetben olvashatunk Pázmány Péter kegyelem-felfogásáról (Szabó Ferenc); Arator István és Roberto Bellarmino vitájáról (Szilágyi Csaba); az európai szellemi áramlatok alsópapságra gyakorolt kora újkori hatásáról (Monok István). Fazekas István az eddig csak alkalmilag emlegetett, a Pázmáneum 17. század végi történetében fontos szerepet játszó Kecskeméthy János arcélét vázolja fel, Baán István a jezsuiták ruténok uniója érdekében végzett tevékenységéről ír. Fülep Katalin a rend 1773-as feloszlását járja körül, a könyvtáralapító Széchényi Ferenc kézirat-gyűjtemé-

nyéből közölve a börtönbe zárt generális, Lorenzo Ricci vallástételének magyar szövegét.

Az „Oktatás” címszó alá került Thomas M. McGoog írása az angol jezsuiták 1600 körüli sevillai jelenlétéről, az ottani angol és spanyol jezsuiták nem mindenben felhőtlen (az osztrák-magyar rendtartomány vizsgálatához is tanulságos) kapcsolatának bemutatása. Nemeshegyi Péter jezsuita szerzeteseknek a 16–17. századi japán oktatásában játszott szerepét vizsgálja, Bikfalvi Géza a jezsuiták oktatásának gyakorlatát elemzi a Ratio studiorum alapján. Véghseő Tamás a Collegium Germanicum et Hungaricum 17. századi pálosok missziós tudatának alakulására gyakorolt hatását vizsgálja, Tóth Tamás egy, a 20. század első felében jezsuita irányítású szegedi hittudományi kar tervéről írt. Tempfli Imre pedig a papnevelés mai helyzetének megújítási kísérleteiről.

Négy tanulmányt soroltak a szerkesztők a „Kultusztörténet” fejezetcím alá: Pázmány Péter Szent Márton napi prédikációját elemzi Bitskey István; a magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdetének forrásait vallatja Szelestei N. László; Xavéri Szent Ferenc magyarországi kultusztörténetét képmellékletekkel kísérvé mutatja be Szilárdfy Zoltán. R. Várkonyi Ágnes a II. Rákóczi Ferenc tiszteletére 1705-ben felállított kolozsvári diadalkapu politikai értelmezésének és az önálló jezsuita rendtartományt sürgető magyar jezsuiták gondolatmenetének összefüggéseit fejté fel.

A „Jezsuita színjátszás”-ról szóló fejezetben szintén négy tanulmányt olvashatunk: a magyar történelem német jezsuita színjátékokban való jelenlétéről (Tüskés Gábor, Knapp Éva); a nagyváradi jezsuiták liturgiájában fellelhető színjátékszerű elemekről (Kilián István); a jezsuiták iskolázásának hatására katolizált és az ifjúság elé példaként állított, színpadon is megjelenített 17. századi Holló Zsigmondról (Pintér Márta Zsuzsanna) és az európai klasszicista dramaturgiai hagyomány magyarországi jezsuitáknál való jelenlétéről (Czibula Katalin).

Az utolsó fejezet, „Jezsuiták a kommunista diktatúra szorításában”, négy tanulmánya: András Imre felvillantja a 20. század közepén emig-

rációba kényszerült magyar jezsuita atyák dilemmáit. Németh László a második világháború utáni itáliai magyar emigránsok egyik vezetőjének, a római Szent István Zarándokházat építtető Zágón Józsefnek a hagyatékából Borbély István és Fábry Antal jezsuitákkal folytatott levelezését elemzi. Gárdonyi Máté annak járt utána, hogyan próbálta Kerkai Jenő az 1946-ban betiltott Katolikus Agrárifűségi Legényegyletek Országos Testületének (KALOT) szellemiségét egy „somogyi kísérlet”-tel folytatni. Fejérdi András a jezsuitákról az állambiztonsági szervek által terjesztett ellenségképet idézi fel források alapján.

Régi korokkal foglalkozó kutatóként örömmel olvastam a kötet azon tanulmányait, amelyekben a szerzők szerencsés módon adatolják iratokkal a maguk, és/vagy általuk ismert személyek történelemalakító szerepét. Talán azért, mert az utóbbi időkben sokat hallunk és olvassunk visszaemlékezéseket, s valljuk be, gyakran vonjuk kétségbe azok valóságtartalmát. Az emlékkönyvben a Szilas Lászlóval folytatott, tényekre koncentrált beszélgetést a tényeket szikárán megismétlő életrajz és bibliográfia követi. Mindezeket nyilvánvaló nem azért mondom, mintha bármiféle kétségem volna a római Jezsuita Történeti Iskola és Szilas László atya szerepét illetően, hanem a kötet összeállítót dicsérendő. A kötet jól szerkesztett és kivitelezett, a fejezetek és az egyes tanulmányok arányosak, az illusztrációk jó minőségűek, a kötet névmutatóval ellátott. Talán csak az zavaró, hogy a tartalomjegyzék a címetek angolul is tartalmazza, a tanulmányoknál azonban hiányzik a rezümé.

A kötetet elsősorban a jezsuitákkal és a magyarországi művelődéstörténettel foglalkozók számára ajánlom. Egy emlékkönyv feladata az alkalmi tisztelgés, de funkciója az is, hogy annak a nevének, akinek a tiszteletére készült, felidézze, amikor kézbe vesszük, vagy bibliográfiában, lapalji jegyzetben találkozunk vele. Bizom abban, hogy az ünnepelt Szilas László atya magyarországi jezsuita lexikonja készítésekor majd örömmel forgatja és idézi.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Philippe le Beau (1478–1506). Les trésors du dernier duc de Bourgogne. Exposition organisée à l'occasion du cinquième centenaire de la mort de Philippe le Beau. Du 3 novembre 2006 au 27 janvier 2007. Chapelle de Nassau, Bibliothèque royale de Belgique. Catalogue édité par Bernard BOUSMANNE, Hanno WIJSMAN, Sandrine THIEFFRY. Bruxelles, 2006. Bibliothèque royale de Belgique, 171 l.

A burgundiai hercegi család könyvtárainak a történetét viszonylag jól ismerjük. Köszönhető ez annak a ténynek, hogy az udvari adminisztráció gondosan követte az egyes tulajdonváltások során az ingóságok sorsát is, így számos, a 14. és a 15. századból származó könyvösszeírást is publikáltak a kérdés kutatói. Merész Fülöp (Philippe le Hardi, 1342–1404) könyvgyűjteménye a gótikus művészeti korszak egyik legjelentősebb könyvművészeti tanúja (*La bibliothèque de Philippe le Hardi (1364–1404). Étude sur les manuscrits à peintures d'une collection princière à l'époque du „style gothique international”*, par Patrick M. de WINTER. Paris, 1985. CNRS). Fia, Félelem nélküli János (Jean sans Peur (1371–1419) folytatta apja irodalom és művészetpártolását, így a könyvtár jelentősen gyarapodott az ő idején is (*L'art à la cour de Bourgogne: le mécénat de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur (1364–1419); les princes des fleurs de lis; Musée des Beaux-Arts de Dijon, 28 mai–15 septembre 2004; The Cleveland Museum of Art, 24 octobre 2004–9 janvier 2005*. Réd. par Sophie LAPORTE. Paris, 2004, Réunion des Musées Nationaux). Ebbe a tevékenységbe aktívan kapcsolódott anyja, Marguerite de Flandre (1350–1405) és felesége, Marguerite de Bavière (1363–1424) is. A következő generáció uralkodása idején már a könyvnyomtatás is megjelent, és az új művészet támogatása jól folytatta a család könyvpártoló hagyományait. Jó Fülöp (Philippe le Bon 1396–1467), és harmadik felesége, Portugál Izabella (1397–1471) tehát ismét kibővítette a könyvtárat, és a feleségnek már külön gyűjteménye is volt (*Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne, 1397–1471. Exposition*

du 5 octobre au 23 novembre 1991. Catalogue par Claudine LEMAIRE, Michele HENRY; iconographie par Anne ROUZET. Bruxelles, 1991, Bibliothèque royale). Fiúk, Merész Károly (1433–1477) (*Charles le Téméraire 1433–1477. Exposition organisée à l'occasion du cinquième centenaire de sa mort*. Catalogue rédigé par Pierre COCKSHAW, Claude LEMAIRE, Anne ROUZET. Bruxelles, 1977, Bibliothèque royale), és az ő lánya, Burgundiai Mária (1457–1482) ugyancsak élénk kulturális tevékenységet befogadó udvari életet éltek (*Bruges à Beaune. Marie, l'héritage de Bourgogne. Exposition du 18 novembre 2000 au 28. février 2001., Beaune*. Catalogue rédigé par Hospices civils de Beaune. Paris, 2000, Somogyi). Tudjuk, hogy Szép Fülöp apja, I. Miksa (1459–1519), és anyja, Marie de Bourgogne (1457–1482) is nagyra becsülte az új művészetet (*Les rois bibliophiles. Europalia 85 Espana*. Catalogue établie par Amalia SARRIÁ. Bruxelles, 1985, Bibliothèque royale), de könyvtárunkban a vezető szerep mégis a kéziratoké maradt, vagy a kéziratként illusztrált nyomtatványoké, illetve az igényes metszeteké. Mindkét gyermek, Szép Fülöp (Philippe le Beau, 1478–1506) és Ausztriai Margit (1480–1530) (*La librairie de Marguerite d'Autriche. Europalia Österreich*. Catalogue par Marguerite DEBAE. Bruxelles, 1987, Bibliothèque royale; DEBAE, Marguerite: *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche. Essai de reconstruction d'après l'inventaire de 1523–1524*. Louvain-Paris, 1995, Éd. Peeters) megérte a humanista könyvnyomdászat fénykorát, ennek ellenére könyvtárukat ők is gyakran gazdagon illusztrált kéziratokkal gyarapították. A burgundiai hercegek könyvhasználatáról külön monográfiái is született: LE GUAY, Laetitia: *Les princes de Bourgogne lecteurs de Froissart. Les rapports entre le texte et l'image dans les manuscrits enluminés du livre IV des Chroniques*. Paris-Turnhout, 1998, CNRS, Brepols. /Documents, études et répertoires./

Az anyját négyévesen elvesztő, összesen 28 évet élt Szép Fülöpről nem, mint a nagy uralkodókról szokás megemlékezni. Apja (I. Miksa, császár) és fiai (V. Károly császár, I. Ferdinánd, magyar király) az európai politika nagyhatalmú

urai voltak, lányai is olyan uralkodókhoz mentek feleségül, akik apósukat felülmúlták (elég csak Eleonóra lányára utalni, akinek második férje I. Ferenc, Franciaország királya lett, egy másik lánya volt Mária, II. Lajos magyar király felesége, majd Németalföld szeretett helytartója). Élete már a kortársak előtt is rövidnek számított, 28 éves korában érte a halál, apja is túlélte őt. Fiatalkorában a Németalföld nem volt nyugodt, a francia királyok (XI. Lajos, VIII. Károly) törekedtek minél nagyobb területet szerezni a burgundi örökségből. Ifjú korát Gentben töltötte, illetve a flandriai városokban, neveltetése követte a burgundiai hercegeket. Viszonylag sokat utazott, és nagy távolságokat tett meg. Több német fejedelemségben megfordult 1496-ban, 1501-ben pedig Kasztíliaába távozott. Innen meglátogatta apját Tirolban (1503), útján fontos diplomáciai tárgyalásokat bízta rá. Betegsége is ez útján kerítette véglegesen hatalmába. Innen visszatért a Németalföldre, majd anyósa, Kasztíliai Izabella halála (1504) után fel kellett készülnie az ottani uralkodói feladatokra. 1506 év elején utazott Kasztíliaába, de ez év végén Burgosban érte a halál.

A rövid életében használt, olvasott, támogatott könyvművészeti emlékeket őt fejezetben mutatják be a kiállítás rendezői. A genti neveltetési időszak tipikus könyvei, Szent Ágoston *Isten országáról* írott könyve, Arisztotelész, illusztrált *Biblia*, erkölcsi traktátusok. Kivétel nélkül francia nyelven. Az ifjú herceg olvasmányaival találkozunk a második részben: históriák, Nagy Károlytól a flamand városok történetéig, de már szórakoztató irodalom is feltűnik. Előbbieket flamandul, de főként franciául, és feltűnik egy-egy latin könyv is. A 3. fejezet Szép Fülöp spanyolországi első utazásának emlékeit mutatja be, olyan ismereteket közlő műveket, amelyekkel ekkor találkozott először. Például Ptolemaiosz *Cosmographiája*, vagy könyv az Aranygyapjáról. Számos, az utazást megörökítő írás (pl. LALAING, Antoine de: *Récit du premier voyage de Philippe le Beau en Espagne*), a látottakról készült metszet is ebbe a fejezetbe került.

Igazából a Szép Fülöp udvarának olvasmányain (4. fejezet) keresztül szembesülhetünk az-
zal, hogy igazi humanista udvartartás vette körül a fiatal herceget. Az antik klasszikusok (Titus Livius, Terentius, Justinianus) mellett Leonardo Bruni, és a fiatal Erasmus írásai tűnnek fel, és természetesen a kortárs francia historikusok művei.

A kiállítás talán legszebb része, a herceg udvarának zenei életét mutatja be „L'âge d'or de la polyphonie” címmel. A gyönyörűen díszített kórusművek mellett, a herceg saját használatú énekeskönyve, illetve Johannes Tinctoris zenei traktátusa is látható.

A viszonylag kevés (40 darab) kiállított kézirat részletes bemutatása alkalmat adott a szerzőknek arra, hogy az udvar szellemi életét jellemezzék, illetve arra is, hogy kitérjenek olyan korjelenségek bemutatására, mint a nyomtatott könyv elterjedése (a históriáktól a zenei nyomtatványokig). Így a katalógus, amellet, hogy egy, a történetírásban háttérbe szorított uralkodót állít figyelmünk középpontjába, Szép Fülöp udvara könyves műveltségének kismonográfiája is.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségükhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kéziratához kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

124. ÉVFOLYAM 2008. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Telefonközpont: 279-2760
Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>
(Keresés: Magyar Könyvszemle)
Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

TARTALOM

<i>Koltai András</i> : A Lászlóffy-kódex újkori tulajdonosairól	93
<i>Molnár Antal</i> : Ünneprontók Pozsegán 1629-ben	111
<i>Szárász Orsolya</i> : Paolo Segneri művei Magyarországon	123
<i>Papp Júlia</i> : Illusztrátorok, írók és könyvkiadók kapcsolata Bécsben és Pest-Budán a 18–19. század fordulóján – Blaschke János rézmetsző munkásságának tükrében	141

KÖZLEMÉNYEK

<i>Fekete Csaba</i> : Melius Juhász Péter hitelesnek vélt arcképehez	170
<i>Gömöry György</i> : Thomas Barlow magyar kapcsolatai és egy ismeretlen Tarczali Pál-levél	181
<i>Bálint Gábor</i> : A Müller család a könyvszakmában	186
<i>Tömöry Pál</i> : A Vigyázó család könyvgyűjteményei	192

FIGYELŐ

<i>Dede Franciska</i> : Könyv – művelődés – történet: Histoire et civilisation du livre	197
---	-----

SZEMLE

Guarino Veronese latin nyelvtana (Regulae). Kiad. Vadász Géza. Szerk. Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 2007. (<i>Ekler Péter</i>)	216
Peregrinálók. Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza, 1683–1783. Szerk. és a szövegeket vál. Dörnyei Sándor. Ford., a magyarázatokat és az előszót írta Magyar László András. Zebegény, 2006. (<i>Keserű Bálint</i>)	217
Knapp Éva: „A Lói Tanács Zabolázója”. 1. Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága (1770–1832). 2. Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Zebegény, 2007. (<i>Buda Attila</i>)	219
Knyigi iz szobranyija knyazej Eszterhazi v moszkovszkih bibliotyekah. – Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Der Katalog wurde geschafft von: Karina A. Dmitrijeva, Nyikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, 2007. (<i>Monok István</i>)	221
Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán. Szerk: Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István. Bp. 2007. – orosz nyelvű kiad.: Sarospatakszkaja kollekcija i isztorija jejo vozvrascsenyija v Vengriju. Szbornyik sztatyej. Otvetstvennüje redaktori: Jekatyerina Ju. Genyijeva, Istvan Monok. Moszkva, 2008. (<i>Varga Bernadett</i>)	223
Books with Baron Moritz Kornfeld’s ex libris in the collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue. Compiled by T. Andreeva, N. Golubeva, L. Mishina. Nizhny Novgorod, 2007. (<i>H. Hubert Gabriella</i>)	226

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Koltai, András</i> : Des propriétaires modernes du codex Lászlóffy	93
<i>Molnár, Antal</i> : Troubles-fête à Pozsega en 1629	111
<i>Szárász, Orsolya</i> : Les ouvrages de Paolo Segneri en Hongrie	123
<i>Papp, Júlia</i> : Relations des illustrateurs, des auteurs et des éditeurs à Vienne et à Pest-Buda au tour des 18 ^e et 19 ^e siècles – reflétées par l'activité du chalcographe János Blaschke	141

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fekete, Csaba</i> : Contributions au portrait estimé authentique de Péter Melius Juhász	170
<i>Gömöry, György</i> : Les relations hongroises de Thomas Barlow et une lettre jusqu'ici inconnue de Pál Tarczali	181
<i>Bálint, Gábor</i> : La famille Müller dans le métier libraire	186
<i>Tömöry, Pál</i> : Les collections de livres de la famille Vigyázó	192

CHRONIQUE

<i>Dede, Franciska</i> : Livre – civilisation – histoire: Histoire et civilisation du livre	197
---	-----

REVUE

Grammaire latin de Guarino Veronese (Regulae). Publ. Géza Vadász. Réd. Eleonóra Kovács. Székesfehérvár, 2007. (<i>Ekler, Péter</i>)	216
Peregrinants. Biographie de 43 étudiants en médecine de Hongrie et de Transylvanie. 1683–1783. Réd. et choix de texte Sándor Dörnyei. Trad., notes et avant-propos de László András Magyar. Zebegény, 2006. (<i>Keserű, Bálint</i>)	217
Knapp, Éva: 'A Lói Tanács Zabolázója'. (L'Inspecteur du Conseil Hippique). 1. Vie et activités de András Berei Farkas, poète errant. (1770–1832). 2. Bibliographie des ouvrages de András Berei Farkas. Zebegény, 2007. (<i>Buda, Attila</i>)	219
Knyigi iz szobranyija knyazej Eszterhazi v moszkovszkih bibliotekah. – Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Das Katalog wurde geschafft von: Karina A. Dmitrijeva, Nyikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, 2007. (<i>Monok, István</i>)	221
Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatót könyvek kapcsán. (Études a propos du rendement des livres de Sárospatak à partir de la Russie.) Réd. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Ilona Kiss, István Monok. Bp. 2007. – édition en langue russe: Sarospatakszkaja kollekcija i isztorija jejo vozvrascsenyija v Vengriju. Szbornyik sztatyej. Otvetsztvennűje redaktori: Jekatyerina Ju. Genyijeva, Istvan Monok. Moszkva, 2008. (<i>Varga, Bernadett</i>)	223
Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris in the collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue. Compiled by T. Andreeva, N. Golubeva, L. Mishina. Nizhny Novgorod, 2007. (<i>Hubert, Gabriella, H.</i>)	226

KOLTAI ANDRÁS
A Lászlóffy-kódex újkori tulajdonosairól

A piarista könyvtárak nem középkori kódexeikről híresek, hiszen ilyenek csak utólag, az újkorban kerülhettek a rend birtokába. Az a néhány kódex azonban, amely Európa piarista könyvtáraiban megtalálható, mindenhol a piarista szerzetesek tudományos érdeklődésének fontos emléke.¹ A magyarországi rendtartomány Központi Könyvtára is két kódexet őriz. Az egyik, a Horányi-kódex, egy 13. századi kisalakú, díszes bibliakézirat, Horányi Elek (1736–1809) piarista irodalomtörténész és bibliográfus hagyatékából került a rend tulajdonába.² A másik, a Lászlóffy-kódex, a középkor legterjedelmesebb tipológiai gyűjteményét, Ulrich lilienfeldi ciszterci apát (1345–1351) „Concordantiae caritatis” című munkáját tartalmazza, amely eredetileg az 1350-es években készült. Ulrich apát az egyházi év minden vasárnapjára és ünnepére készített egy-egy „konkordanciát”, amely tartalmazta a vonatkozó evangéliumi történet magyarázatát, két ószövetségi előképét, valamint két „természeti” párhuzamot (természetesen a középkor természetfelfogása és ismerete szerint). Ezekhez járultak még a tíz parancsolatot, valamint a főbünöket és erényeket magyarázó konkordanciák. Mindegyik konkordancia szövege egy oldalt foglal el, a kódex szemközti oldalán pedig színes képek beszélnek el ugyanazt. A „Concordantiae caritatis” szövegét Stephan Lang bécsi polgár másolta 1413-ban a Lászlóffy-kódexbe, illusztrációi ezzel egy időben, de legalább hét különböző kéztől készültek.³

¹ A zaragozai piaristáknak például van egy 15. századi illusztrált zsolozsmáskönyvük, a bécsi rendháznak pedig volt egy 15. századi német elbeszélő költeményeket tartalmazó kódexe, amelyet 1876-ban adtak el az Udvari Könyvtárnak. Mai jelzete: Österreichische Nationalbibliothek, Ms Cod. 15478. Vö. MENHARDT, Hermann: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*. Berlin, 1961. III. 1426–1431.

² Piarista Központi Könyvtár (Budapest), Codex 1. Vö. MÁTRAI János: *Piarista Múzeum*. = *Katolikus Szemle* (57.) 1943. 51–55: 51.

³ Piarista Központi Könyvtár (Budapest), Codex 2. – A kódexszel tudományos szempontból először Csaplár Benedek piarista foglalkozott 1906-ban, de tanulmánya befejezetlen és kiadatlan maradt (Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára [=MPRKL], Csaplár Benedek hagyatéka, Saját kéziratok [N 292/3]). Így első ismertetése: PAPP László: *Ismeretlen XV. századi kódex a Piarista Könyvtárban*. = *Magyar Könyvszemle* 1979. 113–125. Művészettörténeti értékelése: BORECZKY Anna: *Imitation und Invention. Beobachtungen zur Entstehungsgeschichte der Illustrationen der Budapester Concordantiae Caritatis-Handschrift*. = *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* (41.) 1999–2000. 1–62. L. még: SOPKO, Július: *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku / Codices latini medii aevi qui olim in bibliothecis Slovaciae*

A Lilienfeldben őrzött „szerzői kéziratot” követően ez a „Concordantiae caritatis” legkorábbi illusztrált példánya. Az alábbiakban ennek a kódexnek az újkori sorsát és a piaristákhoz fűződő kapcsolatát igyekszem nyomon követni.⁴

1. Lászlóffy Pál kancelláriai regisztrátor

A kódex első ismert tulajdonosa Lászlóffy Pál volt, akinek bejegyzése az első lap tetején (1r) olvasható: „Ex libris Pauli Laszloffy A[nn]o 1646.” Más forrásokban sokszor „de Thard” előnévvel szerepel, tehát nemesi családja föltehetően a Somogy megyei Tardról származott.⁵ A 16. században az oszmán háborúk következtében ez a falu pusztává lett, így a Lászlóffy család a Nyitra megyei Kunón (Kunov, Szenice mellett) telepedett le. 1601-ben a Majtényi család tagjai, 1604-ben pedig Zichy András lányai és Héderváry István is nyilatkoztak arról, hogy átengedik Lászlóffy Péternek és Jánosnak azt a két kunói telket (két ottani szőlővel együtt), amelyeket azok már „sok év óta” lakhelyül használnak. Lászlóffy Péter és János talán testvérek lehettek, és 1627-ben még éltek, mert a fenti okleveleket újból megerősítették Esterházy Miklós nádorral.⁶

Lászlóffy János 1610-től kamarai harmincados lett a lakhelyével szomszédos Szenicén. Az ő fia lehetett az ifjabb János, aki 1650 és 1656 között szintén ezt a hivatalt töltötte be.⁷ Ifjabb Lászlóffy János testvére vagy unokatestvére volt Lászlóffy Pál, a róla elnevezett kódex első magyarországi tulajdonosa. Pál halálakor, 1647-ben ugyanis János vette magához a hátrahagyott javak jó részét.⁸ A Lászlóffy-testvérek vagy unokatestvérek közé tartozott még ifjabb János bátyja, ifjabb Lászlóffy Péter is, aki a katolikus papi hivatást választotta, így életútja az egyházi források alapján testvéreinél sokkal jobban nyomon követhető, valamint Pál öccse

asservabuntur et nunc in Hungaria et Romania asservantur. Martin, 1982. /Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie / Codices medii aevi qui olim in bibliothecis Slovaciae asservabuntur II./ 135–136. BORECZKY Anna: *Ulrich von Lilienfeld: Concordantiae caritatis.* In: *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437* [kiállítási katalógus: Budapest, Szépművészeti Múzeum, Luxemburg, Musée national d’histoire et d’art]. Mainz, 2006. 604–605. (illusztráció: 538.)

⁴ A két kódex elnevezését illetően mind ez ideig nem volt egységes gyakorlat, de úgy vélem – és ezt az eljárást a könyvtár vezetése is támogatja – hogy mindkettőt célszerű első ismert tulajdonosáról elnevezni.

⁵ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* Bp. 1890–1913. II. 650. Tard nevű település létezett Borsod, Fejér, Sopron és Valkó megyékben is. Vö. uo. I. 180; II. 356; III. 352, 632–633.

⁶ MOL, Archivum palatinale Comitis Nicolai Esterházy (N 4), Procollum donationum I. 163–173.

⁷ FALLENBÜCHL Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár.* Bp. 2002. /Nemzeti Téka/ 171. – Ifj. Lászlóffy János kinevezéséről (1650. márc. 20.) I. még: PAPP László: *i. h.* (3. jegyzetben) 114. (szintén Fallenbüchl Zoltán közlése nyomán).

⁸ Slovensky Narodný Archív (=SNA), Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára (Hodnovierné miesto Bratislavskej [!Prešporskej] kapituly =PKHL), Capsa. 23, Fasc. 1, Nr. 9.

(„frater ipsius minor natu”), András, akinek 1647-ben kulcsa volt bátyja bécsi házához.⁹ Az idősebb Lászlóffy János felesége (tehát Lászlóffy Pál édesanyja vagy nagynénje) bődi Zongor Krisztina volt, akit egy 1672. évi osztálytétel említett, mint Mednyánszky Jánosné Lászlóffy Judit édesanyját.¹⁰

A család tagjai a 17. században végig a Nyitra megyei Szenicén és a szomszédos Kunón laktak. Az iskolai anyakönyvekben a Lászlóffy-fiúk származása hol „Senicensis”, hol pedig „Kunoviensis” volt, az 1678. és 1690. évi megyei nemesi összeírások alkalmával pedig ifjabb Lászlóffy Jánost Szenicén, Andrást (illetve özvegyét) pedig a szomszédos Kunón jegyezték be.¹¹

A Lászlóffy család a 17. század elején evangélikus volt, mégis a fiúk a nagyszombati jezsuita gimnáziumba jártak. Elsőként Pál végezte ott 1625–1626-tól 1629-ig a felső három osztályt a szintaxistól a retorikáig (a retorikát kétszer tanulta).¹²

A további Lászlóffy testvérek vagy unokatestvérek közül Péter, aki 1614. november 3-án született,¹³ 1634–1635-ben kezdte a syntaxist, János pedig 1635–1636-ban a grammatikát. Mindennek az lett a következménye, hogy a két fiú valamikor 1638–1639-ben katolizált. A diákok vallását ugyan akkoriban nem mindig jegyezték föl az anyakönyvekben, de Jánost 1637–1638-ban a poétikai osztályban még evangélikusként, a következő évben, a retorikai osztályban viszont már katolikusként tüntették föl. Ugyanakkor Péter, aki 1634–1635-ben még biztosan evangélikusként iratkozott be a grammatikai osztályba, 1639-re elvégezte a két-éves filozófiai tanfolyamot, és 1639–1640-tól már elsőéves teológus hallgató volt, tehát nyilvánvalóan katolikus.¹⁴ Nekrológiájában Vid László jezsuita provinciális úgy fogalmazott, hogy

„sorsa nem katolikus rokonok között rendelt neki helyet, [de] egész kisgyermek korától a mi fegyelmünk alatt nevelkedett, és a mieink szorgalmától vezetette oda

⁹ Uo.

¹⁰ MEDNYÁNSZKY Dénes: A Mednyánszky-család genealogiai és heraldikai tekintetben, 1900: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (=OSzK Kt), Fol. Hung. 1845, fol. 18. – A Zongor család is a Dunántúlról, a Vas megyei Bódról származott, majd Nyitra megyében szerzett birtokot. Vö. SZLUHA Márton: *Nyitra vármegye nemes családjai. I–II.* Bp. 2003–2005. II. 741.

¹¹ SZLUHA: *i. m.* (10. jegyzetben) II. 118.

¹² *Matrica Gymnasii tum Academiae Tynnaviensis, 1616–1693: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Cat. IX. Lit., Tit. I. d (=MGAT), ff. 18r, f. 22v, f. 27v, f. 31v.*

¹³ *Epistolae elogiae defunctorum e Soc. Jesu, VII: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (=ELTE EK Kt), Ab 143. 108.* – Lukács László rendi történeti névtára szerint 1617 decemberében született (LUKÁCS, Ladislaus SI: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). I–III.* Romae, 1987–1988. II. 849.), de ez iskolai pályafutásából ítélve valószínűleg téves adat.

¹⁴ Lászlóffy Péter nagyszombati tanulmányairól: MGAT, ff. 64v, 73r, 82v; *Matricula Universitatis Tynnaviensis 1635–1701. A Nagyszombati Egyetem anyakönyve 1635–1701 [=MUT]. S. a. rend. ZSOLDOS Attila. Bp. 1990. /Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 11./ 16, 19, 25; RMNy, n° 1694. Lászlóffy János tanulmányairól: MGAT, ff. 75v, 84r, 92r, 99r; RMNy, n° 1784.*

jutott, hogy Luthert elvetette és megtagadta, [...], és a plébániai egyházi [világi papi] élet rendjébe hivatott”.¹⁵

Valóban, Lászlóffy Péter 1639–1640-től Nagyszombatban tanult teológiát, majd tanulmányait 1644-ben a bécsi Pazmaneumban folytatta. 1646-ban Bécsben szerezte meg a teológiai bakkalaureátust, és ott szentelték pappá is. 1647-ben Héderváron volt plébános, majd 1656-ban jezsuita lett, és mint ilyen rövidebb ideig Trencsénben, Győrben és Pozsonyban, tizenöt évig Turócon, élete végén pedig Szakolcán működött hitszónokként és lelkipásztorként. Ott hunyt el 1684-ben.¹⁶

Lászlóffy Pál vallásáról a források nem sokat árulnak el, de föltehető, hogy öcsseihez hasonlóan, sőt talán már őket megelőzően katolizált. A gimnázium elvégzése után ugyanis 1630. október 24-én beiratkozott a bécsi egyetemre,¹⁷ majd királyi tisztviselői állást sikerült szereznie, amely föltételezi katolikus voltát. 1635-ben a királyi tábla jegyzője volt,¹⁸ 1639-ben pedig már a bécsi Magyar Udvari Kancellária regisztrátora (conservator),¹⁹ és az is maradt egészen haláláig, 1647-ig.²⁰ Elsődleges feladata tehát bizonyos ügyviteli könyvek vezetése volt. Halálakor például, ami a pozsonyi országgyűlés alatt történt, nála volt a kancellária formuláskönyve („stylus Cancellariae Aulicae”) valamint az a kötet, amelybe az országgyűlési törvényeket gyűjtötték össze. Utóbbit még az 1640-ben elhunyt Ferencffy Lőrinc ki-

¹⁵ „... optimam suos inter acatholicos consanguineos partem sortitus, a teneris ferme aetatis annis sub disciplina nostra educatus, nostrorumque diligentia conatu eo adductus, ut spreto, e ejurato Luthero, ... ad ecclesiasticam parochialis vitae statum evocatus”: ELTE EK Kt, Ab 143. 108.

¹⁶ FAZEKAS István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói / Matricula Collegii Pazmaniani Viennensis 1623–1918 (1951)*. Bp. 2003. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8./ 61, n° 187. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Bp. 2004. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13./ 100, n° 1148. NÉMETHY, Ludovicus: *Series parochiarum et parochorum Archi-dioecesis Strigoniensis ab antiquissimus temporibus usque annum MDCCCXCIV*. Strigonii, 1894. 736. LUKÁCS, Ladislaus: *i. m.* (13. jegyzetben) II. 849–850.

¹⁷ „Paulus Laslouy Ung.”: KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *i. m.* (16. jegyzetben) 86. n° 845. – 1633. október 3-án Lászlóffy Pál tiltakozott Sárközy Gáspár özvegye (Szalay Sára) és gyerekei (István, Imre, Ilona) nevében a győri káptalan előtt két Komárom megyei birtok elzálogosítása ellen, tehát valamiféle ügyvédi munkát is végzett. Vö. Győri Egyházmegyei Levéltár (= GyEL), Győri székeskáptalan hiteleshelyi levéltára (= GySzkHL), Protocolla, 8. kötet, f. 3v.

¹⁸ „Tabulae Judicariae dictae S. C. Regiaeque Maiestatis juratus notarius”: GyEL, GySzkHL, Beiktatási jegyzőkönyvek, 2. köt. 162.

¹⁹ „Cancellariae Hungaricae Aulica conservator”: Magyar Országos Levéltár (=MOL), Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii (A 57), tom. 9. 244.

²⁰ Az iratokban hol „conservator”, hol „registrator” néven említik. Conservator: 1641. ápr. 17. (MOL, Archivum palatinale Comitis Nicolai Esterházy [N 4], Protocollum donationum. II. 165v–166r), 1641. ápr. 25. (MOL, A 57, tom. 9. 339.), 1642. aug. (VASS József: *Kalászat az erdélyi egyháztörténelem mezején*. = Magyar Sion (5.) [1867.] 415–426, 497–513: 502). Registrator: 1642. aug. 12. (MOL, Magyar Kamara levéltára [E 104], Liber resolutionum, Liber 9, f. 656; vö. PAPP László: *i. h.* [3. jegyzetben] 114.), 1642. aug. (FIRNHABER, Friedrich: *Actenstücke zur Aufhellung der ungrischen Geschichte des 17. und 18. Jahrhunderts aus Privataarchiven*. = Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen (8.) [1852]. 1–75: 67).

rályi titkár kezdte meg. Amikor 1650-ben vizsgálatot tartottak Lászlóffy Pál vagyónának sorsáról, az egyik kancelláriai hivatalnok, Kralovicz György azt vallotta a pozsonyi káptalan előtt, hogy mindkét kötet Vásárhelyi Péterhez került, aki Pálffy Pál nádor embere volt.²¹

A formuláskönyv hasonló, vagy akár azonos is lehetett azzal az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kötettel, amely 1591 és 1662 közötti kancelláriai kiadványok másolatait tartalmazza, az egyes irattípusok latin nevének betűrendjében. Tulajdonosi bejegyzése alapján egy időben éppen a tanúvallomást tevő Kralovicz György tulajdonában volt. Azonban legalább két kéz műve: első összeállítója 1625 előtti, egy másik kéz pedig 1634 és 1662 közötti iratokat másolt bele. A kötetben egy különleges szöveg magára Lászlóffy Pálra vonatkozik. A „P” betűs iratminták elé ugyanis a második kéz „nemzetes Ferencffy Lőrinc úr, magyar királyi titkár végrendeletének paraboláját” másolta, amelyet „Lászlóffy Pálnak küldött”. A kissé zavaros, magyar nyelvű szövegben az öregedő és betegeskedő Ferencffy megvallja, hogy az „udvarban való forgolódásom teljességgel elfogyott és elmúlt”, de szeretne gondoskodni egy bizonyos Jancsi nevű fiatalemberről, aki valamilyen rokona lehetett. Jancsi már kinőtt az inasok közül („excessit ex ephebis”), de tisztviselővé nem teheti, mert „illitteratus”, így arra kéri Lászlóffy Pált, hogy ajánlja be valamelyik főrend udvarába, „minthogy sok főemberek gyölnek mostan udvarhoz”.²² A szöveg nyilvánvalóan parodisztikus jellegű, de az látszik belőle, hogy Lászlóffy Pál bizalmas viszonyban lehetett a királyi titkárral, aki három évtizeden keresztül, 1610 és 1640 között töltötte be ezt a tisztséget.²³ Ferencffynek talán szerepe lehetett abban is, hogy Lászlóffy az 1630-as évek közepén a Magyar Kancelláriához került. Az viszont biztos, hogy 1640-ben Lászlóffy több ízben is arra kérte Lippay György kancellárt, hogy a már munkaképtelen, „nyavalyás Ferencffy uram dolgát, [...] őfelsége előtt promoveálja”, és szerezzen számára nyugdíjat, mert „ha elfogy a költsége”, nehezen tudja fenntartani magát bécsi házában. „Most az ház censussát is sollicitálja az város számára, az ki többre százhatvan forintnál extendáltatik”.²⁴

Az 1640-es évek elején Lászlóffy Pál már a kancellária befolyásosabb tisztviselői közé tartozott. Ezt jelzi, hogy 1642-ben őt küldték követségbe I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez, akivel augusztus végén Görgényben, Örményesen és Kolozsvárott folytatott tárgyalásokat az Erdélyi Fejedelemséget érintő különféle kérdésekről. Beszéltek az oszmánok szándékairól, a jezsuiták beengedéséről, a munkácsi egyesült görög katolikus püspökség helyreállításáról, valamint Széchényi György

²¹ SNA, PKHL, Capsa. 23, Fasc. 1, Nr. 9.

²² „Parabola testamenti Generosi Domini Laurentii Ferenczffy, Regni Hungariae Secretarii ... Ad Dominum Paulum Laszloffy Transmissa”: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 4143, ff. 265r–266v.

²³ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp. 1980. /Magyar tipográfia/

²⁴ Lászlóffy Pál Lippay Györgynek (Regensburgba), Bécs, 1640. aug. 29.; szept. 1.: Prímási Levéltár (Esztergom), Archivum saeculare, Acta radicalia, Classis X, N° 196. – Ferencffy bécsi házáról: HOLL: *Ferenczffy... i. m.* (23. jegyzetben) 45.

és Keresztúri Pál könyveiről, amelyek Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonyt, illetve válaszképpen III. Ferdinánd királyt sértegették, durva stílusban. Kolozsvári tartózkodása alatt Lászlóffy szeretett volna bizalmasan beszélgetni a monostori jezsuitákkal is, de ezt a fejedelem emberei jelenlétükkel vagy ismételt meghívásokkal minduntalan megakadályozták.²⁵

Lászlóffy kancelláriai munkájának mindennapjaiba elsősorban az a néhány levél nyújt bepillantást, amelyeket hivatali főnökéhez, Lippay György kancellárhoz (1635–1642) intézett, amikor az éppen Bécstől távol tartózkodott. Ezekből az látszik, hogy Lászlóffy közvetlen kapcsolatban állt a kancellária bizonyos ügyfeleivel.

1640. augusztus 8-án például az Árva megyei Turdosin mezőváros kérését ajánlotta a kancellár figyelmébe, akik vásártartási kiváltságukat szerették volna megerősíteni, mivel II. Ferdinánd idején „az leveleket in originali adták volt be az cancelláriára, melyek sok dolgok és változások kezett eltévelyedvén, most is azok nélkül vannak”. Közbenjárása sikeres volt, mert augusztus 23-án a város megkapta a kért kiváltságlevelet.²⁶ Egy évvel később, 1641 nyarán ugyancsak sikerrel tolmácsolta két füleki végvári katona kérését, akik birtokadományt kértek a Csongrád megyei Pordány falura. Azzal ajánlotta őket, hogy egyikük kétszer volt török rablásban, a kért birtok pedig „oda alá Szeged táján vagyon, és az mint értettem, némely erdélyi nemesek még Bethlen Gábornak donatiójával magoknak akarják holdétani az jószágot.”²⁷ Nem minden kancelláriai ügyfél volt azonban a kedvére Lászlóffynak. „Az Pogrányi kisasszonynak csaknem mindennapi molestiáit, az magok supplicatioja végett most is Nagyságodnak kell commendálni, mivel nyughatatlan vagyok sollicitatioi miatt” – panaszkodott 1641. augusztus 21-én.²⁸

Mások, mint például Batthyány Ádám dunántúli és Kanizsával szembeni főkapitány számára viszont rendszeresen is végzett Lászlóffy kisebb-nagyobb szolgálatokat. 1640. június 10-én például Lippay kancellár utasítására Lászlóffy küldte el Batthyánynak „az baronatussaghoz valo collatitot”, tehát Batthyány január 15-én kelt főasztalnoki kinevezését,²⁹ és ő értesítette arról is, hogy a hivatalos taksán kívül

²⁵ Lászlóffy jelentésének (1642. szept. 13.) magyar nyelvű ismertetése: JÁSZAY Pál: *Lászlóffy Pál követségjárása I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez, 1642.* = Athenaeum 1840. II. 306–310, 322–328. A teljes szöveg: FIRNHABER, Friedrich: *Actenstücke zur Aufhellung der ungrischen Geschichte des 17. und 18. Jahrhunderts aus Privatarchiven.* = Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen (8.) 1852. 1–75: 53–67. Az irat akkor Latour báró birtokában volt. A császári előterjesztések szövege: VASS József: *Kalászat az erdélyi egyháztörténelem mezején.* = Magyar Sion (5.) 1867. 415–426, 497–513: 500–508. A sértő könyvek ügyéről lásd még: ILLÉSSY János: *Nova Transylvania. Talio.* = Magyar Könyvszemle 1891. 220–231. *RMNy*, n° 1956, 1977.

²⁶ Lászlóffy Pál levelei Lippay Györgynek, Bécs, 1640. aug. 8., 1641. jún. 26.: PL, Classis X, N° 196. MOL, A 57, tom 9. 317–318.

²⁷ Lászlóffy Pál Lippay Györgynek (Regensburgba), Bécs, 1641. jún. 26.: PL, Classis X, N° 196. – A katonák (Zolnay avagy Gombkötő János lovaskapitány és Turkovich János lovas stipendarius) és a birtok nevét a levél nem említette, de l. az 1641. júl. 10-én kiadott adománylevelet: MOL, A 57, tom 9. 376.

²⁸ Lászlóffy Pál Lippay Györgynek (Regensburgba), Bécs, 1641. aug. 21.: PL, Classis X, N° 196.

²⁹ Az eredeti okmány: MOL, Batthyány cs. törzslevéltára (P 1313), Majoratus, Lad. 27, Diplomatica, N° 51.

még negyven ezüst tallért kell fizetnie „secretarius uraim és cancellaristák” számára.³⁰ Október 17-én ugyancsak ő küldött egy címereslevelet Batthyány valamelyik familiárisa számára.³¹ Emellett tudósította a főkapitányt a Bécsbe befutó különböző hírekről, például 1640 szeptemberében a regensburgi birodalmi gyűlésről, 1644 októberében pedig az I. Rákóczi György elleni felső-magyarországi harcokról.³²

Efféle szolgálatait úgy látszik, hogy nem teljesen önzetlenül, hanem mint egyfajta fizetett ágens végezte. Batthyány Ádám ugyanis 1639. február 2-án azt jegyezte föl kiadási jegyzékébe, hogy „az császár sekretariusának Lászlófinak attam arany 6.”³³ Ez a fizetség azonban föltehetően nem volt rendszeres, mert Lászlóffynak nem maradt fenn olyan konvenciója, mint Batthyány más bécsi ágenseinek.³⁴

Pedig Batthyány esetében Lászlóffy szolgálatai túlterjedtek a kancelláriai ténykedésen. 1641. április 6-án egyenesen arról írt a főkapitánynak, hogy a rendes familiárisokhoz hasonlóan fegyverrel és általa fölfegyverzett lovasokkal is kész őt szolgálni:

„eleitől fogvást affectus voltam az Nagyságod szolgálatjára, most úgy esett értésemre, hogy Nagyságod alá készülne az természet szerént való ellenségökre. Kérem az okáért alázatosan, vegye szolgálatomat, napját, helet, hol köllessék az készülethez képest compareálnom [megjelenem], egynehány szegény legényimmal készen leszek az Nagyságod szolgálatjára.”³⁵

Lászlóffyt talán Batthyány Ádám nevezetes, a Somogy megyei Igal erődje ellen 1641. január 31. és február 3. között vezetett portyája lelkesítette föl az oszmánok elleni harcra,³⁶ de éppen az ezáltal okozott diplomáciai bonyodalmak miatt abban az évben nem volt újabb hasonló vállalkozás,³⁷ így nem valószínű, hogy Lászlóffy valóban harcolt volna Batthyány Ádám oldalán. A kancelláriai munka miatt egyébként sem tudott a többi házi familiárishoz hasonlóan indulni az esetleges hívásra. 1644 őszén például Batthyány arra kérte, hogy 10 000 forintnyi kölcsönt szerezzen

³⁰ Lászlóffy Pál levele Batthyány Ádámnak, 1640. jún. 10.: MOL, Batthyány cs. levéltára, Miszsilisek (P 1314), n° 28544.

³¹ Lászlóffy Pál levele Batthyány Ádámnak, 1640. okt. 17.: MOL, P 1314, n° 28546.

³² Lászlóffy Pál levele Batthyány Ádámnak, 1640. szept. 19., 1641. ápr. 16., 1644. okt. 9.: MOL, P 1314, n° 28545, 28548, 28550.

³³ Iványi Béla jegyzetei a körmendi számadási iratokból: MOL, Batthyány cs. levéltára, Vegyes számadások (P 1334), 27. cs., n° 1. 207.

³⁴ MOL, Batthyány cs. levéltára, Körmendi központi igazgatóság (P 1322), Földesúri familiára vonatk. iratok, n° 353. 10–16.

³⁵ Lászlóffy Pál levele Batthyány Ádámnak, 1641. ápr. 16.: MOL, P 1314, n° 28548.

³⁶ FENYVESI László: *Az igali portya és körmendi kótyavetve balkáni tanulságai*. In: *Magyar és török végvárak (1663–1684)*. Szerk. BODÓ Sándor–SZABÓ Jolán. Eger, 1985. /Studia Agriensia 5./ 199–218. KOLTAI András: *Komédia és diskurzus. Batthyány Ádám följegyzései a császári udvarról (1635–1641)*. = Levéltári Közlemények (72.) 2001. 77–94: 84–85.

³⁷ L. Batthyány Ádám 1641. évi itineráriumát: MOL, Batthyány cs. levéltára, Batthyány Ádám iratai (P 1315), f. 119.

számára – nyilván az akkor megvásárolt borostyánkői uradalom vételárának kifizetéséhez.³⁸ Lászlóffy ezt október 2-án meg is ígérte, mivel ő is Nyitra megyei birtokára, „Szokolca tájára” készült. Egy hét múlva azonban arról kellett értesítenie Batthyányt, hogy nem járhat el „szolgálatára”, mert I. Rákóczi György támadása miatt az udvar a kancelláriával együtt Bécsből Linzbe készül, és „úgy mondják, hogy hosszú ideig lesz ott fönn lakásunk”.³⁹

Tisztviselői fizetéséből és ágensi munkáiból – amely a korabeli szokásoknak megfelelően gyakran súrolta, vagy akár ki is merítette a korrupció fogalmát – Lászlóffy a jelek szerint anyagilag is szépen gyarapodott. Ez elsősorban bővülő birtokaiból látszik. Már táblai jegyzőként is szerzett egy kisebb birtokot, a Sopron megyei Alsópásztorit (Csorna mellett), amelyet 1635. november 20-án Esterházy Miklós nádor adományozott neki és jegyzőtársának, Szeghy Jánosnak. A győri káptalan 1636. június 26-án iktatta be őket a birtokba, a korábbi tulajdonosok, Laky Albert lányai, valamint Fekecz Imre tiltakozása mellett.⁴⁰ 1639 augusztusában geressali Batthyány János kiskomáromi kapitánnyal közösen kapta meg Lászlóffy III. Ferdinánd király adományából a Hódoltságban fekvő Somogy megyei Gilice, Fölfalu, Bogdacs és Nagyjuta falvakat, amelyek nagyobbik része a néhány nappal korábban elhunyt Körtvélyessy István győri főkapitány-helyettesről szállt a koronára.⁴¹ Amikor augusztus 21-én Kiskomáromban sor került a beiktatásra, ismét többen tiltakoztak az új tulajdonosok ellen, de az újabb királyi parancsnak köszönhetően 1640. június 27-én a veszprémi káptalan hiteleshelyi küldöttei a beiktatást érvényesnek nyilvánították.⁴² A helyi viszonyokat ismerő várkapitány és az udvari bürokrácia útvesztőiben jártas kancelláriai tisztviselő ezek szerint gyorsan és hatékonyan fogtak össze közös birtokszerzésük érdekében.

Körtvélyessy Istvánnak Lászlóffy Pál nemcsak Somogy megyei birtokát szerezte meg, hanem utóbb annak özvegyét, Koser (Koscher, Keschner) Mária Magdolnát is feleségül vette, és még a házasságkötés előtt, 1640-től tevékeny szerepet játszott az özvegy anyagi ügyeinek intézésében.

³⁸ PRICKLER, Harald: *Geschichte der Herrschaft Bernstein*. Eisenstadt, 1960. /Burgenländische Forschungen 41./ 31–32.

³⁹ Lászlóffy Pál levelei Batthyány Ádámnak, 1644. okt. 2–9: MOL, P 1314, n° 28549–28550.

⁴⁰ MOL, Archivum palatine Comitis Nicolai Esterházy (N 4), Protocollum donationum. I. 726–727. GyEL, GySzkHL, Beiktatási jegyzőkönyvek, 2. köt. 162–167.

⁴¹ MOL, A 57, tom. 9, pp. 244–245. – A királyi könyvekbe bemásolt irat 1638. március 15-i dátumot visel, de ez nyilvánvalóan téves, mivel Körtvélyessy csak 1639 augusztusában hunyt el. Az irat a kötetben 1639. júliusi és szeptemberi iratok között szerepel, tehát bizonyára akkor keletkezett. – Körtvélyessy István 1613-tól győri lovaskatona, majd tihanyi kapitány, veszprémi főkapitány, 1638-tól győri főkapitány-helyettes volt. Győrben hunyt el 1639 augusztusában. Vö. PÁLFFY Géza: *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század)*. In: *Veszprém a török korban*. Szerk. TÓTH G. Péter. Veszprém, 1998. /Veszprémi múzeumi konferenciák 9./ 91–187: 122, 149–150. MIKÓ Árpád–PÁLFFY Géza: *A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. század)*. = Művészettörténeti Értesítő (48.) 1999. 137–156: 151–152.

⁴² A veszprémi káptalan hiteleshelyi jegyzőkönyve, 1. köt. (= VKHJKv, gépiratos magyar nyelvű regeszták, 1635–1649): MPRKL, Nyers Lajos hagyatéka, Mk 1, n° 126, 141.

Körtvélyessynek egymás után két felesége volt, az elsőtől, Szecezer Júliától született Magdolna lánya, a másodiktól pedig Krisztina és Mária. Krisztina még 1640 előtt elhunyt, Mária pedig – a győri káptalan által 1640. november 30-án kiállított „időlátó levél” szerint akkor öt éves volt.⁴³ Körtvélyessy Magdolnát édesanyja halála után nagymamája, Szecezer Györgyné Csaby Judit nevelte, és amikor Körtvélyessy István meghalt, kérte, sőt, el is érte, hogy unokája megkapja az apai örökség öt megillető részét. Így tehát nádori parancsra a Győr és Moson megyei alispánok mindjárt Körtvélyessy halála után lepecsételték iratait és ingóságait, majd a temetése utáni napon végrehajtották a vagyon első fölosztását is az első és második házasságból származó lányok között. Mindezek ellen 1640. január 21-én az özvegy nevében már Lászlóffy Pál tiltakozott a győri káptalan előtt.⁴⁴ A második, három és fél napig tartó osztálytételre 1640. augusztus 18. és 21. között került sor Lippay Gáspár kamarai tanácsosnak, a kancellár bátyjának jelenlétében. Ekkor az ingóságok mellett Koser Mária Magdolna és lánya 16 000 forintot érő pénzt és zálogjogot kaptak, Szecezné unokája pedig 9000 forintnyit. Bár Lászlóffy akkor úgy vélte, hogy ezzel „az más fél is contenta lehet”, később, november 30-án mégis ők tiltakoztak az osztálytétel ellen.⁴⁵ Ugyanakkor viszont Szecezné nádori parancsokat eszközölt ki, amelyek alapján a veszprémi káptalan 1640. április 22-én, majd augusztus 23-án is vizsgálatot tartott, azt tudakolva, hogy milyen javai voltak Körtvélyessynek, és hogy eladott-e valamit első feleségének, Szecezer Júliának hozományából. A tanúk azonban csak egy 40 forintot érő kamuka szoknyáról tudtak, amelyet Martonfálvai Györgyné Horváth Erzsébet, majd tőle Koroncza Lőrinczné Palotai Zsuzsanna vett meg.⁴⁶ A vitatott vagyonrészhez tartozott a gesztesi váruralom 9000 forintot érő zálogjoga is, amelyet Szecezné augusztus 23-án azzal a föltétellel adott el Csáky Lászlónak, hogy amennyiben a zálogjog felét mégis Koser Mária Magdolna kapná meg, akkor azt Csákyknak kell majd kifizetnie.⁴⁷

Ezek után került sor 1641. január 20-án Lászlóffy Pál és Koser Mária Magdolna lakodalmára Pozsonnyal szemben, a Moson megyei Oroszvároton, a menyasszony birtokában álló nemesi kúriában.⁴⁸ Egyébként úgy látszik, hogy ez a kúria volt együtt a legjelentősebb vagyonrész, amely az özvegy kezével Lászlóffy Pálnak

⁴³ GyEL, GySzkHL, Protocolla, 8. köt. 463.

⁴⁴ GyEL, GySzkHL, Protocolla, 8. köt. 456–458.

⁴⁵ GyEL, GySzkHL, Protocolla, 8. köt. 460–463.

⁴⁶ VKHJkv, n° 136, 160.

⁴⁷ VKHJkv, n° 161.

⁴⁸ A meghívókat 1640. december 28-án Pozsonyból küldték szét, többek között Batthyány Ádámnak (MOL, P 1314, n° 28547) és Pálffy István érsekújvári kapitánynak (FEDERMAYER, Frederik: *Svadobné a úmrtné oznámenia z Pálftiovskej korešpondencie (zo 16.–17. storočia)*. = Genealogicko-heraldický hlas (13.) [2003.]: 2, 34–47: 44). – A házasságot követően Lászlóffy lett Körtvélyessy Mária gyámja is (GyEL, GySzkHL, Mutatók, 1. köt.; a mutatóban megadott Lad. 17. Fasc. 49, Nr. 2412 jelzetű iratot azonban a 19. század végén átrendezett iratsorozatban nem találtam).

jutott. Körtvélyessy István birtokai ugyanis már korábban a kincstárra szálltak,⁴⁹ az özvegy csupán ingóságokat kapott. Így kerültek például Lászlóffy birtokába Körtvélyessy fegyverei, amelyeket Kralovicz György vallomása szerint bécsi házában őrzött, úgy, hogy semmit el nem veszített belőlük.⁵⁰ Minden bizonnyal 1641 áprilisában már ezekkel akart Batthyány Ádám főkapitány szolgálatára menni.

Az oroszári kúria azonban nem is vagyoni értékénél fogva, hanem életvitele szempontjából volt fontos Lászlóffy számára. A 16–17. században ugyanis számos királyi tisztviselő jutott Moson megyében – általában kisebb – nemesi birtokhoz, sokszor úgy, hogy azt magától a királytól kapták a magyaróvári uradalomhoz való települések egyikén. Például Perekey Miklós királyi jogügyigazgató 1593-ban Csúnyon épített udvarházat, Verancsics Faustus királyi titkár 1592-ben Rajkán szerzett egyet, Andreassyth Mátyás helytartói ítélőmester pedig 1601-ben Oroszvárott. Ebben a faluban a 17. század első felében különösen nagy volt az apróbb részeket bebirtokló nemesek száma.⁵¹ A királyi tisztviselők számára az ottani birtok nem elsősorban jövedelemforrást jelentett, hanem a fővárosokhoz közeli vidéki lakóhelyül szolgált. Lászlóffy, amikor 1642-ben Erdélyben járt, útjának elején és végén is oroszári kúriájára tért be, hogy dolgait rendbe szedje.⁵² Egy másik alkalommal pedig, amikor 1643 novemberében ügyvédet kellett vallania a pozsonyi káptalanban, csak egy napot töltött a városban, mert „éjjeli idővel vissza Oroszvárra” sietett.⁵³

Szerzett házat Lászlóffy szülőföldjén, a Nyitra megyei Szakolcán is, méghozzá közvetlenül a városháza mellett. E ház eredeti tulajdonosa Keresztúri István volt, de halálával a királyra szállt, aki 1641. április 25-én adományozta Lászlóffy Pálnak.⁵⁴ A császár és a kancellár regensburgi tartózkodása miatt azonban az érvényes adománylevelet hónapokig nem állította ki a kancellária. Ez valószínűleg csak július végén történt meg, mert a királyi könyvbe is csak akkor vezették be. Addig azonban a városi tanács nem akarta elfogadni Lászlóffy tulajdonosnak.

„Az mely szőlőket pincém után bírtam, sok költségemmel – minthogy inkább mind parlagol állottak – építettem, csak pusztán kezdenek állani, mivel az szakolcai város minden munkásimat eltiltotta az munkától.”

⁴⁹ Szántóházi Zsigmond kiskomáromi vicekapitánynak adományozott Somogy és Baranya megyei birtokairól: MOL, A 57, tom. 9, 239–240. VKHJkv, n° 125, 133.

⁵⁰ SNA, PKHL, Capsa. 23, Fasc. 1, Nr. 9.

⁵¹ Vö. DOMINKOVITS Péter: *Moson vármegye birtokos társadalma a 16. század végén.* = Arrabona (39.) 2001. 299–328.

⁵² FIRNHABER: *i. h.* (25. jegyzetben) 53, 67.

⁵³ Lászlóffy Pál levele Lippay Györgynek, Bécs, 1643. nov. 5.: PL: Classis X, N° 196.

⁵⁴ MOL, A 57, tom. 9. 339, 369–370. – Szakolcán Lászlóffy Jánosnak is volt háza, amelyet 1678-ban eladott sógornőjének, Mednyánszky Krisztinának és férjének, Razgha Mártonnak, akik 1681. máj. 7-én királyi adományt eszközöltek ki rá (MOL, A 57, tom. 16. 642; SNA, PKHL, Capsa 6, Fasc. 1, Nr. 2).

– panaszkodott Lászlóffy június 26-án Lippay kancellárnak.⁵⁵ Szakolcán nem sok időt tölthetett, mert többnyire a kancellária állandó székhelyén, Bécsben kellett tartózkodnia. Emiatt ott is volt háza, amelyről azonban nem sokat tudunk, csupán azt, hogy 1647-ben öccsének, Lászlóffy Andrásnak is volt hozzá kulcsa.⁵⁶

Ugyancsak Keresztúri István vagyonából szerezte meg Lászlóffy a Tolna megyei Keresztúrt (a későbbi Somogy megyei Kaposkeresztúrt), amelyet Esterházy Miklós nádor adományozott neki 1641. április 17-én.⁵⁷ E birtok tulajdonviszonyai eléggé rendezetlenek voltak. Amikor a veszprémi káptalan által 1647. március 9-én végzett vizsgálat azt tudakolta, hogy Lászlóffy milyen jogcímen birtokol, a megkérdezett veszprémi katonák azt állították, hogy az korábban Gorup Ferenc veszprémi prépost (1638–1657) és fehérvári örkanonok (1638–1674) birtoka volt, és csupán egyikük tudott arról, hogy Lászlóffy a jószágra adománylevelet kapott, és be is iktatták. Viszont részletesen beszámoltak arról, hogyan jutott Lászlóffy onnét jövedelemhez. 1646-ban, az országgyűlés idején talált Pozsonyban néhány keresztúri embert. Egyiküket, Varga Mihályt fogva tartotta, a többiek pedig kezesként vállalták, hogy fölviszik Lászlóffynak 1646. évi summájukat. Ez meg is történt, Horváth Balázs gyalogvajda vallomása szerint a keresztúriak az ő veszprémi házánál fizettek 17 tallért Lászlóffy helyi gondviselőjének, Szabó Gergelynek.⁵⁸ Nyilván ez a pénz is ott volt azon ládák, zsákok, aranyak és tallérok között, amelyeket 1647-ben Lászlóffy pozsonyi szállásán láttak a vizsgálat során megkérdezett tanúk.⁵⁹

Mindezek alapján tehát csak vázlatos képet alkothatunk Lászlóffy vagyonáról és jövedelméről. Ugyanis föltehetően apjától is örökölt birtokot Nyitra megyében, és talán máshol is. De még töredékesebb az a kép, amelyet műveltségéről megőriztek a források. Annyit azonban tudni lehet, hogy a magyar királyi kancellária személyzetében a középkor óta mindig sokan voltak olyanok, akik tevékenykedtek az irodalom, a tudományok, vagy a művészetek területén, vagy legalábbis komolyan érdeklődtek ezek iránt, és ez a hagyomány akkor is folytatódott, amikor a kancellária már nem az ország területén, hanem Bécsben vagy Prágában működött.⁶⁰

A 16. század második felének királyi titkárai közül például Verancsics Faustus utóbb filozófiai munkákat adott ki, Istvánffy Miklós pedig a kor talán legfontosabb

⁵⁵ Lászlóffy Pál levele Lippay Györgynek, Bécs, 1641. jún. 26.: PL, Classis X, N° 196.

⁵⁶ SNA, PKHL, Capsa. 23, Fasc. 1, Nr. 9.

⁵⁷ MOL, N 4, Protocollum donationum, II. 165v–166r.

⁵⁸ VKHJkv, n° 319. – Keresztúr egyházi birtok lehetett, vagy legalábbis annak vélték, mert Lászlóffy halála után, 1647. aug. 2-án Szalay János veszprémi olvasókanonok és fehérvári prépost Berdóczi György és Suppanics György győri kanonokokat nevezte ki meghatalmazottjainak Keresztúr ügyében (VKHJkv, n° 341). Amikor pedig 1648. jan. 6-án beiktatták az új birtokost, Vásárhelyi Nagy Gergelyt és testvéreit, Szalay János és Gorup Ferenc veszprémi prépost ellene mondtak (uo., n° 355). – Gorup birtokügyeiről l. még: PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*. München, 1987. /Dissertationes Hungariae ex historia ecclesiae 8./ 105–106.

⁵⁹ SNA, PKHL, Capsa. 23, Fasc. 1, Nr. 9.

⁶⁰ KARDOS Tibor: *Szilustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról, 1. A kancellária, mint szellemi gyűjtőpont*. Pécs, 1933. /Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárából 22./.

történetírója lett. A 17. század első felében kancelláriai jegyző volt Tállyai Pál is, aki 1629-ben Istvánffy munkáját magyarra fordította, Miksa császárról pedig magyar históriás éneket írt.⁶¹ Dolgozott a kancellárián Nyéki Vörös Mátyás (1602–1610 között), a magyar barokk költészet egyik első mestere,⁶² Ferencffy Lőrinc pedig nyomdakészletet vásárolt és imakönyvek, verseskötetek, valamint egy képes magyar történeti munka kiadásával foglalkozott.⁶³ Lászlóffy egyik kései utóda, Zmeskáll Miklós (1803–1822 között vezette a kancellária iktatóhivatalát) kiválóan csellózott, vonósnégyeseket írt, és Ludwig van Beethoven közeli barátjának mondhatta magát.⁶⁴

Ehhez képest Lászlóffy Pálnak sem irodalmi munkásságáról, sem könyvtáráról nem maradt fenn adat, így műveltségének és könyvtárának egyetlen, ám annál jelentősebb emléke a „Concordantiae caritatis”-t tartalmazó kódex, amelyet minden bizonnyal Bécsben szerzett meg, bejegyzésének tanúsága szerint a halálát megelőző évben, 1646-ban.

Lászlóffy Pál ugyanis 1647-ben Pozsonyban hunyt el a hosszúra nyúló 1646–1647. évi országgyűlés alatt. Március 9-én, a kaposkeresztúri birtok ügyében végzett veszprémi vizsgálat során még élőként beszéltek róla, június 28-án azonban Draskovich János nádor már el is adományozta a halálával a koronára szálló szakolcai és keresztúri birtokokat.⁶⁵ Özvegyére, Koser Mária Magdolnára úgy látszik, hogy csak ingóságok maradtak, de azoknak is csak egy része, mert Lászlóffy Pál még haldoklott éjszaka pozsonyi szállásán, amikor Lászlóffy János azonnal Bécsbe indult, hogy bátyja (vagy unokatestvére) ottani házában András öccsük segítségével minden értéket magához vegyen. Miután Lászlóffyné harmadszor is férjhez ment, ezúttal Pesics Péterhez, az vizsgálatot kért a pozsonyi káptalantól arról, hogy vajon mi és hogyan tűnt el Lászlóffy Pál javaiból. A hiteleshelyi küldöttek 1650. november 9-én meg is hallgatták ez ügyben Kralovicz György kancelláriai tisztviselőt, aki sok mindenre emlékezett, arra is, hogy az özvegy Lászlóffyné férje halálának másnapján Pozsonyban siránkozott azon, hogy Bécsből Lászlóffy János már mindent elvitt.⁶⁶

⁶¹ TÁLLYAI Pál: *Historia de venatione divi Maximiliani primi imperatoris*. Viennae, 1628. (RMNy, n° 1402). Kiad.: KOMLOVSZKI Tibor. In: *Bethlen Gábor korának költészete*. S. a. rend. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla. Bp. 1976. /Régi Magyar Költők Tára XVII/8./ 309–320. ISTVÁNFY Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája* TÁLLYAI Pál 17. századi fordításában. S. a. rend. BENITS Péter. Bp. I/1. 2001. I/2. 2003.

⁶² *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*. S. a. rend. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla. Bp. 1962. /Régi Magyar Költők Tára XVII/2./ 401–402.

⁶³ HOLL: *Ferencffy... i. m.* (23. jegyzetben)

⁶⁴ ZOLNAY László: *Miklós Zmeskáll, Beethovens ungarischer Freund*. = *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (8.) 1966. 211–216. VÖRÖS Károly: *Zmeskáll Miklós udvari titkár élete és pályafutása*. = *Levéltári Közlemények* (44–45.) 1973–1974. 615–632.

⁶⁵ VKHJkv, n° 355.

⁶⁶ SNA, PKHL, Capsa. 23, Fasc. 1, Nr. 9.

2. Mednyánszky János bajmóci tisztartó

Föltételezhető tehát, hogy Lászlóffy Pál halála után könyveit is ifjabb Lászlóffy János vette magához. A kódex sorsáról azonban csak annyi bizonyos, hogy az 1666-ban már a Pálffy család bajmóci várában volt, ahol Hanacius (Hanák) Ferenc (Franciscus a S. Venceslao, 1637–1710) piarista az egészet lemásolta. A másolat ugyan nem maradt fenn, de a másoló munkáját magában a kódexben is megörökítette:

„Imádkozzatok Franciscus a S. Venceslao piaristáért, aki lemásolta ezt a könyvet 1666 júliusában és szeptemberében.” (24r) – „Dicséret a föntieknek! A kezdetétől idáig mindent kimásolt a szegény Francesco del Santo Venceslao piarista, a bajmóci várban, kánikula idején az Üdvösség 1666. évében. Hála Istennek!” (159r) – „Idáig kimásolta Franciscus a S. Venceslao piarista a bajmóci várban az 1666. év augusztus hónapjában.” – „Ezt az egész könyvet kezdetétől idáig kimásolta a bajmóci várban Franciscus a S. Venceslao piarista az 1666. év július és augusztus hónapjában. Ha olvasod vagy másolod, légy óvatos, mert gyakran téved az idézetekben.” (272r)⁶⁷

Hanacius azért tartózkodott Bajmócon, mert az év elején, 1666. február 17-én a bajmóci uradalom tulajdonosa, özvegy Pálffy Pálné Khuen Franciska Bécsben szerződést kötött a piarista rend lengyelországi rendtartományával arról, hogy támogatásával a rend kollégiumot fog létrehozni az uradalomhoz tartozó Privigyén. Ezért Wenceslaus Opatovski (a S. Sacramento) provinciális hamarosan a helyszínre küldött két szerzetest, a szakolcai Frankovics Pált (a Nativitate Domini) és a morva származású Hanaciust. A két piarista március 3-án érkezett meg Bajmócra, ahol a privigyei iskola össze tervezett megnyitásáig Mednyánszky János tisztartó a várban szállásolta el őket. Ezalatt Frankovics főként a környékbeli plébánosok segédlelkészeként működött, Hanacius pedig, aki még nem volt pappá szentelve, licenciátusként prédikált, esketett, temetett és keresztelt, sőt megkezdte a tanítást is: 1666 húsvétjától az őszi szünetig a bajmóci várban grammatikára és hittanra tanította az uradalmi alkalmazottak gyerekeit.⁶⁸

Mivel július 15-én kettőjükhöz csatlakozott a német származású Zobel Máté (a S. Francisco) atya is,⁶⁹ úgy látszik, hogy Hanacius egy kissé fölszabadult a lelkipásztori munka alól, és jutott ideje arra, hogy lemásolja magának a „Concordan-

⁶⁷ „Orate pro Francisco a S. Venceslao ex Piis Scholis, qui hunc librum descripsit in Arce Bainocensi[!] Anno 1666. mense Julii et Augusti.” (24r) – „Sint superis laudes! A principio usque huc omnia exscripsit povero Francesco del Santo Venceslao delle Scuole Pie, in Arce Bainocensi tempore caniculae Anno Salutis 1666. Deo gratias.” (159r) – „Hucusque exscripsit Franciscus a S. Venceslao in Arce Bainocensi Anno 1666 mense Augusti.” (f. 242) – „Hunc librum integrum a principio usque huc descripsit in Arce Bainocensi Franciscus a S. Venceslao ex Piis Scholis Anno 1666 mense Julii et Augusti. Eundem si qui legerit vel descriperit sit cautus, qui frequenter errat in citando.” (272r) – Hanacius további apróbb bejegyzéseit felsorolja: PAPP László: *i. h.* (3. jegyzetben) 115.

⁶⁸ KOLTAI András: *A Pálffyak és a piaristák. A bajmóci uradalom katolizációja és a privigyei piarista kollégium első éve.* In: *Pálffyok v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu.* Ed. Anna FUNDÁRKOVÁ–Géza PÁLFFY. Bratislava–Bp. 2003. 74–104: 87–89.

⁶⁹ Uo. 90.

tiae caritatis”-t, amelyet nyilván hasznosnak talált igehirdetői munkája számára, hiszen az eredetileg is részben prédikációs segédkönyvnek készült. Másolatát – amely nem maradt fenn – föltehetően használta is későbbi prédikációiban, amelyeket fáradhatatlan misszionáriusként tartott Észak-Magyarország különböző városai-
ban és falvaiban.⁷⁰

Ezek alapján az is rekonstruálható, hogyan került a Lászlóffy-kódex Bajmócra. Mednyánszky János tisztartó felesége ugyanis, Lászlóffy Pál testvére (vagy unokatestvére), Judit volt.⁷¹ Lehetséges tehát, hogy a kötetet Mednyánszkyék Lászlóffy Pál javainak szétosztása során kapták, vagy pedig Lászlóffy János adta nekik ajándékba.⁷²

Mednyánszky János apja, Miklós, Trencsén vármegye jegyzője volt, és minden bizonnyal evangélikus vallású. A Trencsén vármegyei jegyzőséget fiai közül Jónás (1595–1668) örökölte, aki az 1646–1647. évi országgyűlésen vármegyéje következtént vett részt, majd a Rákóczi család familiárisa, és egyik legbefolyásosabb magyarországi bizalmasa lett. Számos alkalommal képviselte II. Rákóczi Györgyöt és Zsigmondot Bécsben, a német fejedelemségekben, illetve a magyarországi országgyűléseken.⁷³

A kisebbik Mednyánszky-fiú, János azonban katolizált és a Pálffy család szolgálatába állt. Detrekő várának kapitánya és tisztartója volt, majd 1659–1660 körül

⁷⁰ FRIEDREICH Endre: *Hanacius Ferencz (Franciscus a S. Venceslao e S. P.) élete*. = Veszprémi Kegyesrendi Gimnázium Értesítője 1904–1905, 7–62; 1905–1906, 3–71. Különnyomat: Veszprém, 1906. BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben (1520–1745-ig)*. I. Bp. 1922. 267–268, 295–329. BOMBERA, Jan: *P. František Hanák, piarista – misionár*. In: *Návrat k prameňom. Zborník štúdií k 350. výročiu príchodu piaristov na Slovensko*. Ed. Pavol KOLLÁR SchP. Prievidza, 1992. 70–77.

⁷¹ MEDNYÁNSZKY Dénes: *i. m.* (10. jegyzetben) fol. 18.

⁷² Korábban Csaplár Benedek (MPRKL, Csaplár Benedek hagy., (3. jegyzetben) Sk [N 292/3]). Friedreich Endre (*i. h.* [70. jegyzetben] 123) és Papp László (*i. h.* [3. jegyzetben] 115–116) is biztosra vették, hogy a kódex 1666 körül a Pálffy családé volt. Vélekedésüknek azonban csupán az volt az alapja, hogy ők voltak a bajmóci vár birtokosai. Bajmóc abban az időben nem tartozott a család állandó rezidenciái közé, így a családi könyvtárat, és főként annak értékeesebb darabjait nem ott tartották, hanem Vöröskőn. Vö. KUJOVIČOVÁ, Michaela: *Šlachtická knižnica Pálfiocov na Hrade Červený Kameň*. In: *Pálfiocvi v novoveku. Vzostup významného uhorského šlachtického rodu*. Bratislava–Budapest, 2003. 105–117. FRIMMOVÁ, Eva: *Fuggerovsko-Pálfiovská knižnica v kultúrno-historických súvislostiach*, uo. 118–129.

⁷³ MEDNYÁNSZKY Dénes: A Mednyánszky-család genealogiai és heraldikai tekintetben, 1900: OSZK Kt. Föl. Hung. 1845. Uő: *I. Rákóczy György fejedelem sajátkezű levelei Mednyánszky Jónáshoz [1646–1647]*. = Történelmi Tár 1882. 326–331. Uő: *Mednyánszky Jónás nászvendégei Beczkón (1664–68)*. = Történelmi Tár 1882. 552–555. STESSSEL József: *Mednyánszky Jónás házánál Beczkón tartott nászvendégség idejéről [1655–1656]*, uo. 1883. 198–199. Egyébként Mednyánszky Jónás neve a korszakra vonatkozó szinte minden forráskiadványban és monográfiában előfordul.

a bajmóci uradalom tisztartója lett.⁷⁴ Ott tevékeny szerepet vitt a protestáns lelkészek 1660. évi elűzésében és az azt követő jezsuita misszióban. „A katolikus hit visszaállítása iránti nagy buzgalom vezette” – írta róla a piarista krónikás, Mösch Lukács.⁷⁵ Nagy támogatója volt a privigyei piaristáknak is, ő szervezte meg 1666 és 1676 között templomuk, rendházuk, és iskolájuk fölépítését.⁷⁶ Viszonzásul a rend tiszteletbeli tagjává, konfráterévé is fogadta.⁷⁷ Elvileg elképzelhető, hogy a kódexet ő ajándékozta a piaristáknak, esetleg Hanacius kérésére, aki buzgó könyvgyűjtő is volt. Ez irányú szorgalmát számos bejegyzés bizonyítja a privigyei és nyitrai piarista könyvtárak azon köteteiben, amelyeket ő szerzett különféle egyházi és világi támogatóktól.⁷⁸ Az esetleges ajándékozást azonban közvetlen forrás nem támasztja alá.

3. Peer Jakab és a piaristák

Nem ismert tehát, hogy a kódex hogyan került a piaristák birtokába. A benne található első piarista tulajdonosi bejegyzés csak 1795-ből származik, és nem is Privigyéről, hanem Szentgyörgyről: „Bibliotheca S. Georgii Scholarum Piarum. Compactus novissime 1795^{oo}” – olvasható az előzéklap verzóján, amelyet nyilván akkor kötöttek a kódex élére, eltávolítva a korábbi lapot, amelyen talán bejegyzések is voltak.

A piarista könyvtárak katalógusai sem árulnak el semmit Lászlóffy Pál kódexének 1795 előtti sorsáról. A kézirat nem található meg a privigyei rendház roppant részletes leltárkönyvében, amelyet Mösch Lukács (Lucas a S. Edmundo) állított össze 1689-ban, és amelybe 1757-ig folyamatosan föltüntették az újabb szerzeményeket.⁷⁹ Nem szerepel a szentgyörgyi rendház könyvtárának első katalóguskönyvében sem, amelyet 1735-től 1767-ig vezettek.⁸⁰ Az első bejegyzés, amely említi, a szentgyörgyi könyvtár 1802-ben összeállított katalógusában található. Ekkor

⁷⁴ Az előző tisztartó haláláról: NOVACK, Martinus: *Ungarische Gewisse und Warhafftige Avisen, oder Außführlicher und Wahrhafftiger Bericht, derer Geschichten, so sich von Anno 1658. biß Anno 1674. mit Martino Novacken und seinen beyden Kirch-Gemeinden Koosch und Unter-Metzensäuffen in Ungarn zugetragen* ..., 1679. D3v. Vö. RMK III. 3030.

⁷⁵ „Joannes Mediansky, arcis bonorum provisor, magno catholicae fidei restaurande zelo succensus”: MPRKL, Acta domus Prividensis, Lib. 1. 1.

⁷⁶ KOLTAI: *Pálffyak... i. m.* (68. jegyzetben) 92–94.

⁷⁷ MPRKL, Acta domus Prividensis, Lib. 1. 1.

⁷⁸ FRIEDREICH: *Hanacius... i. h.* (70. jegyzetben) 101, 112, 123; MISKOLCZI István: *A kegyes-tanítóréndiek privigyei kollégiumának története*. Vác, 1907. /Művelődéstörténeti Értekezések 26./ 19. KOLTAI: *Pálffyak... i. m.* (68. jegyzetben) 97.

⁷⁹ *Inventaria ecclesiae, sacrarii, domus, scholarum, bibliothecae, rectorum et exrectorum Collegii Privid. Scholarum Piarum, 1689–1757*: Štátny archív v Nitre, Piaristi v Prievidzi, n° 755. – Ezzel párhuzamosan 1692-ben is készült egy leltárkönyv, amelyet azonban később nem folytattak: uo. n° 756.

⁸⁰ *Liber bibliothecae domus Sancto-Georgiensis Scholarum Piarum, 1735–1767*: Štátny archív v Bratislave, pobočka Modra, Piaristi vo Svätom Jure, n° 27.

a könyvtárat újrendezték, és a kódexet a „XIV. Historici” kategória „Ecclesiastici” alcsoportjába osztották be, a következő leírással:

„[Titulus auctoris, et libri:] „M[anu]Scriptum Gotticum cum figuris Histor[iarum] N[ovi] & V[eteris] Testamenti [Locus et annus editionis:] Bajmocii copiat[ur] 1666 [Formatura, compactura:] fol[io] maj[or], gallica, estq[ue] A[nno] 1412. originale”⁸¹

A könyvtáros tehát a kötetet 17. századi másolatnak vélte. Száz évvel később, 1900 körül a könyvtárat újrendezték. Az új katalóguskötetben a kódex a 3573. sorszámot és a következő leírást kapta: „Grisei Ulrici Abbatis Opus (Manuscriptum) 1413?”⁸²

Ezek alapján semmi biztosat nem tudhatunk arról, hogy mikor és hogyan került a Lászlóffy-kódex Szentgyörgyre. Könnyen lehet, hogy ez csak néhány évvel 1795 előtt történt. 1792-ben örökölte meg ugyanis a rendház Peer Jakab (1750–1792) piaristának, a pozsonyi akadémia történelemtanárának 8000 kötetes könyvtárat. A hagyaték miatt a rend vitába került az elhunyt édesanyjával és annak családjával, de az értékes numizmatikai- és ásványgyűjteményt, valamint a könyveket 1792-ben mégis Szentgyörgyre szállították. A könyvekről 1793 elején Mohoritz Tóbiás, a piarista rendház könyvtárosa két példányban katalógust készített, majd ennek Pestre küldött példánya alapján Perczel Imre tartományfőnök úgy rendelkezett, hogy a teológiai könyveket a nyitrai, a filozófiai könyveket a nagykarolyi rendház kapja meg. (Ezeken a helyeken működtek ugyanis akkoriban a rendi növendékeket képző teológiai és filozófiai tanfolyamok.) Bár Holli Dániel szentgyörgyi házfőnök – legalábbis az általa írt rendházi krónikában – kissé nehezményezte ezt a döntést, a könyveket 1793 júliusában, illetve szeptemberében elvitték Nyitrára és Nagykarolyba. Szentgyörgyön csupán a maradék, elsősorban a gimnáziumi tananyagra vonatkozó kiadványok maradtak.⁸³

A Peer-könyvtár említett katalógusának sajnos egyik példánya sem maradt fenn, de anélkül is ismert, hogy e gyűjteményhez tartozott egy magyar nyelvű legendákat és verseket tartalmazó, a 16. század elejéről származó kódex is, amely utóbb a Peer-

⁸¹ Elenchus librorum bibliothecae S. Georgiensis Scholarum Piarum anno 1802. in ordinem reductus: uo. n° 28. 25.

⁸² A szentgyörgyi piarista társház könyvtárának katalógusa, [1900c–1919]: uo. n° 30. 199. A megadott további jelzetek: „Tholus N.” és „Ordo IV. N. 3.”

⁸³ A Peer-könyvtár sorsáról: *Historica enarratio de origine domus nostrae Scholarum Piarum in libera et regia civitate S. Georgii, 1684–1824*: Štátny archív v Bratislave, pobočka Modra, Piaristi vo Svätom Jure, n° 1, pp. 353–358. MPRKL, Archivum Provinciae Hungariae Vetus (=APHV), For. 46: Res pecuniaria nostrorum, Fasc. 2, N° 6. – Holli Dániel az 1796-os káptalanra azt jelentette, hogy a Peer-könyvtár javát elvitték Szentgyörgyről: „E [libris] Patris defuncti Peer Jacobi, qui extractu facto pro domo Karoliensi, et Nitriensi ablatis melioribus, remanserunt ut in cathalogo” (MPRKL, APHV, Status domorum, Fasc. 8).

kódex nevet kapta.⁸⁴ Ezt figyelembe véve nem elképzelhetetlen, hogy a Lászlóffy-kódex is Peer Jakab könyvtárához tartozott.

Akárhogy is volt azonban, a kódexet 1795-től biztosan a szentgyörgyi piarista rendház könyvtára őrizte. Ott fedezte föl a tudományos kutatás számára a 20. század első évtizedében Friedreich Endre (1878–1952) piarista, aki a temesvári, a veszprémi, majd a váci és a budapesti gimnázium tanáraként a nyári szünetekben levéltári kutatás céljából bejárta a régi piarista rendházakat. E kutatásai alapján készült tanulmányai közül az egyik első Hanacius Ferenc életéről szólt, és a veszprémi piarista gimnázium 1905. és 1906. évi értesítőiben jelent meg. A kétrészes közlemény legvégén beszámolt az 1666. évi kódexmásolásról is, megjegyezve, hogy „a szép kivitelű, gondosan másolt, s díszesen festett kódex a pozsonyszentgyörgyi kegyesrendi könyvtár féltve őrzött kincse”.⁸⁵

Mivel a tanulmány ezután azzal fejeződött be, hogy a szerző hálás köszönetét fejezte ki „Csaplár Benedek úrnak, rendünk tudós történetírójának, aki nagybecsű felvilágosításaival szívesen támogattott”, joggal föltelelezhető, hogy Friedreich hívhatta föl a kódexre a Budapesten élő rendi történetíró, Csaplár Benedek (1821–1906) figyelmét, aki azt hamarosan Budapestre hozatta, és tervezte, hogy ismertetést ír róla a *Magyar Könyvszemle* számára.

„Pár hónappal ezelőtt került a kegyestanítórendiek budapesti társházának központi könyvtárába egy érdekes terméke a középkori szerzetesírói munkásságnak, melynek némi lényegesebb jelzésekkel való ismertetése tán helyén lehet a »Magyar Könyvszemle-ben«.”

– írta Csaplár.⁸⁶ Munkája azonban befejezetlen maradt, föltehetően azért, mert 1906. augusztus 13-án, szokásos sétáján, a budapesti piarista rendház mellett egy szociáldemokrata érzelmű munkás ütésétől elesett, combja eltört, és az ebből származó komplikációkba a 86 éves ember hat nap múlva belehalt.⁸⁷ Mivel tehát Friedreich Endre 1906 elején, amikor befejezte Hanacius-tanulmányát, még úgy tudta, a kódex Szentgyörgyön volt, Csaplár Benedek augusztusi elhunyt előtt „pár hónappal” pedig már biztosan Budapesten őrizték, az átszállításra valamikor 1906 első felében kerülhetett sor.⁸⁸

⁸⁴ OSzK Kt, Magyar Nyelvmélekek, 12–13. Történetéről: *Peer-kódex. A nyelvmélek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. S. a. rend.: KOZOCSA Sándor Géza, REMÉNYI Andrea, OSZKÓ Beatrix. Bp. 2000. /Régi magyar kódexek 25./ 15–17.

⁸⁵ FRIEDREICH: *Hanacius... i. h.* (70. jegyzetben) 123.

⁸⁶ MPRKL, Csaplár Benedek hagyatéka (3. jegyzetben), Saját kéziratok [N 292/3] 1.

⁸⁷ NYERS Lajos: *Csaplár Benedek*. In: *Magyar piaristák a XIX. és XX. században. Életrajzi vázlatok*. Bp. 1942. 167–183: 180.

⁸⁸ A tartományfőnökség iratai között 1905/1906-ban nincsen nyoma a kódex átvételének, sem a szentgyörgyi házfőnökkel folytatott levelezésben, sem a rendházi ülések jegyzőkönyveiben, sem a káptalanra küldött jelentésekben. A szentgyörgyi rendház krónikája ebből az időből jelenleg lap-pang, pedig 1935-ban még megvolt. Vö. PICANYOL, Leodegarius: *Notae bibliographicae atque historicae domorum Provinciae Slovachiae*. = *Ephemerides Calasancianae* (4.) 1935. 219–222: 221. – Papp László azt állította, hogy a Lászlóffy-kódexet az első világháború alatt Szentgyörgyről a tatai

Csaplár Benedek hirtelen halála miatt a Lászlóffy-kódex első tudományos ismertetését csak 1979-ben publikálta Papp László (1909–1994) piarista.⁸⁹ De a nemzetközi kódexkutatás is csak az ezt követő években jutott oda, hogy kellőképpen földolgozza és értékelje a középkori tipológiai gyűjteményeket, köztük Ulrich lilienfeldi apát munkáját.⁹⁰ E kutatások következtében vált és válik az egykori bécsi polgár, a magyar királyi tisztviselő és a piarista szerzetesek féltve őrzött kincse Európa közös kulturális kincsévé.

ANDRÁS KOLTAI

Die Besitzer des Kodex Lászlóffy in der Neuzeit

Der Kodex Lászlóffy enthält eine 1413 in Wien angefertigte Kopie der typologischen Sammlung „Concordantiae caritatis“ von Ulrich Abt von Lilienfeld (1345–1351). Er wird heute in der Piaristenzentralbibliothek Budapest bewahrt. Der erste bekannte Besitzer des Kodex in der Neuzeit war Paul Lászlóffy, ein Registrator (registrator, conservator) der Ungarischen Hofkanzlei in Wien. Er stammte aus Kunó (neben Senitz, Senica, im Komitat Neutra), studierte seit 1625 in Tyrnau und in Wien und wurde am Ende der 1630-er Jahren ein Beamter der Kanzlei. Er nützte seine Einflussmöglichkeiten aus und erwarb Besitzungen in den Komitaten Ödenburg, Somogy und Tolna. Er hatte Häuser in Wien und in Skalitz. 1641 heiratete er Maria Magdalena Koser (Koscher, Keschner), die Witwe des Raaber Vizeregiments Stefan Körtyvélyessy. Sie hatte ein Herrenhaus in Karlbürg (Oroszvár, Rušovce, Komitat Wieselburg). Paul Lászlóffy starb 1647 in Preßburg. Sein Kodex befand sich 1666 in der Burg von Woinitz (Bajmóc, Bojnice, Komitat Neutra), wo der mährische Piarist Franciscus Hanacius (Franciscus a S. Wenceslao) eine Kopie davon anfertigte. Damals besaß wahrscheinlich der Woinitzer Verwalter Johann Mednyánszky, ein Schwager von Lászlóffy, den Kodex. 1795 kam er in die Bibliothek des Piaristenordenshauses von St. Georgen (Komitat Preßburg), vermutlich aus der Sammlung des Piaristen Jakob Peer (1750–1792), Professor für Geschichte der Akademie von Preßburg. Der Kodex wurde endlich 1906 zum heutigen Aufbewahrungsort, in die Bibliothek der ungarischen Piaristenprovinz gebracht.

piarista rendház könyvtárába vitték, és onnét került utóbb a rendtartomány budapesti Központi Könyvtárába. Ez azonban tévedés, amelyet Papp László is csak szóbeszédként hallhatott, mert tanulmányában semmiféle forrást nem jelölt meg (PAPP László: *i. h.* [3. jegyzetben] 116). Az akkoriban a vidéki rendházakból begyűjtött kéziratokat és régi könyveket egyébként is mindig Budapestre vitték. Vö. KOLTAI András: *A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának kéziratkatalógusa. I.* Bp. 2000. /Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai / Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 13./ 14–15.

⁸⁹ PAPP László: *i. h.* (3. jegyzetben)

⁹⁰ MUNSCHKE, Hedwig: *Die Concordantiae caritatis des Ulrich von Lilienfeld. Untersuchungen zu Inhalt, Quellen und Verbreitung, mit einer Paraphrasierung von Temporale, Sanktorale, und Commune.* Frankfurt/Main, 2000. /Europäische Hochschulschriften XXVIII/352./ ROLAND, Martin: *Die Lilienfelder Concordantiae caritatis.* /Stiftsbibliothek Lilienfeld ClI 151./ Graz, 2002. (Codices illuminati, II/2). BORECZKY Anna: A brief report on new copies of Concordantiae caritatis. = Codices Manuscripti (25.) 2004. 51–54. Uő: Details des Bilderkatechismus der Concordantiae caritatis im Klosterneuburger Kodex von Liebhardt Egkenfelder. = Galéria: Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave 2004–2005. L. még a 3. jegyzetben fősorolt katalógusokat.

MOLNÁR ANTAL
Ünneprontók Pozsegán 1629-ben

Ivan Tomko Mrnavić ismeretlen műve

*Ladislao Szörényi
sexagesimum tertium ab ortu annum explenti*

I. A történet

1629. július 15-én fra Martin, a pozsegai bosnyák ferences plébános a vasárnapi misén a helyi szokás szerint kihirdette a következő hét ünnepeit, és különösen a hívei figyelmébe ajánlotta Szent Illés napját (július 20). Már csak azért is, hiszen a bosnyák katolikusok ezt a szentet Nagy Szent Gergely pápa mellett védelmezőjüknek tartották, sőt a helyi muszlimok is tisztelték. A páter emlékeztette a katolikusokat arra a kötelezettségükre, hogy az ünnepet a Gergely-naptár szerint üljék meg, és ne a szakadárok rítusa, vagyis a Julianus-naptár szerinti Illés-napot ünnepeljék.

A mise után az egyik tekintélyes katolikus parasztembert komoly kétségek kezdtek gyötörni: arra a napra már előkészítette a gabona betakarítását. A családjával megtanácskozva a dolgot többen azt javasolták, hogy halassza el a munkát. Ennek legnagyobb akadályát az jelentette, hogy más napokon a rokonság többi tagja a saját földjén fog dolgozni, ezért az ünnep a legalkalmasabb a közös munkára, és egyébként sem gondolta, hogy ezt a napot oly nagy becsben kellene tartani, mint a pap mondta. Ekkor a felesége (mint a bibliai Jób vagy Tóbiás asszonyai) rázendített: ne legyen annyira aggályos a római naptár megtartásában, hiszen nyugodtan megülhetik az ünnepet a keleti rítusúakkal együtt. Különben is, tette hozzá, Illés nyilván még élt az új naptár szerinti ünnepekor, ezért célszerűbb megvárni a halálát és azután ünnepelni, mint a többi szentet. A férj elfogadta az asszony tanácsát, és az ünnepen az egész rokonság, összesen tizenketten (hét lány, három fiatalasszony és két szintén nős fiatalember) hozzáfogtak a munkához. Az arra haladók közül többen figyelmeztették az aratókat, de az impertinens asszony ugyanúgy tréfálkozva letorkollta őket, mint a férjét.

Egészen délig dolgoztak, majd megebédeltek, utána pedig az errefelé szokásos, az ókori kartánra emlékeztető körtáncaba fogtak. Ekkor azonban lesújtott rájuk Isten büntetése: amikor be akarták fejezni az éneket, amelyre ezeket a táncokat járták, mindnyájan megnémultak, és többé egyetlen szót sem tudtak kiejteni, viszont a táncot nem tudták abbahagyni; eljött az éjszaka, de ők még mindig táncoltak. A hosszú és néma tánc hírére sokan összefutottak, de erővel sem tudták megállítani vagy szétválasztani őket. A táncot éjszaka és a következő nap, szombaton sem tudták félbeszakítani, a látványosság híre pedig a környező falvakból is idecsalogatta a katolikusokat, sőt a törököket, a szakadárokat és az eretnekeket is.

Pont ebben az időben vizitált Pozsegán Toma Ivković scardonai püspök és boszniai apostoli adminisztrátor, aki fra Martin társaságában kiment a mezőre, és megpróbálta az ilyenkor szokásos ördögűzéssel, imával és szentelt vízzel megállítani őket, de hiába: Isten haragja nem szűnt meg a szerencsétlen táncoló csapaton, és egészen vasárnapig folytatták néma táncukat. A püspök és a plébános Isten akaratára bízva sorsukat visszamentek Pozsegára, hogy a vasárnapi misét megtartsák, különösen mivel Mária Magdolna, a nagy bűnbánó szent napjára esett. A szentmiseáldozat bemutatásának pillanatában az ünneptörők, negyven óras tánc után egyszerre zuhantak a földre, mind a tizenketten holtan. Csupán egyetlen fiú maradt életben, aki arra járva a tánc kezdetekor állt be közibük. Bár ő is a földre zuhant, de nem sokkal később felállt, hogy élő tanúja legyen ennek a csodálatos esetnek.

2. A tanulságok

Az itt ismertetett és kiadott csoda-beszámoló eredeti kézírata a Vatikáni Apostoli Könyvtárban (Biblioteca Apostolica Vaticana) őrzött Ferrajoli-gyűjteményben (Fondo Ferrajoli) található.¹ A 723. számú kódex 980 oldalas, és különböző tartalmú 17–18. századi iratokból állították össze. A gerincén levő felirat: „Relationi Diverse Tom. VII.”

Az öt és fél oldalas beszámolót a címe szerint Tomaso Bosnese írta, pontosabban tette közzé, akinek a kilétéről a szöveg többet nem árul el. Annál feltűnőbb viszont, hogy a dokumentum Marnavics Tomkó János (Ivan Tomko Mrnavić) kézírásával maradt fenn. Tomkó személyéről régebben és újabban is sok szó esett a magyar egyháztörténet- és irodalomtörténet-írásban,² nyomtatott művei mellett számos autográf jegyzete és feljegyzése maradt ránk, írásképe gyakorlatilag összetéveszthetetlen. Tényleges szerzőségét minden ismert körülmény alátámasztani látszik: vonzalmát a fikció iránt hírhedtté vált történetírói hamisítványai révén éppen eléggé ismerjük.³ Érdeklődését a török uralom alatti területek sajátos viszonyai iránt részben származása, részben főpapi aspirációi (1630-tól boszniai püspök), részben pedig

¹ A Fondo Ferrajoli alapjául szolgáló kéziratgyűjtést Giuseppe Ferrajoli márki kezdte összegyűjteni a 19. század közepén. A kollekciót fiai, Gaetano és Alessandro bővítették, a két testvér az anyagot a kutatók rendelkezésére bocsátotta, Alessandro mutatókat is készítettett hozzá. A 977 kézírtos kódexből álló gyűjteményt 1926-ban adományozták a Vatikáni Apostoli Könyvtárnak. A könyvtár története és állományának mintaszerű leltára: BERRA, Franciscus Aloisius: *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti. Codices Ferrajoli. I–III.* Città del Vaticano 1939–1960. A három Ferrajoliról, bibliofilijukról és gyűjteményük sorsáról összefoglalóan tájékoztatnak, további bőséges irodalommal a *Dizionario Biografico degli Italiani* 46. kötetének (Roma, 1996) szócikkei (421–431, E. BARTOLONI és G. FAGIOLI-VERCELLONE írásai).

² GALLA Ferenc: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai.* Bp. 1940.; BENE Sándor: *A Szilveszter-bulla nyomában. (Pázmány Péter és a Szent István hagyomány 17. századi fordulópontja.)* = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X. Bp. 2002. 39–80.

³ Vö. pl.: KARÁCSONYI János: *Világbolondító Tomkó János.* = Századok (47.) 1913. 1–11.

a bosnyák ferencesekkel való szoros kapcsolatai is magyarázzák.⁴ Helyismerete és a Propaganda Kongregáció titkárával, Francesco Ingolival való szoros kapcsolata miatt éveken át szakértőként közreműködött Rómában a boszniai egyházi viszályok bonyolult ügyeiben.⁵ A beszámoló lejegyzőjének tényleges szerzőségére utal emellett maga a cím is, hiszen Tomaso csupán mint közlő szerepel. Tomkó bosnyák ferences ismerősei közül a történetben is szereplő Toma Ivković püspök mellett gondolhatunk unokaöccsére, Toma Mrnavićra, aki 1636-tól a magyar király kinevezése alapján lett boszniai püspök. Fra Toma 1629-ben már 43 éves volt, számos boszniai plébánián működött, és négy éven át püspöki helynök is volt, így könnyen lehet, hogy ő mondta el a történetet vagy annak a magvát nagybátyjának.⁶ A szöveget írás közben írója sűrűn javítgatta, stilizálta, vagyis teljesen egyértelmű, hogy egy fogalmazvány van a kezünkben. Az írást a cenzori megjegyzés értelmében nyomtatásra szánták, viszont kiadásáról nincsen tudomásom.

A bevezető gondolatok és az évszázados legenda-anyag elemeiből megszerkesztett elbeszélés tudatos, funkcionális szemléletű szöveg-kompozíció eredményeként álltak össze. A csoda-történet számos ponton reflektál az 1620-as évek boszniai és szlavóniai katolikus egyházának belső válságára, a missziószervezés célkitűzéseire, a boszniai ferencesség és katolicizmus identitásteremtő törekvéseire.

A csoda elbeszélését a boszniai ferencesség rövid bemutatása előzi meg. Érdeemes megfigyelnünk: a mindössze két bekezdésnyi felvezetésben ennek a történetnek mely jellemzőit emeli ki a szerző, hiszen ezekből a komponensekből világosan kirajzolódnak a bosnyák ferencesség és katolicizmus önszemléletének lehangsúlyosabb vonásai. A bosnyák ferences történeti irodalomban egészen a 19. századig (sőt számos ponton máig) élő tradíciók jelennek itt meg összesűrítve: a bosnyák rendtartomány alapjait maga Szent Ferenc vetette meg, ez az ősi ág aztán egész Délkelet-Európában elterjedt, és számos új ferences rendtartomány anyaprovinciájává vált. A boszniai ferencesek képviselték a leghűségesebben az obszervancia eszményeit, olyannyira, hogy soha sem kellett őket reformálni, sőt a Boszniában tartózkodó híres ferences testvérek, mint Sienai Szent Bernardin, Kapisztrán Szent János és Marchiai Szent Jakab tőlük vették át a valódi ferences fegyelem mintáit. Bosznia török uralom alá kerülése után minden más egyházi intézmény segítségével egyedül ők tartották fenn a katolikus hitet, mégpedig mindenben a lehető legpontosabban engedelmességgel a Szentszék rendeleteinek.

Nyilvánvaló, ennek a konstrukciónak csupán alig néhány eleme felel meg a mai tudományos kutatások eredményeinek. A boszniai ferencességnek nincsen köze Szent Ferenc dalmáciai hajótöréséhez, hanem csak a 13. század végén, teljesen más okok

⁴ MOLNÁR Antal: *A szarajevói kádi ítélete 1613-ban. (A zimma-elv egykorú értelmezéséhez.)* = *Egyháztörténeti Szemle* (6.) 2005. 2. sz. 165–167.

⁵ MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647)*. Bp. 2002. passim (ad indices).

⁶ MOLNÁR: *i. m.* 2002. (5. jegyzetben) 282.

miatt kerültek az országba;⁷ a ferences obszervancia felvállalása mellett a boszniai rendtartomány folyamatosan megőrizte konventuális jellegzetességeit, és például éppen Marchiai Jakab sokkal határozottabban lépett fel ezen tendenciák, mint az eretnenség ellen.⁸ A szentszéki rendeletek pontos megtartása pedig a legkevésbé sem jellemző a barátokra: a missziós intézményrendszer kiépítése és a tridentinumi normák bevezetése talán sehol sem talált akkora ellenállásra a Balkánon, mint a boszniai ferencesek között. Nem véletlen tehát, hogy pontosan ebben a történeti kontextusban, vagyis a Sacra Congregatio de Propaganda Fide alapítását (1622) követő években vált egyre aktuálisabbá a fenti gondolatmenet, amely számtalanszor ismétlődik Szentszék képviselőjében fellépő papsággal (jezsuitákkal vagy világi papokkal) való vitáik érvanyagában.⁹

A rendi tradíciók tágabb kereteit a bosnyák katolikus közösség (szintén a barátok által kidolgozott) történelmi önképe, hagyományrendszere jelentette. A 17. században a középkori bosnyák királyság örökségének letéteményesei a katolikusok voltak. A korabeli forrásokban töröknek nevezett boszniai muszlimok az Oszmán Birodalmat tekintették hazájuknak, amelynek Bosznia az egyik vilájetje volt; a boszniai szerbek már a török korban is egyértelműen Szerbia, vagyis az ipeki patriárkátus által képviselt középkori szerb állami tradíciók irányában gravitáltak. Bosznia középkori államiségének, a bosnyák királyságnak az emlékét a katolikusok, és persze elsősorban az értelmiségi rétegüket adó ferencesek ápták. Ennek a tradíciónak nagy szerepe volt politikai (vagyis törökellenes) aspirációikban, illetve a folyamatosan elszakadó rendtartományok és az anyaprovincia egyházi küzdelmeiben. Másképpen fogalmazva: a 17. században a „bosnyák” megnevezést a keresztény források és maguk az oszmánok is egyértelműen a katolikusokra értelmezték.¹⁰ Ennek az eszmekörnek két hangsúlyos eleme jelentkezik a szövegben: középkori Bosznia hűbéri viszonya az Apostoli Szentszékhez, illetve a bobovaci királyi vár és temploma. Ez utóbbi ugyan nem Szent Illésnek, hanem Szent Mihálynak volt szentelve,¹¹ de ennyi, a történet kerekdedsége érdekében elkövetett csúsztatást Tomkónak igazán megbocsáthatunk.

Szorosan kapcsolódik a fenti értelmezési síkhoz a második tartalmi réteg: tágabban az oszmán területek egyházfegyelmének problematikája, szűkebben pedig a Gergely-naptár bevezetésének kérdése. Az Oszmán Birodalomban a sajátos viszonyok miatt féloldalasan konfesszionalizálódott katolicizmusnak nem állt a rendelkezésére megfelelő világi (vagy akár egyházi) hatalmi apparátus, amely biztosította volna, ha kell, akár erőszak árán is, a felekezeti normák betartását. Divatosan

⁷ MOLNÁR Antal: *A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában (13–17. század)*. = Limes (12.) 2000. 43–48.

⁸ DŽAJA, Srećko M.: *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München, 1984. 196–197.

⁹ MOLNÁR: *i. m.* 2002. (5. jegyzetben) passim.

¹⁰ DŽAJA: *i. m.* (8. jegyzetben) 216–218.

¹¹ ZIRDUM, Andija: *Karta srednjovjekovnih crkava na tlu Bosne i Hercegovine*. = Bosna Franciscana (9/15.) 2001. 198.

szólva: a társadalmi fegyelmezéshez a hódoltsági keresztény felekezeteknek csak igen szűkös eszközrendszer volt a birtokában.¹² Ez a hiány az egyházfegyelem számos terén, a papság és a hívek magatartásának kontrolljában érezte hatását. Ilyen körülmények között természetes, hogy az egyházi hatóságok kezében az isteni hatalom beavatkozása, a büntető csoda jelentősége megnövekedett, különösen azokban az esetekben, amikor a vallási határok szempontjából a felekezeti tudatos magatartás kifejezetten indokoltnak tűnt. A hódoltsági beszámolókból kiderül, hogy a misszionáriusok különösen a hitehagyás és az ünneptörés megakadályozása érdekében éltek a csoda eszközével.¹³

Ennek a problémakörnek egy sajátos, a felekezetek rituális elkülönülése szempontjából igen fontos eleme volt a Gergely-naptár bevezetése és az ünneprendnek az új időszámítás szerinti alakítása. Ugyanakkor talán egyetlen reform sem járt ennyi nehézséggel, hiszen a XIII. Gergely által 1582-ben elrendelt új időszámítás átvételéről Európa-szerte az állami hatóságok döntöttek. A felekezeti logika értelmében a katolikus országok már 1582-ben, vagy a következő években bevezették. A királyi Magyarországon 1588-ban, Erdélyben 1590-ben rendelkezett törvény az új időszámítás elfogadásáról, ugyanakkor Horvátországban már ezt megelőzően is általánossá vált a használata. A protestáns országokban viszont csak később, a 17–18. században vezették be a Rómából érkező új naptárt.¹⁴ Az Oszmán Birodalom európai felében a katolikus közösségek vezetői az új időszámítás átvételét döntő jelentőségűnek tartották saját, állandóan veszélyeztetett felekezeti identitásuk megőrzése érdekében, viszont a más vallásúakkal ápolt szoros gazdasági és társadalmi kapcsolatok és a világi (oszmán) hatalomnak az újítással szembeni ellenszenvé a gyakorlati megvalósítás elé igen komoly akadályokat gördített. Ennek a következtében a reform leginkább a katolikus közösségek belső megosztásához és súlyos viszályokhoz vezetett. A reformátusok között élő katolikusok (így a baranyai magyar vagy a Dráva-melléki horvát hívek) sokszor a török kiűzéséig ragaszkodtak a régi időszámításhoz, általában két megfontolásból. Egyrészt a reformot hitújításként, a terjesztőit pedig eretneknek értelmezve a régi naptárt az ősi hit próbakövének tartották, másrészt pedig az új időszámítás átvétele éppen ezeket a közösségeket szakította volna ki a hagyományos kapcsolatrendszerükből.¹⁵

¹² A felekezet-teória immár könyvtárnnyira duzzadt elméleti irodalmából itt csak egy, a katolikus felekezetszervezés története szempontjából kulcsfontosságú dolgozatra utalok: REINHARD, Wolfgang: *Was ist katholische Konfessionalisierung?* In: *Die Katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*. Hrsg. Wolfgang REINHARD und Heinz SCHILLING. Münster, 1995. 419–452.

¹³ MOLNÁR Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp. 2003. 110–111.

¹⁴ KNAUZ Nándor: *A veteristák*. = Századok (3.) 1869. 17–37.; NAGY Balázs: *A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon*. = Magyar Könyvszemle (102.) 1986. 60–67. Az új naptár horvátországi bevezetésére lásd: KLAJČ, Vj.[ekoslav]: *Novi koledar u Hrvatskoj i Slavoniji*. = Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva (1.) 1910–1911. 1–3.

¹⁵ MOLNÁR: *i. m.* 2003. (13. jegyzetben) 47–53., 79–84., 160.

Boszniában a ferencesek az ortodox egyház és a török hatóságok ellenállását is legyőzve már 1584-ben bevezették a Gergely-naptárt, Szlavóniában viszont ez csak lassabban és több áldozattal valósult meg.¹⁶ Ezt a lépésüket aztán 1622 után számos alkalommal felhasználták saját eredményességük és főleg a Szentszék iránti engedelmességük bizonyítására. Erre különösen is kedvező lehetőséget nyújtott, hogy az elvileg fegyelmezettebb jezsuiták az alkalmazkodási stratégia jegyében éppen a reform elhalasztását szorgalmazták, sőt ehhez a Római Inkvizíció engedélyét is megszerezték. A ferencesek a kiváltságaik megnyirbálását és a lelkipásztori munkából való kiszorításukat célzó szentszéki kísérletek idején melegítették fel a naptár kérdését: a bosnyák rendtartomány érdekeit leghatározottabban védő csoport 1628-ban alapos vizsgálatot végzett a naptárreform boszniai és szlavóniai történetéről, amelynek jegyzőkönyvét Rómába is megküldték. A Gergely-naptár bevezetése, a hódoltsági ferencesek Mária-kultuszt középpontba állító történelemszemléletének megfelelően, a legismertebb boszniai kegyhely, az olovói Madonna segítségével történt meg: a csodatévő szűz ugyanis csakis az új naptár szerinti ünnepen (augusztus 15-én) tett csodát, a régi időszámítást pedig negligálta. Ez olyan hatásos érvnek bizonyult, hogy még az oszmán hatóságok is fejet hajtottak előtte, és engedélyezték a katolikusoknak az új rendszer átvételét.¹⁷

Ebben a kontextusban kell értelmeznünk az 1629. évi pozsegai csoda-beszámolót is: részben a ferencesek munkájának nélkülözhetetlenségét és eredményességét, részben pedig egy aktuális lelkipásztori probléma isteni közbenjárással történt megoldását beszéli el. Az isteni büntetés egy olyan vidéken történt, amely egyrészt a ferencesek Száván túli expanziójának egyik legfontosabb, de mégis veszélyeztetett központjának számított, és ahol az új naptár bevezetése az átlagosnál is több nehézséggel járt.¹⁸ A szerző a kompozíció során több réteget is összecsisztat. Az ünneprontás hagyományos vétségét összekapcsolja az új naptár elutasításával, illetve maga a történet is két monda-típus együttes használatából áll össze: a munkával és a tánccal való ünneptörés motívumaiból. Különösen is figyelemreméltó éppen az Illés-nap kiválasztása, hiszen egy olyan szentről van szó, amelyet a katolikusok mellett az ortodoxok, sőt a muszlimok is nagy tiszteletben tartottak, esetében az új ünneprend révén való rituális felekezeti elhatárolódásnak még nagyobb a jelentősége.¹⁹

¹⁶ DRAGANOVIĆ, Krunoslav: *Über die Gründe der Massenübertritte von Katholiken zur „Orthodoxie“ im kroatischen Sprachgebiet.* = *Orientalia Christiana Periodica* (3.) 1937. 587–592.; TÓTH István György: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I. Roma – Bp. 2002. 125.

¹⁷ MOLNÁR: *i. m.* 2002. (5. jegyzetben) 225–226. A jegyzőkönyvet kiadta: TÓTH, István György: *The Introduction of the Gregorian Calendar and the Turks (The Investigation of the Bishop of Scardona in 1628)*. In: „*Quasi liber et pictura.*” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOVÁCS Gyöngyi. Bp. 2004. 581–588.

¹⁸ BUTURAC, Josip: *Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanija.* Zagreb, 1970. 182–183.

¹⁹ BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium. (A Mária-ünnepek és a jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából.) II.* Bp. 1977. 62–68.

A kétféle ünneptörés-motívumnak a középkor- és korai újkorban igen sokféle előfordulása ismert.²⁰ Az ünnepen végzett munka büntetésével számos esetben találkozunk a hódoltági forrásokban is: a tiltott időben dolgozók által elszenvedett legkülönfélébb balesetek (villámcsapások, esések és végtagtörések, ledőlt fák és kiszúrt szemek) mellett olvashatunk egyéb büntetésekről is: az ünnepnapon sült, véres belű kenyéren vagy a kővé, esetleg jégszoborrá válás általánosabb esetein túl például 1677-ben Baranyában kígyók és békák hada támadta meg a prédikáció helyett a földekre igyekvőket.²¹ Ennek a típusnak az irodalmi változatát a magyar költészetben Tompa Mihály fogalmazta meg.²²

Történetünkben viszont nem a munkavégzés szimpla büntetésével találkozunk, hanem Tomkó beleszötte a középkori legenda-anyag egyik ismert történetét, az ünnepen táncolók büntetésének motívumát. Ez a típus a hazai irodalomtörténeti kutatásban is kiemelt helyet foglalt el, mégpedig Arany János, „Az ünneprontók” című balladájának forrásproblémái miatt.²³ Katona Lajos mutatott rá először a ballada középkori legenda-gyökereire,²⁴ majd Binder Jenőnek, Katonának és Balogh Józsefnek sikerült a monda 11. századi, legősibb ismert változatát, a kölbigki táncosok történetét is felkutatnia.²⁵ Zlinszky Aladár és Katona fedezték fel azt a 18. századi ponyvanyomtatványt, amelynek szövegét, a monda egy későbbi változatát Arany saját verséhez felhasználta.²⁶ Az eredeti történet szerint a karácsony ünnepét a templom mellett tánccal megszenteltetlítő mulatozók a misézésben megakadályozott pap átkára egy éven át táncoltak, és csak a kölni püspök feloldozása után hagyták abba; többen azonnal meghaltak, míg mások egy életen át reszkettek.²⁷ A legenda több változatban terjedt el a középkori exemplum-gyűjteményekben, az

²⁰ UJVÁRY Zoltán: *Az ünneptörés – ünneprontás és a kővé válás hiedelme Bornemisza Péter postilláiban.* = A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. XXXVIII. Miskolc, 1999. 1193–1198.

²¹ MOLNÁR: *i. m.* 2003. (13. jegyzetben) 110.

²² „Az ünneprontók” című versében a regéci vár mellett álló, ember formájú kövekhez kapcsolódó legendát verselte meg: az Úr napján dolgozó testvérek Isten büntetéséből váltak kővé.

²³ Erre a szempontra Szörényi László hívta fel a figyelmemet a doktori értekezésem nyilvános vitáján 1999-ben, amit ezúton is nagyon köszönök.

²⁴ KATONA Lajos: *Arany Jánosnak „Az ünneprontók” cz. Balladája.* = Egyetemes Philológiai Közlöny (23.) 1899. 954–955.

²⁵ BINDER Jenő: *Párhuzamok Aranyhoz.* = Egyetemes Philológiai Közlöny (24.) 1900. 20–25.; KATONA Lajos: *Az „Ünneprontók”-hoz.* = Egyetemes Philológiai Közlöny (24.) 1900. 421–422.; BALOGH József: *Az „Ünneprontók”.* (*Széljegyzetek Arany balladájához.*) = Budapesti Szemle (197.) 1924. 71–80. Balogh a motívum vallástörténeti hátterét is feltárta: Uő: *Ünnep és ünneprontás. (Adalékok a középkori „temetői táncok” magyarázatához.)* = Etnographia – Népelet (37.) 1926. 113–121.

²⁶ ZLINSZKY Aladár: *Arany balladaforrásai.* = Irodalomtörténeti Közlemények (10.) 1900. 282–286.; KATONA Lajos: *Az ünneprontók.* = Etnographia (11.) 1900. 297–309.

²⁷ A német kutatás azóta a legenda filológiai kérdéseit és irodalomtörténeti jelentőségét is tisztázta: BORCK, Karl-Heinz: *Der Tanz zu Kölbigk.* = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Litteratur (76.) 1954. 241–320.

európai folkloristák számos népmondai megjelenését regisztrálták, az egyházi irodalom és a szájhagyomány között ide-oda vándorló motívum jellegzetes példaként.²⁸ A ferences prédikációkban való felhasználását a Laskai Osvátnál található előfordulása is bizonyítja.²⁹ Tomkó ezt a mondát építette bele invenciózusan a saját történetébe: a pozsegi ünnepontók ugyanúgy körtáncot jártak, 40 órán keresztül nem tudták abbahagyni, a táncolókat kívülről sem lehetett megállítani; őket is meglátogatta a püspök, akárcsak a kölbígieket – itt azonban az exorcizmus nem használt, csak a másnapi miseáldozat. És persze Pozsegán is életben maradt egy hírmondó, akárcsak Kölbígiekben.

A pozsegi ünnepontók históriája nyilvánvalóan kiemelkedik tehát a korabeli hasonló beszámolók, a missziós jelentések és jezsuita évkönyvek analóg történetei közül. Tomkó kitűnő kompozíciós érzékkel szerkesztette egybe a különböző funkcionális elemeket és motívumokat, a rövid történetbe a korabeli boszniai ferenceség és katolicizmus identitásának és önvédelmének több fontos argumentumát is beemelte. A kölbígi táncosok mondájának felhasználásával pedig egy évszázados legendatípust szőtt bele az elbeszélésébe, sajátos hódoltsági változatát nyújtva ezzel az Arany-balladával egészen a klasszikus magyar irodalomig elérő mondatkörnek.

3. A forrás

Accidente maraviglioso della morte repentina
di dodici persone, dopo haver ballato 40 hore continue,
per haver lavorato in campagna, il giorno di S. Elia
a sprezzatura del Calendario Gregoriano³⁰ occorso questo anno 1629
alli 22 di luglio appresso la città di Posega
in Slavonia sotto il dominio turchesco,
publicato per Tomaso Bosnese.

Una delle più antiche et certe piante, radicate dal Serafico Padre S. Francesco, è la famiglia chiamata communemente Provincia di Bosna Argentina, fondata dal stigmatizzato Patriarca in spatio di quelli quatro mesi, che egli si trattenne nelle parti di Slavonia tratenuto da contraria stagione alla sua navigatione per Egitto, con titolo di Vicaria Bosnese; che poi riesci feconda madre di tante figliolanzze, quante si vegono hoggi giorno per le provincie d'Ungheria, Polonia, Transilvania, Bulgaria, Romania, Albania, Ragugi, Dalmatia e Bosna Croatica, così chiamata a differenza della principale Argentina soprannominata. Quindi come parto legitima dell'infervorato padre, si conservò perpetuamente nel suo primiero fervore, senza essere riformata in alcun tempo; anzi havendo da quella preso il vero modello per la riforma della scritta disciplina

²⁸ Ezekre lásd a fentebb idézett tanulmányok adatait.

²⁹ TÓVAY NAGY Péter: „Szabad hát a táncz?” *A tánc motívuma a 16–17. századi magyar és latin nyelvű egyházi irodalomban.* = Sic Itur ad Astra (16.) 2004. 1–2. sz. 218–219.

³⁰ alatta áthúzva: in disprezzo del

minoritana, li gran padri, Berdardino da Siena, Giovanni da Capistrano, e Jacomo dalla Marca come quelli che in essa alcun tempo soggiornano. Onde dalli padri chiamati osservanti fu sempre riverita come tale, senza mandarvi sino al presente giorno commesso o visitatore dentro a quella.

E se gratia singolare, mercede alli meriti del gran Patriarca, è stata [pag. 347.] che tale si conservasse, singolarissimo privilegio della benignità divina si scorge, mentre tuttavia senza aiuto d'alcun altro clero o religione, sotto il duro giogo maometano non s'allunga punto dalle pedate apostoliche del suo progenitore, anzi usa più zelante tra continue insidie d'Infideli, Scismatici, Heretici e d'altre barbare nazioni³¹ mantiene puntualissimamente l'osservanza di tutti l'ordini della Santa Sede Apostolica, quali che non senza fatica tra alcuni popoli cattolici, o per dir meglio politici s'introducono quindi il Calendario dell'eterna memoria di Gregorio terzodecimo, quell'istesso anno che fu pubblicato in Roma, fu messo pratica con miracolosi avvenimenti in Bosna, corroborati ultimamente con successo delli più rari e meravigliosi, che la sprezzatura e temerità humana già mai dal rigor della divina giustizia habbia estorto. Occorso (per quanto s'ha per littere di persone degne di fede) nel seguente modo.

Posega, città del regno di Slavonia tra li fiumi Dravo e Savo verso li confini di Bosna, situata a canto il sorgo del fiume Oriava, tributario dell'istesso Savo, fu sempre nobile, non solo per il nome, che come capo comunicava di già al suo fertilissimo contado, et hoggi giorno lo presta al sangiacato turchesco, ma molto più per eminenti soggetti che inanti la sogettasse il Turco, si nell'arme come nelle littere segnalatissimi produsse. In questa città ritrovandosi alla cura spirituale di quelle reliquie et avanzugli del christianesimo tra le fiamme maomettane l'anno presente Frate Martino bosnese religioso di gran zelo e discretione, alli 15 di luglio giorno di Dominica, nell'annunciar tra la messa, come si costum in [pag. 348.] quelli paesi, le feste della prossima settimana, con straordinaria maniera raccomandò³² l'osservanza del giorno ventesimo dell'istesso mese, dedicato al Santo Profeta Elia, stimato sopra modo e tenuto tra li popoli slavoni, particolarmente tra Bosnesi, quali come per principal suo protettore riveriscono San Gregorio papa il magno, in segno d'essere antichissimi feudatarii della Sede Apostolica, così per secondo patrone honorano S. Elia, dal tempo che per segnalatissima vittoria riportata da formidabil nemici, avanti cinquecento anni, sotto principe Tvardko, se l'elessero per tale, con fabricarvi sontuosissimo tempio nella regale rocca chiamata Bobovaz;³³ onde dalli stessi Maomettani dominanti, poco meno che al pari delli Christiani, viene osservata la sua memoria. Aggiungendo³⁴ il buon curato con particolar premura l'obbligo, che ogni buon Catolico havea, di celebrar tal festa conforme al Calendario Gregoriano approvato per miracoli in quella patria, più tosto che al rito scismatico, con quelli protesti, che tra quella inselvatichita christianità a zelo religioso si conviene.

Quindi dopo la messa sentendosi al quanto travagliato nell'animo uno di quelli paesani principali, havendo per tal giorno apprestate l'opere, a fine di mieter il suo seminato, e per ciò spiegando il suo pensiero alla presenza de suoi famigliari, fu da quelli

³¹ betoldás: oltre la fruttuosa cura di quella christianità tutto

³² áthúzva: havendo [raccomanda]to

³³ A bobovaci királyi székhelyt I. Tvrtko (Kotromanic) bosnyák bán, majd király (1353–1391) építtette ki, vagyis a Tomkó által említett ötszáz év erős túlzás. A bobovaci uralkodói rezidenciára legújabbán: ANDJELIĆ, Pavao: *Kraljeva Sutjeska: stolna mjesta bosanskih vladara u XIV–XV stoljeća*. Sarajevo. 2004. A templom titulusára lásd a fentebb leírtakat.

³⁴ előtte áthúzva: Aggionse il buon

consigliato a voler transferir l'opera ad altro giorno, ma rispondendo egli, che in altro giorno dovendosi occupare ogn'uno nelli proprii seminati, non haverebbe havuto quella commodità d'opere, che in giorno di festa, la cui osservanza non havea creduto s'havesse a stimar quanto dal curato era stato espresso; quando sua moglie, come quella di Job, ovvero di Tobia, cominciò a dire che non occorreva mostrarsi tanto scrupoloso in riguardo dell'osservanza del Calendario Romano, poichè bene potevano transferire tal festa al giorno osservato dalli orientali, con proseguir le sue facende nel destinato giorno [pag. 349.] sogiungendo haver inteso che S. Elia viveva ancora, e che per ciò sarebbe meglio aspettare la sua morte, et honorarlo poi come li altri santi, che dopo essere passati all'altra vita vengono honorati e riveriti.

Al qual consiglio appigliandosi, ugualmente interessato e scioco marito, venuto il destinato giorno s'applica alla messe con la moglie et altri operarii che³⁵ ascendevano al numero di dodici, tutti congiunti in parentella insieme. Tra quali erano sette zitelle e di queste tre spose, con doi giovani pure sposi. E se bene mentre erano intenti all'opera, venissero ripresi da molti,³⁶ che oltre ivi vicino transitavano, tuttavia l'impertinente donna, con maniera burlevole rispondeva a tutti, quanto di già havea consigliato al marito. Così lavorando arrivorno al mezo giorno, quando preso il pranso, si sbrinsero insieme in ballo tondo usato in quelli paesi, a modo dell'antichi chori,³⁷ ma ecco che subito conforme al detto del salmo, mentre Adhuc escae erant in ore ipsorum, ira Dei ascendit super eos,³⁸ poichè volendo proromper nel canto, al tuono del quale si guidano simil balli, ammutirno tutti talmente, che non vi fu alcuno che potesse formar minima parolina, continuando però il ballo di continuo; et ancorchè hora mai verso notte, da molti che vi concorsero da campi vicini alla noscita di ballo, così mutolo e lungo, si procurasse a farli desister da quello, non fu però possibile a distaccarli, poichè per mossa che³⁹ alcuno s'adoprasse per separarli⁴⁰ per forza, molti che in ciò s'adopromo,⁴¹ tuttavia subito tornavano a ripigliarsi,⁴² sì che rimasero ballando anco la notte venente. Fatto giorno vi concorsero non solo tutti li terrazani a tal spettacolo, ma anco li habitanti dalle contade vicine, e tra questi moltitudine grandissima di Turchi, Scismatici, Heretici et altri.

E finalmente vi venne⁴³ Monignore Reverendissimo Frate [pag. 350.] Tomaso Ivkovich vescovo di Scardona, et amministratore del vescovato di Bosna e de paesi vicini, ne quali all'ora si trovava facendo visita per quella christianità.⁴⁴ Questo con il curato predetto usò tutti quelli esorcismi, sacre orationi et aspersioni, che in simil occasioni stimò opportune. Non però cessò l'ira di Dio sopra quella sventurata masnada di ballarini, che continuò muttola il ballo per tutto quel giorno di Sabato con la notte

³⁵ előtte áthúzva: in tutto

³⁶ utána áthúzva: altri

³⁷ utána két olvashatatlan szó áthúzva

³⁸ Ps 70, 30–31

³⁹ alatta áthúzva: se bene

⁴⁰ alatta áthúzva: perchè distaccassero

⁴¹ alatta egy olvashatatlan szó áthúzva

⁴² alatta áthúzva: congiungersi

⁴³ alatta áthúzva: corse

⁴⁴ Toma Ivković scardonai püspök és boszniai apostoli helynök (1625–1633) 1626 és 1630 között valóban többször vizitált Pozsegán és környékén. DRAGANOVIĆ, Krunoslav: *Izvjēšće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630.* = *Croatia Sacra* (4/7.) 1934. 65–78.

prossima. Venuto il giorno di Dominica, e perseverando l'infelici nel medemo stato, il vescovo con il curato rimettendo il tutto al voler divino, si tirorno alla chiesa per solennizar quel giorno con sacri⁴⁵ ossequii, tanto più che alla festa dominicale s'agiongeva la solennità della gran penitente S. Madalena,⁴⁶ quando cosa veramente maravigliosa, nel medemo tempo che li sacri ministri, dopo li santi officii, vengono all'atto dell'intervento sacrificio dell'altare, tutta quella sgratiata schiera che per quaranta hore continue havea girato⁴⁷ il penale suo trebbio, in un momento si vede cader per terra e rimaner insieme estinta, in fuori d'un giovine solo, che a caso passando per di là, mentre si dava principio al ballo, s'era congiunto con li medemi, poichè con tutto che continuato il ballare con essi, fusse parimente caduto in terra, si rizzò poco di poi vivo in piedi, per dover servir vivo banditore di successo maraviglioso, rimanendo l'altri dodici morti con spavento universale di tutti.

Che verificandosi in loro a punto quello che in tal giorno di Dominica protestò il Salvatore nel Santo Vangelo, Omnis arbor quae [pag. 351.] non facit fructum bonum, excidetur, et in ignem mittetur.⁴⁸ Et appresso anco quello che nell'Epistola dell'istesso giorno pronunciò l'Apostolo santo, Stipendia peccati [mors]⁴⁹ con misterio particolare delli divini giudicii, poichè in giorno segnalato per memoria di quella santa donna, quale per haver la⁵⁰ vanità delli suoi balli e passatempi lavato⁵¹ alli piedi del medico celeste, entrò a largo fiume di proprie lagrime, meritò d'ottener la vita al già quattro giorni sepolto fratello con tornarvi a nuova penitenza di trenta⁵² anni continui; una scrocca donna con le sue vanità non meno interessate che temerarie, dopo quaranta hore di mai più veduto ballo, sino alla morte eterna [di] dodici anime del suo parentelato,⁵³ con chiara evidenza quanto gradisca Iddio l'honore delli suoi santi, e l'ordini delli suoi vicarii tra mortali.

[Cenzor bejegyzése:] Imprimatur si videbitur. [Az aláírás olvashatatlan.]

(Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Ferrajoli vol. 723. pag. 346–351.)

⁴⁵ utána áthúzva: officii

⁴⁶ utána áthúzva: che per haver [három olvashatatlan szó] di già cambiato li suoi balli e passatempi, in fiumi di lagrime alli piedi del celeste medico, merito d'ottener la vita al fratello già quatro giorni sepolto

⁴⁷ alatta áthúzva: continuato

⁴⁸ Mt 7,19

⁴⁹ Rom 6,23

⁵⁰ utána áthúzva: sua

⁵¹ utána áthúzva: prima

⁵² alatta áthúzva: quaranta

⁵³ utána áthúzva: a spavente

ANTAL MOLNÁR

Troubles-fête à Pozsega en 1629*Oeuvre jusqu'ici inconnue de Ivan Tomko Mrnavić*

L'étude publie et analyse un écrit jusqu'ici inconnu de János Marnavics Tomkó (Ivan Tomko Mrnavić), que l'auteur avait retrouvé parmi les manuscrits de la bibliothèque Ferrajoli, conservée à la Biblioteca Apostolica Vaticana. Le texte nous conserve une histoire, souvent représentée dans le folklore européen, décrivant la punition céleste du trouble-fête, déroulé en 1629, à Pozsega, en Slavonie. Le récit composé des idées préliminaires, et des éléments de la matière de la légende de plusieurs siècles, est rédigé par une composition de texte tout à fait consciente, de vision fonctionnelle. L'histoire du prodige renvoie à plusieurs points à la crise intérieure de l'Église catholique bosniaque et slavone des années 1620, aux buts de l'organisation de missions, aux efforts à créer l'identité du catholicisme des franciscains bosniaques. L'écrit relate d'une part le succès et l'indispensabilité de l'activité des franciscains, d'autre part la résolution d'un problème pastoral actuel par l'intervention divine. L'histoire des troubles-fête se distingue parmi les comptes-rendus, les relations de mission et des histoires analogues des annales jésuites. Les différents éléments et motifs fonctionnels sont rédigés avec un sens de composition excellent de l'auteur, dans la brève histoire il présente plusieurs arguments importants de l'identité et de l'autodéfense du catholicisme et de l'ordre franciscain bosniaque de l'époque. Par l'emploi de la légende des danseurs de Kölbígk il a inséré dans son ouvrage un type de légende de plusieurs siècles, présentant une variante spéciale du territoire sous conquête ottomane, de la légende qui par le ballade de János Arany survit jusqu'à la littérature classique hongroise.

SZÁRAZ ORSOLYA
Paolo Segneri művei Magyarországon

Az olasz irodalomtörténetben „az ékesszólás fejedelme”-ként aposztrofált¹ Paolo Segneri (1624–1694) nevét a magyar szakirodalom elsősorban a 18. század elején Magyarországon is meghonosodó, általa kidolgozott missziós módszer miatt tartja számon.² Elsőként Várady Imre könyvében találunk utalásokat arra, hogy műveinek magyarországi hatása sem elhanyagolható,³ majd Bán Imre tesz észrevételeket Kaprinai István⁴ és Segneri devóciós könyveinek kapcsán.⁵ Legutóbb Várady könyvére támaszkodva Sárközy Péter hangsúlyozta a Segneri-művek hazai jelenlétének fontosságát.⁶

Mindezideig azonban nem készült olyan munka, amely művei magyarországi recepciójának adatokkal is alátámasztott bemutatását tűzte volna ki célul, éppen ezért ezúttal e hiánynak – legalább is részleges – pótlására vállalkozunk. A tanulmány első része a Segneri által írt vagy neki tulajdonított Magyarországon megjelent könyveket tekinti át, második része könyv- és könyvtártörténeti források felhasználásával kíván az olasz jezsuita műveinek hatástörténetéről árnyaltabb képet adni.

A felhasznált források köre három csoportra terjed ki: egyházmegyei, érseki könyvtári katalógusokra, eltörölt szerzetesrendek kéziratok könyvjegyzékeire és szerzetesi könyvtári katalógusokra, végül a canonica visitatiók alkalmával készült,

¹ RISI, Nicola: *Il principe della eloquenza sacra in Italia: il padre Paolo Segneri della Compagnia di Gesù*. Bologna, 1924.

² FAZEKAS István: A „Missio Segneriana” kezdetei Magyarországon (1714–1717). In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk.: HORN Ildikó. Bp. 1993. 410–431.

³ VÁRADY Imre: *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*. Roma, 1934. I. 241, 246–247.

⁴ BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp. 1971. 90.

⁵ BÁN Imre: *Panoramica della letteratura ungherese dal 1686 al 1772*. In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*. Szerk.: KÖPECZI Béla, SÁRKÖZY Péter. Bp. 1982. 281.

⁶ SÁRKÖZY Péter: *La letteratura religiosa italiana nel Settecento ungherese da Segneri a Muratori*. In: *Paolo Segneri: un classico della tradizione cristiana. Atti del convegno internazionale di studi su Paolo Segneri nel 300. anniversario della morte (1624–1694), Nettuno 9 dicembre 1994, 18–21 maggio 1995*. Szerk.: Andrea FEDI, Rocco PATERNOSTRO. New York, 1999.

nyomtatásban megjelent könyvlistákra. Ezek részletesebb ismertetésére a dolgozat második fejezetében kerül sor.

A tanulmány – elsősorban a kvantitatív vizsgálat eredményeit felhasználva – olyan következtetéseket igyekszik megfogalmazni, amelyek a Segneri-művek használatának összefüggéseire hívják fel a figyelmet. Mivel a források említett három köre az egyházon belül három különböző helyzetű csoporthoz (felsópapság, szerzetesek, alsópapság) kapcsolódik, ami egyben a használók három körét is jelenti, a hazai Segneri-recepció egy szeletének bemutatása mellett a tanulmány a 18. századi katolikus művelődés alaposabb megismeréséhez is hozzájárulhat.

I. Segneri műveinek magyarországi kiadásai

Paolo Segneri nemcsak a kötetek számát tekintve hagyott gazdag életművet maga után, hanem a témákat és a műfajokat illetően is. Művei között találunk prédikációkat,⁷ morálteológiával, pasztorációval és vallásgyakorlattal foglalkozó köteteket,⁸ devóciós könyveket,⁹ a Mária-kultuszt propagáló írásokat,¹⁰ és teológiai, apologetikai munkákat is.¹¹ Az imént felsoroltakon kívül további két munkát adtak ki a neve alatt,¹² amelyek Sommervogel szerint először a szerző megjelölése nélkül, majd később egyes kiadások az ő nevével jelentek meg. Valódi szerzőjük Giovanni Pietro Pinamonti, Segneri missziós társa volt.¹³

Paolo Segneri munkái közül az első igen hamar, 1697-ben, csupán három évvel a halála után jelent meg Magyarországon latinul.¹⁴ Az *Il confessore istruito* című viselő írás egy másik első hellyel is büszkélkedhet: hazánkban a legtöbb kiadást – szám szerint tizenegyet – ez a Segneri-mű érte meg. A könyv a gyóntatóknak, pon-

⁷ *Panegirici sacri*. Bologna, 1664. *Quaresimale*. 1679, Firenzében és Velencében is. *Prediche dette nel Palazzo Apostolico*. Róma, 1694.

⁸ *Il Penitente istruito*. Bologna, 1669. *Il Confessore istruito*. Brescia, 1672. *Il cristiano istruito nella sua legge*. Firenze, 1686. *Il Parroco istruito*. Firenze, 1692.

⁹ *La manna dell'anima*. Bologna–Milano, 1673–1680. *Esposizione del Miserere*. Firenze, 1692.

¹⁰ *Il divoto di Maria Vergine*. Bologna, 1677. *Il Magnificat* [befejezetlen]. Posztumusz kiadások: 1701, Parma (összes műve részeként) és Velence, 1702.

¹¹ *L'incredulo senza scusa*. Firenze, 1690. *Concordia fra la Fatica e la Quiete nell'Oratione*. Firenze, 1680.

¹² A két mű: *Specchio che non inganna* és *Vera sapienza*.

¹³ SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles, 1896. VII. 1088. (A továbbiakban: SOMMERVOGEL).

¹⁴ SEGNERI, Paulus: *Instructio Confessarii, sive Opusculum, in quo traditur praxis cum fructu administrandi sacramentum poenitentiae*. Tyrnavia, 1697.

SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. Az 1473–1711 között megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. II. 1902. (A továbbiakban: RMK) SOMMERVOGEL VII. 1058.

tosabban a kezdő gyóntatóknak szól, akiket tizenhárom fejezeten keresztül vezet, hogy megismertesse velük a gyakorlati hitélet e fontos részét. A mű teljes címében Segneri írását a missziók számára ajánlja, amelyek egyik fő célkitűzése a vallásgyakorlat fellendítése, ezen belül a gyónások számának gyarapítása volt. A praktikus tanácsokat megfogalmazó kézikönyvnek elsősorban a missziós atyák és a pap-ság vehette hasznát.

Az *Il confessore istruito* első magyarországi kiadását egy évvel később, 1698-ban követte a második, amely társulati kiadványként¹⁵ látott napvilágot Nagyszombatban: a papi szeminárium Gyertyaszentelő Boldogasszony Társulatának tagjai kapták ajándékba.¹⁶ Ezt követően kilenc alkalommal jelent meg, az utolsó 1779-ben. Közülük kettő az *Il penitente istruitó*val közös kiadásban 1719-ben és 1725-ben, mindkétszer Nagyszombatban.¹⁷

Az editiók mindegyike latin nyelvű. A kiadások helye hét esetben Nagyszombat,¹⁸ egy-egy esetben Kassa¹⁹ és Eger.²⁰ A fennmaradt példányok azt mutatják, hogy Segneri munkájához számos alkalommal hozzákötötték a nagyszombati és a kassai diákok téziseit, vagy a tanárok előadásait.

A kiadások számát tekintve a második helyen a plébánosok számára írt *Il parroco istruito* áll nyolc magyarországi megjelenéssel.²¹ A latin nyelven kiadott mű több alkalommal 'liber gradualis'-szal egybekötve jelent meg.

Az *Il parroco istruito* című munka huszonegy fejezetéből három, *Trivium Sacrum Animarum Ductoribus Propositum* címmel a nagyszombati Gyertyaszentelő Boldogasszony Társulat ajándékkönyveként jelent meg 1700-ban²² és 1707-ben²³ a kong-

¹⁵ A barokk kori társulati kiadványokról lásd: KNAPP Éva: *Pietás és irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Bp. 2001.

¹⁶ SEGNERI, Paulus: *Instructio confessarii, sive opusculum in quo traditur praxis cum fructu administrandi sacramentum poenitentiae*. Ab Alma Sodalitate B. M. Virginis sub titulo Purificatae, in Collegio Generali Cleri regni Ungariae erecta & Confirmata. In Xenium Illustrissimis, Reverendissimis, Spectabilibus ac Magnificis, Admodum Reverendis DD. Consodalibus in eadem Virgine Purificata conjunctissimis. Oblatum & Dicitum. Tyrnavia, Typis Academicis, 1698.

SZTRIPSZKY Hiador: *Bibliographia Hungariae. Magyarországi könyvészet 1472–1711. Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások*. Bp. 1967. I. 2688.

¹⁷ SEGNERI, Paulus: *Instructio confessarii et poenitentis*. Tyrnavia, 1719. PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. Bp. 1891. III. 1. 363. (A továbbiakban: PETRIK) SEGNERI Paulus: *Institutio confessarii et poenitentis*. Tyrnavia, 1725. PETRIK V. 460.

¹⁸ 1716-ban, PETRIK VII. 471. 1719-ben, PETRIK VII. 459. SOMMERVOGEL VII. 1058. 1727-ben, PETRIK V. 460. SOMMERVOGEL VII. 1058. 1730-ban, PETRIK VII. 470–471. 1733-ban, PETRIK VII. 471. Lásd még: előző két lábjegyzetet.

¹⁹ 1734-ben, PETRIK VII. 470.

²⁰ 1779-ben, SOMMERVOGEL VII. 1059.

²¹ Tyrnavia, 1746, 1749. PETRIK III. 1. 363. Agria, 1759, 1779 a többit lásd 12–16. lábjegyzetek.

²² RMK II. 2021.

²³ RMK II. 2302.

regáció papi pályára készülő vagy papként működő tagjai számára. A kiválasztott fejezetek a prédikációval,²⁴ a gyermekek nevelésével²⁵ és az eltévelyedett hívek jó útra vezetésével foglalkoznak.²⁶ A szerző mindhárom részben hangsúlyozza a címekben megjelölt feladatok fontosságát és e papi kötelességek elmulasztásának súlyosságát. A szabályok, a tanácsok egymondatos megfogalmazását szemléletes példák, hasonlatok követik, amelyek egy valóban gyakorlatorientált papi segéd-könyvvé teszik a művet.

A prédikáció kapcsán megfogalmazott útmutatások összhangban vannak Segneri nagybőjti prédikációi előszavában írottakkal. A prédikáció célja a tanítás, ezért a beszédek témái a hitigazságok legyenek, amelyeket azonban mindig olyan formába kell önteni, hogy a hallgatóság könnyen megértse azokat. Az 'accomodatio' mint a prédikátor egyik legfontosabb feladata többször is említésre kerül.

A gyerekek nevelésének szentelt fejezet a katekétikai oktatás mellett kitér a szülők felelősségére is, akiktől kötelességük elmulasztása esetén akár a szentségek kiszolgáltatása is megtagadható. A nevelés módjáról kifejtett nézetekben a jezsuita oktatás elvei köszönnek vissza. A papnak a gyerekekhez szelíden, kedves szavakkal, ígérekkel és ajándékokkal kell megtalálni az utat, a büntetés egy másik, erre kijelölt személy feladata kell hogy legyen.

A prédikáció mint a bűnök kijavításának nyilvános módja (*correzione pubblica*) ki kell, hogy egészüljön a pap és a bűnös közötti személyes beszélgetéssel is (*correzione privata*). Erről értekeznek a szerző a harmadik fejezetben. A feddésnek tanítással kell párosulnia, s hogy mindez meghozza gyümölcsét, a lelkipásztornak három képességre van szüksége: a 'caritas'-ra, a 'prudentiá'-ra és a 'virtus'-ra.

A fejezetek rövid ismertetése után nyilvánvaló, hogy a mű hasznos olvasmány lehetett a leendő és hivatását már gyakorló magyar papság számára is. Ezt támasztja alá a további edíciók megléte is. A teljes mű 1716-ban Nagyszombatban jelent meg a pozsonyi jezsuita Angyali Üdvözlet Társulat kiadásában,²⁷ majd az említett három fejezet, más szerzők munkáiból vett részletekkel kiegészítve *Summa pastoralis officii* címmel.²⁸ Ez utóbbi a római Collegium Germanicum Hungaricum egykori diákja,²⁹ Zerdahelyi Gábor nevéhez fűződik, aki 1800-ban Besztercebánya megyéspüspöke lett, s ez alkalomból megjelentette, majd Várady szerint egyházmegyéje minden papjának el is küldette a könyvet.³⁰

Segneri *Istruito*-sorozatának harmadik kötete, az *Il penitente istruito* öt alkalommal jelent meg hazánkban, kétszer az *Il confessore istruito* című munkával

²⁴ Di quali mezzi habbia il parrocco da valersi nella sua Predicazione a renderla fruttuosa.

²⁵ Quale sia la via da tenersi nella Istruzione particolare de' Fanciulletti.

²⁶ Come dovrà il Pastore correggere i traviati, per adempir le sue parti.

²⁷ *Parochus instructus*. Deiparae ab Angelo Gabriele salutatae parthenii Psonienses in strenam obtulere. Tynnaviae, Typ. Acad., [1716]. PETRIK V. 460.

²⁸ *Summa pastoralis officii*. Vacium, Typis Antonii Gottlieb, 1801. PETRIK III. 1. 363.

²⁹ VERESS Endre: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai, I: Anyakönyv (1559–1917)*. Bp. 1917. 199–200.

³⁰ VÁRADY Imre: *i. m.* II. 246–247.

együtt,³¹ de mindannyiszor latin nyelven.³² Ezt a művet is többször a vitatételekkel egybekötve adták ki, s egy alkalommal a pozsonyi Angyali Üdvözlés Társulat ajándékkönyve volt.³³ Segneri ezzel az írásával a híveket a gyónásra akarta felkészíteni, amelyre a legalkalmasabb eszköznek az alapos lelkiismeretvizsgálatot tartotta. A gyónás fontosságát folyamatosan hangsúlyozva nem egyszer kitért azon büntetések bemutatására, amelyeket a meg nem gyónt bűnök vonnak maguk után.

Magyarországon négy alkalommal látott napvilágot a *Vera sapienza* olyan kiadása, amely szerzőként Paolo Segnerit jelölte meg. A magyar fordításban az *Igazán való bölcsesség* címet kapta. Az első 1705-ös bécsi megjelenést³⁴ két másik magyar nyelvű kiadás követte: 1740-ben³⁵ és 1763-ban³⁶ Kassán. Egy pozsonyi német nyelvű edíció³⁷ kívül létezik még két kassai kiadás is, melyek az eperjesi Nagyboldogasszony Társulat kiadványaként jelentek meg.³⁸

A mű a jezsuita lelkigyakorlatos könyvek sorába illeszkedik, követi azok szerkezeti sémáját: a hét minden napjára tartalmaz egy-egy elmélkedést, amelyeket imádság követ. A bűnről és annak következményéről, a büntetésről való meditációhoz, vagyis az értelmi megfontoláshoz, az imádság révén az érzelmi mozzanat is szorosan hozzákapcsolódik. A mű deklarált célja: receptet nyújtani az olvasóknak, „miként lehessen embernek az Isteni Félelmet meg-tanúlni, és a' bűnnek el-távoztatásából, a' bűnnek büntetését el-kerülni.”³⁹

Hasonlóképpen az egyéni áhítatgyakorlatra tanító munka, a *Specchio che non inganna* című könyv az iméntihez hasonlóan hét elmélkedést tartalmaz. A mű két alkalommal latinul,⁴⁰ egyszer magyarul jelent meg.⁴¹ A könyv segítségével az olvasó

³¹ Lásd a 17. és a 18. jegyzetet.

³² Tyrnavia, 1727. PETRIK III. 1. 363. SOMMERVOGEL VII. 1055. Agria, 1779. SOMMERVOGEL VII. 1056.

³³ *Instructio poenitentis. ...sodalibus Beatissimae Virginis Mariae ab Angelo Salutatae in strenam oblata Posonii, 1730.* PETRIK VII. 471.

³⁴ *Igazán való Boelcsesség avagy mindennapi idvoességes gondolkodás az isteni félelemroel, és A' Bűnnek büntetéséről.* A' Jesus Társaságabéli P. SEGNERI Pál írásából. És más azon szent Társaságabéli Szerzetesnek oktatása a' szent Gyónásról. Nyomtatott Bécsben Schlegel János György által, 1705. RMK I. 1700. PETRIK VII. 470.

³⁵ PETRIK III. 1. 363.

³⁶ PETRIK VII. 470.

³⁷ *Wahre Weisheit, oder nutzliche Betrachtung die heilige Forcht Gottes zu erhalten; für jedwedern Tag der Wochen abgetheilet.* Pressburg, [1736–1740], Royerin. PETRIK VII. 471.

³⁸ *Facilis descensus Averni, sed et revocatio exinde gradus fortunata, seu salutaris ad inferos descensus hominibus christianis propositus...* Cassovia, 1721. PETRIK III. 363. Cassovia, 1722. PETRIK VII. 470.

³⁹ *Igazán való Boelcsesség.* Ajánló levél A' Kegyes Olvasóhoz.

⁴⁰ *Speculum non fallax, seu doctrina speculativa et pratica de cognitione ipsius, explicata septem considerationibus, distributis in singulos hebdomadae dies.* Agria, 1795. PETRIK III. 1. 363. Tyrnavia, 1803. PETRIK III. 1. 363.

⁴¹ *Igazat mutató tükkör, vagy a magunk esmeretéről-való tudomány, és annak gyakorlása. Hét elmélkedésre fel-osztva, a hétnek napjai szerént.* Vác, 1799. PETRIK III. 1. 363.

mintegy tükörben látva megismeri önmagát, azaz belátja önmaga semmisségét, majd az alázatosságot gyakorolja (Isten iránt, önmaga iránt és felebarátja iránt), végül egy imával fejezi be a lelkigyakorlatot.

A 17–18. századi magyarországi Segneri-kiadások közül a Mária tiszteletét terjesztő *Il divoto di Maria Vergine* című könyvet kell még megemlíteni,⁴² amelynek egyes részletei *Defensio Beatae Virginis Mariae* címmel 1721-ben a Mária-kultusz védelmében láttak napvilágot Nagyszombatban.⁴³

Az olasz irodalomtörténetben elsősorban hitszónokként számon tartott Segneri prédikációi csak a 19. század végén, a 20. század elején jelentek meg Magyarországon. Segneri nagybőjti prédikációit egy felvidéki plébános, Szokolszky Bertalan fordította le,⁴⁴ aki a következőképp indokolta választását:

„Egy nagypénteki szentbeszédet hallgattam meg egy ízben. Remek volt. Krisztus keserves kinszenvedéséről szólt. A szónok fölkísérte Krisztust a Golgothára; ott állott a megrendítő dráma befejeztéig, míg nem elhangzott a szeretet Áldozatának utolsó kiáltása: »Beteljesedett.« Oly megrázó szavak kíséretében mutatott rá minden lépten a kínlódo Megváltóra! Mithacsak szívem mélyébe csorgott volna az a véres verejték, mely főséges homlokán gyöngyözött; egész valómon előmlött a fájdalom, szemeimből könyök peregtek... A beszéd Segneriéé vala.»⁴⁵

A nagybőjti prédikációk első húsz szentbeszéde 1894-ben Sátoralja-Újhelyen (sic!) jelent meg, majd a teljes mű két kötetben ugyanott 1901-ben.⁴⁶ A fordító Szokolszky Bertalan 1868-ban született Kassán. Tanulmányait Kisszebenben, Eperjesen és Kassán végezte. 1890-ben a mónosbéli Elek Dezső családjánál volt nevelő. 1891-ben szentelték pappá. Több helyen káplán volt, majd Szilvásújfaluban lett plébános és szentszéki tanácsos. Segneri nagybőjti prédikációinak fordításán kívül Szokolszky semmilyen más olasz tárgyú munkát nem publikált. Mindaddig nem sikerült semmilyen adatot találni arról, hogy milyen eseményre utal a prédikációkhoz írt előszavában.

A 19. század folyamán egy egri egyházmegyes pap, Buziássy László⁴⁷ fordította le a *Cristiano istruito* szent miséről szóló fejezetét, amely *A pesti növendék-papság magyar munkálatai VI.* kötetében jelent meg 1839-ben,⁴⁸ majd 1931-ben egy erdélyi katolikus apátplébános fordításában látott napvilágot Segneri befejezetlen írá-

⁴² A műnek több bécsi kiadása (1679, 1713, 1759, 1767) is volt, melyek rendre feltűnnek a korabeli magyarországi könyvjegyzékeken.

⁴³ PETRIK I. 511.

⁴⁴ *Catalogus Cleri Cassoviensis*. Cassovia, 1899, 1908. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* Bp. 1891–1914.

⁴⁵ *Segneri Pál nagybőjti szent beszédei I.* Sátoralja-Újhely, 1894. Előszó.

⁴⁶ Várady szerint a kötet a papság egyik legkedveltebb segédkönyve volt, azonban állítása alátámasztására nem hoz semmilyen hivatkozást. VÁRADY Imre: *i. m.* 362.

⁴⁷ SZINNYEI József: *i. m.* I. 1891. 1431. Adatát helyesbíti GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1942. IV. 325.

⁴⁸ PETRIK II. 794.

sa, a *Magnificat*, amely egyben az utolsó a hazánkban kiadott Segneri-művek sorában.⁴⁹

Az olasz jezsuita magyarországi kiadástörténetének áttekintése után megállapítható, hogy a morálteológiával és a gyakorlati hitélettel foglalkozó könyvek vannak túlsúlyban. Segneri e munkái a tridenti zsinat utáni olasz papság számára, a zsinati reformszellem jegyében íródtak. Céljuk egy feladatait ismerő és végre is hajtó, elhivatott, a vallásgyakorlat fellendítésén munkálkodó papság felnevelése volt. Az olasz jezsuita e művei a 17. század második felében készültek, megszületésük és népszerűségük mutatja, hogy a tridenti zsinat reformjai Itáliában nem úgy teljesültek, ahogyan azt kidolgozóik elképzelték. Az egyház száz évvel a zsinat után is a képzett és kötelességeit nem elhanyagoló papok hiányával küzdött. Segneri mint misszionárius közvetlen tapasztalatokat szerezhette erről a problémáról, amelynek orvosolása a belső missziók egyik célja volt. Nem véletlenül szerepel az *Il confessore istruito*, az *Il penitente istruito* és az *Il parrocco istruito* címében: „a szent missziók nagyobb hasznára”,⁵⁰ mely műveket a lipótvári missziósállomás 1773-as könyvjegyzéke szerint nemcsak az olasz misszionáriusok forgattak haszonnal, hanem a magyarországi jezsuita missziós atyák is.⁵¹ Az említett három íráson kívül négy másik latin nyelvű, egy olasz és egy német munka is szerepel Segneri neve mellett a könyvlistán.

A Magyarországon megjelent művek kiadási dátumai igen egyértelműen mutatják, hogy az olasz jezsuita írásai az első, 1697-es kiadástól kezdve egészen a 18. század végéig folyamatosan jelen voltak a hazai könyvkiadásban,⁵² a kiadásra kiválasztott könyvek pedig jelzik, hogy a szerző szerteágazó írói tevékenységéből a papi feladatokkal foglalkozó, gyakorlati szemléletű munkák kaptak nagyobb figyelmet a magyar szellemi életben.

Az egyházmegyék a török hódoltság megszűnése után, csak a 18. században kezdtek újjászerveződni. A század főpapjai, akik többsége a római Collegium Germanicum Hungaricumban tanult, a tridenti reform támogatói és végrehajtói lettek hazánkban. A reform feladatai közé tarozott a színvonalas magyarországi papkép-

⁴⁹ *Magnificat – olasz jezsuita atyának a halál által megszakított hatyudala*. Olaszból fordította Péter Antal. Brassó, 1931.

⁵⁰ „Per maggior utile delle sacre missioni”.

⁵¹ *Elenchus librorum missionis Leopoldopoliensis 1773*. ELTE Könyvtár, Kézirattár. Jelzete: J 8.

⁵² Ezért nem helytálló, amikor megállapításában Knapp Éva kivonja Segneri írásait azon művek köréből, amelyek „konkrét társulathoz kapcsolódó kiadásaiakon kívül Magyarországon is többször megjelentek, mindegyiket több nyelvre lefordították és számos helyen kiadták, s a 17–18. századi Európában széles körben ismert olvasmányanyagoknak tekinthetők.” KNAPP Éva: *i. m.* 66. Segneri műveinek több magyarországi, társulathoz nem köthető kiadása is van, továbbá az említett időszakban sok nyelvre lefordították. Lásd SOMMERVOGEL VII. 1050–1089. VIRGIL, Câdea: *Interférences culturelles au Levant: Les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc.* = *Revue des Études Sud-Est Européennes* (27.) 1989. 49–63.

zés megszervezése, a plébániaszervezés, a helyes vallásgyakorlat elsajátíttatása és a hitélet fellendítése. Segneri latin nyelvű munkái használati funkciójukat tekintve a leendő és a gyakorló papok tankönyvei, segédkönyvei lehettek, a társulati kiadványok pedig a katolikus közösségek vallásgyakorlatának formálói.

A Segneri műveként megjelent lelkigyakorlatos könyvek az Istennel való személyes kapcsolat megteremtésének igényét elégítették ki. A hét minden egyes napjára rendelt elmélkedések a 18. században igen népszerű jezsuita kegyességi írások sorába tartoznak. E művek megírásakor és olvasásakor a jezsuita szellemiségben igen hangsúlyosan megjelenő 'pietas' eszményéhez való közelebb kerülés vágya motiválta a szerzőket és az olvasókat egyaránt. A Szent Ignác-i *Exercitia spirituali*ából merítő devóciós művek iránt megnövekedett érdeklődés motiválhatta e munkák magyarra fordítását, amelyek így a latin nyelvet nem ismerő olvasók számára is hozzáférhetővé váltak.

Igen szembetűnő ugyanakkor a Segneri-prédikációk csekély száma. Három prédikációs kötetből csupán egy jelent meg hazánkban, az is – a többi kiadáshoz képest – igen későn, továbbá a *Cristiano istruito* című munkájának sincs magyar kiadása. Ez utóbbi első része a keresztény vallás előírásait tartalmazza, a második a bűn következményeivel foglalkozik, a harmadik különböző megoldásokat kínál arra, hogyan kerülhető el és hogyan tehető jóvá a bűn.⁵³ A nyolcvankilenc beszélgetés mindegyike témát, érveket adhat a prédikációnak, ahogyan az a mű szerzőjének szándéka is volt:

„Ezeket az írásokat elsősorban a hitszónokoknak szánom, nem kétséges, de olvasásuk hasznos lehet bárki számára, legyen az bármilyen rendű személy...”⁵⁴

Érthetőbb a teológiai, apologetikai munkák hiánya. Segneri olyan teológiai kérdésekkel foglalkozott (kvietizmus, probabilizmus), amelyek nem kaptak visszhangot a 18. századi magyar teológiai gondolkodásban, ezért azok kevésbé tarthattak számot az olvasók érdeklődésére.

II. Paolo Segneri művei Magyarországon

II.1. Segneri-kötetek a katolikus egyházi gyűjteményekben

A Segneri-művek magyarországi kiadásainak számbavételén kívül a magyarországi Segneri-recepció megismerésének értékes forrásai a könyvtári katalógusok. E kutatási irány kidolgozására egyelőre hét hazai katolikus gyűjtemény katalógu-

⁵³ SEGNERI, Paolo: *Cristiano Instruito nella sua legge. Ragionamenti morali*. Torino, 1881. 6.

⁵⁴ SEGNERI, Paolo: *Cristiano Instruito nella sua legge. Ragionamenti morali*. Torino, 1881. *Dichiarazione dell'opera*. 8. (Saját fordítás.)

sának tételei állnak rendelkezésre. Ismerjük az egri, az esztergomi, a győri, a kalocsai, a pécsi, a székesfehérvári és a váci egyházmegyei és püspöki könyvtárak katalógusaiban szereplő Segneri-köteteket. Egerben 27, Esztergomban 53, Győrött 30, Kalocsán 53, Pécsen 18, Székesfehérváron 21 és Vácott 64 Segneri névvel szereplő katalóguscédula van. Az összesítés a katalógusok adatai alapján készült.

A könyvtárak mindegyikét a 18. század folyamán, a püspökségek újjáalapítása nyomán hozták létre, vagy könyvállományuk számottevő gyarapodása ebben az időszakban következett be. A hét könyvtári katalógusban összesen 266 Segneri-mű szerepel, amelyek a következőképpen csoportosíthatók:

1. vallásgyakorlattal és papi feladatokkal foglalkozó morálteológiai művek (*Il confessore istruito, Il penitente istruito, Cristiano istruito, Il parroco istruito*)
2. prédikációk (*Panegirici sacri, Quaresimale, Prediche dette nel Palazzo Apostolico*), prédikálással foglalkozó elméleti munka (a Segnerinek tulajdonított *Arte di predicar bene*)
3. aszketikus irodalom (*La manna dell'anima, Vera sapienza, Specchio che non inganna, Esposizione del Miserere*)
4. Mária-kultuszhoz köthető munkák (*Il divoto di Maria Vergine, Magnificat*)
5. Teológia, apologetika (*L'incredulo senza scusa, Concordia fra la Fatica e la Quietè nell'Oratione*)
6. Összes művei

Az első helyet illetően az eredmény megegyezik a kiadástörténetnél tapasztalattal, azaz a mindennapi keresztényi életre és a papi hivatást gyakorlók számára hasznos könyvek találhatók meg a legnagyobb számban a könyvtárakban is. Az ebbe a csoportba tartozó három, hazánkban is megjelent Segneri-mű körülbelül egyforma arányban szerepel (*Il confessore istruito* 21, *Il penitente istruito* 21, *Il parroco istruito* 23), de mindhárom felülmúlja a *Cristiano istruito*-kötetek száma (34), amelynek azonban nincs hazai kiadása. A fentebb már említett igen terjedelmes mű a helyes keresztényi magatartás elsajátításán kívül a papság prédikátori kötelességeinek teljesítéséhez is segítséget kívánt nyújtani.

A katalógusokban szereplő prédikációs köteteket vizsgálva más kép bontakozik ki előttünk, mint a kiadástörténet kapcsán. Míg a magyarországi kiadások között csak a 19–20. század fordulóján jelentek meg az olasz jezsuita prédikációi, addig a könyvtárakban igen sok 17–18. századi edíciójuk jelen van. Közülük messze a legtöbb a Segneri főművének tartott *Quaresimalék* száma (43), körülbelül feleannyi a *Panegirici sacri* köteteké (21), ugyanakkor elenyésző a kevésbé sikerült beszédek sorában számon tartott, *Prediche dette nel Palazzo Apostolico* című munkáé (2).

Hogy a kegyességi írások csoportja a harmadik helyre került az egyes Segneri-művek számát összesítő listán, az egyetlen műnek, a *Manna dell'anima*-nak köszönhető. Ez a kötet az év minden egyes napjára egy-egy elmélkedést nyújt a hívőknek, ugyanakkor a meditációk prédikációk kiindulópontjaként is szolgálhatnak. A *Manna dell'anima* egyértelműen a Szent Ignác-i Lelkigyakorlatokra épül, annak módszereit és témáit alkalmazza. A másik három ide sorolt könyv (*Vera sapienza, Specchio che non inganna, Esposizione del Miserere*) könyvtáranként egy-öt példányszámmal van jelen.

Csupán 11 teológiai munka található a könyvtárakban, ami talán a művek keletkezési ideje és a 18. század közötti időbeli távolsággal és a magyarországi és az itáliai teológusok körében fontosnak tartott témák eltérő voltával magyarázható.

A könyvtárakban lévő kiadások többsége, több mint háromnegyede 17–18. századi. Ami a kiadások nyelvi megoszlását illeti a latin nyelv vezető helye elvitathatatlan. A Magyarországon megjelentetett könyvek mellett ide tartozik néhány Itáliában kiadott mű és számos Augsburgban, Dillingenben és Innsbruckban publikált Segneri-kötet. Hozzávetőlegesen az anyag egyötödét teszik ki az olasz nyelvű könyvek, a magyar, a német és a francia nyelvű kiadások száma csekély.

E rövid áttekintés után érdemes néhány szót ejteni a könyvekben található possessorbejegyzésekről. Bár a tulajdonos személye sokszor nem azonosítható, a meglévő néhány bejegyzés elegendő ahhoz, hogy megállapíthassuk: a könyvek nagy része a 18. században került Magyarországra.

Olvasói bejegyzéseket kivételesen ritka esetben találni a könyvekben, ez azonban a könyvhasználatnak nem kizárólagos jele. A possessorbejegyzések kérdésénél érdemesnek látszik az egyes püspökségek, illetve könyvtárak kontextusában vizsgálni. Ebből a szempontból elsőként az egri gyűjteményt tesszük vizsgálat tárgyává.

Az egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793-ban nyílt meg. A könyvtár állományának jellegét alapvetően meghatározta, hogy a nagyszombati jezsuitáknál, majd a római Collegium Germanicum Hungaricumban tanult Barkóczy Ferenc (1745–1761)⁵⁵ püspök és utódja, Eszterházy Károly (1762–1799)⁵⁶ egyetemet kívántak létrehozni a városban. Bár a terv megghiúsult, a könyvtár az enciklopédikus tudás tárháza lett. Eszterházy bécsi és magyarországi kapcsolatai révén több ezer kötetes könyvtárat hozott létre.⁵⁷

Segneri neve nemcsak a könyvtár révén kapcsolódik Egerhez, hanem a már korábban említett magyarországi Segneri-kiadások miatt is. A líceum épületében működő nyomda négy Segneri-művet adott ki a 18. század végén.⁵⁸

Az egri Főegyházmegyei Könyvtár a 19. századi katalóguson kívül egy 18. századival is rendelkezik, amely 1781-ben, abban az évben készült, amikor Eszterházy hozzálátott a könyvgyűjtéshez.⁵⁹ Témánk szempontjából igen fontos ez a forrás, mivel azt mutatja, hogy a 19. századi katalógusban található Segneri-művek közül

⁵⁵ VERESS Endre: *i. m.* 146–147.

⁵⁶ VERESS Endre: *i. m.* 167–168.

⁵⁷ ANTALÓCZY Lajos: *Az egri Főegyházmegyei Könyvtár története 1793–1989*. Eger, 1989. BITSKEY István: *Püspökök, írók, könyvtárak (Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban)*. Eger, 1997. /*Studia Agriensia*, 16./ 111, 116. Uő.: *Pietas, ars, scientia (Il mecenatismo all'italiana di Károly Eszterházy, vescovo di Eger) = Studi Finno-Ugrici (Annali Università degli Studi di Napoli „L'Orientale”)*. Napoli, 1999–2001. 93–106.

⁵⁸ *Instructio poenitentis. Instructio confessarii. Institutio parochi liber*. Eger, 1779 (kolligátum). *Speculum non fallax*. Eger, 1795.

⁵⁹ *Catalogus Bibliotheca Agriensis Anno 1781 conscriptus* (Jelzete: MS2083).

kilenc 1781-ben került a könyvtár birtokába, továbbá tartalmaz öt olyat is, amelyek nem szerepelnek a későbbi katalógusban, és amelyek közül egyet (*Considerationes germanice*. Ratisbona/Regensburg, 1717) eddig nem sikerült Segneri munkájaként azonosítani.⁶⁰

A könyvtár megalakulása előtt is van nyoma egy Segneri-kötetnek az egri egyházmegyében: Barkóczy kanonoka, Androvics Miklós 1777-es könyvjegyzékén latin nyelvű *Il parroco istruito* (Tyrnavia, s.a.) című műve szerepel.⁶¹

A 19. század végén kiadott könyvtári címjegyzék két pótlék-füzetében, melyek az 1891–1893. évi és az 1894–1899. évi gyarapodásról számolnak be négy újabb Segneri-könyv található.⁶² Possessorbejegyzések sajnos csak kis számban fordulnak elő, és ha vannak is, csekély információval szolgálnak.

A könyvtárak katalógusaiban szereplő Segneri-művek egyenkénti számbavétele szükségtelen a magyarországi Segneri-recepció felméréséhez, mégis ez alkalommal, egyetlen könyv esetében érdemes kivételt tenni. Egerben ugyanis ma is megvan az 1781-ben beszerzett *Pratica delle missioni* 1739-es velencei kiadása, amely a segnerianus misszionáriusok kézikönyve, s amelynek végén a missziók során énekelt dalok kottája is közlésre kerül. E missziós kézikönyv ottléte azért is fontos, mert a 18. században feltételezhetően zajlottak segnerianus missziók az egri egyházmegyében.⁶³

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található Segneri-művek száma jóval nagyobb, mint az egrié, és a possessorbejegyzések tekintetében is gazdagabb annál. Öt olyan Segneri-művet őriz a könyvtár, amelynek ex librise Barkóczy Ferencé, aki 1761–1765 között volt esztergomi érsek.⁶⁴ Az öt kötet közül négy olasz nyelvű, köztudott, hogy a püspök jól tudott olaszul.⁶⁵

Barkóczyn kívül 18. századi könyvtulajdonosként az 1749-től a római Collegium Germanicum Hungaricumban tanuló, később esztergomi kanonok Draveczy Ferencet (1772–1802) kell megemlíteni, akinek könyvtárában Segneri összes műveinek 1742-es kiadása volt meg.⁶⁶ A Collegium Germanicum Hungaricum egy másik

⁶⁰ *Speculum non fallax*. Vienna, 1695. *Considerationes germanice*. Ratisbona, 1717. *Instructio poenitentis et confessarii et Parochi*. Augusta Vindelicorum, 1719. *La manna dell'anima*. Venezia, 1726. *Panoplia exegetica*. Augusta Vindelicorum, 1740.

⁶¹ BITSKEY István: *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben*. = MKsz 1974. 3–4. sz. 331.

⁶² *Az egri érsekmegyei könyvtár szakszerű címjegyzéke. I–II*. Eger, 1893.

⁶³ KOVÁCS Béla: *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században*. = Archívum (2.) 1974. 47–58.

⁶⁴ *Il confessore istruito*. Venezia–Bassano, é. n. *Prediche dette nel Palazzo Apostolico*. Venetia, 1693. *Panegirici sacri*. Venetia, 1731. *La manna dell'anima*. Bassano, 1775. 5a parte. *Instructio parochi*. Agria, 1759.

⁶⁵ BITSKEY István: *i. m.* 1997. 51.

⁶⁶ VERESS Endre: *i. m.* 176–177.

diákjának, Matalics Györgynek a bejegyzése található az *Il confessore istruito* 1687-es kiadásában, amelyet a beírás szerint Rómában vett tanulmányai kezdetén, 1696-ban.⁶⁷

A 19–20. századi könyvtulajdonosok között egy-egy esztergomi kanonok: Zádori János (1831–1887) és Jeszenszky Kálmán (1873–1946) és egy püspök Palásthy Pál (1825–1899) neve szerepel. Mindhármójuk könyvtárában néhány 19. századi német és magyar nyelvű Segneri-kötet volt.

A győri Egyházmegyei Könyvtár harminc Segneri-tétellel szerepel listánkon. A könyvtár mai állománya 1872-ben jött létre a Papnevelő Intézet Könyvtárának és a Székesegyházi Könyvtárnak az egyesítésével. Bár a legtöbb kötet possessoraként a papi szemináriumot jelölték meg, a könyvtulajdonosok között ott találjuk a sokáig Itáliában élő Deáky Zsigmondot (1795–1872). Deáky, aki évekig a luccai herceg fiának nevelője volt, körülbelül 3000 kötetes könyvtárát a szemináriumra hagyta. Az egyházi possessorok sorát gyarapítja Balogh Sándor (k. 1743–1810) kanonok is.

A kalocsai gyűjtemény⁶⁸ Segneri-köteteinek tulajdonosai közül a kalocsai érsekeket:⁶⁹ Klobusiczky Ferencet (1751–1760),⁷⁰ Patachich Ádámot (1776–1784)⁷¹ és utódát Kollonich Lászlót (1787–1817) kell megemlíteni. A könyvtár állománya Patachich magánkönyvtárának, majd Kollonich könyvgyűjteményének köszönhetően gyarapodott először jelentősen, majd az érseki, kanonoki hagyatékokból tovább növekedett a kötetek száma.

A pécsi gyűjtemény⁷² két pécsi püspök Berényi Zsigmond (1740–1748)⁷³ és Klimó György (1751–1777) könyvgyűjtő munkájának eredményeképpen jöhetett létre. A könyvtár Segneri-köteteiben mindkettőjük ex librisei megtalálhatók.⁷⁴

Székesfehérváron possessorbejegyzések hiányában a leltárkönyvek adnak némi információt arról, hogy Segneri művei honnan kerültek a könyvtár birtokába. Ebből tudjuk, hogy a 18. században Milassin Bertalan Miklós püspöktől (1790–1811) és

⁶⁷ VERESS Endre: *i. m.* 95.

⁶⁸ FISCHERNÉ GRÓCZ Zita: *Patachich Ádám könyvtára*. In: *Patachich Ádám érsek emléke. Zajezdai báró Patachich Ádám, kalocsai érsek (1776–1784) halálának 220. évfordulója alkalmából rendezett konferencia és kiállítás emlékkönyve*. Kalocsa, 2004. november 17. Szerk.: LAKATOS Adél. Kalocsa, 2005. 71–75. BOROS István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*. Bp. 1994.

⁶⁹ TÖRÖK József–LEGEZA László: *A kalocsai érsekség évezrede*. Bp. 1999.

⁷⁰ VERESS Endre: *i. m.* 143.

⁷¹ VERESS Endre: *i. m.* 154–155.

⁷² A pécsi Klimó-könyvtárról lásd: *Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi Évkönyv 1774–1974*. Pécs, 1974.

⁷³ VERESS Endre: *i. m.* 124.

⁷⁴ *A Pécsi Egyetem Könyvtárában őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. rész. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa*. Összeállította: MÓRÓ Mária Anna. Bp. 2001. 574–575.

az egyházmegye plébániáiról, a 19–20. században pedig olyan papi hagyatékokból, mint Vízota Alajosé,⁷⁵ Prohászka Ottokáré, Griger Miklósé jutottak a gyűjteménybe.⁷⁶

Az utolsóként kutatás tárgyává tett váci könyvtár állományában egyetlen főpapi könyvtulajdonos szerepel: Kollonich Zsigmond,⁷⁷ aki 1708-tól állt a váci püspökség élén. Kollonich szívügyének tekintette a papképzést, s minél előbb orvosolni kívánta a paphiányt püspöksége területén. Célkitűzését igazolja, hogy számos Segneri-kötet possessorbejegyzése a váci egyházmegye plébániáitól, plébánosaitól származik.

Az egyházmegyei, püspöki könyvtári katalógusok adatai módosítják a Segneri-hatástörténetet, amennyiben megerősítik a papi kötelességekre és a gyakorlati hitéletre oktató művek hangsúlyos jelenlétét, a kegyességi írások népszerűségét és nyilvánvalóvá teszik, hogy az olasz jezsuita nagybőjti prédikációi és a prédikátorok számára is igen hasznos *Cristiano istruito* című munka is ismert lehetett a 18. századi könyvtáralapító püspökök és érsekek, majd az ő munkájukat folytatók előtt.

II.2. Segneri-kötetek a szerzetesrendi könyvtárakban

A Segneri-recepció e részének feltárásához több forrás is létezik, amelyek közül azonban nem mindegyiket használtuk e tanulmány megírásakor. A kutatás további lépése lesz számba venni és bevonni a hatástörténet-vizsgálatba az ezekből nyerhető adatokat is.

Mivel Segneri jezsuita volt, evidensnek látszik a magyarországi jezsuita könyvtárak gyűjteményével kezdeni a vizsgálódást. A könyvtártörténeti kutatások nyomtatásban megjelent anyagai alapján tudjuk, hogy a turóci jezsuita rezidencia 1704-es katalógusában⁷⁸ a morálteológiai művek sorában megtalálható az *Il confessore istruito* 1697-es nagyszombati kiadása és egy másik írás, amelyet a katalógus összeállítója Segnerinek tulajdonít. Ez a könyv valójában a szerző megjelölése nélkül jelent meg,⁷⁹ Segneri ilyen című munkája nem ismert. Az ungvári jezsuita kollégium könyvtárában az 1707-es katalógusban az olasz jezsuita négy kötete szerepel.⁸⁰

⁷⁵ VERESS Endre: *i. m.* 269–270.

⁷⁶ TÖRÖK József–LEGEZA László: *Székesfehérvár évezrede*. Bp. 2000.

⁷⁷ VERESS Endre: *i. m.* 92–93.

⁷⁸ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*. S. a. rend.: FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1990. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1./ 250, 251.

⁷⁹ *Viator Christianus*. In Patriam Tendens Per motus Anagogicos. Dum sumus in corpore, peregrinamur à Domino. Cor. 2. C. 5. Romae. MDC.XCVIII. Ex Typographia Antonii de Rubeis, propè S. Sylvestrum de Capite in via Vitis, Superiorum Permissu. Nunc denuo repressus Tyrnaviae. Anno M.DCCI. RMK II 2096.

⁸⁰ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig...*, *i. m.* 264.

két példányban az *Il penitente istruito* latin fordításban, és két latin nyelvű lelki-gyakorlatos könyv (*La manna dell'anima* és a *Lo specchio che non inganna*). A selmecebányai jezsuita rendház az 1706-os jegyzék alapján hat,⁸¹ míg a zsolnai 1712-ben öt Segneri-kötetet őrzött.⁸²

A jezsuita könyvtárak állományába engednek betekintést az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában található J 10 jelzetű kéziratok könyvjegyzékei is, amelyek az imént említett katalógusokhoz képest egy másik időpontban, a 18. század végén, a jezsuita rend eltörlésekor készültek. Így kilenc kollégium⁸³ – a budai (J 10/2), a lőcsei (J 10/5), a besztecebányai (J 10/7), a pozsonyi (J 10/10), az 1731-től kollégiumként működő pozsegai (J 10/13), a soproni (J 10/14), a szakolcai (J 10/17), a trencsényi (J 10/19), a zágrábi (J 10/20) – és hét rezidencia – a székesfehérvári (J 10/1), a komáromi (J 10/3), az eperjesi (J 10/4), a nagybányai (J 10/6), a kollégiumból rezidenciává visszafejlődött pozsonyi (J 10/9), a sárospataki (J 10/12), a zsolnai (J 10/15) – könyvjegyzékei szolgálhatnak forrásként.

Ezeket összesen 224 Segneri névvel jelzett tétel van, amelyek 15 különböző mű között oszlanak meg, s ez az arány korábbi megállapításainkat támasztja alá. Az összesnek mintegy 37%-át három mű: az *Il confessore istruito*, az *Il penitente istruito* és az *Il parrocco istruito* adja. További jelentős részt tesznek ki a prédikációs kötetek, közülük is a *Quaresimale*, továbbá a *Cristiano istruito*, ez utóbbi kettő az összes tétel egynegyedét teszi ki. A számok tükrében a harmadik helyre az aszketikus irodalom kerül. Az ide sorolható művek közül *La manna dell'anima* szerepel a legtöbbször.

A Szegedi Hittudományi Főiskola internetes katalógusa és a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Segneri-köteteinek possessorbejegyzései is arról tanúskodnak, hogy a 18. században a Jézus Társaság könyvtári gyűjteményeinek állandó részei voltak az olasz jezsuita művei. A kolozsvári könyvtárban negyvennégyből huszonhatszor a tulajdonosi bejegyzés jezsuita intézménytől származik, a szegedi bibliotéka könyveiben pedig a kalocsai, a bécsi, a pozsonyi, a győri, a szepesi, a hallei, az innsbrucki jezsuita kollégiumok, rezidenciák és probációs házak állnak possessorként.

Bár a többi szerzetesrend könyvkatalógusainak kutatási témánk szempontjából történő áttekintése korántsem teljes, annyi azonban már most is kijelenthető, hogy nem a Jézus Társasága volt az egyetlen szerzetesi közösség, amelynek bibliotékáiban Paolo Segneri művei megtalálhatók voltak. A pannonthalmi bencések Fő-

⁸¹ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726*. S. a. rend.: ZVARA Edina. Szeged, 2001. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1./ 375–376.

⁸² *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726*, i. m. 390, 392–393, 400, 403, 429.

⁸³ A magyarországi jezsuita rendházak történetéről lásd: GYENIS András S. J.: *Régi jezsuita rendházak. Központi rendi kormányzat*. Vác, 1941.

könyvtára,⁸⁴ a zirci cisztercita apátsági könyvtár,⁸⁵ a ferencesek,⁸⁶ a minoriták,⁸⁷ a trinitáriusok,⁸⁸ a pálosok,⁸⁹ a kamalduli⁹⁰ és a hieronimita⁹¹ rendházak is őriztek Segneri-köteteket, közülük a legnagyobb számban a pálosok⁹² és a ferencesek.⁹³ Mindkét rend könyvtárában a Segneri által írt papi kézikönyvek és a prédikációk voltak túlsúlyban. Az eperjesi ferencesek könyveiről három különböző időpontban készült jegyzék is fennmaradt, ami lehetővé teszi a könyvállomány témánk szempontjából történő összehasonlítását. Míg 1715-ben csupán egyetlen Segneri-kötet volt a könyvtár birtokában, 1731-ben már négy, majd 1750-ben hét. Hiba lenne egyetlen rendház Segneri-műveinek gyarapodása kapcsán messzemenő következtetéseket levonni, e három adat mégis indokoltá teszi a kérdés további vizsgálatát.

II.3. Segneri-művek a XVIII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben

A Váci Egyházmegyei Könyvtár Segneri-köteteiben található bejegyzések között több is a váci egyházmegye valamelyik plébániáját jelöli meg tulajdonosként, ezért érdemesnek látszik a kutatást kiterjeszteni a 'canonica visitatio'-k során készült jegyzőkönyvekre is.

⁸⁴ Kiss Domonkos OSB: *Régi magyarországi könyvek a Pannonhalmi Szent Benedek-rendi Főkönyvtárban az 1786-os abolíciós katalógus alapján*. Pannonhalma, 1996. /Pannonhalmi Füzetek 38./

⁸⁵ Itt a katalóguscédulák alapján huszonhárom Segneri-mű található. Itt köszönöm meg Oláh Róbertnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a művek listáját.

⁸⁶ *A dévai ferences rendház 1850 előtti könyvei*. Összeállította: SZABÓ Henriette. Sorozatszerkesztő: KÉGLI Ferenc, MONOK István. Bp. 2002. /Nemzeti téka sorozat./ VARGA András: *A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára 1846*. Szeged, 1998. /Olvasmánytörténeti dolgozatok VIII./ *A budapest-margitkőrúti szent ferenczrendiek könyvtárának könyvjegyzéke*. Bp. 1905. További források: a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban lévő kötetek possessorbejegyzései; ELTE Könyvtár, Kézirattár, J 15/4 jelzetű kézirat.

⁸⁷ VARGA András: *A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században*. Szeged, 1991. ELTE Könyvtár, Kézirattár. Jelzete: J 15/9.

⁸⁸ ELTE Könyvtár, Kézirattár. Jelzete: J 14.

⁸⁹ ELTE Könyvtár, Kézirattár. Jelzete: J 13. Lásd még: KNAPP Éva: *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században*. = MKsz 1992. 3. sz. 315, 320. Uő: *Libellus. Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok*. Bp. 2007. 226, 233.

⁹⁰ ELTE Könyvtár, Kézirattár. Jelzete: J 15/2.

⁹¹ ELTE Könyvtár, Kézirattár. Jelzete: J 15/5.

⁹² ELTE Könyvtár, Kézirattár. Székesfehérvár J 13/1. Késmárk J 13/2. Pápa J 13/6. Pest J 13/7. Sasvár J 13/8. Sátoraljaújhely J 13/9. Tüskevár J 13/10. Bánfalva J 13/11.

⁹³ Szokolca 1681–1754. Mikháza 1732. Csíksomlyó 1727, 1734. Buda 1735. Németújvár 1742. Kolozsvár 1749. Eperjes 1715, 1731, 1750. *Katolikus intézményi könyvtárak. Ferences könyvjegyzékek 1682–1750*. S. a. rend.: ZVARA Edina. Bp. 2008. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3./ előkészületben. Itt mondok köszönetet Monok Istvánnak, aki a rendelkezésemre bocsátotta a készülő kötet könyvjegyzékeit.

A Holl Béla által közölt 18. századi váci egyházmegyei könyvjegyzékeket⁹⁴ áttanulmányozva egyértelműen kijelenthető, hogy Segneri művei nem csak a főleg Rómában tanulmányokat folytató, európai látókörű felsópapság könyvgyűjteményeiben és a szerzetesrendek bibliotékáiban voltak jelen. A hagyatéki leltárak és az egyházlátogatások alkalmával készült könyvlistákon Segneri-művek is vannak,⁹⁵ közülük is a legtöbbször az *Il confessore istruito*. Bár csak 1–2 kötetről van szó, mégis ez a szám jelentőséggel bír a plébániák igen csekély számú könyvállományához viszonyítva.

E tanulmányban csupán további két olyan szakirodalmi munka Segnerire vonatkozó adatait közöljük, amelyek a 18. századi egyházmegyei látogatásokkor készültek, azonban a kutatás távlati tervei között szerepel az alsópapság könyveit ismertető más források bevonása is.

A veszprémi egyházmegyében lévő vízvári plébánia tulajdonában az 1728-as összeírás szerint a Biblián, a tridenti zsinat dekrétumain, a római katekizmuson és egy olasz nyelvű prédikációs köteten kívül latin nyelven Segneri három munkája – *Il confessore istruito*, *Il penitente istruito* és *Il parrocco istruito* – is megvolt.⁹⁶

Az egri egyházmegyében lezajlott egyházlátogatások jegyzőkönyveinek tanúsága szerint⁹⁷ tizenhat plébánia könyvei között összesen tizennyolc Segneri-mű kapott helyet.⁹⁸ Kettő – a *Quaresimale* két példánya – kivételével mindegyik az „*Istruitorozat*” valamelyik kötete.

⁹⁴ HOLL Béla: *A Váci Egyházmegye alsópapságának könyvei a XVIII–XIX. században*. In: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Vál. és szerk.: MONOK István, ZVARA Edina. Bp. 2000. /METEM 26./ Az egyházmegyeről vö. TÖRÖK József–LEGEZA László: *A váci püspökség évezrede*. Bp. 2001.

⁹⁵ 1718, Kóka: *Conciones*. 1727, Almási Mihály: *Instructionem confessarij*. 1732, Halácska Mihály isaszegi és galgamácsai plébános: *Instructio Confessarij et Poenitentis*. 1734, Morvay János: *Instructio Confessarij*. 1740, Ábrahám Pál: *Segneri tomulus*. 1744, Balina Mihály: *Quadragesimalis*. 1744, Ecser: *Instructio Confessarij*. 1744 körül, Kóka: *Homo Christianus*. 1746 (A mű már az 1716-os jegyzéken is szerepel. *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726, i. m.* 231.), Perneky Endre, nagykátai plébános: *Confessiones Quadragesimales*. 1746, Romhány: *Instructio Confessionum*.

⁹⁶ PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégebb egyházlátogatásai: 1554–1760*. Veszprém, 1947. /A Veszprémi Egyházmegye múltjából 10./ 60.

⁹⁷ *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei: Heves és Külső-Szolnok vármegye, 1766–1767*. Közzéteszi: KOVÁCS Béla. Eger, 1997. /Az egri egyházmegye történetének forrásai 1./ *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei: Borsod vármegye, 1768–1769*. Közzéteszi: KOVÁCS Béla. Eger, 1998. /Az egri egyházmegye történetének forrásai 2./ CZEGLÉDI László: *A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században*. = MKsz 2005. 2. sz. 233–247.

⁹⁸ *Il confessore istruito* 6, *Il penitente istruito* 2, *Il parrocco istruito* 2, 1 *Istitutiones* és 1 *Instructio* azonban a teljes cím nélkül, 2 *Cristiano istruito*, 2 *Quaresimale* és két további Segneri-kötet a címek megjelölése nélkül.

E néhány adat alapján megfogalmazható az a feltételezés, hogy a hazai alsópapság körében is ismertek és népszerűek voltak Paolo Segneri munkái, közülük is a gyóntatásról, a lelkipásztori feladatokról és a bűnbánatról írt művei. E hipotézis igazolására alkalmasnak tűnik a többi egyházmegye 18. századi dokumentumainak vizsgálata is, amely a kutatás egyik további feladata lesz. Az ily módon szerzett adatok tovább gazdagítják a magyarországi Segneri-hatástörténetet, ugyanakkor a 18. századi alsópapság olvasáskultúrájáról meglévő eddigi ismereteket is bővíthetik.

III. Összegzés: Segneri hatása Magyarországon

Az elmondottakból kitűnik, hogy a neves jezsuita missziós hitszónok több művének hatása is érvényesülhetett Magyarországon, de közülük is elsősorban a tanító szándékkal, gyakorlati szellemben, az egyháziak számára írt munkáit értékelték nagyra a 18. században. Ezeket leginkább latin fordításban ismerték. Szélesebb olvasóközönségre számíthattak a neki tulajdonított lelkigyakorlatok, amelyek ezért magyar nyelven is hozzáférhetőkké váltak.

Az olvasók három vizsgált csoportja (felsópapság, szerzetesek, alsópapság) és a Segneri-művek közötti kapcsolat a következő összefüggést mutatja: a felsópap-ságtól a szerzeteseken át az alsópapság felé haladva a forrásokban található művek száma fokozatosan csökken, és végül 4–5 kiadványra szűkül le az olasz jezsuita terjedelmes életművének ismerete.

Segneri magyarországi befogadásának alaposabb feltérképezéséhez további kutatásokra van szükség, amely felé az egyik első lépést kívántuk most megtenni. E téma vizsgálata egyfelől az italianisztikát szolgálhatja a Segneri-művek kisugárzásának felmérésével, másfelől a 18. századi magyar katolikus kultúra európai kapcsolatainak történetét teheti gazdagabbá és árnyaltabbá.*

* A kutatáshoz a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Diákok a tudományért” Szakalapítvány nyújtott támogatást.

ORSOLYA SZÁRAZ

Les ouvrages de Paolo Segneri en Hongrie

Le jésuite italien Paolo Segneri (1624–1694) avait consacré toute sa vie à la réalisation des buts désignés par le Concile de Trente. Missionnaire, prédicateur, et écrivain fécond, il s'employait à développer le renouveau du catholicisme. Son oeuvre peut être caractérisé d'une multiplicité de sujet et de genre. La recherche de la réception de Segneri en Hongrie, jusqu'à nos jours s'est limitée à l'analyse de la méthode de mission attachée à son nom introduite en Hongrie au cours du 18e siècle. Pourtant les sources justifient l'apparition de l'oeuvre dans l'édition de livres de la Hongrie très tôt, depuis 1697, qui jusqu'à la fin du 18e siècle y restait présent. Avant tout ce sont les ouvrages pratiques, s'occupant des tâches du clergé, et les écrits suivant les traditions des ouvrages d'exercice spirituel des jésuites, le plus souvent en traduction latine. La répandue des ouvrages de Segneri peut être très bien examinée par les catalogues de bibliothèque diocésale, et archiepiscopale, autant que par les listes de livres dressées à l'occasion des 'canonica visitatio', imprimées plus tard. Ces sources prouvent, que les ouvrages du jésuite italien étaient connus, néanmoins en mesure différente, dans les milieux ecclésiastiques hongrois. De ses écrits, ce sont surtout les ouvrages de pastoration et de théologie morale, les livres de méditation et les volumes de sermons qui recevaient le plus d'attention. Le bas nombre des ouvrages apologétiques et théologiques est à remarquer, cela peut être expliqué par la relevance minime des sujets parmi les lecteurs hongrois. Évidemment la réception de Hongrie de Segneri peut-être nuancée par des données complémentaires, toutefois on peut déclarer même d'après nos connaissances actuelles que l'influence du jésuite italien est plus étendue qu'on ne l'aurait cru.

PAPP JÚLIA

**Illusztrátorok, írók és könyvkiadók
kapcsolata Bécsben és Pest-Budán a 18–19. század fordulóján
– Blaschke János rézmetsző munkásságának tükrében**

„Es war aber auch unsere Absicht nicht, ein Werk zu liefern, das seines unendlich hohen Preises wegen nur für große Bibliotheken seyn kann: unser Werk sollte, indem wir es in Ansehung der Kupfer dem Französischen Originale so nahe als möglich zu bringen suchten, zugleich den Vermögensumständen des Künstlers, des Gelehrten, und überhaupt der Mittelclasse des lesenden Publicums angemessen seyn; deßwegen fügten wir manchemahl, anstatt des oft zu weitläufigen Textes den Kupfern nur eine kurze, aber doch genug erläuternde Erklärung bey, und theilten die Vorauszahlung in solche Abschnitte ein, die auch dem minder vermöglichen Liebhaber nicht beschwerlich fallen können.”¹

Bár a német nyelvterületen készült 18–19. századi könyvillusztrációk vizsgálata a közelmúltban újabb lendületet vett,² a kutatók alapvetően még mindig az 1930–50-es évek nagy összefoglaló munkáira – Arthur Rümnn és Maria Lancz-koronska könyveire – támaszkodnak. A legjelentősebb mesterek kivételével nem állították össze az egyes könyvillusztrátorok életrajzát, oeuvre-katalógusát, s alig indult meg a könyvillusztrálásban bekövetkezett műfaji és stiláris változások vizsgálata.

Nagyobb ütemben nem kezdődött meg – sem a könyvkiadók, sem az illusztrátorok tevékenységét kutatók részéről – annak a bonyolult és szerteágazó kapcsolati rendszernek a feltárása sem, amely a könyvillusztrátorok és a kiadók között működött. A téma kutatóinak két alapvető, egymást kiegészítő módszer áll rendelkezésre.

¹ *Ovids Verwandlungen*. In: *Kupfern vorgestellt, und mit nöthigen Erläuterungen versehen*. Hrsg. von einer Gesellschaft. Wien, gedruckt bey Ignaz Alberti, k. k. privil. Buchdrucker, 1791. I. 4.

² *Buchkunst und Literatur in Deutschland 1750 bis 1850. I–II*. Hrsg. von Ernst L. HAUSWEDELL. Hamburg, 1977.; *Buchillustration im 19. Jahrhundert*. Hrsg. von Regine TIMM. Wiesbaden, 1988.; MEIER, Hans Jakob: *Die Buchillustration des 18. Jahrhunderts in Deutschland und die Auflösung des überlieferten Historienbildes*. München, 1994.; *Almanach- und Taschenbuchkultur des 18. und 19. Jahrhunderts*. Hrsg. von York-Gothard MIX. Wiesbaden 1996.; SCHUMACHER, Doris: *Kupfer und Poesie. Die Illustrationskunst um 1800 im Spiegel der zeitgenössischen deutschen Kritik*. Köln–Weimar–Wien, 2000.; *Interkulturelle Kommunikation in der europäischen Druckgraphik im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg.: Philippe KAENEL, Rolf REICHARDT. Hildesheim–Zürich–New York, 2007.

zésükre. Az egyik a könyvkiadók és az illusztrátorok közötti munkakapcsolatra vonatkozó írott források, vagyis a megbízásokkal, a munkafolyamatokkal, a kifizetéssel kapcsolatos levelezések, számlák kutatása. A kiadók levéltári anyagának vizsgálatakor jelentkező nehézségek, amelyeket a 18–19. század fordulóján tevékenykedő könyvkiadók és szerzők közötti kapcsolati háló feltérképezésének fontosságára utalva Herbert Zeman említett, természetesen a művészettörténeti kutatásban is megfigyelhetők.³

Fontos forrást jelent a kiadandó könyvek illusztrálását figyelemmel kísérő vagy aktívan befolyásoló 19. század eleji írók és irodalomszervezők fennmaradt levelezése.⁴ A korszak illusztrálási szokásaira, a szerzők, a kiadók és az illusztrátorok kapcsolatrendszerére világít rá – mint látni fogjuk – Kazinczy Ferenc levelezése.

A kutatás másik lehetséges módszerét a kiadványokat illusztráló művészek munkásságának vizsgálata jelentheti. Annak feltárásakor, hogy mely kiadóktól, s milyen gyakorisággal kaptak megbízásokat, milyen jellegű kiadványokban dolgoztak, milyen típusú ábrázolások (portré, látkép, történeti jelenet, divatkép, műtárgyábrázolás) elkészítésére kérték fel őket, fontos információkat nyerhetünk a kiadók és a művészek közötti kapcsolatokról, illetve az egyes képzőművészek státusáról a korabeli irodalmi és művészeti közéletben. A módszer kísérleti alkalmazására jó lehetőséget nyújt a pozsonyi származású, több mint 40 éven keresztül Bécsben tevékenykedő, ausztriai, németországi és magyarországi kiadók számára egyaránt dolgozó Blaschke János (1770–1833) életművének kutatása. Termékeny illusztratori tevékenységének vizsgálata során nemcsak a korszak könyvillusztrálásában lezajlott, a klasszicizmusból a romantikába történő stílárís átmenet, illetve az egyes kiadványtípusok népszerűségének változása figyelhető meg, hanem a bécsi és a külföldi könyvkiadókkal kialakított munkakapcsolatainak jellege is körvonalazható.

*

³ ZEMAN, Herbert: *Der Drucker-Verleger Joseph Ritter von Kurzböck und seine Bedeutung für die österreichische Literatur des 18. Jahrhunderts*. In: *Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830). I–II*. Hrsg. von Herbert ZEMAN. Graz, 1979. 144–145. Úgy vélem, a kiadók és az illusztrátorok közötti kapcsolati hálók feltérképezése a könyvtörténészek és a művészettörténészek számára egyaránt hasznos lehet. A forráskutatásban segítséget jelent az osztrák Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung által támogatott új nemzetközi tudományos program (Topographie des Buchwesens in der Habsburgermonarchie 1750–1850). Vö.: FRIMMEL, Johannes: *Das Netzwerk des Gedruckten. Überlegungen anlässlich eines Forschungsprojekts*. = <http://www.kakanien.ac.at/beitr/ncs/JFrimmel1.pdf> (2004).

⁴ Az illusztrátorok és írók, műpártolók közötti eleven kapcsolatot jelzi Czetter Sámuel rézmetsző levelezése: RÓZSA György: *Czetter Sámuel. Egy magyar rézmetsző a 18–19. század fordulóján*. = Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. 1952. Bp. 1953. 99–105. Kisfaludy Károly az *Aurora* illusztrációival kapcsolatban a rajzolónak, metszőknek szóló részletes instrukciók közvetítésére kérte az Esterházyak bécsi könyvtárosát, Gaál Györgyöt. *Kisfaludi Kisfaludy Károly minden munkái*. Hetedik bővített kiadás. S. a. rend. BÁNÓCZI József. Hatodik kötet. Bp. 1893. 363–367.

Bár Blaschke János a 19. század első évtizedeinek egyik legtöbbet foglalkoztatott rézmetszője volt, könyvillusztrálási tevékenysége Magyarországon nagyrészt feltáratlan.⁵ Pataky Dénes 1951-ben a hazai rézmetszés történetét feldolgozó katalógusában 162 Blaschke-metszetet említ,⁶ a művész oeuvre-jéhez azonban több mint 600 illusztráció tartozik.

Az 1770. december 12-én Pozsonyban ikergyerekként született, katolikus vallású Blaschke János⁷ udvari zenész (Hofmusiker) apjával⁸ együtt gyermekkorában költözött Bécsbe. 1787. október 1-jén kezdte meg tanulmányait a bécsi képzőművészeti akadémián,⁹ ahol az 1766-tól 1772-ig önállóan működő rézmetsző akadémia igazgatójánál, Jacob Schmutzernél (1733–1811), az akadémián kívül pedig a rajztanárként is tevékenykedő Clemens Kohl (1754–1807) rézmetszőnél tanult. Bár Blaschke 1794-ben, 24 éves korában még szerepelt az akadémia matrikulájában, rézmetsző szakon, a bécsi városi összeírás ebben az évben már „akad. Mahler”-ként – akadémiai festőként – említi.¹⁰ Blaschke 1798. december 19-én házassági szerződést kötött a bécsi születésű Elisabeth Burgerrel (1775–1839).¹¹ A szerződés egyik tanúja Ludwig Maillard rajzoló volt, akivel Blaschke számos illusztráción dolgozott együtt.

Jelenlegi ismereteim szerint 1791-ben láttak napvilágot az első könyvillusztrációk, amelyeket biztosan Blaschke János készített. Bár egy 1787-ben Bécsben, a Kurzböck kiadónál¹² megjelent történeti kronológia¹³ címoldalának ábrázolását a jelzések szerint Weinrauch rajzolta és Blaschke metszette rézbe, nehéz elképzelni,

⁵ A *Saur Allgemeines Künstlerlexikon* (Band 11. München–Leipzig, 1995. 437.) Blaschke-szócikke például nem tartalmaz bibliográfiai utalást arra a tanulmányra, amely bár nem mondható teljesnek, minden korábbi és későbbi feldolgozásnál több Blaschke-illusztráció megjelenési adatát közölte. EYNERN, Lotte von: *Die Wiener Buchillustration von 1770–1820*. In: *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien*. Band XIII/XIV. Wien, 1933. 1–42.

⁶ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 88–91.

⁷ Pozsony, Városi Levéltár (Archív hlavného mesta Bratislavy). Matrika, 587. kötet, 90. lap, 856/857. szám. Vö.: PAPP Júlia: *Adatok Blaschke János rézmetsző (1770–1833) életrajzához*. = *Művészettörténeti Értesítő* (56.) 2007. 2. sz. 349–358.

⁸ LINK, Dorothea: *The National Court Theatre in Mozart's Vienna. Sources and Documents 1783–1792*. Oxford, 1998. 406–431.

⁹ Aufnahms-Protokoll für die academischen Schüler vom Juli 1765 bis Juli 1795. Bd. 2. 78. Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien.

¹⁰ Konskriptionbogen Bi-Ble. Wiener Stadt und Landesarchiv.

¹¹ Magistratisches Zivilgericht: Index Testamente 1797–1850 (mikrofilmen): 1833/Blaschke Johann/219. Wiener Stadt und Landesarchiv.

¹² ZEMAN, Herbert: *i. m.* 1979. A korszak osztrák könyvkiadóiról I.: MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. 2 Bde. Wien, 1883–1887. (Bd. II. 1682–1882. Wien, 1887.); DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. 3 Bde. Wien, 1982–1988. (Bd. I. 1482–1848. Wien, 1982.)

¹³ *Zeitrechnung zu Erörterung der Daten in Urkunden für Deutschland* von Joseph HELWIG... Mit einer Vorrede des... Herrn Michael Ignaz SCHMIDT. Wien, bey Joseph Edlen von Kurzbek, Kaiserl. Königl. Hofbuchdrucker, Groß- und Buchhändler. 1787.

hogy a kiadó a 17 éves, az akadémiára a könyv megjelenésének évében beiratkozott Blaschke Jánost bízta volna meg a könyvdísz elkészítésével. Néhány körülmény figyelembevételével ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a metszet a fiatal Blaschke munkája. Az egyszerű, copf ornamentális mintázatot egy nem túl gyakorlott rézmetsző is elkészíthette, s a vignetta jelzésének írásmódja is hasonlít Blaschke későbbi jelzéseihez. Bár a pozsonyi művésznövendék szerzősége melletti érv lehet az is, hogy sem a régebbi, sem az újabb művészlexikonok nem tudnak olyan más, Blaschke nevű rézmetszőről, aki ebben az időben Bécsben könyvillusztrációkat készített volna, ennek a korai metszetnek az esetleges besorolása Blaschke János oeuvre-jébe további kutatást igényel.

Az mindenesetre bizonyos, hogy az 1791-ben Bécsben, Philip Joseph Schalbacher kiadásában, Ignaz Alberti könyvnyomdájában megjelent kiadványban, amely Ovidius Metamorfózisaihoz készített 139 rézmetszetet és ezek rövid magyarázatait tartalmazta, már Blaschke János munkáit láthatjuk.¹⁴ A legtöbb ábrázolást (57) Josef Stöber készítette, de dolgozott az illusztrációkon – többek között – id. Kilian Ponheimer, Quirin Mark, Johann Mansfeld, Joseph Gerstner, Karl Robert Schindelmayer is. Az ekkor 21 éves, az akadémia matrikulája szerint még ott tanuló Blaschke 8 metszettel (1. kép) szerepelt a kiadványban, amely a bécsi rézmetsző iskola és a bécsi klasszicista rézmetszés egyik főműve. Az újkori képzőművészetre és irodalomra óriási hatást gyakorló antik mű megjelenetetői az előképként szolgáló 1767-es francia díszkiadásnál jóval olcsóbb, a csekélyebb jövedelműek számára is elérhető kiadvány megjelenítésével azt kívánták elérni, hogy Ovidius írását, illetve az azt illusztráló rézmetszeteket a művészek és tudósok mellett a művelt polgárság is megismerhesse.

Ha terjedelmében nem is, jellegében és funkciójában ehhez hasonló volt a Blaschke rézmetszeteit tartalmazó következő bécsi kiadvány is. Az Ovidius-kötetet megjelentető társaság („Gesellschaft”) 1793-ban *Die Hauptgötter der Fabel* címmel egy metszetekkel illusztrált újabb antik témájú könyvet adott ki.¹⁵ A címlapkép Josef Stöber munkája, s az 1791-es Ovidius-kötet illusztrátorai közül mások is dolgoztak a metszeteken, pl. Joseph Gerstner és Johann Mansfeld. Új résztvevő volt az a Clemens Kohl, akinél Blaschke – mint láttuk – a rézmetszést tanulta. Ezeket a korai megbízásokat az akkor 21, illetve 23 éves – még művésznövendékként nyilvántartott – Blaschke feltehetően képzőművészeti akadémiai kapcsolata révén kapta.

1797-ben az *Ovids Verwandlungen* megjelentetőinek költségén újabb antik témájú könyv látott napvilágot Bécsben, az Ovidius-kötethez hasonlóan Philip Joseph

¹⁴ *Ovids Verwandlungen. I–III. i. m.* 1791.

¹⁵ *Die Hauptgötter der Fabel in Kupfern, mit ihrer Geschichte und ursprünglichen Bedeutung.* Wien, 1793. Hrsg. den Unternehmern von Ovids Verwandlungen.

1. Blaschke János: Echo. Rézmetszet. In: Ovids Verwandlungen. Wien, 1791.
(24–25. lap között)

Schalbacher kiadásában, de Anton Pichler nyomdájában.¹⁶ A Josef Ernst szövegével kísért kiadvány a neves francia festő és rézmetsző, Jean-Francois Perrier (1590–1650) 1638-ban megjelent, *Icones et Segmenta Nobil. Signorum et Statuarum quae Romae extant* című albuma kompozíciói alapján készült. Perrier-nek a Rómában található leghíresebb antik szobrokat bemutató, 100 rézmetszettel illusztrált pompás kiadványa fontos szerepet játszott a 17–18. századi európai antikvitáskultusz elmélyülésében. A Johann Blaschke, Johann Mansfeld, Joseph Gerstner és Josef Stöber által készített 61 rézmetszetes táblával illusztrált bécsi kiadvány megjelenetői, mint az eredetitől eltérő cím – hogy ti. a Rómában és Párizsban található ókori szobrok leírásai – is jelzi, feltehetően politikai véleményüknek is hangot akartak adni: helyteleníthették, hogy a Napóleon által elfoglalt területekről, köztük Rómából művészeti emlékeket hurcoltak Párizsba. Erre utal, hogy az illusztrált albumban lábjegyzetben kétszer is említést tettek arról, hogy a szobrok egy része már nem Rómában, hanem a VI. Pius és Franciaország között kötött békeszerződés következtében – Párizsban található.¹⁷ A kiadvány népszerűségét jelzi, hogy 1802-ben második kiadása is megjelent.

A klasszicizáló ízlést terjesztő antik témájú könyvek megjelentetői mellett Blaschket hamar felfedezték a népszerű kalendáriumok, almanachok és romantikus regények kiadói is. A bécsi Christoph Peter Rehm 1794-től évente megjelenő *Wiener Damenkalender zum Nutzen und Vergnügen* című kalendáriumát 1796 és 1800 között Ludwig Maillard rajzai nyomán Blaschke illusztrálta, éppúgy, mint a Rehm-nél megjelenő, egy szerencsétlen sorsú molnárlány történetét elbeszélő regényt, Johann Carl Unger verseskötetét, vagy Joseph Alois Gleich középkori témájú, a sentimentalizmus és koraromantika romkultuszához is kapcsolódó népszerű munkáit.¹⁸ Blaschke ettől az időtől kezdve folyamatosan kapott megrendelést különböző kiadóktól az egyre közkedveltebbé váló almanachok,¹⁹ zsebkönyvek illusztrálására

¹⁶ *Abbildungen der vorzüglichsten alten Statuen und Gruppen, die sich theils in Rom theils in Paris befinden.* Nach den Zeichnungen des H. F. PERRIER. Auf Kosten der Herausgeber von Ovids Verwandlungen. Wien, Anton Pichler, 1797. Schalbacher később is foglalkoztatta Blaschket, 1804-ben *Wiener Hof-Theater-Almanach*-ja számára rendelt tőle metszetet.

¹⁷ *Abbildungen...* i. m. 1797. [129.]

¹⁸ [ANONYM]: *Eleonore meine Muhme, oder: die traurigen Schicksale der unglücklichen Müllerstochter aus Wels in Österreich ob der Ens.* [Wien, Rehm] 1797.; UNGER, Johann Carl: *Gedichte.* Wien, Christoph Peter Rehm, MDCCXCVII.; [GLEICH, Joseph Alois:] *Udo der Stählerne oder die Ruinen von Drudenstein. Eine Niedersächsische Volkssage, vom Verfasser des Wallrabs von Schreckenhorn.* Wien bey Christ. Peter Rehm, 1799.; [GLEICH, Joseph Alois:] *Wallrab von Schreckenhorn, oder das Todtenmahl um Mitternacht. Eine Wundergeschichte aus dem vierzehnten Jahrhunderte.* [Wien, Rehm] 1799.; [GLEICH, Joseph Alois:] *Die Brüder von Stauffenberg oder die Macht der Verborgenen. Eine Sage aus den Zeiten Kaiser Lothars von Sachsen.* Wien bey Christoph Peter Rehm, 1800. vö.: KOHLMAIER, Ursula: *Der Verlag Christoph Peter Rehm (1785–1821).* Wien, 1997.

¹⁹ Az 1810-es években például Adolf Bäuerle bécsi író színházi almanachjait illusztrálta. *Theater-Almanach für das Jahr 1813.* Hrsg. v. Adolf BÄUERLE. Wien.; *Taschenbuch für die deutsche Schaubühne auf das Jahr 1817.* Hrsg. v. Adolf BÄUERLE. Wien.

– az 1820-as évek végéig szinte minden évben készített rézmetszetet ehhez a kiadványtípushoz.²⁰

Blaschke 1794-től Johann Nepomuk Kalchberg (1765–1827) stájer költő több kötetét illusztrálta,²¹ 1797-ben pedig Ludwig Maillard rajzai nyomán három rézmetszetet készített el abból a tizenkettőből, amelyek Peter von Winter vígoperájának Emanuel Schikaneder által készített reprezentatív zongorakivonatát²² díszítették.

1798-ban Blaschke kapcsolatba lépett Franz Anton Schrämbel kiadóval,²³ aki a pozsonyi kiadó dinasztiából származó Anton Doll²⁴ mellett a legtöbbet foglalkoztatta. Schrämbel 1797-ben kezdte el kiadni Wieland-összkiadását, amely az 1794-ben Lipcsében megjelent, Georg Joachim Göschen-féle pompás díszkiadás utánnomása volt. A kor legismertebb művészeinek (Johann Heinrich Ramberg, Veit Hans Schnorr von Carolsfeld, Heinrich Füger) rajzai nyomán készített rézmetszetekkel illusztrált, költséges negyedréti kötetek megjelentetésével párhuzamosan már Göschen kiadott – megelőzendő az utánnomásokat – egy illusztrációk nélküli, olcsóbb nyolcadréti Wieland-sorozatot. 1797-ben a bécsi Schrämbel ennek ellenére elkezdte megjelentetni a lipcsei kiadás 86 kötetes kisnyolcadréti utánnomását, mellyel megpróbálta utolérni Göschen tipográfiai teljesítményét.²⁵ A Göschen-féle lipcsei díszkiadásban 36 metszet volt, ezeket Schrämbel átvette és kisebb méretben újrametszette, a többi általa kiadott kötethez azonban új kompozíciójú metszeteket kellett készíttetni.²⁶

Az 1797-ben megjelent első hat Wieland-kötet illusztrációi Franz Anton Schrämbel sógorának, Karl Robert Schindelmayernek²⁷ (1770?–1839), a kiadó későbbi tulajdonosának és üzletvezetőjének a munkái voltak. Az 1798-ban megjelent öt kötet közül az első három metszeteit még Schindelmayer készítette, de Schrämbel ekkor már Carl Schützöt és Blaschkét is megbízta egy-egy metszet elkészítésével. 1799-ben Blaschke már hat képet metszett a Wieland kötetekbe – közülük négyet Maillard rajza után, de egy Göschen-féle illusztráció utánmetszésével még Schin-

²⁰ EYERN: *i. m.* 1933. 21–23.

²¹ *Wülfing von Stubenberg*. Wien, Wallishausser, 1794.; *Die deutschen Ritter in Accon*. Wien, 1796.; *Historische Skizzen*. Wien bey Schaumburg et Comp. 1800.; *Wülfing von Stubenberg*. Grätz bey Franz Ferstl, 1802.

²² SCHIKANEDER, Emanuel: *Babylons Pyramiden*. Komische Oper. Klavierauszug. I–II. Wien, 1797.

²³ KOHLMAIER, Ursula: *Der Verlag Franz Anton Schrämbl*. Wien, 2001.

²⁴ SEEMANN, Otmar: *Bibliographia Dolliana*. Nach den verschiedenen Doll-Verlagen getrennt. Stand: März 1998. (Kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban)

²⁵ *Sämmtliche Werke von C. M. Wieland*. Wien. Gedruckt und verlegt bey F. A. Schraembl. 1797–1808. (Bd. 1–86.)

²⁶ PAPP Júlia: *Bestimmung einer Kupferstichfolge Johann Blaschkes von 60 Stück (Budapest, Ungarische Nationalgalerie, Kupferstichkabinett)*. = *Annales de la Galerie Nationale Hongroise – A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 2002–2004*. Bp. 2005. 49–54.

²⁷ Franz Anton Schrämbel felesége Johanna Maria Magdalene Schindelmayer, Karl Robert Schindelmayer nővére volt. K. R. Schindelmayer levelezésben állt Eröss Gábor debreceni rézmetszővel, s illusztrációt készített Verseghy Ferenc több művéhez. Vö.: *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Katalógus. Szerk.: SZABOLCSI Hedvig, GALAVICS Géza. Bp. 1980. 243. (Kat. 205)

delmayer is szerepelt. 1803-ban meghalt Franz Anton Schrämbel, a céget Karl Robert Schindelmayer vásárolta meg, de a könyvkiadási privilégium továbbra is Johanna Schrämbel, később fia, Eduard Schrämbel kezében maradt. Blaschkét a kiadót 1804-től átvevő özvegy, illetve a német klasszikusok kiadásának engedélyét megszerző Christian Krotz tovább foglalkoztatta: ő metszette rézbe az 1805–1808 között megjelent kötetek illusztrációit.

1798-ban Blaschke már külföldről is kapott megbízást: Goethe Cellini-életrajza Braunschweigban megjelent három kötetének²⁸ illusztrációit készítette el – egy részüket szintén Ludwig Maillard rajzai után. 1799-ben egy Bécsben és Prágában 12 kötetben megjelent, a 19. század első felében nagy népszerűsége jutó gyermek és ifjúsági irodalom műfajába tartozó kiadványba²⁹ készített metszetet. Részt vett annak az ekkor Poroszországhoz tartozó sziléziai Boroszlóban megjelent 16 kötetes összkiadásnak az illusztrálásában is, amely a késő felvilágosodás egyik legismertebb német morálfilozófusa, Christian Garve írásait adta közre.³⁰ (2. kép) Bár a köteteken a kiadó neve nem szerepel, minden bizonnyal ugyanaz a boroszlói Wilhelm Gottlieb Korn jelentette meg ezt a sorozatot is, aki 1783 óta rendszeresen kiadta a boroszlói születésű és ott is élő Garve munkáit.

1800-ban Blaschke a később legfontosabb megrendelőjévé váló bécsi Anton Dolltól kapott megbízást egy antik témájú könyv illusztrációjának elkészítésére,³¹ szintén Maillarddal együtt. 1801-ben Blaschkét ismét egy jelentékeny, az akadémiai oktatásban is használatos művészeti kiadvány néhány lapjának elkészítésére kérték fel. Ebben az évben jelentette meg Anton Doll a képzőművészek, a tudósok, a nevelők és az érdeklődő művészetbarátok számára összeállított, 225 rézmet-szettel díszített ikonológiai kézikönyvét,³² amely a korábbi corpusok, pl. Cesare Ripa 17. századi képmagyarázatainak hagyományát követte. A metszetek legtöbbjét Christian Sambach rajzolta és Josef Stöber metszette. Minden oldalon 3 kép látható, ovális mezőben, a képeket német, francia és olasz nyelvű magyarázat egészítette ki. A kiadványt – mint a bécsi városi könyvtárban található példánynak a korban kiadott almanachokhoz, könyvekhez képest megfigyelhető nagymértékű elhasz-

²⁸ [*Leben des*] Benvenuto Cellini. *Eine Geschichte des XVI. Jahrhunderts. Nach dem Italien'schen von J. W. von Goethe. I–III.* Braunschweig. Bauer, 1798.

²⁹ *Neuer Kinderfreund* von [Carl August] ENGELHARDT und [Dankegott Immanuel] MERKEL. Wien und Prag, 1799. Bändchen 1–12. Vö.: MITTLER, Elmar (szerk.): *Nützliches Vergnügen. Kinder- und Jugendbücher der Aufklärungszeit aus dem Bestand der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek und der Vordemann-Sammlung; Ausstellungskatalog.* Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, 2004. 124. (Kat. 135.)

³⁰ *Christian Garve's sämtliche Werke. Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Litteratur und dem gesellschaftlichen Leben. III–V. Theil.* Breßlau, 1801–1802.

³¹ *Biographien der berühmtesten Römer und Römerinnen, im historisch-dramatischen Darstellungen.* Vom Verfasser Scipios des Afrikaners. Wien und Leipzig, 1800. im Verlage bey Anton Doll.

³² *Iconologie für Dichter, Künstler und Kunstliebhaber.* (Iconologie oder Ideen aus dem Gebiete der Leidenschaften und Allegorien, bildlich dargestellt für Zeichner, Mahler, Dichter, Gelehrte, Erzieher und Freunde höherer Geschmacksbildung. Mit 225 Kupferstichen.) Wien, 1801. Im Verlage bei Anton Doll.

náltsága jelzi – az elmúlt két évszázadban sokat forgathatták. Blaschke a kötet utolsó három tábláján található 9 metszetet készítette el.

1801-ben Blaschke ismét kap külföldi megbízásokat: németországi és prágai kiadók számára készített illusztrációkat.³³ Ismereteim szerint ebben az évben kapja az első magyarországi megrendelést is: Kisfaludy Sándor (Himfy) Budán megjelent verseskötetéhez a magyar irodalmárok és kiadók által szívesen foglalkoztatott bécsi Vinzenz Kininger rajza nyomán készített metszeteket.³⁴ (3. kép) A Kisfaludy verseskötetének címképén „szentimentális bájjal búsuló ifjú”³⁵ testtartása, ruházata, arckifejezése hasonlóságot mutat azzal a Blaschke-metszettel, amely Christian Garve említett 1801–1802-es boroszlói összkiadásának harmadik kötetét díszítette. (Lásd a 2. képet) Míg azonban a Garve-kötet F. Mathei rajza nyomán készült illusztrációjának moralizáló felirata, építészeti környezetbe helyezett, domináns ülő figurája, illetve hangsúlyos napkelte ábrázolása inkább a felvilágosodás eszmerendszeréhez és képi motívumkincséhez kapcsolódik, a Kisfaludy kötet illusztrációja – amelyen a lombos fa tövében heverő alak egyfajta panteizmussal a civilizáció nyomaitól mentes, vadregényes, holdfényes táj részévé válik – a korromantika hazai képzőművészetének egyik emblemikus képe lett. 1802-ben Blaschke Ludwig Albrecht Gebhardi népszerű Magyarország-története számára, amelyet Pesten Joseph Leyrer adott ki, három történelmi jelenet metszete készített.³⁶

1803-ban bécsi almanachok³⁷ mellett lipcsei és berlini kiadványokhoz³⁸ készített metszeteket, 1804-ben pedig ismét egy lipcsei kiadó számára dolgozott.³⁹ Németországi népszerűségét jelzi, hogy illusztrációkat készített egy Berlinben és Hamburgban működő kiadó számára a napóleoni háborúk francia „műtárgygyűjtő”

³³ CRAMER, C[arl] G[ottl.]: *Leben und seltsamliche Abenteuer Gotthold Tamerlans*. Offenbach, 1801. Zweiter Theil.; CRAMER, C. G.: *Die Reise zur Hochzeit. I–II*. Ein Schnack. Leipzig, 1801.; TACTUS, Cornelius: *Sämtliche Werke. I–III*. Übers. von C. F. BAHRDT. Wien und Prag bey Haas. 1801.

³⁴ [KISFALUDY Sándor]: *Himfy szerelmei. A kesergő szerelem*. Budán, 1801. vö.: SZABÓ Júlia: *A XIX. század festészete Magyarországon*. Bp. 1985. 78.

³⁵ *Művészet Magyarországon 1780–1830. i. m.* 1980. 243. (Kat. 206)

³⁶ GEBHARDI, Ludwig: *Geschichte des Reiches Ungarn. I–III*. Pest, 1802.

³⁷ *Blumenstrauß für Musen und Menschen Freunde zum Neujahrsbeschenke 1803*. Wien bey Georg Fried. Kraus bürg. Buchbinder im Bürgerspital No. 1126.; *Wiener Taschenbuch für 1803 (–1808)*. Wien, bey J. V. Degen. vö.: BAUER, Werner M.: *Die Verleger und Drucker Joseph Vinzenz Degen und Johann Baptist Wallishausser und ihre Stellung in der österreichischen Literatur ihrer Zeit*. In: *Die österreichische Literatur i. m.* 1979. 179–202.

³⁸ [AHLEFELD, Charlotte Sophie von]: *Die Bekanntschaft auf der Reise*. Leipzig, 1803. [belül: 1804] /Bibliothek für die gebildete Lesewelt. Eine Sammlung gewählter Schriften der vorzüglichsten Schriftsteller Deutschlands zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung, Bd. 16/; LAFONTAINE, August: *Der Baron von Bergedorf*. Leipzig, 1803.; KOSEGARTEN, L[udwig Gotthard] Th[eobul]: *Die Inselfahrt oder: Aloysius und Agnes. Ein ländliches Gedicht in 6 Eklogen*. Berlin, Voss. 1803.

³⁹ TIEDGE, Christian August: *Die Einsamkeit – eine Epistel*. Leipzig, 1804.

2. Blaschke János: Viel des Guten hat die Gesellschaft... Rézmetszet.
In: Christian Garve's sämtliche Werke. III. Breslau, 1801. Címlapkép.

3. Blaschke János: Kesergő szerelem. Rézmetszet.
In: [Kisfaludy Sándor] Himfy szerelmei. Budán, 1801. Címlapkép.

művésze és művészetpolitikusa, Dominique Vivant Denon németre fordított egyiptomi úti beszámolójához is.⁴⁰

1805-től Blaschke ismét egy nagyobb vállalkozásban vett részt. Ebben az évben kezdte el Anton Doll megjelentetni az osztrák vidékek, városok leírásait tartalmazó, az erdélyi származású Anton Haykul által nyomtatott sorozatát,⁴¹ amely a korban divatos „festői utazás” (malerische Reise) műfajához tartozott. Ahhoz a kiadvány-típushoz, amely a 18–19. század fordulóján a korábbi évszázadok képzeleti tájainak (heroikus, árkádiái, bibliai) ábrázolása után a valós táj, a tapasztalati úton megismerhető világ felfedezéséhez kapcsolódott. Az új tájszemlélet ugyanakkor nemcsak a szentimentalizmus „érzékeny utazásainak” érzelmességét, panteizmusát vette át, hanem egyfajta lokálpatrióta és hazafias szemléletet is: az útleírások szerzői számára fontossá vált a szűkebb környezet – egy-egy város, tartomány – illetve a hazai természeti szépségek, érdekességek, népcsoportok megismertetése a honfitársakkal és a külföldi olvasókkal. A szövegekben – éppúgy, mint a kötetekben közölt illusztrációkban – az esztétikai válogatáson alapuló korábbi idealizált – néha heroizált – tájszemlélet helyett egyre inkább a pontos, valósághű leírás és ábrázolás dominált.⁴² A korszerűbb útleírások iránti igényt az is növelte, hogy a korábban elsősorban az arisztokrácia kiváltságaihoz tartozó – nevelésük részét képező – utazások lassan a tehetősebb polgári réteg tagjai számára is elérhetővé váltak.

Anton Doll 1805 és 1808 között évenként egy-egy kötetel bővített sorozata Josef Widemann, illetve Max Fischel ausztriai útleírásait adta közre. Widemann bevezetőjében hangsúlyozza, hogy mivel a korábbi ország-ismertetések elsősorban az itt élő népek sajátosságait vették számba, ő figyelmet kíván szentelni a természeti szépségeknek is. „Möchte ich mit dieser, durch der Künstler Maillard und Blaschke Meisterhände belebten Schilderung meiner Streifzüge den Erwartungen genug thun!”⁴³ Olyan átfogó képet akar adni, mely egyesíti a természetfestészetet, statisztikát és népismeretet. Nemcsak Bécsset és környékét akarja tehát körülvándorolni, hanem a következő kötetekben egész Ausztria leírását tervezi. Bár néhány címlapkép nincs jelezve, úgy tűnik, a négy kötet valamennyi illusztrációját (kötetenként két címlapkép és hat szövegközi metszet) Blaschke készítette – legtöbbször valóban Maillard rajza nyomán. Csupán néhány későbbi metszet előképül szolgáltak –

⁴⁰ DENON, [Dominique] Vivant: *Reisen durch Ober- und Unter-Aegypten, während Bonaparte's Feldzügen*. Aus dem Französischen übersetzt. Berlin und Hamburg, 1803. /Bibliothek der neuesten und interessantesten Reisebeschreibungen, Band 16./

⁴¹ *Taschenbuch für Freunde schöner vaterländischer Gegenden. Vom Verfasser der Streifzüge nach Venedig und Istrien. I–IV*. Wien, 1805–1808. Im Verlage bey Anton Doll.

⁴² A többnyire gazdagon illusztrált kiadványok egyik első magyarországi példája majd a Joseph Hormayr szerkesztőtársaként tevékenykedő Mednyánszky Alajos 1826-ban Pesten megjelentetett *Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn* című könyve lesz.

⁴³ *Taschenbuch für Freunde i. m.* 1805. VII.

minden bizonnyal az 1806-ban elhunyt Maillard halála miatt⁴⁴ – Matthäus Loder (1781–1828) rajzai. A metszetek a könyvekben szereplő helyekhez kapcsolódnak, s közülük számos építészeti vagy művészeti emléket, illetve antikizáló tempelekkel, romokkal, kerti szobrokkal ékesített parkrészletet ábrázol. A von Fries grófok vörlai parkjában található, Franz Zauner által készített márvány emlékszobor vagy a művész II. József-szobrának laxenburgi másolata (4. kép) éppúgy feltűnik a kötetekben, mint a schönauai park Alxinger-emlékművének, vagy Ernst Gideon Freiherr von Loudon hadvezér hadersdorfi síremlékének képe.

Bár a Joseph Grämmer bécsi könyvkötő által 1805-ban elindított „Taschenbuch für Dichterfreunde” című sorozat első köteteit (1805, 1806) – mint ezt a kiadó a mű címében is hangsúlyozta – még Blaschke egykori tanára, Clemens Kohl illusztrálta,⁴⁵ s Grämmer Kohl nevét tüntette fel az 1808-ban megjelent kötet címében is, ebben Kohl metszetei mellett már Blaschke kilenc illusztrációja is szerepelt. Kohl 1807-ben halt meg, a kiadó tehát – mialatt még posztumusz közzétette Kohlnek a kiadványhoz készült korábbi metszeteit – az új képek elkészítésével már Blaschkét bízta meg.⁴⁶ Ezzel a kiadvánnyal szoros tartalmi és formai összefüggésben, s feltehetően szintén 1805 körül kezdte el megjelentetni Grämmer egy női almanachját is.⁴⁷ Az első három kötetet, illetve a megjelent hat kötet címlapját még Kohl metszetei díszítik, a negyedik kötetben azonban Kohl képei mellett már Blaschkéit is megtaláljuk, s a későbbi kötetek szövegek közötti képei is Blaschke munkái vagy jelzetlenek. A kötetek egy része feltehetően 1807, azaz Clemens Kohl halála után jelent meg, a kiadó azonban 1807 előtt már az összes címlapot elkészíttette Kohllal.

Ebben az időben Blaschke ismét dolgozott külföldi megrendelésre: 1806-ban az emberi ízlelés és beszéd szerveit bemutató, Christian Koeck (1758–1818) rajza után készült anatómiai metszetei illusztrálták a hírneves tudós, Samuel Thomas Soemmerring Frankfurtban, a Varentrapp & Wenner kiadónál megjelent munkáját,⁴⁸ 1807-ben pedig Kisfaludy Sándor verseinek és regéinek Budán megjelent kiadásaihoz készített metszeteket.⁴⁹

⁴⁴ THIEME, Ulrich–BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Bd. 23. Leipzig, 1929. 571.

⁴⁵ *Taschenbuch für Dichterfreunde*. Mit 13 von Herrn KOHL gestochenen Kupfern. Wien, 1805. Bey Joseph Grämmer, Buchbinder.

⁴⁶ *Taschenbuch für Dichterfreunde*. Mit 13 von Herrn BLASCHKE gestochenen Kupfern. Wien, 1809. Bey Joseph Grämmer, Buchbinder.

⁴⁷ *Toiletten-Bibliothek für Damen. Eine Auswahl historischer Gedichte, Balladen, Märchen und Romanzen*. Wien, bey Joseph Grämmer.

⁴⁸ SOEMMERRING, Samuel Thomas: *Abbildungen der menschlichen Organe des Geschmackes und der Stimme*. Frankfurt, Varentrapp & Wenner, 1806.

⁴⁹ [KISFALUDY Sándor]: *Regék a magyar elő-időből*. Budán, 1807. A' Királyi Magyar Universitas' betűivel; [KISFALUDY Sándor]: *Himfy' szerelmei. I–II*. Budán, 1807. A' Királyi Magyar Universitas' betűivel. A kiadás körülményeiről – köztük a Bécsben készülő rézmetszetekről – Takács József beszámolt Kazinczynak. *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI*. Közzéteszi Dr. VÁCZY János. Bp. 1890–1911; *XXII. (1. pótkötet)*. Kiadta HARSÁNYI István. Bp. 1927.; *XXIII. (2. pótkötet)*. Kiadta BERLÁSZ Jenő et al. Bp. 1960. (Továbbiakban: *KazLev*) *IV*. Bp. 1893. 953. sz. levél. 223.

4. Blaschke János: II. József lovasszobrának másolata. Rézmetszet.
In: Taschenbuch für Freunde schöner vaterländischer Gegenden.
Mahlerische Streifzüge durch die interessantesten Gegenden um Wien.
Erstes Bändchen. Wien, 1805. Címlap.

Bár ebben az évből származnak azok az első fennmaradt levelek, amelyekben Kazinczy Ferenc és Blaschke János munkakapcsolatáról olvashatunk, ismeretségük korábbi lehetett. 1805-ben Blaschke készítette azt a Kazinczy Andrást – a költő nagybátyját – ábrázoló rézmetszetet, amely az 1808-ban Pesten, Trattner Mátyás nyomdájában megjelent, *Magyar régiségek és ritkaságok* című kiadványt díszítette. Blaschke neve (tévesen Józsefnek írva) már Kazinczynak azon az 1802-es feljegyzésén is szerepelt, amely a Bécsben lakó művészek lakcímét tartalmazza, ezeket az adatokat azonban Kazinczy – úgy tűnik – nem személyes tapasztalatból ismerte, hanem kimásolta valahonnan. Erre utal, hogy például a Blaschke neve után először leírt, majd áthúzott cím megegyezik az utána következő művész, Weinrauch címével. Kazinczy feltehetően a másolásnál vétette el a sort, majd korrigálta a hibát, s leírta Blaschke valódi címét.⁵⁰ Blaschke 1807. március 14-én, Bécsben kelt levele⁵¹ mindenesetre már eleven kapcsolatot jelez: a rézmetsző önérzetesen utasítja vissza a vádat, hogy nem válaszolt az író korábbi leveleire, s beszámolt arról, hogy a megrendelt munkák közül melyeket készítette el, melyeken dolgozik még, s közölte az árakat is.⁵²

Abból a levélből ugyanakkor, melyet ebben az évben Tőkés János Bécsből küldött Kazinczynak,⁵³ arra következtethetünk, hogy a Blaschke által öntudatosan kikért feddés nem lehetett teljesen alaptalan. Kazinczy megbízta a Bécsben járó Tőkést, hogy az *Egyveleg írásai* első kötetének kiadását vállaló Anton Haykult, illetve a könyvbe illusztrációikat készítő Blaschkét gyorsabb munkára ösztönözze. Bár Haykul megígérte, hogy az első kötetet egy hónapon belül kinyomtatja, Kazinczy még későbbi leveleiben is arról számol be barátainak, hogy hiába várja a Haykul által megígért kötetet, s Bécsben lakó ismerőseivel sürgetteti tovább a kiadót.⁵⁴ Úgy tűnik, Blaschke sem készült el a munkával, Tőkés János 1807. augusztus 13-án Marburgban kelt, Kazinczyhoz írott levelében ugyanis felháborodva írja az írónak, hogy bár Blaschkét többször felkereste házában, nem sikerült találkozni vele.

„...az Académiába vala szerentsém egyszer személyéhez és ekkor meg mondtam, hogy meg fogom keresni Házánál, de a' ki szabott órán sem találtam oda haza. – Némmelly Embernek természete, hogy nem örömet találkozik azzal, a' ki tudja, hogy szavát meg nem tartotta. ---”

Tőkés sajnálkozik, hogy nem tudta az elkészült darabokat megnézni.

⁵⁰ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Szemere Tár (B 14), I. köt., XXXI. Vö.: FRIED István: *Képzőművészeti látás és kultúra Magyarországon a 19. század elején.* = *Acta Hungarica* (17.) 1989. 2. sz. 156.

⁵¹ *KazLev IV.* 1088. sz. levél. 526–527.

⁵² Vö.: V. BUSA Margit: *Kazinczy Ferenc kézirat-gyűjteménye Münchenben.* = *Irodalomtörténeti Közlemények* (85.) 1981. 4. sz. 442–458.

⁵³ *KazLev V.* 1107. sz. levél. 1.

⁵⁴ *KazLev V.* 1142. sz. levél. 88.

„Utoljára midőn Blaschkénál voltam, Ocsowszky Urat is ottan találám, ki hasonlóképpen kereste Blaschkét ’s kértem, hogy ha találkozik vele, mondja meg, hogy tudósítsa a’ Mlgs Urat a’ nálla lévő Darabok iránt. – és az iránt, hogy mennyit és mit készített el. Gondolom eddig a’ Mlgs Úr kezéhez is kapta azokat.”⁵⁵

A Bécsben lakó Ocsowszky Pál tehát – Teleki Sámuel erdélyi kancellár kisebbik fiának, Ferencnek egykori nevelője, később a kancellár bécsi könyvtárának gondozója – nemcsak az Aranka György által szervezett és működtetett marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság erdélyi és pesti tagjai, illetve bécsi tudósok között látott el közvetítő feladatokat,⁵⁶ hanem – ebből a levélből legalábbis úgy tűnik – alkalmanként a császárvárosban élő képzőművészekkel is kapcsolatba lépett.

A Kazinczy Marmontel fordításait tartalmazó kötet végül két éves késéssel, 1808-ban jelent meg. Haykul örökös ígéretése az író nemcsak arra készítette, hogy barátainak írt leveleiben elkeseredett dühvel szidja

„a’ semmire való... a’ becsület nélkül való ember”-t,⁵⁷

hanem arra is, hogy feljelentesse a nyomdászt

„a’ Bécsi Magistratusnál két esztendő olta üzött istentelen csalogatásaiért.”⁵⁸

A kiadványt – Neidl vignettái mellett – két „Octávréz” díszítette, melyeket Maillard rajzai nyomán Blaschke metszett rézbe.⁵⁹ A rajzoknak – ezt támasztják alá Kazinczy levelei is, melyekben a kiadás két éves késését panaszolja – már 1806-ban el kellett készülniük, mivel Maillard ebben az évben halt meg.

Blaschke 1807-ben ismét egy nagy volumenű munkához kezdett: ő készítette el az osztrák „birodalmi patriotizmus” képviselője, a tiroli történész, Joseph Hormayr Freiherr zu Hortenburg *Oesterreichischer Plutarch* című, az összbirodalom híres személyiségeinek életrajzát bemutató, Anton Doll kiadásában 1807 és 1814 között húsz kötetben megjelent sorozata 76 portréját.⁶⁰ A portrék képi forrásainak feltárása további kutatást igényel, egy témára azonban érdemes felhívni a figyelmet. Míg Hormayr kiadványában a szigetvári hős, Zrínyi Miklós hiteles, Matthias Zündt 1566-ban, illetve Dominicus Custos 1601-ben készült rézmetszetének iko-

⁵⁵ *KazLev V.* 1150. sz. levél. 110.

⁵⁶ ENYEDI Sándor: *Ocsowszky Pál levelei Aranka Györgyhez.* = Magyar Könyvszemle (109.) 1993. 94–102.

⁵⁷ *KazLev IV.* 1085. sz. levél. 521.

⁵⁸ *KazLev V.* 1122. sz. levél. 47.

⁵⁹ *Kazinczynak fordított egyveleg írásai. Első kötet. Marmontelnek szívképző regéji. Két könyvben.* Széphalom, Abaújban, 1808.

⁶⁰ SZENTESI Edit: *Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák császárságban 1828-ig.* In: *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* MNG. Kiállítási katalógus. Szerk.: MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin. Bp. 2000. 77–79.

nográfiai típusát⁶¹ követő szakállas képmása szerepel, majd két évtizeddel később itthon – Kazinczy vezetésével – még heves ikonográfiai vita bontakozik ki Peter Krafft készülő Zrínyi kirohanása festménye kapcsán a várvédő Zrínyi és a költő Zrínyi Miklós arcképének felcsereléséről. Igaz Sámuel *Hébéjében* (1825) – s fatális véletlenként épp a történeti ikonográfia egyik legelső hazai tudatos művelője, a több ezer darabból álló, történeti személyek portréit is nagy számban tartalmazó metszetgyűjtemények⁶² tulajdonosa, Kazinczy Ferenc Zrínyi-életrajzának illusztrációjaként – a szigetvári hős arcképe helyett a költő szakállatlan portréja jelenik meg. Annak ellenére, hogy Kazinczy kérésére 1824-ben éppen Igaz Sámuel küldte el előtanulmányként a széphalmi költőnek a Hormayr Plutarchjában megjelent – Blaschke hiteles Zrínyi-arcképével illusztrált – Zrínyi-életrajzot.⁶³

1808-ban Blaschke ismét dolgozik a pesti Hartleben két kiadványában,⁶⁴ 1809-ben pedig a bécsi Degentől kap megbízást a kor divatos műfajának, egy nevelő célzatú ifjúsági kiadványnak az illusztrálására.⁶⁵ Korábbi megbízója, Joseph Grämmer *Almanach für Freundinnen romantischer Lecture* című irodalmi zsebkönyve több évfolyamába is készített vele rézmetszeteket.⁶⁶ A kalendáriumok hagyományát a hónapok szerinti beosztással őrző könyvecske a romantikus történetek – s az ezekhez kapcsolódó illusztrációk – közlésével már az új olvasói igények kielégítésére törekszik, éppúgy, mint Anton Strauss *Apollonionja*, amelynek frontispizét és néhány illusztrációját szintén Blaschke készítette.⁶⁷

⁶¹ CENNERNÉ WILHELMB Gizella: *A Zrínyi család ikonográfiája*. Bp. 1997. 48. (Kat. A 9) és 48–49. (Kat. A 10). Blaschke metszetéről: *i. m.* 52. (Kat. A 19).

⁶² SINKÓ Katalin: *Kazinczy Ferenc és a műgyűjtés*. = *Ars Hungarica* (11.) 1983. 2. sz. 269–276.; *Kazinczy Ferenc metszetgyűjteménye Zemplén Levéltárában. I–II. sorozat*. Gyűjtötte és összeállította: HÓGYE István. Szerk.: B. BALSZAI Jolán. Sátoraljaújhely, 1992.

⁶³ RÓZSA György: *Kazinczy a műbíráló*. = *Ars Hungarica* (9.) 1981. 2. sz. 206–207.; LACZHÁZI Gyula: *Zrínyi, Dorfmeister, Krafft, Kazinczy*. = *Irodalomismeret* (10.) 1999. 1–2. sz. 228–233.

⁶⁴ SZEKÉR J[oákim] Aloysius: *Magyarok eredete a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt. I–II*. Pesten, 1808. A könyvillusztrációk többszörös felhasználását jelzi, hogy Hartleben a második kötetet Blaschkénak azzal az „Életünket és vérünket”-metszetével díszítette, amelyet először Gebhardi említett, Leyrer József által kiadott történeti munkájában (1802) került közlésre.; FARKAS Ferenc: *Az éjnek diadalma a 'vagy A' tündér lelkek rövid történetek az igazság szájából*. Pesten, 1808. Hartleben Konrád Adolf.

⁶⁵ GLATZ, Jakob: *Neue Familiengemälde und Erzählungen für die Jugend. Zur Bildung des Sinnes für häusliche Tugenden und häusliches Glück. I–II*. Wien, Degen, 1809. Alkalmanként vallásos jellegű ifjúsági kiadványok illusztrálására Blaschke később is kapott megbízást. CHIMANI, Leopold: *Oesterreich über Alles! Ein unterhaltendes Lesebuch für die vaterländische Jugend*. Wien, Doll, 1815.; RITTLER, Franz: *Die zehn Gebote durch sittliche Erzählungen erklärt, ein Festgeschenk für gute Söhne und Töchter aller Glaubens-Bekenntnisse*. Wien, Grämmer [1817].

⁶⁶ *Almanach für Freundinnen romantischer Lecture auf das Jahr 1808, 1810*. Wien, bey Joseph Grämmer Buchbinder, in der Wollzeile No. 829.

⁶⁷ *Apollonion. Ein Taschenbuch zum Vergnügen und Unterricht auf das Jahr 1810 und 1811*. Wien. Gedruckt bey Anton Strauss.

A szentimentalizmus és a koraromantika szemléletével és stílusjegyeivel nemcsak a szépirodalmi kiadványokban, hanem alkalmanként a történeti munkákban is találkozunk. Fessler Ignác Aurél *Die drey Grossen Koenige der Hungarn aus dem Arpadischen Stamme* című, 1808-ban a boroszlói Wilhelm Gottlieb Korn kiadásában megjelent munkájának Blaschke által (Vinzenz Kininger rajza nyomán) metszett címlapját (Szent István, Szent Imre és Gellért püspök találkozása) – éppúgy, mint az ábrázolt jelenet leírását – a témához való „érzelmi-asszociatív közeledés”,⁶⁸ szívhez szóló, érzékeny felfogás jellemzi.

Kazinczy 1810-ben kelt, Rummy Károly Györgyhöz írt levele nemcsak azt jelzi, hogy a korábban említett affér nem rontotta meg Kazinczy és Blaschke munkakapcsolatát, hanem annak is szemléletes példáját nyújtja, hogy a 19. század első évtizedeiben az illusztrációk nem kapcsolódtak mindig szorosan a kiadvány tartalmához.

„Ich erhielt ein exemplar meines La Rochefoucauld von dem Buchhändler Kis. Aus Versehen war das Titelblatt zweymal dabey. Da dieses bey dem Ihrigen fehlt, so lege ich das eine von den zweyen für Sie hier bey. Welch ein Mann ist dieser Geistinger! Ich übergab ihm die ganze Auflage, weil ich nicht zu hoffen wagte sie damals von Wien erhalten zu können, mit dem Bedingniss, dass er das Titel Kupfer und die Vignette, welche mir zu diesem Werke Gerstner gearbeitet hatte, auslöse und beydrucken lasse... Was that der einsichtsvolle Mann? Er lösete aus Blaschkes Händen das zu meinem Ossian bestimmte Kupfer (das Sie hier erhalten) und setzte es bey. Grade so, als wenn man ein Kupfern das die Kinder Abrahams um den [!] goldenen Kalb tanzend vorstellte vor ein Algebräisch Werk stellen würde.”⁶⁹

A Rochefoucauld kötetet egyébként szintén Haykul kezdte el kinyomtatni, Geistinger csak az utolsó fázisban vette át a munkát.⁷⁰

1810–11-ben Anton Doll több jelentős kiadványsorozata számára is Blaschkétól rendelt rézmetszeteket. 26 kötetben megjelentetett Schiller összkiadásának minden illusztrációját Blaschke metszette,⁷¹ s ő készítette J. B. Schütz történeti és geográfiai világérdekességeket – köztük Buenos Aires, Calcutta, Kin-schan-sse szigete vagy Inti-Quaicu szikláinak látképét – bemutató kiadványának 12 illusztrációját

⁶⁸ SZABÓ Júlia: *Szent László a XIX. század magyarországi festészetében és grafikájában*. In: *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk.: ZÁDOR Anna. Bp. 1993. 211. Az ábrázolt jelenet leírása Fessler könyvében a 157–158. lapon található. Fessler könyve – ugyanezzel az illusztrációval – egy évvel később Carlsruhéban is megjelent.

⁶⁹ *KazLev VIII*. 1848. sz. levél. 120. vö.: *Herczeg Rochefoucauldnak maximái és morális reflexiói, három nyelven*, Németre fordította SCHULTZ, Magyarra KAZINCZY Ferentz. Bétsben és Triestben, Geisztinger Könyvárosnál. 1810. Geistingerhez vö.: RAUSCHER, Otto: *Joseph Geistinger 1769–1829. Ein Wiener Buchhändler und Verleger*. Wien, 1942. Kazinczy Osszián fordítását, amely 1815-ben Trattnernél a „Kazinczy Ferencz’ munkáji” című sorozat 6–7. köteteként jelent meg, nem Blaschke metszetei díszítették.

⁷⁰ *KazLev VII*. 1686. sz. levél. 318.

⁷¹ *Friedrich Schillers sämtliche Werke. I–XXVI*. Wien, 1810–1811. In Commission bey Anton Doll.

is.⁷² 1811-ben indult a Doll és Blaschke közötti együttműködés egyik legnagyobb volumenű és leghosszabb ideig tartó „projektje”, a Blaschke metszeteivel illusztrált 63 kötetes Wieland-összkiadás utánnomása.⁷³ A Blaschke által készített 64 metszetből (az első kötetet egy Wieland-portré is díszítette) 17 darabot az 1794-es lipcei Göschen-féle díszkiadás alapján – a zsebkönyvmérethez alkalmazkodva – metszett újra. Ezek többsége szerepelt az 1797-es Schrämbel-féle utánnomásban is.

A Joseph von Hormayrrel vagy Anton Doll kiadóval kialakított jó kapcsolatra utal, hogy az *Oesterreichischer Plutarch* illusztrációin kívül Blaschke 1811-től az osztrák tudós *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* című, Doll kiadásában megjelent almanachjába is készített portrékat, történeti jeleneteket és látképeket.⁷⁴ Bár a *Taschenbuch* egyes köteteinek⁷⁵ borítóján látható illusztráció jelzetlen, ez vagy Blaschke munkája, vagy készítője a *Plutarch*ban megjelent portrék (5. kép) keretdíszének motívumait (fekvő rombusz alakzat, dicsfényszerű sugárvonalakkal körülvelt nyolcágú csillag) használta előképként. (6. kép) Blaschke szerzőségét valószínűsíti, hogy a *Taschenbuch* borítójának hátoldalát díszítő Klió vagy Fama testtartása hasonlít annak az allegorikus nőalaknak a beállítására, mely az 1816–17-ben szintén Doll kiadásában megjelent Schiller-sorozat 26. kötetének Blaschke-metszetén látható. (7. kép)

Anton Doll 1812-ben folytatja az osztrák birodalom érdekes tájainak, természeti és művészeti szépségeinek ismertetését: 1812 és 1818 között hat kötetben megjelentetett *Mahlerisches Taschenbuch*-ját Blaschke 14 metszete illusztrálja.⁷⁶ A medlingi római colosseumot, illetve a sziléziai régiségeket ábrázoló metszetek az archeológiai érdeklődés, a Pozsonyt, Péterváradot, a csehországi Karlsbadot vagy a Kárpátokat bemutató látképek pedig az összbirodalmi patriotizmus erősödésére utalnak. Blaschke a sorozat szerzőjének, Franz Sartorinak az osztrák tartományok természeti szépségeit és műemlékeit bemutató korábbi kiadványaiba⁷⁷ is készített már metszeteket, s Sartori később is őt bízta meg annak a könyvnek az illusztrálásával, mely a birodalom területén élő népek szokásait – például a magyarországi tűzpróbát – mutatta be különböző szerzők – köztük Berzeviczy Gergely – tollából.⁷⁸

⁷² SCHÜTZ, J. B.: *Neue historische und geographische Gemählde, oder Charakteristiken merkwürdiger Personen und Darstellungen...* Wien, 1811. Im Verlage bey Anton Doll. 1–12.

⁷³ C[hristoph] M[artin] Wielands sämtliche Werke. I–LXIII. Wien, 1811–1823. In Commission bey Anton Doll. Gedruckt bey Anton Strauß.

⁷⁴ SZENTESI: i. h. 2000. 77, 80.

⁷⁵ Pl. az MTA Könyvtárában található sorozat 1812. évi kötetén.

⁷⁶ *Mahlerisches Taschenbuch für Freunde interessanter Gegenden, Natur- und Kunstwürdigkeiten...* I–VI. Wien, 1812–1818. In Verlage bey Anton Doll.

⁷⁷ *Naturwunder des Oesterreichischen Kaiserthumes. I–IV.* Wien, 1807–1809. Im Verlage bey Anton Doll.; *Länder- und Völker-Merkwürdigkeiten des österreichischen Kaiserthumes. I–IV.* Wien, 1809. Im Verlage bey Anton Doll.

⁷⁸ *Oesterreichs Tibur, oder Natur- und Kunstgemählde aus dem österreichischen Kaiserthume...* Hrsg. von Dr. Franz SARTORI. Wien, 1819. Bey Anton Doll.

5. Blaschke János: Maria Anna Adamberger színésznő arcképe.
 Rézmetszet. In: Oesterreichischer Plutarch von Joseph Freiherrn von Hormayr.
 Wien, 1807. VIII. (140–141. lap között)

6. Ismeretlen művész: Cím nélkül. Rézmetszet.
In: Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Wien, 1812. Borító.

7. Blaschke János: Cím nélkül. Rézmetszet.
In: Friedrich Schillers sämtliche Werke. XXVI. Wien, 1817. Címlapkép.

A Kazinczy-levelezésben arra is találunk példát, hogy a könyvek írói is beleszólhattak abba, hogy kik illusztrálják munkáikat, s a szerzők alkalmanként egymásnak is ajánlották kedvelt illusztrátorukat, mégpedig néha aszerint, hogy milyen jellegű ábrázolást terveztek a kiadandó könyvbe. 1812-ben Kazinczy barátjának, Kis Jánosnak tervezett verseskötete kapcsán írja:

„Az első Kötet előtt képedet szeretném látni rajzolva Kininger, metszve Neidl által. A' második Kötet előtt egy más rajzolatja állhatna Kiningernek, de a' mellyet már, historisch lévén a' kép, nem Neidlnék hanem Blaschkének kellene metszeni.”⁷⁹

Kazinczy Berzsenyi Dánielnek is tanácsot ad ugyanebben a témában:

„A' Poetai Berek előtt Kazinczy Sophienál (Vay Ábrahámné) egy szép új esztendei köszöntő rezet találtam, 's elkértem, Venus, Amor és Psyche van rajta. Ha tetszik, vedd által, 's Bécsbe küldd-fel, hogy messe Blaschke nevű akademischer Kupferstecher. De a' formátumát munkád nyomtatásának mellé tedd, hogy tudja, melly nagyságban kelljen azt metszenie.”⁸⁰

A klasszicista ízlés térhódítására utalnak Kazinczynak azok a törekvései, hogy saját maga és barátai megjelenő munkáit az antik művészet emlékeit bemutató metszetkatalógusokból vett motívumokkal díszíttesse. A Báróczy Sándor verseskötetéhez tervezett, „Az olvasóhoz” című írásában úgy véli, jó lenne, ha azok, akik vignettákkal díszítik könyveiket,

„a' munkáijkból vett hisztoriai tárgyú rajzolatok helyett, mellyek csak a' tanulatlan szemeket gyönyörködtethetik, és a' mellyek többére csak a' tanulatlan kezek által rajzolatnak 's metszetteknek, Montfauconnak, a' Herculanumi Festések' Köteteiknek, ezen Florentzi Gyűjteménynek,⁸¹ s' a' Winckelmann' munkájának darabjait másolgatnák, meghagyván a' Mívésznek, hogy a' példánytól eltérni semmiben ne merészeljen!”

Ez szerinte akkor is a legjobb megoldás, ha a képeknek semmi közük nincs a könyvek tartalmához, mert az olvasók így hozzászokhatnak az antik művészet szépségéhez.⁸² Kazinczy maga is gyűjtögette a könyvdíszítéshez felhasználható antik motívumokat. 1792-ben a pesti egyetem könyvtárában Montfaucon kötetéből és a Herculanumi régiségekből 15 folio rajzot készített. Az, hogy 1812-ben arra kérte Helmezy Mihályt, pontosítsa a rajzok forrásának adatait, jelzi, hogy Kazinczy az egykor kimásolt motívumok felhasználását tervezte.⁸³

⁷⁹ *KazLev IX.* 2118. sz. levél. 204. vö. még pl.: *KazLev XI.* 2616. sz. levél. 269.

⁸⁰ *KazLev IX.* 2161. sz. levél. 308. Lásd: *Újhelyi Dayka Gábor' Versei.* Öszveszedte 's kiadta barátja KAZINCZY Ferencz. Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813. – *Kazinczynak Poetai Berke.* Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813. A kötet Dayka-portróját J. Gerstner készítette, a vignetták alatt nincs jelzés. Vö.: V. BUSA: *i. h.* 1981. 445–447.

⁸¹ A reneszánsz mecénás és műgyűjtő, Lorenzo Medici nevezetes antik gemmagyűjteményéből származó, a firenzei Nemzeti Múzeumban található műtárgyak.

⁸² *KazLev XI.* 2497. sz. levél. 14–15.

⁸³ *KazLev X.* 2276. sz. levél. 28–29.

Alkalmanként a kiadók éltek is a művészek javaslataival: a pesti Trattner Mátyás Báróczy Sándor verseskötetéhez elkérte Kazinczytól Báróczy fiatalkori arcképét, s a költő tanácsára Kiningerral

„büstformában idealizálva lerajzoltatta, 's megengedte, hogy a' munka' köteteinek homloklapjaira a' Florentzi Museum' táblájiról szedett caméók tétessenek.”⁸⁴

1812-ben Kazinczy Berzsényi Dánieltől – mint írja „útmutatásul” – tájékoztatást kért, hogy melyik művésznél, milyen technikával és anyagra, illetve mennyi tiszteletdíjért készíttette el a kiadandó verseskötetét díszítő illusztrációkat, illetve azok előképeit.⁸⁵ Berzsényi válasza, hogy tí. arcképét két bécsi festő 30, illetve 25 forintért festette meg, míg a portré rézbe metszéséért Blaschke 100 forintot kért, a korabeli árviszonyokra is rávilágít.⁸⁶

Kazinczy alkalmanként meg is indokolja, hogy egy-egy rézmetsző foglalkoztatását milyen technikai fogyatékoságai miatt nem ajánlja, mások megbízását pedig milyen készségei miatt javasolja.⁸⁷ 1813-ban egy barátján keresztül Blaschkének küldött német nyelvű üzenetében nemcsak részletes utasítást ad a Báróczy verseskötetébe készülő illusztrációk motívumairól, hanem arra kéri a rézmetszőt, hogy abban az esetben is az ő tanácsait kövesse, ha Kiningernak előképként szolgáló rajzán más elrendezést talál.⁸⁸

1813–14-ben Blaschke kisebb bécsi és magyarországi megbízások⁸⁹ mellett Anton Doll megrendelésére August Gottlieb Meissner műveinek összkiadásába 36 címlapképet metszett,⁹⁰ 1815-ben pedig Joseph Grämmernek a bécsi hölgyek számára kiadott irodalmi almanachjához készített illusztrációkat.⁹¹ Ugyanebben az évben egy olyan kiadótól is kapott megbízást, amellyel korábban nem volt kapcsolata: Bernhard Philipp Bauer⁹² három kiadványa illusztrálására kérte fel.⁹³

1816–17-ben Anton Doll – Anton Strauss nyomdájában – újabb Schiller összkiadást jelentetett meg, melynek 27 kötetét – az 1810–11-es Doll-féle összkiadás

⁸⁴ *KazLev* XI. 2497. sz. levél. 14–15.

⁸⁵ *KazLev* X. 2274. sz. levél. 21.

⁸⁶ *KazLev* X. 2296. sz. levél. 72–73.

⁸⁷ *KazLev* X. 2341. sz. levél. 169.; 2423. sz. levél. 345–346.

⁸⁸ *KazLev* X. 2487. sz. levél. 498–499.

⁸⁹ *Selam. Ein Almanach für Freunde des Mannigfaltigen auf das Jahr 1813.* Von I. F. CASTELLI. Wien, Gedruckt und Verlage bey Anton Strauss.; *Almadék erdélyi herceg regéi.* Pest, 1813.

⁹⁰ *A. [ugust] G. [ottlieb] Meißner sämtliche Werke. I–XXXVI.* Wien, 1813–1814. In Commission bey Anton Doll.

⁹¹ *Almanach für Wien's edle Töchter auf das Jahr 1815.* Wien, bey Joseph Grämmer, Buchbinder in der Wollzeile Nro. 829.

⁹² BAUER, Werner M.: *Die Buchdrucker und Verleger Bernhard Philipp Bauer und Carl Schauburg. Ihre Bedeutung für das literarische Leben im österreichischen Vormärz.* In: *Die österreichische Literatur i. m.* 1982. 1–12.

⁹³ *Sam. Gottlieb Bürde's Gedichte.* Neueste Auflage. Wien, 1815. Bey B. Ph. Bauer.; *Theodor Körner's Gedichte.* Neueste Auflage Wien, 1815. Bey B. Ph. Bauer.; *Gedichte von J. G. von Salis.* Neueste Auflage. Wien, 1815. Bey B. Ph. Bauer.

metszeteitől eltérő kompozíciókkal – ismét Blaschke illusztrálta.⁹⁴ Az utolsó – *Supplementum* – kötet német együttműködésben jelent meg: Bey Chr. Kaulfuß und C. Armbruster. Stuttgart. In der J. G. Cotta'schen Buchhandlung.

1816-tól Bernhard Philipp Bauer már rendszeresen foglalkoztatja Blaschkét, néha évente több kiadványa illusztrálásával is megbízza,⁹⁵ s 1819-ben a grazi Joseph Kaiser könyvkötőtől is kap megrendelést.⁹⁶

1821-től ismét egy jelentős, a korszak legismertebb bécsi rézmetszőinek és néhány külföldi művésznak a közreműködésével megjelent művészeti kiadványban szerepeltek Blaschke illusztrációi. Carl Haas prágai könyvkereskedő⁹⁷ 1821 és 1828 között – a híres művészek, illetve műgyűjtemények legértékesebb műtárgyait bemutató 17–18. századi pompás rézmetszetes kiadványok hagyományát követve – a bécsi Belvedere-galéria fejedelmi gyűjteménye legjelesebb darabjainak reprodukcióit tartalmazó exkluzív kiadványt jelentetett meg.⁹⁸ A Sigmund Perger rajzai után különböző rézmetszők által készített illusztrációkat német és francia nyelvű műleírások egészítették ki. A négy kötetes (kötetenként 60 képet tartalmazó) albumban Johann Neidl, Josef Hyrtl, Josef Kowatsch, Blasius Höfel, Kilian Ponheimer, illetve a drezdai Rosmäsler és a londoni J. Scott metszeteit láthatjuk. Blaschke a négy kötetbe összesen 14 képet készített. (8. kép)

1820 és 1826 között Blaschke rendszeresen dolgozott magyarországi kiadványokban.⁹⁹ Jean Jacques Barthelemynek a Napóleon-kori klasszicizmus és empire

⁹⁴ *Friedrich Schillers sämtliche Werke. I–XXVII.* Wien, 1816–1817. In Commission bey Anton Doll... Gedruckt bey Anton Strauß.

⁹⁵ *Goth. Ephraim Lessing's Gedichte.* Erster Theil. Neueste Auflage. Wien, 1816. Bey B. Ph. Bauer.; *Friedrich Kind's Gedichte.* Neueste Auflage. Wien, 1816. Bey B. Ph. Bauer.; WIELEND, Ch. M.: *Oberon. Ein romantisches Heldengedicht in zwölf Gesängen.* Erster Theil. Neueste Auflage. Wien, 1817. Bey B. Ph. Bauer.; *A. Öhlenschläger's Gedichte.* Neueste Auflage. Wien, 1818. Bey B. Ph. Bauer.; *Friedrich von Matthison's Gedichte.* Erster Theil. Neueste Auflage. Wien, 1819. Bey B. Ph. Bauer.

⁹⁶ *Kleiner Almanach für Damen auf das Jahr 1819* von J. A. KUMAR. Grätz bey Joseph Kaiser Buchbinder nächst dem Muhrthor.

⁹⁷ CHYBA, Karel: *Slovník knihtiskaru v Československu od nejstarsich dob do roku 1860.* (H. n., é. n.) 104.

⁹⁸ HAAS, Carl: *Kaiserliche – königliche Bilder-Gallerie im Belvedere zu Wien. I–IV.* Nach den Zeichnungen des k. k. Hofmahlers Sigm. V. PERGER, in Kupfer gestochen von verschiedenen künftlern. Nebst Erklärungen in artistischer und historischer Hinsicht. Wien und Prag, 1821–1828. Bey Buchhändler Carl Haas.

⁹⁹ Blaschke alkalmanként már korábban is készített hazai folyóiratok számára illusztrációkat (*Ungarische Miscellen* (1805); *Le nouvelliste français* (1815); *Sonntagsblatt für die Jugend* (1816); *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (1821–1822).) vö.: V. BUSA Margit: *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. 1/2.* A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. (Kézirat gyanánt) Bp. 1986. 792, 929, 986–987, 1052. Az ugyanakkor, hogy Blaschke a *Die Biene* 1830-as évfolyamába is készített volna egy rajzot (V. BUSA: *i. m.* 1986. 783.) tévedésnek tűnik: a Ludoviceum litografált alaprajzán nem Blaschke János, hanem S. Blaschnek neve olvasható.

E. SIRANI.

Bolognesische Schule.

Gem. von S. v. Perger.

Gest. von J. Blaschke.

A M O R .

8. Blaschke János: Amor. Rézmetszet Elisabetta Sirani festménye után.
 In: Carl Haas: Kaiserliche – königliche Bilder-Gallerie im Belvedere.
 II. Wien und Prag, 1823. [54.]

kialakulására, illetve a klasszicizmus hazai terjedésére¹⁰⁰ is hatást gyakorló regénye, *Az ifjú Anacharsis utazása* magyar fordítását – más művészekkel együtt – Blaschke illusztrálta,¹⁰¹ s számos metszetet – történeti jeleneteket (Dobozy Mihály), történeti személyek (Mátyás király, Koháry István) portréit, látképeket (Tihany, Léva vára), versillusztrációkat, műtárgy-reprodukciókat (Correggio: Ganymedes elrablása, Carracci: A Megváltó) – készített irodalmi almanachok – Igaz Sámuel *Zsebkönyve* (1821) és *Hébéje*¹⁰² (1823–1826), Kisfaludy Károly *Aurórája* (1822–1824) – számára.¹⁰³ Azzal, hogy az ekkor meginduló magyarországi almanach irodalom jelentős késésben van a német nyelvterülettel szemben, az almanachok szerkesztői – mint az elsők közt megjelenő *Zsebkönyv* kiadója, Igaz Sámuel egy újsághirdetésében és kiadványa előszavában hangsúlyozta is – tisztában voltak.¹⁰⁴ S azzal is, hogy ennek az új műfajnak a hagyományos kalendáriumoknál gyönyörködtetőbbeknek, díszesebbeknek kell lenniük. Ezt a célt szolgálták a sokszor nagy költséggel készített, a közölt irodalmi szöveghez illeszkedő, azt értelmező illusztrációk – például Blaschkénak a bécsi ambrasi gyűjteményben lévő Mátyás király portréről¹⁰⁵ készült, Igaz Sámuel *Zsebkönyvének* (1821) címlapképeként megjelent rézmetszete.

A kiadók egy része ebben az időben már nemcsak arra törekedett, hogy kiadványa illusztrációi tartalmilag kapcsolódjanak a közölt szöveghez, hanem arra is, hogy hangulatában, szemléletében is megfeleljenek annak.

„...bátran adhatjuk Theresiának özvegyi képét, a’ szép tisztos Mátrona nem ütközik egybe a’ róla itten mondottakkal. Blaschke fogja metszetni.”

– írta 1823-ban Igaz Sámuel Kazinczynak, miután megkapta az írótól a *Hébébe* szánt Mária Terézia életrajzát.¹⁰⁶ A metszetet egyébként, amely az 1824. évi *Hébében* jelent meg, Igaz terveitől eltérően végül is nem Blaschke, hanem Berkovetz készítette, éppúgy, mint a Világosvárat ábrázoló vignettát, amelyet Igaz először szintén

¹⁰⁰ BÁN Imre: *Kazinczy klasszicizmusa*. In: *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1976. 229–241.

¹⁰¹ *Az ifjú Anacharsis’ utazása Görög-Országban. A’ bevett időszámlálás előtt a’ negyedik Század közepén. I–VII.* Barthelemy Apátur után Francziából fordította DEÁKY FILEP Sámuel. Kolosváron A’ Ref. Kolégyom betűivel 1820. Blaschke metszete a 7. kötetben található.

¹⁰² TAMEDLY Mihály: *Igaz Sámuel és a Hébe*. Sopron, 1917.

¹⁰³ Az *Auróra*ba Blaschke 1822-ben és 1823-ban hat-hat, 1824-ben öt metszetet készített, a későbbi kötetekben azonban már nem találkozunk munkáival. VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Kisfaludy Károly az Auróra képszerkesztője és illusztrátora*. = *Művészettörténeti Értesítő* (16.) 1967. 3. sz. 151–176.; *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Kiállítási katalógus. Szerk.: SZABOLCSI Hedvig, GALAVICS Géza. Bp. 1980. 219, 243–244, 246. SZABÓ: *i. m.* 1985. 110.

¹⁰⁴ *KazLev XVII.* 612–613.

¹⁰⁵ BALOGH Jolán: *Mátyás király arcképei*. In: *Mátyás király emlékkönyv. I.* Szerk.: LUKINICH Imre. Bp. 1940. 499–500.

¹⁰⁶ *KazLev XVIII.* 4221. sz. levél. 377.

Blaschkével akart rézbe metszetni.¹⁰⁷ A változás okát feltehetően nem a megrendelő és a művész közötti viszony megromlásában kell keresnünk, mert Blaschke az 1825. évi almanachba már újra készített két illusztrációt, s három munkával szerepelt a következő évi *Hébében* is.

1827-ben Blaschke Anton Doll ifjúsági kiadványába¹⁰⁸ és a Schrämbl kiadó drámájához,¹⁰⁹ 1829-ben pedig Franz Xaver Told almanachjába készített illusztrációkat.¹¹⁰ 1832-ben a bécsi Rudolph Sammer Blaschke metszeteivel jelentette meg G. A. Wimmer ausztráliai útleírását,¹¹¹ s más bécsi rézmetszők mellett Blaschke munkái illusztrálták az 1833-ban a tankönyvkiadó egyesület gondozásában megjelent ifjúsági kiadványt is.¹¹² Blaschke címlapja díszítette a Schrämbl kiadó által évekkal a metsző halála¹¹³ után, 1839-ben megjelentetett világtörténeti kézikönyvet,¹¹⁴ s több mint 40 látképe szerepelt Rudolf Sammer 1843-ban kiadott albumában is.¹¹⁵

*

Blaschke folyamatos foglalkoztatottságából, a bécsi és külföldi könyvkiadók körében élvezett népszerűségéből – eddigi kutatásaim alapján több mint 40 kiadó számára dolgozott – arra következtethetünk, hogy a feltehetően jó üzleti érzékkel és kapcsolatokkal is rendelkező művész megtalálta helyét az új típusú, a korábbi feudális mecénatúrától függetlenedő, egyre inkább piaci-vállalkozói alapokra helyezkedő, az anyagilag erősödő polgárság növekvő kulturális igényeit kielégítő 19. század eleji könyvkiadásban, s tágabb értelemben a hazai és külföldi irodalmi és képzőművészeti életben és nyilvánosságban. Egyes könyvkiadók rendszeresen, mások csak alkalmasszerűen foglalkoztatták. Néhány kiadványt vagy sorozatot kizárólag Blaschkével illusztráltattak, de gyakran dolgozott együtt egy-egy köny-

¹⁰⁷ Kazlev XVIII. 4221. sz. levél. 377.

¹⁰⁸ CHIMANI, Leopold: *Vaterländischer Jugendfreund. Ein belehrendes und unterhaltendes Lesebuch zur Veredlung des Herzens, Beförderung der Vaterlandsliebe und Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse: für die Jugend des österreichischen Kaiserstaates. I–VI.* Zweyte vermehrte und verbesserte Auflage. Wien, 1827. Anton Doll.

¹⁰⁹ CARL, Philipp: *Aspasia. Ein Original-Drama in fünf Acten.* Wien, 1827. Gedruckt und verlegt bei Schrämbl.

¹¹⁰ *Erheiterungs-Badealmanach für Damen.* Hrsg. von Fr. Xav. TOLD. Wien, 1829. Bey Kaulfuss u. Krammer.

¹¹¹ WIMMER, Gottlieb August: *Neuestes Gemälde von Australien ... (Mit 6 Kupfern.)*. Vienna, 1832. Rudolph Sammer.

¹¹² *Bildliche Vorstellungen aus dem neuen Testamente mit erklärendem Texte.* Wien, 1833. Verl. der k. k. Schulbücher-Verschleiß-Administration.

¹¹³ Blaschke 1833. április 11-én Bécsben, szélütésben (Schlagfluss) hunyt el. Varia Bi – Bl: Blaschke Johann, Akademischer Kupferstecher, Memorabilien 1814–39, 123v. Wiener Stadt und Landesarchiv.

¹¹⁴ LÖHR, J. A. C.: *Handbuch der Allgemeinen Weltgeschichte für Leser aus allen Ständen; besonders für den Unterricht.* Wien, 1839. Im Schrämbl'schen Bucherverlage. Vö.: KOHLMAIER: i. m. 2001. 199.

¹¹⁵ *Pittoreskes Welt-Album...* von F. C. WEIDMANN. Wien, 1843. Im Verlage bei Rudolf Sammer.

vön, almanachon más rézmetszőkkel, bizonyos kiadványokban pedig a korábban foglalkoztatott művész helyét vette át. Népszerűségének okát ugyanakkor minden bizonnyal abban is kereshetjük, hogy a termékeny, alkalmazkodó képes illusztrátor művészi tevékenységében is megfelelt azoknak a formai és stiláris elvárásoknak, amelyekkel az olvasók, a könyvvásárlók – s mint láttuk, alkalmanként a kiadandó munkák szerzői is – a könyvillusztrációkhoz közelítettek.*

JÚLIA PAPP

**Relations des illustrateurs, des auteurs et des éditeurs
à Vienne et à Pest-Buda au tour des 18e–19e siècles – reflétées par l'activité
du chalcographe János Blaschke**

Le chalcographe János Blaschke (1770–1833), né à Pozsony, installé à Vienne, travaillait pour le compte des éditeurs de Hongrie, d'Autriche et d'Allemagne également. Au cours de l'examen de l'activité de plus de 40 ans de l'artiste fécond, – en revanche des 162 illustrations connues jusqu'ici dans la littérature spéciale hongroise, en réalité il en possède plus de 600 pièces – on peut remarquer la transition à partir du classicisme vers le romantisme dans l'illustration de livres, et on se rend compte également des changements de genre. À côté des publications classicistes, propageant la littérature, mythologie, beaux-arts et histoire de l'Antiquité, les volumes individuels autant que les séries, et éditions complètes, présentant les résultats de la littérature contemporaine, accèdent de plus en plus en premier plan, tandis que la vision topographique-géographique des 17e et 18e siècles donne place aux descriptions sensibles ou pittoresques du romantisme, voire la littérature de la connaissance du pays natal. Les calendriers, servant des informations économiques, météorologiques, sont remplacés de plus en plus par des almanachs littéraires, en but de réveiller l'attention avant tout d'une nouvelle couche de lecteurs, les femmes de la bourgeoisie s'enrichissant. Les albums des 16–18e siècles, pleins de gravures grandioses, présentant les trésors de certaines collections princières, les monuments d'art de l'Antiquité, et parus en petit nombre d'exemplaire, donc très chers, sont rechangés aux volumes modernes, bon marché et populaires, remplissant un rôle important dans la formation du goût des lecteurs et dans la diffusion générale des connaissances.

János Blaschke, graveur favori du cercle de Kazinczy, avait fait des illustrations pour les almanachs littéraires débutants (IGAZ, Sámuel: *Zsebkönyv* ('Agenda'), Hébe; KISFALUDY, Károly: *Auróra* ('Aurore')) également. Les gravures, représentant des scènes de l'histoire nationale, avaient non seulement un rôle de départ dans le sens iconographique, (par exemple l'histoire de Mihály Dobozy), mais faisaient lancer des changements de vision également: les sujets historiques nationaux des illustrations des almanachs avaient préparé la floraison de la peinture historique hongroise du 19e siècle.

* A tanulmány a bécsi Collegium Hungaricum és az OTKA (K 62711) támogatásával készült.

KÖZLEMÉNYEK

Melius Juhász Péter hitelesnek vélt arcképéhez. *János – avagy Márk?* Őszbe csavarodott fővel főlének tornyosul a Szent András templom szószékéről kihajolva, szava harsan, átható kék szeme kísér, míg fölfelé igyekszünk a Református Kollégium lépcsőházában a második emeletre, az Oratoriumba meg a Könyvtár ikertermébe. A Tiszántúl reformációját meghatározó prédikátort ábrázolta így 1938-ban Gáborjáni Szabó Kálmán (1897–1955) jelképes eseményeket megörökítő freskói sorában. Elképzelésének nincs történeti alapja. Olaszországi tanulmányok hatása (trecento, quattrocento), hogy egyazon arc változatait látjuk a freskókon. Melius képén sem törekszik arra, hogy akkor már arcmásnak képzelt vonásokat utánozzon. Hatásos ábrázolásához afféle hiedelem járul azonban, hogy ekkora formátumú ember csakis éltes férfiú lehet. Bizánc birodalmi szemléletébe és pompás körmeneteibe is jobban illik az uralkodó Krisztus diadalmas vagy komor orcája, mint a szenvedés gyötörte és szelíd.

„Nem tudták elképzelni, hogy valaki harminc-harmincöt esztendő koráig egy kis könyvtárt összeír hasson, egy országos egyházat megszervezhessen, és megvívhasson egy olyan szellemi harcot, amelynek a magyar történetben problémái súlyával és lefolyása hevességével egyaránt nagyon kevés párja van. Ezért inkább meglett korú vagy épp öregedő férfinak szerették elképzelni”

– írta Meliusról Révész Imre.¹ Az ábrázolásban a tényeknek fittyet hányó elképzelések hatását gyaníthatjuk, mert Melius levelezését a freskók alkotásával nagyjából egy időben közölte Révész.² Ebből végleg kiderült azok igaza, akik Zoványi Jenővel együtt nem hittek azoknak a legendáknak vagy adatpótló képzelgéseknek, amelyek szerint 1515 táján kellett Meliusnak születnie,³ hanem elfogadták, hogy ifjan emelkedett a Tiszántúl meghatározó személyiségévé. Maradtak elegenden, akik meggyőződésük rabjaként ifjú voltát később sem ismerték el. Ezért is érdemes Melius képzelt ikonográfájának néhány adalékát idéznünk és felidézniük.

¹ RÉVÉSZ Imre: *Méliusz Péter és a reformáció két arca. Halálának – 1572 szeptember 15. – 370 éves fordulójára.* = Debreceni Képes Kalendárium az 1943-ik esztendőre [Debrecen, 1942]. 35–39.

² RÉVÉSZ Imre: *Melius Juhász Péter levélváltása a cseh-morva atyafiakkal.* = Theológiai Szemle 1938. 251–262, 1939. 35–40.

³ ZOVÁNYI Jenő: *Még egyszer Melius Péter születési idejéről.* = Protestáns Szemle (43.) 1934. 165–167. – Összegzi a korábbi vitát.

1. Gáborjáni Szabó Kálmán freskójának részlete⁴

2. Őszes szakállú és hajú Melius püspök G. Szabó Kálmán freskóján

⁴ Uzonyi Éva kolléganóm szívességét itt is megköszönöm, aki kérésemre a freskót fotózta.

Sejtés és/vagy bizonyosság

Kiirthatatlan és kritikátlan meggyőződések hódításának kiváló példája Melius Juhász Péter arcvonásainak „fölfedezése”, és a bizonyítatlan (nem csupán kétséges, hanem bizonyíthatatlan) feltevés lezárt tényként való elfogadása. A 20. század elején kipattant ötlet a 21. század elején éledező neo-eklektika közegében ismét megkísérthet. Melius nevét viselő intézmények érdeke annak igazolása, hogy ama bizonyos 1563-as debreceni nyomtatvány⁵ portrénak vélt ábrázolása, amelyet most körüljárunk, hiteles. Tanulságos a lélektana is annak, hogy milyen érveléssel próbálták a címlap fametszetének kicsiny részletét – azonosításukat támogató adat nélkül – valósnak felmutatni. A múlt században olajfestmény is készült a feltételezett arcmásról Debrecenben a Református Kollégium dísztermének (eredetileg az egyházkerület gyűléstermének) ékesítésére. A hazai református egyház kialakulása évének tekintett 1567-es esztendő jubileumi ünnepségeihez kapcsolódott 1967-ben, és az 1970-es években is folytatódott az arcképcsarnok kiegészítése. Szenci Molnár Albert és Kálvin társaságában ettől fogva ott díszlett Melius arcmása.⁶ Az idősebb nemzedék szilárd meggyőződése értelmében történhetett ez, hogy mégis csak Melius Juhász Pétert kellett ábrázolnia a címlapnak. Ennek jegyében félköríves alakú festményt rendeltek a művésztől, hogy a 16. századi címlaphoz hasonló módon helyezhessék el fönt a falon, mint történelmi portrét, beleillesztve a félköríves tagozatba. Szürke szakállá hangsúlyozza koros voltát. Kezét az előtte lévő nyitott könyvön (Biblián) nyugtatja, mellette kétoldalt könyvek halmozódnak. Asztalát, ahol munkálkodik, fülkeszerű mélyedés öleli körül. Dolgozószoba lehet ez a háttér, nem templom belseje vagy prédikálószek.⁷ Erre is van példa az alább idézett egyik vélekedésben.

Melius Juhász Péternek másként is kijutott az azonosításból. Még 1967-ben írt róla terjedelmes dolgozatot Bogár János, és kipótolta a Stromp László által 1903-ban közreadott börtönnapló alapján Melius hiányos életrajzát, mert egynek tekintette őt a Vágsellyén raboskodó tanítóval. Dolgozatából évekkel később tömörítvényt közölt az egyházi sajtó, mindössze egy lapnyit.⁸ Majd Botta István roppant élvezetes és tudós munkája Meliust hitelvi és lélektani fejlődésében, a feltárt oknyomozó történeti összefüggéseket szintén föltevésekre alapozott azonosítás-lánccal támogatva rajzolta meg. Ő önálló munkában bocsátotta közre az életpálya sosemvolt kezdetét.⁹ Kételyek fölvetése, a két

⁵ RMNy 194.

⁶ „Melius” portréja helyére később a Magyarországi Református Egyház címerét függesztették. Az arcképcsarnok kiegészítésére Félégyházi László és Bíró Lajos kapott megbízást.

⁷ A festmény Bíró Lajos munkája, akinek kiállítása volt Debrecenben 2007 decemberében. Vö. *Bíró Lajos festőművész születésének 80. évfordulója tiszteletére*. Kiadja: Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának megbízásából a Főnix Rendezvényszervező Kht. Debrecen, 2007. Szenci Molnár Albert portréját is ő festette; majd a '70-es években kiegészítette az arcképcsarnokot több professzor arcmásával és egy Kálvin képpel, amely az Egyházművészeti Múzeum kiállításán látható. Az 1967-es jubileumi ünnepségekkel kapcsolatos ügyintézés adalékaira itt nem térek ki; a képsorozat megrendelésének körülményei és szempontjai, elvárásai jelenleg tisztázatlanok. Szintén távolabbra vezet, hogy a Melius Juhász Péter Megyei Könyvtár és Információs Központ (Debrecen) új épületének bejáratához 2007-ben készült dombormű a képzelt arcvonásokhoz jórészt a Bíró Lajos festményét tekintette kiindulási alapnak. Az épület képei, és a dombormű is látható az intézmény honlapján.

⁸ BOGÁR János: *Somogyi Meliusz Juhász Péter ismeretlen életútja*. = Református Egyház (25.) 1973. 75.

⁹ BOTTA István: *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*. Bp. 1978. /Humanizmus és reformáció 7./

személy ötvözésének elutasítása kezdettől fogva hangot kapott. Például Bucsay Mihály mindjárt dolgozata elején kijelentette, hogy ez az azonosság „ma még nem tekinthető igazoltnak”.¹⁰ Szabó András lexikoncikke elején napjainkban szintén ezt állapítja meg: „Botta István tévesen azonosítja Somogyi Péter vágsellyei tanítóval.”¹¹

Debrecenben az egyetem főépülete előtt is látható Melius képzelt alakja. Legszebb köztéri szobraink közé tartozik az a négy férfiú, aki a park élősövényének öbleiből fordul felénk. 1965-ben még hat újdívatú szobrot helyeztek itt el, ezeknek sem eszmeisége, sem művészi szintje nem méltó a négy prédikátor alakjához; nem is illeszkedik a téres park rangos megkomponálásába.¹² Három prédikátor-író (Huszár Gál, Szent Molnár Albert és Komáromi Csipkés György) szobrával a Református Kollégium négyszáz esztendő fennállásának évfordulóját tisztelték meg 1939-ben. Füredi Richárd (1873–1947) Meliust ábrázoló szobrát már korábban, 1934-ben felavatták. Bibliát szorít magához, rendíthetlenségét ököbe szorult keze jelképezi, hév indulattal magyaráz. Arcvonásait a művész alárendelte a messziről is mozdulatával meg fejtartásával ható alaknak, szerencsés alkotását nem köti a feltételezett arcmás.¹³ Egyként lehet ifjú és meglett korú a szoboralak. Mikor elkészült, talapzatára csak Melius halála évét jegyezték. A kettős értelmezési lehetőséget a szoboralak megengedi. Melius Juhász Péter megörökítését már a szobrász születése előtt (1872-től) sürgette Balogh Ferenc az egyháztörténet professzora, aki nem érthette meg az avatást (†1913). Komlóssy¹⁴ ötletének igazolására (megdöntésére?) ő külföldön peregrináló diákok és Alexandre Claparède (†1913 ő is)¹⁵ segítségével igyekezett a debrecenihez hasonló svájci címlapot kerestetni az 1563 előtti időből, sikertelenül.¹⁶

¹⁰ BUCSAY Mihály: *Melius Juhász Péter gondolatvilága*. = *Confessio* (3.) 1980. 2. sz. 40–46.

¹¹ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VII.* Bp. 2007. 368.

¹² Kétlépcsős rezzenetlen víztükröt körítenek az épület előtti park sétányai és fái eredetileg. Az átrendezés (az egyetem átnevezésével együtt) többször napirenden volt, természetesen politikai, és nem művészeti vagy pedagógiai szempontból. Ennek a törekvésnek a megvalósítására született a fröcskölő szökőkutak beiktatása, és a medence peremére telepített szoboregyüttes. Vö. [HEGYALJAI KIS Géza] H.K.G.: *Négy szobor az egyetem előtt*. = Debreceni Képes Kalendárium 1940-re, [Debrecen, 1939]. 146–149. Továbbá BÖGEL József: *A Kossuth Lajos Tudományegyetem előtti szobrokról*. = *Alföld* (16.) 1965. 6. sz. 76–79. Elírás, hogy Füredi szobrát is a „Kollégium négyszázéves jubileumának utórezgéseként” állították fel.

¹³ Írt az akkor felállított szoborról is S. SZABÓ József: *Méliusz és Debrecen*. = Debreceni Képes Kalendárium az 1935. esztendőre, [Debrecen, 1934]. 37–45.

¹⁴ Idősb Komlóssy Arthur (1848–1910) jogtanácsos, városi jegyző, nyomdai főfelügyelő pártolta a művészeteket, a Kossuth Lajos debreceni szobrára való gyűjtés, Csokonai emlékének ápolása is nevéhez fűződik. Ő volt a Debreceni Képes Kalendárium első szerkesztője. Vö. *Id. Komlóssy Arthur*. = A Debreceni Független Újság naptára 1911-re [Debrecen, 1910]. 97–98. Lásd még *Komlósi Komlóssy Arthur* [arcképpel]. = Debreceni Képes Kalendárium, 1910 [Debrecen, 1909]. 27–29.

¹⁵ Alexandre Claparède (1858–1913) genfi vegyész, a református egyház főgondnoka és számos egyházi tisztség viselője. Felesége B. Papp Ilka Hódmezővásárhelyről származott. Kiadásra felajánlotta és a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta Saussure följegyzéseit II. Rákóczi Ferenc emigrációjáról (Thaly Kálmán adta közre 1909-ben), ezért akadémiai tagsággal tisztelték meg. Könyvet írt a magyarországi reformátusokról, ösztöndíjat szerzett magyar diákoknak, megtanult magyarul. Vö. *Református Egyház* (10.) 1958. 239–241.

¹⁶ BALOGH Ferenc: *Méliusz Juhász Péter arcképe utáni továbbkutatás*. = Debreceni Protestáns Lap (30.) 1910. 707.

3. Szobor a Debreceni Egyetem előtti parkban

Portré vagy dekoráció?

Hoffhalter Rafael fametszetét Debrecen nyomdája 1563-ban, majd 1583-tól (ekkor újrametszve) 1603-ig alkalmazta címlapokon,¹⁷ de lehetséges, hogy már előbb is javították, igazították, de használata ismeretlen). Komlóssy Arthur eme címlapkép egyik eleméhez fűzte itt következő meggyőződéését, amely azóta nem sejtésként, hanem bizonyítottként vert gyökeret a köztudatban.

Egy évszázaddal ezelőtt (1908. március 15-én) így vélekedett Komlóssy: [...]

„vékony bajusza és hegyesben végződő szakálláról festő ember által még az is megállapítható, hogy az illető vörös vagy szőke, de semmi esetre sem fekete vagy barna arcú és hajzatú férfiú lehetett. 1563-ban Méliusz éppen 30 éves volt; fővegje – ha jól szemügyre vesszük – az akkori külföldi lelkészkedő egyének (Luther, Kálvin, Melancthon, Zwingli) által viselt lapos bársonysapka, körül fehér szövetből készült fodorzattal. A karinges palást teljesen kiegészíti azon feltevésünket, hogy ez pap. Ha pedig pap és az 1563-ban nyomtatott Méliusz-féle könyvnek ugyancsak 1563-ban metszett címlapjára helyezett pap, akkor ki lehetne az más, mint éppen a fiatal, 30 éves író, szerző, a debreczeniek ifjú püspöke: Méliusz Péter!?”¹⁸

Komlóssy felismerésének kortársaiétól eltérő vonása, hogy ő azokhoz tartozott, akik ifjúnak vélték Meliust, nem éltés férfúnak. Szakállát is szőkének mondja, nem pedig szürkének.

Debrecen nyomdatörténésze óvta ugyan olvasóit néhány évvel később az alaptalan képzelődéstől. Csűrös Ferenc (1878–post 1936) leírta, hogy ez a címlapkép ismételtelen megjelent Félegyházi Tamás munkáin, utoljára 1603-ban Derecskei Ambrusén.¹⁹ Óvásával együtt a minta felkutatását ajánlotta.

„Nekem nagy a gyanúm, hogy a keret maga külföldi munka a pap alakjával egyetemben, melybe az itthoni fametsző csak beleapplikálta Debrecen címerét. Különösen találok ugyanis, hogy az állítólagos Melius nem magyar ruhát, hanem karinget

¹⁷ Lásd a részleteket V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Bp. 2004. 87.; illetve a katalógus egyes tételeinél.

¹⁸ *Kísérletek Méliusz Péter arcképe vagy ábrázolatának felfedezésére vonatkozólag*, 33. In: *Zoltai Lajos muzeumőr jelentése Méliusz Péter sírja kereséséről*. Debreczen szabad királyi város Muzeuma s a debreczeni régi jelesek emlékeit kereső Bizottság kiadványa. Debreczen, 1908. 27–33.

¹⁹ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története 1561–1911*. Debreczen, 1911. 37, 312–313.

és helvét süveget visel. A kálvinista prédikátorok tüntettek magyarságukkal s nem ok nélkül, mert a kálvinizmust így teheték népszerű »magyar vallássá«. Melius bizonyára magyar papi ruhában járt²⁰ éppen úgy, mint Szegedi Kis István, akinek magyar ruhás képe ránk maradt. Megjegyzendő, hogy a zászlós bárány sem bizonyít a képnek okvetlenül Debrecenben készülte mellett. Mint nyomdai címer előfordul például egy 1582 tájáról való bécsi nyomtatványon, Valentinus Farinola nyomtató kiadványán is.²¹ Világosságot a kérdésben úgy lehetne deríteni, ha tüzetesen átvizsgálónk az egykorú német és helvét nyomdák termékeit, nem található-e fel valamelyiken e fametszetű kép eredetije. Mindaddig, míg ezt valaki meg nem teszi, Melius állítólagos képe marad egyáltalán nem bizonyított gyöngye föltevésnek.²²

4. Címlap részlete (1563)

A címlapkép funkciója és elemei

A címlapkép önbizonyosságát ismételten latolgatnunk kell. Ezzel az irodalmár (de külföldi tanulmányai alapján művészettörténetben is jártas) Pap Károly (1872–1954) fejtegetéseiben is találkozunk.²³ Ő is azt tartotta Meliusról, hogy 1515 körül született, tehát meglelt vagy koros férfinak kellett lennie, ezzel összhangban vizsgálódott és jutott következtetésre. A debreceni prédikációs kötet fametszetén a háteret Luther Bibliája (2° 1534) címlapképének részleges utánzásával magyarázza, mert hasonlóan a debreceni metszethez, ott is reneszánsz háttérben látható egy író alak, kopasz, szakállas férfi. 'Devotio' gyanánt értelmezi, hogy egyéb debreceni nyomtatványokon is használták a címlapképet, már csak nyomdászjelvényként (1583). Germán sapkának és Luther-köpenynek mondja a prédikátor viseletét. Ül a debreceni prédikátor, nem áll, úgy véli, hisz Kálvin is szeretett a szószéken ülve beszélni. Szerinte nem is a prédikáló, hanem a tanulmányokba elmerült Meliust ábrázolja a címlap. Ez a vélemény megjelenik az 1967-es ünnepségek arcképcsarnokának félköríves festményén. Noha Melius arcvonásairól semmi adatunk nincs, mégis úgy látja Pap Károly, hogy „a hajlott száj szögletei mögül valami benső mély komolyság sugárzik”. Példákra hivatkozza

²⁰ A hazai reformátusoknak nem volt előírt magyar református (és semmiféle kálvinista) papi ruhája, tisztes polgári öltözképet viseltek, nem törökös, szertartáson is. Kálmáncsehi (Sánta) Mártonról is úgy tudjuk, hogy a korábbi római katolikus kanonok és magister létére protestáns plébánosként közönséges ruhában végezte az úrvacsorás szertartást.

²¹ Valójában Mantskovit Bálintról valamint Bornemisza detrekői nyomdájáról van szó (RMNy 486). Vö. MKsz új folyam (2.) 1894. 345. Továbbá MKsz (3.) 1895. 372. – Csűrös Ferenc, és Sztripszky Hádor figyelmét is elkerülte, hogy a nyomtatvány nem bécsi!

²² CSÜRÖS Ferenc: *i. m.* 313.

²³ PAP Károly: *Méliusz Péter arcképe*. = Irodalomtörténet (2.) 1913. 357–367.

a reformáció szellemével összeegyeztethetőnek állítja és Debrecen reformátoráról is feltételezi, nem ellenezte, hogy könyvében „arcképének legalább miniature mása” megjelenjék. Azt nem boncolja, hogy ha már ott lehet az arc, akkor miért „miniature” a választott formátum? Végül következtetése egyezik tanulmánya címével. Szerinte 1563-ban ábrázolhatták Melius Juhász Péter hiteles portréját prédikációs kötete címlapján, ezért ezt az arcképet „irodalomtörténetünk XVI. századi arcképcsarnokába joggal fölvehetjük”.

A reneszánsz vakárkádós háttér, erre joggal mutat rá Pap Károly is, amelyet minden aggodalom nélkül a mai Nagytemplom elődének belső terével azonosítottak, önmagában ellene mond a hamis beleértésnek. Gótikus lévén a Szent András templom, a román ívek nem ábrázolhatják Debrecen hajdani templomának belsejét 14–16. századi állapotában. A mai templombelső alapján viszont könnyű elképzelni, hogy az olvasó férfiú szószéken áll vagy ül. Csakhogy a gótikus Szent András templomban a szószéket egyik pillérhez rögzíthették a templom közepe táján, esetleg a falra a diadalívnel, nem helyezkedhetett el úgy, mint a leégett alapjain 1805 után épült teljesen más tereletszerű (nem keletelt) és klasszicizáló templom északi falánál, a fölé emelt karzat alatt. Gáborjáni Szabó Kálmán freskóján lánzsáives ablak mellett van a szószék, ez is képzel, de valószínű ábrázolás. Debrecenben ismerték Zoltai Lajos (1861–1939) rekonstruált templomrajzát (1904),²⁴ illetve annak elődeit a 19. századból, ám a csúcsíves ablakokról éppen úgy megfeledeztek a Melius arcvonásait hitelesként becikkelyezők, mint egyéb körülményekről.

Gyakori, hogy a mintául vett ábrázolatoknak a tükörképét metszették újra, mikor később ismét alkalmazták, vagy részben fölhasználták egy korábbi címlap vagy dúc elemeit. Debrecenben szintén erre utalhat a megfordítás az újrametszés során, ezáltal a zászlós bárány és keretezése nyomdászjelvényvé minősült, többé nem városi címer, tudniillik „heraldice” (mondja Pap Károly) egyáltalán nem közömbös, hogy balra vagy jobbra lép az ábrázolt lény, ez így igaz.

Témánkat az ábrázolás nem címertanilag érinti. Sokkal inkább azért, mert ebből egy eddig föl sem vetett, és megválaszolatlan kérdés következik. A metszeten ábrázolt férfiú valóban balkezese volt-e? Tudniillik ír, bal kézzel. Író alakot említett a Luther Biblia címlapjával kapcsolatban Pap Károly is, és bár az általa szintén közreadott kinagyított részleten tisztán ez látszik, nem veszi észre, hogy a debreceni férfialak nem olvas.

Az 1563-ban készült címlapon még világosan felismerhető, hogy tollat fog a kezében a vitatott férfiú. Azaz nem Bibliát olvasó prédikátor. A későbbi időben némileg módosult az arc néhány részlete. Használat során tisztogatták a metszetet, majd valamiért újrametsztették 1583-ban, bár vonásai lényegében azonosak maradtak. De ekkor már nem látszik, hogy tollat fogna. Süvege valóban lehet prémmel szegett (vagy fides-fodros, ahogy Komlóssy látta), ámbár a metszeten lehet kikandikáló haj vagy paróka csíkja is a világos sáv. A férfi szőke vagy vörös szakállá csak Komlóssy képzelődése szerint kétségtelenül és egyértelműen olyan, amilyennek ő látja. Nem csupán a borsószemnyi arc anatómai részletei nem lehetnek elég aprólékosak és pontosak a körtefa dúc

²⁴ A leégett András templom képe megjelent a 19. században. SZÜCS István: *Szabad királyi Debrecen város történelme. I.* Debrecen, 1871., a 268. lap után. Valószínűleg Beregszászi Péter készített egy hasonló, rajzot, más oldalról 1802 után (a Déri Múzeum gyűjteménye őrzi). Főként ezek nyomán rajzolta meg Zoltai Lajos a Szent András templomot. Rajzának eredetije a Déri Múzeum adattárának tulajdona, több helyen megjelent. Látható például a *Hajdú-Bihar megye kézikönyve – Handbook of Hajdú-Bihar County*. Csizsér Bt.–CEBA Kiadó, 1998. /Magyarország megyei kézikönyvei County Handbooks of Hungary 8./ borítóján. Zoltai rajzait szintén közli MÓDY György: *A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban*. Debrecen, 1984. /A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 42./

rostjai miatt, hanem ilyen kis méretben („miniature” Pap Károly szerint is), nagyjából egy cm² területen, az ábrázolt ruházat szabását szintén kockázatos karingként meghatározunk (Pap Károly Luther-köpenynek látta).

Félegyházi kátéjának 1588-as kiadása vagy címlapvariáns a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában, vagy az egész kiadvány kiadásával kapcsolatosan van még eddig nem gyanított tisztázni való. Az 5. képen látható címlaprészleten az embléma két sarkára koronácskát illesztettek, az *RMNy* nyilvántartásában ez a részlet eddig ismeretlen.

A kompozíció szerkezete és arányai legkevésbé sem támogatják a portré feltételezését. Az imádkozó Dávidot 1566-ban látjuk a Váradon készült énekeskönyv címlapján.²⁵ Ott fölalak. Ha valóban Debrecen város harcos prédikátorát akarta volna megörökíteni a fametsző Hoffhalter templomi háttérben, mintegy prédikálás közben, akkor nem a város címerebeli zászlós bárány keretezéseként tette volna ezt, méghozzá úgy, hogy a legkisebb motívumok között lappang az ábrázolni kívánt prédikátor arca. A négyszögletes ábrának magasságban talán tizedét, szélességben is legfeljebb nyolcadát foglalja el az ügyvélt portré. A bárányos medalliont emelő szárnyas lények is jóval természetesebbek, hangsúlyosabbak. Egyetlen részletében sem tekinthetjük tehát hűségesebb (látszat szerinti) ábrázolásnak az egykori templombelső, de arányaiban sem. A pusztulása előtti épület (1564-ben égett le, és pusztán állott a török építési tilalma miatt 1628-ig) karzatát és kapuzatát semmiképpen nem azonosíthatjuk a dekoratív keretező háttérben látszó félköríves tagozatokkal. Semmivel nincs több okunk és végképpen nincs semmi igazoló adatunk arra, hogy a díszítő részletek között Melius Juhász Péter rejtőzködő orcáját felleljük.

5. Az 1583-ban újrametszett embléma felső keretezése az 1588-as kiadáson

Az újrametszett címlapképen a férfiarc lényegében nem, a helvétnek gondolt süveg talán valamennyit változott. Aligha szándékosan. A vastag könyv kötése kevésbé pontos, a fő helyzete változatlan, a jobb kéz ujjai mintha beletúrának a lapokba, a bal kézről eltűnt a toll, a könyvön nyugszik. Lehet, hogy mindez részben csak a kis méretű metszés nehézsége miatt keletkezett, és részben a festékezés vagy a papír miatt látszik a korábbtól eltérőnek. Ennél nagyobb különbséget megállapítani több (vagy a ma létező összes) példány vizsgálata alapján sem lehetne.

²⁵ *RMNy* 222

6. Az újrametszett fő (1588)

Minta, előzmény

Hangsúlyoznunk kell, mert ez egyáltalán föl sem vetődött eddig, hogy ír, nem pedig olvas az ábrázolt férfiú, bárki legyen. Ezt megfontolva kérdezzük ismét, hogy a maga korát messzi múltba visszavetítő ötleten túl találhatunk-e adalékot vagy legalább értelmes okot arra, hogy portrét gyanítsunk a címlapon? Méghozzá történetileg hitelesnek tekinthető vagy elfogadható, tehát a jövőben is követendő arcvonásokkal?

Az ábrázolatnak, mint motívumnak, egyik lehetséges korábbi példáját láthatjuk egy bécsi nyomtatványban. Pesti Mizsér Gábor Újszövetsége (1536)²⁶ végén találjuk egy lapra metszve a négy evangélistát. Közöttük János meg Márk tartása és öltözéke meglehetősen hasonló ahhoz, ahogyan a debreceni címlapon a Meliusnak elkeresztelt férfit ábrázolta a metsző 1563-ban. Szintén bal kezében van az író toll mind a két evangélistának. Ennek az lehet a magyarázata (mindenki akkor sem lehetett balkezes), hogy ezek a képek sem frissen keletkezett bécsi alkotások a 16. század első harmadából, hanem tükörképei jóval korábbi időből való, tehát románkori példák. Az evangélistákat nem szemből, sokkal gyakrabban oldalról szokták ábrázolni szent foglalatosságuk közben, írópultjuknál. Márk képe olyan szempontból is figyelemre méltó, hogy mellette ónkarikás ablakok látszanak, ezek sem csúcsívesek. A debreceni metszet vakárkádorát ilyen románkori minta vagy emlék sokkal jobban magyarázhatja Hoffhalter alkotásán, mint Debrecen gótikus temploma.

7. János evangélista Pesti Mizsér Gábor Újszövetségében

Csak az ábrázolatok középső része (a jelképes állatalakok nélkül) látható itt – az eredeti kímélése érdekében – a Szilády-féle álhasonmás nyomán, amelynek a metszeteit igen aprólékos gondnal másolták.²⁷ Szerencsére az evangélisták nagy hagyományú ábrázolása nem sugallhatott senkinek a Komlóssyéhoz hasonló ötletet, hogy valamelyik arc vonásait Pesti Mizsér Gábor portréjaként megfestesse. Csak a leszegett főt, meg a Hoffhalter metszetén láthatónál nagyobb méretű arc voná-

²⁶ RMNy 16

²⁷ A nagytást az OSzK eredeti példányával hasonlítottam össze.

sait tekintve – 20. századi elődeink óvatlan módján – fantáziálni itt is lehetne szöke szakállról vagy sötétvörös fürtökről. Még a főkötőt díszítő dícsfényt is lehetne sapkának magyarázni. Tartózkodó következtetésünk annyi lehet, hogy ehhez hasonló, illetve ebbe a körbe tartozó eszmény vagy előkép lebeghetett Hoffhalter előtt, amelyet fametsző meg nyomdász hagyományként ismert és kötetlenül tovább alakítva illesztett a zászlós bárány emblémájához. Valószínűleg emlékezetből dolgozott és szabadon szerkesztett, nem másolt szorosan semmiféle közvetlen példát.

Nem kell tehát, de nem is lehet még Csűrös Ferenc kellően óvakodó véleményét sem fenntartanunk, hogy az ábrázolaton látható egy „szakállas protestáns pap alakja, amint lesütött szemmel néz az előtte levő nyitott bibliára”. Nem protestáns pap nézi a Bibliát, hanem evangélista, aki írja.

8. Márk evangélista Pesti Mizsér Gábor Újszövetségében

Semmilyen szükség Hoffhalter metszetéről azt állítanunk, hogy közvetlen vagy közvetett forrása a Pesti Gábor Újtestamentuma, sem azt, hogy feltétlen előzménye, sem azt, hogy egyetlen lehető mintája János vagy Márk evangélista bemutatott ábrázolása. Más bécsi vagy svájci példái is lehetnek, hisz freskón és kötéseken (a korabeli könyvkötők bélyegzőin) sem volt ritka az evangélisták ábrázolata. Inkább megszokása szerint dolgozott a Svájcban Bécsen át Debrecenbe meg Erdélybe elszármazott nyomdász. Vagy pedig követte valamelyik korábbi munkáját, amely nem maradt ránk.

Címlapok felső léccébe illesztett stilizált mitológiai férfiarca vagy kerubfő, illetve ugyanezen a helyen evangélista (esetleg apostol, próféta vagy egyházatya) jelképes férfiarca könnyen elképzelhető, vannak rá címlapszerkesztési példák. Stilizált növényindák közül kandikáló manóarcot látunk Heltai nyomdájának egyik wittenbergi mintára készült címlapján 1550-ben.²⁸ Stilizált (mitologikus) fő és orca van egyéb debreceni és másutt készült címlapok élőfej-szerű mezejében.²⁹

Summázásul még egyszer az érvelésről

Nem törekedtek arra azok, akik „Melius portréját” – mintha mi sem volna természetesebb – hiteles ábrázolásként mindmáig elfogadták, vagy mellette kardoskodtak, hogy címlapok bizonyosságával szembesítsék adatpótló érveiket és következtetéseiket. Nem foglalkoztak érdemében Csűrös Ferenc 1911-ben megfogalmazott óvásával. Pap Károly írásában is csak óvatos megkerülését találjuk ennek. Pedig ha tisztelgésné (Pap Károly szerint „devotio”) alkalmazták a metszetet más debreceni könyveken (nem pedig azért, mert közömbös díszítésnek tekintették), annyira ragaszkodva hozzá, hogy újra is metsztették 1583-ban, akkor vajon minő személyválogatás következtében hiányzott „Melius” orcája a *Válogatott prédikációk*,³⁰ *Az két Sámuel könyve*³¹ vagy *A Szent Iób köny-*

²⁸ RMNy 86

²⁹ RMNy 207, 255, 269, 488, 334, 354, 767, 828

³⁰ RMNy 196

³¹ RMNy 205

*vének magyarázata*³² címlapjáról? Az utóbbi kettőn keretezés és „Melius” nélküli zászlós bárány van.

Másrészt a Komlóssy-féle képzelődéssel furcsa azonosítások nyerhetnek polgárjogot. Nem volna nehéz új meg új érveket (tulajdonképpen találgatásokat) kiötleni. Például azt, hogy milyen prédikáló stílus, vagy mely bibliai könyv magyarázata értelmezi a prédikátor arcának hol megjelenítését, hol meg eltüntetését. Természetesen János evangélista fürtös-szakállas fejének képi ábrázolását szük-

ségtelen (és nem is lehetséges) összekapcsolnunk azzal, hogy néhány évvel később Meliusnak megjelent *Az Szent Iánosnak tött ielenéseknek igaz és írás szerint való magyarázatja* című munkája Debrecenben. Igazában azon is lehetett volna helye a „portrénak”, ha úgy értelmezték volna a keretelt emblémát.³³ A 16. századi címlapalkotási gyakorlat – és nem az utólagos beleképzelés – nyomán haladva nincs miért megütköznünk azon, hogy Derecskei Ambrusnak a Pál apostol leveleit magyarázó prédikációin szintén megjelent a 17. század elején az újrametszett ábra. Nem tartották ártalmasnak, Félegyházi munkáin való alkalmazását sem, Melius hasonló tárgyú munkáinak hírnevére, hisz nem kötötték Melius vonásaihoz.³⁴

Debrecenben láthatóan következtelen volt a képtisztelet. Nyilvánvaló, hogy nem személyhez kötötte a korabeli köztudat az emblémát. Együtt áttekintve a címlapokat, amelyek Debrecen sajtóján készültek az első fél évszázadban, semmi jelét nem találjuk annak, ami a kései utódoknak magától értetődő, hogy kinek is lehetne másnak a dekorációba ágyazott orcája, mint Meliusé? Arra következtethetünk, hogy a keret nélkül (megfordult) báránnyal váltogatva díszül alkalmazták a keretelt metszetet. Szeszélyesen, hisz nem mindig volt elég ideje a nyomdásznak (ha volt is igénye) illesztgetésre, kimunkáltabb címlap fabrikálására – siettették. Máskor meg több hely kellett a hosszabb címnek, nem fért el a fametszet. A keretelt metszet megvan Félegyházi Újszövetségén,³⁵ kátémagyarázatának két kiadásán,³⁶ de nincs ott a Félegyházi halálára megjelent kötetten,³⁷ nincs ott a káté 1579-es kiadásán sem.³⁸ A káté 1580-as kiadásán pedig a sötét alapú és megfordult bárány látható.³⁹

Az is rejtélyes, hogy mi szükség lehetett az újrametszésre? Hisz nem maradt ránk olyan címlap, amelyen megvan a fametszet 1564 és 1582 között. Miben kophatott meg akkor olyan mértékben, ha nem is használták, hogy újítaniuk kellett? Szennyeződött-e vagy megsérült-e valamikor? Esetleg kölcsön adták? Vagy csupán félretették és teljesen megfeledkeztek róla? A használatlanság nem koportta.

A szivderítő, de egyben felettébb ingatag alapozású hipotézis tehát nem a 16. századi művelődéstörténet és könyvművészet vagy egyháztörténet körébe tartozó kérdés. A kései gondolkodásmódot illető téma. A 16. századra ebből igaz lehet annyi, hogy János evangélista (vagy talán Márk? esetleg Péter vagy más apostol, próféta, vagy éppen Hieronymus?) jelképes ábrázolása távoli vagy közelebbi mintául szolgálhatott Hoffhalter Rafaelnek, de nem olyan közvetlen célból, hogy bármelyiküket portrészzerűen megjelenítse. Fametszete inkább csak egyike a szakmájában szokásos meg-

³² RMNy 213

³³ RMNy 259

³⁴ RMNy 895

³⁵ RMNy 584

³⁶ RMNy 525, 609

³⁷ RMNy 583

³⁸ RMNy 430

³⁹ RMNy 454

oldásoknak. A 16. században sem, később sem tekintették református arcképcsarnokba tartozónak az alulméretezett díszfejecskét. Teljesen téves és alaptalan tehát „Melius Juhász Péter” portréját, ismeretlen arcvonásait, szakálla színét és ruhája szabását keresnünk az 1563-ban készült fametsetben és belelátunk azt, ami nincs benne.

FEKETE CSABA

Thomas Barlow magyar kapcsolatai és egy ismeretlen Tarczali Pál-levél. Thomas Barlow (1607–1691) az angol protestantizmus jellegzetes és érdekes alakja, életének túlnyomó részét Oxfordban töltötte, ahol tanulmányai elvégzése után különböző egyetemi tisztségeket töltött be. 1633-tól volt a Queen’s College Fellow-ja, vagyis szénior (igazgatósági) tagja, majd 1658-ban ugyanennek a kollégiumnak igazgatójává választották. Barlow az anglikán egyházon belül inkább a kálvinista irányzat felé hajlott, de ez nem akadályozta meg abban, hogy 1675-ben elfogadja kinevezését Lincoln püspökévé. Politikailag kortársai „mérsékelt royalistának” tartották, akinek a Commonwealth idején sem esett bántódása, mert olyan tekintélyes barátai vagy oltalmazói voltak, mint John Owen és John Selden.

Nem Barlow fedezte fel az Angliába peregrináló magyarokat, hanem azok keresték fel őt, jó okkal – 1652-től ugyanis ő volt az oxfordi Bodley könyvtár főkönyvtárosa, s mint a könyvtár látogatójegyzéke bizonyítja, ebben az időben is szép számmal fordultak meg Oxfordban és használták a könyvtárat itt tanuló magyarok. 1654. október 25-én például egyszerre négy magyar iratkozott be a Bodley-könyvtárba,¹ akik közül az egyik, Tolnai S. István annyira megtanult angolul, hogy később Lőcsén egy angoltól fordított kegyességi művet jelentessen meg.² Igen valószínű, hogy Thomas Barlow már ekkor is felfigyelt a latinul általában folyékonyan beszélő, tanulni vágyó, szorgalmas református magyar teológusokra, de közelebbi kapcsolatáról közte és az idelátogató magyarok közt nincs bizonyítékunk.

1660-ban Barlow-t kinevezték a teológia egyik professzorává Oxfordban. Ettől kezdve még valószínűbbé vált találkozása idelátogató magyarokkal, akik rendszerint engedélyt kértek a teológia mindenkori professzorától, hogy – bár maguk nem iratkoztak be az egyetemre – annak nyilvános előadásait látogathassák. Nagyon valószínű, hogy ismerte például azt a Jászberényi P. Pált, akit az Angliába visszatérő Isaac Basire, II. Rákóczi György gyulafehérvári tanára is támogatott. Basire-ral ugyanis Barlow, mint később látni fogjuk, levelezett és könyvtárában megvolt a durhami kanonok egyik kiadványa.³ A Hollandiából Angliába érkező Jászberényi 1659-ben néhány hónapot Oxfordban töltött és csak azután alapított nyelviskolát, illetve futott be fényesnek mondható, bár rövid karriert Londonban. De Barlow első bizonyítható magyar ismerőse mégsem ő volt, hanem az a Nadányi János, akinek latinul írt magyar történelemkönyvét, *Florus Hungaricus*-át, az 1663-as amszterdami megjelenés után egy évvel később J. H. (James Howell) angol fordításában is kiadták.

Barlow fennmaradt könyvei között ugyanis megtalálható a *Florus*, méghozzá egy 1664-es latin nyelvű dedikációval Nadányitól.⁴ Utóbbi Cambridge-be látogatott először, onnan ment át Oxfordba,

¹ GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Bp. 2005. 28–29. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14./

² *A magános cselédek közt levő áhítatosságnak megaluvó tüzeckének felgerjesztésére való prédikáló székbeli szikrák, avagy...könyörgéseknek külön-különb formái*. Lőcse, 1661.

³ BASIRE, Isaac: *A Dead Man’s Real Speech*. London, 1673.

⁴ Példánya a Queen’s College könyvtárában a JJ.s.174 jelzet alatt.

ahol 1664. március 12-én iratkozott be a Bodley könyvtárba, feltehetőleg ekkor, vagy hamarosan ezután találkozott Thomas Barlow-val és adta át neki könyvét. Az angol *Florus Hungaricus*nak alighanem sikere volt, hiszen tudjuk, két kiadása is létezik, s nem lehet biztosan eldönteni, melyik a korábbi: mind a kettő 1664-es, az egyiket Henry Marsh, a másikat pedig Nathaniel Brook jegyzi.⁵ A kettő közül a Brook-féle kiadás a szebbik, (a Folger Library érdekes példánya is ettől a kiadótól származik), s mivel Brook a latin nyelvtanító Jászberényinek is kiadója volt, lehet, hogy Nadányi eredetileg neki adta az angol könyvkiadás jogait.

A Nadányival való találkozás után Thomas Barlow elég népszerű lesz a magyarok közt. A Merton kollégium számadáskönyvében az 1666–67 év alatt a következő bejegyzést találjuk: „Hungaro cuidam quem ex Hollandia habuit commandatum Dr Barlow ex cons(ensu) £1.00”⁶ Egy font jelentős összegnek számított abban az időben, s igen jó hollandiai ajánlólevél kellett hozzá, hogy ennek kifizetésére Thomas Barlow felkérje a Merton kollégium kincstárnokát. Ilyen csak annak a kiváló összekötésekkel rendelkező Mezőlaki Jánosnak lehetett, akinek az albumában egyébként meg is találjuk Barlow bejegyzését 1667 tavaszáról egy göröggel kevert latin nyelvű szöveggel: „In gratiam Viri doctissimi Domino Johanno Mezolaki... Hungari, et amicitiae non simulatae *mnemosziron*... scripsit”.⁷ Nem tudjuk megmondani, miért mondott köszönetet meleghangú dedikációjában Barlow Mezőlakinak, talán az hozott neki egy fontos levelet Hollandiából, vagy beszámolt a magyar protestánsok helyzetéről – mindenesetre ékes latinsággal társalogtak és Barlow az így szerzett benyomásai alapján igen műveltnek nyilvánította a magyar peregrinust.

Barlow következő, ezúttal erdélyi pártfogoltja az a szász-hungarus Adami János, akit Isaac Basire ajánl be hozzá 1670 tavaszán vagy nyarán. A hajdan Gyulafehérvárt diákoskodó Adami jól verselt latinul, ugyanebben az évben adta ki *Londinum Perlustratum* című, a nagy tűzvész után gyorsan újjáépülő Londont leíró és dicsőítő latin költeményét,⁸ és még egy W.F. kezdetűk mögé rejtő angol fordítót is talált hozzá, így kétnyelvű kiadvánnyal próbálkozhatott. Ezután Basire ajánlólevelével Oxfordban próbált szerencsét; Basire-től több ízben kapott pénzt, tehát Barlow anyagi segítségére nem számítva, alighanem az angol teológus tanácsára ment el a Merton kollégiumba, ahol némi pénzmag azért ütötte markát.⁹ (Felmerülhet a kérdés, miért nem a Queen’s, Barlow saját kollégiuma adott segélyt a magyar peregrinusoknak? Talán azért, mert jóval szegényebb volt, mint a Merton.) Ezek után Adami még Oxfordban maradt, itt töltött két trimesztert, majd újabb latin versben búcsúzott a híres egyetemi várostól – ezt a versét Alexander Pudsey-nak, az egyetem akkori proktorának ajánlva, valószínűleg 1671 elején. Megköszöni benne az oxfordi tanárok bőkezű vendégszeretétét, s bár Barlow-t név szerint nem említi, tudjuk, hogy ő volt az első ember, akit minden bizonnyal Oxfordban felkeresett. Adami versét ezekkel a zengzetes szavakkal fejezi be: Oxfordban „engem a félholtat, nagylelkű baráti ajándék, / mint elesett Ádámot, jobba újratereztett”.¹⁰

Alig hagyta el Adami János Oxfordot (bár Angliából, mint azt egy William Sanicroftnak írt pénzkérő levele bizonyítja, még 1672 elején sem távozott),¹¹ máris egy újabb magyar bukkant fel az

⁵ GÖMÖRI György: *A Florus Hungaricus egy washingtoni példányáról*. = Magyar Könyvszemle 2004. 1. sz. 54.

⁶ *Liber Rationaris Bursarium. III.* 1652–1677. fol. 165.

⁷ OK kéziratár, Duod. Lat. 108, fol.42.

⁸ *Londinum Heroico Carmine Perlustratum* per Johannem Adamum Transylvanum, Dedicatumque Literatum, peregrinorum, virtutumque Patronis... London, 1670. Printed by J.R. for the Author.

⁹ *Liber Rationis Bursarium. III.* fol. 315., és GÖMÖRI György: *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*. Bp. 1999. Argumentum, 187.

¹⁰ Weöres Sándor fordítása. = Korunk 1978. 10. sz. 874.

¹¹ MS Tanner 33, fol. 46. Bodleian Library, Oxford

egyetemi városban: Szilágyi-Sylvanus György, „Pannonius Medicus”. Szilágyi, aki 1668-ban érkezett Angliába és hosszabb időt töltött Cambridge-ben, ahol többek között Dr. Thomas Watson pártfogolta, most Oxfordban ismerkedett az egyetemmel, illetve az ottani tanárokkal. Úgy tűnik, Oxford még jobban tetszett neki, mint Cambridge, legalább is erre vall az a két latin költeménye, amit itt ki is nyomtattak 1671. június 5-i keltezéssel, az *Acrostichon Hoc Laudi et Honori Universitatis Oxoniensis* és az ezt követő *Alia carmina in euisdem Academiae laudem* – utóbbiból csak a refrénként használt két sort idézném: „Noscere si cupias totius stemmate Mundi / Oxonium venias, haecque videre potes” magyarul: „Hogyha az egész világ történetét vágyod megismerni, gyere Ox-

BREVIS DISSERTATIO.
DE
VOCATIONE GENTIUM;
ET
CONVERSIONE JUDÆORUM.
Quæ Divinâ assistente gratiâ ex S. Scripturâ
demonstrantur.

A
PAULO TARZALI, Ung.

S. Sanctæ Theologiæ studioso, in Illustri Anglorum
Academiâ OXONIENSI.

l. 51. 18. *Benefac in voluntate tuâ Tzijoni, edifica muros Jerusalemorum.*

OXONII,
Ex Officina LEONARDI LICHFIELD, Acad. Typog.
Anno Dom. 1672.

fordba, itt megláthatod”.¹² Pár héttel később Szilágyi megismerkedett, Thomas Barlow-val és ebből az alkalomból róla is írt két kis latin verset, amelyek (egy erősen rongált) kéziratban maradtak csak fenn a Bodley-könyvtár gyűjteményében. Ezek közül az első mindössze 11 soros, akrosztikon ez „Thoma(s) Barlow” nevére, aki vagy pénzt adott, vagy szállást szerzett Szilágyinak, míg a második, „Alia carmina (in ejusdem encomium)” arról számol be, mennyire elterjedt Barlow híre külföldön is: „Terra remota jubet nam dum tua Scripta revolvit / Hollandus Teuto Pannonicusque chorus...”,¹³ és hogy az oxfordi teológus azok közé tartozik, akik őszintén segítik más nemzetiségű hitsorsosaikat. Szilágyi-Sylvanus egyébként sokrétű kiadói tevékenységét ugyan Londonban kezdte 1676-ban, itt jelent meg az *Isocratis Orationes Duae*, de ezt Oxfordban folytatta egy évvel később, amikor az egyetem nyomdája kinyomtatta az Isocrates-beszédek második, javított kiadását.¹⁴

Nadányi, Adami és Szilágyi-Sylvanus után a negyedik magyarországi és erdélyi születésű peregrinus, akivel Thomas Barlow kapcsolatban áll és akit, mint a többieket is, segít is, pénzzel vagy csak jótanáccsal, az Tarczali Pál. Ez a Sárospatakon, illetve Debrecenben iskolázott református fiatalember 23 évesen kerül Hollandiába, ahol Groningen és Utrecht után, valószínűleg Tolnai Mihály társaságában kel át a Csatornán és érkezik meg Oxfordba. Fennmaradt egy (sajnos keltezetlen) levele William Sancroft-hoz, amelyben kéri, a magyarokat mindig szívesen támogató angol teológus (ekkoriban a Szent Pál székesegyház dékánja) hasson oda, hogy ő beiratkozás és tandíjfizetés nélkül tanulhasson az oxfordi egyetemen.¹⁵ Ezt Sancroft, alighanem Barlow segítségével, el is intézte, és az 1672-es év több trimeszterét Tarczali már Oxfordban tölthette, talán abban a Gloucester Hallban talált magának szállást, ahol néhány évtizeddel később Gyönyösi Árva Pál is lakott. Mindenesetre Tarczali Pál arról nevezetes, hogy ő volt a legelső magyar a 17. században, akinek kiadványa jelent meg Oxfordban. Ennek a kis latin nyelvű teológiai értekezésnek (*RMK* III. 2824) a címe *De Vocatione Gentium et Conversione Judearum* (A népek hivatásáról, illetve a zsidók megtéréséről) és az a század chiliasztikus elvárásaiba illeszkedik: az utolsó ítéletre és Krisztus második eljövételére csak akkor kerülhet sor, ha előbb a zsidók mind keresztény hitre térnek. Tarczali nem tudja, hogy ez mikor fog bekövetkezni, de 16 lapos kis értekezésében számos bibliai idézettel szolgál arra vonatkozólag, hogy ez egyszer majd megtörténik. Ennek az értekezésnek akkora sikere volt, hogy egy évvel később, 1673-ban újra kiadták Oxfordban, alighanem kisebb példányszámban, mint először, mert csak egyetlen példánya maradt fenn, ez a maldoni Plume könyvtárban található és azt az *RMK Pótlások* harmadik füzetében a 6641. szám alatt az én adataim alapján regisztrálták.

Most viszont arra is fény derült, ki segített Tarczali Pálnak a *De Vocatione...* kinyomtatásában. Ez Thomas Barlow volt, akinek könyvei között az oxfordi Queen’s kollégiumban fennmaradt a mű egyik példánya,¹⁶ benne egy rövid levéllel, amit Tarczali írt az angol tudósnak. Ebből kiderül, hogy Tarczali nemcsak a korabeli angol teológusok, hanem főként hazai tanárai és pártfogói előtt akart jó színben feltűnni ennek az egyébként nem túl eredeti munkácskának oxfordi kinyomtatásával. Mivel Utrechtben korábban már kiadott egy teológiai disputációt (*RMK* III. 6613), az oxfordi értekezés, pontosabban az, hogy azt Barlow segítségével az egyetem tipográfusa nyomta ki, csak

¹² Wood 276-A (521), Bodleian Library, Oxford

¹³ MS Barlow 6489***fol.105., Bodleian Library, Oxford. Erről a két Sylvanus-szövegről már beszámoltam a szerzőről írt tanulmányomban: *Szilágyi-Sylvanus: Magyar klasszika-filológus a XVII. századi Angliában.* = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXI. Szeged, 1985. 113.

¹⁴ *Isocratis Orationes Duae: Ad Demonium 2. Ad Nicoclem.* Editio secunda aucta et emendata, Oxonii, Excudit H.H. [Henry Hall] Academiae Typographus, Sumptibus Authoris, 1677.

¹⁵ Ms Tanner 33, fol. 56., Bodleian Library, Oxford. Tarczali levelét említi GÖMÖRI: *A bujdosó Balassitól... i. m.* 1999. 187.

¹⁶ A mű jelzete: Queen’s College, Oxford, Uu.b.1231

egyét bizonyít: hogy Tarczali rövid idő alatt jó kapcsolatokat tudott kialakítani az oxfordi angol teológusokkal. A kinyomtatásért hálából disputációját részben az egyetem rektorának, Peter Mewsnak (aki 1669 és 1673 között töltötte be ezt a tisztséget)¹⁷ és az „oxfordi akadémia” tudós doktorainak, részben annak a Harsányi Jakabnak ajánlotta, aki annak idején apjával együtt peregrinált Angliában és Skóciában,¹⁸ és most a brandenburgi elektor udvari tanácsosaként működik.

Tarczali Pál 1672-es levelének közreadásával mindössze a régi angol–magyar kapcsolatok egy kevésbé ismert fejezetét igyekszünk kiegészíteni. Ezek a 17. század utolsó negyedében főleg Oxfordban terebélyesedtek ki, ahol a *De Vocatione Gentium...* után két magyar szerző (Sylvanus, Gyöngyösi) könyvét is kiadták és ahol Otrókoci Foris Ferencet rábeszélték arra, írja meg a magyar nyelv eredetét kutató művét, a később Franekerben kiadott *Origines Hungaricae*-t. A fentiek alapján biztosra vehetjük, hogy Thomas Barlow-nak a más nemzetiségű protestáns peregrinusokat felkaroló segítségére nélkül ez, a talán meglepő kapcsolatrendszer nem jöhetett volna létre.¹⁹

Tarczali Pál levele Thomas Barlow-hoz

Gratiam et pacem in Domino!

Reverende Doctor Domineque plurimum honorande, ante omnia excusatum me esse velit tua Reveren(da), quod haec brevi meam schedulam R. Virum in suis negociis inturbem : nam me pudet, fateor frequenti meam praesentiam majorem creare molestiam, cum sciam a plurimis distractum esse negociis. Feceram mentionem R.Viro nuperrimis diebus, de brevi meo exercitio Theologico, quod vellem typis exprimi, & in patriam aliquot exemplaria meis praeceptoribus et benevolis tanquam primitias meorum studiorum mittere, aut una mecum deferre. Sed cum facultas exprimendi debeat concedi a R.D. Vice-Cancellario, R.Vir dixit, et datam occasione velle significare D.Vice-Cancellario & rogare, ut mihi dat facultatem exprimendi. Itaque ignoro, an R.Vir ab eo tempore nactus fuerit occasionem loquendi cum D.V. Cancellario, et hoc significandi nec me. Rogo supplex R. Virum ut me faciat certiozem, ego hospitium habeo proxime apud Mrss (?) Appleby. ipsomet etiam accessi R.D.V. Cancellarium, & dixit sibi nunc non vacare propter multas occupationes meum perlegere exercitium; sed hanc rem cum R.Viro se communicaturum, dixit. Hoc facto, gratum mihi peregrino R.Vir faciet, & ego, quoad vixero, semper gratam mente recolam.

Paulus Tarczali Ung(arus)
ad servitia R.Viri paratissimus
m(anu) p(rop)ria

GÖMÖRI GYÖRGY

¹⁷ Mewst, aki egyszersmind a St Johns College igazgatója is volt, 1672-ben nevezték ki Bath és Wells püspökének, ezért 1673-ban lemondott oxfordi egyetemi hivataláról. Tarczali ajánlása a püspöki kinevezés előtt született.

¹⁸ 1642-ben, vö. GÖMÖRI: *Magyarországi diákok... i. m.* 2005. Nr.113.

¹⁹ A levél közléséért köszönetet kell mondanom az oxfordi Queen's College könyvtárának.

A Müller-család a könyvszakmában (A Nova kiadó előzményei). Amikor 1998-ban megírtam a Nova Irodalmi Intézet (1924–1949) történetét,¹ még csak a két alapító-testvérről tudtam: Müller Dávid és Mór, mindketten könyvkereskedők. Azóta került a kezembe Kellér Dezső visszaemlékezése, amelyből érdekes dolgok derülnek ki a Müller családról. Kellér a harmincas években mint operettlibrettista került kapcsolatba a Novával, amely – ahogy írja –: „tulajdonképpen egy könyvesbolt volt ... de mellékesen ... színdarabok elhelyezésével is foglalkozott”. Müller Dávidnak pedig

„Négy testvére volt, mind a négy könyvkereskedő. Testvéreinek a gyermekei is kitarítottak a könyv mellett. A böngészők tudták, hogy a város mely pontjain található Müller-könyvüzlet és antikvárium: a Teréz körúton, József körúton, Üllői úton, Rákóczi úton és a Laudon utcában, hogy csak az ismertebbeket említsem. És természetesen az Andrássy úton.”²

Hozzáteszi azt is, hogy „a harmincas években örökséghez jutottak, abból alapították a kiadó-vállalatot.” Az örökség lehetséges (erről még lesz szó), de az tény, hogy a Nova 1924-től működött.

Müller nevű könyvkereskedő több is volt a századfordulós Budapesten³ – kérdés, hogy valóban rokonai voltak-e ezek Müller Dávidnak, vagy Kellér csak a saját vélekedését írta le. Ez csak úgy volna minden kétséget kizáróan tisztázható, ha valamennyinek megtalálható lenne az anyakönyvi bejegyzése, melyből kiderülne a szülők neve.⁴ A továbbiakban vázolom azokat az adatokat, amelyeket a feltételezhető rokonokról tudhatunk, illetve áttekintem a Nova előzménye, a Müller Dávid és társa cégéről fellelhető információkat.

Müller Lipót (?–?)

Müller Izidor, Mór és Dávid édesapja. Az anyakönyvi bejegyzés szerint fiai születésekor szabómester volt. Felesége Reiß Karolina.

Müller Ignác (talán: 1832?–1912. március 24.)

Ha rá vonatkozik a fenti születési és halálozási időpont, akkor természetesen nem lehet Dávidék testvére, de lehetséges, hogy a nagybátyja volt. 1885-ben már „ódonász, antiquar-Buchhändler”-ként szerepel a lakcímgjegyzékben, a Király utca 20 alatt. Az ő üzlete volt a Laudon (ma Káldy Gyula) utca 2-ben, legalábbis a halála után itt volt a „Müller I. utóda” nevű bolt.⁵ A húszas években özvegy Müller Ignácné vezette.⁶

¹ BÁLINT Gábor: *A Nova könyvkiadó története.* = MKsz 1998. 4. sz. 372–387.

² KELLÉR Dezső: *Kortársak és sorstársak.* Bp. 1971. 145.

³ Nem foglalkozom itt a 19. sz. első felében működő könyves Müllerekkel (lásd: GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők.* Bp. 1930. 85–88.), Müller Lajos nyomdásszal, aki József Attilával is kapcsolatba került, vagy éppen Müller Károllyal, aki 1943-ban Gábor Áronnal alapított egy kiadó-vállalatot stb., akik minden bizonnyal nem álltak rokonságban Müller Dávidékkal.

⁴ A teljes halálozási dátumok a budapesti Kozma utcai zsidó temető adatbázisából, a teljes születési dátumok a Zsidó Hitközség anyakönyveiből valók. A kérdőjeles születési évszámok az elhalálozás időpontjából vannak visszszámítva, emiatt pontatlanok lehetnek.

⁵ A lakcímek és a boltok címeinek forrásai a korabeli lakcímgjegyzékek, telefonkönyvek, illetve a *Magyar könyvkereskedők évkönyveiben* található listák.

⁶ 1940 márciusa óta viszont Farkas Gyula (Szatmárökörítő, 1906) üzlete volt itt.

Müller József (talán: 1852?–1943. június 11.)

1888-ban már ódondász a Laudon utca 2-ben, az 1910-es évektől viszont a Dob utca 19-ben található az üzletét, még 1928-ban is. Az 1924-es telefonkönyvben viszont szerepel egy bizonyos özvegy Müller Józsefné könyvkereskedő, a Király utca 20 alatt...

Müller Lipót (talán: 1856?–1924. december 6.)

Így hívták Dávid fiának, Pálnak a „kvatter”-ét⁷ vagyis névadóját, tehát feltételezhetjük a rokonságot. A fenti személy nem könyvkereskedő volt, hanem magánzó vagyis a vagyonából élt. Nem Dávid testvére volt, mert a zsidóknál nem szokás a családban élő személy nevét adni egy újszülöttnak, tehát Lipótnak, Dávid apjának nem lehetett Lipót nevű fia. A századfordulón a Király utca 20-ban lakott, ahol korábban Ignác is. Talán az ő fia volt, vagyis esetleg unokatestvére Dávidnak. Mivel a kvatter gyakran támogatta, illetve tette meg (egyik) örökösének azt, akinek közreműködött a névadásában, feltételezhetjük, hogy Pál is örökölt. A különböző szóba jöhető Lipótok közül a fenti halálozási időpont a legvalószínűbb – bár a kiadó már 1924 októberében indult.

Müller Adolf (1860?–1924. augusztus 18.)

Stemmer Ödön 1895-ben az Üllői úton említi, ahol a 11–13. szám alatt „óriási helyiségében egy nagyon elhanyagolt könyvtárkészlet” volt található.⁸ Halála időpontja alapján akár ő is lehetett az örökgyógy, akinek pénzéből Dávidék kiadót csinálhattak, de ennek némileg ellentmond az a tény, hogy Adolf özvegye még 1928-ban is működteti a céget.

Müller Izidor (1863. november 6–1956. december 11.)

Dávid és Mór bátyja. Három osztályt végzett a kereskedelmi iskolában. Boltja, amelyet 1892-ben indított,⁹ a Teréz körút 1/a-ban¹⁰ volt, ahogy a lakása is. Stemmer megjegyzi róla, hogy „egy fél évszázadon túl egyazon helyen” működött,¹¹ valószínűleg az 1949-es államosításig. A temetői adatbázisból kiténik, hogy a századfordulón két fia született, de pár hónap után meghaltak. 1903-ban született Lajos nevű fia, aki öngyilkos lett 1920-ban. Az 1906-os születésű György viszont kereskedelmi érettségét tett, apja üzletében dolgozott, majd 1945. október 15-étől tulajdonos is lett.¹² Valószínűleg az ő révén került kapcsolatba Rejtő Jenő Müller Dáviddal és a Novával. Egy történet szerint György 1923-ban együtt nyaralt Siófokon Rejtővel, mivel annak aktuális szerelmének unokahúgával járt jegyben.¹³

Müller Mór (1865. november 16–1911. augusztus 21.)

Könyvesboltja, a József utca 32-ben volt, amely tulajdonképpen a József körút 31/a épülete – itt volt a lakásuk is. Indulásának időpontja nem tisztázott, de a századfordulón már működött. Talán ő volt az, aki 1910 körül képeslapokat adott ki, az egyiken például Abony látképe látható a zsinagógával. Ezek a lapok cég neve, mint „könyv- zenemű- és papírkereskedés” szerepel.¹⁴ Öccsével, Dáviddal 1901-ben megalapította a Nova elődjét. Halála után özvegye továbbvitte az antikváriumot, 1914-ben még működött.

⁷ Vö: „der Gevatter” németül keresztapa, koma stb.

⁸ STEMMER Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései*. Bp. 1985. 17.

⁹ Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII–449. 156/B

¹⁰ Az említett tanulmányomban tévesen írtam, hogy ez is a Nova könyvesboltja volt.

¹¹ STEMMER Ödön: *i. m.* 18.

¹² Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII–449. 156/B

¹³ HÁMORI Tibor: *Pizskos Fred és a többiek... Történetek Rejtő Jenő életéből*. Bp. 1982. 66–68.

¹⁴ Látható volt a Judaika Aukción: <http://www.judaica.hu/24mar2002/kepeslap.htm>

Müller Dávid (1867. december 16–1945. december 27.)

A családban ő a legkisebb fiú, Kellér leírása szerint „alacsony termetű, sörtehajú mokány” ember volt. Kereskedelmi iskolát végzett, de érettségije valószínűleg nem volt. 1884 végén belépett a Nemzeti Torna Egyesületbe, de az országos hírnevet már egy másik sportklubban szerzi meg: 1888 novemberében alapítótagja lesz a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK) egyesületnek. Megkapja a Magyarország örökös viadora címet, ami azt jelenti, hogy háromszor egymás után megnyerte a Palicson rendezett – nem-hivatalos magyar bajnokságnak számító – tornászversenyt. Ezenkívül több tucat érmet nyert, nemcsak tornában, hanem futásban, úszásban, és kerékpározásban is.¹⁵ Dicsőségének tetőpontján éri a számára legnagyobb kitüntetés: Stróbl Alajos róla mintázza meg a – ma a Magyar Nemzeti Múzeum előtt látható – Arany János-szobor egyik mellékalakját, Toldi Miklóst.¹⁶

1896-ban visszavonult az aktív versenyzéstől és az Andrássy út 32 alatti üzletének¹⁷ szentelhetette idejét, amely 1894 óta volt a tulajdonában. Stemmer Ödön 1895-ben antikváriusként említi, de hozzáteszi, hogy „a bizonyára jövedelmezőbb biciklikkel is foglalkozott”,¹⁸ pl. az MTK kerékpárosai már az ő gépein versenyeztek. Kellér is megemlíti, hogy „nemcsak könyveket árusítottak, hanem korcsolyát, biciklit, festményt és még sok egyebet. Aztán maradt csak a könyv, az egyéb holmi lekerült a pincébe.”¹⁹ Gál György Sándor is hasonlóan írja le az üzletet, hozzátéve, hogy Rejtő Jenő számára „ez a könyvesbolt jelentette a Szajna-partot”, ahol kedvére böngészhetett. A legenda szerint az öreg Müller az üzlet gázcsövén bemutatott tornászmutatványokkal kápráztatta el a sportokért különösen lelkesedő Rejtőt.²⁰

Kellér két történetet mesél el róla. Az egyik szerint Müller minden délben a könyvesboltból nyíló kis irodában ebédel, méghozzá „mint az egyszerű emberek, csak úgy parasztosan, lábasból”, s amikor ezt az egyik szerző véletlenül meglátta „egy életre elvágta magát” a kiadójánál... A másik történetben az általa kiadott operett²¹ rendezőjét, Szabolcs Ernőt²² figyelmeztette a próbán, hogy hatásosabb lenne, ha a primadonna estélyi ruhában lépne a színpadra – nem tudván ugyanis, hogy egyszerűen a ruhaszalonnal nem küldte még el a ruhát. Az előadáson viszont elégedetten állapította meg, hogy megfogadták a tanácsát...²³

Ahogy Kellér írja, halála előtt pár nappal még láthatták körözni a városligeti jégpályán. Nekrolójként a következő rövid cikk jelent meg róla a Corvinában:

„A Nova Irodalmi Intézet alapítója, a könyvesszakma egyik öreg és lelkes harcosa eltávozott körünkből. Az ép testben ép lélek közmondásnak megtestesítője. A sport-

¹⁵ *A Magyar Testgyakorlók Köre története, 1888–1913.* Összeállította FODOR Henrik. Bp. 1913.

¹⁶ Más források szerint viszont Toldi modellje Pekár Gyula író volt.

¹⁷ Az Andrássy útnak ez a része frekvenciált hely volt könyves szempontból. Stemmer még két antikváriust említ errefelé, de itt volt (a 21. szám alatt) a Lampel–Wodiáner cég székhelye, illetve a Singer és Wolfneré is (Andrássy út 10, majd 16.)

¹⁸ STEMMER Ödön: *i. m.* 18.

¹⁹ KELLÉR Dezső: *uo.*

²⁰ GÁL György Sándor: *Honthy Hanna.* Bp. 1973. 433–434. Gál (akinek apja egyébként a Singer és Wolfnernél dolgozott) valóban ismerte az üzletet, önéletrajzi művében leírja, hogy mindig „Müller bácsitól” szerezte be a korcsolyáit, lásd: GÁL György Sándor: *Atlantisz harangjai.* Bp. 1982. 194.

²¹ *A 3:1 a szerelem javára* című operett szövegét Szilágyi László és Kellér Dezső írta, tehát tanúja lehetett ennek a kis jelenetnek. A bemutató 1936. december 18-án zajlott, a kiadás joga pedig valóban a Nováé volt, l.: Színházi Élet 1937. 9 sz. 111.

²² Szintén könyves család sarja: apja Singer Sándor, a Singer és Wolfner cég egyik alapítója.

²³ KELLÉR Dezső: *i. m.* 145–147.

ban szerzett rugékonyságát, fiatalos lendületét s lovagiasságát a legutolsó időkig ép-ségben megőrizte. Kartársai körében éppen ezért osztatlan megbecsülésnek örvendett. Elhunytá egész szakmánk vesztesége, emlékét kegyelettel őrizzük meg.”²⁴

Müller Pál (1898. október 19–1957. január 3.)

Müller Dávid és Engel Éliás Hulda (1873–1952. április 23.) fia. Kereskedelmi érettségét tett, hivatalosan 1928-tól társtulajdonosa a Nova Irodalmi Intézetnek. Rejtő Jenő, a Nova máig legnépszerűbb írója Pál miatt hagyta ott az őt felfuttató kiadót, mivel nyilvánvalóvá vált (jóllehet az öreg Müllert kedvelte), hogy nem képes együtt dolgozni Pállal, aki gyakran kifogásolta Rejtő történeteit, stílusát és humorát. Pedig Rejtő korábban jó véleménnyel volt róla: „Angol kereskedő típus. Zárkózott, kicsinyes de nem kapzsi dzsentlemen. ... Hangulata változó, de sohasem rosszindulatú.” A viszonyuk azonban mégis egyre romlott a sok „jogi és számtani akrobatika”, a „fűherkedések, kritikák és korholások” miatt, ahogy a „szakítólevélben” írja:

„...torkig vagyok a Maga érthetetlen udvariasságaival, basáskodásával, szavambavágásával, leintésével és lakonikus intézkedőmódjával, amellyel velem érintkezik. Kenetteljes és látszatokat keltő kioktatásait, tanításait és mindazt, amit a kettőnk között esetleg fennálló szellemi felsőbbbsége sem indokol.”²⁵

Müller Pál apja halála után átvette a cég vezetését, s ő szerepel fordítóként az 1948 júniusában a Novánál megjelent *Magányos asszonyok* című Fannie Hurst-regény címlapján. A kiadó 1949-es államosítása után sportoktatóként dolgozott.

*

Út a Nova kiadóhoz

Bár a Nova csak 1924-től működött ezen a néven, a gyökerei korábbra nyúlnak vissza, s lassú kialakulása nem ment zökkenők és megtorpanások nélkül. Müller Dávid még a századfordulón határozta el, hogy kibővíti üzletét, s bátyjával, Mórral közös vállalkozást indított. A hivatalos cég-bejegyzés a következő volt:

Müller Dávid és társa cég. A társaság jogviszonyai: Közkereseti társaság. Indult 1901. április 20-án. Tagok: Müller Dávid sporttárgyak, vívó-, és tornaeszközök, kerékpárok, sportöltönyök és varrógépekkel kereskedő, és Müller Mór ódon könyv és régiségkereskedő budapesti lakosok. A cég képviselőjére egyedül Müller Dávid jogosult. Üzlete: VI. Andrassy út 32.²⁶

A fentiekből is kitűnik üzletének sokfélesége – sőt itt a könyveket nem is említik... Láthatólag ő volt a társaság „motorja”, bátyja tulajdonképpen csak csendestársi szerepet vállalt.²⁷ Nem tud-

²⁴ Corvina 1946. január. 1.

²⁵ Az eredeti kézirat másolata Paulay Lajos tulajdonában.

²⁶ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 30/H kötet. 6050/1. szám.

²⁷ Azért választották a közkereseti társaságot mint cégformát, mert a korlátolt felelősségű társaság mint olyan akkor még nem létezett: majd csak az 1930. évi V. tc. engedélyezi. A kkt. tagjainak (ellentétben a kft-vel) korlátlan és egyetemleges volt a felelősségük. Bukás esetén tehát a tagok teljes vagyona elveszhetett, ezért a tagoknak feltétlenül nagy bizalommal kellett rendelkezniük egymás iránt. Ebben az esetben a két testvér között nyilván megvolt a kellő bizalom.

hatjuk, hogy az új cég hogyan működött, de valami nem volt rendben vele, mert 1904-ben az alapító kivált:

Müller Dávid társági minőségének és cégjegyzési jogosultságának megszüntetése mellett maga a cég Müller Mór eddigi társtulajdonos, mint egyedüli cégbirtokos, a kereskedelmi egyéni cégek jegyzékébe átvézetetett.²⁸

Hat évig a két volt cégtárs külön-külön működött. 1910. január 15-étől azonban a társaság új életre támadt, egy kicsit furcsa módon:

Müller Dávidné, született Engel Éliás Huldának az üzletbe társtagul történt belépése folytán maga a cég mint közkereseti társaság a társas cégek jegyzékébe átvézetetett.²⁹

Nem tudjuk, miért volt szükség erre az ügyeskedésre. De valószínű, hogy – bár hivatalosan csak a felesége és a bátyja voltak a társaságban – újra Müller Dávid volt az eszmei irányító. A cég tehát most így nézett ki:

Társagai: Müller Mór, és Müller Dávidné könyvantikvárium, régiségek és sportcikkkel való kereskedők, budapesti lakosok. A céget egyedül Müller Dávidné társági képviseli, és önállóan jegyzi.³⁰

A társaság így működött évekig. Egészen addig, amíg az idősebb testvér, Müller Mór meg nem halt 1911-ben. Ily módon a társaság ismét megszűnt volna, de találtak valakit, aki belépett a helyére:

Az üzletbe társtagul belépett Engel Artúr, kerékpár, autó, és különféle sportcikk, könyv-, és antikváriumi régiségekkel való kereskedőnek, budapesti lakosnak társági minősége bejegyeztetett.

Elhalt Müller Mór társági minőségének megszűnése bejegyeztetett.³¹

Az új tag valószínűleg csak névrokona volt a nyitrai születésű Müller Dávidnének. Talán azonos a személlyel, aki 1885. február 11-én született Pusztamogyoróson, és 1916-ban, amikor egy bank cégvezetője volt, felvették szabadkőművesnek.³² Az ezt közlő forrás nem mondja, hogy könyvkereskedő, de közli a lakcímét: Akácfa utca 36 – ugyanitt lakott a tízes években Müller Dávid is. Később még kétszer fordul elő az új tag neve a cégjegyzékben: egy esetben egyértelműen Engel Árminként szerepel, a másik bejegyzésnél pedig Artúrnak is, Árminnak is lehet olvasni a nevét. Ez talán azzal magyarázható, hogy Engel – ahogy akkoriban ez nem volt ritka – a „közéleti neveként” használta az eredeti személyneve helyett a magyarosabb Artúrt. A korabeli budapesti telefonkönyvben viszont Eger Artúr szerepel cégtársként, de ez nyilván egyszerű sajtóhiba.

A cégnek tehát – amely hivatalosan továbbra is Müller Dávid és társa néven működik – Müller Dávid valójában nem is tagja... Mindazonáltal kitűnően prosperálhatott, több mint egy évtizeden keresztül nincs információnk felőle.

²⁸ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 30/H kötet. 6050/1. szám.

²⁹ Fővárosi Levéltár. Egyéni cégjegyzék, 23/B kötet.

³⁰ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 53/B kötet. 10775. szám.

³¹ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 53/B kötet. 10775. szám.

³² BERÉNYI Zsuzsa Ágnes: *A szabadkőműves Kosztolányi Dezső*. = ItK 1998. 5–6. sz. 794. = <http://itk.iti.mta.hu/1998-56/berenyi.htm>

Dávid 1916-tól bevonult a gyalogsághoz, de majdnem ötvenévesen már nem került ki a harctérre, irodában dolgozott őrmesterként, fia Pál szintén őrmesterként szolgált 1918-ban.³³ A világháború után már tervezhették, hogy könyveket fognak kiadni, amire bizonyíték, hogy megszerezték jónéhány külföldi könyv kiadási jogát – jóllehet nemsokára eladták ezeket.

A korábban a Singer és Wolfner-nél dolgozó Erdős Ármin által vezetett Dante kiadó és a Müller Dávid és Társa cég között 1922. március 9-én egy megállapodás született, amelyben az utóbbi átadja a Danténak Hedwig Courths-Mahler német író 22 db kötetét, illetve annak fordítási és magyar nyelvű kiadási jogát a következő feltételekkel:

– a műveket meghatározott ütemterv szerint folyamatosan kötelesek megjelentetni 1924. december 31-ig. A 12 kisebb kötetért 2000 birodalmi márkát, a nagyobbakért 2500-at kell fizetni – feltéve, hogy a márka árfolyama nem süllyed 3 magyar korona alá, ez esetben a különbözetet ki kell egyenlíteni. A meg nem jelent kötetekért 5000 korona kártérítést kell fizetni, és a kiadási jog visszaszáll Müllerékre.

– minden mű első kiadásának megjelenésekor 4000 példányig a fűzött és bruttó bolti ár 3%-át, azon felül (valamint a további kiadásoknál) 5%-át, de legalább 10 000 koronát mint forgalmi jutalékot köteles fizetni.

– minden kiadásból 25 példányt ingyen ad a Dante Mülleréknek, további köteteket pedig 45% engedménnyel.

1923. február 21-én egy hasonló szerződést kötöttek ezúttal 28 db Wilhelmine Heimbürg-kötet kiadásáról. Valószínűleg 1927-ben (ugyanis a dátum lemaradt, csak a szövegből következtethetünk rá) a Dante által ténylegesen kiadott 23 Courths-Mahler- és 16 Heimbürg-kötet kiadásának jogát véglegesen átadták Müllerék 5000 pengőért.³⁴ A szerződés szerint a Novának ettől függetlenül joga volt kiadni két szabadon választott Courths-Mahler-művet a „Nova Regénytár” című sorozatukban – ám ők sohasem adtak ki az illusztris szerzőnőtől egyetlen könyvet sem...³⁵

Nem tisztázott, hogy a leendő Nova tulajdonosai pontosan mikor szerezték meg ezen művek kiadási jogait, és az sem, hogy végül is miért adták el. Sokkal korábban nem történhetett a dolog, ugyanis Magyarországon csak 1922. február 14. után kellett jogdíjakat fizetni a külföldi szerzőknek, hiszen a trianoni békeszerződés értelmében ekkor kellett csatlakoznunk a Berni Kiadó Szövetséghez. Mivel e határidő után alig egy hónappal jött létre a szerződés a Dante és a Nova között, akár azt is feltételezhetjük, hogy Müllerék eleve azért szerezték meg a sikeres német író könyveinek kiadási jogát, hogy szép haszonnal tovább adhassák...

Pedig 1924. október 12-én történt megalakult a

Nova Irodalmi Intézet (Müller Dávid és társa), Nova Literarische Anstalt. Cégvezető Müller Dávid. Az új magyar és német cégszöveg, továbbá Müller Dávidné és Engel Artúr társtagok eddigi foglalkozásán felül könyvkiadó, -kereskedői minőségük, valamint az a körülmény, hogy a céget egyedül Müller Dávidné jegyzi, végül Müller

³³ Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII–449. 156/B

³⁴ A három szerződés lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár, Fond 6/89.

³⁵ Az említett sorozat öt kötete 1927-ben jelent meg. A szerzői, Eufemia von Adlersfeld-Ballestrem (1854–1907), Lehne (valójában Helene Butenschön, 1874–1957) és Emilia Werner (valójában Elisabeth Bürstenbinder, 1838–1918, neki korábban a sorozaton kívül is megjelent három műve a Novánál). Wilhelmine Heimbürg (valójában Bertha Behrens, 1850–1912) és Hedwig Courths-Mahler (1867–1950) művei valóban beleillettek volna ebbe a sorozatba: csupa német, szórakoztató „lányregényekkel” jelmezű író. Feltételezhetjük, hogy a fentebbi szerzők kiadási jogait is ugyanakkor, ugyanazon módon szerezték meg.

Dávid alkalmazott cégvezetői minősége, és a „pp”³⁶ toldattal való önálló cégjegyzési jogosultsága bejegyeztetett.

Az eddigi cégszöveg megszűnése bejegyeztetett.³⁷

A Nova tehát készen állt arra, hogy kilépjen a nagyközönség elé a kiadványaival. Még ebben az évben beléptek a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Országos Egyesületének könyvkiadói szakosztályába, amint ezt az egyesület lapja is közölte.³⁸ Az új kiadó képviselői Müller Dávid, Müller Pál és Benedek László³⁹ voltak. 1928. május 11-én pedig így módosult a cégbejegyzés:

Az üzletbe belépett Müller Dávid és Müller Pál budapesti lakosoknak könyvkiadó, könyv, zenemű, műtárgyak és régiségek kereskedésével foglalkozó iparüzlettulajdonosok társtagi minősége és önálló cégjegyzési jogosultsága bejegyeztetett azzal, hogy a társtagok a céget oly módon jegyzik, hogy az előírt vagy előnyomott cégszöveg alá Müller Dávid vezetéknevét, Müller Pál teljes nevét, Müller Dávidné pedig a Müllerné nevet önállóan írják.

Az üzletből kilépett Engel Artúr társtagi minőségének, továbbá Müller Dávid cégvezető ezen minőségének, és mindkettejüknek cégjegyzési jogosultságának megszűnése bejegyeztetett.⁴⁰

BÁLINT GÁBOR

A Vigyázó család könyvgyűjteményei. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának történetében mindig is fontos szerepet kaptak a nagynevű nemes ajándékozók, akik nemcsak a gyűjteményt gyarapították adományaikkal, hanem a nemzeti kultúrát, tudományt is. Gróf Vigyázó Ferenc (1874?–1928) összes birtokát és 17 000 kötetes családi könyvtárát hagyta végrendeletileg az Akadémiára.

A könyvgyűjtés a családi hagyomány része volt. A családból, a 19. század elején élt Vigyázó Antal inszurrekciós kapitányt, már mint gyűjtőt emlegették, aki értékes anyaggal büszkélkedhetett. Ő leginkább a 19. század magyar és német szépirodalmi műveit, történelmi, és különösen magyar történelmi munkákat és folyóiratokat gyűjtötte. Ez az anyag a vácrátóti gyűjteményben kapott helyet. A Vigyázó könyvtár anyagának nagy részét gróf Vigyázó Sándor sok évtizedes fáradságtalan gyűjtésének köszönheti, ő ritkaságokat és értékes műveket gyűjtött: kódexeket, ösnyomtatványokat, régi magyar könyveket, műtörténeti kiadványokat, továbbá folytatta Vigyázó Antalnak egyetemes és magyar történelmi könyvgyűjtését, de az ő könyvtárának jellegét a ritkaságok adják.¹

Dézi Lajos irodalomtörténész, az MTA tagja, aki egy időben a budapesti Egyetemi Könyvtár tisztségviselője volt és sűrűn találkozott bibliofil emberekkel, 1928-ban Szegeden így nyilatkozott rektori székfoglalójában a gyűjteményről:

„Szakember előtt e gyűjteményt úgy jellemezhetnem, hogy Apponyi Sándor könyvtárához hasonlítható, csak hogy gyűjtési köre tágabb volt Apponyiénál, tudniillik nemcsak a magyar vonatkozású műveket, vagy magyar szerzőknek nem magyar nyelven írt

³⁶ Vagyis másodlagos cégjegyzési jogosultsága volt.

³⁷ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 53/B kötet. 10775. szám.

³⁸ Corvina (47.) 1924. november 1. 44. sz. Tagfelvételi jelentkezések.

³⁹ Róla sajnos semmit nem tudunk. Talán azonos azzal az 1883-ban született Benedek Lászlóval, aki a háború előtt író, könyvkereskedő, és magánhivatalnok volt.

⁴⁰ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 53/B kötet. 10775. szám.

¹ *Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának 1927. évi állapotáról.* = Akadémiai Értesítő (41.) 1931. 30–31.

külföldön nyomtatott munkáit, hanem magyar szerzők magyar műveit s a Magyarországon nyomtatott, bármilyen nyelvű műveket is gyűjtötte.”²

Vigyázó Sándor könyvtárának volt egy általánosabb jellegű része is, ahol francia, angol és német klasszikusok metszetekkel díszített, ritka példányai voltak találhatóak.³ Az öreg grófort gyakran lehetett antikváriusoknál látni, Károly körúti palotáját pedig sűrűn keresték fel az antikvár könyvkereskedők. Külföldön is jól ismerték nevét az antikvár kereskedők, siettek is felkeresni őt ajánlataikkal. Erre példák azok a külföldi könyvkereskedői ajánlatok, amelyek az Akadémia Könyvtára Kézirattárában található Vigyázó Sándornak címezve. Az egyikben Jacques Rosenthal müncheni könyvkereskedő antikvárius egy 1500-ból származó, Velencében készült Iustinianust ajánl (HAN 9645, APPONYI 40.), a másik Carl W. Hiersemann lipcsei könyvkereskedőnek ajánlata 1912-ből, egy folio Aristoteles *Opera latinájának* 1489-es velencei kiadásáról, végül B. Haas müncheni antikvárius 1911-es ajánlata egy hungaricumról: *Biagio della purificazione* – olasz nyelvű magyar vonatkozású munka 1687-ből, negyedrétt, pergamen kötésben. Az ajánlat alján Vigyázó Sándor írása: „Megerszemlétem utánvétellel”.⁴ A külföldi könyvpiacot is figyelemmel kísérte, olykor-olykor a nevezetes könyvárverésekre kiküldött vagy megbízott egy antikváriust, hogy számára a kijelölt művekre licitáljon. Magánszemélyek is megkeresték és megküldték munkáikat számára.⁵

Könyvtára értékesebb darabjait díszes kötésekbe köttette a régi kötések utánozva, a tábla belső oldalát olykor selyemmel borítatva. Főként a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvkötője Dochnál, majd utódja Pausz Gyula dolgozott neki. Vigyázó Sándor fiát a könyvszeretetre is igyekezett nevelni. Mikolík Kálmán, Ferenc nevelője így emlékezett:

„Ifjúsági olvasmányokról rendszeren a szülők gondoskodtak, volt is sok könyvük, ezeket leltárba kellett foglalniok.”⁶

Fiát az apa időnként elvitte magával egy-egy antikváriumba, később Ferenc maga is ellátogatott az antikváriusokhoz, tudósította apját arról, ha valami értékes, érdekes művet látott. Ő leginkább a francia memoárirodalmat kedvelte, folytatta a műtörténeti és magyar történeti gyűjtést, magának közjogi, politikai és történeti műveket illetve könnyebb francia és német regényeket vásárolt. Szerette a költészetet is, poétikus hajlamát követve ő maga is írt néhány költeményt. A rákoskeresztúri kastélyban őrizték az anyai örökséget, a Podmaniczky család könyveit. Ezek között sok, a 19. század első feléből származó német regény, kézzel írott zenemű, nagy számban kéziratos, evangélikus, hitbuzgalmi művek voltak fellelhetők. Mindkét család hagyatékának gazdag és rendezett kéziratos anyagában a szakszerű gazdálkodásra valló, gazdasági témájú, magyar, német és szlovák nyelvű munkák vannak nagy számban (számadások, díszkertészet, állatgyógyászati munkák, szakácskönyvek stb.)⁷

A családi könyvtár felépítése, kezelése

A Vigyázó család könyvtára három helyen, Vácrátóton, Rákoskeresztúron és Budapesten a Károly körúti palotában volt elhelyezve. Példás rendben tartották könyvtárukat, rátóti gyűjteményüknek

² DÉZSI Lajos: *A gr. Vigyázó alapítvány és a magyar tudomány politika*. Szeged, 1928., (különnyomat a Széphalom 1928. 11–12. számából.) 4.

³ Vigyázó hagyaték leltára 1928. MTAK Kézirattár K 875

⁴ MTAK Kézirattár Bibl. 4-rét 7/10, 7/9, 7/12

⁵ Lásd Dobóczy Lajos levele Vigyázó Sándorhoz. (1932-ben a Gazd. O.5612. 3. I. jelzésű műben talált levél) MTAK Kézirattár Lev. 4-rét 178/11.

⁶ MIKOLÍK Kálmán: Dr. Vigyázó Ferenc élete. Kézirat, MTAK Kézirattár Ms 4176/102.

⁷ Lásd: 1. jegyzet, 31.

külön szabályzatot írtak, „A bojári gr. Vigyázó könyvtár berendezésének és kezelésének szabályai címmel”. Alatta: „Kelt Rátóthon, 1897 VII. hó 3-án: Vigyázó Ferenc. Az itt összeállított szabályoknak bővebb magyarázata Kudora Károly *Könyvtartanában* található fel.”⁸ Tehát könyvtártani szempontból is precízen rendezték a könyveket, szakozták és saját valódi pecsétjükkel látták el. A körpecsét felirata: BOJÁRI GRÓF VIGYÁZÓ KÖNYVTÁR. RÁTÓTH, közepén a családi címerrel. Önállóan kezelték az ősnymtatványokat és a régi könyveket (1525-ig), a régi magyar könyveket, hungaricumokat (1473–1711), a kéziratokat, metszeteket és a térképeket is. Szakrendszerként nyolc nagy főcsoportot különböztettek meg a könyvtárban:

- A – hittudomány
- B – jogtudomány
- C – államtudomány
- D – orvostudomány
- E – matematika és természettudomány
- F – filozófia, esztétika és pedagógia
- G – történelem és földrajz
- H – filológia és literatúra⁹

A családi könyvtárnak egy 1870 körüli rész-katalógusa arról tanúskodik, hogy igen sok teológiai mű volt a kötetek közt, számos gazdasági, jogi, politikai munka, kevesebb biológiai–orvosi, nyelvészeti, földrajzi témájú könyv, továbbá szépirodalmi alkotások, regények, útleírások, nyelvkönyvek, katonai munkák tették ki a gyűjteményt. Ez a szakrendi katalógus több mint 780 művet sorol fel, amelyből – leszámítva a periodikumokat – 135 magyar nyelvű a fordításokkal együtt.¹⁰ Külön kezelték a folyóiratokat is, hiszen a család rendszeresen előfizetett hazai, illetve külföldi lapokra, időszaki kiadványokra. Többek közt: *Tudományos Gyűjtemény*, *Életrajzok*, *Regélő*, *Élet és Literatúra*, *Századunk*, *Archeológiai Értesítő*, *Auróra*, *Borsszem Jankó*, *Pesti Divatlap*, *Allgemeine Zeitung*, *Illustriertes Familien Journal* és más időszaki kiadványok.¹¹

A Vigyázó hagyatéki könyveiről készült 1928. évi leltárban bibliográfiai segédkönyveket is találunk szép számmal, ami a gondos könyvészeti ismeretekre utal: Apponyi: *Hungarica*, Hain és Copinger ősnymtatvány-katalógusa, Ráth György *Régi Magyar Könyvtára*, Szabó Károly: *RMK és kisebb munkák: A Nemzeti Múzeum címjegyzékei I–II*, Récsy: *Pannonhalmi ősnymtatványok*, Kertbeny Károly: *Magyarország német könyvészete*, Varju: *A gyulafehérvári Batthyány könyvtár* stb. Ezek nyújtottak segítséget az azonosításhoz és a könyvvásárlásokhoz. A könyveket, folyóiratokat hatalmas szekrényekben (Rákoskeresztúron 3,7 m magas szekrények voltak), illetve kisebb üveges szekrényekben, könyvállványokon tárolták a kastélyok könyvtárszobáiban.¹²

Gróf Vigyázó Ferenc időnként kölcsönadott könyveket másoknak a családi könyvtárból, Török Pál akadémiai alkönyvtárnok 1929-ben jelentésében ezt írja:

⁸ A Vigyázó-könyvtár berendezésének és kezelésének szabályai. Rátót, 1897. MTAK Kézirat-tár K 837/22

⁹ Uo.

¹⁰ A Vigyázó-könyvtár egyik részének katalógusa 1870 körül 37 f. MTAK Kézirat-tár K 837/8

¹¹ Forrás: a vácrátóti könyvtár helyi katalógusa (MTAK Kézirat-tár Könyvészet 8-rét 9/1–2)

¹² Török Pál jelentése. MTAK Kézirat-tár K: 813: 1929/285.

„Sajnálattal kell jelentenem, hogy boldogult Vigyázó Ferenc gróf úr könyveiből kölcsönadni is szokott, a jegyzékből megállapítható, hogy némelyik könyv nem jutott vissza a könyvtárba...”¹³

Egy kis fekete vászonborítású füzetbe jegyezte fel Vigyázó Ferenc a kölcsönadott könyveket 1896–1910 között. Ebből megtudhatjuk, hogy például Károlyi Mihálynak adott kölcsön 1897-ben egy munkát, továbbá Bánffy Miklósnak 1897–98-ban több kötetet is, főleg közjogi munkákat, statisztikai jegyzeteket.¹⁴

A család tervszerűen évente gyarapította könyvtárát, a pénz egy részét féléves előfizetésekre költötték, a többit megjelenő kiadványokra és ezeket feljegyezték a „Vett és kifizetett könyvek” jegyzéke alatt. Az 1823 és 1840 közötti jegyzékben igen sok német nyelvű munka, kevesebb magyar és egy-két latin és francia nyelvű könyv szerepel. Lexikonokat, kézikönyveket, történelmi, művészeti és gazdasági munkákat, továbbá magyar szépirodalmi alkotásokat vásároltak (például: Vörösmarty, Kisfaludy, Tompa Mihály munkáit). Évi 500 és 1500 forint közötti összeget költöttek könyvekre, folyóiratokra, könyvkötésre, képekre, metszetekre.¹⁵

A könyvtár jellege

Az ősnymotványokon, hungaricumokon és régi magyar könyveken kívül a 16. századi Aldus és Plantin nyomda termékeit, a 17. századból pedig az Elzevir-nyomtatványokat emelhetjük ki. A 16. századból igen sok német nyelvű Luther-kiadást találunk, az Akadémián készített possessor-katalógus huszonhét Luther-munkát tüntet fel. Fellelhető Comenius *Orbis Pictusa*, a lőcsei (1685) és a nürnbergi (1669) kiadás is. A 16–17. század neves magyar és „hungarus” szerzőinek értékes munkái is megtalálhatók: Pápai Páriz Ferenc, Heltai Gáspár, Sylvester János, Káldi György, Komáromi Csipkés György, Pázmány Péter, Zsámboki János, Johannes Honterus, Esterházy Pál, Telegdi Miklós, Bod Péter, Geleji Katona István és mások tudomány- és kultúrtörténeti szempontból is értékes művei. A családi könyvtárkatalógusban mégis túlnyomó többségben 17–19. századi munkákat találunk, köztük – nem véletlenül – igen sok gazdasági jellegű munkát. Sok kolligátumot is tartalmaz a gyűjtemény, például 14–16. századi, olasz és latin nyelvű, pergamenre írt, főleg vallásos kéziratokat, egybekötve. Nagyszámú magyar történelmi munka van a gyűjteményben: Kossuth Lajos írásai, *Hunyadiak kora Magyarországon*, *Mátyás király emlékkönyv*, *Török-magyar történelmi emlékek*, *Árpád és Árpádok* – és még sorolhatnánk. Érdekesség, hogy Kossuth saját példánya, az *Országgyűlési Tudósítások* 1835. novemberi számaiból is Vigyázóékhoz jutott.¹⁶

Jól mutatja az arányokat, hogy az Akadémiához került anyag szakokba való osztásakor a 9564 tételből 1947 magyar nyelvű könyv volt található, ezen belül a megosztás a következőképp alakult: 247 teológiai munka, 434 gazdasági, 530 történeti, 353 irodalmi mű, nem számítva a magyar nyelvű folyóiratokat. A 9564 tételből 431 ősnymotvány.¹⁷ A tudományterületek széles skálája megtalálható a gyűjteményben különböző arányban: jogtudomány, gazdaság, politika, ókortudomány, mitológia, görög- latin irodalom, teológia, pedagógia, földrajztudomány, matematika, orvostudomány, állattan, hadtudomány, nyelvtudomány, irodalomtudomány, művészettörténet (széptudomány), ami a több nemzedéken át folytatott, és a gyűjtők különböző érdeklődési körének megfelelő gyűjtésnek köszönhető.

¹³ Ua.

¹⁴ Kölcsönzött könyvek – Vigyázó Ferenc feljegyzései. MTAK Kézirattár K 837/21

¹⁵ Vigyázó Sándor könyvtárára vonatkozó feljegyzések MTAK Kézirattár Könyvészet 4-rét 7. 1. 2.

¹⁶ Lásd: 3. jegyzet

¹⁷ Török Pál irányításával szakokba osztott anyag 1930–40 között. MTAK Kézirattár K 873

Meg kell említeni még a metszetgyűjteményt is, amely a ceruzarajzoktól kezdve a színezett tusrajzon át a rézmetszetekig különböző formájú anyagokból állt. Vadászjelenetek, irodalmi illusztrációk, verses gúnyrajzok, tájképek, arcképek, csendéletek és művészi alkotások reprodukciói szerepeltek a metszeteken.

A zeneértő és zeneszerető Podmaniczkyak és a Vigyázók is gyűjtötték a zenei iratokat, kottákat, zeneműveket. Főként Podmaniczky részről volt hagyománya a gyűjtésnek. Megtaláljuk Mozart operaáriáit, duettjeit, sőt egy opera részletét is, amely egy ismeretlen opera első felvonásának fináléja. Továbbá Haydn néhány művét, Süssmayr-, Salieri-, Cherubini-kottákat, Pleyel szonátáit, Rossini-, Haydn-, Mozart-, Beethoven-első kiadásokat és zongoraműveikből kéziratmásolatokat is. 18–19. század elejei német-olasz operákból áriák (Müller, Süssmayr, Kauer, Salieri, Haydn, Mozart művei stb.), ismeretlen szerzők darabjai a 18. századból, zongoradarabok – töredékek egykorú másolatai, dalok, áriák, zongoraiskolai kották, összhangzattan-jegyzetek. Magyar vonatkozású Csermák Antal vonósnygyeseinek kottái a 19. századból, illetve Czibulka Alajos és Speck János művei. A Vigyázó családhoz került az úgynevezett Szirmay–Keczer-gyűjtemény is, amely több éven át készült, szám szerint ez a legtöbb táncdallamot tartalmazó gyűjtemény a 18. századból (1730 körüli). A Vigyázó–Podmaniczky-zenei gyűjteménynek különlegessége az a harminc darab kézirat polonéz, amelyet csembalóra írtak, ezek sokáig ismeretlenek voltak a zenetörténetben. A kéziratok között találjuk Sztáray Mihály (1790–1800 körül) zeneszerző és hegedűművész polonézait is.¹⁸

A 17 000 kötetnyi Vigyázó-könyvtár anyagát az Akadémiai Könyvtárban a rendezéskor különféle gyűjteményekbe osztották szét. A könyvek közül jó néhányat beosztottak a nagyállományba, illetve egyes folyóirat-sorozatokat beépítettek a folyóirat részleg anyagai közé. A Keleti Osztály gyűjteményébe is került néhány Vigyázó-könyvtári darab, például egy mohamedán imakönyv. A kódexek a Kézirattárba kerültek. A kódexek között sajnos nincs magyar nyelvű; 34 latin nyelvű, német, olasz és holland nyelvből pedig van egy 12. századi Biblia-töredék is. Figyelemreméltó tény, hogy az ősnymotatványok közül az Akadémia Könyvtára tulajdonában lévő 1189 műnek több mint az egyharmada származik a Vigyázó-könyvtárból, szám szerint 431 mű 424 kötetben.¹⁹

A világháborús harcok idején, 1945-ben az Akadémia palotája erősen megrongálódott. Az első emeleten elhelyezett Vigyázó-szobában is súlyos károk keletkeztek, mivel a felette lévő Széchenyi Múzeum egy része lezuhant az alatta lévő Vigyázó-könyvtárra. Az 1944–45-ös ostromkor sajnos a gazdag Podmaniczky–Vigyázó-levéltár nagy része elpusztult a rákoskeresztúri múzeumban. A megmentett iratok többségét Bartók János, illetve Bartók Albert juttatta el az Akadémiai Könyvtárba.²⁰

Az Akadémiai Könyvtárban 1971-ben indult meg a könyvtár anyagának rekatalógizálása. A címfelvételeken feltüntették a Vigyázó-könyvtárhoz való tartozás tényét. Külön katalóguslap készült az úgynevezett possessor-katalógus számára.

Sajnálatos, hogy nem készült annak idején nyomtatott katalógus vagy könyvjegyzék a Vigyázó-könyvtárról, mint például a Ráth-könyvtárról. Az Akadémia Könyvtárban lévő ősnymotatványanyagnak több mint egy harmadát az e hagyatékból származó incunabulumok teszik ki, de nemcsak a 15. századi nyomtatott könyvek, hanem a kéziratok kódexek, régi magyar könyvek, antikvák és egyéb ritkaságok is gazdagítják a könyvtár állományát. Ez a gyűjtemény méltó társa az Akadémiai Könyvtár nagy családi gyűjteményeinek, az alapító Teleki család (1826), a Batthyány család (1839), valamint Ráth György (1905) könyvtárának.

¹⁸ Hamburger Klára cédulái a Podmaniczky–Vigyázó kottagyűjteményről. MTAK Kézirattár

¹⁹ ROZSONDAI Marianne: *Az Akadémia Könyvtára ősnymotatvány-gyűjteménye 2000-ben. In: Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.* Szerk.: FEKETE Gézáné. Bp. 2001. /MTAK Közleményei 37. (112.), Új sorozat/ 36.

²⁰ BIBÓ István: *A rákoskeresztúri egykori Podmaniczky–Vigyázó kastély története.* Bp. 1979. /MTAK Közleményei 8./ [27] és 54.

FIGYELŐ

Könyv – művelődés – történet. *Histoire et civilisation du livre. Revue internationale I–III.* Genf, 2005–2007. Droz, 391, 424, 439 l.¹

1. Henri-Jean Martin kutatói és oktatói hitvallása, szellemi öröksége

Szokatlanul tűnhet egy új könyvtörténeti szemle első három kötetének bemutatását a harmadik kötet méltató írásával kezdeni; ennek azonban sajnálatos oka az „új könyvtörténetírás” atyjaként tisztelt Henri-Jean Martin professzor 2007-ben bekövetkezett halála.² Fél évszázaddal ezelőtt, 1958-ban jelent meg a mai könyvtörténetírás egyik alapművévé váló munkája, *L'Apparition du livre*,³ amelyet szintén klasszikussá vált további kötetei követtek.⁴ Minthogy ő alapította az itt ismertetendő sorozatot, amelynek szerzői között számos régi tanítványának és kutatótársának a nevével is találkozhat az olvasó, valamint – mivel a tanulmányok témaválasztása és a bázisukat szolgáló kutatások közül számtalan az ő hatására indult meg, vagy az ő munkájának folytatásaként látott napvilágot –, indokolt a visszaemlékezés és méltatás nyomán a címzetes professzor tudományos kutatói és oktatói hitvallását részletesebben bemutatni. Mindez ugyanis nemcsak az évkönyv

¹ Az ismertetés az MTA–OSZK Res libraria Hungariae Kutatócsoport kutatási programjának keretében készült. Külön köszönet Lipták Dorottyanak észrevételeiért és tanácsaiért.

² 1924-ben született Párizsban. Levéltáros-paleográfus, könyvtáros a párizsi Bibliothèque nationale-ban. 1958-ban Lucien Fèbvre-rel megírta *A könyv születése* című, a modern könyvtörténetírást megalapozó kötetét. 1962 és 1970 között a lyoni városi könyvtár igazgatója és a nyomda- és bankmúzeum létrehozója, majd az EPHE oktatási igazgatója. 1969-ben a bölcsészet és humán tudományok doktora lett. 1970 és 1993 között az École nationale des chartes könyvtörténeti professzora – számtalan önálló könyv és tanulmány szerzője, különböző bizottságok tagja, számos elismerés és kitüntetés tulajdonosa.

³ Magyarul: FÈBVRE, Lucien–MARTIN, Henri-Jean: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században.* Bp., Osiris Kiadó, 2005. /Osiris Kézikönyvek/.

⁴ Néhány további műve: *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701).* Paris, Genève, Droz, 1969.; M. LECOCQ-kal közösen: *Livres et lecteurs à Grenoble. Les registres du libraire Nicolas (1645–1668),* Közrem.: Hubert CARRIER és Anne SAUVY. Genève, Droz, 1977.; Roger CHARTIER-val közösen szerk.: *Histoire de l'édition française.* Paris, Promodis, 1983.; *Le livre français sous l'Ancien Régime.* Paris, Promodis, 1987.; *Histoire et pouvoirs de l'écrit.* Közrem.: Bruno DELMAS, előszó: Pierre CHAUNU. Paris, Perrin, 1988.; *Mise en page et mise en texte du livre français. La naissance du livre moderne (XIVe–XVIIe siècle).* Közrem.: Jean-Marc CHATELAIN, Isabelle DIU, Aude LE DIVIDICH, Laurent PINON. Paris, Éditions du Cercle de la Librairie, 2000.

célkitűzéseiben tükröződik vissza, hanem a szerzők kutatási módszereiben, kérdés- és problémafelvetéseiben, sokoldalú megközelítéseiben is. Henri-Jean Martin munkásságának méltatásával a neorológ szerzője⁵ az ideális kutató és tanár alakját vázolta fel: az új módszerekre és eredményekre nyitott, folyamatos megújulásra képes tudósát, aki nem annyira iskolát, mint inkább szellemi műhelyt épített maga körül. A könyvtörténetet a történelemtudomány részeként, egyszersmind a maga komplexitásában is vizsgálta: a könyv megteremtésének minden résztvevőjét (a szerzőtől az olvasóig), minden fázisát, állomását és egész környezetét az elemzés nélkülözhetetlen részének tekintette. Újabb és újabb forráscsoportokat vont be a kutatásaiba, és következtetéseit levonásakor a társadalom-, a gazdaság- és a politikátörténet eseményeit és hatásait is figyelembe vette. Az újabb információhordozók megszületésével és terjedésével a könyvtörténetet a médiatörténet részeként vizsgálta, kutatásait soha nem tekintette végérvényesen befejezettnek. Oktatói munkásságának jellemzésére érdemes Claude Jolly egy 1997-es írását idézni, amely szerint a professzor nem arra törekedett, hogy önmagát reprodukálja a tanítványaiban,⁶ hanem hogy új források, új kérdésfelvetések, új módszerek és megközelítések keresésére biztassa őket. A tudományos kutatás folyamatát, módszereit is bemutatta tanítványainak, miközben észrevétlenül beléjük plántálta kutatói etikáját is.

2. Néhány szó a *Revue*-ről

2.1 *Folytonosság és megújulás.* A francia nyelvű nemzetközi könyvtörténeti szemle első kötete 2005-ben jelent meg a genfi Droz kiadó gondozásában, és nem áll előzmények nélkül. 1931-ben született meg a *Bulletin de la Société des bibliophiles de Guyenne*, amely negyven évvel később, 1971-től 2004. decemberi megszűnéséig *Revue française d'histoire du livre*-re változott címmel jelent meg, 2000-től kezdődően a Droz kiadónál. Ennek egyértelmű folytatása az *Histoire et civilisation du livre*. A nyilvánvaló kapcsolatot jelzi az is, hogy a megszűnt sorozat szerkesztőbizottságának nagy része az új szemle tudományos- és szerkesztőbizottságának is a tagja, mindannyian jelentős francia kutatóközpontok, felsőoktatási intézmények és könyvtárak munkatársai.⁷ A főszerkesztő Frédéric Barbier⁸ a CNRS (Centre national de la recherche scientifique, Franciaország

⁵ A méltatás aláírás nélkül jelent meg, így valószínűleg a szerkesztőség egy (vagy több tagja) írta meg és állította össze.

⁶ Claude Jolly szavait idézve: nem arra törekedett, hogy „petits Martin”-eket neveljen ki. Az emlékezés összeállítója hivatkozik Claude Jolly-ra: *Henri-Jean Martin, bibliothécaire, professeur et savant.* = Bulletin des Bibliothèques de France 1997. 42. n° 6., idézi *Histoire et civilisation du livre. III.* Genève, Droz, 2007. 8.

⁷ BOUCHER, Thierry ismertető kritikáját lásd = Bulletin des Bibliothèques de France [BBF] 2006. 51. n° 2. Ismertette még a (második) kötetet BALLEY, Noëlle = BBF 2007. 52. n° 4. és PLANCHE-TOURON, Marie-Claire: *Le livre entre Saône et Rhône.* = Acta Fabula 2007. 8. n° 1.

⁸ Magyarul megjelent művei: (BERTHO LAVENIR, Catherine társszerzőségével) *A média története Diderot-tól az internetig.* Bp., Osiris, 2004. /Osiris Kézikönyvek/. *A könyv története.* Bp., Osiris Kiadó, 2005. /Osiris Kézikönyvek/. Frédéric Barbier több szálon kapcsolódik a magyar könyvtörténeti kutatásokhoz. 1994-től kezdve számos magyarországi intézménnyel alakított ki rendszeres kapcsolatot (az MTA Közép- és Kelet-Európa Története Kutatócsoporttal, a Szegedi Tudományegyetemmel, a Budapesti Collégiummal, az Országos Széchényi Könyvtárral, az MTA Irodalomtudományi Intézetével). Ő az EPHE és a Szegedi Tudományegyetem közötti Erasmus-program koordinálója. A *Revue française d'histoire du livre* és a jelen nemzetközi szemle fő/szerkesztőjeként rendszeresen közölt és közöl Magyarországról szóló tanulmányokat. Több, a hazai kutatásokat is érintő nemzetközi kezdeményezés elindítója. Doktori képzések vezetőjeként rendszeresen meghív magyar szakembereket vendégoktatóknak. 2004-ben Pro Cultura Hungarica ki-

legfőbb pluridiszciplináris kutatási intézménye) és az EPHE (École pratique des hautes études) professzora. A szerkesztőbizottság titkára M. Dominique Varry, az ENSSIB (az elsősorban a könyvtári szakemberek képzését és az ez irányú: könyvtörténeti, könyvtártudományi, információs kutatásokat célzó École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques),⁹ valamint a már említett EPHE munkatársa. A tudományos bizottság tagjai közé tartozik a könyvtörténet számos neves szakembere, mint Roger Chartier (az EHESS, vagyis a társadalomtudományokkal foglalkozó felsőoktatási intézmény, az École des hautes études en sciences sociales oktatási igazgatója), Claude Jolly (a könyvtárak helyettes igazgatója), Jean-Ives Mollier (az 1991-es alapítású Versailles-i Egyetem, a Saint-Quentin-en-Yvelines oktatója), Daniel Roche (a nagy múltú és presztízű Collège de France tanára) és természetesen Henri-Jean Martin, a történelem segédtudományaira specializálódott, többek között a levéltárak és könyvtárak tudományos munkatársainak képzését végző École nationale des chartes címzetes professzora is. A szerkesztőbizottság itt név szerint nem említett tagjai között megtaláljuk még a Francia Nemzeti Könyvtár, a Saint-Geneviève és a Mazarin Könyvtár, valamint a Paris III (azaz a párizsi Sorbonne – Censier) munkatársait is. A két bizottság tagjai a franciaországi tudományos élet intézményeinek kutatói és oktatói, a tanulmányok szerzői között azonban a már említettek mellett más intézmények, városok és országok kutatóinak a nevét is felfedezheti az olvasó. A szemle a szerzők és a kiadó

nacionáléja,

a tanulmányok és kutatások tematikai sokszínűsége és az idegen nyelvű kiadványok könyvismeretése miatt is joggal nevezheti magát nemzetközi orgánumnak.

2.2 *Formai jellemzők.* A kötet „könyvtárgyként” is igényes, tipográfiailag magas színvonalú kiadvány. Az átlagosan 400 oldalas, fekete-fehér képekkel gazdagon illusztrált, papírkötéses évkönyv – évente más alapszínnel nyomtatott – borítóját egy iniciálét idéző sematikus ábra díszíti: egy kapitális L (mint „livre”, azaz „könyv”), amelynek álló szárát egy régi fametszetek figuráira emlékeztető férfialak karolja át.

2.3 *Az évkönyvek szerkezete.* Az évkönyvek több nagyobb egységre tagolódnak. Az első, tematikus részt mindig az adott témakört megvilágító bevezető és az azt különböző aspektusból elemző tanulmányok alkotják. Minden tematikus egység végén az összes benne szereplő tanulmányra vonatkozó, összefoglaló, az adatokat jellegük szerint tipográfiailag egymástól megkülönböztető személy- és helynévmutató, valamint az említett könyvekre és folyóiratokra vonatkozó címmutató található. Ezt követte az első kötetben a Claire Lesage gondozásában megjelent „Livres, travaux et rencontres” című, általános könyvtörténeti tanulmányokat és hosszabb könyvismeretéseket, konferencia-beszámolókat magában foglaló rész, valamint a rövid recenziókat tartalmazó „Comptes rendus”. Ez a szerkezet 2006-ban annyiban módosult, hogy az egymástól független témákat feldolgozó hosszabb könyvtörténeti tanulmányok ettől kezdve az „Études d'histoire du livre” című fejezetbe kerültek át. Továbbra is Lesage gondozza a „Livres, travaux et rencontres” című egységet, a köteteket pedig a „Comptes rendus” recenzió-gyűjtemény zárja le. Az évkönyv „élő” szemle abból a szempontból, hogy szerkezete az első három év alatt folyamatosan módosult, apró finomításokkal változott. A „Comptes rendus” például a harmadik kötetben már alfejezetekre osztva je-

tüntetést kapott. Bővebben lásd: <http://www2.ephe.sorbonne.fr/enseignants/4Barbier.htm> és http://www.artportal.hu/aktualis/hirek/pro_cultura_hungarica_kituntetést_kapott_frederic_barbier_professzor/a:1

⁹ Az École pratique des hautes études (EPHE) 1868-ban alakult és ma az egyik legjelentősebb felsőfokú oktatási intézmény Franciaországban, amely párizsi és más városi egyetemek, kutatóközpontok és kutatóintézetek keretei között működik. Ennek egyik, 1975-ben önállósult része a társadalomtudományokkal foglalkozó felsőoktatási intézmény, az EHESS, azaz az École des hautes études en sciences sociales.

lent meg („Széles/nagy látószög”, „Az idők folyamán”, „Könyvtárak”, „Levéltári fondok” alcímekkel). A legbizonytalanabb kategória talán a „Livres, travaux, rencontres” fejezet, amely átmenet az „Études...” és a recenziók között. Egységét állandó szerkesztőjének, Claire Lesage-nak a személye biztosítja, az írások között pedig aktuális kutatási beszámolókat és hosszabb összeállításokat egyaránt talál az olvasó.

A kötetek tanulmányai témájukat, a levont következtetéseket és a megközelítésmódokat tekintve is lefedik a könyvtörténet egészét. Egyes személyekről, életutakról, kiadóházakról és különböző típusú kiadványokról (a szakszövegektől a népszerű irodalomig, a fordításoktól a bestsellerig), szerzőkről, nyomdászokról, kiadókról, könyvtárosokról, olvasókról, könyvtárosokról, a könyv létrehozásának különböző állomásairól, korszakokról, helyszínekről és illusztrációkról egyaránt szólnak. A szerzők a legváltozatosabb forráscsoportokat dolgozzák fel a kutatások során, és új, szokatlan dokumentumtípusokat faggatnak, például kéziratok ex libriseket és könyvbejegyzéseket, avagy egy könyvtár egykor hirdetőtáblaként szolgáló spalettáit.¹⁰ A recenziók és ismertetések nemcsak a legfrissebb nemzetközi szakirodalomról nyújtanak tájékoztatást, beleértve évkönyveket, publikált doktori disszertációkat, tisztelgő tanulmányköteteket, hanem a különböző konferenciákról, kutatásokról, könyvtárak és levéltárak gyűjteményeiről is beszámolnak.

2.4 „*Mi a könyv, mi a könyvtörténet – kiindulópontok és perspektívák.*” Ha az évkönyvet – előzményeitől eltekintve – új kezdeményezésnek vesszük, a tulajdonképpeni bevezetőnek tekinthető tanulmányt a második kötet elején találjuk. A Francia Nemzeti Könyvtár főkönyvtárosa és a Collège de France megbízott előadója, Jean-Dominique Mellot teszi fel a kérdést: „Qu’est-ce qu’un livre? Qu’est-ce que l’histoire du livre? Points de départ et perspectives” címmel. Definíciós problémákból indul ki, a könyvtörténet főbb állomásait tekinti végig, tulajdonképpen a kötetekben szereplő tanulmányok szemléletét és módszertanát tekinti át, és a jelen kor könyvtörténeti kutatásainak létjogosultságát indokolja. Meglátása szerint a „könyv” definíciója nem adható meg a könyv mint tárgy vizsgálata, valamint az őt körülvevő anyagi és emberi környezet története nélkül. Mindehhez szükség van más tudományágak és a történelem segédtudományainak eredményeire és módszerére. A könyv történetét folyamatában, a lehető legszélesebb és legátfogóbb szempontból, a társadalmi szokások, gazdasági és politikai tényezők, valamint a kulturális gyakorlatok figyelembevételével kell vizsgálni. Ennek megfelelően tehát a könyvtörténet egyszerre történeti és ismeretelméleti megközelítést tesz szükségessé. A szerző ezután nagy vonalakban áttekinti a könyvtörténetírás történetét az Ancien Régime-től napjainkig. Természetesen részletesebben kitér a 20. század elejére, amikor a szociológia és más társadalomtudományok, valamint az interdiszciplináris megközelítésmód alkalmazása a könyvtörténet számára is jelentős változásokat eredményezett (Henri Berr folyóiratára, Lucien Febvre terveire és Henri-Jean Martinnel közös kutatásainak kezdetére). *A könyv születésének* jelentőségét, hatását és következményeit elemezve kiemeli az új megközelítések, új kérdésfelvetések (európai olvasási gyakorlatok története, a befogadás és a szöveg elsajátítása, együttműködés a sajtótörténészekkel, a kéziratok szakértőivel) felé fordulást, új munkák és új intézmények megszületését. A könyv mellett azonban más kommunikációs formák és információhordozók is léteznek, a könyvtörténet pedig a kommunikációtörténet egy aspektusa, ezért fontossá válik a társadalom és kommunikáció viszonyának vizsgálata is. A kutatás nem hagyhatja figyelmen kívül a mai helyzetet sem. Ma a könyves ágazat nyugaton nagyrészt nagy kommunikációs csoportok kezében van, amelyek számára a könyvkiadás (szimbolikus jelentősége mellett is) csak másodlagos tevékenység. Felmerül tehát a kérdés, hogy

¹⁰ Ez utóbbi tanulmányra nem tér ki részletesebben az ismertetés: CALAME, Caroline: *Une affiche publicitaire au XVIIIe siècle: les volets de la librairie Girardet*. In: *Histoire et civilisation du livre. II*. Genève, Droz, 2006. 189–212.

vajon van-e még helye (és hol) a könyvtörténetnek. Visszatérve a kezdeti definíciós problémához, a könyv elvitathatatlan karakterét, speciális jellegét próbálja megragadni az írás univerzumán belül. Jellemzőjét a megszerkesztett egységében találja meg, amelynek egyetlen eleme sem hiányozhat a jelentés teljességének sérülése nélkül. Befogadása bizonyos idejű erőfeszítést, figyelmet és koncentrációt igényel, és ha olvasójától csak ritkán követeli is meg a pontos memorizálást, annak képzeletében vagy tudatában tartós nyomot hagy és gondolkodásra serkenti. A könyv csak akkor nyerhet értelmet, ha az olvasás aktusán keresztül fogadjuk be, de egyszersmind egy kollektív dimenzióba is belépünk általa. Felteszi a kérdést, hogy mit veszítenének a társadalmak, ha a könyv – mint a közös tudat építésének és az egyes ember szellemi függetlenségének eszköze – eltűnne a kulturális horizontunkról. Ray Bradbury és Aldous Huxley utópiáira utalva – amelyekben a könyv a magányos gondolkodás formálásának, a kritikai gondolkodásnak par excellence helye – adja meg a választ. Amennyiben megfosztunk egy fejlett és írástudó társadalmat a könyvtől, akkor csak a pillanatnyi és azonnali információk számára tesszük elérhetővé, és a felejtés kollektív horizontjára taszítjuk. François Mitterrand-t idézi, aki egy interjúban arra a kérdésre, hogy mit jelent számára a szabadság, azt felelte: ha naponta egy vagy két órát könyvet olvashat. A múltban a könyv a propaganda vagy az egyeduralkodó eszmék eszköze is lehetett. Ma, a szlogenek, mulékony információk, a reklámok egyre nagyobb kavardásában a könyv a kritikai távolságtartás, a szellem és ízlés függetlenségének garanciájaként, a kultúra hordozójaként és az elidegenedéssel és konzumidiotizmussal szembeni új humanizmus bástyájaként tűnik fel. A könyvtörténet nem tévesztheti el tárgyát, és a kutatási terület újragondolásával, az új helyzetek és problémák integrálásával kell folytatnia misszióját.

3. Tematikus egységek

A következőkben igyekszünk átfogó képet nyújtani a tanulmányok sokszínűségéről. Ez azonban a következő dilemma elé állított bennünket: egyrészt a három kötetben megjelent összes írás alaposabb bemutatása, a tanulmányok és az ismertetések nagy száma szétfeszíti az ismertetés kereteit, másrészt a nemzetközi szemle tartalmi igényessége, a feldolgozott témák és megközelítések újszerűsége és érdekessége egy egyszerű tartalmi felsorolás esetében nem világlik ki eléggé. Ezért úgy döntöttünk, hogy a teljesség igénye nélkül, néhány kiválasztott, jellemző, a különböző vizsgált tudományterületeket, perspektívákat és módszereket jól tükröző tanulmány részletesebb bemutatásával igyekszünk érzékelteni az új évkönyv sokszínűségét és jelentőségét.

3.1 A jogi könyvkiadás története. A 2005-ös kötet első részét Jean-Dominique Mellot és Marie-Thérèse Tesnière összeállítása alkotja a franciaországi jogi könyvkiadás áttekintéséről a középkortól napjainkig. Rendhagyó módon érdemes az École nationale des chartes professzor emeritusa, Bernard Barbiche utószavával kezdeni az ismertetést, mert ő ad választ a témaválasztás aktualitására utaló, fel nem tett kérdésre. A kötet nemcsak a jogi könyvkiadás történetének a szerzők által többször is felemlített fehér foltjait igyekeznek – legalább részben – eltüntetni, hanem kapcsolódik a *Code civil*, a franciaországi jogegységesítési törekvések lezárását jelentő napóleoni törvénykönyv megjelenésének 2004. évi bicentenáriumaához is. A záró tanulmány nagy vonalakban végigtekinti a jogegységesítés legfőbb történelmi állomásait. A „királyi álom”¹¹ konkretizálásának első etapjai után, amelyet a különböző tárgyú, a jog teljességét soha nem érintő királyi rendeletek jelentettek, a *Code*-ok megjelenését tárgyalja. A kifejezést először a már létező törvények kompilációjának értelmében használták, majd XIV. Lajos alatt egy új, széles jogi területre vonatkozó törvény

¹¹ Albert Rigaudière 2004. november 26-én elhangzott előadásában használt kifejezése.

jelölésére szolgált (ezt röviden „Code Louis”-nak nevezték), amelyet további nyolc, Colbert által inspirált rendelet követett. Bár ez meghatározó fejlődést jelentett a jogi egységesülés útján, csak a közjogra vonatkozott. XV. Lajos uralkodásáig kellett várni, hogy a magánjogra vonatkozó első rendeletek napvilágot lássanak. A forradalom megrázkódtatásai után született meg a *Code civil*, amelynek szerkesztését Napóleon személyesen is figyelemmel kísérte. A törvénykönyv számos ponton átvette a XIV. Lajos uralkodása alatt hozott rendeleteket, és az új intézményi keretre alkalmazta. Tanulmánya végén a szerző felteszi a kérdést, hogy vajon a napóleoni mű jelenti-e az Ancien Régime alatt megkezdődött, évszázadok óta tartó folyamat végét. Ma az európai törvényhozásnak köszönhetően az államoknak új szabályokat kell elfogadniuk, az „irányelveket”. A jogegységesítés újra mozgásba lendült, ez esetben azonban egy nemzetek fölötti keretben – zárja le gondolatmenetét.

Más irányból, a jog és a közösségek viszonya felől közelítve indítja bevezető tanulmányát Jean-Dominique Mellot.¹² Hangsúlyozza a jognak a közösségek formálásában, jogi identitásuk kialakításában és kinyilvánításában, valamint a normák és határozatok megőrzésében betöltött szerepét. Röviden kitér formai jellemzőire is: ünnepélyes és kinyilatkoztató értékére (a törvények mintegy „szakralizáltak” is a mindenki számára kötelező érvényű normákat, szabályokat), valamint a jogi kiadványok logikus szerkezetének szükségességére. A jogi kiadványok a könyvkészítés egyik legállandóbb és legjövödelmezőbb szegmensét jelentették már a kéziratos korszakban és az ősnymtatványok idején. Az Ancien Régime alatt a jogi és hivatalos kiadványokra specializálódott nyomdászok és könyvkereskedők voltak azok, akik a korszak legszilárdabb vállalkozásait hozták létre, és ez folytatódott a 19. században is (Dalloz kiadóház). Bár a jogi művek olvasóközönsége első ránézésre korlátozott számúnak és mindenekelőtt erősen „szakmainak” tűnik, ez a szakterület és publikuma – hosszú távon – figyelemre méltóan állandó, homogén és más ágazatokhoz képest sokkal kevésbé függ divatoktól. A jog lehetőséget nyújtott a társadalmi felemelkedésre, integrálódást jelentett a beavatottak világába. Formai szempontból a jogi kiadványoknak a legmegfelelőbb tördelést, rendszerezést kellett megtalálni a jogi anyag és a mindennapi élet követelményeinek összehangolására. E kihívás hatására született meg a 13–14. században a 'pecia', de ez magyarázza a tartalomjegyzékek, mutatók, a logikus egységekre bontás: paragrafusok, cikkelyek, fejezetek, a megelőző jogszabályokra, joggyakorlatra való hivatkozások, a világos és pontos szerkesztés, a tematikus és kronologikus osztás, az objektivitás és személytelenség felé tendáló nyelvezet kialakulását is.

A tematikus egység bevezető tanulmányában a párizsi Sorbonne (Paris II) egyetem professzora, Anne Lefebvre-Teillard a jogi kódexirodalom három forrását jelöli meg: a gregoriánus reform alatt felkutatott római jogi kompilációt, az első egyetemek megjelenésekor a magánjog és kánonjog oktatásának köszönhetően megszülető jogi munkákat és a jog alkalmazásának következtében napvilágot látott könyveket. Ezek közül részletesebben az egyetemi oktatáshoz kötődő jogi kötetekkel foglalkozik. A középkorban a jogi könyvek fő típusai a római jog és a kánonjog kéziratos kódexei, amelyek mellett az oktatáshoz kapcsolódó más típusú jogi szövegek is megszületnek. A szerző külön kiemeli a summát (egy teljes műre vagy annak egy különleges pontjára vonatkozó többé-kevésbé rövid összefoglalást, amely kezdetben gyakran bevezetésként szolgált a szövegek

¹² Az „Ubi societas, ibi jus.” (Là, où il y a société, il y a droit. = Ahol társadalom, ott jog.) latin mondás képzeletbeli folytatásával „Ubi jus, ibi codex.” (Là, où il y a droit, il y a livre/code. = Ahol jog, ott törvény/könyv.) és a latin kifejezés francia fordításából adódó szójátékkal (a latin codex = könyv francia fordítása: code, amely közvetlenül a latinból származik és par excellence jogi kifejezés: törvénykönyvet jelent) kezdi tanulmányát a szerző.

alaposabb olvasásához). Valamint a glosszát (a szöveg egy-vagy több kifejezéséhez – a tanár által – fűzött hosszabb-rövidebb magyarázatot, amely a felolvasandó szöveg margóján helyezkedett el és hamar állandósult: ezzel együtt másolták tovább a kéziratot). A tanulmány másik nagy fejezete az egyetemi jogi könyv létrehozásával és terjesztésével foglalkozik, mindenekelőtt a 13. század második negyedétől megjelenő 'pecia'-val, mint a könyvkészítés történetének egyik fontos állomásával. Korábban drágasága és másolásának hosszú ideje miatt a könyv szinte csak a professzoroknak volt birtokában. A 'pecia' egyfelől a kéziratok előállításának, másrészt ennek az előállításnak az egyetem által gyakorolt ellenőrzési rendszere is volt. Lényege, hogy egy mintából, a 4 lapból álló, számozott 'peciák'-ra osztott 'exemplar'-ból kiindulva egy teljes művet lemásoljanak, miután az arra szakosodott könyvárústól (stationnaire)¹³ meghatározott időre, az egyetem által meghatározott módon kikölcsönözték. Az egyetemek szabályozták, hogy milyen feltételeknek kell megfelelnie az 'exemplar'-nak. Ezt a könyvterjesztési módszert a 14. század végén lassan felváltotta a diktálás, és a könyvnyomtatás feltalálása sem volt már messze.

Szinte e tanulmány folytatása Yves-Bernard Brissaud, a poitiers-i egyetem egykori jogtörténeti tanárának átfogó, az illusztrációkkal együtt százoldalas tanulmánya az Ancien Régime jogkiadásáról. A korábbi kétszereplős viszonyrendszerbe a könyvnyomtatás feltalálásával új elemek kerültek be. Nemcsak több szereplő kapcsolódott be a könyv létrehozásába, hanem a kiadónak¹⁴ személyes kockázatot is kellett vállalnia. A kezdő tőke investálásán túl a siker és haszon még a gondos mérlegelés mellett számos külső mozzanat befolyásától is függhetett: például a konkurenciától vagy a választott tudományterülethez köthető tényezőktől. Ezután a tanulmány írója korszakokra bontva vizsgálja a jogi könyvkiadás helyzetét és alakulását az ősnymtatványoktól kezdve. Kitér a szövegek tartalma és megjelenésük földrajzi helye közötti összefüggésekre: a kánonjogi kiadványok kezdetben elsősorban a német, a római jogiak az itáliai nyomdákban kerültek ki. A 16. század első felét a tudományos jog elsőbbsége jellemzi. Ez a korszak meghatározó a francia könyvkiadás szempontjából, mert megnőtt a (jogi) könyvfogyasztás és megjelentek az eddig külföldi piacról beszerzett kiadványok is. Ez a könyvárusok összefogásának szükségességét idézte elő: jellemzőek a hosszabb-rövidebb ideig tartó, több-kevesebb tagot számláló társulások. A közösen kiadott munkák azonosítását azonban megnehezíti, hogy a társulásban részt vevők kölcsönadták egymásnak a szükséges eszközöket és egy közös munka több műhelyben is készülhetett. Párizs vált az első számú jogi könyvkiadó központtá, de nem lett egyeduralmúvá, mert a helyi szokásjoggyűjtemények kiadásában a kisebb nyomdai központok is helyet követeltek maguknak. A következő korszak, a 17. és 18. század a nemzeti magánjog fellendüléséé, amikor a francia jog lassan tért hódít a római jog ellenében. A bírói aktivitás újfajta kiadványtípusok megjelenését idézte elő: rendeletgyűjtemények, perrendtartási ügyek kézikönyvei, nyomtatott per- és védőbeszéddek tűntek fel. A törvénykönyv megjelenésével új műfaj született meg, amely egyre inkább az egyes szakterületekre vonatkozó törvények együttesét jelentette, míg a napóleoni törvényalkotások végérvényesen meghatározták a jelentését. A tanulmány kitér még a jogi aktivitás szórakoztató oldalát kiaknázó, híres eseteket vagy fiktív peres ügyeket megjelentető, szélesebb közönséget vonzó kiadványokra, mely utóbbiak olykor a rendszer kritikáját is adták. A 16. századtól a magánjog mellett egy másik terület is feltűnik, amelyet közjognak vagy politikai jognak nevezhetünk, és amely a hatalommal, annak sajátosságaival és gyakorlati megjelenési formáival foglalkozik. A politikatudományi jellegű

¹³ A „stacionárius az a librarius, aki felesküdt az egyetem törvényeire”. FÉBVRE–MARTIN: *i. m.* 2005. (3. jegyzet) 20.

¹⁴ A szerző ez esetben szándékosan nem tesz különbséget a nyomdász, nyomdász-könyvárus, kiadó, könyvárus, kiadó-könyvárus stb. között.

kiadványok elemzésekor a betiltások említése sem hagyható figyelmen kívül. Yves-Bernard Brissaud foglalkozik még a könyvtárak városrészekben belüli megtelepedésével, az egymás közötti kapcsolatukkal, a hamisítványokkal és az engedélyezési rendszerrel, a példányszámokkal és az olvasóközönsséggel. Egy rövid befejező fejezetben tárgyalja az illusztrált jogi könyvek hiányát, amit azzal magyaráz, hogy ki kívántak zárni minden, a szövegről a figyelmet elterelő, zavaró, bármiféle előzetes értelmezést sugalló eszközt.

Jean-Yves Mollier, a Versailles-i Saint-Quentin-en-Yvelines Egyetem tanára a francia forradalom után következő korszak jogi könyvkiadásával foglalkozik két jogi kiadódinasztia: a Dalloz és a Sirey közel két évszázados vázlatos történetén keresztül. A nagy francia forradalom utáni jog és joggyakorlat változásainak, valamint a 19. századi alkotmányos változásoknak a jelentőségét leg hamarabb Charles-Joseph Panckoucke (az ő unokáját vette feleségül Désiré Dalloz) és Jean-Baptiste Sirey értette meg. Mollier statisztikai adatokkal alátámasztva és egyes kiadványok kiemelésével, az 1964-ig rivális két kiadóház szemszögéből tekinti át a 19., majd 20. századi jogi lap- és könyvkiadás történetét: a kiadók konkurenciaharcát, a jogi irodalom iránti igényt és az olvasóközönység megnövekedését a történelmi és gazdasági események tükrében. 1964-ben a *Jurisprudence générale* Dalloz felvásárolta a Sirey kiadót, majd egy évvel később bekövetkezett a fúziójuk. A részvényesek 1989-ben eladták a Groupe de la Cité-nek, amelyet később a Vivendi-Universal konglomeráció kebelezett be s onnét került nemrég (40%-ban) az Hachette Livre tulajdonába. Mindez arra utal, hogy a III. évezred kezdetén, az elektronikus könyvkiadás korában a jogi könyvkiadás még mindig számot tarthat a kommunikáció világióriáinak érdeklődésére. A Dalloz-ház 2002-ben a Lefebvre-Sarrut csoporttal összefogva egy internetes jogi információs portált indított, amely azt jelzi, hogy a Dalloz-nak még ezen a relatíve felderítetlen területen is van közölni valója.

Párizs közigazgatási könyvtárát mutatja be történetének rövid felvázolásával és jelenlegi anyagának ismertetésével a könyvtár igazgatója, Pierre Casselle. A *Bibliothèque administrative de la Ville de Paris* az Hôtel de Ville (Városháza) második könyvtára: az első a kömmün idején megsemmisült. Az újjáépítést követően a történeti anyag (*Bibliothèque historique*) az Hôtel Carnavalet-be került, míg az általános közigazgatási, jogi, joggyakorlati, gazdasági, politikai munkákból álló közigazgatási szekció a régi helyére. Az intézmény ma a párizsi polgármesteri hivatal központi dokumentációs hivatala, de egyben a közönység számára nyitott könyvtár is. Az igazgató számadatokkal színesítve, részletesen ismerteti a gyűjteményt, amelynek gazdagságát a francia és külföldi, országos és helyi hivatalos kiadványok jelentik. Katalógusa ma már elektronikus úton is hozzáférhető.¹⁵

3.2 *Lyon, a könyv városa.* A gallok ősi fővárosával, Franciaország hosszú ideig második legjelentősebb könyves városával, Lyonnal foglalkozik a II. évkönyv Dominique Varry gondozásában összeállított tematikus része. Az ENSSIB tanára rövid bevezetőjében utal rá, hogy ha Lyon ma már nem is büszkélkedhet a nyomtatás és könyvkereskedelem terén betöltött korábban ismert helyével, ettől még nem kevésbé a könyv városa (erről tanúskodik egy értékes gyűjteményekkel rendelkező városi könyvtár, egy nyomdamúzeum és egy könyvtárosképző iskola). S bár sokan csak az aranykorra, a 16. századra emlékeznek Lyon könyves múltjából, nem szabad elfelejteni a későbbi éveket sem, amelyek szintén öregbítették a város híret. E területen is jelentős alapkövet tett le Henri-Jean Martin professzor, és a fejezet tanulmányai a Lyonról szóló két munkája folytatásának is tekinthetők.¹⁶

¹⁵ <http://bspe-p-pub.paris.fr/Portail/Site/ParisFrame.asp?lang=FR>

¹⁶ *Cinq études Lyonnaises.* Szerk. Henri-Jean MARTIN. Genève, Paris, Droz, 1966. és *Nouvelles études lyonnaises.* Szerk. Henri-Jean MARTIN. Genève, Paris, Droz, 1969. Emellett Henri-Jean Martin Lyon város könyvtárának igazgatója is volt (lásd 2. jegyzetet).

3.2.1 *Földrajzi közelítések.* A két első írás a (lyoni) könyv földrajzáról szól. Philippe Nieto, a Bibliothèque de l’Arsenal főkönyvtárosa a könyvtörténetben eddig szinte teljesen kiaknázatlan módszer alkalmazásával rajzolja fel, szinte a szó szoros értelmében, a lyoni ősnymtatványok európai útját és értelmezi a tanulmány végén közzétett térképeket.¹⁷ A tanulmány egy hosszú kutatás (a 15. századi európai nyomtatás tematikus kartográfiájának elkészítése) egyik, a finomabb elemzéseket egyelőre nélkülöző, inkább kérdés- és problémafelvető állomása. A térképek alapjául szolgáló adatbázist az ISTC (Incunabula Short Title Catalogue) adataiból kiindulva, valamint a teljesebb bibliográfiákban vagy monográfiákban talált más információkkal kiegészítve állították össze. A 15. századi nyomdászok mobilitását, azaz egy nyomdász minden ismert, akár tevékenysége megkezdése előtti (származása), akár aktív ideje alatti mozgását (átköltözés egyik központból egy másikba) vizsgálták. A 15. századi lyoni könyves emberek mozgásának ábrázolása az első térképen egy négyágú csillagot formál, amelyek ágai közül kettő dominál (az ágak vastagsága az úthasználat gyakoriságát jelzi): az északi „királyi utat” mutató ág, amelyet a Rajna völgyéből érkező német nyomdászok használtak és a keleti tengely, amelyet az itáliaiak. Összehasonlításként mutatja be a második térképet, Párizst ugyanebben az időszakban. Itt az utak ábrája sokkal változatosabb, de csak egyetlen ág emelkedik ki, szintén Touraine felé, ami azt mutatja, hogy a lyoni nyomdászok mobilitása nagyobb volt. A származás és nyelvhasználat szerinti megosztást külön térképen ábrázolja, amely alapján tisztán látható, hogy Párizsban a francia származású nyomdászok domináltak, miközben Lyonban a szakembereknek kevesebb, mint a felét tették ki. Az aktív nyomdászok mozgása tekintetében az összehasonlítás alapján az mutatkozik meg, hogy a többi európai város gyakorlatának a lyoni nagyobb mobilitás felelt meg, s Párizs atipikus volt a kisebb mobilitással. A lyoni nyomdászok terjedését – indirekt megközelítéssel – vizsgáló térképek esetében maga a szerző is óvatosságra int. Itt abból a feltételezésből indult ki, hogy ha egy lyoni ősnymtatvány egy mai könyvtárban megtalálható, akkor az érdekes jelzés lehet a lyoni könyvkiadás terjedésére. A tanulmány végén a szerző közzéteszi a helynevek térképen használt rövidítésének jegyzékét (számos kiegészítő információval gazdagítva), valamint az 1. és 3. térképen szereplő lyoni nyomdászok névjegyzékét, helyváltoztatásukat is megadva.

A 15–19. századi Lyon könyvtermelésében részt vevők városon belüli földrajzi elhelyezkedését és ennek időbeli változásait és összefüggéseit vizsgálja a kötet következő, Nieto szélesebb optikájú megközelítése után a város szűkebb horizontjára fókuszáló tanulmányában Jean-Dominique Mellot. Franciaország három történetileg legjelentősebb könyves városa, Párizs, majd a történelem folyamán a második helyért versenyben álló Lyon és Rouen demográfiai adatainak összevetése után a szerző pár mondatban bemutatja a közép- és újkori Lyon topográfiáját. Itt – Párizssal és más városokkal ellentétben – nem volt egyetlen, királyi vagy főúri udvar, s bár katedrális van – Rouennal szemben – nem az akörüli terület vált a könyvkereskedők központjává, hanem a kereskedőváros, a könyv exportálásába is investáló bankárok és prekapitalista nagykereskedők, valamint a kézművesek negyede. A tanulmány nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is elhelyezi a könyv készítőit: amíg a könyvkereskedők a házak földszinti, utcára néző részét foglalták el, addig a nyomdászok gyakran a szomszédos vagy környékbeli kisebb utcácskákban telepedtek meg, az emeleten (akár az első vagy a feljebb lévőknél, olykor hatodik szinten is, amely egyrészt elég világos a munkához, másrészt jobban jár a levegő a papír szárításához). Ezzel természetesen kellemtelenségek is jártak (a sajtó súlya, mozgása, a folyamatos jövés-menés, a lépcsőházi zajongás), amiért volt, aki ajándékkönyvekkel igyekezett kárpótolni a háztulajdonost. A könyvkötők is gyak-

¹⁷ Amint a szerző utal is rá, *A könyv születése* című alapmű már közölt hasonló térképeket.

ran telepedtek meg a felsőbb emeleteken, bár részükről más kellemetlenségek zavarták a lakókat (például a szagok). Természetesen idetartozik még a raktárok, lerakatok, valamint a könyvtermelésben részt vevő munkások elszállásolásának kérdése vagy a testületek elhelyezkedésének vizsgálata is. A szerző – Dominique Varryt idézve – utal a titkos kiadványok vagy hamisítványok rejtett helyeire is, amelyek természetesen a négy fal között léteztek. A változásokat korszakok szerint is nézi, a fellendüléstől a visszaesésig. A rendelkezésre álló adatokra támaszkodva, még ha hiányosak is, elemzi a könyvárusok, nyomdászok, könyvkötők foglalkozás szerinti megoszlását és az aránybeli eltéréseket korszakok szerint tekintve, táblázatokkal szemlélítve. Történelmi események (például a jelentős vallásháborúk) hatásainak figyelembevételével magyarázza a könyvkiadás számadatait és a könyvtermelésben részt vevők földrajzi elhelyezkedésének változásait.

3.2.2 Engedélyek, hamisítások, tiltások. A lyoni hamisításokkal és tiltott kiadványokkal több tanulmány is foglalkozik a kötetben. Blaise Pascal *Pensées* című műve első kiadásának lyoni hamisításait, részletesebben pedig egy 1675-ös lyoni újrakiadásának, illetve hamisításának kérdését feszegeti Juliette Guilbaud, az IHMC kutatója, az EPHE egykori doktorandusza. Pascal említett művét 1670-ben adta ki Párizsban Guillaume Desprez. A privilégium ellenére számos hamisítvány látott napvilágot, amelyekkel történészek és irodalomtörténészek már sokat foglalkoztak. A szerző egy új aspektusból közelít a lyoni hamisításokhoz. 1675-ben a lyoni Adam Demen kiadta Pascal *Gondolatok*ját. Mivel eddigre a párizsi Desprez privilégiuma lejárt, e tekintetben a lyoni kiadás nem hamisítás, a korabeli szabályozás szempontjából azonban – ami érvényes hivatalos engedélyt tett volna szükségessé, amellyel Demen nem rendelkezett – igen. A helyzet tehát ambivalens, s a lyoni nyomdász tökéletesen ki is tudta használni ezt a kettősséget. A tanulmány szerzője ezután részletesen összehasonlítja a párizsi és lyoni kiadást, amely összevetés az utóbbi hátrányára dől el. Végül azzal a megállapítással zárja tanulmányát, hogy az 1675-ös kiadás díszítéseinek vizsgálata és retrospektív elemzése közelebb hozhat minket néhány 1670-es kiadású hamisítvány lyoniként való azonosításához.

A titkos és egyben tiltott kiadványok másik csoportját dolgozza fel tanulmányában Dominique Varry, aki a *Dictionnaire des gens du livre à Lyon au XVIII. siècle* című munka készítése közben állította össze az 1760–1775 között a jezsuiták körül kitört lyoni gúnyirat-csatáról szóló dossziét. Nem a Jézus Társasága eltűnését környező eseményeket akarta elmondani, hanem könyv- és vallástörténeti szempontból közelített a témához. Az 1760-as években Európa és Franciaország többi városához hasonlóan Lyont is az a kérdés osztotta meg, hogy vajon meg kell-e őrizni vagy fel kell oszlatni a jezsuitákat. A szerző véleménye szerint ma szinte kizárólag a két szembenálló táborban kiadott gúnyiratokon keresztül lehet – legalább részben – rekonstruálni a vitát a maga teljes elkeseredettségében. Levéltári forrásokat és a bibliográfiai anyag technikai forrásait összevetve igyekszik azonosítani a hamis címek mögött rejlő (legalábbis részben) lyoni műhelyekben nyomtatott broszúrákat. Ugyanis a jezsuiták 16. századi megtelepedésükkor nemcsak barátokat szereztek, és a 18. század elején helyi politikai csatározásokba, személyes konfliktusokba is bonyolódtak, amelyről a lakosságnak is kétségkívül tudnia kellett. Dominique Varry ezek után áttér a névtelenül, fiktív címeken kiadott gúnyiratokra, amelyek széles palettán húzódnak a teológia vitától a pornográfiáig. Európa más városaihoz hasonlóan Lyont is elárasztották ezek a különböző helyeken nyomtatott füzetek. Bár fennmaradtak íráskor ellenőrzésekről, a terjesztés tovább folytatódott. A füzetek kislakúak, alig néhány laposak, ritka bennük a díszítés, a vízjel vagy hiányos, vagy teljesen hiányzik. Mivel Lyonnak komoly reputációja volt, mint a hamisítványok és tiltott könyvek előállításának helye, bizonyos francia vagy külföldi nyomdász-könyvárusok a várost használták hamis címként. De lyoniak is voltak, akik akár mindkét oldalon nyomtattak ilyen füzeteket. A tanulmány ezután mindkét táborból részletesen kiemel egy-egy esetet, miközben számos más kiadványt is felsorol (címeiket, tartalmukat ismerteti, és különböző elemzések és vizsgálatok alapján próbálja

azonosítani kiadójukat, esetleg a nyomtatás helyét). A Jézus Társaságát 1762. augusztus 8-án oszlatták fel Franciaországban, a polémia azonban 1773. július 21-éig, a pápa általi feloszlásukig tovább folyt.

A II. kötet tematikus fejezetének zárótanulmányában Helène-Sybille Beltran a 2005-ben Franciaország Múzeuma címet elnyert lyoni nyomdatörténeti múzeumot mutatja be. A szerző ír a megalakításról, a múzeum tevékenységi körének kibővítéséről, majd részletesen ismerteti a gyűjteményeket és a dokumentációs központot. Az állandó kiállítás a 11. századtól a 20. századig mutat be több száz könyvet, nyomtatot és aprónyomtatványt. A kiállított tárgyakat és kiadványokat az írás/nyomtatás folyamatában vagy a nagy szellemi áramlatok történetében betöltött szerepük függvényében válogatták ki.

3.3 *Kitekintés Ázsiába.* A harmadik kötetben Michaela Bussotti és Jean-Pierre Drège gyűjtötte tematikus egységbe és látta el bevezetővel a kínai könyvtörténettel foglalkozó tanulmányokat. Ebben az esetben is Henri-Jean Martin inspirálta a kutatásokat. Már húsz évvel korábban foglalkoztatta a könyvkiadás világtörténetének terve, bár a vállalkozást túl vakmerőnek tartotta. 1983-ban tanácskozást kezdeményezett „A könyv és a nyomtatás a Távol-Keleten és Dél-Ázsiában” címmel. Ez a találkozás sokaknak inkább felfedezésre, mint az összevetésre adott alkalmat. Kínában az 1980-as években szinte még nem is létezett könyvtörténet, nemcsak a kínai nyelvű publikációk hiányoztak, de még szempontjaik sem körvonalazódtak. A főbb irányvonalakat elsősorban technikatörténeti és bibliográfiai munkák jelentették. A kínai könyvvel foglalkozó szerzők számára nincs jelentős szakadás a kéziratok és nyomtatott könyvek között, és minden könyvtörténeti munka elkerülhetetlenül az írás születésével kezdődik. Bár húsz év alatt a historiográfiai helyzet jelentősen változott, a távol-keleti és a nyugati történészek munkái között az interakciók ellenére a perspektívák, a megközelítési módok több okból is elég különbözőek maradtak. Az 1990-es évek közepétől cikkek, kollokviumok sorozata helyezte fókuszba a könyvet (a *Late Imperial China* speciális száma, amelynek előszavát Roger Chartier írta, vagy az 1998-as Oregon-beli kollokvium anyagára támaszkodó közös kiadvány). Megszaporodtak az általános könyvtörténetek, kronológiai rendező elvet követve. A modern könyvkiadás története a periférián maradt, (néhány előfutártól eltekintve) csak mostanában jelentek meg azok a munkák, amelyek a kiadókat, folyóiratokat és a nyugati hatást nemcsak technikai, hanem gazdasági és kereskedelmi szempontból is vizsgálják. Megnőtt az egyes korszakokkal (általában egy vagy néhány dinasztiai idővel) vagy régióval foglalkozó, eléggé didaktikus írások száma. A tematikus tanulmányok között a nyomtatás és technikai kezdetei érdeklik a távol-keleti kutatókat, többségüket azonban a nyomtatott könyv intenzív fejlődésének korszaka foglalkoztatta. Több kutató az irodalom felől közelítette meg a könyvtörténetet, mások a művészettörténet felől (elsősorban Amerikában, Japánban és Európában), Kínában pedig, ahol a problematikát kevésbé befolyásolta az interdiszciplinaritás, inkább a köz- és magánkönyvtárak, valamint a gyűjtők történetén keresztül újult meg a könyvtörténet ezekben az utolsó években. De a könyv előállításának társadalmi aspektusai itt is, ott is kevésbé kerültek elő. A III. kötet tematikus fejezetében helyet kapott szövegek lényegében egy 2005-ben Pekingben rendezett francia-kínai kollokvium eszmecsereiből születtek meg. Ez a találkozó jó alkalom volt arra, hogy két teljesen különböző „hagyomány” érintkezzen. Frédéric Barbier megnyitó beszédét idézve a szerzők hangsúlyozzák, hogy a párbeszéd általánosságban is nélkülözhetetlen a mai globalizálódó korszakban, amelyben a kultúrák egyre jobban hatnak egymásra. Ugyanakkor – teszük hozzá – fontos a történészek számára is. A kínai kutatók többsége nem ismeri az európai és mindenekelőtt a francia könyves munkákat, amelyek változatosságukkal egyaránt gazdagítják a szemléletet és a módszert. Másrészt a Nyugat számára is érdemes jobban megismerni a kínai és távol-keleti könyvtörténetet, amely nem kevésbé gazdag, mint az. Eltérőek lehetnek a megközelítési módok is, elég a kollokvium francia és kínai címe közötti eltérésre utalni. A kínai nyelvűben a könyvtörténet

mellett a nyomtatástörténet kifejezést is feltüntették, kiemelve így a technikai tényezők fontosságát. A könyvtörténet éppúgy a múlt egy megismerési eszköze, mint ahogy a jelen megértéséé is lehet. A tanácskozás konklúziója: ha még nem is érkezett el az idő az egyetemes könyvkiadás történetének megírásához, indokoltabb a főbb civilizációk könyv- és nyomdatörténetére figyelni, mint valaha.

4. *Livres, travaux et rencontres – könyvek, munkák, találkozások*

Mint korábban utaltunk rá, ez a fejezet az évek folyamán átalakult. A szerkesztőségi koncepció szembeütő jellemzője, hogy kiemelt figyelmet szentel a magyarországi könyvtörténeti kutatásoknak. Ezt az erős jelenlétet az évtizedek óta tartó közös munka indokolja.¹⁸ Az első kötetben itt kapott helyet egy több írásból álló magyar könyvtörténeti rész, *Mélanges: Histoire du livre en Hongrie* címmel, amely két tanulmányt tartalmaz Monok István tollából, egyet pedig a tragikusan fiatalon elhunyt Tóth István Györgytől. A történésszről a szerkesztőség meleg hangon emlékezik meg, és egy francia nyelvű tanulmányának közzétételével tiszteleg előtte. Az írások a magyar olvasás- és könyvtártörténeti kutatások eredményei: az olvasó, a befogadó felől közelítenek a könyvtörténethez, és elsősorban az alfabetizáció mértékéről, az olvasás helyszíneiről, feltételeinek megteremtéséről szólnak.

4.1 *Magyar vonatkozások.* Monok István *Lecteurs et lectures en Hongrie* című tanulmánya a latin írás megjelenésétől a mai kor adathordozóiig kronologikusan és a különböző történelmi és művelődéstörténeti események hatásait elemezve tekinti át a magyar olvasás történetét. Foglalkozik a nyelvhasználat kérdésével, az egyházi és világi kultúrának, valamint az oktatás terjedésének az olvasás térhódításában betöltött szerepével. Kitér a kiadók, könyvkötők, könyvtárak megtelepedésére, a magyarországi könyvtárakra¹⁹ és a kutatások egyik elhanyagolt területére: a kéziratban terjedő művek kérdésére is. Természetesen számos további, olvasást befolyásoló tényezőt is említ, így például a cenzúra rendszer életbe léptetését, a reformkorhoz kapcsolódva a nyelvújítást, az Akadémia megalapítását, a helyesírás szabályozását, az irodalmi és tudományos folyóiratok, olvasókörök, kaszinók, kölcsönkönyvtárak megjelenésének jelentőségét. A dualizmus korából két kultúrpolitikus: Trefort Ágoston és Klebelsberg Kuno munkásságát hangsúlyozza, a 20. századnál pedig az olvasás feltételeinek és intézményeinek kiszélesedésére tér ki: falusi olvasókörök, üzemi könyvtárak, szakszervezeti könyvtárak megjelenésére. Végül a rendszerváltozás utáni korszakról szól röviden. Hangsúlyozza, hogy az ország kultúrája befogadó kultúra, ezért jelentős a fordítási irodalmunk, és kitér a határon túl élő magyarok olvasási szokásainak eltérő voltára is. Befejezésül néhány általánosabb, a szemle több más tanulmányában is felvetődő problémát emel ki az olvasás történetével kapcsolatban.

A magyar olvasástörténet egy adott korszakára, a 17–18. századra, és egy adott társadalmi csoportra fókuszál Tóth István György tanulmánya: „Lecteurs et analphabètes chez les nobles hongrois”. A szerző nem elégszik meg az általánosító megállapításokkal, és úgy véli, hogy nem egyes eseteket, hanem a lehetőségekhez mérten legalább egy-egy régiót statisztikai megközelítéssel és megalapozottsággal kell vizsgálni. Mindenekelőtt Vas, valamint Zala és Borsod vármegye nemességének írástudását vizsgálta két nagy forráscsoportra támaszkodva: az oklevelekre és a végrendeletekre. A tanulmányában kitér azokra a szempontokra, amelyeket az alfabetizáció mértékével kapcsolatos következtetései levonása során a történész nem hagyhat figyelmen kívül. Az írástudás vizsgálata

¹⁸ Lásd részletesebben a 8. jegyzetben.

¹⁹ A magyarországi könyvtárak történetével a szerző részletesen a másik tanulmányában foglalkozik, de itt is utal a Szegedi Tudományegyetem kutatócsoportjának a magyarországi magánkönyvtárak 1530–1750 közötti korszakra vonatkozó anyagának szisztematikus (a legalább öt különböző címet tartalmazó jegyzékek alapján történő) felgyűjtését végző kutatás eredményeire.

mellett az olvasás mértékét is megkísérelte felmérni a szerző, méghozzá a magyar nemesek számára rendkívül fontos nemeslevelek (pontosabban az elvesztésük vagy megsemmisülésük esetén a pótlásukhoz szükséges bizonyítási – hitelesítési – eljárások és vizsgálatok jegyzőkönyveinek) segítségével. Ehhez több vidéki – és határon túli – levéltár, valamint az OSzK forrásanyagát nézte át. Mint kiemeli, az olvasás képességének vizsgálata azért is fontos, mert az írástudás vizsgálatánál a források szinte minden esetben csak indirekt módon tanúskodnak valaki tudásáról, ezzel szemben a nemeslevelekkel kapcsolatos vizsgálatoknál a kisenesség, a szabad parasztság, a városi polgárság és a jobbágyság ezrei jelentették ki, hogy nem tudnak olvasni sem. Mint megjegyzi: ugyan általános statisztikai megállapítást nem vonhatunk le ezekből a tanúskodásokból, a vizsgálatuk alapján kibontakozó kép meggyőzően erősíti meg az adott korszakban az analfabétizmus általánosan elterjedt voltáról szóló elképzelést. A vizsgálatokból kiderül, hogy az olvasni tudás presztízse – az alfabetizáció terjedésével párhuzamosan – egyre nagyobb lett.

Szinte előző tanulmányának folytatása Monok Istvánnak a nemzeti könyvtár történetéről szóló írása. Egy szélesebb és átfogóbb, bár rövid könyvtártörténeti áttekintéssel kezdi a tanulmányt. Kitér arra, hogy miért volt lehetetlen a 16–17. századi Kárpát-medencében egy, az európai fejedelemkéhez hasonló gyűjtemény létrehozása, és foglalkozik a könyvvásárlás korabeli lehetőségeinek kérdésével. Mint kiemeli, a 17. század második felében következett be az a változás, amikor már nem egyedül tartalmuk miatt gyűjtötték a könyveket, hanem a gyűjtés örömeért is. A könyv- és olvasástörténet alapvető változásokat mutat a 17–18. század fordulóján, de csak a városi polgárság 19. század eleji megerősödése hozza el a világi kulturális intézmények megalakításának sorát. A nemzeti könyvtár alapítása gróf Széchényi Ferencnek köszönhető. Itt megemlíti a könyvtáralapító céljait, majd kiemeli a gyűjtemény néhány későbbi gyarapítóját. A tanulmány ettől kezdve az intézménytörténet keretében tartozik. A szerző kiemeli a könyvtár történetének főbb állomásait, néhány nagy könyvtárórét (igazgatóját), a könyvtár életét jelentősen befolyásoló különböző jellegű eseményeket és kitér a különgyűjtemények alapítására és tartalmára. Bemutatja az intézmény mai működését és főbb feladatkörét, megemlíti elektronikus adatbázisát, az internetes katalógust, a Magyar Elektronikus Könyvtárat, és kitér arra is, hogy az OSzK aktívan részt vesz a nemzetközi tudományos és szakmai életben.

A Magyarországgal foglalkozó részt Frédéric Barbier könyvismertetése zárja. A szemle nyitottságát mutatja, hogy egy francia könyvtörténész ismertet egy Erdélyről szóló német nyelvű művet (Christian Rother: *Siebenbürgen und der Buchdruck im 16. Jahrhundert; mit einer Bibliographie, «Siebenbürgen und der Buchdruck»; mit einer Geleitwort von P. Vodosek*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2002.). Barbier recenziója elején a nemzetközi olvasóközönségre számítva először is Erdélyt határolja be földrajzilag és etnikai tekintetben, majd egy rövid történeti és művelődéstörténeti ismertetés következik a korszakról. Ezután tér át a mű részletesebb ismertetésére: a történeti bevezetést a nyomdászvárosoknak és nyomdászoknak szentelt második rész követi, amely kitér a Nyugat-Európában működő, esetlegesen magyar származású nyomdászokra is, majd szemlét tart az 1520-as évtized elejétől létező nyomdászközpontok felett. A harmadik rész a könyvkereskedelemmel, a negyedik a papírmalmokkal foglalkozik. Ezután táblázatok, egy glosszárium és bibliográfia következik. A mű második felét Rother egy főként a 15–18. századi erdélyi tipográfia történetét kutató munkákat rendszerező bibliográfiának szenteli (1057 tétel), ezt követi egy folyóirat-bibliográfia. Az egész kötetet két mutató zárja.

4.2 *Érdekességek.* A „Livres, travaux et rencontres” című fejezet összefüggő egységet nem alkotó írásai közül kettőt, egy rövid beszámolót és egy hosszabb, rendhagyó témájú tanulmányt emelünk ki. Mindkettő a harmadik évkönyvben jelent meg.

Frédéric Barbier egy kutatási tervet vázol fel, amelynek keretében egy, a könyvtörténeti kiállításokon egy-egy kiadásával gyakran szereplő, ám mégis kevésbé ismert mű, a 15. század egyik „best-

sellere”, a *Nef des fous*²⁰ franciaországi kiadásainak példányaikat tervezik összegyűjteni. A művet számtalanszor – és nagy példányszámban – nyomtatták ki (26 ösnyomtatvány-kiadása van, s a 16. században is megjelentették), de sem tudományos igényű modern kiadása, sem faksimile kiadása nincsen. Jelen esetben a francia nyelvű szövegről van szó, a németről születtek tanulmányok. A kutatás többek között egy igazi kiadópolitika elemzését, valamint az egyik nyelvről, egyik kiadásról a másikra történő kulturális átadások problematikájának vizsgálatát segítené elő. Ezzel kapcsolatban a közeljövőben jelenik meg Frédéric Barbier néhány észrevétele „Gutenberg et la naissance de l’auteur” címmel. Jelen ismertetés végén közzétesz egy kronológiai bibliográfiát, de előtte egy felhívással fejezi be rövid írását: a könyvtárak közös katalógusa nagy lehetőségeket kínál a könyvtörténészeknek. A fent említett témában végzett eddigi vizsgálatokat az C.N.R.S. új- és legújabb kori történeti intézete²¹ kiszélesíti egy központi nyilvántartás felállításával: az ösnyomtatványok fellelhető példányaik összegyűjtése és jellegzetességük ismertetése céljából. A nyilvántartás összeállításához mindenki közreműködését örömmel fogadják.

Egyéni témaválasztású, színes tanulmányában Marianne Pernoo bemutatja, hogy hogyan jelenik meg a könyvtáros szerep a szépirodalomban és a filmvásznon. Miután néhány példával megvilágította a könyvtárosokról festett – nem túl hízelgő – általános képet, korszakokra bontva árnyalja és vizsgálja változásait a történelem folyamán. Összefoglalva, Pernoo úgy látja, hogy a könyvtárost többek között társadalmilag hátrányos helyzetű, a valós élettől távoli alakként, az olvasók ellenségeként, inkább a referenciák, mint a valós művek szerelmeseként, a birtokában lévő tudás megosztásának visszautasítójaként ábrázolják. E megjelenítés mellett, amellyel nem feltétlenül ért egyet, a szerző véleménye szerint egy érdekesebb kép is kirajzolódik: azé a könyvtárosé, akit többek között magával ragad az őrzésére bízott gyűjtemény. Ő az emlékezés professzionistája, egy testet alkot a könyvekkel, olyannyira, hogy olykor maga is könyv-emberré („un homme livre”) válik. Még néhány példa felemlítése után utal rá a szerző, hogy a könyvtáros alakját maguk a könyvtárosok is formálhatják, vagy legalábbis munkájuk révén „alapanyagot” szolgáltathatnak az írók és filmesek számára. Befejezésül Paul Claudel egyik versének idézetével adja meg a könyvtáros hivatás talán legszebb irodalmi definícióját: ez a mindig megújuló és megújított „teljesség” csendes átadása.

5. *Études d’histoire du livre* – általános könyvtörténeti tanulmányok

A „Livres, travaux et rencontres” fejezet mellett a második évtől kezdve jelenik meg a hosszabb általános könyvtörténeti tanulmányokat felölelő „Études d’histoire du livre” című egység, amelyben különböző könyvtörténeti témákat feldolgozó írások követik egymást.

Rendkívül élvezetes Marie-Dominique Leclerc-nek a nagy példányszámú nyomtatványok 17–19. századi kéziratok ex libriseit és bejegyzéseit elemző tanulmánya a 2006-os kötetben. A Bibliothèque bleue a 17. század elején egy troyes-i nyomdász, Nicolas Oudot kezdeményezésére született meg, aki egy szélesebb közönséghez szóló, nagyobb példányszámú és kisebb költségvetésű terméket akart létrehozni.²² Mivel a nyomdászok általában már meglévő és olykor igen régi műveket nyomtattak ki, hamarosan egy heterogén, de kizárólag francia nyelvű „gyűjtemény” jött létre.

²⁰ Sebastien Brant 1494-es satírikus költeménye: *Das Narrenschiff* (Bolondok hajója).

²¹ I.H.M.C. Institut d’histoire moderne et contemporaine, École normale supérieure, Paris.

²² A Bibliothèque bleue összefoglaló kifejezés a 17–19. századi népszerű irodalomra. A sorozatban megjelent kiadványok nyomtatása rossz minőségű volt, a borítója kék színű papír (innét kapta a nevét). A füzetek között voltak kalendáriumok, asztrológiai jóslások, mindenféle tanácsok, versek, regények stb.

re. A tanulmány a Troyes-i Médiatárban őrzött 2500, valamint több száz, magángyűjteményben található példány feldolgozásán alapul, amely a kutatás során más nagy példányszámú és olcsó kiadványok (például katekizmusok, kalendáriumok) elemzésével egészült ki. A kéziratos ex librisek vizsgálatának elsődleges célja az olvasói kör sokszínűségének, valamint a három évszázad alatt érzékelhető változásoknak nem, kor, foglalkozásszociológiai szempontok szerinti elemzése, de a bejegyzések számos egyéb információt is nyújtanak. Tájékoztatnak például a másodkézből szerzett kiadványokról, a sokszor rendkívül fantáziadús helyesírásról, a tulajdonosok adott könyvhöz való kötődéséről és közvetve akár a kiadványok terjesztéséről is. Természetesen műfajától függetlenül minden mű tartalmazhat bejegyzést, a gyakori használat és ehhez kapcsolódva az elvesztés, lopás lehetőségének nagyobb esélye miatt azonban e tekintetben felülreprezentáltak a vallási és az oktatási könyvek. A gyermekek gyakran firkáltak a könyvükbe, de a felnőttek is jegyzeteltek: játszottak a szavakkal vagy éppen emlékeztetőnek használták a könyvet, sőt, olykor szerződések nyomait is megtaláljuk a lapokon. E forráscsoport vizsgálata (bár a bejegyzések természetesen különböző mértékben hordoznak információt) kiegészítheti a korabeli mentalitástörténetre vonatkozó kutatásokat. A nyomtatott ex librisek megjelenése pedig a 19. századtól kezdve egy új tulajdonosi körről árulkodik: a gyűjtőről.

Claire Madl, a prágai CEFRES (Centre français de recherches en sciences sociales) könyvtárosának tanulmánya talán leginkább egy kiadványelemzésként definiálható. A Prágában élt és fiatalon elhunyt Hartig gróf (1758–1797) rövid életét és mindenekelőtt a halála utáni kiadásra szánt (német nyelvű) szövegválogatását elemző írás a halál mint irodalmi téma örökérvényűségének felidézésével és a gróf rövid élete főbb eseményeinek felelevenítésével, valamint halállal kapcsolatos élményeinek (tüdőbetegsége miatt kétszer is alig kerülte el a korai véget) bemutatásával kezdődik. A konkrét mű ismertetését két főbb aspektusból teszi meg Madl: egyrészt a „poèmes moraux” gyűjtemény koncepcióját tekinti át, ezután pedig a mű tartalmi elemzése következik a benne megnyilvánuló halálkép feldolgozásával. A gróf azzal, hogy kinyomtattatta a gyűjteményt, egyfajta halhatatlanságot szerzett, másrészt utolsó pillanatait hasznossá és a szerettei számára kedvessé kívánta tenni. A kötet által egyfajta (ön)képet is hagyott magáról az utókorra: a saját halálról individuálisan gondolkodó esztéta és filozófus képét.

A III. kötet általános könyvtörténeti tanulmányokat magában foglaló fejezetében kapott helyet Otto S. Lankhorstnak a németalföldi könyvkereskedők 17. és 18. századi szerepét vizsgáló, „Le miracle hollandais” című tanulmánya, amelyet az Egyesült Németalföldi Köztársaság jellemzésével, gazdasági sikereinek és kereskedelmének bemutatásával kezd. A történeti „helyzetjelentés” után röviden kitér a címben említett kifejezés általános értelemben vett, majd a könyvkereskedőkre vonatkoztatott használatának történetére. Ezután négy alapvető kérdést vet fel a téma mélyebb elemzésére nézve: milyen körülményeknek köszönhető a holland csoda? Beszélhetünk-e holland mintáról? Hogyan és mikor veszítette el a Köztársaság a könyvkiadásban játszott központi szerepét? Milyen volt a többi ország reakciója a németalföldi könyvkereskedők sikerével szemben? Az elsöre a „könyvesek” nagy számában (a menekülők és immigrálók között sok volt a tipográfus), az alfabetizáció magas arányában²³ és a tolerancia légkörében találja meg a választ (a helyi adminisztrációban és vallási ügyekben hagyományosan biztosított autonómia következtében a hatóságok csak kevésbé avatkoztak a könyvkereskedés és sajtó ügyeibe, előzetes cenzúra hiányában pedig csak egyes könyvek megjelenése után, a terjesztés megakadályozására túl későn tudtak reagálni). Hozzáteszi, hogy a nemzetközi könyvkereskedelem sikere a nemzetinek is köszönhető: az infrastruk-

²³ Az első részletes számadatok 1813-ból valók: a férfiak 75%-a, a nők 60%-a alá tudta írni a házassági szerződést. Az ezt megelőző korszakból csak Amszterdamból hoz adatokat, ahol 1578 óta rendszeresen aláírták a házassági szerződést (az írástudó férfiak aránya 1630-ban 57%, 1780-ban 85%, a nőké 1630-ban 32%, 1780-ban 64%).

túrának, a magas technikai fokon álló nyomdászatnak. A németalföldi könyvkereskedelmi modellnek négy sajátos elemét emeli ki: a könyvárusítás decentralizált rendszerét (amint a Köztársaságnak, a könyves világnak sincs egyedüli központja), a Köztársaságban uralkodó szabad szellemű légkört és ehhez kapcsolódva a könyvárusi testületek relatív önállóságát, a könyveseket összekötő bajtársi viszonyt és a magas szakképzettséget. A hanyatlásnak két hullámát különíti el, az első 1680 körül következett be, amikor több nemzetközi hírű nyomdász tűnt el a színről, aztán az átmeneti fázis után fiatal könyvárus generáció nőtt fel, s a hugenották érkezése is új lendületet adott a könyvkereskedésnek (ez a 18. század közepéig tartott). Az 1730–40 körül kezdődött végleges hanyatlás okai különbözőek voltak: egyszerre politikaiak (hatóságok szemléletváltása például a cenzúra tekintetében), gazdaságiak (a holland kereskedelem egyre nagyobb konkurenciába ütközött, amit nehéz volt kikerülni, mindenekelőtt a munkaerő drágasága miatt) és kulturálisak. A többi ország reakcióit a következőképpen összegzi a tanulmány szerzője: a kritikák mellett nem hiányzott a németalföldi nyomdászok tipográfiai művészetének szépségét és magas színvonalát zengő dicséret és persze a rosszul leplezett féltékenység sem.

Ludmila Wolfzun a mai orosz nemzeti könyvtár első igazgatójának, Choiseul-Gouffier grófnak tíz éves oroszországi tartózkodását és a könyvtár életében játszott, vitatott szerepét elemzi. Tanulmányát a francia diplomata Oroszországba érkezésének, sikeres társaséleti debütálásának és fokozatos kegyvesztettségének leírásával kezdi. Miután a nagyherceg I. Pál néven elfoglalta a trónt, a volt diplomata helyzete megváltozott: birtokot és több tisztséget kapott. Így lett az 1795-ben hadizsákmányként Varsóból Szentpétervárra került könyvtár igazgatója is. Ezután a tanulmány szerzője részletesebben foglalkozik a könyvtárat érintő néhány főbb eseménnyel, valamint Choiseul gróf ezekben játszott szerepével. Befejezésül kitér a gróf ismételt kegyvesztésére és végül tizennyolc évi távolléte utáni franciaországi hazatérésére. Ludmila Wolfzun kutatásai alapján úgy véli, hogy az orosz történetírás által folyamatosan átvett kép – a közönyös idegené, aki nem foglalkozik a könyvtár érdekeivel – nem igazán objektív, és az igazgatására tett ellenvetések többsége a rábízott gyűjtemények kaotikus állapotával és a cári hatalommal való viszonyból fakadó problémákkal magyarázható.

6. *Comptes rendus* – *recenziók*

A kötetek végi „Comptes rendus”-ben a legfrissebb könyvekről, kutatásokról, találkozókról, valamint egyes könyvtárak, levéltárak anyagáról találunk rövid ismertetést. Bár érthető módon a legtöbb bemutatott kötet francia könyvtörténészek munkája, a szerkesztőség nyitottságát jelzi, hogy angol, német, holland, olasz, spanyol, portugál, orosz, héber, valamint magyar, horvát, szlovén, cseh, román, észt, litván vonatkozású műveket is ismertetnek. Műfajukat tekintve is igen sokféle a recenzált kötetek: a bibliográfiáktól kezdve a repertóriumokon át a tanulmánykötetekig, faksimile kiadásokig, monográfiákig és kiállítás-katalógusokig. A szerzők tekintetében pedig a legnevesebb, nemzetközi hírű könyvtörténészek mellett ott találjuk a doktori értekezésük anyagát megjelentető fiatal kutatókat is. Az ismertetett kötetek tematikájuk tekintetében is széles palettán mozognak: a legkülönbözőbb korszakokat, földrajzi területeket és a könyvtörténet minden részterületét érintik. Igyekeztünk egy, az ismertetések sokszínűségét bemutató rövid válogatást nyújtani a három kötet recenzióinak anyagából. Mivel követtük a kötetek sorrendjét, a válogatást semmilyen tematikai egységekbe nem rendeztük, egy tarka körképet adunk közre.

Jean-Dominique Mellot és Élisabeth Queval Antoine Monaque közreműködésével jelentette meg az 1500–1810 közötti nyomdászok és könyvárusok repertóriumának negyedik, kiegészített kiadását. A Bibliothèque nationale de France katalógusainak szisztematikus és folyamatos feldolgo-

zásának köszönhetően, de az adatok legtöbbjét magukból a kötetekből véve, egy 5200 tételből álló kötet állt össze (az első kiadásban még csak 1000 szerepelt), amely minden nyomdászról/könyvárusról számos információt közöl. A recenzens, Yves Chambefort a kötet kétségkívüli erényei mellett (gondolunk itt a nagy francia forradalom idejének nyomdászait érintő adatok felkutatására, valamint arra, hogy ma ez a legjelentősebb – és sokszor az egyedüli – elérhető adatgyűjtemény a korszak nyomdászainak/könyvárusainak életéről, munkásságáról és kiadványairól) felhívja a figyelmünket arra is – amint azt maguk a szerzők is vallják –, hogy a repertórium egyetlen, bár hatalmas anyagot számláló könyvtár információira épül, ahol mindenekelőtt a párizsi mesterekről található anyag.

Gérard Morisse egy érdekes kezdeményezésről számol be: egy interdiszciplináris (irodalmárok, történészekből és szociológusokból álló) kutatócsoport több hónapos munkájának eredményéről. A kutatás tárgya a „publikáció” (azaz egy írott anyag megjelentetése, annak formájától függetlenül) kifejezés jelentésének története volt, a 16–18. századra vonatkoztatva, a publikációban részt vevő szereplők és a publikáció cselekménye (a koncepciótól a befogadás-elméletig) szempontjából. Tizenöt tanulmány jelent meg három egységbe sorolva, három nagy témakör – a publikáció fogalma, annak tétjei (a publikálók stratégiájától a közönség reakciójáig) és végül a szövegek terjedésének terei – köré csoportosítva.

Szintén Gérard Morisse írt a zene- és könyvtörténészek előtt egyaránt ismert Laurent Guillo legújabb munkájáról, amelyet a szerző eddigi írásai közül a legkiemelkedőbbnek tart. Ebben a kötetben Guillo a Ballard zenei kiadó család (amelyet az Ancien Régime legelső francia zenei kiadójaként tartottak számon) történetéről és kiadványairól írt, és az 1599–1673-as korszakot tekintette át. A két kötet (egyenként 736 és 816 oldal) a család történetét, a kiadó fejlődését, a legkülönbözőbb műfajú kiadványait elemzi. A részletes bibliográfia után a Ballard családot érintő több száz okirat elemzése, majd 400 oldalon a kiadványok részletes leíró listája következik. A második kötet teljes egészét Pierre I. Ballard és Robert III. Ballard kiadványainak inventáriuma tölti ki. Az egyes címek leírásának alaposágát és gazdagságát elég azzal érzékeltetni, hogy a szerző a művek felgyűjtéséhez közel háromszáz könyvtár anyagát tekintette át.

Nyugdíjba vonulása alkalmából Jean-François Gilmont 29 tanulmányából összeállított kötettel tisztelgett a bibliográfus előtt a leuveni katolikus egyetem. *Le livre et ses secrets* című összeállításról Monok István recenziója olvasható a II. kötetben. A bibliográfus életművének rövid ismertetését és méltatását a hat nagyobb kérdéskör köré csoportosuló tanulmányok főbb irányvonalainak ismertetése követi. A bevezető tanulmányban a bibliográfus saját kutatói hitvallásáról írt, amelyet a könyv- és olvasástörténet általános kérdéseit elemző négy tanulmánya követ. Ezután a tudományos bibliográfia megszületéséről, a technikai infrastruktúra változásáról, a terminológia alakulásáról, a következő nagyobb egységben pedig öt esettanulmányon keresztül a kiadói stratégiáról értekeznek. A bibliográfia olvasása és a statisztika könyvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati problémáit boncolgató rész után, amelyben a recenzens külön kiemel egy magyar vonatkozást, egy Szenci Molnár Albert-fordítást, az utolsó egységben a bibliográfus mindennapi kérdéseire keresi a választ.

A kötet következő ismertetése szintén Monok István írása Roméo Arbour *Dictionnaire des femmes libraires en France, 1470–1870* című művéről. 2005 áprilisában az egyes régiók és városok nyomdászaival, könyvárusaival, könyvkötőivel foglalkozó könyvtörténeti kutatások felelősei találkoztak Lyonban. Ekkor merült fel egy közös európai adatbank megvalósításának terve. Magyarországon már évek óta folyik ilyen jellegű munka az OSzK 15–18. sz. Könyvtörténeti Osztályán²⁴ és hasonló kutatás kezdődött Bécs „könyveseiről” a Gesellschaft für Buchforschung in Österreich

²⁴ <http://typographia.oszk.hu>

koordinálásával. Arbournak a Droz kiadó sorozatában megjelent munkája ugyanezen prozopográfiai folyamatba illeszkedik. A címben szereplő „femmes libraires” mindazon nőket jelenti, akik hivatás-ként a könyves szakmát gyakorolták (tehát nem csupán az elhunyt tipográfusok özvegyeiről van szó). A recenzens néhány szóval kitér az utóbbi idők „feminista” problematikát előtérbe helyező történetírására, majd leszögezi, hogy Arbourn jelen munkájában teljes mérleget kívánt vonni.

Marie-Françoise Cachin írt méltatást Eilliam St. Clair könyvéről, amely a viktoriánus kor „olvasó nemzet”-ét mutatja be. Dicséri a feldolgozott és közzétett adatok bőségét. Fontosnak tartja kiemelni, hogy a szerző különbséget tesz „literate nation” és „reading nation” között. A téma megközelítése alapvetően gazdaságtörténeti szempontú, amely a könyveket nem annyira fogyasztási cikkeknek tekinti, mint inkább egy ipari vállalkozás tárgyasult eredményének.

Alexandre Bailly Marc Martin 2002-ben megjelent, a vidéki sajtót a kezdetektől napjainkig bemutató félezer oldalas kötetét ismerteti (*La Presse régionale. Des Affiches aux grands quotidiens*). Történetét összekapcsolja a lapok előállításának fejlődésével, a vidéki újságíró fogalmának megszületésével. Ennek kezdeteit a 17. század végéig, a „Gazette” vidéki hamisítványainak megjelenéséig vezeti vissza. Külön hangsúlyt fektet az „Affiches” műfajára. Az egyes korszakok és történelmi események hatása mellett kitér a lapok előállításának körülményeire, a terjesztésre, a különböző rendeletek és törvények, valamint a technikai és infrastrukturális fejlődés következményeire. A szerző a mai korról zárja művét, amikor is új nehézségekkel küzd a vidéki sajtó: problémát jelent a közönség megszólítása, az országos lapok konkurenciája és az új médiumokkal való rivalizálás. A kézikönyvet névmutató, rövid kronológia és korszakok szerinti bibliográfia zárja.

A recenzionok magyar vonatkozását nemcsak a recenzensek számos ismertetése biztosítja, hanem Juliette Guilbaud méltatása is a *Pannóniai Fénix, avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink (16–19. század)* című, az OSzK és az MTA közös kiadásában megjelent kiállítási katalógusról, amely az *Histoire et civilisation du livre* harmadik kötetének recenziói között kapott helyet. A katalógus az első nyomtatott tudományos könyveinket bemutató 2005-ös kiállítás anyagát gyűjti egybe és mutatja be két nyelven (a recenzens külön méltatja az angol fordítás teljességét). A katalógus bemutatásakor részletesebben ismerteti Pusztai Ferenc (nyelv)történeti bevezetőjét, külön kiemelve a magyar tudományos nyelv kialakulását, a magyarországi nyomdászat kezdeteit, majd az egyes tudományterületek első publikációt, mindvégig a magyar nyelv történeti fejlődésének szempontjából.

Frédéric Barbier két, könyvtörténeti szempontból direkt és indirekt módon érdekes olasz munkát ismertet recenziójában. Az első François Menant bibliográfiai és historiográfiai kézikönyve, amely a 12–14. századi itáliai városok átfogó történetét mutatja be. A nyomdászat feltalálásáról szóló tanulmányok nyilvánvalóvá tették a kronológiai és a szélesebb földrajzi szempontok bevonását a vizsgálatokba. Menant hangsúlyozza az urbanizáció hatását, amely magyarázatot ad az új életformákra és az íráshoz való másfajta viszonyulásra. Kitér a városi identitás és a lakóhely struktúrájának kérdésére, az ipartörténetre, a városi társadalomra, a „kormányzás művészetére” a kultúrára és az írás helyére, valamint a kereskedelemre és a félsziget főbb városaira. A másik ismertett kötet Jean Boutier, Sandro Landi és Olivier Rouchon Toszkána 14–19. századi történetének szentelt munkája, amely Firenze városát emeli központi helyre. Mint Barbier rámutat, a kötet az európai modern állam megszületésének és fejlődésének problematikájába illeszkedik. Firenze történetének középpontjában a politikát találjuk, és legyen szó az igazgatásról, a politikai reprezentációról és elméletekről, vagy a mecenatúrában játszott szerepéről, az írott szöveg és a nyomtatás minden szinten megtalálható. Tehát nem egy kifejezetten könyvtörténeti kötetről van szó, de mindenképpen figyelemre méltó a tágabb horizont miatt a könyvtörténész számára is.

Véronique Meyer *L'Illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Peintres – graveurs – éditeurs* című könyvéről szól Monok István ismertetése. Mint kiemeli, a szer-

zónék nem ez az első e témában írt munkája. Jelen könyv egy általános ismertetéssel kezdődik a felsőbb tanulmányok megkezdésének idejéről, a különböző tudományterületek vizsgakövetelményeiről. A felsőbb tanulmányok lezárásaként benyújtott értekezéseket általában nem illusztrálták, de a 17. században elterjedt a díszített borítólappal. Felmerül a kérdés, hogy vajon miért publikálták ezeket, milyen példányszámban és milyen olvasóközönségnek. A tartalomelemzéssel párhuzamosan tehát a társadalmi kommunikáció és a kultúra története szemszögéből is érdemes vizsgálni az értekezéseket.

Érdekes kötetet ismertet a harmadik évkönyvben Michel Espagne. A Lyoni Egyetem, az ENSSIB és a Versailles-i Egyetem legújabb kori társadalmak kultúrtörténeti központja által szervezett találkozó eredményeként született meg a *Passeurs culturels dans le monde des médias et de l'édition en Europe (XIXe et XXe siècles)* című, Diana Cooper-Richet, Jean-Yves Mollier és Ahmed Silem nevével fémjelzett kötet. A kötet a kulturális közvetítéssel és annak hordozóival foglalkozik. Közvetítők a fordítók és a könyvtárosok, a bemondók és a könyvtárosok, és az olvasásra buzdítás is közvetítő szerepnek minősül. Még összetettebb az író és olvasó között megjelenő, a jogi gazdasági formák (mint például a szerzői jog) körül kikristályosodó gazdasági jellegű közvetítés. A hálózatba szerveződő közvetítés a közvetítőket a kulturális identitás hordozóivá teheti. A kulturális átadás történhet a szerzők munkásságának köszönhetően, a napisajtón, a rádión, különböző fesztiválokon vagy akár az interneten keresztül. A kulturális közvetítés különböző formái között a legerősebb kapcsolat mindamellett gazdasági jellegű marad.

7. Konklúzió

A sorozat az első három kötet alapján több szempontból is hű a címben ígért célkitűzéseiseihez. A Henri-Jean Martin-i alapokon (aki előtt, mint láttuk, számos szerző tiszteleg, és aki szinte valamennyi kutatáshoz kötődik valamilyen módon) álló tanulmánygyűjtemény a könyv történetét széles perspektívából, a művelődéstörténet számos tudományágat felölelő horizontjáról közelíti meg. Átfogó tematikájával, gazdag és alapos forráskezelésével, szemléletmódjának újszerűségével, pluri-diszciplináris megközelítésmódjával, módszereinek sokszínűségével, folyamatos összehasonlító elemzéseivel és utalásaival nemcsak a szakemberek számára nyújt hasznos szakmunkákat, hanem élvezetes olvasmány a széles olvasóközönség számára is. A tematikus részek különböző szempontból közelítik meg és járják körül ugyanazt a nagyobb témakört, szinte önálló tanulmánykötetet alkotva az évkönyveken belül. A recenziók a legújabb nemzetközi törekvésekről, irányokról, könyvekről, kutatásokról, találkozókról tájékoztatják az érdeklődőket. A tanulmányok szerzői egymás kutatásait is figyelemmel kísérik, sok esetben hivatkoznak egymásra, így aki végigolvassa a tanulmányoknak akár csak egy részét, szinte egy közösség tagjának érezheti magát. Nagy örömmel üdvözljük az új könyvtörténeti szemle megjelenését, és őszintén reméljük, hogy nem sokáig késik legalább néhány tanulmány magyar nyelvű fordítása, amely a szélesebb hazai érdeklődői kör számára is elérhetővé tenné a szemle írásait. Egyúttal gyümölcsöző lenne, ha a legújabb korszakokra vonatkozó magyarországi kutatási eredmények is feltűnnének a folyóirat hasábjain.

DEDE FRANCISKA

SZEMLE

Guarino Veronese latin nyelvtana (Regulae). Kiadta VADÁSZ Géza. Szerkesztő KOVÁCS Eleonóra. Székesfehérvár, 2007. Alba Civitas Történeti Alapítvány, 171 l.

Janus Pannonius egyik meghatározó, ha nem a legmeghatározóbb itáliai élménye a Guarino Veronese (1374–1460) ferrarai iskolájában eltöltött időszak, a 'studia humanitatis' ismereteivel, a klasszikus szerzőkkel való élményszerű foglalkozás volt.

Guarino az oktatói folyamat során a tanítványok kiegyensúlyozott testi-lelki nevelését tartotta szem előtt. A latin és görög nyelv tanítása érdekében maga is írt nyelvtani, metrikai kézikönyveket, rétorikai kommentárokat. Latin nyelvtana – közismert néven *Regulae grammaticales* – a 15. századi grammatikai irodalom mérföldkövévé vált.

A *Regulae* közreadásával Vadász Géza hatalmas és nyomasztó űr pótlására vállalkozott. Az opusnak nincs kritikai kiadása, grammatika-történeti jelentősége viszont már régen megkövetelte, hogy modern közreadásban nemcsak a kutatók, hanem szélesebb közönség előtt is ismert és tanulmányozható legyen. Az 1426 előtt keletkezett nyelvtani munka Európa-szerte elterjedt kézikönyv volt. Számos magyarországi diák forgatta, 16. századi könyvtár- és könyvjegyzékeink gyakori tétele.

Guarino eredeti kéziratát nem ismerjük. Vadász Géza a grammatika általa ismert legrégebbi másolatát vette alapul, amely a szerző eredeti kézírata alapján jött létre 1450 előtt Ferrarában (Vatikán, Palat. Lat. 1760, a továbbiakban „A”). Ennek a másoló figyelmenlenségéből fakadó hi-

báit Vadász Géza elsősorban az editio princeps (1470) alapján javította. Más kéziratokkal és kiadásokkal összehasonlítva olyan változatot közöl, amely az eredeti mű szövegéhez leginkább közelít.

A népszerű nyelvtani kézikönyv – más közkedvelt grammatikákhoz pl. Melanchthonéhoz hasonlóan – létrejötte után „önállósult”: szövege az idők folyamán változott, különböző rétegekkel vastagodott, sok esetben torzult.

A szövegkritikai nehézségek már a mű címében is jelentkeznek. Közismert *Regulae grammaticales* címe egy 1475. évi kiadásban szerepel. A kézirati hagyományban más-más címet visel. Vadász az egyszerűség kedvéért a *Regulae* elnevezést használja. A *Regulae* után Guarino egy másik, helyesírásról szóló művét (*De diphthongis*) is közli, a kisebbik mű közreadásával az a célja, hogy Guarino didaktikai elveit árnyaltabban mutassa be. Döntése helyes, gondoljunk csak arra, hogy egy-egy grammatikus kisebb művei sok esetben a nagyobb művekkel együtt szerepeltek nemcsak a kézirati hagyományban, hanem a nyomtatott kiadásokban is.

A mű nemzetközileg elismert kutatója, W. Keith Percival az általa áttanulmányozott példányok ismeretében a következő álláspontot alakította ki: az interpolációk jellege és mennyisége miatt a szöveg helyreállításának hagyományos módszerei nem alkalmazhatóak. A kódexek lezármazási tábláját, stemmáját nem lehet megszerkeszteni. Percivalnak Guarino eredeti szövegére vonatkozó eredményei többségükben egyeznek az „A” kódex szövegével. Mindezeketől függetlenül hiányoljuk annak indoklását, hogy a fennmaradt kéziratok és (ős)nyomtatványok közül

miért éppen a A–L betűkkel jelöltek lettek a kiadás fő forrásai.

A szövegközreadás előtti Bevezetés fejezetei a *Regulae* létrejöttének körülményeit, tartalmát és hatását elemzik. A „Regulae hatása az itáliai grammatikai fejlődésre” Guarino műve későbbi (általában bővített) kiadásainak (1542, 1567, 1595, 1645, 1734) ismertetésén keresztül a *Regulae*-re támaszkodó, más szerzők által írt grammatikai művek (1594, 1615, 1624, 1647) bemutatását tartalmazza. Reméljük, hogy Vadász Géza a későbbiekben a Guarino-kiadások teljes censusát is elkészíti, azaz közzéteszi az egyes kiadásokban található (kiadói) előszókat (Paratext, praeliminaria). Az egyértelmű (könyvészeti) azonosítások érdekében célszerű lenne a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* vagy az *EDIT 16* azonosító számait is feltüntetni a hivatkozásoknál.

A „Regulae tartalma, genezise, jellege és forrásai” című fejezet röviden ismerteti a mű tartalmát. A nyelvtan egyes részei olasz nyelvű, egész pontosan különböző itáliai dialektusú fordításokat is tartalmaznak, általában annak megfelelően, hogy az adott kódexet hol másolták (pl. „versus Veronam vado” esetében más kódexekben „Romam”, „Lucam”, „Bononiam” helynevek szerepelnek). Vadász Géza – elsősorban – Remigio Sabbadini és W. Keith Percival eredményeinek összegzésével és saját eredményeinek felmutatásával elének tárja a *Regulae* geneziséit, vagyis ismerteti, hogy Priscianus, Alexander de Villa Dei, Francesco da Buti, Folchino dei Borfoni stb. milyen hatást gyakoroltak Guarinóra. Az elemzés fontos, mert felhívja figyelmünket arra a folyamatra, amely során a „középkori” nyelvtanokat elkezdték felváltani a „humanista” grammatikák.

A „Guarino tanítványai a Regulae-ról” című fejezetben Vadász Géza részben megismétli az 1999-ben megjelent könyvében (*A korai humanizmus lírája*) bőven közölt példákat annak igazolására, hogy Janus Pannonius, Guarino tanítványa, a mesterétől tanult értelemben és árnyalatban használja az igéket és névszókat. A vas főnév [‘edény’] egyes számban a harmadik declinatio, többes számban pedig a második alapján ragozandó (vö. *Regulae* 150). Janus nyilvánvalóan

Guarinótól is megtanulhatta a szabályt, de ne felejtjük, hogy ezt Janus a mindig népszerű Priscianustól is tanulhatta (*Grammatici Latini II.* Ed. M. HERTZ. 239.: 1–2. sor.)!

A „Regulae-ből kiinduló grammatikai fejlődés a Quattrocento második felében” című fejezet egy azonosítatlan, ismeretlen szerző nyelvtani műveit tartalmazó, Rómában őrzött ősnymtatványt ismertet. A *Regulae* 1567. évi firenzei megjelenésének kiadói betoldásai többségükben ebből a nyomtatványból származnak. A fejezet címéből kiindulva hiányoljuk a *Regulae* elsősorban Niccolò Perotti, általában pedig Antonio Mancinelli, Giovanni Tortelli, Francesco Negri, Sulpiziano Verulano, Pomponio Leto, Lorenzo Valla stb. munkásságára kifejtett hatásának vizsgálatát.

Grammatikai művek közreadásakor – a szerkezet átláthatósága érdekében – célszerű részletes tartalomjegyzéket is mellékelni. Sajnos ez elmaradt, az „Index principiorum grammaticorum” című register inkább a tárgymutató szerepét tölti be.

A kritikák nem csökkentik Vadász Géza érdemeit. Közreadása gigászi munka eredménye, és a feldolgozott kéziratok, nyomtatványok biztos alapot nyújtanak a további Guarino-kutatásokhoz. Az ismertetett kötet tipográfiája tetszetős és világos. A bevezető tanulmányt – teljes terjedelemben – olaszul is tartalmazza a kötet.

EKLER PÉTER

Peregrinálók. Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza, 1683–1783. Szerk. és a szövegeket vál. DÖRNYEI Sándor. Ford., a magyarázatokat és az előszót írta MAGYAR László András. Zebegény, 2006. Borda Antikvárium, 185, [2] l.: ill.

Meglehetősen széles körben ismert már, hogy az egyetem nélküli Magyarország számára a középkorban és a reformáció századában a felsőfokú képzés néha egyetlen, legtöbbször domináns eszköze, színtere a külföldi egyetemjárás volt; az is tudott, hogy az ország keleti felében, s egyáltalán a jogász-, orvos-, a protestáns lelkész-

és tanárjelöltek számára a nagyszombati egyetem megalapítása után is így maradt ez még egymásfél századon át.

Kevésbé vagyunk tájékozottak arról, milyen forrásokból, hogyan ismerhető meg a peregrinatio academica 'intézményének' működése; különösen keveset tudunk az ifjaink szakmai érdeklődését, készségét egyedül hitelesen bemutató kiadványtípusról, a disputációkról, a 'thesés'-ről és a 'dissertatio'-ról.

Ilyeneket nemcsak a fokozatszerzésig eljutó egyetemi hallgatóink produkáltak (pro gradu), hanem stúdiók lezárásaként, vagy csak gyakorlásul is. Az óriási mennyiségű kisnyomtatvány-anyag bibliográfiai föltárása az *RMK* III. két vastos kötetében a 19. századi magyar 'könyves tudomány' egyik legnagyobb teljesítménye; a közelmúlt pedig a *Pótlások* 1990–96 közt megjelent öt füzetének több ezer tétele, s folytatásul a *Magyarországi szerzők külföldön megjelent nyomtatványai, 1. 1712–1760*, amelynek önrecenziója statisztikai elemzést ad arról, hogy az egyetemi vizsgakiadványok milyen (még mindig előkelő) helyet foglalnak el a teljes anyagban (MKsz (121.) 2005. 97–102).

Voltak azért, akik használták a bibliográfiai alapvetést, s foglalkoztak peregrinusaink záróvizsgálati kiadványaival, de legtöbbször nem vetjük észre (ami kiszúrhatta volna a szemünket), hogy az egzámen alkalmából régóta – talán mindig is – készült rövid (ön)életrajzok egy idő után sok egyetemen nemcsak elhangzottak, hanem sokszor ki is nyomtatták azokat – általában a vizsgatételek és a 'védés' szövege függeléként (néha önállóan, mint amolyan szeparátumot). Dörnyei Sándor fölfigyelt erre, s bizonyosan örömmel fedezte föl, hogy a magyarországiak közül éppen az ő kedvencei, a 18. századi medikusok esetében került prélum alá a legtöbb disputációs 'curriculum vitae'. Dörnyei válogatásának magja az *RMK* III. záró dátuma utáni fél évszázad 36 életrajza; ez a „sűrűbb anyag” kizárólag lutheránus városokból származott s ezekbe visszakérült orvosok két generációja pályakezdéséről különösen sokoldalú információval gazdagítja orvostörténetünket és az értelmiség-szociológiát. A lényeg azonban, hogy a magyar

biográfiai lexika máris nem kevés – egyelőre negyvenhárom – életrajzzal gazdagodott, bennük rokonsági szájakat, ismeretlen külföldi (pl. angliai) tanulmányokat, s föltűnően sok esetben a hazai iskolatörténet egy-egy mozzanatát megvilágító, pontos, új adatokkal. Ráadásul: a curriculumokban gyakran igen személyes hangon, néha érzelmeiktől is fűtve szólnak a jelöltek – egyetemi éveik sok tapasztalata mellett – szüleikről, előtanulmányaikról, az orvosi hivatásról, speciális szakmai vonzalmairól. Az élettörténetek következetes szerkezetéből akár arra is gondolhatunk, hogy a defendens kaphatott valami syllabuszt vagy szóbeli eligazítást. Hagyományos követelmény lehet akár amögött is, hogy az információba bekerül az anya leánykori neve (ami segít megismerni néhány esetben egy-egy tudós orvosdinasztia genezisét), a születési hely, sőt a régió jellemzése. Az otthoni mesterekről majd minden esetben olvashatunk; s a kintiek közül az adott vitaközzé vezető professzorok dicsőítő jelzői esetében gyanakodhatunk a protokoll-szempontra. A névmutató jóvoltából hosszas keresés nélkül is hiteles információt és jellemzést kapunk olyan tudós tanárokról, akiknek életre szóló hatásáról többen is vallanak. A készmárki Franciscus Godofredus Fischer például kiemeli a nagy holland orvos, Herman Boerhaave közvetett indítását, húsz évvel a mester halála után. Bél Mátyás fia tisztelettel szól Christian Wolffról, akinek bölcsészeti előtanulmányok során hallgatta előadásait Halléban. A pályaképek közt vannak terjedelmesebbek, s köztük kifejezetten olvasmányos darabok; stiláris s néhol költői szépségben az ilyeneket is meghaladja a soproni Genselius halálakor tartott professzori emlékszó, amit műfaji mássága ellenére helytálló volt fölvenni a kötetbe (57–68).

Dörnyei a nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére összeállított kötetben adott számot először fölfedezéséről (*Fata libelli*. Bp. 2003. 321–330.), s most az ő, Dörnyei Sándor, nyolcvanadik születésnapjára készült el – a Borda Antikvárium jóvoltából kiváló minőségben – a 43 életrajz teljes anyagának kiadása. Az életrajzzal és bibliográfiával ékes kötetnek nagy hasznára vált, hogy a fordítás, a jegyzetelés és a részletes

mutatók elkészítését a tárgy iránt elkötelezett, tapasztalt orvostörténész, Magyar László András vállalta, akitől az előszóban az anyag első elemzését is megkapjuk, s elrejtve kisesszéket az orvosprofesszorok munkaterheléséről, ifjú orvosaink hazai elő-peregrinációjának gyakorlatáról, vagy az egykori középosztály gyermekei nevelésében az (özvegy) édesanyák szerepéről.

Végül jegyezzük meg, hogy 'disputációs életrajzok' adatai ritkán kerültek be eddig a szakirodalomba (ilyen többek közt Huszti István esete). Dörnyei és Magyar szép könyve azzal kerül majd méltó helyére, ha adatai, szövegei más kiadványokéival szembesülnek.

Milyen irányban, kik folytathatják Dörnyeiék munkáját? Bibliográfusok mellett talán a tudománytörténészek. Disputációirodalmunk tartalmi elemzése csak szakterületenként képzelhető el. Az ilyen kutatás kínosan késik, egyedül a jogtörténész Szabó Béla munkája jelent kivételt. A szakszerű földolgozás során kerülhetnek a leg-egyszerűbben horogra (a főszövegbe nyomdailag esetleg 'beolvadt') vizsga-biográfia (Wilhelm Artner 1626-os tübingeni jogi disszertációjából a közelmúltban többen idéztek ilyet).

KESERŰ BÁLINT

Knapp Éva: „A Lói Tanács Zabolázója”.

1. Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága (1770–1832). 2. Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Zebegény, 2007. Borda Antikvárium, 261, 209 l.

A 18–19. század fordulójára némiképp a magyar irodalomtörténet „kis” korszakai közé tartozik. Már hosszú ideje nincs itt a török, de még nem vált általánossá a nemzeti érzés mindenhatóságába vetett hit. Magyarország legnagyobb része ismét az európai gondolkodás terepe, anélkül azonban, hogy az állami önállóság visszaszerzése sikerült volna; a pontos kifejezést és a gyors megértést elősegítő nyelv már jelen van, országmozgató vezéreszme még nincs. Ez az átmeneiség nyomot hagy az irodalmi műveltségben, mind művelői, mind megközelítési módja tekint-

tetében. Az egyre gyarapodó magyar nyelvű nyomtatványok mellett folyamatos kereslet mutatkozik a belőlük másolás vagy kompiláció útján készült kéziratok iránt is, ezek részben olvasói igény, részben gazdasági kényszer szorításában keletkeztek; ugyanakkor a magas irodalom alkotói társaságában megjelenik egy differenciált, sok szempontból köztes helyzetben lévő, náluk esetleg nagyobb, de mindenesetre más olvasótáborral rendelkező epigon és epigon alatti, még éppen az öntudatos szerzői lét határán működő, inkább a közköltészet szemléletével és alkalmiságával rokonságot tartó írástudó réteg. Ez a popularizáció egybefort a lassú (és ellentmondásos) demokratizálódással, vagyis az a színvonalasítás, amit egyik oldalon egy értékközpontú esztétika szóvá tenne, a másik oldalon mégis az olvasók számának növekedésével járt. Ami végső soron a kultúra terjedését segítette elő. Az igazi szakadék ugyanis a nemolvasás és az olvasás között van, s aki e határt az utóbbi felé átlépi, elvben szabad utat nyer a kifinomult olvasáskultúra felé. E felismerés, a vele párosult szociológiai szemlélettel adott ösztönzést a közköltészet, illetve az azt éppen meghaladó alkotók munkásságának vizsgálatához. Hazai viszonyaink között persze meg kell említeni Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című gyűjteményének hatását is, amely a közelmúltban igen hatásosan exponálta a vezérfónusból kiszorult hazai irodalmat.

Egyébként magyar anyanyelvüként latinul vagy németül írni, versel(get)ni eleve feltételez bizonyos, az átlagtól különböző műveltséget, vagy legalább ismereteket, ami önmagában is limitálta az alkotók számát. A nyelvújítást követő kifejezési könnyebbés hatására azonban ez a gát átszakadt, s bárki, aki gyermekkorában egy rímre rátalált, ha erre érzett ösztönzést, már költőnek gondolhatta magát. Még az elmúlt évtizedekben sem volt ritka az a verselgető, aki e képességét élete során folytonosan gyakorolta anélkül, hogy a nyomtatás publicitásaig elért, vagy el akart volna érni, mert számára az olvasóközönség egyéb, személyes kapcsolati szinten volt fontos csupán. (Talán a vidéki életkörülmények visszafordíthatatlan változásával ez az újabb századforduló lesz számukra a finélé.) Nyilvánvaló azonban, hogy az

elmúlt kétszáz év során azoknak a fogalmaknak a tartalma, amelyek az említett jelenséget körülírják, megváltozott; a „kis költészet”, a „mesterkedő”, az „epigon”, a „megélhetési” költészet kifejezések egyrészt nem szinonimái egymásnak, másrészt konnotációs módosuláson mentek keresztül. Az alkalmi költéssel kapcsolatos kutatások tehát éppen a történelmi és fogalmi tisztázást, pontosítást segíthetik elő.

Az említett perspektívából tekintve Knapp Éva Berei Farkas András-monográfiáját és bibliográfiáját, azt egyfelől úttörőnek, másfelől igen alaposnak és széles látókörűnek kell mondanunk, amely képes érzékeltetni a kor kétarcúságát – állandóság és variabilitás együttes jelenlétét – mind az életútban, mind az életműben. A szerző megfigyelése szerint Berei korábbi recepcióját, az utókor vele nem rokonszenvező véleményein túl az is nehezítette, hogy ő maga nem tudott és nem is akart profi szerzővé válni; alkotóként gondolkodott ugyan saját teljesítményéről, de reflexiója képlékeny volt, s a túlzások, a valótlanságok és a reális önszemlélet között mozgott. Életútjának kutatója csak kevés adatra, kevés eseményre támaszkodhat, ám felhasználhatja önéletrajzi költéseit, amelyek részben az önláttatás, részben az őszinteség jegyeit mutatják. Nyughatatlan lélek volt befejezetlen jogi végzettséggel és vándorló életvitellel, akinek bizonytalan, esetleg váltakozó vallási elkötelezettségét más szinten erősítette meg a szexuális eltérés. Bonyolult személyisége abban is tetten érhető, hogy egyfelől az általa gyakorolt kifejezőmóddhoz élete végig ragaszkodott, ami feltételez bizonyos tudatosságot, ugyanakkor vállalt életmódja miatt mindenkinek olyan arcot mutatott, amilyent az látni kívánt. Nem koldult ugyan, mivel azonban műveinek kiadása csak a mecénások megtalálása után vált lehetségessé, mi sem volt hát természetesebb számára, hogy füzetei létrehozásában és kompilálásában figyelembe vegye a támogatók vélhető igényeit; emiatt szinte egyedülálló terjedelmi változékonyságban maradtak az utókorra művei. Szavakban és képekben egyaránt kifejezési formát talált mondanivalója, ámde csupán a popularitás és a mesterségbeli tudás közötti határmezsgyén. „Korszokok határán álló kistehetség” summázza a szerző.

Hozzátehetjük: nem volt képes a kor kihívásaira nyelviileg–tartalmilag egységes választ adni.

A továbbiakban Knapp Éva részletesen ismerteti és elemzi Berei Farkas András irodalomelméleti felfogását, műveinek mintáit; az intertextuális összefüggéseket követve fed fel azok összetevőit, rétegeit. Minden besorolhatatlansága ellenére irodalmi szövegek alkotójaként tekint rá, e véleményét gondosan indokolja, s ennek megfelelően vizsgálja versei nyelvi, poétikai esz-köztárát és motívumkincsét. Érzékelhető közelségbe hozza a kettős diszharmóniát: bár Berei az epigonok epigonja volt, ennek ellenére még saját korának kismesterei is elhatárolódtak tőle, e jelenség legalább annyira szólt életvitele furcsaságainak, mint művei megformátlanságának. Utóbbi mellett az életmű másik igen jellemző vonása az egyes alkotások terjedelmi bizonytalansága, amit nem egy esetben műfaji tisztázatlanság kísér; mindez nyitott, később is növelhető/csökkenthető szövegű alkotásokat, sőt befejezetlen, tartalmilag közties állapotban lévő nyomtatványokat eredményezett. A felvilágosodás és a reformkor között alkotó Berei irodalmi szempontú vizsgálatát a tárgyválasztást, az alkotások keletkezését és a munkamódszert feltérképező fejezet zárja. Ezt követően a könyvtörténész lép előtérbe, aki Berei kiadói törekvéseit, a cenzurális viszonyokat, kiadványainak sajátos, se nem ponyva, se nem könyv jellegét, címadási sajátosságait, könyvkereskedői sikereit térképezi fel. Az első kötés utolsó előtti fejezete a rézmetszővel foglalkozik, körültekintően feltárva és értékelve azokat az ismereteket, amelyek Berei Farkas e tevékenységére vonatkoznak. Az egyes ábrázolások látható színvonalkülönbségének áthidalására javasolt egy személy fantáziája, több „kéz” kivitelében következtetése meggyőző.

A második kötés a könyvészeti háttér, a bibliográfia. A szerző számba veszi a kéziratokat, a saját nyomtatványokat, a mások által megjelentetett és Bereinek tulajdonított műveket, s külön összegzi a rajzokat, rézmetszeteket, litográfiákat és egyetlen fametszetet. A kutatás alaposágát mutatja, hogy a 117 regisztrált nyomtatott kiadásból 44 eddig ismeretlen, itt elsőként leírt kiadás. Mindemellert a bibliográfia rendhagyó, ugyanis

a szerző sajátos kiadási szempontjai következtében nem tárgyalt minden terjedelmében eltérő nyomtatványt különálló kiadványként, az összeállító teljesen jogosan megalkotja a „részleges kiadás” és a „bővített új kiadás” kategóriáját; előbbire csupán a megjegyzésekben történik utalás, míg utóbbi önálló tételként szerepel. Mindkét megoldás különbözik az általános bibliográfiai szokástól, de ez az adott jelenséget kezelni tudó gyakorlat önmagában módszertani újdonsága a feltárásnak. A tételleírások különösen precízek, a címoldal és az egész nyomtatvány fizikai leírása mellett, irodalmi hivatkozásokat – szükség esetén módosításokkal –, lelőhelyeket és zársképpen igen informatív megjegyzéseket tartalmaz, amelyek még az egykori tulajdonosokra is kitérnek. Hasonlóképpen kimerítő az illusztrációs lapok közlése, itt főként jól kamatoztatja a szerző a grafika műfajával kapcsolatos ismereteit.

Az első kötés fejezeteiben Knapp Éva szót ejt az alkalmi költéssel kapcsolatos kutatás nehézségeiről, a kánont módosító körülményekről. Nem rejti véka alá azt a szellemi fáradtságot, sőt unalmat sem, ami a hasonló nivójú szerzők munkásságának tanulmányozása közben hatalmába kerítheti a kutatót, de tudja, hogy ez az ára a jelentős, látókört bővítő konklúzióknak. Természetesen azt is tudja, hogy a korábbi irodalom minden adatát nem lehet folyamatosan felülvizsgálni: Károlyi József nem ötvenöt, hanem harmincöt éves korában halt meg, Károly István első házasságát nem 1820 júniusának végén, hanem 1820. május 20-án kötötte. Semmitmondó apróságnak tűnik, ám egy ilyen kvalitású munka esetében meg kell említeni, hogy nem mindig következtetések a jegyzetek bibliográfiai leírásai – nyilván eltérő időkben készültek –, és a 357., valamint 358. jegyzetek hiányoznak.

A két kötet tipográfiai szempontból is elsőrangú, Borda Lajos „megrendelői” igényességét, illetve Kiss István ízlését, könyvtervezői tudását, beleélő képességét dicséri. A borító, a kötéstábla és a szennylapok azonos motívuma, a nyugalmat sugárzó színárnyalatok, a hatásos címoldal, a mértéktartó, a szövegre koncentrááló tördelés, a nem hivalkodó címsorok, és főleg az illusztrációs tisztasága, egységes nyomdai reprodukciós színvonala, a kiváló minőségű papír, végül pedig a tekintélyt sugárzó formátum a magyar könyvművészetnek tartalmi és formai szempontok szerint is igen értékes, klasszikussá érett munkájává avatja Berei Farkas András ébresztését.

BUDA ATTILA

Knyigi iz szobranijija knyazej Eszterhazi v moszkovszkih bibliotekah. – Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Der Katalog wurde geschafft von: Karina A. DMITRIJEVA, Nyikolaj N. SUBKOV et alii. Moszkva, 2007. Rudomino, 350 l.

A sárospataki református kollégium könyvei Szovjetunióba vitt részeinek visszaadása után, a magyar könyv-, és könyvtártörténet újabb nyereséget könyvelhet el: megjelent a Kismartomból Moszkvába szállított egykori Esterházy-könyvtár ma is fellelhető 1321 művének katalógusa. Nem tudjuk, hogy ezeket a könyveket a tulajdonos Esterházy család visszakapja-e, csak reménykedni tudunk ebben. Ugyanígy várjuk, hogy a Nyizsnij Novgorodban lévő Kornfeld-könyvtár teljes katalógusáról is számot adhassunk (reméljük néhány hónapon belül megtehetjük). Ahogy a pataki gyűjteménynek is megjelent a katalógusa, a könyvek visszaadása előtt (*Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue. Trofej-nije knyigi iz biblioteki Sarospatakszkovo reformatszkovo kolledzsa (Vengrija) v fondah Nyizsegorodskoj goszudarsztvennoj oblasznoj unyiverszalnoj naucznoj biblioteki. Katalog.* Compiled by E. ZHURAVLEVA, N. ZUBKOV, E. KORKMAZOVA. Moscow, 1997, Rudomino), most is reménykedünk az egykori könyvtár egységének a helyreállításában. A Rudomino Idegennyelvű Könyvtár igazgatónöje, Jekatyerina Genyjeva asszony elkötelezett híve az Oroszországba került európai gyűjtemények darabjai azonosításának. Az esetleges visszaadás természetesen

már nem a könyvtárosokon múlik. Orosz kollégáink komoly munkát fordítanak arra, hogy ezeket a gyűjteményeket rekonstruálják, és az egyes kötetek leírásait katalógusszerűen közreadják. A tudományos kutatás számára ezek a katalógusok kiváló kiindulópontot jelentenek a további állományi részek azonosításához.

Így van ez az Esterházy-könyvtár esetében is. 102 kötetből már tudunk eddig is, hiszen szerepelnek a Rudomino Könyvtár 16. századi német nyelvű könyveinek katalógusában (*Catalogus librorum sedecimi saeculi qui in Totius Rossiae Reipublicae Litterarum Externarum Bibliotheca asservantur*. Curavit N. V. KOTLEREV. *Partis primae, Editio Germanica aucta et emendata libri verba Germanica continentes*. Composuerunt E. A. KORKMAZOVA, A. L. PONOMAREV. Moquae, 1996, Rudomino). A mostani kötetben Karina Dmitrijeva és Nyikolaj Subkov bevezető tanulmánya számos új információval szolgál a kismartoni gyűjtemény sorsát illetően. Esterházy Pál nádor könyvtárát végrendeletileg a kismartoni ferencesekre hagyta. A nádor halála (1713) után azonban nem hajtották végre a végrendeletnek ezt a részét. Ezt nem kell feltétlenül tudnia a moszkvai könyvtárosoknak, így a tanulmányban 1696-os dátum szerepel a könyvek átadására. Esterházy Pál könyveinek egy részét – a katalógust ismerve nem az egész gyűjteményt – 1756-ban adták át a ferenceseknek. 1936-ban szállították vissza a könyveket (ismét nem az összeset) a kismartoni Esterházy kastélyba, ahol szakértő könyvtáros, Johann Harrich elkezdte azok rendezését, feldolgozását. A szovjet csapatok, a kastélyban, ládákból tartott könyveket vitték csak el a helyszínről. Ezekben Esterházy Pál nádor könyveinek egy része volt, és számos, főként 18. századi más kötet (ennél modernebb kiadású, csak elvétve akadt).

A bevezető tanulmány két olyan akcióról is beszámol, amelyek megbontották az elszállított gyűjteményi rész egységét. A könyvek mindkét alkalommal Berlinen át Budapestre kerültek. Az Országos Széchényi Könyvtár 2003-ban visszaadott az Esterházy Privatstiftungen tulajdonába 362 olyan kötetet, amelyeket 1960-tól, vagy 1972-től Keszthelyen őrzött. A két könyv-visszaadási

akciónak most kerültek elő dokumentumai. Sajnos nem készült jegyzék a könyvekről. Az 1756-os katalógus, a Harrich-féle leltár, a mai kismartoni állomány és a most kiadott katalógus segítségével azonban össze lehet állítani a hiányzó könyvek jegyzékét. Ezután lehet kísérletet tenni a könyvek azonosítására részint a moszkvai gyűjteményekben, részint az Országos Széchényi Könyvtárban. Amennyiben az orosz fél visszaadná a könyveket Kismartonba, akkor valóban érdemes lenne a mai magyarországi gyűjteményekben esetlegesen fellelhető Esterházy anyagot is visszaszolgáltatni, vagyis fizikailag is rekonstruálni egy történelmi magyar könyvtárat.

A most Monszkvában a Rudomino Könyvtár és az Esterházy Privatstiftungen közreműködésével kiadott katalógus anyaga sok szempontból szenzációs. Alig ismerünk könyveket az Esterházy Pált megelőző Esterházy-generációk könyvtárából. Most, a tulajdonosi bejegyzések alapján kézbe vehetők Esterházy Miklós nádor, és fiainak kötetei is. Már a Harrich-jegyzék alapján is tudtuk, hogy Oláh Miklós könyveinek egy része Moszkvába került (SZELESTEI NAGY László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Szerk. MÓZES Huba, Bp. 1994. Szent István Társulat, 51–69.) Most további kötetekkel gazdagíthatjuk ezt a képet. Czeglédi Pál, és több református lelkész könyvtára is az Esterházy-könyvtárba került a 17. század közepe táján. Most ezek a kis gyűjtemények is rekonstruálhatóakká váltak. Szenci Molnár Albert eddig csak említésből ismert nyomtatványai is előkerültek a Czeglédi könyvekkel (VÁRÁSHELYI Judit: *Oppenheimi nyomtatványok Szenci molnár Albert esküvőjére*. In: *Summa. Tanulmányok Szelestei Nagy László tiszteletére*. Szerk.: MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, 2007. PPKE. 336–340.).

Az egyes tételek leírásában az orosz kollégák a saját szabályaikat követik, amelyek eltérnek a miénktől. Néha fájó módon. Ilyen például az, hogy az egyetemi disputák kiadásainál (tézisfüzetek) ők csak a praesens nevet tüntetik fel a katalógusban, míg nekünk a respondens, a diák neve az érdekes a hungaricumok kutatásakor. Ez azt jelenti, hogy nekünk ezeket a könyveket

darabonként kézbe kell venni. Már csak azért is, mert a kéziratos bejegyzések olvasása sok gondot okozhatott a magyarországi hely-, és személyneveket nem ismerőknek, tehát ezek alapvető korrekcióra szorulnak. Ugyanígy, sajnos, kimaradt a kötetből (nem értem, miért) a possessorok mutatója. Sajnos az orosz szabályok szerint nem kell a helyneveknél a történeti alakot is feltüntetni, így anakronisztikussá válik a kötet, hiszen Bratislavában nem jelent meg könyv a 17. században, ahogy Košicében, Trnavában, vagy Clujban sem. Ezeknek a városoknak megvan a maga becsületes korabeli neve, ahogy a ma használt becsületes nevük is. Gondolom, mindkettőt illene feltüntetni.

A magyarországi kutatók számára a lényeg az, hogy lehetővé válik Esterházy Pál nádor könyvtárának szinte teljes rekonstrukciója, illetve a könyvtár beillesztése abba a környezetbe, amelynek egyéb részei (kertkultúra, zenei kultúra, építkezések, udvari élet stb.) meglehetősen alaposan ismertek.

MONOK ISTVÁN

Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltató könyvek kapcsán. Szerk.: Jekatyerina Jurjevna GENYIJEVA, KISS Ilona, MONOK István. Bp. 2007. Országos Széchényi Könyvtár, 145 l. – orosz nyelvű kiad.: **Sárospatakszkaja kollekcija i isztorija jejo vozvrascsenyija v Vengriju.** Szbornyik sztatyej. Otvesztvennije redaktori: Jekatyerina Ju. GENYIJEVA, Istvan MONOK. Moszkva, 2008. Rosszpen. 149 l.

Az orosz és a magyar kultúra legutóbbi történelmi találkozásának manifesztumát veheti a kezébe az olvasó a *Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltató könyvek kapcsán* című tanulmánygyűjteménnyel, amely négy intézmény – a Rudomino Állami Idegennyelű Könyvtár, Moszkva; az Állami Területi Lenin Könyvtár, Nyizsnyij Novgorod; a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak és az Országos

Széchényi Könyvtár – együttműködése keretében készült. A kiadvány azoknak a több évtizedig Oroszországban őrzött sárospataki könyveknek ad könyvtörténeti és művelődéstörténeti háttérrel, amelyek – egy ünnepélyes és egy csendes visszafogadási ceremónia, a Magyar Nemzeti Múzeumban, illetve a Pápai és Debreceni Református Kollégiumokban rendezett kiállítás után – 2006. július 16-án végleg visszakerültek a pataki Nagykönyvtár falai közé.

Bár ezek a hányatott sorsú „hadifoglyok” bizonyára a diplomáciatörténetbe is bevonulnak, a bemutatandó kötet érdeme éppen az, hogy – megtartva a diplomáciai dialógust is: lásd rögtön az alcímnek erősen a folyamat pozitív oldalát hangsúlyozó jellegét – végre a szövegek tartalma felől is elkezd olvasni a visszakapott könyveket. Egyszerre valósítja meg tehát a Jekatyerina Jurjevna Genyijeva előszavában megfogalmazott két fő célt: pontosan dokumentálni az elszármazás körülményeit, kiindulópontként szolgálva ezzel a további kutatásoknak a tisztázatlan kérdések megválaszolására (pl. milyen útvonalon jutottak a könyvek végül éppen Nyizsnyij Novgorodba?) és bemutatni a műveket – visszahehelyezve abba a szellemi környezetbe, amelyben születtek, illetve amelyben használták őket. (Ennek szükségességéről beszél Monok István előszavában, ahol az orosz és a közép-kelet európai értelmezési kánonok különbségeire utal.)

Az első két tanulmány a pontos dokumentáció szolgálatában áll: Szentimrei Mihályné a Nagykönyvtár rövid történetét adja, Lukácsi Anna ismertetője pedig az elszármazott könyvek útjáról szól. (A sors iróniája, hogy éppen egy orosz tiszt jóvoltából nem prédálódott el a Patakon maradt gyűjtemény, míg az elővigyázatosságból Budapestre, banki trezorokba került anyag 1946 februárjában már Nyizsnyij Novgorodban volt ...)

A következő öt írás a fent említett öröndetes új(ra) értelmezési folyamat kezdeteként aposztrofálható, s nagyjából a bennük tárgyalt művek keletkezési ideje szerinti sorrendben következőve mutatnak be egyes darabokat a 146 hazatért nyomtatvány és kézirat közül. (A tanulmányok elkészülésének gyorsasága mutatja, hogy mennyire ugrásra készen várta a magyar tudomá-

nyosság ezeket a több mint fél évszázadig nélkülözött könyveket!)

Az ősnymotatványok közül Thomas Fremperger 1500 körül, Kölnben, Ludwig von Reuchen által nyomtatott *Historia translationis tunicae Jesu Christi ...* című munkájáról ír W. Salgó Ágnes. Tanulmányában bemutatja az ebből az egy kiadásból ismert latin nyelvű legendát, annak könyv- és nyomdászattörténeti vonatkozásait, valamint elhelyezi a Fremperger által leírt történetet az Árpád-kori magyar történelem eseményei között. W. Salgó Ágnes rámutat, hogy a mű nyomtatásának idején az oltáriszentség tisztelésére bevezetett új liturgikus ünnep, az úrnappa legitímációjában is szerepet játszhatott a kiadvány. A tanulmány külön kuriózuma, hogy a szerző a Magyarországon immár két példányban megtalálható ősnymotatvány (az OSzK őrzi a másikat) egyetlen fellelhető kéziratát (szintén az OSzK-ban őzik) megvizsgálva felteszi, hogy esetleg Fremperger-autográf, ám ennek bizonyítása további kutatást igényel. (A tunika Budáról Kölnbe való átvitelének története egyidejűleg megjelent faksimile kiadásban is: FREMPERGER, Thomas: *Historia translationis tunicae Jesu Christi. Az 1500 körül Ludwig von Reuchen kölni nyomdájában megjelent ősnymotatvány és a mű korabeli kéziratának hasonmása*. W. SALGÓ Ágnes tanulmányával. Bp. 2007. OSzK – Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára.)

Bánfi Szilvia az elsők között vizsgálta viszszerkerülése óta Károlyi Péter váradai prédikátor *Az eg igaz Istenreol ...* (Debrecen, 1570. Komlós András) című, az RMNy által eddig feltételezett, de példányból nem ismert munkáját. A hat polemikus hangvételű prédikációt tartalmazó, egyetlen példányban fennmaradt nyomtatványban Károlyi utal egy bibliográfiailag ismeretlen nyomtatott unitárius gúnyíratra, amelynek feltehetően Basilius István a szerzője. A kötetet, szerencsére, annak ellenére visszakaptuk, hogy nem is szerepel az orosz könyvtárosok által gondosan összeállított „Pataki katalógusban”. (*Trofejnye knyigi iz bibliotyeke Sarospatakszkovo reformatszkovo kolledzsa (Vengrija) v fondah Nyizsegorodskoj goszudarszvennoj oblasztnoj unyiverszalnoj na-*

ucsnaj bibliotyeke. Katalog. Soszt. E. V. ZSURAVLEVA, N. N. ZUBKOV, E. A. KORKMAZOVA. Moszkva, 1997.) Károlyinak ezt a művét eddig töredékesen, egy 19. századi kézirat másolat révén ismerte csak a szakirodalom. Az unitáriusok és reformátusok közt zajló sajtópolémiaikról alkotott képünk árnyalásának igényével készült tanulmány a nyomtatvány elő- és utószavából (szövegközlés a tanulmány végén) kimutatja a mű pontos keletkezési idejét, valamint nyomdászattörténeti megközelítésben tárgyalja az 1570-es év hitvitáinak hátterét, különös tekintettel Hel-tai kolozsvári officinájának unitárius „meghódítására”.

Talán az egész kiszabadított kollekciónál jobban várt darabjáról: Balassi Bálint *Füves kertcskéjének* első és egyetlen példányban fennmaradt krakkói kiadásáról értekezik Kőszeghy Péter. (Ennek is szinte azonnal megjelent faksimile kiadása: *Beteg lelkeknek való füves kertcske*. Az 1572-ben, Krakkóban megjelent kiadás szövege. [Bock Mihály által szerzettetett németől] [ford.] BALASSI Bálint [sajtó alá rendezte KŐSZEGHY Péter]. [Bp.], 2006. Balassi.) A még Balassi életében napvilágot látott kiadás unikális példányának ismeretében tudta Kőszeghy elvégezni azt a textológiai összehasonlító munkát, amelynek eredményeként felvázolhatta az ismert magyar nyelvű *Füves kertcske*-kiadások (Krakkó, 1572, Sempte, 1577, Bártfa, 1580, Detrekő, 1584, Debrecen, 1593 – ez is a pataki gyűjtemény frissen hazakerült része!) stemmáját. A tanulmány szerzője a korábbi szakirodalommal (Eckhardt Sándor, Szentmártoni Szabó Géza, Szelestei Nagy László) dialógusban, a beható szövegvizsgálatból vett belső és külső érvekkel egyaránt bizonyítja, hogy a Nürnbergből frissen hazatért, német nyelvben megfelelően járatos Balassi és a teológus-tanító Bornemisza „összemunkálkodásából” jött létre a fordítás, ami tekinthető Balassi poétika-tankönyvének is. Úgy tűnik azonban, nem tisztázható megnyugtatóan, hogy Balassinak mennyi köze lehetett a későbbi kiadásokhoz: Kőszeghy csak annyit állapít meg, hogy az 1577-es és 1584-es kiadások bizonyosan egyedül Bornemisza munkái. (A könyv az Ecsedi Báthory-kutatásnak is szolgált érdekességet: a példány-

ban található Ecsedi Báthory Istvántól származó marginálisok összevethetők a Meditációkkal és Sebastian Münster 1546-os, Bázelen kiadott bibliafordítása Báthory által megjegyzetelt példányának bejegyzéseivel is.)

A korábban elkezdett munkát (MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*. Mutatók: ZVARA Edina. Szeged, 1996. Scriptum.) folytatja Monok István, amikor a most visszakapott, egykor a Rákócziak által birtokolt bibliák kapcsán a használat felől közelítve tárgyalja a Rákóczi családnak a szentírásához fűződő viszonyát. Tanulmányából áttekintést nyerünk mind a tágabb, mind a fejedelmi család könyvtárápító tevékenységéről, ezen belül a különböző biblia-kiadások, kommentárok használati szokásairól. (Például a koruk folytán tekintélyt képviselő ösnyomtatványoknak a hitvitákban betöltött szerepéről.) Az I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna által olvasott, hanau és vizsolyi bibliák, amelyekbe a possessorok saját kezükkel írták bele az olvasás körülményeire vonatkozó megjegyzéseiket, kiegészítik eddigi ismereteinket mind utazásaikról, mind kegyességük fejlődéséről. Mivel pedig a fejedelmi könyvtár az udvarban forgó teológusok, pedagógusok és diákok számára is hozzáférhető volt, ennek még töredékes felvázolása is nagyban segíti a kutatókat, hogy egy-egy korabeli mű szövegforrásait megtalálhassák. (A tanulmány bővebb változata: MONOK István: *A bibliás Rákócziak*. Fotó: HAPÁK József. Utószó: DIENES Dénes. [Bp.] 2006. Kossuth.)

Pavercsik Ilona – ezentúl a téma további kutatásának kiindulópontjaként szolgáló – tanulmányában („A sárospataki könyvtár értékes töredékeiről”) filológusi alapossggal mutat be 15, egykor Sárospatakon őrzött, *RMK*-gyűjtőkörbe tartozó töredéket. (Ezek zömét a múlt század elején kötéstáblákból áztatta ki Harsányi István könyvtáros.) Pavercsik Ilona szerint minden bizonnyal a töredékes jelleg az oka, hogy az általunk ismert pataki töredékek közül mindössze csak öt került vissza 2006 tavaszán, hiszen ezek valószínűleg nem is voltak úgy nyilvántartva, mint terjedelmesebb társaik; nem volt leltári számuk és nem szerepelnek az elhurcolt könyvek fent említett katalógusában sem. Tanulmányá-

ban a szerző a legújabb bibliográfiai, nyomdászati- és művelődéstörténeti ismereteket felhasználva, műfajcsoportokra osztva tárgyalja az egyes töredékeket (kalendáriumok, verses szépirodalmi művek (históriák) és vallásos tárgyú művek), úgy, hogy a vissza nem került darabok esetében is tesz a korábbi szakirodalmat kiegészítő, a további kutatásoknak irányt szabó megállapításokat.

A tanulmánykötet utolsó dolgozatában Kiss Endre József ismerteti röviden azt a nyolc kötetet, amelyek részei Kazinczy Ferenc 1807-ben a pataki könyvtárnak adományozott könyvgyűjteményének. Az itt szereplő, Kazinczy-kódexként elnevezett kolligátum azonban nem három ösnyomtatványból áll, hanem két kéziratot és egy ösnyomtatványt tartalmaz. (Az ösnyomtatvány Fremperger fentebb említett műve.)

Itt kell megjegyeznünk, hogy – bár ez természetesen nem von le az értékéből – a nyomda ördöge, vagy a kiadás gyorsaságára való törekvés bizony nyomot hagyott sajtóhibák és elírások formájában az egész tanulmányköteten. Példaként csak kettőt említünk: Igor Szavolszkijnak, az Orosz Föderáció nagykövetének a 7. oldalon közzétett köszöntésében, amely az első az összes preliminária közül, s mint ilyen azonnal szembetűnik, a negyedik sorban o helyett [] szerepel. Ennél is szembetűnőbb, hovatovább mulatságosabb, hogy Kőszeghy Péter szerzőségéről csupán a tartalomjegyzékből értesülhetünk, ugyanis tanulmánya elején Balassi Bálint neve díszel, ami nyilvánvalóan a címből csúszott át a szerző nevének helyére. (Vagy Kőszeghy Péter újabban szándékosan Balassi Bálint írói álnevével publikál ...)

Összefoglalásként mindenestre elmondható, hogy a *Translatio librorum* mindenképp mérföldkő a visszakértült sárospataki könyvekről való tudományos diskurzusban, hiszen irányt mutat a további munkához. További munka pedig mind diplomáciai vonalon, mind könyvtárközi együttműködésben lesz bőven, hiszen az ún. Sárospatak-folyamat nem állt meg, folytatódik, s csak remélhetjük, hogy ennek keretében újabb, Oroszországban található magyar nemzeti kincsek lesznek ismét hozzáférhetőek. Maga a tanulmánykö-

tet, a visszaadási folyamathoz kapcsolódó sok egyéb adat, valamint a még visszavárt könyvek listája pedig megtalálható elektronikus formában is a <http://mek.oszk.hu/sarospatak> címen.

VARGA BERNADETT

Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris in the collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue.

Compiled by T. ANDREEVA, N. GOLUBEVA, L. MI-SHINA. Nizhny Novgorod, 2007. DEKOM, 99 l.

A possessor-kutatás, a régi könyvtárak rekonstrukciója több évtizede a könyv-, művelődés- és olvasmánytörténeti kutatások középpontjában áll. A számos könyv és tanulmány közül kiemelkednek az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (főszerk. KESERŰ Bálint) és *A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai* (főszerk. MONOK István) című sorozatok, valamint a *Bibliotheca Eruditionis*-adatbázis (<http://www.eruditio.hu>). A 20. századi könyvtárak történetének feltárása legalább olyan izgalmas és nehéz feladat, mint a több évszázaddal ezelőtti könyvtáraké. Az elveszettnek hitt sárospataki könyvek megtalálásához Nyizsnyij Novgorodban, majd az eredeti helyükre való visszajuttatáshoz a könyvtárosokon és könyvtörténészekon kívül tudósok, politikusok (diplomáták) erőfeszítései kellettek. Az eredményről, az újabb kutatások elindulásáról külön tanulmánykötet tanúskodik (*Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatót könyvek kapcsán*). Szerk. Jekatyerina Jurjevna GENYIJEVA, KISS Ilona, MONOK István. Bp. 2007. OSZK). Az Országos Széchényi Könyvtár, a moszkvai Rudomino Állami Idegen Nyelvű Könyvtár és a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Tudományos Könyvtár munkatársai folytatják kultúr-diplomáciai szolgálatukat. Az együttműködés újabb, öröndetes eredményét jelenti az ún. Kornfeld-könyvtár 74 régi könyvéről készült katalógus.

A haránt alakú, több színnyomással orosz és angol nyelven készült, reprezentatív kötet a Nyizsnyij Novgorod-i könyvtárban található, Kornfeld

Móric ex libriseit tartalmazó könyvekről ad hírt. Az orosz igazgatónő, Natalia Kuznyetszova bevezetőjében a Kornfeld-ex libris feliratát idézve – „Breve est tempus” (Rövid az idő) – a múlt időben az értelmes tettek és találkozások (együttműködések) fontosságáról szól. A katalógus lehetővé teszi, hogy a Kornfeld-könyvek újra a világ kulturális örökségének részévé és a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé váljanak. Monok István, az OSZK főigazgatója előszavában köszönetet mond az orosz könyvtárosoknak azért, hogy olyan gondosan ápolták, megőrizték és hozzáférhetővé tették a magyar kulturális örökség e fontos részét: a magyar történelmet, jogot, prédikációkat, Biblia-fordításokat, kegyességi irodalmat tartalmazó könyveket, többnyelvű szótárakat. Távolabbi célként a Kornfeld-gyűjtemény teljes katalógusának elkészítését jelöli meg. A 74 Kornfeld-könyv közül a 16. században nyomtattak 22-öt, a 17. században 41-et, a 18. században pedig 11-et. A könyvek kötési és kézírásos bejegyzései különösen értékesek.

V. Ecsedy Judit Kornfeld Móricról írt érdekesítő tanulmánya nyomán megismerhetjük egy 20. századi mecénás sokoldalú életét. A könyvgyűjtő báró Kornfeld Móric (1882–1967) jogot végzett. Jogi és gazdasági szakemberként több magyar nagyvállalatot igazgatott, ipari és gazdasági témákról cikkeket írt. A Tolna megyei Iregen mintagazdaságot hozott létre. „Nagy megrázkódtatás volt számára az 1919-es proletárdiktatúra. Annak, hogy 1925-ben feleségével együtt katolizált, döntő része volt a Tanácsköztársaság alatti tapasztalatainak, de mélyen vallásos meggyőződésének is” (19.). A II. zsidótörvény (1939) miatt, amely őt és családját is érintette, végül el kellett hagynia Magyarországot. Portugália és Svájc után 1947-ben az Egyesült Államokban telepedett le. Kornfeld Móric apjától, a budapesti tőzsde felvirágoztatásában döntő szerepet játszó Kornfeld Zsigmondtól (1852–1909) örökölte irodalmi és filozófiai érdeklődését. Mecénási tevékenységébe tartozott pl. a Magyar Tudományos Akadémián tett alapítványa, folyóiratok, köztük a *Nyugat* támogatása, orvosi ösztöndíj alapítása. Budapesti bérelt házában és az iregi

kastélyban hozta létre műgyűjteményét és több, mint 10 000 kötetes könyvtárát, amelyben ösnyomatványokat és mintegy 500 kötetből álló hungarika-gyűjteményt őrzött. A könyvekbe ex librist ragasztott, amelyen a családi címer és a jelmondat („Breve est tempus”) látható. A Kornfeld Móric önéletrajzi töredéke nyomán készült összefoglalás segít abban, hogy egy pillanatra visszahelyezkedhessünk a múltba. Láthatjuk az iregi kastélyt, amelyben a banki és gazdasági élet vezetői mellett a szellemi és kulturális élet képviselői is gyakran megfordultak. A földszinti könyvtárszobában, a gondosan bekötött könyvek között gyakran tartózkodott Kornfeld Móric, aki az ex libris aljára feljegyezte a könyv olvasásának évét és hónapját. A polcsorokat függönnyel takartatta el, amelyet csak a legbizalmasabb barátok jelenlétében húztak el. A könyvtárnak és a műgyűjteménynek nagy része ma már nem található. A legértékesebb festményeket, tárgyakat és a régi magyar könyveket Kornfeld a háború alatt ládába csomagoltatta, és bankokban próbálta biztonságba helyezni. 1944 májusában leltár készült róluk, majd „egy részüket a németek elkobzott zsidó vagyonként Nyugatra vitték, más részük pedig az akkori Szovjetunióba, Nyizsnyij Novgorodba került, köztük a hungarika-gyűjtemény bizonyos része” (21.).

A kötet második része a régi magyar irodalom kutatóinak különös gyönyörűséget szerezhet. Néhány a 74 kötet szerzői, illetve művei közül: Bibliafordítások (*RMNy* 16, 584; *RMK* I. 970, 1324), Bornemisza Péter (*RMNy* 433), Félegyházi Tamás (*RMNy* 454), Heltai Gáspár (*RMNy* 360), Lépes Bálint (*RMNy* 1119), Melius Juhász Péter (*RMNy* 279), Pázmány Péter (*RMNy* 961, 1059, 1293), Pesti Gábor (*RMNy* 103), Pécsi Lukács (*RMNy* 698, 670, 727), Sóvári Soós Kristóf (*RMNy* 873), Szenci Molnár Albert (*RMNy* 1239, 2099; *RMK* I. 1749), Telegdi Miklós (*RMNy* 374, 496), Werbőczy István (*RMNy* 307, két példányban), Zrínyi Miklós (*RMNy* 2360; *RMK* I. 1710). V. Ecsedy Judit segítségével gondos bibliográfiai leírás készült a kötetekről. Az egyes tételek ábcérendben, külön lapon kapnak helyet, amelyen a címlap-fotó mellett a szerző, cím, helynév, nyomda, év, terjedelem és formátum leír-

sa szerepel. A szerzők külön sorban tüntetik fel a jelenlegi, Nyizsnyij Novgorod-i jelzetet és az *RMK*-, *RMNy*- vagy Petrik-számot. A további kutatásokat segíti a „Kornfeld, Index [szám]”, ill. a „Kornfeld, Index ms” megadása. A Kornfeld-könyvtár egy részének a katalógusa ugyanis megjelent nyomtatásban (*Bibliotheca Maurittii baronis Kornfeld. Index librorum Hungaricorum*. Bp. 1913. Franklin ny.), és az OSzK őrzi a katalógus azon példányát, amelybe kézírással bevezették az 1913 utáni beszerzéseket is (a most megjelent katalógusban a „Kornfeld, Index ms” megjegyzés utal erre a tényre). A Nyizsnyij Novgorod-i Kornfeld-katalógust a szerzők, nyomdahelyek és nyomdászok, valamint a nyelvek mutatója zárja.

Nyizsnyij Novgorodban 2007-ben, egy Balassi-est alkalmából, megnézhettem a könyvtárban kiállított Kornfeld-könyveket. Feltűnt, hogy három olyan kötet is szerepel a kötetek között, amelyek valaha megvoltak a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárban is, tehát Podmaniczky Géza (1839–1923) és felesége, Degenfeld-Schomberg Berta (1843–1928) gyűjteményében. Ez a mintegy 27 000 kötetet számláló főúri gyűjtemény, a tulajdonosok halála után, az eredeti bútorokkal együtt, ajándékozás révén került 1929-ben az evangélikus egyház tulajdonába. (Jelenleg az Evangélikus Országos Könyvtár védett különgyűjteménye.) A könyvtár 1930-as átvételekor kiderült, hogy számos ritkaság, több mint ezerkétszáz kötet hiányzik. A Podmaniczky–Degenfeld-örökös és az evangélikus egyház magánnyomozást indított, amelynek során világossá vált, hogy a hiányzó könyvek egy részét az örökös tudta nélkül, még a Kiskartalról Budapestre való felszállítás előtt eladogatta az egyik rokon budapesti antikváriumokban (előtte gondosan eltávolította a beragasztott Podmaniczky–Degenfeld ex libriseket és a címkékre írt leltári számokat). Az eladott könyvek nagy részét (köztük 31 ösnyomatványt!) megtalálták az antikváriumok raktáraiban. Mintegy 60 kötet azonban nem kerülhetett vissza a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárba, ugyanis az antikváriusok időközben már eladták őket. (A könyvek listája a készülő könyvtártörténetben fog megjelenni.) Így pl. Ransch-

burg Gusztáv antikváriuma adta el a következő köteteket:

1. Bornemisza Péter: *Ördögi kisirtetekről...* Sempte, 1578. (RMNy 433);

2. Beythe István: *Eztendő által...* Németújvár, 1584. (RMNy 553);

3. *Evangéliumok és epistolák*. Lőcse, 1639. (RMNy 1774).

Vajon véletlennek tekinthető-e, hogy a Kornfeld-katalógusban ugyanezek a ritka könyvek (10, 11, 21. sz.) szintén megtalálhatóak?

Az 1930-as nyomozati jelentés szerint „a magánosok részére továbbadott könyvek vevőit a [Ranschburg]-cég részben nem tudja, részben pedig azért nem hajlandó közölni, mert a nevek között olyan főúri és magas társadalmi állású egyének szerepelnek, akiknek a nevét a cég reputációja érdekében nem közölheti” (l. a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár irattára). Nem zárható ki, hogy a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárból származó fenti három (vagy még több?) könyvet éppen Kornfeld Móric vásárolta meg jóhiszeműen a Ranschburg-antikváriumtól. A Nyizsnyij Novgorod-i katalógus szerint ugyanis a felsorolt kötetek (10, 11, 21. sz.) az 1913-as nyomtatott

Kornfeld-katalógusban még nem szerepeltek, tehát későbbi, 1913 utáni beszerzéseknek minősülnek. A feltételezést erősítheti, hogy a Kornfeld-katalógus fotója szerint (21. sz.) az *Evangéliumok és epistolák* címlapján mintha a Koncz-név lenne kiolvasható. Szabó Károly az egyetlen fellelhető példány (RMK I. 696, RMK II. 540) tulajdonosáról a következőt jegyezte be: „Koncz József m.-vásárhelyi ref. tanárnál”. A Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár RMK-példánya szerint ez az 1639-es lőcsei nyomtatvány Koncz Józseftől, vétel útján, a kiskartali könyvtárba került. Ha a Nyizsnyij Novgorod-i példány valóban Koncz Józsefé volt, akkor a Kornfeld-könyvtárban tovább kell keresnünk a hajdanán antikváriumokban eladogatott Podmaniczky–Degenfeld-féle kiskartali könyvek egy részét.

A könyvek vándorújtját kutatva jelentős diplomáciai és könyvtörténeti eseménynek tarthatjuk a Kornfeld-féle könyvek kiadott katalógusát. Köszönet érte mindazoknak, akik előmozdították a könyvek megtalálását, azonosítását és a katalógus megjelentetését.

H. HUBERT GABRIELLA

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségükhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kéziratához kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

124. ÉVFOLYAM 2008. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Telefonközpont: 279-2760
Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>
(Keresés: Magyar Könyvszemle)
Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

TARTALOM

<i>Ekler Péter</i> : Adalékok a corvinák történetéhez II. Görög szerzők latin fordításai	233
<i>Rozsondai Marianne</i> : A Münchenben őrzött corvina-kötésekről	246
<i>Monok István</i> : A Bibliotheca Corviniana és a nyomtatott könyvek	256
<i>Viskolcz Noémi</i> : Corvinák Bécsben a 16–18. században	272
<i>Hegy Ádám</i> : A bázeli egyetem ismeretlen magyar vonatkozású egylevelés nyomtatványai	292

KÖZLEMÉNYEK

<i>Varga András</i> : A Tótfalusi-szakácskönyv forrása	312
<i>Maczák Ibolya</i> : Adalékok Dobai Székely Sámuel forrásgyűjtő tevékenységéhez	319
<i>Dörnyei Sándor</i> : Az Orvosi Tár előfizetői	324

FIGYELŐ

<i>Monok István</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár Corvina-programja	330
<i>Zsupán Edina</i> : A wolfenbütteli corvinák kutatásáról	333
<i>Farbaky Péter</i> : Beszámoló a firenzei Villa I Tatti – The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies „Itália és Magyarország – humanizmus és kora reneszánsz” konferenciájáról	339
<i>Véber János</i> : Négyeszer a reneszánszról – A Reneszánsz Év 2008 kiállításainak katalógusai	342

SZEMLE

Martellini, Manuela: Antonio Bonfini. Un umanista alla corte di Mattia Corvino. Viterbo, 2007. (<i>Lázár István Dávid</i>)	353
A Mediciek fénykora. Élet és művészet a reneszánsz Firenzében. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban, Budapest, 2008. január 24–május 18. Katalógus. Szerk.: Monica Bietti, Annamaria Giusti, Tátrai Vilmos. Bp. 2008. (<i>Géczi János</i>)	354
Mátyás király. Magyarország a reneszánsz hajnalán. Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 2008. május 20–június 21. Katalógus. Szerk.: Bibor Máté János. Bp. 2008. (<i>Földesi Ferenc</i>)	355
Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. Hrsg. von Claudia Fabian, Edina Zsupán. Bp. 2008. (<i>Pajorin Klára</i>)	358
Visser, Arnould Silvester Quartus: Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism. Leiden, 2005. (<i>Almási Gábor</i>)	360
Cognition and Book. Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period. Ed. By Karl E. Emenkel, Wolfgang Neuber. Leiden–Boston, 2005. (<i>Monok István</i>)	362
Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700. Hrsg. von Anna Ohlidal, Stefan Samerski. Stuttgart, 2006. (<i>Monok István</i>)	367
Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Hungarian students in England and Scotland 1526–1789. Bp. 2005. (<i>Bozzay Réka</i>)	370
Egy magyar polgár. Ráth György és munkássága. Szerk. Horváth Hilda. Bp. 2006. (<i>Marosi Ernő</i>)	371

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Ekler, Péter</i> : Contributions à l'histoire des corvinas. II. Traductions latines des auteurs grecs	233
<i>Rozsondai, Marianne</i> : Des reliures de corvina conservées à Munich	246
<i>Monok, István</i> : La Bibliotheca Corviniana et les livres imprimés	256
<i>Viskolcz, Noémi</i> : Corvinas à Vienne aux 16 ^e –18 ^e siècles	272
<i>Hegyí, Ádám</i> : Les imprimés d'une feuille de l'Université de Bâle relatifs à la Hongrie, jusqu'ici inconnus	292

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Varga, András</i> : La source du livre de cuisine de Tótfalusi	312
<i>Maczák, Ibolya</i> : L'activité de collection de sources de Sámuel Dobai Székely	319
<i>Dörnyei, Sándor</i> : Les abonnés de 'Orvosi Tár' (Bulletin Médical)	324

CHRONIQUE

<i>Monok, István</i> : Le programme Corvina de la Bibliothèque Nationale Széchényi	330
<i>Zsupán, Edina</i> : De la recherche des corvinas à Wolfenbüttel	333
<i>Farbaky, Péter</i> : Compte-rendu de la conférence scientifique 'L'Italie et la Hongrie – Humanisme et Renaissance Prématurée' – organisée par Villa I Tatti de Florence – The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies	339
<i>Véber, János</i> : De la Renaissance à quatre reprises – Catalogues des expositions de l'Année de la Renaissance 2008	342

REVUE

Martellini, Manuela: Antonio Bonfini. Un umanista alla corte di Mattia Corvino. Viterbo, 2007. (<i>Lázár, István Dávid</i>)	353
L'Age d'Or des Medicis. Vie et art à Florence à la Renaissance. Exposition au Musée des Beaux-Arts. Budapest, 24 janvier–18 mai 2008. Catalogue. Réd.: Monica Bietti, Annamaria Giusti, Vilmos Tátrai. Bp. 2008. (<i>Géczi, János</i>)	354
Le roi Matthias. La Hongrie à l'aube de la Renaissance. Exposition dans la Bibliothèque Universitaire de l'Université Loránd Eötvös, 20 mai–21 juin 2008. Catalogue. Réd. Máté János Bibor. Bp. 2008. (<i>Földesi, Ferenc</i>)	355
Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. Hrsg. von Claudia Fabian, Edina Zsupán. Bp. 2008. (<i>Pajorin, Klára</i>)	358
Visser, Arnould Silvester Quartus: Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism. Leiden, 2005. (<i>Almási, Gábor</i>)	360
Cognition and Book. Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period. Ed. By Karl E. Emenkel, Wolfgang Neuber. Leiden–Boston, 2005. (<i>Monok, István</i>)	362
Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700. Hrsg. Von Anna Ohlidal, Stefan Samerski. Stuttgart, 2006. (<i>Monok, István</i>)	367
Gömöri, György: Étudiants de Hongrie aux universités d'Angleterre et d'Écosse. 1526–1789. Hungarian students in England and Scotland 1526–1789. Bp. 2005. (<i>Bozzay, Réka</i>)	370
Un bourgeois hongrois. György Ráth et son activité. Réd. Hilda Horváth. Bp. 2006. (<i>Marosi, Ernő</i>)	371

EKLER PÉTER

Adalékok a corvinák történetéhez II.

*Görög szerzők latin fordításai**

A corvinákhoz kapcsolódó kutatások az utóbbi években számos fontos és alapvető eredményt hoztak. A vizsgálatokhoz szükséges kiindulási alapot a folyamatosan bővülő corvina-portál jelenti.¹ A honlapon egyre több corvina válik teljes terjedelmében elérhetővé a (nemzetközi) tudományosság számára. A „végiqlapozható” kincsek hozzáférhetőbbé, a rájuk épített kutatások ellenőrizhetőbbé váltak.

Nemzetközi együttműködések formájában folynak az egyes külföldi gyűjteményekben őrzött corvinák minden szempontra kiterjedő, alapos és friss feltárásai. Új kodikológiai leírások születtek: a Münchenben őrzött corvinák katalógusának megjelenése a corvina-kutatás új korszakát jelenti.² 2009-ben fognak megjelenni a Wolfenbüttelben őrzött corvinák, illetve a görög nyelvű corvinák katalógusai. Konkrét területekre koncentrálnak tartalmi kérdésekben komoly tanulmányok születtek, hosszú távú kutatómunkák folynak, PhD-értekezések készültek/készülnek el.³

* Jelen tanulmány a „Mathias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne” című konferencián (Párizs, 2007. november 15–17.) elhangzott előadás (Die Bibliotheca Corviniana. Lateinische Übersetzungen griechischer Autoren) bővített változata. Tanulmányunkkal az *Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák* című (= Magyar Könyvszemle 2007. 265–277.) korábbi írásunkhoz kívánunk kapcsolódni.

¹ www.corvina.oszk.hu

² FABIAN, CLAUDIA–ZSUPÁN, EDINA (szerk.): *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Bp. 2008. /Bavarica et Hungarica I. – Supplementum Corvinianum I./

³ Zsupán Edina a németországi gyűjteményekben fellelhető corvinák teljes körű kodikológiai feltárását és leírását végzi, Németh András pedig a görög nyelvű corvinák behatóbb tanulmányozásával foglalkozik. PÓCS Dániel: Mátyás király hatalmi reprezentációja és Firenze az 1480-as években. A Didymus-corvina címlapjának értelmezése és a kódex helye a királyi könyvtár tematikájában. PhD-értekezés. Témavezető: Tátrai Vilmos. Bp. 2003. PÓCS, Dániel: *Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus*. = Acta Historiae Artium 1999–2000. 63–212. Jelen sorok szerzőjének 2008 novemberében elkészült PhD-értekezése (EKLER Péter: Georgius Trapezuntius és Magyarország. Trapezuntius nyelvani kompendiuma Priscianus *Institutionese* alapján. Témavezető Madas Edit) kiindulási pontjaként az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 428 jelzetű corvinája szolgált. MIKÓ Árpád tanulmányában alapos áttekintést nyújt a további eredményekről: *A Corvinák és a magyar akadémia. A Bibliotheca Corvina történetének nyitott kérdéseihez*. = Művészettörténeti Értesítő 2007. 107–114.

Jelen tanulmány a görög szerzők latin fordításait tartalmazó corvinák egy részének elemzésére vállalkozik. Fennmaradt corvináink negyede tartalmaz klasszikus görög, patrisztikus vagy bizánci szerzőtől származó szöveget latin fordításban.⁴ Közel 60 kódexben 46 szerző majdnem 100 műve olvasható 32 ókori, középkori vagy humanista tudós fordításában. A latin változatok a szövegfordítási technika különböző módszereit tükrözik (Szent Jeromos, Rufinus, Leonardo Bruni stb.). A fordítások többsége a 15. századból származik. Írásunk az Ambrogio Traversari, Georgius Trapezuntius, Leonardo Bruni, Marsilio Ficino, Pier Candido Decembrio, Theodórosz Gázész, Niccolò Perotti, Ióánnész Argüropulosz és Christoforo Persona által latinra átültetett szövegek elkészülésének körülményeit és minőségét kívánja súlyozni, ismertetni.⁵

⁴ A hiteles, létező corvinák számára vonatkozóan Madas Edit összefoglaló táblázatát vettük alapul, amely a következő megfontolásra épült: „hiteles corvinának” a közvélekedés ma azokat a köteteket tartja, amelyeket a Csapodi házaspár a *Bibliotheca Corviniana* legutolsó kiadásába (CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1990.) felvett (216 tétel). Szó sincs azonban arról, hogy ezek a könyvek mind Mátyás egykori humanista könyvtárába tartoztak volna. Mi tehát a „hiteles corvina”? A fogalmat nem lehet megnyugtatóan meghatározni, annyi-féle kapcsolatban állnak (vagy nem állnak) a képes albumban felsorolt könyvek Mátyás király és trónutódai humanista könyvtárával. Azért tehát, hogy ne kelljen minden kötet helyét mindig újra tisztázni, illetve azon vitatkozni, hogy egyáltalán corvina-e vagy sem, érdemes őket a Mátyáshoz vagy más személyekhez kötődő kapcsolatuk alapján csoportokba sorolni. A csoportosítás alapját CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and stock* (Bp. 1973.) 486–489. lapjain található lista jelenti, ezt azonban Madas Edit jelentősen kibővítette és pontosította. Táblázatában a következő kategóriák szerepelnek: (1) Mátyás könyvei (1–154.), (2) a királyi kápolna könyvei (155–157.), (3) Mátyás által megrendelt kódexek, amelyek II. Ulászló trónra lépte után készültek el, és kerültek a könyvtárba (158–165.), (4) Mátyás által megrendelt kódexek, amelyek halála miatt Itáliában maradtak (166–175.), (5) kéziratok, amelyeket Mátyás uralkodása alatt kezdtek el másolni, de halála után nem kerültek a királyi könyvtárba (176–177.), (6) görög kéziratok, amelyek valószínűleg nem képezték a Corvina részét (178–191.), (7) Beatrix királyné könyvei (192–200.), (8) a Mátyás által másoknak ajándékozott kötetek (201–204.), (9) vitatott kötetek (205–209.), (10) kódexek és nyomtatott könyvek, amelyek II. Ulászló trónra lépte után kerültek a könyvtárba (210–217.), (11) kötetek, amelyek nem tekinthetők corvinának (218–221.), vö. MADAS, Edit: *La Bibliotheca Corviniana et „les corvinas authentiques”*. In: *De Bibliotheca Corviniana. Mathias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne*. Bp. 2008. /Supplementum Corvinianum II./ [Megjelenés alatt.]

⁵ A magyarországi humanizmus egyik meghatározó alakja, Antonio Bonfini fordítási technikájára vonatkozóan meg kell említeni BOLONYAI Gábor eredményeit: „Izzadságcseppek Orpheus homlokán» – Antonio Bonfini Hermogenés-fordítása.” Előadás Szegeden 2006 decemberében.; Uő: „The Philostratos Corvina: Text and Image.” Előadás Budapesten 2006 decemberében (CEU Hellenic Colloquia 7.); Uő: *Philostratos szofisztái – Bonfini fordításában*. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk. DÉRI Balázs. Bp. 2008. 41–52.

*A bizánci humanisták jelentősége a 15. század fordítási tevékenységében*⁶

A (klasszikus) görög auktorok műveinek megismerésében fontos előrelépést jelentettek latin fordításaik. A bizánci tudósok 14–15. századi beáramlása (elsősorban Itáliába) komoly lökést adott a szövegfordítási gyakorlatnak. Nyelvtudásukkal és a magukkal menekített kéziratokkal oroszlánrészük volt a görög nyelvtudás elterjesztésében, a szövegek lefordításában és hozzáférhetővé tételében. Első kiemelkedő képviselőjük Manuél Khrüszolorasz (kb. 1350–1415) volt. A 15. század folyamán különböző hullámokban újabb görög emigránsok jelentek meg Itáliában, akik tanárként, fordítóként, kódexmásolóként komoly tevékenységet fejtettek ki: Argüropulosz, Trapezuntius, Gázész, Bésszarión, Andronikosz Kallisztosz, Niccolò Leonico Tomeo stb.⁷

Bésszarión bíboros (1403–1472) komoly kéziratgyűjteménnyel rendelkezett, a Trapezuntius, Gázész, Niccolò Perotti által használt görög kéziratok általában az ő könyvtárából származtak.⁸ A bíboros 1468-ban könyvtárát a velencei köztársaságra hagyta. A bibliotéka a korabeli Európa egyik legnagyobb magánkönyvtára volt, görög kódexekben pedig a leggazdagabb.⁹ A bizánci tudósok által képviselt tudományosságra, a Palaiologosz-reneszánsz kutatási módszereire nagy szüksége volt az itáliai humanistáknak. A Nyugatra beáramló kéziratok új fordítói szellemiséget hoztak a szövegfordítás területén is: a szaktudományok, morálfilozófia,

⁶ Az Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták és Magyarország kapcsolatára vonatkozóan lásd EKLER Péter: „*Propugnacula Christianitatis – studia humanitatis*”. *Bizánc és az Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták kapcsolata Magyarországgal a XV. század közepső harmadában*. In: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a magyarországi humanizmus kezdetei*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban 2008. március 14–június 15. Szerkeszti FÖLDESI Ferenc. Bp. 2008. 101–112.

⁷ Vö. MONFASANI, John: *L'insegnamento universitario e la cultura bizantina in Italia nel Quattrocento*. In: *Sapere e/è potere. Discipline, dispute e professioni nell' università medievale e moderna: Il caso bolognese a confronto. Atti del 4° convegno (Bologna, 13–15 aprile 1989)*. Ed. AVELLINI, Luisa – DE BENEDICTIS, Angela – CRISTIANI, Andrea. Bologna, Istituto per la Storia di Bologna, 1990. 52–53., 56.

⁸ GEANAKOPOLOS, Deno John: *Italian Humanism and the Byzantine Émigré Scholars*. In: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy*. Ed. RABIL, Albert, Jr., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988. Vol. I. 362.

⁹ *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*. 2. Faszikel. Erstellt von TRAPP, Erich unter Mitarbeit von WALTHER, Rainer und BEYER, Hans-Veit. Wien, 1977. /*Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik*. Bd. I/2./ 65–68. (No. 2707); KARAYANNOPULOS, Johannes–WEISS, Günter: *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*. I–II. Wiesbaden, 1982. 540–541., BECK, Hans-Georg: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München, 1959. /*Handbuch der Altertumswissenschaft. Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft*. Zweiter Teil, erster Band./ 767.; BURCKHARDT, Jacob: *A reneszánsz Itáliában*. 2. kiad. Ford. ELEK Artúr. Bp. 1978. 125.; SETTON, K.: *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*. = *Proceedings of the American Philosophical Society* 1956. 74.

patrisztika terén a skolasztikusoknál pontosabb, árnyaltabb megközelítést képviseltek.¹⁰

Georgius Trapezuntius (1395–kb.–1471/72) „szenvedélyes” arisztotelélianus humanista volt, önálló művei (pl. *Rhetoricorum libri V, Isagoge dialectica*) a ’studia humanitatis’ kiemelkedő alkotásai.¹¹ A 15. század egyik legjelentősebb fordítója, bár egyes fordításait kortársai pontatlannak és módszerét hanyagnak tartották. A modern szakirodalom azonban számos esetben árnyaltabban ítéli meg fordító tevékenységét. A *Praeparatio evangelica*¹² fordításakor Trapezuntiusnak törölnie kellett az ariánus részeket,¹³ Karl Mras pedig felhívta a figyelmet a fordítás alapjául szolgáló görög kódex csonkaságára.¹⁴ Szent Cirill *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate*¹⁵ című műve esetében pedig Noël Charlier tisztázta Trapezuntius fordítás minősége miatt érintő vádak alól – a fordítás alapjául szolgáló kódex fogyatkozásaira hivatkozva.¹⁶ Ptolemaiosz főműve, a *Mathematiké syntaxis* – Georgius Trapezuntius fordításában¹⁷ – jelentős lépés volt a matematika és asztrológia nyugat-európai további fejlődése szempontjából. (A mű korábban már Gerhardus Cremonensis kevésbé jó minőségű 12. századi fordításában is ismert volt.) Trapezuntius fordítása – bár ősnymtatvány kiadása nem volt –, a 16. században 4 alkalommal jelent meg.¹⁸

Theodórosz Gázész (1400 kb.–1476) nemcsak latinra, hanem görögre (!) is fordított (pl. Cicero: *De senectute*), görög nyelvtankönyve pedig nagy népszerűségre

¹⁰ GEANAKOPLIS, Deno John: *Theodore Gaza, a Byzantine Scholar of the Palaeologan „Renaissance” in the Early Italian Renaissance (c. 1400–1475)*. In: Uő.: *Constantinople and the West: essays on the late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman churches*. Madison (Wis.), University of Wisconsin Press, 1989. 79.

¹¹ Magyarországi kapcsolataira és tevékenységére vonatkozóan lásd EKLER Péter: *Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák*. = Magyar Könyvszemle 2007. 265–277., illetve EKLER Péter: *Georgius Trapezuntius nyelvtani kompendiuma Priscianus Institutiones-e alapján*. = Antik tanulmányok 2006. 315–322.

¹² EK 6. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a vizsgált korvinákra rövidített jelzeteikkel hivatkozom, amelyeket a tanulmány végén található listában oldok fel.

¹³ GEANAKOPLIS: *i. h.* (1988.) 360.

¹⁴ MRAS, Karl: *De praeparatione evangelica*. Berlin, 1954–1956. /Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, XLIII. 1–2./ XXVIII.; A *Praeparation*nak Trapezuntius fordításában 47 kézirat és 16 kiadása ismeretes (1470–1579), a 15. században megjelent mind a hat *Praeparatio*-fordítás (valamint ezek 3 variánsa) Trapezuntiusé. MONFASANI, John: *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. Binghamton, New York, 1984. 721–726; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Vol. I–VII. Leipzig, 1925–1938. Vol. VIII–IX. Stuttgart–Berlin, 1978–1991. Vol. X. Stuttgart, 2000. No. 9440–9445. (A továbbiakban *GW*.)

¹⁵ OSzK 358

¹⁶ CHARLIER, Noël: *Le „Thesaurus de trinitate” de Saint Cyrille d’Alexandrie. Questions de critique littéraire*. = Revue d’histoire ecclésiastique 1950. 51.

¹⁷ ÖNB 24

¹⁸ Velence, 1528.; Köln, 1537.; Bázél, 1541.; Bázél, 1551.

tett szert. Sokszínű fordítói tevékenységében a bizánci 'enküklisz paideia' hatása érezhető: Arisztotelész tudományos és filozófiai művei (*Problemata*, *De animalibus*), Theophrasztosz botanikai művei, szónokok beszédei (Démoszthenész), egyháziatyák.¹⁹ Fordítói módszerében (ad sententiam ferre) Khrüszoloraszt követi, a szöveg szellemiségét igyekszik visszacsi, odafigyel az apró jelentésbeli különbségekre, a szöveg stílusára. Ebből kifolyólag – főleg filozófiai szövegben – olykor parafrazeál.²⁰ Fordítás közben a hellenisztikus és a bizánci kommentátorokat is alkalmazza, Arisztotelész fordítójaként a jobb minőségű bizánci Arisztotelész-hagyományra támaszkodik az arab-averroista padovai hagyománnyal szemben.²¹

Theophrasztosz botanikai főműve, a *Historia plantarum* görög nyelvű kiadás²² mellett latin változatban is megjelent a 15. században. Theodórosz Gázész 1453–1454-ben fejezte be a *Historia plantarum* és a szintén theophrasztoszi *De causis plantarum* fordítását. Első kiadásuk Gázész halála után jelent meg nyomtatásban.²³ Gázész az V. Miklós pápának címzett ajánlásban panaszkodik a rendelkezésére álló egyetlen görög kézirat fogyatékoságai miatt. További nehézséget jelent neki, hogy a latin nem anyanyelve, mindazonáltal igyekszik a görög növényneveknek latin megfelelőt találni. Egyes esetekben mégis a görög kifejezéseket használja, mivel azok már nyugaton is gyökeret vertek. Gázész fordítása későbbi latin vagy görög-latin Theophrasztosz-kiadásokban is használatban maradt (1644-ben, illetve javított változatban 1814-ben).

[...] (fol. 3^r) Sumus enim inter Latinos non minus lingua, quam patria peregrini. Quapropter non solum amplum ac difficile quoddam opus vertendum in linguam Latinam nunquam meo quidem arbitrio mihi sumerem, sed et nec parvum quoddam aggredi auderem. [...] (fol. 4^v–5^r) Sed omnium durissimum illud certe accedit, quod textus propositi operis mendosus adeo est, ut nulla fere pars sit exemplaris, quod unum tantum habere possumus, quae vel librariorum inscitia vel alias temporum offensa non tam depravata est, ut et summa cum difficultate sit emendandum, et non nulla intermitti necesse sint, quae vix congrue intelligi possint. [...] (fol. 5^r) Aggrediar igitur, quem meus hic dulcis tyrannus [sc. Nicolaus V. papa] interpretari coegit, et partim plantarum nomina, quibus Latina lingua non caret, diligenter pro viribus quaeram, partim nova rebus novis nomina imponam, ubi id non inepte pro meo modulo facere possim, et ex fonte deducendo Graecorum, quoad liceat, Latinorum succurram inopiae. Non nusquam etiam Graecis utar, aut quia usitata Latinis hominibus sint, aut quia proferri aliter nequeant. [...]²⁴

Argüropulosz különösen Arisztotelész-fordításaival tűnt ki. A *Physica* önállóan megjelent, 15. századi latin nyelvű kiadásait számba véve – Wilhelm von Moer-

¹⁹ GEANAKOPLIS: *i. m.* (1989.) 71–72.

²⁰ GEANAKOPLIS: *i. m.* (1989.) 82.

²¹ GEANAKOPLIS: *i. m.* (1989.) 89.

²² No. 2334

²³ MAZAL, Otto: *Die Überlieferung der antiken Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts*. Bd. 1. Stuttgart, 2003. 295–297. *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. Tom. I–X*. London 1908–1971. VI 894 (1483). (A továbbiakban BMC.)

²⁴ EK 1

beke (Guilelmus de Moerbeka, 13. sz.) latin fordítása és Laurentius Canozius Averroes kommentárját is tartalmazó kiadása mellett²⁵ – megtalálhatjuk Argüropulosz új fordítását is, amely Oliverius Servius római nyomdájában jelent meg.²⁶ A Göttingenben őrzött Arisztotelész-corvina érdekessége abban áll, hogy Argüropulosznak nem a fordítását, hanem egy szintén általa készített, Cosimo de' Medicinek ajánlott *Physica*-„interpretációt” tartalmaz. A corvina latin szövege a fordításnál bővebb, terjedelmesebb magyarázata az eredeti műnek.²⁷

A Párizsban őrzött latin Arisztotelész-corvina (nyomtatott könyv!) Nicoletto Vernia (1420–1499) közreadásában jelent meg.²⁸ A mű a padovai arisztotelianus hagyományok terméke (Averroës kommentárjaival), eltér az Itáliában tevékenykedő bizánci tudósok által képviselt – görög szövegeken nyugvó – arisztotelianus tudományosságtól. Előbbiek fellegvára az averroista szellemiségű Padova volt. Az Itáliába Bizánzból beáramló új (jobb minőségű) kéziratok azonban lassanként hatással voltak a padovai egyetem szemléletére, és Vernia módszerére, megközelítésére is.²⁹

Nyomtatványok, kiadások vagy csak kéziratok?

A görögről latinra fordítás humanista módszerének kialakításában Manuél Khrüszolorasz és tanítványa, Leonardo Bruni szerzett elvülhetetlen érdemeket. Bruni szövegfordítási alapelveit a *De interpretatione recta* című írásában foglalta össze az 1420-as évek derekán. Fordítani annyit tesz, mint a görög szöveg jelentését (significatio) megérteni és választékos stílusban latinra fordítani. Érdekes Bruni műveiből pár sort idézni fordítástechnikai elképzeléseinek szemléltetésére. Melyek a jó fordító tulajdonságai?

Dico igitur omnem interpretationis vim in eo consistere, ut, quod in altera lingua scriptum sit, id in alteram recte traducatur. Recte autem id facere nemo potest, qui non multam ac magnam habeat utriusque linguae peritiam.³⁰

Fontos ismérve a jó fordítónak, hogy kellően ismeri a fordított szerző egyéni stílusát:

Ut enim ii, qui ad exemplum picturae picturam aliam pingunt, figuram et statum et ingressum et totius corporis formam inde assumunt, nec, quid ipsi facerent, sed, quid alter ille fecerit, meditantur, sic in traductionibus interpres quidem optimus sese in

²⁵ GW 2440; GW 2443

²⁶ MAZAL: *i. m.* 165. GW 2442 (Róma, 1481 körül)

²⁷ Göttingen 36; GEBHARDT, O.: *Corvin-codex a göttingeni egyetemi könyvtárban.* = Magyar Könyvszemle 1884. (11.) 14–17.

²⁸ Párizs 474–478. = Velence, 1483–1484. (GW 2337)

²⁹ GEANAKOPLIS: *i. h.* (1988.) 364.

³⁰ *De interpretatione recta.* In: BARON, Hans: *Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-philosophische Schriften mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe.* Leipzig–Berlin, 1928. 83.

primum scribendi auctorem tota mente et animo et voluntate convertet, et quodammodo transformabit, eiusque orationis figuram, statum, ingressum coloremque et linamenta cuncta exprimere meditabitur.³¹

A helyes fordítás követelményei:

Recta enim interpretatio multa postulat, quae non sine magna difficultate homines consequuntur. Neque enim fieri potest sine recta intelligentia ipsarum rerum, quae traducuntur.³²

Bruni véleményei a középkori Arisztotelész-fordításról:

Aristotelis Ethicorum libros facere Latinos nuper institui, non quia prius traducti non essent, sed quia sic traducti erant, ut barbari magis, quam Latini effecti viderentur. Constat enim illius traductionis auctorem [...] neque Graecas, neque Latinas litteras satis scivisse. Nam et Graeca multis in locis male accipit et Latina sic pueriliter et indocte reddit, ut vehementer pudendum sit tam supinae crassaeque ruditatis.³³

Bruni igyekezett, hogy a latin fordítás is megőrizze a görög szöveg eredeti fényét, stílusbeli erőnyeit. Törekvései (vertere ad sententiam) elsősorban a középkori fordítási elképzelésekkel (verbum ad verbum) ütköztek.

Bruni egyik első fordítása a platóni *Phaidón* volt (1405 körül). Bruni szövege világosabb volt, mint Henricus Aristippus (12. század) korábbi változata, azonban a metafizikai gondolatok szabatos visszaadása területén még voltak hiányosságai.³⁴ Bruni későbbi, második Kritón-fordítása (1424 és 1427 között) szélesebb körben terjedt el, mint az első. A Bécsben őrzött corvina (Cod. 2384) a későbbi változatot tartalmazza.³⁵

A Quattrocento humanistái körében az attikai szónokok közül elsősorban (szinte kizárólag) Démoszthenész örvendett nagy népszerűségnek. A 16. század elejével bezárólag legalább hatan fordították le a *Koszorút*.³⁶

Bruni az 1420-as évek elején fordított le hét démoszthenészi beszédet (*De corona*, *Philip. 1–4.*, *De pace*, *De Chersoneso*) és Aiszkhinész két művét (*In Ctesiphontem*, *Ad Athenienses*).³⁷ A később nyomtatásban is megjelent Démoszthenész-fordítását (*De corona*) azért kritizálták, mert Brunni nem minden részét fordította

³¹ BARON: *i. m.* 86.

³² BARON: *i. m.* 140.

³³ BARON: *i. m.* 76.

³⁴ ÖNB 2384; MAZAL: *i. m.* 132–133.

³⁵ ÖNB 2384; BERTI, Ernesto: *Il Critone Latino di Leonardo Bruni e di Rinuccio Aretino*. Edizione critica di BERTI, Ernesto e CAROSINI, A. Firenze, 1983. 25., 38., 91., 188.

³⁶ MONFASANI, John: *Humanism and Rhetoric*. In: RABIL: *i. m.* vol. III. 179–180.; MONFASANI, John: *The Byzantine rhetorical tradition and the Renaissance*. In: MURPHY, James J. (ed.): *Renaissance eloquence: Studies in the theory and practice of Renaissance rhetoric*. Berkeley, California, 1983. 177., 180.

³⁷ München 310; FABIAN–ZSUPÁN: *i. m.* 86–87., MONFASANI: *i. h.* (1988.) 179.

le a szövegnek. (Az 1440-es években Rinuccio Aretino azokat a részeket is lefordította, amelyeket korábban Bruni kihagyott a *Koszorúból*.)³⁸

Polybios a 15. században Niccolò Perotti (1429–1480) latin fordítása révén vált széles körben ismertté. Perotti fordítása részét képezte V. Miklós pápa kultúrpolitikai programjának, aki tervszerűen bízott meg humanistákat görög szerzők lefordításával. Perotti változata nyomtatásban is megjelent (1472–73).³⁹

Pier Candido Decembrio (1399–1477) a 15. századi milánói humanizmus egyik legjelentősebb képviselője, nemcsak latinra, hanem olaszra is fordított.⁴⁰ Appianosz-fordítását V. Miklós pápa ösztönzésére készítette el, a *Historia Romana* a nyugat számára döntően az ő fordításában vált ismertté. Decembrio változata nyomtatásban többször is megjelent.⁴¹

A kamalduli rendhez tartozó Ambrogio Traversari (1386–1439) kora egyik legkiválóbb grécistája volt. Követként Magyarországon is megfordult (1435). Diogenész Laertiosz *Vitae et sententiae philosophorum* című műve Traversari latin fordításán keresztül vált ismertté Nyugat-Európában.⁴²

A patrisztikus irodalom fordítása terén kiemelkedő teljesítményt mutatott fel Ambrogio Traversari, aki közel két tucat művet ültetett át latinra.⁴³ Az ő fordításában a corvinák között megtaláljuk Johannes Climacus 6. századi aszkéta művét, a *Scala Paradisi*⁴⁴ és az 5. századi Aeneas Gazeus *De immortalitate animae dialogus* című művét.⁴⁵ Ióannész Khrüszosztomosz Szent Pál-leveleihez írt – a középkorban latinul „ismeretlen” – homiliáit Traversari 1429-ben kezdte el lefordítani.⁴⁶

A Pszeudo-Dionüsziosz név mögött „rejtőző” korpusz (*De coelesti hierarchia, De ecclesiastica hierarchia, De divinibus nominibus, De mystica theologia, Epistolae X*) legkorábban az 5. század vége előtt keletkezhetett. A középkorban Hilduin, Johannes Scotus Eriugena, Johannes Saracenus és Robert Grosseteste latin fordításai révén széles körben elterjedt és idézett volt. Traversari 1431-ban fejezte be a művek latinra ültetését és talán ez a fordítása lett minden fordítása közül a leg-

³⁸ MONFASANI: *i. h.* (1988.) 179. Bruni latin fordításaira és azok korai kiadásaira lásd BERTALOT, L.: *Zur Bibliographie der Übersetzungen des Leonardus Brunus Aretinus*. In: BERTALOT, L.–KRISTELLER, P. O.: *Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*. Bd. II. Roma, 1975. 265–283. LANZILLOTTA, Maria Accame: *Leonardo Bruni traduttore di Demostene: la Pro Ctesiphonte*. Genova, 1986. 21–23., 76. Vö, BARON: *i. m.* 105.

³⁹ OSzK 234; MAZAL: *i. m.* 236.; BMC IV 16

⁴⁰ RABIL, Albert Jr.: *Humanism in Milan*. In: RABIL: *i. m.* vol. I. 239–243.

⁴¹ Firenze 68, 19; ÖNB 133; Velence, 1477. (=GW 2290, továbbá 2291–2294.); MAZAL: *i. m.* 244.

⁴² Milánó 817; MAZAL: *i. m.* 185.; GW 8378–8384. Traversari Magyarországi tevékenységével kapcsolatban I. APRÓ István: *Ambrogio Traversari Magyarországon (1435–36)*. Szeged, 1935.

⁴³ STINGER, Charles L.: *Humanism and the Church Fathers. Ambrogio Traversari (1386–1439) and the Christian Antiquity in the Italian Renaissance*. Albany, State University of New York Press, 1977.; STINGER, Charles L.: *Humanism in Florence*. In: RABIL: *i. m.* vol. I. 186–187.

⁴⁴ OSzK 344

⁴⁵ ÖNB 259

⁴⁶ OSzK 346; STINGER: *i. m.* 152.

olvasottabb.⁴⁷ V. Miklós pápa – más, kommentárokkal is ellátott fordításokkal összevetve – elismerően nyilatkozott a latin szöveg érthetőségéről.⁴⁸ Traversari változata nyomtatásban is megjelent (Brügge, 1480 körül), és ez a *Corpus* első latin kiadása volt.⁴⁹ A gyűjtemény két elemének (*De mystica theologia*, *De divinis nominibus*) a 15. században egy másik friss fordítása is létezett – Marsilio Ficinóé –, amelyek szintén megjelentek nyomtatásban (Firenze, 1496),⁵⁰ Jacques Lefèvre d'Étaples mégis Traversari latin szövegét vette be 1499. évi párizsi Pszeudo-Dionüsziosz-kiadásába.⁵¹ Niccolò Niccoli (1364–1437) – Traversari közeli barátja – nagymértékben segítette a kamalduli szerzetes munkáját gyűjteménye értékes olvasatokat tartalmazó kódexeinek rendelkezésre bocsátásával. Traversari az általa széles körben elérhetővé tett művekkel kora egyházának szellemi-lelki megújítását is célozta.⁵²

Marsilio Ficino

Taddeo Ugoletto, Francesco Bandini és Marsilio Ficino (1433–1499) révén Mátyás könyvtára szoros kapcsolatban állt a firenzei humanizmussal. A fennmaradt corvináinkban található Platón-fordítások Leonardo Brunittól származnak,⁵³ mindazonáltal erős érvek szólnak amellett, hogy Ficino latin változatai is megvoltak a Corvinában,⁵⁴ ezeken túl pedig a Plótinosz-corvina meglétét is valószínűsíthetjük.⁵⁵ Ficino nemcsak Platont és Plótinosz *Enneasait* tette a nyugat számára latinul

⁴⁷ Besançon 166, Modena 1039

⁴⁸ STINGER: *i. m.* 158–161.

⁴⁹ GW 8408; MAZAL: *i. m.* 925.

⁵⁰ GW 8410; MAZAL: *i. m.* 925.; MONFASANI, John: *Pseudo-Dionysius the Areopagite in Mid-Quattrocento Rome*. In: HANKINS, J.–MONFASANI, J.–PURNELL, F. Jr. (ed.): *Supplementum Festivum. Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*. Binghamton, NY, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1987. 189–219.

⁵¹ STINGER: *i. m.* 161.

⁵² STINGER: *i. h.* 186.

⁵³ El Escorial 3; ÖNB 2384

⁵⁴ Erre lehet következtetni Ficinónak Bandininek küldött leveleiből: „Accedit ad vos tandem Plato noster pia Philippi Valoris opera.” Továbbá „Platonem, Bandine, quem expetistis, arbitror iam ad vos ante has litteras pervenisse”. Egy másik levélben Ficino írja Bandininek: „Quod Platonis nostri libri tandem ab impressoribus sint expressi, pia Philippi Valoris opera et magnifica manu factum est.” ÁBEL Jenő–HEGEDŰS István: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 277.; 277.; 281. CSAPODI: *i. m.* no. 506.

⁵⁵ Ficino tájékoztatta Bandinit, hogy Valori befejezte a másolást a királynak: „Inter haec Philippus Valor, valoris et gratiae plenus, regique vestro omnium deditissimus, Plotini textus commentariaque regi transcribit volumine regio.” In: ÁBEL–HEGEDŰS: *i. m.* 286.; CSAPODI: *i. m.* no. 520.; 1490. február 6-án Ficino tájékoztatja Mátyást, hogy „Videbis post haec operosum Plotini opus, ex parte nunc in Pannoniam, ubi tibi totum ex parte monstretur, allatum.” ÁBEL Jenő–HEGEDŰS István: *i. m.* 287., CSAPODI: *i. m.* no. 519.

elérhetővé,⁵⁶ hanem kisebb platonikus szerzőket is latinra fordított. A ma Wolfenbüttelben őrzött Synesius: *De somniis* és Priscianus Lydus: *In Theophrastum interpretatio de sensu et phantasia* Ficino fordításában nyomtatásban is megjelentek.⁵⁷

Forrásaink vannak arra is, hogy Ficino lefordította és elküldte Mátyásnak Michael Pszellosz *Bellum Platonicum de daemonibus* című művét.⁵⁸ Talán a porphyriusi *De abstinentia* is bekerülhetett a Corvinába.⁵⁹ A Jamblichos-corvina (*De Aegyptiorum Chaldaeorum Assyriorumque theologia*) megléte is valószínűsíthető, mert másolatát Ficino megküldte Ugoletónak és Bonfinit is tájékoztatta a fordítás befejezéséről.⁶⁰

Összefoglalás

A corvina-fordítások színvonalának értékelésénél figyelembe kell vennünk a következő szempontokat. A humanisták által – görögörről latinra – készített fordítások döntő hányada egyetlen évszázad egymásra épülő fordítói technikáinak eredménye. Egy művet többen is lefordítottak, következésképpen kritikát is megfogalmaztak az elődök teljesítményével kapcsolatban. Trapezuntius Gázészt kritizálta Arisztotelész-fordításának (*De animalibus*) minősége miatt; Argüropulosz tanítványai előtt rendszeresen idézte azokat a hibákat, amelyeket Bruni követett el a *Nikomakhoszi etika* fordításakor,⁶¹ Bruni Platón-fordításait pedig Ficino kritizálta élesen.⁶²

Érthető tehát, hogy egy-egy kódexben (később nyomtatványokban is) egy műnek több, különböző személyek által készített fordítása olvasható.⁶³ Gondoljunk csak a *Nikomakhoszi etika* egyik ősnymtatvány-kiadására, amelyben a műnek három fordítása (köztük Brunié, Argüropuloszé) található.⁶⁴

⁵⁶ Nyomtatásban a teljes Platón-kiadás latinul, kommentárokkal: Firenze, 1484–1485. COPINGER, Walter Arthur: *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum*. Tom. I–III. London, 1895–1902. No. 13.062. (A továbbiakban HC.) Plótinus nyomtatásban latinul: Firenze, 1492. (HC 13.121); MAZAL: *i. m.* 137–140.

⁵⁷ Wolfenbüttel 2; Wolfenbüttel 10; Velence, 1497. (=HC 9358); MAZAL: *i. m.* 198.

⁵⁸ „Praeterea non dedignaberis librum Michaelis Pselli de daemonibus legere, breviter a me tractatum.” ÁBEL–HEGEDŰS: *i. m.* 286., CSAPODI: *i. m.* no. 550.

⁵⁹ ÁBEL–HEGEDŰS: *i. m.* 285., CSAPODI: *i. m.* no. 542.

⁶⁰ „Marsilius Ficinus Tideo procuratori S. D. Dedi nudius Tertius Antonio librario nomine tuo petenti Platonicum Iamblichum exscribendum.” ÁBEL–HEGEDŰS: *i. m.* 288.; „... coactus fuissem traducere insuper in Latinum ... etiam divinum Iamblichum de Aegyptiorum Assyriorumque theologia.” ÁBEL–HEGEDŰS: *i. m.* 285., CSAPODI: *i. m.* no. 346.

⁶¹ FIELD, Arthur: *John Argyropoulos and the 'secret teachings' of Plato*. In: HANKINS–MONFASANI–PURNELL: *i. m.* 324.

⁶² ÖNB 2384; BARON: *i. m.* XXVI–XXVIII.

⁶³ Pl. OSzK 430, amelyben Iszokratész egy beszédének két különböző fordítása olvasható (az egyik Lapus Castellianculustól).

⁶⁴ GW 2359

Érdekes jelenség az Agathias-fordítások sorában Christoforo Personáé, mivel hat díszes kéziratát ismerjük – más-más személyeknek szóló ajánlásokkal. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött corvina⁶⁵ ajánlása Beatrix királynénak, a Münchenben őrzött corvinaé⁶⁶ Mátyás királynak szól. Persona fordítását IV. Sixtus pápának, Ferdinánd nápolyi királynak és Lorenzo Medicinek is ajánlotta, ezeken kívül létezik még egy befejezetlen példány is, talán Ludovico Sforzának ajánlva.⁶⁷

A lefordított szövegek el nem hanyagolható hányada csak a 16. században jelent meg először görögül. A (corvina)fordító humanisták jelentőségét emeli, hogy a görög 'editio princeps'-ek megjelenéséig széles kör számára tették olvashatóvá az antik, patrisztikus és bizánci irodalmat.⁶⁸ Általában megállapítható, hogy a corvinákban olvasható latin változatok megegyeztek az itáliai (nemzetközi) gyakorlatban található fordításokkal.

Az említett fordítók jelentőségét nem csökkentik „utódaik” velük szemben megfogalmazott kritikái. Desiderius Erasmus, Guillaume Budé, Henri Estienne és a többi 15. század végi–16. századi (fordító, kiadó, nyomdász) humanista bírálatainak vizsgálatakor figyelembe kell venni a következő szempontokat: a 15. század utolsó évtizedeitől kezdve lényegesen megnőtt a görögül tudók száma, és szélesebb körben kezdtek el (élményszerűen) olvasni és tanulmányozni a klasszikus (patrisztikus, középkori, bizánci) irodalmat. Újabb, jobb olvasatokat tartalmazó kéziratok kerültek napfényre; ugrásszerűen megnőtt a nyomdaműhelyek és kiadványaik száma.⁶⁹

A fordítók tevékenységét, a lefordítandó szövegek kiválasztását számos esetben alkalmoszerű megfontolások irányították. Traversari (elsősorban a patrisztikus irodalomra irányuló) tevékenysége általában a rendelkezésére álló görög kéziratoktól, az olvasók igényeitől, patrónusa megrendeléseitől függött, és korántsem tudott mindig szisztematikus teológiai vezérfonal mentén haladni.⁷⁰ Trapezuntius kalandos és viszontagságos élete folyamán (börtönben is ült) fordított le annyi patrisztikus, tudományos és „szépirodalmi” szöveget, mint talán századában senki

⁶⁵ OSzK 413

⁶⁶ München 294

⁶⁷ Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Lat. 2004; Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Lat. Fol. 52; Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut. 68, 23. HOFFMANN Edit: *Christophoro Persona Agathias fordításának néhány példányáról*. = Magyar Könyvszemle 1924. 9–12.

⁶⁸ Görögül nyomtatásban először Arisztotelész a 15. század végén (1495–1498), Démoszthenész 1504-ben, Polübiosz (1–5. könyv) 1530-ban, Diogenész Laertiosz 1533-ban, a ptolemaioszi *Almagest* 1538-ban, Priscianus Lydus (*In Theophrastum interpretatio de sensu et phantasia*) 1541-ben, részleges Appianosz-editio princeps 1551-ben, Plótinosz görögül Ficino fordításával és kommentárjával 1580-ban jelent meg. L. MAZAL: *i. m.* 185., 191., 198., 209., 236., 244.; GEANAKOPOLOS: *i. m.* (1989.) 47–48.; GEANAKOPOLOS: *i. h.* (1988.) 360.

⁶⁹ Az Erasmus és Joachim Périón által Gázésszel, Trapezuntiusszal, Argüropolusszal szemben megfogalmazott – fordításaikra vonatkozó – kritikákra lásd többek között ALLEN, P. S.: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Oxford, 1934. (vol. VIII.) 392., 1938. (vol. IX.) 138–139., 229., 438.; illetve MAILLARD, Jean-François–KECSKEMÉTI, Judit–MAGNIEN-SIMONIN, Catherine–PORTALIER, Monique: *La France des humanistes. Hellenistes I*. Turnhout, Brepols, 1999. 407., 466., 475.

⁷⁰ STINGER: *i. m.* 162–163., 166.

más. Bruni az új fordítási módszer kidolgozójaként-kezdemenyezőjeként tudott hatalmas életművet felmutatni. Ficino hatalmas és nagyhatású tevékenységében meghatározó szerepet játszott a munkáját támogató – viszonylag – stabil mecenatúra.

A tanulmányban említett corvinák jegyzéke

Bécs, Österreichische Nationalbibliothek

ÖNB 24 = Cod. 24. Ptolemaeus, Claudius: *Magnae compositionis libri (seu Almagest)*

ÖNB 133 = Cod. 133. Appianus: *De civilibus Romanorum bellis libri II*

ÖNB 259 = Cod. 259. Aeneas Gazaus: *Theophrastus sive de immortalitate animae dialogus*

ÖNB 2384 = Cod. 2384. Platon: *Phaidon, Apologia Socratis, Criton*

Besançon, Bibliothèque Municipale

Besançon 166 = MS 166. Pseudo-Dionysios Areopagites: *De coelesti hierarchia. De ecclesiastica hierarchia. De divinibus nominibus. De mystica theologia. Epistolae X*

Budapest, Egyetemi Könyvtár

EK 1 = Cod. Lat. 1. Theophrastus: *Historia plantarum, De causis plantarum*

EK 6 = Cod. Lat. 6. Eusebius: *De evangelica praeparatione*

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár

OSzK 234 = Cod. Lat. 234. Polybios: *Historiarum libri I–V.*

OSzK 344 = Cod. Lat. 344. Climacus: *Scala paradisi*

OSzK 346 = Cod. Lat. 346. Johannes Chrysostomos: *Homiliae in epistolas Pauli apostoli I. et II. ad Timotheum, ad Titum, ad Philemonem*

OSzK 358 = Cod. Lat. 358. Cyrillus Alexandrinus: *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate*

OSzK 413 = Cod. Lat. 413. Agathias: *De bello Gothorum et aliis peregrinis historiis*

OSzK 430 = Cod. Lat. 430. Isocrates: *Oratio in Demonicum. Oratio in Demonicum*

El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio El Escorial

El Escorial 3 = G. III. 3. Platon: *Epistolae*

Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana

Firenze 68, 19 = Plut. 68. Cod. 19. Appianus: *Romanorum liber Libycus, Syriacus, Parthicus, Mithridaticus*

Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek

Göttingen 36 = Cod. MS. Phil. 36. Aristoteles: *Libri physicorum VIII*

Milánó, Biblioteca Trivulziana

Milánó 817 = Cod. No. 817. Diogenes Laertios: *Vitae atque sententiae eorum, qui in philosophia claruerunt*

Modena, Biblioteca Estense

Modena 1039 = Cod. Lat. 1039. Pseudo-Dionysios Areopagita: *De coelesti hierarchia. De ecclesiastica hierarchia. De divinibus nominibus. De mystica theologia. Epistolae X*

München, Bayerische Staatsbibliothek

München 294 = Cod. Lat. 294. Agathias: *De bello Gothorum et aliis peregrinis historiis*

München 310 = Cod. Lat. 310. Demosthenes: *Olynthiacae I–III. De pace. De Chersoneso. De corona. Aeschines: In Ctesiphontem. Ad Athenienses*

Párizs, Bibliothèque Nationale

Párizs 474–478. = Vélins 474–478. Aristoteles: *Opera cum commentariis Averrois*

Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek

Wolfenbüttel 10 = Cod. Guelf. 10. Aug. 4°. Priscianus Lydus: *In Theophrastum interpretatio de sensu et phantasia*

Wolfenbüttel 2 = Cod. Guelf. 2. Aug. 4°. Synesius Platonius: *Liber de vaticinio somniorum*

PÉTER EKLER

Die Bibliotheca Corviniana. Lateinische Übersetzungen griechischer Autoren

Ein Viertel der erhalten gebliebenen authentischen Corvinen (216) enthält Übersetzungen griechischer Autoren ins Lateinische. In 57 Handschriften befinden sich Opera der klassischen griechischen, der griechisch-patristischen und der byzantinischen Literatur. Die ca. 100 Werke von 46 Autoren wurden von 32 Gelehrten ins Lateinische übersetzt.

Die Übersetzungen repräsentieren verschiedene Epochen und Methoden der Gelehrsamkeit (Hieronymos, Rufinus, Bruni usw.). Die Mehrheit der Corvinen-Übersetzungen sind Produkte des 15. Jahrhunderts (Traversari, Trapezuntius usw.).

Unser Vortrag beschränkt sich auf die Analyse der von Ambrogio Traversari, Georgius Trapezuntius, Leonardo Bruni, Marsilio Ficino, Pier Candido Decembrio, Theodoros Gazes, Niccolò Perotti, Johannes Argyropulos und Christoforo Persona ins Lateinische übersetzten Werke. Ein Teil der Translationes konnte auch im Inkunabeldruck erscheinen, und auch im 16. Jahrhundert fortleben, der Rest blieb aber nur in den Handschriften erhalten.

Unsere Aufgabe ist nun die Beantwortung der Frage: Welche Interpretes waren die besten im 15. Jahrhundert?

In der Mehrzahl beinhalten die Corvinen nicht die uns heute bekannten, vollständigen Texte. Unsere Aufgabe ist es, die Qualität der Texte, welche die lateinischen Übersetzungen griechischer Autoren enthalten, zu analysieren und zu präsentieren. Diese Analyse darf aber nicht durch Vergleich mit den heute bekannten Texten (editiones criticae), sondern anhand einer Nebeneinanderstellung mit den damals zugänglichen Handschriften und Inkunabeln vorgenommen werden.

Bei der Bewertung des Niveaus der Corvinen-Übersetzungen müssen wir folgende Aspekte in Betracht ziehen. Die von den Humanisten angefertigten Übersetzungen (also die überwiegende Mehrzahl der aus dem Griechischen ins Lateinische angefertigten Übertragungen) sind Ergebnisse aufeinander aufbauender Techniken und Methoden von Übersetzern eines einzigen Jahrhunderts. Ein und dasselbe Werk wurde von mehreren Gelehrten übersetzt, folglich wurden auch Kritiken im Hinblick auf die Leistung der Vorgänger geübt, so tadelte zum Beispiel Trapezuntius Gazes wegen seiner Aristoteles-Übersetzung (*De animalibus*). Der Aristoteliker Argyropulos zitierte regelmäßig seinen Schülern die Fehler, die Bruni bei der Übersetzung der *Ethica ad Nicomachum* machte.

Ein nicht zu unterschätzender Anteil der übersetzten Texte erschien erstmals im 16. Jahrhundert in griechischer Textausgabe. Die Bedeutung der Corvinen-Übersetzer wird durch den Umstand noch mehr betont, dass sie sogar noch vor dem Erscheinen der griechischen editiones principes die antike, patristische und byzantinische Literatur einem breiten Kreis zugänglich gemacht hatten.

Unabhängig davon, wie breit der Kreis derer war, die die Bibliothek Matthias' in seinem Leben und nach seinem Tod benutzten, lässt es sich mit Sicherheit sagen, dass die Corvinen-Übersetzungen – je nach dem Tempo der Bestandserweiterung der Bibliothek – die im italienischen (europäischen) Gebrauch üblichen Übersetzungen beinhalteten.

ROZSONDAI MARIANNE
A Münchenben őrzött corvina-kötésekről

Mátyás király (*1443, 1458–1490) hatalmas életművéből leghíresebbnek könyvtára bizonyult, még ha a kódexek nem is maradtak eredeti helyükön, hanem szét-szóródtak Európa-szerte több mint negyven városba, s az USA három könyvtárába. Ha egy kódexnek vagy nyomtatott könyvnek megvan még az eredeti kötése, akkor az a használat helyéhez és idejéhez, a könyv tulajdonosához vezet el bennünket. Fokozottan érvényes ez a corvinák esetében. Corvinaként határozhatunk meg egy kódexet, ha: 1. belefestették a király címerét, akkor is, ha a címert később átfestették; 2. ha a kódexben, általában az explicitben, Mátyást név szerint megnevezik megrendelőként; 3. s ha eredeti, Mátyás királynak készített, aranyozott bőrkötésben van (akkor is, ha fölülbélyegezték a kötésen a címert, például: Quintilianus-corvina, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 414, Lucretius-corvina, Bécs, ÖNB Cod. 170).

Mátyás király számára selyembe, bársonyba vagy bőrbe kötötték a könyveket. A ma hitelesnek tartott 216 corvinából 46 van Mátyás királynak készített aranyozott bőrkötésben.¹ Ezek közül kettőn üresen maradt a címerpajzs (Theophylaktos Paulus-kommentár, Bécs, ÖNB Cod. 656² és Pomponius Porphyrio Horatius-kommentárja, Milano, Biblioteca Trivulziana Cod. 818), kettőn pedig nincs címer (Nagylucsei Orbán Psalteriuma, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 369 és Szent Ágoston: De civitate dei. Roma 1470, Västerås, Városi Könyvtár Ink. 21 = GW 2876). Tizenhét kódexnek van selyem- vagy bársonykötése és tíz van Mátyás utódjának, II. Ulászlónak (1490–1516) más könyvkötők által, más bélyegzőkkel díszített bőrkötésben. Minthogy a királyi könyvtár, később ismertté vált nevéen a Bibliotheca Corviniana 1526-ig biztosan létezett, a könyvtár állományá-

¹ ROZSONDAI MARIANNE: *A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Szerk. MONOK István. Bp. 2002. Corvina Kiadó – OSzK, 209.

² GAMILLSCHEG, ERNST–MERSICH, BRIGITTE: *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance*. Mit Beiträgen von OTTO MAZAL. Katalog einer Ausstellung der ... ÖNB 27. Mai – 26. Oktober 1994. Wien, 1994. A 48. tételszámon közölt leírásban az áll, hogy „... Mittelfeld mit vergoldetem Porticus, darin spitzovales Ornament mit gekröntem Wappen Wladislaus II.”, holott a kötés előtáblájáról közölt nagyon szép képen (Abb. 30.) jól látszik, hogy üres a címerpajzs.

ban lévő könyveket egységesen corvináknak nevezzük, akkor is, ha II. Ulászlónak vagy II. Lajosnak dedikált könyvről van szó. Az eredeti kötésben fennmaradt könyveket azonban világosan meg kell különböztetni aszerint, hogy kötésük Mátyás vagy II. Ulászló király számára készült-e. Egyetlen, II. Ulászló számára bekötött könyv kötésén sem látható olyan bélyegző, amely Mátyás aranyozott corvina-kötéseit díszíti. – Összességében tehát a meglévő corvinák egyharmada eredeti (legtöbbször restaurált) kötésben maradt ránk. E tanulmányban azonban csak a Münchenben, a Bayerische Staatsbibliothekban őrzött aranyozott bőrkötésű corvinákkal foglalkozom részletesen.

A fatáblás bőrkötések általános jellemzője, hogy az első keret kettős körök sorából áll (egymás tetején van két kör, azaz a körbélyegző tetejére még egy körlepcsőt ragasztottak, s ezeket gyakran színezték). Sok esetben az oldalak közepén további köröcskék csoportosulnak rozetta benyomását keltve. A második keret a rövidebb oldalakon széles sávban van fonadékdísszel kitöltve, a hosszabb oldalak mentén ez a keret keskeny, s e fonadékminta mindig vaknyomásos, csak a köztük elhelyezett kisebb és nagyobb köröcskék festettek vagy aranyozottak. Mind az apró bélyegzőkből álló fonadékdísznek bravúros alkalmazása, mind a kötéstáblák felépítése észak-itáliai előképekre utal, amelyek különösen a Padova környékén divatba jött mamluk-kötések közép- és sarokdíz kompozícióját követték. A corvina-kötéseken érezhető keleti hatás éppen itáliai közvetítéssel, egy Itáliából jött könyvkötőmester által jutott Budára. A kötések középdíszét két vagy három újabb keret veszi körül, amely tulipánok vagy kis rozetták sorából áll, ennek külső és belső oldalán megismétlődik a kettős köröcskékből álló keret (esetleg mindhárom keret dísz a gyöngysor hatását keltő köröcskékből áll). Egy-két keret azonban a sarokdísz is elválasztja a vele harmonizáló középdíszről. A különböző formájú, keretelt középdíszeket és a középmező sarkait apró egyesbélyegzők, különböző virágok, rozetták, tulipánok, olasz korsó, kehelyvirág és levelek töltik ki. A fennmaradt eredeti bőrkötések többsége – negyven a kötések közül – hangsúlyozott középdíszes-kompozíciójú. A középdísz centrumába került a magyar címer, vagy Mátyás családi címere, a holló. – A két ötkörös és a két terülmustrás kötésen, valamint egy hangsúlyozott középdíszes kötésen (a prágai Nemzeti Könyvtár Aquinói Tamás-kódexe, Cod. Lat. VIII. H. 73) a címer nem a középen helyezkedik el.

Nincs két egyforma corvina-kötés, de a hangsúlyozott középdíszes corvina-kötések felépítése alapvetően azonos. Mindegyik kódex elő- és háttáblája egyformán van díszítve, eltérés csak annyi, hogy a háttáblán fölül a szerzőre és/vagy tartalomra utaló felirat látható. A görög kódexnél az előtáblán alul van a felirat (pl. Konstantinos Porphyrogennétos-kódex, a műnek ez az egyetlen fennmaradt példánya; Lipcse, UB, Rep. I. 17). Ennél a lipcsei corvinánál súlyos restaurátori hibát követtek el: a lipcsei görög kódexnek eredetileg 'alla greca' kötése volt, de a javítás alkalmával új gerincborítást kapott, s elveszett jellegzetes 'alla greca' oromszegése.

A bőrkötéseket is általában négy kapocs zárta, vagyis a rövidebb oldalakon is volt egy-egy kapocs. A kapcsokhoz egyszínű piros vagy zöld-sárga mintás erős textilszalagot szőttek, ennek végén van a rézkapocs horgas része, s ezt akasztják a háttáblába. A csatokat még a bőrfelhúzás előtt szerelték a fatáblára, a szalagot

leszorító szögek is a bőr alatt találhatók.³ A kódexeket a nagyságuktól függően 2–7 dupla (nyugati típusú kiemelkedő) bordára fűzték. A corvináknak arany szálal kevert pamut és selyem oromszegést varrtak. A gerincmezők átlókkal tagoltak és kis rozettabélyegzőkkel vannak díszítve. Ezek nem aranyozó bélyegzők. A kötések finom kecske- vagy borjúbőrből készültek, a legtöbb vöröses barna színű. Mátyás király aranyozott bőrkötéseinek törekedtek a kódex belső és külső díszítésének összhangjára.

A tekintetben egységes a kutatók nézete, hogy a különféle korú és eredetű (cseh, itáliai, görög, magyar stb.) kódexek egységes kötését egy helyen készítették, s ez a hely a királyi székhelyen, Budán kellett hogy legyen. Az is kétségtelen, hogy itáliai példából kiinduló, de újszerű, sajátos kötés-dekoráció született. Talán Mátyás király személyes kívánsága is érvényesült a kötésekben, hiszen meglepő, hogy a belső, festett virág-, levél-, palmetta-, szfinksz-, olasz korsó és építészeti motívumok közül milyen sok a kötéstáblán is szerepel bélyegzőként.

Mindegyik Mátyásnak készített bőrkötésű corvinán megvan a vaknyomásos fonadékdíszes keret, egyedül az erlangeni Biblia kötéstáblájáról hiányzik! Van másik ötkörös díszű kódex (Damascenus-kódex, Budapest, OSzK Cod. Lat. 345), de ezen is, és a terülõmustrás díszűeken (Szent Ágoston-kódex, Stuttgart, Württembergische LB Cod. Theol. et Phil. fol. 152 és a Ptolemaios-kommentár, Wien, ÖNB Cod. 2271), valamint az architektonikus kötésűn (Theophylaktos-kódex, Wien, ÖNB Cod. 656) is megvan ez a fonadékmintából álló második keret. A svéd Västerås Városi Könyvtárának (Ink. 21 = GW 2876) ősnyomtatványa architektonikus díszű kötése csak félig készült el. Mátyás könyvkötője nem fejezte be, csak az architektonikus középdísz egyezik az ÖNB-ben lévő Theophylaktos-corvina kötésének architektonikus középdíszével, de a keretét már egy másik könyvkötő pótolta. Ez is azt bizonyítja, hogy a corvina-mester szerszámaival együtt Mátyás halála után elhagyta Magyarországot. – Az erlangeni Egyetemi Könyvtár Ms 6 (Biblia) bőrmetszéses és bőrdomborításos, ötkörös kötése Mátyás cameás portréjával teljesen elüt a többi corvina aranyozott bőrkötésének díszítésétől. Az egészen más felépítése más. Egyrészt, mint már mondtuk, ez az egyetlen kötés, amelyről hiányzik a jellegzetes, a rövid oldalakon széles, vaknyomásos fonadékmintás keret, ezzel szemben egy keleties, osztott keret látható rajta. Tagadhatatlan viszont a rokonság az erlangeni Biblia (UB Ms 6) osztott keretelésének mintája, a holló körüli négy kisebb kör és a középső, MATHIAS – REX camea körüli három körgyűrű mintázata s bőrmetszése, és a Felice Feliciano által Beatrix számára bekötött Psalterium (Wolfenbüttel, HAB 39. Aug. 4), valamint fivére, Giovanni d' Aragona számára bekötött Livius-kötés között.⁴ Anthony Hobson megállapítása szerint mind a Psal-

³ HOTVÁTH Pál–TÓTH Zsuzsa: *Csatok és veretek a könyvtáblákon: történeti áttekintés*. Bp. 1993. OSzK. /A könyv- és papírrestaurátor tanfolyam jegyzetei/ 63–65.

⁴ MARINIS, Tammaro de: *La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI*. Vol. 1–3. Firenze, 1960. Vol. 1. tavola 1 és 16, nr. 175.

terium, mind a Livius-kódex bekötését Felice Feliciano végezte Rómában.⁵ A 14. században Bolognában másolt és illuminált Biblia ötkörös kötése (Erlangen, UB Ms 6), amelyben nincs benne Mátyás címere, ugyanannak a könyvkötőnek a keznyomát viseli, mint aki Beatrix Psalteriuma kötését készítette. Lehet, hogy Giovanni d'Aragona, ahogy a Psalteriumot Beatrixnak ajándékként köttette, ugyanakkor sógorának, Mátyás királynak ezt a Bibliát vásárolta és köttette be ajándékkul, amikor 1479-ben Magyarországra jött? Kíséretében ott találjuk Felice Felicianót is, aki antik feliratokat másolni jött Magyarországra.⁶ Beatrix Psalteriumának a kötése és fivére Livius-kódexének kötése Rómában készült, a Livius-kódex kötésének közepmezője szinte teljesen azonos Beatrix Psalteriumának díszítésével! Éppen ezért nem is corvina-kötés Beatrix Psalteriumának kötése! Kétségtelen viszont, hogy az erlangeni Biblia öt körén kívüli felület díszítése a Budán készült corvina-kötések egyesbélyegzőivel egyezik. Ezt csak azzal lehet magyarázni, hogy e Biblia kötését eredetileg „csak” az osztott keret és az önmagában is nagyon elegáns négy kisebb és a középső nagy kör, benne Mátyás portréjával, s az ezeket körülvevő igen kimunkált körgyűrűk díszítették. Csak a későbbi években, a királyi könyvtár kódexének be- és átkötése idején – a többihez való illeszkedés kedvéért – töltötték ki ennek szabad felületét az aranyozott bőrkötésű corvinák egyesbélyegzőivel. Mindig is zavart keltett valami stíluskeveredés ennek az erlangeni Bibliának a kötésén.

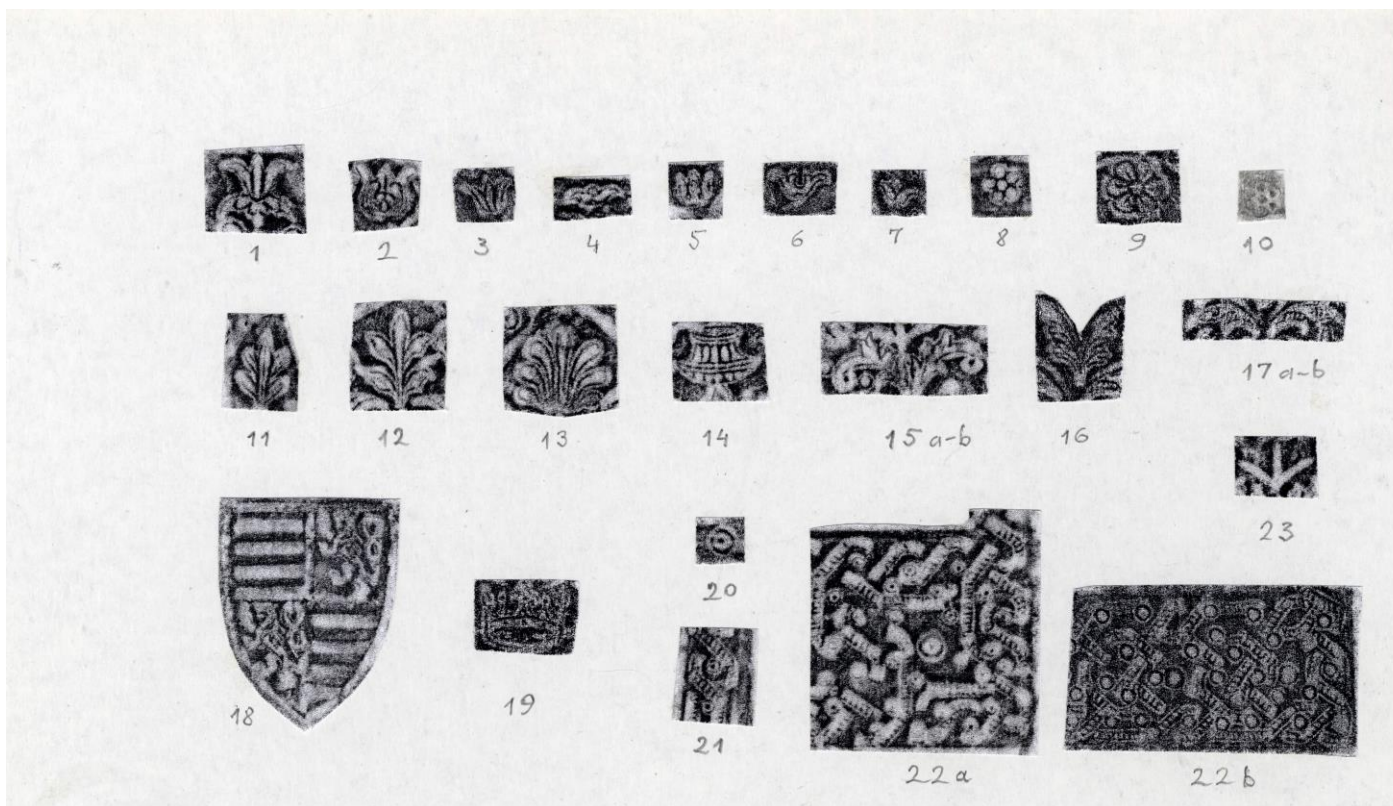
A corvina-kódexek aranyozott bőrkötésének kompozíciójába belettervezték a király címerét és a műre vonatkozó feliratot, de nem hagytak helyet az évszámnak. E kötések közül csak a Lucretius-corvina (Wien, ÖNB, Cod. 170) előtábláján látható évszám: 1–4–5–1, amelyet, tekintettel Mátyás születési évére (1443), az 5-ös számjegyet 8-asnak, 1481-nek értelmezték. A feliratok mindig a háttáblákon vannak (a görög nyelvű kódexeket kivéve). A Lucretius-corvináról már bizonyítottuk, hogy datálása utólagos, az 1510-es években nyomta bele az a könyvkötő, aki a címet is felülbélyegezte a kódexet eltulajdonító személy kívánságára.⁷ Mátyás király corvináit nem datálták, a kötések ideje Mátyás élete utolsó éveire esik, valószínűleg az 1485–1490 közötti időszakra, és Taddeo Ugoletti, a királyi könyvtár őre budai működésével hozhatók kapcsolatba. Éppen ő szorgalmazhatta egy itáliai könyvkötőmester Budára jöttét. Hogy olasz lehetett, bizonyítják a Mátyásnak készült corvina-kötések feliratainak tipikus olasz nyelvi hibái, azt pedig, hogy Mátyás halála után nem sokkal a könyvdíszítő szerszámaival együtt elhagyta Magyarországot, az bizonyítja, hogy többé nem találkozunk bélyegzőivel. Ha Budán hunyt volna el, hátrahagyott könyvkötő-szerszámaikat tovább használták volna.

⁵ HOBSON, Anthony: *Humanists and bookbinders. The origins and diffusion of the humanistic bookbinding 1459–1559*. Cambridge, 1989. University Press, 48–50.

⁶ RITÓÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *Nympha super ripam Danubii*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1983. 67–74.

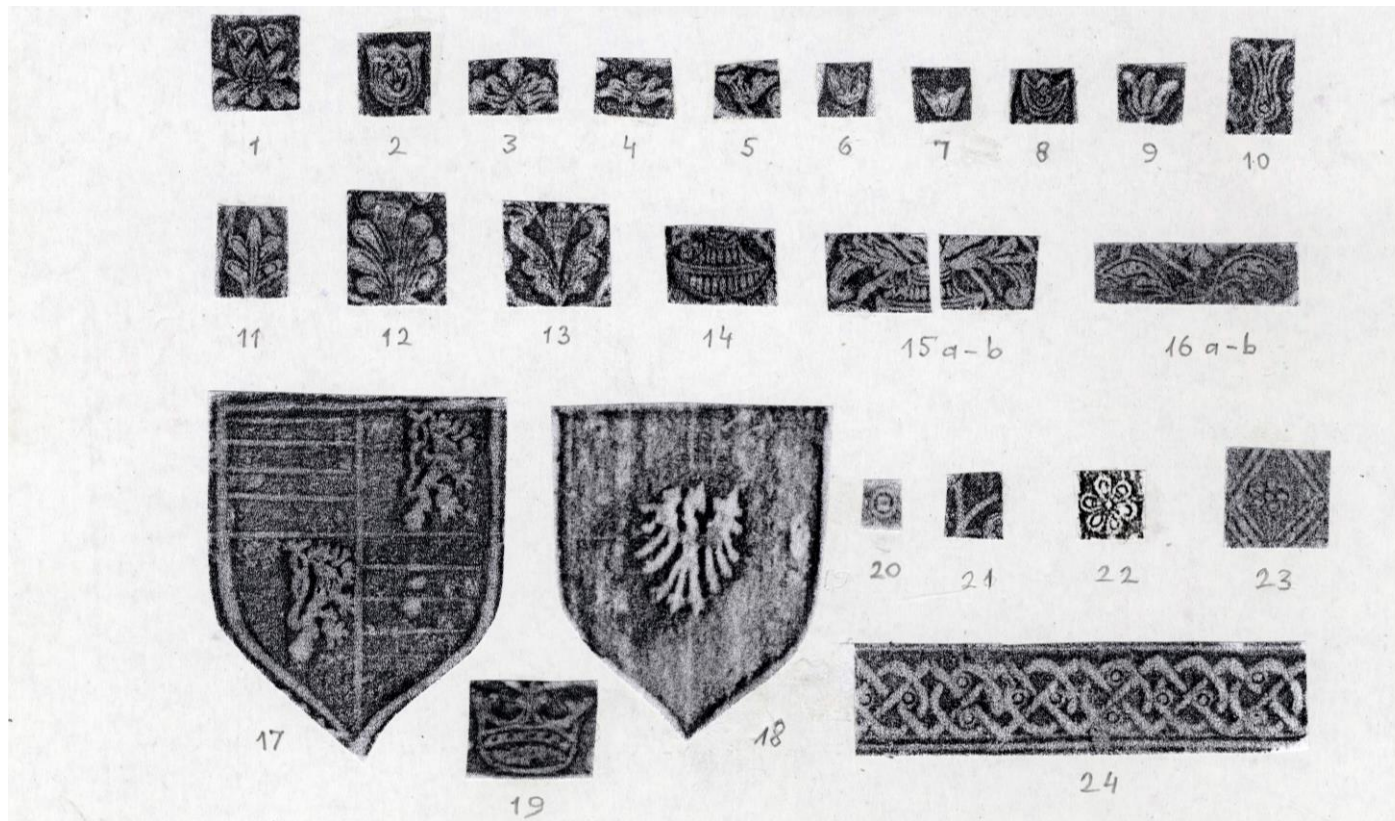
⁷ ROZSONDAI, Marianne: *Die Bibliotheca Corviniana und die Corvieneneinbände. Neue Erkenntnisse zu ihrer Beurteilung*. In: *Bibliotheksmanagement–Kulturmanagement*. Innsbruck, 1998. /Bibloschriften Bd. 168./ 337–360. – ROZSONDAI Marianne: *A holló jegyében... i. h.* 2002. 200–203.

Bélyegzőtáblázat I.

*Mátyás magyar királynak készített aranyozott bőrkötések
(München, BSB: Clm 310 és 341 kötésének bélyegzői)*

Bélyegzőtáblázat II.

*II. Ulászló magyar királynak készített aranyozott bőrkötés
(München, BSB: Clm 175 kötésének bélyegzői)*

A müncheni corvinák közül háromnak van aranyozott bőrkötése, ebből kettő Mátyás királynak (CIm 310 és CIm 341), egy (CIm 175) utódjának, II. Ulászló királynak készült. Ez az összehasonlítás szempontjából is igen szerencsés helyzet. A Demosthenes-corvina (CIm 310) és a Thomas Seneca–Tribrachus Mutinensis corvina (CIm 341) kötése közel egy időben készülhetett, az előbbin 20-, az utóbbin 17-féle egyesbélyegző szerepel. A kettős köröcskék és a fonadékminta elemei azonosak.

Érdekes egybevetni a kötések motívumkincsének elemeit: A Demosthenes-corvina (CIm 310) külső keretében kettős köröcskék (I.20) sorakoznak, a külső sarkokban még egy-egy köröcske van, mintha a keret kicsúcsosodna, s mindegyik oldal közepén virágszerűen csoportot képeznek. A második keretet vaknyomásos fonadékdísz tölti ki (I.22 a), a rövidebb oldalon szélesen, s a fonadékminta közt kisebb és nagyobb körök láthatók, a nagyobbakat aranyozták. A harmadik keretben tulipánbélyegzők (I.5) sorakoznak, a keret töréspontjain egy-egy rozetta (I.8). E harmadik keret mentén a sarkokban még egy kettős körökből álló ív is elválasztja a sarkokat a középmezőtől. Ezek a körök kékre vannak festve éppúgy, mint a középdísz köröcskékből álló keretei. A középmezővel harmonizáló sarokmezőkbe tulipánmotívumok (I.1, I.2, I.3, I.4), levél (I.11), levélszár bélyegzőket (I.23) és kisebb köröcskéket nyomott a könyvkötő. A nyolckaréjos középdísz is hármaskeret veszi körül, a két szélsőt köröcskék, a középsőt tulipánok (I.3) sora alkotja, amelyet négy csúcson egy-egy rozetta (I.8) szakít meg, köztük párosával kicsi körök. A centrumban Mátyás király címere (I.18) látható, fölötte korona (I.19), három oldalán egy-egy olasz korsó (I.14), amelyből kettős levélzet (I.15 a–b), pelta levelek (I.17 a–b), körülötte tulipánok (I.3, I.2, I.1), leveles ág (I.12), fölül és alul palmetta (I.13), mellette tulipán (I.5, I.2), levélszárak (I.23) és elszórtan kisebb köröcskék láthatók. A középdísz tetején és alján még egy-egy tulipánmintát (I.1) helyezett el a könyvkötő. Az elő- és háttábla megegyezik, az eltérés csak annyi, hogy a háttáblán fölül felirat olvasható: ORATIONES : DEMOSTENIS [!]. A fonadékmintán kívül minden egyesbélyegző aranyozott. Négy kapocs nyoma látszik, a gerincen újabb bőrbevonat és négy dupla borda van. Poncolt arany metszés. A kötés mérete: 281×188×35 mm.

Az előbbinél valamivel kisebb méretű, s valamivel kevesebb bélyegzővel díszített a Thomas Seneca-féle corvina (CIm 341). Külső keretében kettős köröcskék (I.20) sorakoznak, s mindegyik oldal közepén virágszerűen csoportosulnak. A második keretet, mint mindegyik corvinán, vaknyomásos fonadékdísz tölti ki (I.22 b), más alakzatba rendezve mint az előzőn, de itt is szélesen a rövidebb oldalakon. A fonadékminta közt kisebb és nagyobb körök láthatók, a nagyobbakat aranyozva. A harmadik keretben újabb tulipánbélyegzők (I.7) láthatók, egy-egy rozettával (I.8) megszakítva, s kis köröktől kísérvé. A negyedik, teljes keret kettős körökből áll. A négykaréjos középdísz három sorban veszik körül a kettős köröcskék. A középmezővel harmonizáló sarokmezőkbe tulipánmotívumok (I.3, I.4, I.6), és levélszár bélyegzők (I.23) vannak olasz korsóba (I.14) rendezve. A négykaréjos középdísz centrumában Mátyás király címere (I.18) található, fölötte korona (I.19), három oldalán egy-egy nagyobb szabad rozetta (I.9), körülötte tulipánok (I.3, I.4,

I.6, a felső és alsó csúciban: I.7), pelta levelek (I.17 a–b), kettős levél (I.16), levélszárok (I.23) és elszórtan kisebb köröcskék láthatók. Az elő- és háttábla megegyezik, a háttáblán fölül a felirat: HISTORIA : BONONIENSIS. Mindkét corvina kötésén a közép- és sarokdíszek közötti mezőben kettős köröcskékből álló csoportosulás látható. A fonadékmintán kívül minden egyesbélyegző aranyozott. Négy kapocs nyoma látszik, a gerinc javított, rajta három dupla borda. Poncolt arany metszés. A kötés mérete: 256×178×26 mm.

Ezt a két kötést Mátyás király számára közel egy időben készítette Budán egy itáliai mester.

Évekkel későbbi azonban a harmadik, a Beda Venerabilis-kódex kötése, amelyet II. Ulászló király számára készített egy másik könyvkötő, nem a „corvina-mester”. Hasonló a kötés díszítésének felépítése, de minden bélyegzője más. Ez a könyvkötő mintha tudatosan utánózni akarta volna a „corvina-mestert”, a bélyegzővel való bánás is professzionális, a kötés azt sejteti, hogy talán dolgozott mellette, segédje volt, de nem álltak rendelkezésére a „corvina-mester” szerszámai. Az Ulászló királynak kötött későbbi könyvek kötése (Wien, ÖNB Cod. 654 és Cod. 2139) megint teljesen más díszítésű, azok esetében egy harmadik könyvkötőt kell feltételeznünk.

A Beda Venerabilis-kódex (BSB, Clm 175) kötése külső keretében kettős köröcskék (II.20) sorakoznak, többször virágszerűen csoportosítva. A körök kékek színezettek. A második keretet hurkos fonadék alkotja (II.24), a rövidebb oldalon duplán, közbe-közbe kisebb körök láthatók. A második és harmadik keret között üres sáv fut körbe. A harmadik keretben tulipánbélyegzők (II.8) sorakoznak, az oldalak közepén egy-egy rozetta (II.22). E harmadik keret belső oldalát kettős körök (II.20) sora kíséri, s ez a harmadik kerettel együtt elválasztja a sarkokat a középmezőtől. A középmezővel harmonizáló sarokmezőkbe virág- (II. 3) és tulipánmotívumokat (II.6, II.7), kehelyvirágot (II.13), olasz korsót (II.14), jobbos és balos leveles ágat (II.15 a–b), levélszár bélyegzőket (II.21) és köröcskéket nyomott a könyvkötő. A hullámos oldalú, mandula formájú középdísz is hármassal veszi körül, a külsőt és a belsőt köröcskék (II.20), a középsőt tulipánok (II.6) sora alkotja. A centrumban, az előtáblán II. Ulászló király címere (II.18), kék alapon ezüsttel a lengyel sas, fölötte korona (II.19), a háttábla centrumában a magyar királyi címer (II.17), fölötte ugyanaz a korona (II.19). A címerpajzsok körül virágmotívumok (II.1, II.3), tulipánok (II.2, II.5, II.6, II.7, II.9, II.10), palmetta (II.12), kehelyvirág (II.13), pelta levelek (II.16 a–b), levélszárok (II.21) és elszórtan köröcskék láthatók. Az elő- és háttábla megegyezik, a felirat az előtábla tetején, a bőrkötésből kivágott sáv helyébe ragasztott bőrszalagon: LIBER BEDE DE NATVRA RER[UM] ET P[RI]MO DE QVADRIFARIO DEI OPERE. Négy kapocs nyoma látszik, a gerinc restaurált, új bőrrel pótolta. A könyvet három dupla bordára fűzték. Poncolt arany metszése van. A kötés mérete: 356×240×33 mm.

Ha összevetjük a Mátyásnak és Ulászló királynak készült kötés hasonló bélyegzőit: Mátyás király kötésein a tulipán bélyegzőit: I.2–7, az Ulászlónak készült kötésen láthatókkal: II.2–10, az I.1-et a II.1-gyel, a leveles ágat I.11-et a II.11-gyel, a palmettákat: I.13-at a II.12-vel, az olasz korsót: I.14-et a II.14-gyel, a jobbos és

balos levélpárt: I. 15 a–b-t és a II.15 a–b-t, a peltaleveleket I.17a–b-t a II.16a–b-vel, a korona bélyegzőket: I.19-et és II.19-t, nem is beszélve a fonadékmintáról (I. 22a–b–II.24) és magától értetődően a címerekről, teljesen egyértelmű, hogy egy másik könyvkötőről és szerszámkészletéről van szó a BSB Clm 175 kötése esetében. A „corvina-mester” tehát nem dolgozott II. Ulászló királynak.

A Bayerische Staatsbibliothek Clm 310 felirata azon feliratok sorába tartozik, amelyekben ortográfiai hiba van: „ORATIONES DEMOSTENIS” hiányzik Demosthenes nevéből a H. Hasonló további példák:

- Budapest, OSzK, Cod. Lat. 422 (Xenophon, trad. Franciscus Philelphus) felirata „PHILELFUS: I[N] SCENOFO[N]TE”, PH helyett F, X helyett SC;
- Madrid, Biblioteca Nacional, Res. 28: Wilhelmus de Conchis, „PHILOSOFIA MARGISTRI VILELMI”; a philosophia szóban másodszer is PH kellett volna;
- Biblioteca Vaticana, Cod. Ottob. Lat. 80 „CYPRIANUS: DE ABITU VIRGINUM” hiányzik a H a ‚habitu’ szó elejéről;
- Wien, ÖNB, Cod. 138: „CRÓNICA MARCELLINI” hiányzik a H a chronica szóból;
- Wien, ÖNB, Cod. 930: „HIERON/MVS IN MATEUM ET MARCVM” Y helyett „I” betű van és hiányzik a H a Mattheus-ból.

Az olaszban ph helyett f betűt írnak és nincsen x és y, sem önálló h betű. Ezek a tipikus ortográfiai hibák egyértelműen azt mutatják, hogy annak, aki Mátyás királynak ezeket a szép aranyozott kötésekét készítette, olasz volt az anyanyelve.

Arról a Lucas Coronensiről, aki neve után Brassóból, mai román néven Brasovból (a város latin neve után Corona) származott, bebizonyítottuk, hogy nem lehetett Mátyás király könyvkötője, mivel csaknem egy emberöltővel később, az 1510-es éveknek második felében dolgozott Budán. Az általa bekötött, ma a párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött, vegyes tartalmú görög kódex kötésén egyetlen bélyegzőegyezés sincs a corvina bélyegzőivel.⁸ Az elmúlt száz évben ugyanis minden könyvkötéssel foglalkozó szakirodalom és lexikon⁹ Lucas Coronensist tette meg Mátyás király „név szerint ismert” könyvkötőjének, kivéve Ilse Schunkét, aki viszont egy „valachiai mestert” feltételezett személyében. A budai királyi könyvkötő-mű-

⁸ ROZSONDAI Marianne: *Lucas Coronensis: budai könyvkötő a 16. sz. elején*. In: *Gesta typographorum*. Bp. 1993. Borda, 8–18. – Uő: *Lucas Coronensis. A master of Hungarian Renaissance bindings, early 16th century, Buda*. = *The Book Collector* 46, No. 4, Winter 1997. 515–540. – Uő: *Lucas Coronensis*. In: *Lexikon des Gesamten Buchwesens*. 2. völlig neubearb. Aufl. Bd. 4. Stuttgart, 1995. 614.

⁹ WEALE, William H. James: *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library, South Kensington Museum*. Vol. 1. London, 1898. CXXIX. – LOUBIER, Hans: *Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. 2. umgearb. Aufl. Leipzig, 1926. 148. – GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: *Gothic and Renaissance Bookbindings*. Vol. 1. London, 1928. 85. – THIEME, U.–BECKER, F.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Bd. 23. Leipzig, 1929. 430. – HELWIG, Hellmuth: *Handbuch der Einbandkunde*. Bd. 2. Hamburg, 1954. 311. – FRAKNÓI Vilmos–FÓGEL József–GÜLYÁS Pál–HOFFMANN Edith: *Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Bp. 1927. 55. – HUNYADY József: *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig*. Bp. 1937. 56. – VÉGH Gyula: *Corvin-kötések*. In: *Mátyás király emlékkönyv*. Kiad. LUKINICH Imre. Bp. 1940. 288.

helyben nem dolgozott valachiai mester, mint láttuk, Mátyás könyvkötője olasz mester volt. Ebben és a magyar reneszánsz kötések periodizációjában, az egyébként kiváló kötéskutató, Ilse Schunke tévedett,¹⁰ s tévedését Otto Mazal is átvette.¹¹ A magyar reneszánsz kötések helyes korszakolása: 1) a corvina-kötések előtti korai szakasz (Vitéz János és Janus Pannonius ideje), 2) a virágkor, Mátyás király és részben utódja alatti korszak, 3) a késői időszak, amely az 1510-es évektől kb. 1535-ig tart, illetve 1541-ben Buda törökök általi elfoglalásával szakad meg végérvényesen. A harmadik szakaszban főleg kolostori és egy-két polgári könyvkötővel számolhatunk. Ezek egyike volt maga Lucas Coronensis is.

Összefoglalva: Mátyás király kódexeit élete utolsó szakaszában, feltehetően Taddeo Ugoletti hívására az 1485–1490 közötti években egy Észak-Itáliából érkezett mester kötötte be, aki a király halála, 1490 áprilisa után hamarosan elhagyta Magyarországot. II. Ulászló királynak más könyvkötők dolgoztak, s a Münchenben lévő három aranyozott bőrkötésű corvina-kódex kötéseinek bélyegzői ezt szemmel láthatóan bizonyítják.

MARIANNE ROZSONDAI

Über die Einbände der in München aufbewahrten Corvinen

Von den acht in München aufbewahrten Corvinen besitzen drei vergoldete Ledereinbände. Die Einbände der Demosthenes-Corvine (CIm 310) und der Thomas Seneca – Tribrachus Mutinensis Corvine (CIm 341) wurden für König Matthias etwa um die gleiche Zeit von einem italienischen Meister in Buda angefertigt. Die Beda Venerabilis Handschrift (CIm 175) erhielt indes einige Jahre später ihren Einband. Dieser wurde für Matthias' Nachfolger, König Wladislaw II. von einem anderen Buchbinder und nicht vom „Corvinenmeister“ angefertigt. Die Verzierung dieses Einbandes ist ähnlich ausgeführt, doch sind die Stempel durchwegs anders, wie ein genauer Vergleich entsprechender Stempel ergibt.

Die Handschriften von Matthias wurden in der letzten Periode seines Lebens, in der Zeit zwischen 1485–1490, und zwar – wie von uns schon bewiesen – von einem aus Oberitalien stammenden Meister, der vermutlich der Einladung von Taddeo Ugoletti gefolgt war, eingebunden. Nach dem Tod des Königs im April 1490 verließ er Ungarn. Für Wladislaw II. arbeiteten bereits andere Buchbinder. Auch die in München befindlichen drei Corvinen mit vergoldeten Ledereinbänden liefern hierfür einen eindeutigen Beweis.

¹⁰ SCHUNKE, Ilse: *Vom Stil der Corvineneinbände*. = Gutenberg-Jahrbuch 1944–1949. 209–227. – SCHUNKE, Ilse: *Zur Frage der ungarischen Frührenaissanceeinbände*. = Gutenberg-Jahrbuch 1965. 388–398. – SCHUNKE, Ilse: *Ungarische Nachlese*. = Gutenberg-Jahrbuch 1967. 261–271.

¹¹ MAZAL, Otto: *Die Einbände für die Könige Matthias I. Corvinus und Wladislaw II. von Ungarn in der Österreichischen Nationalbibliothek*. = Gutenberg-Jahrbuch 1964. 354–369. – MAZAL, Otto: *Einbandkunde. Die Geschichte des Bucheinbandes*. Wiesbaden, 1997. /Elemente des Buch- und Bibliothekswesens 16./ 171: „Die Heimat des Meisters könnte im Südosten Europas, vielleicht in der Walachei, zu suchen sein.“

MONOK ISTVÁN

A Bibliotheca Corviniana és a nyomtatott könyvek

A Bibliotheca Corviniana története két ponton kapcsolódik a nyomtatott könyvek világához. Az egyik a könyvtárban meglévő ősnymtatványok kérdése, a másik az a problémakör, hogy a könyvtárban őrzött kéziratok miként váltak a nyomtatott szövegkiadások alapjává, illetve a szövegkritikai apparátusok részévé.

Ősnymtatványok a 15. századi királyi, fejedelmi könyvtárakban

Az elmúlt húsz év egy-egy uralkodó könyvtárát bemutató kiállításainak katalógusait lapozva azt tapasztalhatjuk, hogy a nyomtatott könyv, tényleges megjelenését és elterjedését (1460-as, 1470-es évek) követően csak 30–50 évvel később szerez helyet magának az uralkodói könyvtárak polcain.¹ Elméletileg Jó Fülöp (1396–1467) vagy harmadik felesége, Portugál Izabella (1397–1471) is kaphatott már ajándékba nyomtatott könyvet,² fiuk, Merész Károly (1433–1477)³ vagy az ő lánya, Burgundiai Mária (1457–1482)⁴ már biztosan kapott is, unokáik (akiknek ismerjük a könyvtárát), Szép Fülöp (1478–1506)⁵ és Ausztriai Margit (1480–

¹ Vö. OSCEMA, Klaus: *Des Fürsten Spiegel? Anmerkungen zu den Bibliotheken der burgundischen Herzöge im 14. und 15. Jahrhundert*. In: *Buchkultur im Mittelalter. Schrift – Bild – Kommunikation*. Hrsg. von Michael SCHOLZ, Adrian METTAUER. In Verbindung mit Yvonne DELLSPERGER, André SCHNYDER. Berlin–New York, 2005. Walter de Gruyter. 177–192.

² *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne, 1397–1471*. Exposition du 5 octobre au 23 novembre 1991. Catalogue par Claudine LEMAIRE, Michele HENRY; iconographie par Anne ROUZET. Bruxelles, 1991. Bibliothèque royale.

³ *Charles le Téméraire 1433–1477*. Exposition organisée à l’occasion du cinquième centenaire de sa mort. Catalogue rédigé par Pierre COCKSHAW, Claude LEMAIRE, Anne ROUZET. Bruxelles, 1977. Bibliothèque royale.

⁴ *Bruges à Beaune. Marie, l’héritage de Bourgogne*. Exposition du 18 novembre 2000 au 28. février 2001., Beaune. Catalogue rédigé par Hospices civils de Beaune. Paris, 2000. Somogyi.

⁵ *Philippe le Beau (1478–1506). Les trésors du dernier duc de Bourgogne*. Exposition organisée à l’occasion du cinquième centenaire de la mort de Philippe le Beau. Du 3 novembre 2006 au 27 janvier 2007. Chapelle de Nassau, Bibliothèque royale de Belgique. Catalogue édité par Bernard BOUSMANNE, Hanno WIJSMAN, Sandrine THIEFFRY. Bruxelles, 2006. Bibliothèque royale.

530)⁶ már a humanista könyvnyomdászat fénykorát is megérhették. Ettől függetlenül csak a következő uralkodói generáció az, amelynek tagjai – V. Károly (1500–1558),⁷ I. Ferdinánd (1503–1564)⁸ és Magyarországi Mária (1505–1558)⁹ – már rendszeresen gyűjtötték és használták a nyomtatványokat. Tudjuk persze, hogy Szépfülöp apja, I. Miksa (1459–1519) is nagyra becsülte az új művészetet,¹⁰ de könyvtárában a vezető szerep mégis a kéziratoké maradt, vagy a kéziratként illusztrált nyomtatványoké, illetve az igényes metszeteké. Kasztíliai és aragóniai kortársai, Aragóniai Ferdinánd (1452–1516) és Kasztíliai Izabella (1451–1504) is fontosnak tartották a nyomdászat támogatását, hiszen Kasztíliaiban már 1472-ben működött ismert nyomda. A Katolikus Királyok 1502-ben Toledóban kiadott utasítása (*Pragmática*) rendelkezett is a nyomdászat tartalmi és formai igényességének vizsgálatáról. Ez a cenzúrendelet ugyanis kitért a nyomtatáshoz használt tinta és a papír minőségétől kezdődően a betűk formájára is.¹¹ A szakirodalom többféle megközelítésből indokolja, hogy a nyomtatott könyv térhódítása az uralkodói gyűjteményekben miért késett, néha kiemelve műfajokat, amelyek területén a kéziratosság tovább fennmaradt. Ilyenek például a zenei kéziratok vagy a hóraskönyvek csoportja.¹² Arról is vannak adataink, hogy egy uralkodó a nyomtatásban megjelent művet lemásoltatja magának, és pompázatosan díszítteti.¹³ Mégis talán leginkább azok az elemzések késztetnek gondolkodásra, amelyek az olvasás története felől közelítik meg a kérdést. A nyomtatott könyv, a Gutenberg-galaxis a képi világot háttérbe szorította, másfajta olvasási és megértési felkészültséget igényelt. A képek gyakran ér-

⁶ *La librairie de Marguerite d'Autriche. Europalia Österreich.* Catalogue par Marguerite DEBAE. Bruxelles, 1987. Bibliothèque royale.; DEBAE, Marguerite: *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche. Essai de reconstruction d'après l'inventaire de 1523–1524.* Louvain–Paris, 1995. Éd. Peeters.

⁷ *Kaiser Karl V., und seine Zeit.* Katalog zu den Ausstellungen... in Bamberg. Hrsg. von Stephan DILLER. Bamberg, 2000. Universitätsverlag.; *Austellung Kaiser Karl V. (1500–1558). Macht und Ohnmacht Europas.* Bonn–Wien. Hrsg. von Petra KRUSE. Wien, 2000. Kunsthistorisches Museum Wien.

⁸ *Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie.* Hrsg. von Wilfried SEIPEL. Wien, 2003. Kunsthistorisches Museum Wien.

⁹ *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531.* Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 2005. szeptember 30–2006. január 9. Katalógus. Szerk.: RÉTHELYI Orsolya, ROMHÁNYI F. Beatrix, SPEKNER Enikő, VÉGH András. Bp. 2005. BTM.

¹⁰ A spanyol királyok könyvgyűjtő szenvedélyének legátfogóbb bemutatása az Europalia 85 Espana kiállítás volt: *Les rois bibliophiles. Europalia 85 Espana.* Catalogue établie par Amalia SARRIÁ. Bruxelles, 1985. Bibliothèque royale.

¹¹ Vö. a 10. jegyzetben idézett katalógus „La bibliophilie d'Isabelle la Catholique” fejezetével.

¹² Vö. Marguerite DEBAE tanulmányát az 6. jegyzetben idézett katalógusban, XVIII–XIX.

¹³ Pontosan Hunyadi Mátyást említi ezzel kapcsolatban általános következtetéseihez CORSTEN, Severin: *Die Erfindung des Buchdrucks im 15. Jahrhundert.* In: *Die Buchkultur im 15. und 16. Jahrhundert.* Hrsg. von Barbara TIEMANN. Bd. 1. Hamburg, 1995. Maximilian-Gesellschaft, 128.; vö.: *Lexikon des gesamten Buchwesens.* 2. Auflage. Hrsg. von Severin CORNSTEN, Günther PFLUG, Friedrich Adolf SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER. Stuttgart, 1987. Hiersemann. 2. Bd. 185. (A szócikket CSAPODI Csaba írta.)

telmezték és újraértelmezték a szöveget. Számos esettanulmány elemzi ezt a jelenséget az antik szerzők kiadásai kapcsán,¹⁴ de mostani témánkhoz közelebbi példa Laetitia Le Guay kiváló monográfiája a burgundiai hercegek generációi által használt Philippe de Commines- és Jean Froissart-kéziratokról.¹⁵

Hunyadi Mátyás viszonyát a nyomtatott könyvekhez Dézsi Lajostól¹⁶ kezdődően több szakíró is elemezte. A könyvtárhoz tartozó nyomtatványokat végül Balogh Jolán vette számba,¹⁷ és állításait Csapodi Csaba tételesen véleményezte is.¹⁸

Mátyás első, fennmaradt dokumentummal igazolható találkozása a nyomtatott könyvvel 1471-ben történt. Ez év szeptember 13-án Julius Pomponius Laetusnak írt levelében megköszöni az általa kiadott, neki ajándékozott, és egy Bandius nevű miniátor által Budára küldött Silius Italicus-szövegkiadást (*De secundo bello Punico*):¹⁹

„Reddite sunt nobis litere vestre per Blandium Miniatorem nostrum, his diebus Roma cum codicibus ad nos reversum... Res est iam multorum ore trita, musas inter arma silere, Nos tamen ut continuis quasi irretiti bellis, quidquid superest temporis, literis non sine voluptate et solamine vovemus, hinc est, quod oblatum a vobis donum gratissimo hilarique exceperimus non vultu solum, sed et animo, Siliumque Italicum vestris conatibus Rome elegantissime nuperrime impressum²⁰ his diebus sepius iam revolverimus, placuit namque et in juvenia nostra Silius, et nunc, dum bella canat et ipse, eo tamen non obstante diffiteri nequimus, miseram esse Regum sortem, quod bella gerere coguntur, ut sepius suos habitura triumphos, semper tamen sanguine hominum madentia...”²¹

¹⁴ Lásd például: STACKMANN, Karl: *Die Auslegungen des Gerhard Lorichius zum „Metamorphosen“*. – *Nachdichtung Jörk Wickrams. Beschreibung eines Ovid-Kommentars aus der Reformationszeit*. = *Zeitschrift für deutsche Philologie* (86.) 1967. Sonderheft: *Spätes Mittelalter*. Wolfgang Stammer zum Gedenken. Besorgt von Hugo MOSER, Kurt RUH. 120–160.

¹⁵ LE GUAY, Laetitia: *Les princes de Bourgogne lecteurs de Froissart. Les rapports entre le texte et l'image dans les manuscrits enluminés du livre IV des Chroniques*. Paris-Turnhout, 1998. CNRS, Brepols. /Documents, études et répertoires./

¹⁶ DÉZSI Lajos: *Mátyás és a könyvnyomtatás*. In: *Mátyás király emlékkönyv*. Szerk. MÁRKI Sándor. Bp. 1902. Athenaeum. 167–171.

¹⁷ BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I*. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó, 330–334.

¹⁸ CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó. /*Studia Humanitatis* 1./ (A továbbiakban: CSAPODI 1973) – a Balogh Jolán által autentikus és fennmaradt corvinának állított nyolc kötet közül hármát elfogad: Nr. 438. (Nicolai de Ausmo), Nr. 54. (Arisztotelész) és Nr. 695 (Vergilius), egy kötet nem ismert helyen van, ha még létezik: Nr. 983. (Statuta Romae), két kötet szerinte kétséges: Nr. 409. (Lucanus), Nr. 682. (Leonardus de Utino), egy kötetéről állítja, hogy biztosan nem corvina: Nr. 46. (Antoninus), és egy kötetet Mátyás a lövöldi karthauzi kolostornak vásárolt, nem a Bibliotheca Corviniana része: Nr. 566 (Raynerii de Pisis).

¹⁹ Vö. SZILÁDY Áron: *Költészetünk I. Mátyás király idejében*. Bp. 1877. /A Magyar Tudományos Akadémia 1877. évi május 27-én tartott XXXVII-dik közgyűlésének tárgyai. A MTA évkönyvei XVI. kötetének I. darabja./ 37.

²⁰ HAIN 14.734. Vö. CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 598.

²¹ A levél kiadása: TELEKI József: *Hunyadiak kora Magyarországon. XI*. Pest, 1855. Emich Gusztáv. 454–455.

Mátyás egész levele nagyon szívélyes hangvételű, szinte biztosan ő maga írta. A mű szövegét már ismerte, Silius – ahogy kiderül – kedves olvasmánya lehetett. Könyvtörténeti szempontból ez a mondat azt jelenti (már fiatal korában is olvasta), hogy ő maga egy újabb feltételezhető kódexről tesz említést.²² Miután Silius Italicus művének ez a Rómában megjelent példánya sajnos nem ismert, nem tudjuk megmondani, hogy a nyomtatványt külön díszítették-e a király számára. Mátyás dicsérete („elegantissime impressum”) a betűk formájára vonatkozhat.

A következő évben, 1472-ben Veronában Joannes Nicolai da Verona műhelyében megjelent Roberto Valturio (1413–1483/5) *De re militari* című műve.²³ Ennek az 1465-ben befejezett műnek 22 kéziratos másolata ismert, valamennyi gazdagon díszített.²⁴ Hosszú vizsgálat eredménye lehet annak megállapítása, hogy az első nyomtatott kiadás képi anyaga melyik kódexre megy vissza, hogy melyik kiadást ki illusztrálta, illetve annak kimutatása, hogy melyik kézirat készült az első kiadás, vagyis az 1472-es után. Sokan hozzászóltak a kérdéshez, és két, egymással össze nem egyeztethető vélemény alakult ki. Az egyik szerint a drezdai kódex alapján készült a nyomtatvány,²⁵ a másik úgy véli, hogy a nyomtatványt másolták le Mátyás király számára.²⁶ Ez a nyomtatott könyv mindenesetre az első abból a szempontból, hogy technikai illusztrációkat tartalmaz, fametszeteken.²⁷ Hunyadi Mátyás könyvtárában Valturius könyve több példányban is rendelkezésére állt. Lehet, hogy maga a nyomtatvány is megvolt, hiszen Isztambulban fennmaradt egy példány, amelyet Csontos János a Bibliotheca Corviniana részének feltételez.²⁸ Csapodi ké-

²² Ezzel kiegészíthető CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973.

²³ HC 15847; OLSCHKI, Leo. S.: *La prima edizione di Valturio*. = *La bibliofilia* (I.)1899–1900. Vol. I. 46–55.

²⁴ A hallatlanul gazdag szakirodalomból itt csak az egyik utóbbi összefoglalást idézzük: *Il potere, le arti, la Guerra. Lo splendore del Malatesta*. Catalogo della mostra tenuta a Rimini nel 2001, a cura di R. BARTOLI, A. DONATI, E. GAMBA. Milano, 2001. Federico Motta.

²⁵ Ezt a véleményt képviseli SCHUBRING, Paul: *Matteo de' Pasti*. In: *Kunstwissenschaftliche Beiträge August Schmarsow gewidmet*. Hrsg. von Heinrich WEIZSÄCKER. Leipzig, 1907. Hiersemann. /Kunsthistorische Monographien, Beihefte, 1./ 103–104.

²⁶ RODAKIEWITZ, Erla: *The edition princeps of Roberto Valturio's 'De re militari' in relation to the Dresden and Munich Mss.* = Maso Finiguerra (V.)1940. 15–82.; a szerző itt összefoglalja a legtöbb kódex, a Riminiben található Tempio Malatestiano falfestményeinek, illetve az ősnymtatványkiadásokban található képi anyaggal kapcsolatos elképzeléseket.

²⁷ SANDER, Max: *Le livre à figures Italien depuis 1467 jusqu'à 1530*. Milano, 1942. (A továbbiakban: SANDER 1942.) Nr. 7481.; Összefoglalóan: GILBERT, Benett: *The Art of the Woodcut in the Italian Renaissance Book*. A Catalogue and Historical Essay from the Grolier Club/University of California, Los Angeles Department of Special Collections Exhibit. 1995. (<http://gilbooks.com/exhibit/htm>). Vö. BALOGH Jolán: *i. m.* (17. jegyzet) I. 330.

²⁸ CSONTOSI János: *A konstantinápolyi küldöttség jelentése*. = Akadémiai Értesítő 1890. 40. Csontos pusztán azon az alapon, hogy a mű első kiadása is megtalálható Isztambulban, arra gondolt, hogy a drezdai kódex az ősnymtatvány másolata. Végeredményben megelőlegezte Erla Rodakiewicz véleményét (Lásd a 26. jegyzetet).

telkedik ebben, a kétséges corvinák közé sorolja.²⁹ Két kéziratot azonban ő is valódi corvinának ismer el: a modenai kódexet³⁰ szép tollrajzokkal,³¹ illetve a nagyon gazdagon díszített drezdai kódexet³² is. Ez utóbbi a veronai editio princeps másolata, valóban a királyi reprezentációhoz illő díszekkel. A fametszeteket lemásolták, az iniciálék, illetve az illusztrációk gazdagon aranyozottak.³³ A másolás tényét már Csontos János megállapította, de nem vizsgálta a többi fennmaradt kódex viszonyát e másolathoz.³⁴ Külön érdekességeket rejt a későbbi nyomtatott kiadások kézbe vétele. A latin és az olasz nyelvű 1483-as veronai kiadások (Boninus de Boninis)³⁵ az első, 1472. évi editio fametszeteit másolják, és lényegében ezt a képanyagot veszi át André Wechel párizsi nyomdász is. Igaz, ő 1532-ben már rézmetszetekkel dolgozott, és némely esetben eltért az eredeti rajzoktól, például a II. könyv végi nyilazó férfi mellett a jobb oldalon állnak a bástyák (míg a két veronai ősnymtatványban és a drezdai kódexben is a bal oldalon).³⁶ Mostani témánktól távolabbra visz az illusztrációk összehasonlítása, de meggyőződésem, hogy a fennmaradt, nagyszámú kéziratossá változat összehasonlítása közelebb hoz bennünket a drezdai kódex pontosabb leírásához. Az egész Valturius-kérdés pedig Mátyás könyvhasználatának, gyűjtési szokásainak megismeréséhez tartogat érdekes adalékokat. Teljes bi-

²⁹ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 688.; megjegyzendő, hogy Csapodi nem ismerte a képi anyag szerzősége kapcsán folytatott szerteágazó vitát. Az egyik feltevés szerint ugyanis a szerző Matteo de' Pasti, akinek patrónusa Sigismondo Pandolfo Malatesta, Rimini ura volt (lásd a 25. jegyzetet). Corrado Ricci szerint a Tempio Malatestiano, a kódex és az ősnymtatvány díszítője nem azonos személy, viszont feltételezi, hogy Matteo de' Pasti egy kéziratot magával vitt Konstantinápolyba ura, Sigismondo Pandolfo Malatestiano ajándékeként II. Muhamed szultánnak (RICCI, Corrado: *Il tempio Malatestiano da Rimini*. Milano–Roma, 1925. Bestetti e Tuminelli, 47–52.). RODAKIEWITZ, Erla (vö. 26. jegyzettel, 17.) ezt nem tartja valószínűnek. Matteo azonban a szultán meghívására valóban volt Konstantinápolyban. Vö. BABINGER, Franz: *An Italian Maps of the Balkans, presumably owned by Mehmed II, the Conqueror (1452–53)*. = *Imago Mundi* (VIII.) 1951. 8–15.; SAKISIAN, Argenag: *The Portraits of Mehmed II. The Burlington Magazine for Connoisseurs*. Vol. 74. 1939. Nr. 433. 172–181. A portrét lásd a következő honlapon (lehet, hogy Matteo de' Pasti munkája): http://www.netmuseum.org/explore/byzantium_III/byz9300_1g.html

³⁰ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 687. Vö. BALOGH Jolán: *i. m.* (17. jegyzet) I. 315.

³¹ Legutóbb erről szép fotókat közölt MILANO, Ernesto: *I codici corviniani conservati nelle biblioteche Italiane*. In: *Nel segno del Corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*, a cura di Ernesto MILANO. Modena, 2002. II Bulino. //Il giardino delle Esperidi 16./ 65–93. Ez a kódex az első nyomtatott kiadás előtt készült.

³² CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 686.

³³ CSONTOSI János: *Hadtudományi könyvek Mátyás király könyvtárában*. = *Hadtörténeti Közlemények* 1890. 203–210.; TRÖGEL, Erika: *Handschriften aus der Bibliotheca Corvina in den Bibliotheken der DDR*. = *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1964. 152–159.

³⁴ A magyar szakirodalom nem ismeri Rodakiewicz alapvető írását e tárgyban (lásd a 26. jegyzetet).

³⁵ HC 15848 (SANDER: *i. m.* (27. jegyzet) 1942. 7462.); HC 15849 (SANDER: *i. m.* (27. jegyzet) 1942. 7483.)

³⁶ Párizs, 1532, 1634, 1535, 1553. Én az 1532-es kiadást használtam, az Országos Széchényi Könyvtárban Ant. 337(2).

zonyossággal nem mondhatjuk, hogy az említett isztambuli ősnymtatvány Mátyásé lett volna, de semmiképpen nem zárható ki.

Ugyancsak bizton állítható, hogy Andreas Hess budai kiadványaiból,³⁷ illetve a budai „Confessionale nyomdászá”-nak munkáiból³⁸ is kapott a király ajándékba példányt. Ugyanakkor nem tudjuk megmondani, hogy a Budán, 1473-ban Andreas Hess által kiadott *Chronica Hungarorum*-nak³⁹ azt a példányát, amelyet a király kapott, milyen formában díszítették, ugyanis a fennmaradt példányok egyike sem illuminált.⁴⁰ Nehezen hihető, hogy a király a költségén megjelent esztergomi misekönyveket legalább ne látta volna, de hogy kapott-e külön feldíszített példányt, sokáig rejtély marad.⁴¹

Tudjuk, hogy Thuróczy János *Chronica Hungarorum*a 1488-ban kétszer is megjelent, Augsburgban és Brünbnben.⁴² A brünni kiadásból nem ismerünk olyan példányt, amely kapcsolatba hozható Mátyás királlyal. Az Országos Széchényi Könyvtárban azonban őrzünk egy pergamenre nyomtatott, nagyon gazdagon illusztrált, a király címerét is viselő, neki dedikált példányt, amelyről többen felteszik, hogy valóban a híres bibliotheca része volt. Csapodi kétségesnek tartja ezt, a díszítést kiadói fogásnak tudva be.⁴³ Szempontunkból azonban mindegy is, hogy ez a példány forgott-e Hunyadi Mátyás kezében, azonban jól illusztrálja, hogy a királyok abban az időben gyűjtöttek nyomtatványokat is, igaz, a kiadók, vagy a királyi

³⁷ Basilius Magnus és Xenophon művei, 1473 (RMNy I; GW 3702), a *Chronica Hungarorum*, 1473 (RMNy II; GW 6686; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 745.)

³⁸ FLORENTINUS, Antoninus: *Confessionale*, 1477 (RMNy III; GW 2108, CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 41.), SACCHIA, Laudivius: *De vita Hieronymi*, 1478–1479 (RMNy V; CSAPODI: *i. m.* 1973. Nr. 580.)

³⁹ RMNy II; HAIN 4994; GW 6686: *Chronica Hungarorum Finita Bude Anno Domini MCCCCLXXIII* in uigilia penthecostes per Andream HESS. Hasonmás kiadásban újra kiadta a Magyar Helikon HORVÁTH János fordításában, SOLTÉSZ Zoltánné tanulmányával. Bp. 1973. Zrínyi Nyomda.; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 745.

⁴⁰ A fennmaradt példányokat nyomdatechnikai szempontból vizsgálta BORSA Gedeon: *A budai Hess-nyomda új megvilágításban*. = Magyar Könyvszemle 1973. 139–149.; lásd még ugyanezt: BORSA Gedeon: *Könyvtörténeti írások. I. A hazai nyomdászat. 15–17. század*. Bp. 1996., Országos Széchényi Könyvtár, 11–18.

⁴¹ *Breviarium Strigoniense*, Venezia, 1480, Erhard Ratdolt (GW 5468, RMK III. 1., CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 737.); *Breviarium Strigoniense*, Nürnberg, 1484, Georg Stucks (GW 5469, RMK III. 9., CSAPODI: *i. m.* 1973. Nr. 736e); *Missale Strigoniense*, Nürnberg, 1484, Anton Koberger (HAIN 11429, RMK III. 7., CSAPODI: *i. m.* 1973. Nr. 897–908?); *Missale Strigoniense*, Venezia, 1486, Erhard Ratdolt (RMK III. 11., CSAPODI: *i. m.* 1973. Nr. 897–908?)

⁴² Augsburg, 1488, Erhard Ratdolt (RMK III 15; HAIN 15.518; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 653.), Brünn, 1488 (RMK III. 16; HAIN 15.517; CSAPODI: *i. m.* 1973. Nr. 652.); Vö. BALOGH Jolán: *i. m.* (17. jegyzet) I. 329.

⁴³ OSzK Inc. 1143; FITZ, Josef: *Die Ausgaben der Thuróczy-Chronik*. = Gutenberg Jahrbuch 1937. 97–106.; MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai*. = Magyar Könyvszemle 1967. 1–11.

könyvtárak őrei gondoskodtak arról, hogy a nyomtatvány a díszes kéziratokéhoz hasonló öltözetet kapjon.

Ugyancsak ebbe a csoportba – pompázatosan illuminált ősnymtatvány – tartozik a francia nemzeti könyvtár kétkötetes Arisztotelész-corvinája is, amelynek autentikus voltát senki sem tagadja.⁴⁴

A szakirodalom, és különösen a corvina-kutatás nagy öregje, Csapodi Csaba is következtelen a nyomtatványoknak a Bibliotheca Corvinianába sorolása esetében. Hat olyan ősnymtatvány maradt fenn az említetteken kívül, amelybe valaki valamikor bejegyezte, hogy Mátyás budai könyvtárából, vagy éppen csak azt, hogy Budáról származik.⁴⁵ Ezeket Csapodi nem fogadja el corvináknak. Feltételezi ugyanakkor, hogy két magyarországi szerző munkája megvolt a nagy király gyűjteményében: Georgius de Hungaria *De moribus Turcorum*,⁴⁶ illetve Vetési László *Oratio ad... papam Sixtum IV.*⁴⁷ című művei. Nem vitatható a feltételezés jogosága, mint ahogyan az sem, hogy Giovanni de Capistrano életrajzának⁴⁸ – akinek szentté avatását Mátyás kezdeményezte – meg kellett lennie a bibliotékában. Ugyanígy elképzelhető (én biztosnak tartom), hogy a Mátyásnak⁴⁹ vagy Vitéz Jánosnak⁵⁰ ajánlott könyvek is megvoltak Budán. Nem elképzelhetetlen, hogy Platón összes műveinek Marsilio Ficino által fordított kiadása (Firenze, 1484⁵¹) Budán is fellelhető volt, és Csapodi Csaba ezzel kapcsolatban lelkesen rögtön feltételezi, hogy a király ebből egy díszes kéziratot is másoltatott magának.⁵² Ezzel szemben érdekes, hogy Csapodi, aki tudta, hogy Alexander Cortesius *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis* című panegyricusa 1487–1488-ban Rómában a szerző fel-

⁴⁴ Velence, 1483–1484, Andrea Torresani, Bartolomeo de'Blavi (GW 2337); CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 54.

⁴⁵ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 1. (Donatus Acciaiolus); Nr. 8. (Aeneas Silvius Piccolomini), Nr. 45. és 46. (Antoninus Florentinus), Nr. 49. (Appianos); Nr. 407. (Titus Livius). BALOGH Jolán (lásd a 17. jegyzetet) is külön tárgyalja a meglévő, az elveszett és a feltételezett ősnymtatványokat, és megint külön a Beatrixnek ajánlott köteteket. Véleményét Csapodi sok esetben felülbírálja.

⁴⁶ Urach, 1480–1481 (HAIN 15.673), vagy Roma, 1481–1484 (HAIN 15.674) – CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 295.

⁴⁷ Roma, sine anno (HAIN 16.079; HAIN 16.080; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 696.)

⁴⁸ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 332. (Hieronymus de Udine munkája)

⁴⁹ NIGRI, Petrus: *Clypeus Thomistarum*. Venetiae, 1481 (HAIN 11.888; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 493.)

⁵⁰ PEURBACH, Georgius de: *Theoriae novae planetarum*. Cca. 1472 (CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 497.)

⁵¹ HC 13062, BMC VI. 666–667. A kiadás dátumának pontosítására: KRISTELLER, Paul Oskar: *The first Printed Edition of Plato's Works and the Date of its Publication (1484)*. In: *Science and History. Studies in Honor of Edward Rosen*. Ed. by Erna HILFSTEIN, Pawel CZARTORYSKI, Frank D. GRANDE. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk, 1978. /Studia Copernicana XVI./ 25–35. (A Mátyásnak szóló ajánlások üzleti megfontolásáról, illetve a neki feltehetően küldött példányról: 35.)

⁵² CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 506.

ügyeletével megjelent,⁵³ nem feltételezi az ősnyomtatvány meglétét a bibliotheca regia polcain. E műnek létezik a király számára készített díszes másolata,⁵⁴ ám Csapodi kifejezetten le is írja indoklás nélküli állítását, hogy Cortesius a nyomtatott verziót nem küldte el a királynak.⁵⁵ További vizsgálat tárgya lehet, hogy a díszkézirat nem az ősnyomtatvány alapján készült-e, a szerző javításaival?⁵⁶

A feltételezett nyomtatványok sorát gyarapítják a Thuróczy János és Antonio Bonfini által talán Budán használt és idézett szerzők műveinek kiadásai, illetve a 16. és 17. században felbukkant utalásokból, jegyzékekből kikövetkeztethető munkák sora. Összesen további 62 nyomtatvány.

Az ősnyomtatványokkal kapcsolatban tehát elmondhatjuk, hogy Hunyadi Mátyás hasonlóan viszonyult hozzájuk, mint a bevezetőben idézett kortárs uralkodók: ha lehetett, a kéziratokat helyezte előtérbe, a reprezentációs funkciót valójában a díszített kéziratok látták el. Példát említettünk arra is, hogy nyomtatványt másolatot magának, és arra is, hogy azt gazdagon illusztrálták számára. Ha a királyi udvar szellemi horizontjának megrajzolása szándékával közeledünk a kérdéshez, akkor több szempontból kell számba venni a kortárs könyvkiadás termékeit: az uralkodónak vagy környezetének ajánlott könyvekkel kezdve a sort el kell jutnunk az udvarban keletkezett művek idézeteinek számbavételéig is.

A Corvina mint a humanista szövegkritikai kutatások és kiadások forrása

A Mátyással kortárs humanista közösség tagjai gyakran említik leveleikben azt a tényt, hogy a budai gyűjtemény antik és kora keresztény auktorok több olyan szövegváltozatát őrzi, amelyek tanulmányozása feltétlenül fontos. Az uralkodó halála után, a töröknek Budára érkezéig (1526) pedig több ismert – főleg bécsi – humanista tudós, tanár érdeklődött a könyvtár állapota, illetve egyes kódexek iránt. A szakirodalomból közismert, hogy Johannes Cuspinianus, Johannes Alexander Brassicanus sok kódexet meg is szerzett magának, és miután mindkettőjük könyvtárát Johannes Fabri vásárolta meg, így talán ő volt az, aki Hunyadi Mátyáson kívül

⁵³ GW 7794 (post 1484), Eucharius Silber; Csapodi állapította meg a pontosabb megjelenési időt: CSAPODI Csaba: *Über zwei Ausgaben von »De laudibus« des Cortesius.* = Gutenberg Jahrbuch 1982. 209–210.; Vö. HAVAS László: *A Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság érintkezéseinek tükrében.* = Irodalomtörténeti Közlemények (47.) 1965. 323–326.

⁵⁴ Wolfenbüttel, HAB Cod. Guelf. 85.1.1. Aug. 2; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 207.

⁵⁵ „Den Panegyricus hat der Verfasser nicht in dieser gedruckten Form dem König übersandt, ...” Vö. CSAPODI: *i. h.* (53. jegyzet) 1982. 209.

⁵⁶ CSAPODI idézett cikkében (lásd az 53. jegyzetet) megállapítja, hogy a kódex és az ősnyomtatvány szövege eltér („Der Text der Wolfenbütteler Handschrift und der der Inkunabel stimmen also nicht genau überein ...”), és azt, hogy az 1531. évi kiadás a díszkódex alapján készült: lásd a 80. jegyzetet.

a legtöbb corvinát birtokolta.⁵⁷ A kódexek Bécsbe vezető útjának történetét legújabbban Földesi Ferenc foglalta össze.⁵⁸

Igazságtalanság lenne azt állítani, hogy a magyar szakmai közösség által a 16. századi humanista szövegkiadások kutatása a Bibliotheca Corviniana szempontjából elhanyagolt lett volna, de eddig alapvetően arra irányult az adatgyűjtés, hogy a kiadások előszavai milyen információt tartalmaznak a Corvina külső történetére (széthullása, egyes kódexek sorsa) vonatkozóan. Annak a lehetőségnek a kutatása, hogy a corvina-kódexek mennyiben váltak a humanista szövegkiadások alapjává, eddig háttérbe szorult.⁵⁹ Egy ilyen kutatás természetesen sok időt vesz igénybe, most csak arra vállalkozunk, hogy az eddigi eredmények – a kiadások időrendjében történő – említése mellett néhány újabb előkerült adattal kapcsolatos megállapításokat tegyünk.

Az első, a Corvina példánya alapján megjelent szöveg Bessarion kardinális levele volt (*Epistola ad Graecos*), ahogy ez kiderül Sebastian Murrho colmari szerzetesnek Joachim Vadianushoz írt előszavából (Strasbourg, 1513).⁶⁰ Ugyancsak Matthias Schürer nyomdájában került sajtó alá Philostratus műve, amelynek latin fordítását Antonio Bonfini készítette el *De vitis sophistarum libro duo* címmel, és 1516-ban Nicolaus Gerbel adta ki.⁶¹ 1516-ban Angelus Cospus fordításában megjelent görögről latinra fordítva Diodorus Siculus *Libri duo, primus de Philippi, regis Macedoniae... rebus gestis* című munkája.⁶² Ennek függelékeként az akkor

⁵⁷ A könyvtár történetének e szakaszáról, illetve a török általi elpusztításáról összefoglalóan, gazdag bibliográfiával lásd: CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* = Magyar Könyvszemle 1961. 394–421. (ua.: Bp. 1961. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 24./); CSAPODI, Csaba: *Wann wurde die Bibliothek des Königs Mathias Corvinus vernichtet?* = Gutenberg Jahrbuch 1971. 384–390.; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973.; CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* Bp. 1984. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 15(90)./

⁵⁸ FÖLDESI Ferenc: *Budától Bécsig – From Buda to Vienna.* In: *Uralkodók és corvinák – Potentates and Corvinas.* Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. 2002. május 16.–augusztus 20. Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library. Ed. Orsolya KARSAY. Bp. 2002. OSzK. 91–102.

⁵⁹ Az első nagy bibliográfiai összefoglalás: *Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini – Mátyás király könyvtárának irodalma.* FITZ József közreműködésével összeállította ZOLNAI Klára. Bp. 1942. /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai X./; ezután: CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973., és MONOK István: *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében.* In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből.* Szerk. MONOK István. Bp. 2004. Corvina Kiadó–OSzK, 45–63.

⁶⁰ A szöveget Augustinus Moravus írta át Budán abból a kódexből, amely ma a magyar nemzeti könyvtárban van: OSzK Clmae 438. A kiadás: BESSARION, cardinalis: *Oratio de sacramento eucharistiae. Epistola ad Graecos.* Ed. Augustinus MORAVUS. Argentorati, 1513, Matthias Schürer (OSzK Ant. 2733.); CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 115.

⁶¹ A kódex: OSzK Clmae 417., a kiadás: OSzK App. H. 1626.

⁶² Viennae Pannoniae, 1516, Hieronymus Vietor (OSzK App. H. 2526.)

már Cuspinianusnál lévő Zonaras-corvinából Cospus lefordította a Nagy Sándor életrajzot, és ki is adta.⁶³

A jövőben egyik legizgalmasabb feladat annak megállapítása, hogy valamelyik Iamblichus Chalchideus-kiadó használta-e azt a Marsilio Ficino-fordítást (*De Aegyptiorum Assyrorumque theologia*) tartalmazó kódexet, amelyik a Corvina feltételezett darabja volt.⁶⁴ A feltételezés alapos, hiszen ismerjük Ficino Francesco Bandinóhoz, illetve Taddeo Ugoletóhoz írott levelét a fordítással, illetve annak Budára küldésével kapcsolatban.⁶⁵ Az első kiadás Aldus Manutius műhelyében jelent meg 1516-ban,⁶⁶ amelyben a Püthagorasz életéről szóló munkája még nem szerepelt. Ugyanígy nincsen benne a lyoni, 1577-es Johannes Tornaesius-féle kiadásban sem,⁶⁷ amely az Aldus-kiadást hasznosította. Az 1556-os római, Nicolaus Scutellius által sajtó alá rendezett kiadásban⁶⁸ mindkét mű szerepel, az előszavak azonban nem említik, hogy milyen kódexet vett kézbe a sajtó alá rendezéskor, és látta-e a ma Londonban őrzött, feltételezett corvina-kéziratot.⁶⁹ Johannes Arcerius Theodoretus, a 16. század végén új fordítást készített mindkét műből, a kiadás (Franeker, 1598, Aegidius Radaeus)⁷⁰ azonban hallgat forrásairól. Brassicanus proverbiumgyűjteményének,⁷¹ illetve a 17–20. századi kiadások szövegeinek összehasonlításával a jövőben talán közelebb léphetünk feltett kérdésünk – van-e szerepe Mátyás könyvtárának a szöveg megőrzésében – megválaszolásához.

Johannes Alexander Brassicanus volt az egyik, a corvinákra leginkább figyelő humanista a 16. század legelején. 1527-ben egy Lucianos-kötetet is kiadott.⁷² A magyar szakirodalom feltételezi, hogy egy elveszett Corvina-kódex lehetett a kiadás alapja, jóllehet, ezt a sajtó alá rendező Marcus Böck a Leopoldsdorff császári tanácsoshoz írt ajánlásában nem említi. Ez annál is furcsább, mert a kötethez írt

⁶³ ZONARAS: *Alexandri regis vita*. In: DIODORUS Siculus: *Libri duo...* Viennae Pannoniae, 1516, Hieronymus Vietor. A kódex: ÖNB Hist. Gr. 16., a kiadás: OSzK App. H. 2526.; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 225, Nr. 708.

⁶⁴ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 346.

⁶⁵ *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Iussu Academiae Scientiae Hungaricae ex scriptis ab Eugenio ABEL relictis cum commentarii edidit partimque auxit Stephanus HEGEDŰS. Budapestini, 1903. 254–255, 288.

⁶⁶ Venetiis, in aedibus Aldi et Andreae Soceri, 1516 (OSzK Ant. 716.); CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 346.

⁶⁷ Lugduni, 1577, Ioannes Tornaesius (OSzK Ant. 8450.)

⁶⁸ Romae, 1556, Antonius Bladus, sumptibus Vincentii Luchrini (OSzK Ant. 2038.)

⁶⁹ BM Addit. MS. 21,165.; CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 347.

⁷⁰ OSzK Ant. 2037.

⁷¹ BRASSICANUS, Johannes Alexander: *Proverbiorum symmicta, quibus adiecta sunt Pythagorae symbola... et ipsa provenbia... recens autem ex Jamblichio... latina facta...* Viennae, 1529. Hieronymus Vietor (ÖNB 74 W 106/3.)

⁷² LUCIANOS: *Aliquot exquisitae lucubrations*. Trad. Johannes Alexander BRASSICANUS. Viennae Austriae, 1527. Johannes Singrenius. (OSzK App. H. 193.) – CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 412.

jegyzetekben egyébként kitér az 1525. évi budai látogatására.⁷³ Igaz, ha ellopta ezt a kódexet, akkor még 1527-ben sem lett volna tanácsos ezt írásba adni, magyarázni, miként jutott a kötethez. Akárhogy került is hozzá egy-egy kötet, azt megmentette a csaknem biztos pusztulástól. Budai látogatásáról és a könyvtárról nyomtatásban először 1530-ban adott hírt (a Salvianus-kiadásban).

Vincentius Obsopaeus az 1528-ban általa kiadott Basilius Magnus- és Gregorius Naziansenus-levelek Bilibaldus Pirckheimernek írt ajánlását a következőképpen kezdi:

„Cum nuper inspiciendum mihi obtulisset ex bibliotheca tua, Bilibalde clarissime Georgius Leutius, codicem epistolarum Basili et Gregorii, quem cum ob literarum characteras, tum ob vetustatem vehementer videre cupiebam. Est enim, ut mihi coniecturam facienti visum est, ante ducentos aut amplius annos descriptus, inque regis Ungariae Bibliothecam repositus.”⁷⁴

A ma ismert kéziratok közül egyiket sem azonosította a kutatás a Bibliotheca Corviniana vagy a Pirckheimer-könyvtár darabjaként, az idézet azonban egyértelmű, az egykori budai példány hozzájárult a 16. századi kiadás filológiai helyességéhez.

Hunyadi Mátyás könyvtára 1490 és 1526 közti történetéhez a leghosszabb elbeszélő szöveg Brassicanus leírása 1525. évi budai látogatásáról.⁷⁵ Ebben számos kódexet felsorol, amelyeket ott látott. Ez a leírás az általa megjelentetett Salvianus Massiliensis-kiadás (1530) Christophorus a Stadion augsburgi püspökhöz címzett ajánlásában található. A marseilles-i püspök műveit tartalmazó corvina volt a kiadás alapja is.⁷⁶ Brassicanus nem említi, de biztos, hogy az 1530-as Polybius-kiadás is Budán volt kézitról készült.⁷⁷ A szöveg kiadója, Vincentius Obsopaeus tanúskodik erről (az alább említendő Heliódorus-kiadás előszavában)⁷⁸, illetve a későbbi szöveghagyomány kísérő szövegeiben is felbukkan ez az állítás.⁷⁹ Egy év múlva (1531) Obsopaeus ugyanebben a Setzer nyomdában adta ki Cor-

⁷³ Ebben említi, hogy látta Marcus Monachus Anachoreta, V. századi görög szerzetes munkáit: CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 419.

⁷⁴ *Epistolae Graecae. Haganoae, 1528, Johannes Setzer (OSzK Ant. 5300.)* – CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 107.

⁷⁵ MASSILIENSIS, Salvianus: *De vero iudicio et providentia Dei libri VII.* Ed. Johannes Alexander BRASSICANUS. Basileae, 1530. Johannes Frobenius. (OSzK App. H. 224.)

⁷⁶ A kódex ma: ÖNB Cod. Lat. 826 (CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 583.)

⁷⁷ POLYBIOS: *Historion biblia 5. Historiarum libri quinque.* Trad. Nicolaus Perottus. Ed. Vincentius OBSOPEUS. Haganoae, 1530. Johannes Setzer. (OSzK Ant. 834.)

⁷⁸ A Polybius-szövegek mellett Herodianus és Heliódorus műveket tartalmaz a kódex, amelyből dolgozott. A kódex mai lelőhelye: BSB Cod. Graec. 157.

⁷⁹ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 539. idézi Philipp Melanchthon véleményét, illetve Mathaeus Sebastianus 1551-es beszédét.

tesius Mátyás királyt dicsőítő beszédét.⁸⁰ Nem ismerte az 1487-es római ősnymtatványt,⁸¹ hanem azt mondja a Heliodoros-kiadás ajánlásában, hogy Budáról jutott hozzá a kézírathoz. Ez az editio három évvel későbbi, és Bázelen látott napvilágot.⁸² Obsopaeus ezután a Diodorus Siculus görög kiadáson dolgozott, és 1539-re készült el vele. E munka alapja is corvina kódex volt.⁸³

A biztosan a budai könyvtárból származó kézirat alapján kiadott munkák sorát Antonio Bonfini *De pudicitia conjugali et virginitate dialogi* című munkájával zárjuk. A kódexet feltehetően az özvegy királynő, Beatrix vitte magával Nápolyba, onnan Zsámboky János tulajdonába került. Johannes Leunclavius 1572-ben az ő könyvtárából adta ki.⁸⁴

Mielőtt két, nem megoldott 16. századi corvina-alapú szövegkiadásra térnénk, megemlítjük, hogy több olyan kódexre történt a 16. században hivatkozás, amelyet a kiadó humanisták kapcsolatba hoztak Mátyás könyvtárával. Az említésekben nem világos, hogy maguk is látták a kéziratokat, vagy csak Brassicanus felsorolásából említik a budai példányt. Ilyen Pliniusnak egy munkája, amelyet Francesco Massari Rómában látott.⁸⁵ Johannes Herold Hugo Eterianus munkáját kiadva emlékezett meg a magyarországi példányról⁸⁶ Nicephorus Callistus egyháztörténetének kiadásakor. Már Beatus Rhenanus is a ma Bécsben őrzött corvinát használta

⁸⁰ CORTESIUS, Alexander: *Liber unus de virtutibus bellicis Matthiae Corvini, Hungariae regis invictissimi*. Ed. Vincentius OBSOPOEUS. Haganoae, 1531. Johannes Setzer. (OSzK Ant. 5244.); Obsopoeus nem tudott a szöveg 1487. évi kiadásáról. Vö. CSAPODI Csaba: *Über zwei Ausgaben von »De laudibus« des Cortesius*. = Gutenberg Jahrbuch 1982. 209–210.

⁸¹ ROMA, 1487, Eucharius Silber (GW 7794) – CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 207.

⁸² HELIODOROS: *Aitiopikés historias biblia deka*. Ed. Vincentius OBSOPOEUS. Basileae, 1534. Johannes Hervagius. (OSzK App. H. 259.) – CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 315.

⁸³ DIODOROS Sikeliotes: *Historian biblia tina ta heuriskomena*. Ed. Vincentius OPSOPOEUS. Basileae, 1539. Johannes Frobenius. (OSzK App. H. 271). A kódex mai lelőhelye: ÖNB Suppl. gr. 30. – CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 225.

⁸⁴ BONFINI, Antonio: *Symposion trimeron, sive... de pudicitia coniugali et virginitate dialogi III*. Ex bibliotheca Ioannis Sambuci. Ed. Johannes LEUNCLAVIUS. Basel, 1572. Johannes Oporinus. (OSzK RMK III. 616.). Az eredeti kódex mai lelőhelye: OSzK Clmae 421. – CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 131. Kritikai kiadása: BONFINI, Antonio: *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Ed. Stephanus APRÓ. Bp. 1943. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum/; MURAKÖZY Gyula fordításában és bevezetésével: *Bevezetés a szüzességről és a házasság tisztaságáról. I–II*. Bratislava–Bp., 1985. Madách Kiadó, Szépirodalmi Kiadó. /Magyar Ritkaságok/

⁸⁵ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 514. Massari 1520-ban találkozott a kézirattal. Plinius-kommentárjaiban említi ezt: *In novum Plinii de naturalis historia librum castigationes et annotationes*. Basileae, 1537. Johannes Frobenius. (ÖNB BE 7 N 44+). Későbbi kiadása: Parisiis, 1542. Michel de Vascosan. (ÖNB 75 M 19). A kódex mai lelőhelye: Bibliotheca Vaticana, Vat. Lat. 1951.

⁸⁶ ETERIANUS, Hugo: *De Spiritus Sancti processione*. Ed. Johannes HEROLD. Basileae, 1543. Robertus Winter. (HAB A 1164.86 Theol.(1) – CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 340.

(Bázel, 1535).⁸⁷ Latin fordításának kiadásakor Johannes Longus idézi a görög verzió budai meglétét.⁸⁸ Joachim Camerarius pedig a *De re rustica* szöveggyűjteményében említi Petrus de Crescentiis „De agricultura” című kéziratát, amely Mátyásé lett volna.⁸⁹ Ugyancsak *De agricultura* az a mű, amelyet Cassianus Bassus állított össze, és amely megvolt a Bibliotheca Corviniana állományában. A szöveget Janus Cornarius fordította latinra, és először 1538-ban jelent meg Bázelben.⁹⁰

Befejezésül ismét megemlíjtük Szamosközy István feljegyzését a corvinákról.⁹¹

„Multa inopinata accidere possunt, quae imbecillo librorum generi cladem ab omni aevo intulerunt, et nunc inferre possunt incendia, vastitates, blattae, incuria, rapinae, ac in summa punctum temporum quodlibet, quo vel maximarum rerum momenta vertuntur. Sic perierunt clarissimi librorum thesauri Philadelphi et Pergamenorum Regum: sic interiit nobilis illa et memoratissima Matthiae Regis bibliotheca Budae, multis millibus voluminum referta, ex cuius clade Heliodorus Aethiopiae historiae author, Stephanus Geographus, Polybius, Diodorus Siculus, Titus Alexander Cortesius de laubibus Matthiae Regis, Bonfinius de pudicitia coniugali, Crastonius Gorippus qui libros Joannidos scripsit, et quidam alii, velut ex mortuis redivivi fortuna quapiam conservati nuperrime in lucem prodierunt.”⁹²

Az előzőekben már részletesebben foglalkoztunk Heliodorus, Diodorus Siculus, Polybius, Cortesius és Bonfini szövegeinek kiadásával. A Corippus-problémát ismeri Csapodi Csaba is, de a milánói Bibliotheca Trivultiana példányát nem tartja

⁸⁷ *Autores Historiae Ecclesiasticae*. Ed. Beatus RHENANUS. Basileae, 1535. Hieronimus Frobenius, Nicolaus Episcopus. 594–615. (OSzK Ant. 850.) Ezt az adatot CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. nem ismeri, Németh Andrásnak köszönöm, hogy felhívta erre a figyelmemet. A gyűjteménynek egyik 16. századi kiadása sem jelöli meg a szöveg forrását.

⁸⁸ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 455. Az eredeti kódex: ÖNB Hist. gr. 8.; XANTHOPILOS, Niképhoros Kallistos: *Ecclesiasticae historiae libri decem et octo*. Ed. Johannes LONGUS. Basileae, 1553. Johannes Oporinus. (OSzK Ant. 290.)

⁸⁹ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 484.; *De re rustica opuscula nonnulla, lectu cum iucundat, tum utilia, iam primum partim composita, partim edita a Ioachimo CAMERARIO...* Norimbergae, 1577. Katarina Gerlach. (HAB A 125.10 Quod (3))

⁹⁰ *Constantini Caesaris selectarum praeceptionum de agricultura libri viginti*. Compil. Cassianus BASSUS. Trad. Janus CORNARIUS. Basileae, 1538. Hieronimus Frobenius, Nicolaus Episcopus. (OSzK Ant. 6164.) Az információt Németh Andrásnak köszönöm. Az eddigi szakirodalom nem ismerte ezt a görög kódexet mint corvinát! Az előszók és a jegyzetek nem említik ezt a tényt, ahogy a későbbi kiadások sem: Lugduni, 1641. Sebastian Gryphius (OSzK Ant. 5027.), illetve: Cassii DIONYSII Uticensis... *Selectarum praeceptionum de agricultura libri XX. falso antea Constantini Caesaris dicati*. Compil. Cassianus BASSUS. Ed. Sulpitius SAPIDUS. Trad. Janus CORNARIUS. Lugduni, 1543. Antonius Vincentius. (OSzK Ant. 6176.)

⁹¹ BALÁZS Mihály–MONOK István: *Szamosközy István és a Corvina*. = Magyar Könyvszemle 1986. 215–219.

⁹² BALÁZS Mihály–MONOK István–TAR Ibolya (trad.): *Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaelae Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)*. = Lymbus. Művelődéstörténeti Tár. IV. Szeged, 1992. 56.

corvinának.⁹³ Igaz, valószínűsíthető, hogy Szamosközy a Corippus-műre való hivatkozását Nicolaus Gerbelius Cuspinianus-életrajzából vette,⁹⁴ ahol a szerző felsorolja azokat a szerzőket, akikkel Cuspinianus foglalkozott. Itt szó szerint is (a névhasználat hibás voltát ide értve is) az áll: „Crastonius Gorippus(!), qui libros Iohannidos scripsit, qui habentur in bibliotheca Budensi”.

Stephanus Byzantinusról⁹⁵ Csapodi Csaba nem tesz említést. A szerző valamennyi kiadását végignézve nem találtuk nyomát olyan említésnek, ami a kéziratot a Bibliotheca Corvinianához kötötte volna. Az első két kiadás (Aldus Manutius, Philippo Giunta)⁹⁶ kísérő- és magyarázó szövegei elenyészően rövidek, Guilielmus Xylander ugyanakkor elég bő bevezetést írt kiadásához,⁹⁷ amely kiállta az idő próbáját, hiszen a 17. századi legjobb kiadás három előszavában részletes szövegtörténetet is olvashatunk. Abraham Berkelius újra kiadta.⁹⁸ A közbenső kiadások (Thomas de Pinedo,⁹⁹ Lucas Holstenius–Theodorus Ryckius¹⁰⁰) ajánlásai, előszavai és jegyzetei, és a kritikai kiadás hosszú szövegtörténeti összefoglalója¹⁰¹ sem említi az egykori, esetleges budai példányt. Lehetetlen ugyanakkor, hogy Szamosközy éppen az ő nevét találta volna ki névsora gazdagításához.

Összegzés helyett szeretnénk újra hangsúlyozni egy új corvina-könyvészet szükségességét. Ez egyben lehet egy olyan szöveggyűjtemény is, amely időrendben valamennyi 15–18. századi, a könyvtár történetét, az egyes kódexek sorsát érintő

⁹³ CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 205.

⁹⁴ Joannis CUSPINIANI... *De caesaribus atque imperatoribus Romanis... Vita Ioannis Cuspiniani et de utilitate huius historiae*, per Nicolaum GERBELIUM. Argentorati, 1540. Kraft Müller. (OSzK Ant 1561.) 216.

⁹⁵ HOFFMANN, Samuel Friedrich Wilhelm: *Bibliographisches Lexicon der gesammten Literatur der Griechen. Teil III. O–Z*. Amsterdam, 1961. Adolf M. Hakkert. 441–443.

⁹⁶ STEPHANOS Byzantios: *Peri poleón*. Ed. Aldus MANUTIUS. Venetiis, 1502. Aldus (OSzK Ant. 837.); Florentinae, 1521. haer. Philippi Iuntae (OSzK Ant. 9113.)

⁹⁷ STEPHANI Byzantini *Peri Poleón. De urbibus*. Guilelmi Xylandri labore a permultis foedisque mendis repurgatis duobusque inventariis auctus. Basileae, 1568. Johannes Oporinus. (HAB 21. 1 Phys. 2; ÖNB 47 C 44)

⁹⁸ STEPHANI Byzantini *gentilia et epitomen, antehac Peri poleón, de urbibus inscripta*. Quae ex MSS codicibus Palatinis ab Cl. Salmasio quondam collatis et MS Vossiano restituit, supplevit, ac Latina versione et integro commentariis illustravit Abrahamus BERKELIUS. Accedunt collectae ab Iacobo Gronovio variae lectiones ex codice MS Perusino, intermixtis eiusdem notis cum excusatione de excerptis Bocharti et Palmerii ab se non publicatis. Lugduni Batavorum, 1694. Fridericus Haaring. (HAB P 130a 2° Helmst.)

⁹⁹ STEPHANOS *Peri poleón*. STEPHANI *de urbibus* quem primus Thomas de Pinedo Lusitanus latii jure donabat... His additae praeter eiusdem Stephani Fragmentum collationes Jacobi Gronovii cum codice Perusino... Amsterdam, 1678. Jacobus de Jonge. (HAB P 130 2° Helmst.)

¹⁰⁰ Lucae HOLSTENII *notae et castigationes postumae in Stephani Byzantini Ethnika, quae vulgo Peri poleón inscribitur*. Post longam doctorum expectationem editae a Theodoro RYCKIO... Lugduni Batavorum, 1684. Jacobus Hackius. (HAB P 130 (2) 2° Helmst.)

¹⁰¹ STEPHANI Byzantini *Ethnikón quae supersunt*. Ed. Antonius WESTERMANN. Lipsiae, 1839. Teubner. (HAB Lg 2049.)

dokumentumot tartalmaz. Ezzel bővíthető azoknak az egykor Mátyás könyvtárban őrzött szövegeknek a sora, amelyek alapján, ha nem is editio princeps, de újabb szövegértékelés készült. Az ilyenek sorába tartozik minden bizonnyal Baptista Guarino Veronese latin nyelvtana, amely a 15. század második felében számos kéziratos másolatban, és négy ősnyomtatvány kiadásban is ismert volt.¹⁰² Ezután rengeteg kora újkori kiadást ért meg, a kiadók a szöveget a szöveg felhasználási szándéka (tankönyvként való alkalmazás, egy humanista szövegemlék kiadása) szerint változtatták, részben a szó szerinti szövegen, részben a latin nyelvi példanyagon. A Bibliotheca Corviniana példányát, amelyet ma Jénában, az Egyetemi Könyvtárban őriznek,¹⁰³ szöveggé adta ki (tehát nem a használatban lévő nyelvkönyvek gazdagítására) Burcard Gottfried Struvius 1704-ben.¹⁰⁴ Ez esetben tehát a corvina mint szövegváltozat vált olyan érdekessé, hogy teljes olvasatban kiadták.

A további kutatás bizonyára még számos hasonló esetet tár fel. Különösen érdekes a szövegkiadások, a 17–18. századi kritikai igényű kiadások kommentárium anyaga az egyes kódexek történetének gazdagításában.

¹⁰² CSAPODI: *i. m.* (18. jegyzet) 1973. Nr. 312. A kódexet először CSONTOSI János mutatta be a magyar szakközönségnek: *A jenai corvin-kódex*. = Magyar Könyvszemle (6.) 1881. 1–8. Guarino szövegének kritikai kiadása: VADÁSZ Géza: *Guarino Veronese latin nyelvtana (Regulae)*. Székesfehérvár, 2007. Alba Civitas Történeti Alapítvány. Ebben Vadász felsorolja az ismert kódexeket és kiadásokat.

¹⁰³ Jena, Universitätsbibliothek, Bos. 8° 1.

¹⁰⁴ BAPTISTA GUARINO VERONENSIS: *De ordine docendi et studendi libellus*. Cura Burcardi Gott-helfi Struvii. Jenae, 1704. Heinrich Christian Kroecker. Érdekes, hogy Csontosí, aki a 102. jegyzetben idézett cikkében sorra vette azokat a nyomtatványokat, amelyek a kéziratot mint corvinát említik, és tudta, hogy Struvius kiadta, magát a kiadást nem említi. Valóban ritka nyomtatványról van szó, ezért nem járt a kezében, hanem a későbbi szakirodalom alapján említi a kiadás tényét. VADÁSZ: *i. m.* (102. jegyzet) 4. jegyzetében idézi a kiadást.

ISTVÁN MONOK

La Bibliotheca Corviniana et les livres imprimés

L'histoire de la Bibliotheca Corviniana se rattache de deux manières au monde du livre imprimé ; premièrement par ses incunables, deuxièmement par le processus au cours duquel ses manuscrits conservés devinrent les bases des éditions imprimées en même temps que parties intégrantes des dossiers de critique textuelle. La première partie de cette étude examine le sort des incunables dans les bibliothèques royales et princières du 15e siècle, puis énumère les incunables connues de la Bibliotheca Corviniana. En ce qui concerne l'attitude de Mathias Hunyadi à l'égard des incunables, l'auteur affirme qu'elle est identique à celle des princes contemporains évoqués dans l'introduction : il leur préférerait les manuscrits ornements, plus susceptibles de remplir la fonction de représentation royale. Il lui arrivait de faire préparer et de faire illuminer des copies manuscrites à partir des imprimés. Mais si l'on veut étudier la question avec l'intention de dessiner l'horizon intellectuel de la cour royale, il faut examiner d'un tout autre point de vue les produits des ateliers d'impression contemporains : l'auteur propose d'abord de prendre en compte les livres dédiés au monarque et à son entourage, puis d'étudier les citations que renferment les ouvrages créés dans la cour royale.

La deuxième partie d'étude présente la Corvina en tant que source des recherches textologiques et des éditions humanistes. Les représentants de la communauté humaniste contemporaine à Mathias remarquent souvent dans leurs lettres la présence dans la collection de Bude d'un certain nombre de textes provenant des auteurs antiques et chrétiens, et dont l'étude d'ordre philologique serait indispensable. Entre la mort du souverain et la prise de la ville par les Turcs (1526), plusieurs érudits de haute renommée – surtout des viennois – vinrent se renseigner à Bude soit sur l'état général de la collection, soit sur la localisation de tel ou tel codex. Les historiens ont montré que Johannes Cuspinianus et Johannes Alexander Brassicanus s'étaient procurés plusieurs codex et puisque les collections de ces deux érudits fut ultérieurement rachetées par Johannes Fabri, on peut affirmer que ce dernier fut celui qui – à part Mathias lui-même, bien sûr – possédait le plus de corvina. L'auteur signale que jusqu'à ce jour les historiens se sont surtout intéressés aux renseignements que les préfaces de ces éditions humanistes renfermaient par rapport à l'histoire externe de la collection (sa dissolution, le sort individuel des codex, etc.) L'étude de la manière dont les codex de la collection Corvina devinrent la base des éditions humanistes a été reléguée au second plan. Une telle recherche exige de longues années de travail. Le présent article résume – dans l'ordre chronologique des éditions – les résultats déjà connus de la recherche, puis présente quelque rapprochements récemment découverts.

VISKOLCZ NOÉMI
Corvinák Bécsben a 16–18. században¹

Bécs a közös táj, Pannonia Superior egyik legjelentősebb városaként, egyeteme, később nyomdái, iskolái (Pázmáneum, Theresianum), nem utolsósorban a Habsburgok, közös uralkodóink és közös kulturális, politikai intézményeink révén fontos színhelye a magyar történelemnek. A magyar kulturális örökség őrzőjeként kevésbé szoktuk méltatni, pedig a magyar „hagyaték” legértékesebb kincseit egészen a 20. század első harmadáig ott tartotta nyilván a társadalmi emlékezet. Ebben a tanulmányban arra a kérdésre igyekszem választ találni, hogy vajon hogyan és mikor kerültek Bécsbe Mátyás király kódexei, a corvinák.²

Peter Lambeck állítása

Peter Lambeck (1628–1680) császári könyvtáros azzal vigasztalta az elkeseredett császárt és magyar királyt, I. Lipótot – miután corvinaszerző budai útjáról csupán három kézirattal tért vissza Bécsbe 1666-ban³ –, hogy az udvari könyvtár már számos corvinával rendelkezik. Hogy pontosabban mennyit jelentett a „számos”, arról Lambeck 1666. április 24-én Berthold Mollernek írt levelében olvashatunk. Ebben kétszáznál is több olyan nagyszerű pergamenkódexről számolt be barátjának, amelyekben Mátyás király címere megtalálható („zweihundert und mehren vortrefflichen codicibus manuscriptis membranaceis, so in der hiesigen Kaiserl. Hof-Bibliothek vorhanden und mit dem Wappen regis Matthiae Corvini gezeichnet sein”),⁴ ezért külön kötetet is tervezett a corvinák bemutatására!⁵ Ez

¹ Itt szeretném megköszönni Németh András tanácsait és észrevételeit, amelyeket a tanulmány elolvasásakor nyújtott.

² Ehhez rövid áttekintést Földesi Ferenc tanulmánya nyújt, vö. FÖLDESI Ferenc: *Budától Bécsig*. In: *Uralkodók és Corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása*. Szerk. KARSAY. Orsolya. Bp. 2002. 91–95. (A továbbiakban: FÖLDESI: *Budától Bécsig*.)

³ VISKOLCZ Noémi: *Kié a könyvtár? I. Lipót kísérlete a Bibliotheca Corviniana maradványainak megszerzésére*. = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXIX (Ötvös Péter Festschrift)*, Szeged, 2006. 283–288.; VISKOLCZ Noémi: *Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban*. (Megjelenés alatt.)

⁴ A levelet az előbb említett tanulmányban fogom közölni.

⁵ LAMBECK, Peter: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*. Liber Secundus, Vindobonae, 1669. 996. (A továbbiakban: LAMBECK: *Commentariorum*).

a szám elképesztően magasnak tűnik a korabeli adatok és a ma ismert hiteles kódexek fényében. Vajon egy könyvekkel és kéziratokkal intenzíven foglalkozó, tapasztalt könyvtáros ekkorát tévedett volna a mennyiség megbecsülésében?

Peter Lambeckről sok ismerettel rendelkezünk, s tudjuk, hogy rendkívül jól ismerte a könyvtár kézirateit. Erre nem csak a könyvtár történetét kommentáló nyolc folióméretű kötete bizonyíték, hanem bejegyzései és jelzetei, amelyekkel ellátta a kezébe kerülő kéziratokat és tegyük hozzá, hogy számos nyomtatványt is, sőt, egyes kéziratoknál még a lapokat is beszámozta.⁶ Szép kalligrafikus írásával rengeteg kódex címlapjára vagy első lapjára kanyarította oda a könyvtár tulajdonbejegyzését: „Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi” (1. kép). Nehéz lenne kétségbe vonni, miután szinte az összes kézirat keresztülment a kezén, hogy a corvinákkal kapcsolatosan hamisan vélekedett, annál is inkább, mert mi oka lett volna az adatok szépítésére vagy megmásítására.

Miután a corvinákról ígért munkája nem jelent meg, és kézírata sem maradt fenn, más oldalról kell folytatnunk a keresést. Lehetett-e kétszáz corvina a császári könyvtárban a 17. század közepén? Ehhez a hitelesnek tartott bécsi kódexek történetét kell megvizsgálni abból a szempontból, hogy azok az említett időben a Hofbibliothek állományába tartoztak-e. Csapodi Csaba a *Bibliotheca Corviniana* 1990-es negyedik, bővített kiadásában harminckilenc, ma Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekben lévő kódexet ír le.⁷ Az osztrák kutatás – Otto Mazal ugyancsak 1990-ben – ezzel szemben negyvenhárom corvináról tud ugyanott.⁸ A Csapodi-féle adatot alapul véve, ehhez a harminckilenchez hozzá kell még tenni azt a velencei kultúregyezmény révén Magyarországnak kiszolgáltatott tizenhat corvinát, amelyeket 1933-ban az Országos Széchényi Könyvtárnak adtak át az osztrákok,⁹ tehát összesen ötvenöt bécsi kódexet kell szemrevételeznünk.¹⁰ Ezek provenienciájáról a régi jelzetek alapján tudunk tájékozódni. Mivel a *Bibliotheca Corviniana* leírásaiban több téves állítás szerepel, ezért minden adatot újra ellenőriztem a di-

⁶ MENHARDT, Hermann: *Entstehung und Entwicklung der Handschriftensammlung* = Uő.: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. 1. Band. Berlin, 1960. /Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin – Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur; 13./ 17. (A továbbiakban: MENHARDT: *Entstehung*)

⁷ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Negyedik, bőv. kiad., Bp. 1990. 61–68. (A továbbiakban: *Bibliotheca Corviniana*)

⁸ MAZAL, Otto: *Die Handschriften aus der Bibliothek des Königs Matthias I. Corvinus von Ungarn in der Österreichischen Nationalbibliothek*. = *Biblos* (39.)1990. 27–40. Mazalnál corvina még a Cod. Lat. 11 és 111, a Suppl. Gr. 44 és 45, valamint a Theol. Gr. 154, viszont nem tartja annak a Csapodiék által hitelesnek aposztrofált Cod. S.n. 10573 kódexet.

⁹ MAURER Zsuzsa: *A Velencei kultúregyezmény a könyvtári és múzeumi állományokról: 1932. november 27.* (Megjelenés alatt.) A szerzőnek köszönöm, hogy beletekinthettem a kéziratba. (A továbbiakban: MAURER: *A Velencei kultúregyezmény*)

¹⁰ Egyébként 1973-as repertóriumába még 77 nem hiteles vagy kétséges bécsi corvinát vesz fel Csapodi Csaba, vö. CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library, history and stock*. Bp. 1973. 483–484. (A továbbiakban: CSAPODI: *The Corvinian Library*)

INITIALE S; ZIERRAHMEN MIT BRUSTBILDERN DER FAUSTINA UND DES ALCIBIADIS.
 PLUTARCHUS, VITAE PARALLELAE ILLUSTRIVM VIRORVM.
 Nr. 58. Cod. 23. f. 1.

1. Peter Lambeck keresztirányú bejegyzése a Plutarchos-corvinába:
 Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi (ÖNB Cod. Lat. 23)

gitalizált bécsi katalógusok és a legrégebbi könyvtári összeírások alapján. Ez utóbbihoz Hugo Blotius, Sebastian Tengnagel és Matthias Mauchter császári könyvtárosok kéziratos katalógusai tartoznak.

Az udvari könyvtár legrégebb katalógusai

Blotius könyvtárossága előtt – vagyis a 16. század első felét illetően – nagyon nehéz képet alkotni a Habsburgok könyvgyűjteményéről. Az osztrákok I. Ferdinándot tekintik (1503–1564) a könyvtár alapítójának, s az ő uralkodása idején Wolfgang Lazius és Caspar von Niedbruck azok, akik nagyobb mennyiségű kézirattal szaporították az állományt az 1540-es évek végétől, különösen Lazius karinthiai, bajor, sváb kolostorokba tett gyűjtőútjai számottevőek.¹¹

Az első kinevezett könyvtáros Hugo Blotius (1575–1608) volt, akinek jegyzéke 1576-ból rendkívül szűkszavú és provenienciát nem vagy csak igen ritkán tüntet fel.¹² Blotius a következő öt kódexhez fűzte hozzá, hogy Mátyás könyvtárából származnak:

1. Titus Livius (jelzet: ÖNB, Cod. Lat. 22): „Titi Livii Patavini ab urbe condita historiae manuscriptae in pergamena. Videtur esse ex bibliotheca regis Matthiae, in folio”¹³
Blotius jelzete: C 788 – nem tudni, hogyan került a könyvtárba.¹⁴
2. Regiomontanus (jelzet: ÖNB, Cod. Lat. 44) „Joannis Germani epitome in novam magnae compositionis Ptolomaei translationem, liber in pergameno scriptus cum insignibus figuris, ex bibliotheca regis Hungariae, in folio”¹⁵
Blotius jelzete: 874 – nem tudni, hogy került a könyvtárba.
3. Thomas Aquinas (jelzet: ÖNB, Cod. Lat. 1391): „Sanctus Thomas super Lucam, liber in pergameno scriptus, ex bibliotheca regis Mathiae Constantinopoli a Verrantio allatus, in folio”¹⁶
Blotius jelzete: C 780
Ugyancsak az ő kezével egy bejegyzés f. 1. „Sanctus Thomas super Lucam ex bibliotheca Regis Matthiae Constantinopoli a Verrantio allatus”, tehát Verancsics Antal hozta vissza Konstantinápolyból, és adta az uralkodónak.
4. Regiomontanus (jelzet: OSzK, Clmae 412): „Joannes de Regio Monte in tabulam primi mobilis liber in pergameno manuscriptus in folio. Videtur ex bibliotheca Matthiae

¹¹ MENHARDT, Hermann: *Das älteste Handschriftenverzeichnis der Wiener Hofbibliothek von Hugo Blotius 1576. Kritische Ausgabe der Handschrift Series nova 4451 vom Jahre 1597 mit vier Anhängen*. Wien, 1957. /Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Kl.; Bd. 76./, 4–8. (A továbbiakban: MENHARDT: *Das älteste Handschriftenverzeichnis*)

¹² A katalógus adatai az előző lábjegyzetben olvashatók. Erre a jegyzékre már Csapodiné is utalt, szerinte kilenc corvinát tüntet fel Blotius, de nem részletezte, hogy melyikeket. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Humanista kódexek nyomában*. Bp. 1978. 56.

¹³ MENHARDT: *Das älteste Handschriftenverzeichnis, i. m.*, 92.

¹⁴ Téves Csapodi Csaba azon állítása, hogy a kódex Cuspinianusé, majd Fabrié volt, ugyanis nincs a kódexben a tulajdonjegyük. Vö. *Bibliotheca Corviniana, i. m.*, 64.

¹⁵ MENHARDT: *Das älteste Handschriftenverzeichnis, i. m.*, 62.

¹⁶ Uo. 92.

esse, cui hic liber est dedicatus”¹⁷ Blotius jelzete: 819 – Egy bejegyzés szerint Benedict Marpacher in Bergé volt 1524-ben (majdnem teljesen kiradírozva), nem tudni, hogy tőle hogyan került a könyvtárba.

5. Philostratus (jelzet: OSzK, Clmae 417) „Philostrati Flavii Lemnii Sophistae heroica ab Antonio Pomphinio traducta. Liber ex bibliotheca Matthiae, in folio scriptus in membrana”¹⁸

Blotius jelzete: L 3835 (de ez ma már nincs a kódexben, csak Sebastian Tengenelé Nr. 347) – Johannes Fabri hagyatékából került a könyvtárba.

Ezekén kívül ma is vannak olyan corvinák, amelyeknél Blotius ugyan nem tüntette fel a budai eredetet, de jelzetével ellátta őket, s ezen az alapon leírásuk vissza-kereshető a katalógusban:

6. Bartholomaeus Fontius (ÖNB Cod. Lat. 292) „Bartholomaei Fontii proemium et explanatio in Persium poetam, liber manuscriptus in 4° in membrana”¹⁹

Blotius jelzete: 3196 – nem tudni, hogy került a könyvtárba.

7. Augustinus (ÖNB Cod. Lat. 653) „Sancti Augustini liber Epistolarum manuscriptus in pergameno in folio”²⁰

Blotius jelzete: 450 – nem tudni, hogy került a könyvtárba.

8. Hieronymus (ÖNB Cod. Lat. 654) „Divi Hieronymi commentarius in Ezechielem prophetam manuscriptus liber in pergameno, in folio”²¹

Blotius jelzete: 1785 – tulajdonosok Mátyás után: melki apátság, I. Miksa

9. Theophylactos (ÖNB Cod. Lat. 656) „Sancti Anthanasii commentaria in Epistolas Sancti Pauli Christophori de Persona Romano interprete, in folio in membrana elegantissime scripta”²²

Blotius jelzete: 3772 – tulajdonosok Mátyás után: Johann VI. Bergen op Zoom, Johannes Fabri

10. Hieronymus (ÖNB Cod. Lat. 930) „Hieronymi expositio in Evangelium Matthaei scripta in pergamena, forma folii – 0”²³

Blotius jelzete: 787 – nem tudni, hogy került a könyvtárba.

11. Martinus Polonus (ÖNB Cod. Lat. 2139) „Martiniana Decreti et decretalium a fratre Martino ordinis predicatorum papae poenitentiario compilata. Liber manuscriptus (in folio) in membrana”²⁴

Blotius jelzete: K 3250 – nem tudni, hogy került a könyvtárba.

12. Thomas Aquinas (ÖNB Cod. Lat. 2458) „Thomas Aquinas de Rege et Regno, in 4 scriptus in membrana”²⁵

Blotius jelzete: L 3820 – Johannes Fabritól került a könyvtárba.

13. Ptolemaios (ÖNB Hist. Gr. 1.) „Ptolomaei Geographia graece elegantissime in membrana descripta maximi in folii forma, una cum tabulis geographicis”²⁶

Blotius jelzete: Y 5341 – Martinus Haackiustól került a könyvtárba.

¹⁷ Uo. 62.

¹⁸ Uo. 79.

¹⁹ Uo. 39.

²⁰ Uo. 33.

²¹ Uo. 58. Nem egyezik a beírt jelzet és a katalógustétel jelzete, vagy Menhardt tévedett.

²² Uo. 33.

²³ Uo. 58.

²⁴ Uo. 72.

²⁵ Uo. 93.

²⁶ Uo. 83.

14. Niképhoros Kallistos (ÖNB Hist. Gr. 8) „Ecclesiastica historia graece scripta, antiqua egregia, in folio in membrana graecus”²⁷
Blotius jelzete: X 5370 – Georg Logaun keresztül jutott a könyvtárba.
15. Asconius Pedianus (OSZK Clmae 427) „Asconius Pedianus in folio scriptus in membrana”²⁸
Blotius jelzete: L 3837 – Johannes Fabritól került a könyvtárba.

Tehát 1576-ban 15 corvina biztosan az állományba tartozott. Két évvel később legalább két fontos kódexszel gyarapította Zsámboky János a könyvtárat. Az egyik egy görög kézirat (ÖNB Theol gr. 1),²⁹ a másikat, Bonfini *Symposionját* Nápolyban vásárolta Zsámboky (OSZK Clmae 421), ezt még Blotius is ellátta jelzetével.³⁰

Sebastian Tengenagel (könyvtáros: 1608–1636)³¹ és Matthias Mauchter (könyvtáros: 1636–1652) még Blotiusnál is kevesebbet árulnak el katalógusaikban: utóbbi ráadásul egybeömlesztette a kéziratok és nyomtatványok leírását.³²

Lambeck és a corvinák

Lambeck volt az első a császári könyvtárosok sorában, aki igyekezett a kódexek eredetére is fényt deríteni, igaz, nem járt mindig sikerrel. Emellett Lambeck kézírása, jelzete is feltűnik minden értékesebb kéziratban, ez is alátámasztja, hogy alaposan átforgatta a Hofbibliothek állományát. Összesen 19 corvinában fedezhető fel a kéznyma jelzet vagy beírás formájában, ezek a következők:

1. Plutarchos (ÖNB Cod. Lat. 23) – Lambeck jelzete *Ms. Ambras 286* és f. 1. *Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi*, eredeti kötésben, címer kivakarva³³
2. Regiomontanus (ÖNB Cod. Lat. 44) – Lambeck jelzete *N 226*, eredeti kötésben, Beatrix címerével
3. Marcellinus (ÖNB Cod. Lat. 138) – Lambeck jelzete *Ms. Ambras 257* és f. 1. *Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi*, eredeti kötésben
4. Statius (ÖNB Cod. Lat. 140) – Lambeck jelzete *Ms. Ambras 466*, eredeti kötésben
5. Lucretius Carus (ÖNB Cod. Lat. 170) – Lambeck jelzete *Ms. Ambras 472*, eredeti kötésben
6. Bartholomaeus Fontius (ÖNB Cod. Lat. 292) – Lambeck jelölése *Phil*, a kötés 16. századi, díszes MA monogram

²⁷ Uo. 51.

²⁸ Uo. 33.

²⁹ *Bibliotheca Corviniana, i. m.*, 67.

³⁰ Uo. 40., Blotius jelzete: 382, de katalógusában nem szerepel.

³¹ Tengenagel kéziratok katalógusa: Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung (továbbiakban ÖNB), Cod. 953 I

³² Mauchter kéziratok katalógusa: ÖNB Cod. 13556–13557. A könyvtárosok jelzetei szokásairól jó áttekintést ad: MENHARDT: *Entstehung, i. m.*, 31–32.

³³ Azért tartom fontosnak megjegyezni a címer befestését vagy a kötés eredetiségét, mert Lambeck is ez alapján tudhatta, hogy corvina.

Taf. XIII

ARCHITEKTONISCHER ZIERRAHMEN MIT DEM WAPPEN DES KÖNIGS FERDINAND I. VON NEAPEL
 (DIE KÖNIGSKRÖNE ÜBER DEM HUT DES KARDINALS GIOVANNI D'ARAGONA GEMALT).
 INITIALE N MIT INITIALBILD. TACITUS.
 C. CORNELIUS TACITUS, ANNALIUM LIBRI XI—XVI.
 Nr. 27. Cod. 49. f. 2.

2. Peter Lambeck írása Zsámboky János possessor-bejegyzése alá: *Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi* (ÖNB Cod. Lat. 49)

7. Augustinus (ÖNB Cod. Lat. 653) – Lambeck jelölése *Cod. Mst. Theol. Lat. Nr. 32.* és f. 1. *Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi*, Ulászló-kötésben
8. Hieronymus (Cod. Lat. 654) – Lambeck kézirásos címkéjének a töredéke, eredeti kötésben
9. Theophylactus (ÖNB Cod. Lat. 656) – Lambeck jelölése *Cod. Mst. Theol. Lat. Nr. 455.*, eredeti kötésben, Mátyás címere átfestve
10. Hieronymus (ÖNB Cod. Lat. 930) – Lambeck jelölése *Expositio Evangelii* és f. 1. *Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi*, eredeti kötésben, Mátyás címerével
11. Johannes Chrysostomus (ÖNB Cod. Lat. 977) – Lambeck jelzete *Ms. Ambras 82*, eredeti kötésben
12. Thomas Aquinas (ÖNB Cod. Lat. 1391) – Lambeck bejegyzése *Ex Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi*, eredeti kötésben
13. Martinus Polonus (ÖNB Cod. Lat. 2139) Lambeck bejegyzésével *Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi*, Ulászló-kötésben, Mátyás címerével
14. Thomas Aquinas (ÖNB Cod. Lat. 2458) – Lambeck jelzete f. 1. 365 és felirata *D. Thom. Aquinas de rege et regno lib. III.*, eredeti kötésben
15. Ptolemaios (ÖNB Hist. gr. 1) – Lambeck jelzete *Hist. graec. Prof. 13.* és f. 1. *Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensis codex manuscriptus historicus graecus profanus Nr. 13.*, firenzei bőrkötés a 15. század közepéről
16. Johannes Chrysostomus (ÖNB Theol. gr. 1) – Lambeck bejegyzése *Ex bibliotheca Budensi Regis Hungariae Mathiae Corvini*, kötés 1754-ből
17. Bonfini Symposion (OSzK Cmlae. 421) – Lambeck jelzete *Nr. 18.* és bejegyzése f. 1. *Ex Augustissimâ Bibliothecâ Caesareâ Vindobonensi*, 19. századi kötésben
18. Philostratus (OSZK Clmae 417) – Lambeck beírása utalva a saját könyvére *Lambeccius lib. 2. commentariorum pag. 995.*, eredeti Ulászló-kötés, Mátyás címerével
19. Asconius Pedianus (OSZK Clmae 427) – Lambeck jelzete *N 158*, eredeti kötésben, Mátyás címerével

A jelzetekből jól kivehető, hogy öt kódex Lambeck idejében került be a könyvtárba (Ms Ambras), ugyanis 1665-ben – miután a tiroli Habsburg-ág ebben az évben kihalt – II. Ferdinánd főherceg (1529–1595) egykori ambrasi könyveit kellett Bécsbe szállítania, összesen 583 kéziratot és 1489 nyomtatványt.³⁴ Ez felölelte a Habsburgok korábbi könyvgyűjteményét is, amit könyvkereskedőktől és hagyatékokból származó könyvekkel gyarapítottak a 16. században. Ez utóbbiak közül legjelentősebb Wilhelm von Zimmern gróf (1549–1594) nagyvonalú ajándéka a főhercegnek 1576-ban, amelynek fennmaradt a katalógusa is.³⁵ Lambeck egy naplóban örökítette meg az ambrasi utat,³⁶ és a *Kommentárok* második kötetében 500 kézirat bibliográfiai leírását adta közre. Ezek között természetesen megjelennek a valamikor a 16. század folyamán Ambrasba vitt corvinák is:

³⁴ IRBLICH, Eva: *Die Ambraser Handschriften in Wien. Wege in den Jahren 1665, 1806 und 1936.* In: *Natur und Kunst. Handschriften und Alben aus der Ambraser Sammlung Erzherzog Ferdinands II. (1529–1595)*, Hsgg. von Alfred AUER und Eva IRBLICH. Wien, 1995. 20–23.

³⁵ ÖNB Cod. 12595, vö. *Natur und Kunst, i. h., 52.*

³⁶ Az 1665. szeptember 10. – november 15. közötti utazásról két kéziratban is maradtak feljegyzések: ÖNB, Cod. 8291* és 12462 ill. KÖNIG, Gebhard: *Peter Lambeck (1628–1680). Leben und Werk mit besonderer Berücksichtigung seiner Tätigkeit als Präfekt der Hofbibliothek in den Jahren 1663–1680*, Diss. Wien, 1975., 61–64.

1. Plutarchos, Vitae paralellae (ÖNB Cod. Lat. 23)
„CCLXXXVI. Hist. Prof. 56. Volumen membranaceum in folio, eleganter scriptum et exornatum, quo continentur Plutarchi Vitae quaedam Paralellae Illustrium Viro- rum... Pertinuit olim hic Codex MStus ad Bibliothecam Budensem Mathiae Corvini, Regis Hungariae.”³⁷
2. Marcellinus comes Illyricus, Chronicon (ÖNB Cod. Lat. 138)
„CCLVII. Hist. Prof. 599. Volumen membranaceum in quarto majori, Regis Hun- gariae MATTHIAE CORVINI, ad cujus Bibliothecam Budensem olim pertinuit, In- signibus exornatum, quo continentur quinque diversa Opuscula; nempe I. MARCEL- LINI, Comitis Illyriciani, Chronicon..., Quantum autem quinque illa hoc Volumine comprehensa Opuscula ab editionibus eorundem hactenus impressis differant, non potest ob nimiam prolixitatem huic Catalogo in praesens inseri, sed alio posthac com- modiori tempore et loco separatim a me indicabitur: Interim tamen illud saltem nunc addo, Codicem hunc, ut in fine ejus videre est, esse descriptum A. 1471, et post Urbis Budaë per Turcas expugnationem, et Bibliothecae Corvinianae distractionem, redemp- tum esse a Joanne Fabro Episcopo Vindobonensi, ut tam in principio, quam in fine more solito annotatum cernitur.”³⁸
3. Statius, Sylvarum libri V. (ÖNB Cod. Lat. 140)
„CCCCLXVI. Philolog. 142. Volumen membranaceum in folio, quo continentur P. Papinii Statii Sylvarum libri quinque. Pertinuit autem olim hic Codex MStus ad Bib- liothecam Budensem Regis Hungariae Matthiae Corvini, ut ex Insignibus ejus genti- litis, quae primo folio depicta sunt, videre est. In ejusdem Voluminis principio legitur etiam haec Inscriptio: Liber est A Joannis Alexandri Brassicani, Philosophi ac Jure- consulti, Budaë Anno 1525. d. 6. Decembris. Post Budaë demum per Turcas expugna- tionem pervenit idem Codex MStus in potestatem Joannis Fabri, Episcopi Vindobo- nensis, quemadmodum apparet ex peculiari testimonio, quod illi praefixum est.”³⁹
4. Lucretius Carus, De rerum natura libri VI. (ÖNB Cod. Lat. 170)
Lambeck nem jelzi, hogy ez Mátyásé lett volna.
„CCCCLXII. Philolog. 148. Volumen membranaceum in quarto, quo continetur T. Lucretii Cari Poema de Rerum Natura, in sex libros divisum. Pertinuit autem olim hic Codex MStus ad Joannem Fabrum Episcopum Vindobonensem, et dignus videtur, ut cum editionibus impressus conferatur.”⁴⁰
5. Dialogus Iohannis Chrysostomi (ÖNB Cod. Lat. 977)
„LXXXII. Theol. 341. Pertinuit olim hic Codex MStus ad Bibliothecam Budensem Regis Hungariae Matthiae Corvini, ut apparet ex Insignibus ejus gentilitis, prima pagina depictis, in quorum medio cernitur corvus niger, rostro tenens annulum aureum. Dis- sipata autem jam memorata Bibliotheca, emptus est idem ille Codex a Joanne Fabro, Episcopo Vindobonensi sive Wiennensi, ut ex sequenti attestationis formula, quae in principio & sine ejus etiam nunc extat...”⁴¹

Ezt az öt corvinát ma is a hitelesek között tartjuk számon, de Lambeck még egyet megemlített, amelyet Csapodi Csaba a kétséges corvinák közé sorolt, bár azt elis- mertte, hogy Lambeck az időközben eltűnt címerre alapozhatta állítását. Gárdonyi

³⁷ LAMBECK, Peter: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*. Liber Secundus, Editio Altera. Opera et studio Adami Francisci KOLLARII. Vindobonae, 1769. 843–844.; CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library*, i. m., 326.

³⁸ LAMBECK: *Commentariorum*, i. m., 774–775; CSAPODI: *The Corvinian Library*, i. m., 283.

³⁹ LAMBECK: *Commentariorum*, i. m., 928–929; CSAPODI: *The Corvinian Library*, i. m., 357.

⁴⁰ LAMBECK: *Commentariorum*, i. m., 927; CSAPODI: *The Corvinian Library*, i. m., 279.

⁴¹ LAMBECK: *Commentariorum*, i. m., 599; CSAPODI: *The Corvinian Library*, i. m., 180–181.

Klára szerint Vitéz János emendálásait is tartalmazza a kódex, ebben az esetben is a budai könyvtáron keresztül kellett vezetnie az útjának.⁴²

6. Aristoteles, Libri Politicorum (ÖNB Cod. Lat. 197)
 „CCXXII. Philos. 281. Volumen membranaceum in quarto majori, quo continentur Politicorum Aristotelis Libri octo, ex Graeca in Latinam Linguam eleganter translati a Leonardo Aretino, cum duplici Praefatione nempe ad Eugenium IV. Pontificem Maximum et ad Lectorem; in quarum posteriori ipse testatur, se jam ante etiam transtulisse Libros Ethicorum ad Nicomachum. Pertinuit autem olim Volumen hoc ad Bibliothecam Budensem Regis Hungariae Matthiae Corvini.”⁴³

A Fabri-hagyaték

Lambeck halálát követően új folyamatok indultak be a könyvtárban. A 17. század végén már terveket készítettek egy új épület emelésére, s nem csak külsőleg kapott „új ruhát” a könyvtár, hanem Johann Benedikt Gentilotti (1705–1723) könyvtárossága idején új szakokba osztották és új jelzetekkel látták el a kéziratokat, illetve számos megrongálódott, tönkrement kötetet restauráltak, friss kötéssel helyettesítették a régit.⁴⁴ A Gentilotti-jelzetek alapján az ötvenöt corvinából összesen csak huszonnolcra állítható biztosan, hogy a könyvtár 18. század eleji rendezéskor már az állományba tartoztak. Közülük négy corvina Johannes Fabri bécsi püspök hagyatékából érkezett még az 1540–1576 közötti években.

Johannes Fabri (1478–1541) Bécs humanista püspöke volt. Értékes – kódexeket és nyomtatványokat egyaránt tartalmazó – könyvtárat állított össze úgy, hogy főlvásárolt kortárs gyűjteményeket, például Johannes Alexander Brassicanusét és Johannes Cuspinianusét. A 2114 tételből álló, mintegy 5000 kötetes könyvtárat az általa alapított Szent Miklós kollégiumra hagyta végrendeletében.⁴⁵ De Brassicanustól sem szerzett meg minden corvinát, egy Jamblichus-kódex ugyanis még sokáig a Brassicanus-család birtokában volt (a kódex fedelének belső lapján: „Jo. Fridericus Brassicanus Ao. 1635” ill. „Liber est Johannis Alexandri Brassicanus”), s innen került 1739-ben egy vásárról a bécsi szervita kolostorba, majd a British Librarybe.⁴⁶ Cuspinianusról pedig azt jegyezte meg Lambeck, hogy könyvtára két nagy részből tevődött össze: egyrészt az ausztriai kolostorokból gyűjtött anyagból,

⁴² CSAPODI-GÁRDONYI, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp. 1984. /”Studia Humanitatis”/ 86.

⁴³ LAMBECK: *Commentariorum*, i. m., 714; CSAPODI: *The Corvinian Library*, i. m., 138–139.

⁴⁴ MENHARDT: *Entstehung*, i. m., 17.

⁴⁵ LHOTSKY, Alphons: *Die Bibliothek des Bischofs von Wien Dr. Johannes Fabri (1530–1541)* In: Uő.: *Historiographie – Quellenkunde – Wissenschaftsgeschichte. Aufsätze und Vorträge*. Bd. 3., ausgewählt von H. WAGNER und H. KOLLER. Wien, 1972. 228–241.; FÖLDESI: *Budától Bécsig*, i. m., 95.

⁴⁶ GULYÁS Pál: *Egy elveszettnek hitt valószínű Korvin-kódexről*. = Magyar Könyvszemle 1923. 245–247.; CSAPODI: *The Corvinian Library*, i. m., 347. tétel

másrészt Mátyás könyvtárból.⁴⁷ Fabri hagyatéka három részletben gazdagította a Hofbibliothek állományát: az első kéziratok még valamikor 1576 előtt, az amb-rasiak 1665-ben, majd a legtöbb kódex 1756-ban. Eddig nem sikerült arra választ találni, hogy miért választódott szét így Fabri könyvtára, egyes darabok hogyan és miért jutottak az udvari könyvtárba, mások vargabetűt leírva Ambrasba, a harmadik rész pedig miért maradt a kollégiumban.

A „maradék” huszonhét corvinát csak a 18. század második felében szerezték meg, ezekből tizenkilenc 1756-ban került be az Universitätsbibliothekből, mind-egyik Fabri ex librisével ellátva. A 18. század folyamán ez volt a legnagyobb corvina-gyapodás, s az Udvari Könyvtár ezt követően már csak pár darab kódexet tudott szerezni a szerzetesrendek vagyonának konfiskációjával. Így Fabri könyvtárában mai ismereteink szerint legalább 33 corvina volt, ezzel ő az a magánszemély, aki Mátyás után a legtöbb corvinát bírta. Hozzá kell tenni, hogy nem minden Fabri-corvina útja vezetett így vagy úgy a Hofbibliothekbe: egy a 18. században a göttweigi Stiftsbibliothekbe, innen 1936-ban az OSzK-ba jutott (OSzK, Clmae 438),⁴⁸ egy pedig a lipcsei egyetemi könyvtárban kötött ki (Universitätsbibliothek Leipzig, Rep. I. nr. 17).⁴⁹

Kis kitérő: Corvinák Velencében és Wolfenbüttelben

A bécsi humanisták fosztogatása és a török rablás mellett még két olyan eseményről tudunk, amikor nagyobb mennyiségű Mátyás-féle kódexet mozgattak meg a korai újkorban. Az első a velencei Zeno (Zeni)-család egy tagjához kötődik, akiről elég kevés információ áll rendelkezésre, pedig felmenői között igen jönevű és művelt patríciusok, kereskedők, világutazók fordultak elő. Nicolo Zeno neve II. Alfonsó Este ferrarai és modenai herceg könyvvásárlásaival kapcsolatban merült fel. A herceg az 1550-es években fog könyvtárépítésbe (Biblioteca Estense), s ekkor követte, Gerolamo Faletti segítségével könyveket vásárolt a görög könyvek és kéziratok központjában, Velencében. Faletti 1560-ban írta a hercegnek, hogy sikerült kapcsolatot teremtenie azzal a Nicolo Zenóval, aki I. Szulejmán udvarában velencei követként működő apja (Pietro Zeno) segítségével számos régi kéziratot vett a törököktől.⁵⁰ Faletti levele szerint Zenónak 100 latin és görög nyelvű corvinája van, amelyek „kézzel írott könyvek, gyönyörűséges papíron, miniatú-

⁴⁷ LAMBECK, Peter: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*. Liber Primus, Editio Altera. Opera et studio Adami Francisci KOLLARII. Vindobonae, 1766. 69–70.

⁴⁸ *Bibliotheca Corviniana*, i. m., 42., BARTONIEK Emma: *A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának Bessarion-Corvinájáról*. = Magyar Könyvszemle 1937. 120–125., itt 125.

⁴⁹ *Bibliotheca Corviniana*, i. m., 51.

⁵⁰ GULYÁS Pál: *Mátyás király könyvtára*. Bp. 1916. 65. (A továbbiakban: GULYÁS: *Mátyás király*); MILANO, Ernesto: *Az olasz könyvtárakban őrzött corvinák*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a Corvina történetéből*. Szerk. MONOK István. Bp. 2004. 83–133., itt 116. (A továbbiakban: MILANO: *Az olasz könyvtárakban*)

rákkal, régi kötésben”.⁵¹ Alfonsó hercegnek végül is sikerült hozzájutnia jó pár kódexhez, de ebből a Zeno-gyűjteményből még az 1570-es években is bukkantak fel Itália-szerte darabok.⁵² Az eset azt mutatja, hogy a könyvek láthatólag nem képeztek olyan nagy értéket a törökök számára, hanem sokkal Konstantinápolyba hurcolásuk után vásárlások révén már visszakerültek Európába, ráadásul ilyen nagy mennyiségben.

Mások is kihasználták követi státuszukat corvinák visszaszerzésére, Verancsics Antal mellett a szakirodalom a konstantinápolyi francia követet említi, mint aki két pompás kötetet is ajándékozott Antonio Brucciolinak 1544-ben.⁵³ Ezek közül az egyik, a Macrobius-kódex szerencsés módon ránk is maradt.⁵⁴ Bruccioli egyébként jeles humanista, aki két évvel korábban közzé tette Cicero *Rhetorica* című művét toszkán fordításban, majd nem sokkal később a Bibliát is, de hírnevet igazán azzal szerzett magának, hogy áttért protestáns hitre. A Macrobius-kéziratot ő adta tovább Pier Francesco Ricciónak, aki a Mediciek titkára és főudvarmestere volt az 1540-es években, ráadásul rá is rávetült a lutheranizmus árnyéka. Tehát Itáliában többnyire olyan kódexek mozogtak, melyeket követek vásároltak vissza a törököktől.⁵⁵

A másik eset szorosabban kötődik Bécshez és az ottani corvinákhoz, s erről Hermann Conring (1606–1681) német tudós emlékezett meg a könyvtárakról szerzett művében 1661-ben. Conring nem kevesebbet állított, mint hogy August braunschweig-lüneburgi herceg (1579–1666) Bécsbe utazásakor vásárolt néhány corvinát. A pontos szöveg így hangzik:

„In quorum conquisitione etiam, illam felicitatem sibi contigisse, impense laetatur princeps optimus, quod dum ardua serenissimae domus negotia Rudolphum II. et Ferdinandum II. imperatores Vindabonae adire compulissent, in Hungaria laciniis celeberrimae quondam bibliothecae Matthiae Corvini sibi comparare, quamvis magno aere, concessum fuerit.”⁵⁶ – Ezeknek az összegyűjtésében annak a szerencsének örült a nemes herceg, hogy mikor házának fontos ügyei miatt felkereste Bécsben II. Rudolf és II. Ferdinánd császárokat, ők megengedték neki, hogy néhány darabot Corvin Mátyas egykori híres könyvtárából, ha sok pénzért is, de beszerezzen Magyarországon.

Sajnos a szöveg elég nehezen értelmezhető: hiszen II. Rudolf 1612-ben meghalt, míg II. Ferdinánd csak 1619-től kezdett el uralkodni, tehát kettőjükkel egyszerre

⁵¹ MILANO: *Az olasz könyvtárakban*, i. m., 83–133., itt: 92–93.

⁵² Uo. 116.

⁵³ GULYÁS: *Mátvás király*, i. m., 65. MILANO: *Az olasz könyvtárakban*, i. m., 108.

⁵⁴ Firenzében a Biblioteca Medicea Laurenziana-ban, vö. *Bibliotheca Corviniana*, i. m., 45.

⁵⁵ Csontosí a 19. század végén a *Pallas Nagy Lexikon*ban írt egy részletes szócikket Mátvás könyvtáráról. Ebben hosszan sorolja a Konstantinápolyból Európába került corvinákat, lábjegyzetek híján nehéz ezek hitelességét ellenőrizni.

⁵⁶ CONRING, Hermann: *De Bibliotheca Augusta, quae est in arce Wolfenbuttelensi*. Helmstedt, 1661. 119–120.

nem tárgyalhatott August. Az viszont tény, hogy a herceg birtokolt corvinákat, amelyeknek nem ismerjük a provenienciáját. Az is biztos, hogy legalább egyszer járt Bécsben, amikor 1634 körül a wolfenbütteli ág kihalása miatt az örökséget akarta biztosítani magának, de a beszerzések a fennmaradt wolfenbütteli katalógusok alapján már 1627 előtt megtörténtek.⁵⁷ Ekkor II. Ferdinánd volt a trónon (1619–1637), aki végül is engedélyezhette neki a corvinák megvételét, beleegyezése pedig csakis az udvari könyvtár állományára vonatkozhatott. Magyarországon ennyi értékes corvinát találni és venni elképzelhetetlen lett volna ebben az időben. Átvizsgálva a kilenc wolfenbütteli corvina eredetét, hat jöhet szóba ennek a vásárlásnak eredményeként.⁵⁸ Ezek egyikében sincs olyan jelzet vagy bejegyzés, amely korábbi őrzési helyére adna felvilágosítást. Ha a Habsburgok tulajdonát képezték, akkor is csak nemrég kerülhettek az állományba, mert a Blotius-katalógusban még nem szerepeltek. Ilyen szempontból gyanút keltő II. Rudolf említése a forrásban, mert a kora egyik legjelentősebb műgyűjtőjeként számon tartott különc császár akár corvinákat is tarthatott prágai Kunstkammerjében, a dokumentumok utalnak különleges kézirataira.⁵⁹ Egy másik, 18. század eleji wolfenbütteli könyvtártörténet szerint a Habsburgok a törököktől vásárolták meg a kéziratokat, majd adták tovább a hercegnek.⁶⁰ Csapodi Csaba úgy vélte, hogy Conring – aki szoros kapcsolatban állt a herceggel, ismerte a könyvtárat, ennek következtében szerintem nem írhatott le valótlán állításokat a művében⁶¹ – tévedett, s a kódexek más úton érkeztek Wolfenbüttelbe. Ezzel egy régi nézetet melegeített fel,⁶² hiszen a 19. század közepén Horváth István képviselte azt az álláspontot, hogy a corvinákat Brandenburgi György vitte magával, aki Corvin János halála után elvette annak özvegyét, s így a magyar főúr kódexeit is megörökölhette, ezek a későbbiekben a braunschweigi hercegek

⁵⁷ MILDE, Wolfgang: *Die Wolfenbütteler Corvinen*. Wolfenbüttel, 2005. 1. az egyes tételek leírását. Mindenesetre jelzés értékű, hogy 1621-ben két corvina-alapú nyomtatvány is megjelent August-hoz kötődően, úgy látszik, mintha ekkor jutott volna hozzájuk. Erről előkészületben egy tanulmányom.

⁵⁸ A leírások szerint 1627 előtt szerezte be őket a herceg, de hogy pontosan mikor, erre nézve nem folytattak kutatásokat. Vö. MILDE: *Die Wolfenbütteler Corvinen*, i. m. A következő hatról van szó: 1. Cortesius, De Matthiae Corvini (Cod. Guelf. 85.1.1 Aug. 2), 2. Psalter der Königin Beatrix (Cod. Guelf. 39 Aug. 4), 3. Marsilio Ficino, Epistolarum (Cod. Guelf. 73 Aug. 2), 4. Synesius, Liber de vaticinio (Cod. Guelf. 2 Aug. 4), 5. Priscianus Lydus, Metaphrasis (Cod. Guelf. 10 Aug. 4), 6. Bartholomaeus Fontius, Opera (Cod. Guelf. 43 Aug. 2). A Regiomontanus-féle Tabulae-t (Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2) pedig állítólagosan 1652–1653-ban vette.

⁵⁹ FINDLEN, Paula: *Mundus: Kabinette, Sammeln und Naturphilosophie*. In: *Rudolf II. und Prag. Kaiserlicher Hof und Residenzstadt als kulturelles und geistiges Zentrum Mitteleuropas*, Hggs. von Eliška FUČIKOVA. Prag–London–Milan, 1997. 209–219., itt: 215–217.

⁶⁰ CSAPODI Csaba: *Die Corvinischen Codices in Wolfenbüttel* = Wolfenbütteler Beiträge, Band I. 1972. 29–44., itt: 39. (A továbbiakban: CSAPODI: *Die Corvinischen Codices*)

⁶¹ Ezt a véleményt már Wolfgang Milde is kifejtette Csapodi ellenében, vö. *Wolfenbütteler Cime-lien. Das Evangeliar Heinrichs des Löwen in der Herzog August Bibliothek*. Wolfenbüttel, 1989. 221.

⁶² MÁTRAY GÁBOR: *József nádor törekvései a wolfenbütteli Corvin-codexek visszaszerzésére*. = Magyar Könyvszemle 1883. 76.

tulajdonába mentek át.⁶³ Ennek ellentmond, hogy csupán egyetlen wolfenbütteli corvinában tüntetik fel ezt az útvonalat: a Tolhopff-kódexbe jegyezte be 1618-ban Sophia, braunschweig-lüneburgi hercegnő, hogy azt kedves unokafivérének ajándékozta.⁶⁴ Az ajándékozás persze enyhe kifejezés, hiszen súlyos összeget fizetett érte és más luxuskódexekért August herceg a nagynéninek.⁶⁵ Vagyis én inkább hitelt adok Conring történetének (a kéziratok Bécsből érkeztek), de egy alaposabb wolfenbütteli kutatás minden bizonnyal megnyugtató eredményeket hozna az ot-tani corvinák ügyében.

A Conring-idézetrel kapcsolatban még egy problémát meg kell említeni: Csapodi Csaba a wolfenbütteli corvinákról szóló tanulmányában félrefordította a már idézett mondatot, amelynek következtében a szövegben szereplő „néhány” corvinából érthetetlen módon kétszáz lett.⁶⁶ Az ő nyomán azóta tévesen kering a szakirodalomban ez az állítás.⁶⁷

Mi a corvina?

Mindenesetre az eddigiek alapján is világos, hogy Lambeck kiválóan ismerte és forgatta is a könyvtár állományát. Becslése (kétszáznál több corvina) és a bizonyítható adatok között (huszonnyolc) óriási az eltérés. Erre a következtetésre jutott Csontos János is 1885-ben:

„a Corvinából a bécsi udvari könyvtárba került könyvek száma igen jelentékeny volt, ... és semmikép sem redukálható csupán azon 30 Corvin-codexre, melyeket a bécsi császári könyvtárban akkorig ismerünk, mivel ezekből alig tíznek van közvetlenül budai provenientiaja, míg a többi 20 későbbben és pedig harmadik, negyedik kézből került az udvari könyvtárba.”⁶⁸

De vajon hová tűnt mintegy 170 corvina? Ehhez azonban fel kell tenni újra azt a kellemetlen kérdést, hogy mit is nevezünk corvinának. A válasz erre egyszerű, hiszen az a könyv, amely Mátyás király könyvtárába tartozott. Ám, mint ahogy Mikó Árpád több kitűnő tanulmányában is megfogalmazta, annak megállapítása,

⁶³ CSAPODI: *Die Corvinischen Codices*, i. m., 42.

⁶⁴ Johannes Tolhopff, *Stellarium* (Cod. Guelf. 84.1 Aug 2)

⁶⁵ BEPLER, Jill: *Vicissitudo Temporum: Some Sidelights on Book Collecting in the Thirty Years' War*. = *Sixteenth Century Journal* (XXXII/4.)2001., 953–968., itt: 959.

⁶⁶ „Hermann Conring schreibt in seinem 1661 erschienenen Werk *de Bibliotheca Augusta*, die Corvinischen Codices seien in den Besitz des Herzog August dadurch gekommen, daß die Kaiser – Rudolf II. und Ferdinand II. – in ihrer Notlage dem Wolfenbütteler Herzog für große Geldsummen erlaubt hätten, in Ungarn die Reste der Bibliothek des Königs Matthias Corvinus, ungefähr 200 Codices, zu kaufen.” Vö. CSAPODI: *Die Corvinischen Codices*, i. m., 38–39.

⁶⁷ PI. WEHLI Tünde: *Négy wolfenbütteli corvina*. In: *Uralkodók és Corvinák*, i. h., 103.

⁶⁸ CSONTOSI János: *Könyvbüvárlatok Ausztriában*. = *Magyar Könyvszemle* 1890. 29–41., itt: 30.

hogy egy kódex Mátyásé volt-e vagy sem, korántsem ennyire egyértelmű.⁶⁹ Mikó úgy véli, a hagyománynak sokkal nagyobb az ereje ennek megítélésében, mint a kizárólagos szakmai szempontoknak. Ez utóbbi szerint csak a kódexbe festett címer (mint *ex libris*), a kötéson lévő címer (mint *super ex libris*, illetve ide sorolhatjuk a csaton lévő címert is) és mindkettő megléte bizonyíthat kétséget kizáróan tulajdonlást.⁷⁰ Ha ilyen szigorúsággal tekintenénk át a Csapodi-féle 216 hitelesnek tekintett kódex listáját,⁷¹ akkor ez a szám jócskán csökkenne. Az érem másik oldala pedig, hogy a könyvtár nem csupán nagyszerűen illuminált luxuskódexekből állt. Nem zárhatjuk ki a szerény kivitelű kéziratok és nyomtatványok jelenlétét sem, az viszont elképzelhető, hogy külön tárolták a kevésbé díszes példányokat a látványként is funkcionáló reprezentatív kötetektől. Pajorin Klára szerint éppen ezek a humanista könyvtár megkülönböztető ismérvei: pontos szöveg és pazar kiállítás, szemben a máshol elhelyezett középkori, vallásos, kevésbé szép kiállítással kódexekkel.⁷²

Corvinák, amelyekről nem tudjuk, hogy corvinák

Mikó Árpád a tulajdonlást illetően felvetett egy logikus negyedik lehetőséget is, mégpedig azt, hogy idő vagy igény híján egyes kódexeket – és tegyük hozzá, a nyomtatványokat – egyszerűen nem láttak el tulajdonjeggyel.⁷³ Az ilyen kötetekről nyilván soha nem fogjuk megtudni hitelt érdemlően, hogy a könyvtárba tartoztak-e vagy sem. A görög nyelvű kódexekről egyébként már Csapodi Csaba is hasonlóképpen nyilatkozott:

„Ami a görög kódexeket illeti, fontos megjegyezni, hogy alig volt köztük címeres, tehát olyan, ami a korvinák biztos hitelesítő jegyével rendelkezett. Ami görög korvinát ma ismerünk, azoknak hitelességéről – kettő kivételével – nem címer, hanem csak történeti adatok tájékoztatnak. Ezért a Budáról elhozott görög kódexek legnagyobb részéről sohase fogjuk tudni megállapítani, hogy egykor Mátyás király könyvtárába tartoztak.”⁷⁴

Ez azt is jelenti, hogy egyértelműen voltak olyan (latin, görög, héber nyelvű) kódexek a könyvtárban, amelyek nem kerültek bele a kifestési-kötési programba,

⁶⁹ MIKÓ ÁRPÁD: *A Corvina-könyvtár története*. In: *Uralkodók és Corvinák, i. h.*, 123–138. (A továbbiakban: MIKÓ: *A Corvina-könyvtár*); MIKÓ ÁRPÁD: *Mátyás király könyvtára az uralkodó reprezentációjában*. In: *A holló jegyében, i. h.*, 19–43.

⁷⁰ MIKÓ: *A Corvina-könyvtár, i. h.*, 133.

⁷¹ A *Bibliotheca Corviniana* 1990-es negyedik kiadásában közzétett 216 corvinát tekintik ma kánonnak.

⁷² PAJORIN KLÁRA: *Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo Decembrio könyvtáridealja és Mátyás király könyvtára*. = *Magyar Könyvszemle* (120.) 2004. 1–13., itt: 7.

⁷³ MIKÓ: *A Corvina-könyvtár, i. h.*, 133.

⁷⁴ *Bibliotheca Corviniana, i. m.*, 23.

de attól még a könyvtár teljes jogú darabjainak tekintendők. De vajon hány ilyen jellegű kódex lehetett Budán? És mennyi vándorolt át Bécsbe?

Források híján még becslést is merészség lenne adni. De a 16–17. században ezekről a kéziratokról a könyvtárosi emlékezet vagy mára már eltűnt jegyzetek, esetleg az akkor még meglévő kötések, befestett címerek bizonyíthaták, hogy Mátyás könyvtárából származtak. Lehet, hogy Bécsben egykor több corvina volt (és talán van ma is), mint azt jelenlegi tudásunk szerint bizonyítottan véljük. Lambeck említett adatán kívül egy másik forrás is megerősíti ezt. 1700-ban meghalt Daniel Nessel császári könyvtáros, s tizenketten jelentkeztek a megüresedett állásra. A főudvarmester erről 1700. november 3-án jelentést tett I. Lipótnak azzal a megjegyzéssel, hogy a felvételnél a legfőbb szempont a görög nyelvtudás legyen, ugyanis „weillen ein gantzes Zimmerl voller griechischen Manuskriptis sich darinnen befindet, so zweiffelsohne meistens auss der Corvinischen Bibliothec herrühren” – egy egész szobát megtöltenek a görög kéziratok, amelyek kétségkívül Mátyás könyvtárából származnak.⁷⁵

Vajon a megoldás kulcsát a görög nyelvű corvinák jelentik? A korabeli források viszonylag keveset árulnak el Mátyás görög kódexeiről, de a bécsi humanisták éppen ezekért a kötetekért rajongtak. A legtöbbet idézett forrásunk ezzel kapcsolatban Johannes Alexander Brassicanus előszava egy 1530-ban Bázelen – egyébként Mátyás könyvtárából származó kéziratból – kiadott műhöz:⁷⁶

„Annyi, de annyi klasszikus volt ott, görög meg héber... Mátyás, az a híres király vásárolta össze őket magából Görögországból, óriási áron Konstantinápoly eleste után, amikor Görögország sok más kincsese városát feldúlták és mint megannyi rabokat vältotta meg őket a barbárok kalodáiból és bilincseiből.”⁷⁷

Ugyanezt a vélekedést ismételte meg Oláh Miklós *Hungariájában*.⁷⁸ Gulyás Pál szerint azonban Oláh állításait kritikával kell kezelni, mert semmi bizonyíték nincsen a keletről hozott kéziratokra, sokkal inkább Itálián keresztül szerezhetők be őket.⁷⁹ Más források a budai udvarban Taddeo Ugoletto kódexbeszerző útjairól vallanak Görögországban.⁸⁰ A ma ismert tizenhárom görög corvina közül egyben,

⁷⁵ HADAMOWSKY, Franz: *Eine Bibliotheksprüfung im Jahre 1701*. = Biblos 1953. 10–14., itt: 11.

⁷⁶ Salviani Massyliensis episcopi de Vero Iudicio et Providentia Dei, Basileae, 1530, vö. még FÖLDESI: *Budától Bécsig, i. m.*, 94–95.

⁷⁷ GULYÁS: *Mátyás király, i. m.*, 25. Az előszó teljes egészében még nem jelent meg magyarul. Brassicanus szövegének kritikai vizsgálatát nemrég végezte el Horváth László és Mayer Gyula a Hypereidés-kódexszel kapcsolatban. Ők arra az eredményre jutottak, hogy Brassicanus leírása hiteles Mátyás könyvtáráról. Vö. HORVÁTH László – MAYER Gyula: *Az új Hypereidés*. = Antik tanulmányok. Studia Antiqua, (LI.) 2007. 145–183., itt: 161–165.

⁷⁸ „az egyik görög könyvvel volt tele, melyeket részben Görögország szívéből, részben más keleti vidékekről hordatott össze a király nem kis gonddal és fáradsággal.” Vö. OLÁH Miklós: *Hungária*. In: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Vál. KLANICZAY Tibor. Bp. 1982. /Magyar Remekírók/ 1055.

⁷⁹ GULYÁS Pál: *Mátyás király, i. m.*, 19–20.

⁸⁰ *Bibliotheca Corviniana, i. m.*, 11–12.

a Polybios-kódexben olvasható egy utalás származási helyéről, hogy Konstantinápolyból hozták el a város elvesztése után.⁸¹ Valójában alaposan meg kellene vizsgálni a Mátyás-kori diplomáciai kapcsolatokat és követjárásokat ebből a szempontból.⁸² Ezzel összefüggésben hadd utaljak egy más jellegű beszerzési lehetőségre: 1489-ben, a II. Bajazid szultán és Mátyás király közötti béke megpecsételésére a törökök átadtak egy ereklyét, Alamizsnás Szent János testét, amelyet a budai vár kápolnájában helyeztek el.⁸³ Vajon kódexek nem lapulhattak a törökök csomagjaiban?

Legújabbán Földesi Ferenc tért ki a görög kódexek ügyére egy tanulmányában. Szerinte Brassicanus és Oláh ihletett mondatai abban a milióban íródtak, amikor a graecizmus felvirágzóban volt egész Európában (nem utolsósorban Erasmus és a bázeli humanisták hatására), azaz mind Brassicanus, mind Oláh erősen túlozhattak a görög kódexeket illetően.⁸⁴ Azonban ha egy pillantást vetünk Mátyás kortársainak – vagyis a pápák és a Mediciek– gyűjteményeire, akkor azt látjuk, hogy a tulajdonosok görög nyelvtudásának hiánya ellenére is robbanásszerűen nőtt a görög nyelvű kódexek száma a 15. század második felében. 1447-ben V. Miklós idejében a Vatikáni Könyvtár még csak 3 görög könyvet birtokolt, 1455-ben már 350-et. A Mediciek szolgálatában Andreas Johannes Lascaris utazott keletre, 1492-ben 200-nál több kézirattal tért vissza.⁸⁵ Robert S. Nelson bizantológus arra az érdekes jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy ma Isztambulban csak néhány száz régi görög kézirat található, szemben olyan nagy európai könyvtárakkal, mint a Biblioteca Apostolica Vaticana, a francia nemzeti vagy a velencei San Marco. A legnagyobb nyugati fosztogatás 1453 után következett be.⁸⁶ Vagyis a görög kéziratok gyűjtése olyan tendenciózus jelenségnek látszik, amelynek Mátyás könyvtára kétségkívül részese lehetett.

⁸¹ *Bibliotheca Corviniana, i. m.*, 52., újabbán Kerstin Hajdú tanulmány erről, vö. HAJDÚ, Kerstin: *Mit glücklicher Hand errettet? Zur Provenienzenzgeschichte der griechischen Corvinen in München* In: *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem besitz von König Matthias Corvinus*, Hsgg. Von Claudia FABIAN und Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. /Supplementum Corvinianum I./ 29–67., itt: 34–35. (A továbbiakban: HAJDÚ: *Mit glücklicher Hand*)

⁸² A bizánci humanisták magyar kapcsolataival Ekler Péter foglalkozik, vö. EKLER Péter: *Propugnacula Christianitatis – studia humanitatis. Bizánc és Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták kapcsolata Magyarországgal a XV. század közepső harmadában*. In: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Szerk. FÖLDESI Ferenc. Bp. 2008., 101–112.

⁸³ BODA Zsuzsanna: *Alamizsnás Szent János kultusza és annak emlékei Magyarországon*. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin. Bp. 2000. 220–230., itt: 221.

⁸⁴ FÖLDESI, Ferenc: *Bibliotheca Corviniana – Die Bibliothek und ihr Gedächtnis*. In: *Ex Bibliotheca Corviniana, i. h.*, 13–27., itt: 19–20.

⁸⁵ DELUMEAU, Jean: *Reneszánsz*. Bp. 1997. 77.

⁸⁶ NELSON, Robert S.: *The Italian Appreciation and Appropriation of Illuminated Byzantine Manuscripts, ca. 1200–1450*. = *Dumbarton Oaks Papers* (49.)1995. 209–235., itt: 209–210.

Ha a bécsi udvari könyvtár görög állománya felől faggatjuk meg a forrásokat, akkor azt látjuk, hogy a legtöbb görög kézirattal éppen a 16. században gyarapodott a könyvtár. Nagyobb részüket Zsámboky János (1531–1584) és Augerius Gislain Busbeck (1522–1592) vásárolta és adományozta,⁸⁷ de ezeket leszámítva Hermann Menhardt arra az eredményre jutott, hogy Blotius idején legalább 83 görög kézirat volt az állományban, amelyek provenienciája ismeretlen.⁸⁸ Itt fontosnak látszik az egyik müncheni görög corvinában lévő bejegyzés, amely szerint azt I. Ferdinánd (1503–1564) ajándékozta el, tehát ez még a Blotius-inventálás előtt történt.⁸⁹ Természetesen a Fabri-féle 18. században beszerzett anyag is vizsgálatra vár.

Konklúziók

A Lambeck-becslés és a rekonstruálható bécsi anyag közti ellentétet úgy tartom részben feloldhatónak, ha olyan corvinák létét feltételezem Bécsben, amelyeknek a 16–17. század folyamán talán még őrizték történetét, de az egyre növekvő és modernizálódó könyvtárban aztán feledésbe merült provenienciájuk. Leginkább a görög nyelvű corvinákat érinthette ez a folyamat.

De nem csak őket! Az első világháborút követően ugyanis egyre kitapinthatóbbá vált egy különös tendencia a bécsi corvinákkal kapcsolatban, amely leginkább Hermann Julius Hermann katalógusait lapozgatva tűnik fel. Ő az 1930-as évek elején – amikor a legkeményebb tárgyalások folytak a Magyarországnak átadandó kéziratok és kódexek ügyében⁹⁰ – állította össze köteteit. Számos, korábban corvinának tartott kódexnél jelentette ki, hogy Lambeck és a későbbi könyvtárosok is (Nessel, Kollar, Denis) tévedtek, amikor corvinaként határoztak meg egy-egy kódexet.⁹¹ A szándék talán érthető volt, hiszen meg kellett akadályozni az értékek kiáramlását, ugyanakkor tudományos szempontból rendkívül kétséges és visszatekintő, annál is inkább, mert Hermann meghatározásai ma is mérvadóknak számítanak. Véleményem szerint egy új és alapos kutatásra van szükség az Österreichische Nationalbibliothek állományában, amelynek azonban nem csupán a görög kéziratokra, hanem a latin nyelvűekre, valamint az ősnymtatványokra is ki kell terjednie.

⁸⁷ Persze ne felejtsük el, hogy Busbeck ezeket éppen Konstantinápolyban vásárolta meg, tehát lehetnek köztük akár görög nyelvű corvinák is.

⁸⁸ MENHARDT: *Das älteste Handschriftenverzeichnis*, i. m., 24.

⁸⁹ A Porphyrios-kódexről van szó, vö. *Bibliotheca Corviniana*, i. m., 52–53., HAJDÚ: *Mit glücklicher Hand*, In: *Ex Bibliotheca Corviniana*, i. h., 48–50.

⁹⁰ Erről vö. MAURER Zsuzsa: *A Velencei kultúregyezmény*, i. m.

⁹¹ Csak egy példa: HERMANN, Hermann Julius: *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance. Teil 3. Toscana, Umbrien, Rom*. Leipzig, 1932. 63. itt: az ÖNB Cod. Lat. 23-as Plutarchos-kódexet írja le ezzel a megjegyzéssel: „Lambeccius ...nahm ohne Grund an, daß die Handschrift aus der Bibliothek des Königs Matthias Corvinus stammte.” Időközben a pergamenlap átvilágítása igazolta, hogy a kivakart címer Mátyásé volt.

Rövidítések

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek

OSzK – Országos Széchényi Könyvtár

Többször idézett irodalom

A holló jegyében. Fejezetek a Corvina történetéből. Szerk. MONOK István. Bp. 2004.

CSAPODI Csaba: *Die Corvinischen Codices in Wolfenbüttel* = Wolfenbütteler Beiträge, Band I. 1972. 29–44.

CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library, history and stock.* Bp. 1973.

CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* Negyedik, bővített kiadás, Bp. 1990.

Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Szerk. FÖLDESI Ferenc. Bp. 2008.

Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem besitz von König Matthias Corvinus. Hsgg. Von Claudia FABIAN und Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. /Supplementum Corvianum I./

GULYÁS Pál: *Mátyás király könyvtára.* Bp. 1916.

MENHARDT, Hermann: *Das älteste Handschriftenverzeichnis der Wiener Hofbibliothek von Hugo Blotius 1576. Kritische Ausgabe der Handschrift Series nova 4451 vom Jahre 1597 mit vier Anhängen.* Wien, 1957 /Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Kl.; Bd. 76./

MENHARDT, Hermann: *Entstehung und Entwicklung der Handschriftensammlung* In: UÖ.: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek;* 1. Band. Berlin, 1960. /Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin – Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur; 13./

MILDE, Wolfgang: *Die Wolfenbütteler Corvinen.* Wolfenbüttel, 2005.

Natur und Kunst. Handschriften und Alben aus der Ambraser Sammlung Erzherzog Ferdinands II. (1529–1595), Hgg. von Alfred AUER und Eva IRBLICH. Wien, 1995.

Uralkodók és Corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása. Szerk. KARSAY Orsolya. Bp. 2002.

NOÉMI VISKOLCZ

Corvinen in Wien in der frühen Neuzeit

Peter Lambeck (1628–1680), der kaiserliche Bibliothekar in Wien, schrieb 1666 einem Freund, dass es mindestens 200, „mit dem Wappen Regis Matthiae Corvini gezeichnete“ Handschriften in der Hofbibliothek vorhanden sind und er diese Codices in einem Band vorstellen wolle. Konnten aber wirklich so viele Codices aus der berühmten Bibliothek des ungarischen Königs Matthias Corvinus in Wien erhalten bleiben? Alle bekannten Fakten widersprechen dieser Behauptung: Am Anfang des 20. Jahrhunderts erfährt man von 55 Corvinen in der Bibliothek. Der vorliegende Vortrag will diesem Lambeck-Satz nachgehen und untersuchen, welche größeren Bewegungen in der frühneuzeitlichen Geschichte der Corvinen zu beobachten sind. Erstens: wann und wie viele Codices kamen in die kaiserliche Bibliothek? Der Zerfall der Bibliotheca Corviniana begann nach dem Tode des Königs Matthias. Dabei haben einige Humanisten (Brassicanus, Cuspinianus) aus Wien, die seit den 1510-er Jahren am königlichen Hof in Ofen regelmäßig auftauchten und oft mit ansehnlicher Bücherbeute zurückkehrten, eine große Rolle gespielt. Dementsprechend gelangte ein Teil der Corvinen in Wiener Privatbibliotheken und danach – im Laufe des 16–18. Jahrhunderts – fanden sie ihren Weg in die Hofbibliothek. Der größte Sammler war ohne Zweifel der Wiener Bischof, Johannes Fabri (1478–1551), von ihm wurden der Bibliothek insgesamt 31 Codices in zwei Teilen übergeben. Erwähnenswert sind noch einige Corvinen von Johannes Sambucus (1576) und fünf wertvolle Codices aus der Ambraser Sammlung (1665) zu dieser Zeit. Weniger bekannt gilt die Tatsache, dass manchmal auch Codices vertrieben worden sind: Habsburg Ferdinand II. soll dem Herzog August zu Braunschweig-Lüneburg aus finanziellen Gründen einige Corvinen verkauft worden sein.

HEGYI ÁDÁM

A bázeli egyetem ismeretlen magyar vonatkozású egylevelés nyomtatványai¹

A Bázeli Egyetemi Könyvtár Kézirattárában és a Bázeli Kantoni Levéltárban folytatott kutatások során néhány magyar vonatkozású nyomtatvány is előkerült. Magyarországon valószínűleg azért nem ismerték ezeket a műveket, mert egylevelés kiadványokról van szó, amelyek levéltári- és kéziratári anyagokban maradtak fenn.² Mindegyik nyomtatvány az egyetemi kiadványok csoportjába tartozik, amelyek közül – ebben az esetben – meghívók, üdvözlőversek és tézisek tartalmazzak a hungarika-kutatás szempontjából fontos adatokat. A magyar nemzeti bibliográfia készítői is felfigyeltek már arra, hogy az egyetemi élethez kapcsolódó nyomtatott munkák sajátos csoportot képeznek, noha ezek nem minden esetben önálló kiadványok.³ A Bázelen lévő dokumentumok mindegyike önálló bibliográfiai egység, mivel nem kolligátumokban találhatóak, és saját impresszummal is rendelkeznek.

Bázelen 1730-ig a fokozatot szerzett hallgatók avatási ünnepségére és a professzorok székfoglalójára rendszeresen készítettek nyomtatott meghívókat. Számunkra a diákok fokozatszerzésére készült kiadványok az érdekesek. Ezeken feltüntették a jelöltek és az elnöklő professzor nevét, és az avatásra várók beszédeinek címeit. Tudjuk, hogy az eseményen elnöklő tanárok is szónokoltak, de a meghívókon ezeknek semmilyen nyoma sincsen. Sajnos az elhangzott beszédek nem kerültek sajtó alá, csak néhány szöveg kézírata maradt az utókorra. A meghívó mindig közölte az esemény pontos helyét és idejét, és rendszeresen klasszikus auktorok szentenciái vagy bibliai textusok vezették be a tényleges szöveget.⁴ A korban az ilyen meghívók gyakran rövid tanulmányokat is tartalmaztak, amelyek általában

¹ Munkámat a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatta.

² Vö.: OSzK Irattár, 2218/I/2006, POJÁKNÉ VÁSÁRHELYI Judit: *Magyarországi szerzők 1801 előtti nyomtatott munkái Baselben*. Klebelsberg ösztöndíj 2006.

³ DÖRNYEI Sándor: *Egy kis hungarika-csokor*. In: *Fata libelli. A nyolcvan éves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2003. 321, 323 (Továbbiakban: DÖRNYEI: *i. h.* 2003).

⁴ ROTHER, Wolfgang: *Die Philosophie an der Universität Basel im 17. Jahrhundert. Quellen und Analysen*. Zürich, 1981. (disszertáció) 51, 786–787. (Továbbiakban: ROTHER: *i. m.* 1981). STAEHELIN, Andreas: *Geschichte der Universität Basel 1632–1818*. Basel, 1957. 167, 169–170. (Továbbiakban: STAEHELIN: *i. m.* 1957).

a tanár és nem a diák szerzeményei voltak.⁵ A Bazelben lévő hungarikumok esetében csak Verese gyházi Tamás nyomtatványában van ilyen.⁶

Bazelben a többi egyetemhez hasonlóan a disszertációk, tézisek formai sajátossága volt, hogy a címlapon, az ajánlásban és az értekezéssel kívül gratulációkat is tartalmazott. Ezek általában a diáktársak, professzorok által hexameterben írt üdvözlőversek voltak. A gratulációk sokszor önálló kiadványként is megjelentek, Bazelben is találunk erre számos példát.⁷ Összesen két hungarikum, Johann Christoph Knogler és Csernátoni Pál egyetemi fokozatszerzésére készült üdvözlőversek sorolhatóak ebbe a csoportba.⁸

Az egyetemi vizsgákra kiadott nyomtatott tézisek, disputációk, disszertációk egyik formai fejlődése volt, hogy maga a tényleges értekezés néhány pontból álló téziszből többlapnyi folyamatos szöveggé alakult át.⁹ Annak a hallgatónak, aki Bazelben fokozatot akart szerezni, bonyolult vizsgafolyamatban kellett részt vennie, amelynek egyik része volt a disputáció. Ezeket a disputációkat a legtöbbször ki-nyomtatották. Ezeknek a 17. században jelentős része csak néhány pontból álló egyleveles tézis volt.¹⁰ Csernátoni Pál tézise is ilyen egyleveles nyomtatvány.¹¹

Az újonnan felfedezett hungarikumok nagy része a „Theatrum virtutis et honoris; sive sylloge promotionum academicarum academiae Basiliensis”¹² nevű gyűjteményből származik. Itt disputációkra, avatási ünnepekre szóló egyleveles meghívók vannak. A Bazelben védett disszertációkról igen jó és megbízható katalógusok állnak a kutató rendelkezésére. A teljesség kedvéért a Bázeli Egyetemi Könyvtár disszertációs katalógusát¹³ átnéztük, amelyből kiderült, hogy van

⁵ DÖRNYEI: *i. h.* 2003. 321–322.

⁶ Universitätsbibliothek Basel (Továbbiakban: UBB), VB O 11 d p. 447; Ki. Ar. G I 7 5. Band Nr. 547

⁷ ROTHER: *i. m.* 1981. 324–325; STAEHELIN: *i. m.* 1957. 164. SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. III.* Bp. 1896–1898. (Továbbiakban: *RMK*) *RMK* III 2647; *RMK* III 2649, stb.

⁸ UBB Ki. Ar. H III 55. Nr. 13.; Ki. Ar. H III 60. Nr. 50.

⁹ SZABÓ Béla: *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a XVI–XVIII. században készített disputációinak (disszertációinak) elemzéséhez.* = *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio juridica et politica.* 8. Miskolc. 1993. 92, 95–96.

¹⁰ ROTHER: *i. m.* 1981. 338–339. STAEHELIN: *i. m.* 1957. 158, 163.

¹¹ UBB Ki. Ar. H III 40. Nr. 33.; Fr-Gr. D III 2 Nr. 17; VB O 12 c Nr. 37.

¹² UBB Ki. Ar. G I 7, Theatrum virtutis et honoris; sive sylloge promotionum academicarum academiae basiliensis; UBB, VB O 11 a-g, Theatrum virtutis et honoris; sive sylloge promotionum academicarum academiae basiliensis.

¹³ UBB Dissertationenkatalog bis 1980,

<http://ub-ak.ub.unibas.ch/de/engine/alpha/searchform.asp?KatalogID=2>, (2007. november 3.); Részben nyomtatott katalógusok is rendelkezésre állnak: HUSNER, Fritz: *Verzeichnis der Basler medizinischen Universitätschriften von 1575–1829.* Basel, 1942. DEANOVIC, Dubravka: *Basler anatomische Dissertationen 1578–1800.* Basel, 1990. (szakdolgozat). BURRI, Cécilia: *Zahnmedizinische Themen in den lateinischen Disputationen der medizinischen Fakultät zu Basel 1575–1829.* Zürich, 1992. (szakdolgozat) 23–26. MOMMSEN, Karl: *Katalog der Basler juristischen Disputationen 1558–*

még olyan – magyar részről nem regisztrált – egyetemi vizsgára készített értekezés, amely az *RMK* III körébe tartozik. A korabeli avatási nyilvántartások ehhez képest nem szolgáltak új adatokkal.¹⁴ A bázeli egyházi levéltár „Reformierte in Ungarn 1698–1865”¹⁵ elnevezésű egységében nemcsak levéltári dokumentumokat, hanem egy nyomtatott magyar művet is tárolnak. A következőkben röviden ismertetjük a most felfedezett hungarikumokat.

Johann Christoph Knogler (1630–1698) pozsonyi származású diák 1649-től Strasbourgban, majd 1655 szeptemberétől Bazelben az orvosi karon tanult. Peregrinációja után Trencsénben orvosként dolgozott.¹⁶ *Theses inaugurales* című téziseit Bazelben védte meg.¹⁷ 1656. február 14-én avatták orvossá.¹⁸ Az alábbi meghívó erre az ünnepségre invitál, amelyet Georg Decker nyomtatott (1. ábra). A Decker-család 1635–1668 között a „typographus academicus” privilégium birtokosa volt.¹⁹ A nyomtatvány szövegéből kiderül, hogy Knogler „Medicus, an solo contactu suo, patientem sanare queat?” címmel előadást is tartott. Knogleren kívül más hallgatót nem említ a szöveg. A professzorok közül Emanuel Stupant, Johann Caspar Bauhint és Peter Falckeisent nevezik meg. Stupant volt az esemény elnöke. Emanuel Stupant (1587–1664) 1613-ban avatták doktorrá. 1620-tól haláláig a Bázeli Egyetem orvosi fakultásán tanított. Tudományos orvosi tevékenységéről keveset tudunk.²⁰ Johann Caspar Bauhin (1606–1685) szintén orvos volt, Bazelben az anatómia és botanika, majd 1660-tól a gyakorlati orvoslás professzoraként dol-

1818, aus dem Nachlaß hrsg. von W. Kundert, Frankfurt am Main, 1978. ROTHER: *i. m.* 1981. 331–451, 786–896.

¹⁴ Vö.: UBB Mscr. Ki. Ar. 166, Basel, Universität, Verzeichnis der Dissertationen, (Catalogi Dissertationum) 1657–1766. UBB Mscr. Ki. Ar. 91, Basel, Universität, Dissertationen-Verzeichnisse 1520–1796. UBB Mscr. Ki. Ar. 93, Catalogus Dissertationum 1520–1796. UBB Mscr. AN II. 7, Promotionsmatrikel. UBB Mscr. A λ II.27a, Index dissertationum Basiliensium XVI–1760. Staatsarchiv Basel-Stadt (Továbbiakban: STAB), Universitätsarchiv AA 9, Theses, Dissertationes, Observationes, etc. 1608–1805. STAB Universitätsarchiv O 5, Disputationes theologicae (Verzeichnis der Disputationen; darin Lucas Gernler u. a., Syllabus conrtoversiarum religionis..., 1632), 1699–19. Jh. STAB Universitätsarchiv I 17, Akten betreffend den Universitätsbuchdrucker 1665–1960.

¹⁵ STAB Kirchenarchiv R 3, Reformierte in Ungarn 1698–1865.

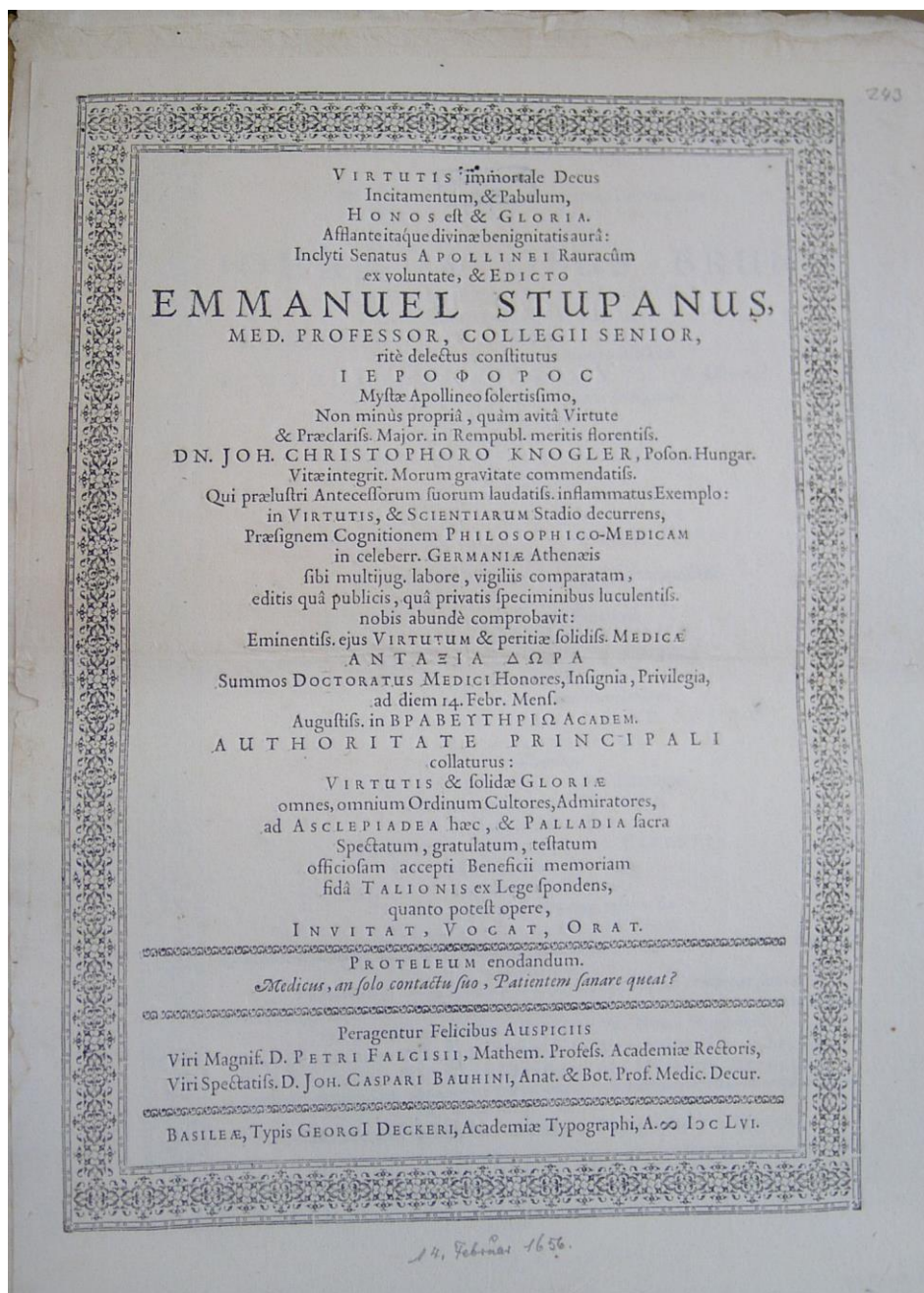
¹⁶ Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők. I. A kezdetektől 1700-ig.* Bp. 2008. 437. (Továbbiakban: *RMSZ*). HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788.* Bp. 2003. Nr. 45. (Továbbiakban: HEGYI: *i. m.* 2003).

¹⁷ *RMK* III 1925.

¹⁸ WACKERNAGEL, Hans Georg (hrsg.): *Die Matrikel der Universität Basel.* Basel, 1951–1980. Band 3. 510, (Továbbiakban: MUB).

¹⁹ BONJOUR, Edgar: *Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Basel, 1971. 282. STAEHELIN: *i. m.* 1957. 50.

²⁰ BURCKHARDT, Albrecht: *Geschichte der Medizinischen Fakultät zu Basel.* Basel, 1917. 169–170. (Továbbiakban: BURCKHARDT: *i. m.* 1917).

1. ábra. Johann Christoph Knogler meghívója, 1656

gozott,²¹ Pápai Páriz Ferencet (1649–1716) is tanította.²² Peter Falckeisen (1618–1660) orvosi végzettsége ellenére a retorika, 1655-től a matematika professzora volt, 1655/56-ban az egyetem rektori tisztségét is betöltötte.²³

STUPAN, Emanuel: Afflante itaque divinae benignitatis aura: inclyti senatus apollinei rauracum ex voluntate et edicto Emmanuel Stupanus... Joh. Christophoro Knogler... vitae integrit... comprobavit: ad diem 14. Febr. Mens... invitat, vocat, orat. Proteleum enodandum. Medicus, an solo contactu suo, patientem sanare queat? Peragentur felicibus auspiciis... Petri Falcisii... Joh. Caspari Bauhini... Basileae Typis Georgi Deckeri 1656. [1] fol. – 2°
Lelőhely: UBB Ki. Ar. G I 7 IV. Band nr. 243.

Csernátóni Pál meghívója 1665-ben készült (2. ábra). A szöveg szerint két diákot, Johann Tonjolát és Csernátóni Pált Christoph Faesch professzor elnöklete alatt október 11-én filozófiai magisterré avattak. Johann Friedrich Burckhardt rektor, valamint Samuel Burckhardt dékán szintén jelen volt az eseményen.

Csernátóni Pál (1633?–1676/1679) Apácai Csere János tanítványa, Bethlen Miklós útitársaként több egyetemen is megfordult. A Bázeli Egyetemre már Bethlen Miklós öccsével, Bethlen Pállal iratkozott be 1665 augusztusában. Peregrinációja után Nagyenyeden lett tanár, Pápai Páriz Ferencet is tanította. Coccejanus és kar-teziánus nézetei miatt 1673-ban a radnóti zsinaton elmarasztalták.²⁴ Az ünnepségen „De ideis” címmel tartott előadást. Johann Tonjola (1634–1700) először 1649-ben kezdett el Bázelen tanulni. 1652/53-tól kezdve teológus hallgató. 1665-ben a filozófiai kar diákja és egyben az itáliai közösség lelkesze volt.²⁵ Christoph Faesch (1611–1683) jogi tanulmányok után a logika, majd Bázelen az egyetem első történelem professzora lett.²⁶ Johann Friedrich Burckhardt (1629–1673) szintén jogi végzettségű volt. 1654-től haláláig az ékesszólás tanáraként tevékenykedett.²⁷ Samuel Burckhardt (1633–1705) 1659–1683 között logikát tanított. 1667-től kezdve fokozatosan elhatalmasodott rajta elmébaja, emiatt 1683 után visszavonult a közélettől.²⁸ A fentebb említett Decker-család tagjai közül a meghívót Johann Jakob Decker nyomtatta.

FAESCH, Christoph: Benedictum sit nomen domini in aeternum... Non abs re igitur magnificus ordo philosophorum basiliensium... Johanni Toniolae... Paulo Tserna-

²¹ BURCKHARDT: *i. m.* 1917. 170–171.

²² PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magamnak és másoknak*. Szerk. NAGY Géza. Bukarest, 1977. 29, 31. (Továbbiakban: PÁPAI PÁRIZ: *i. m.* 1977)

²³ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 568, 595.

²⁴ HEGYI: *i. m.* 2003, Nr. 51. RMSZ 160. KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. II.* Bp. 2004. 135.

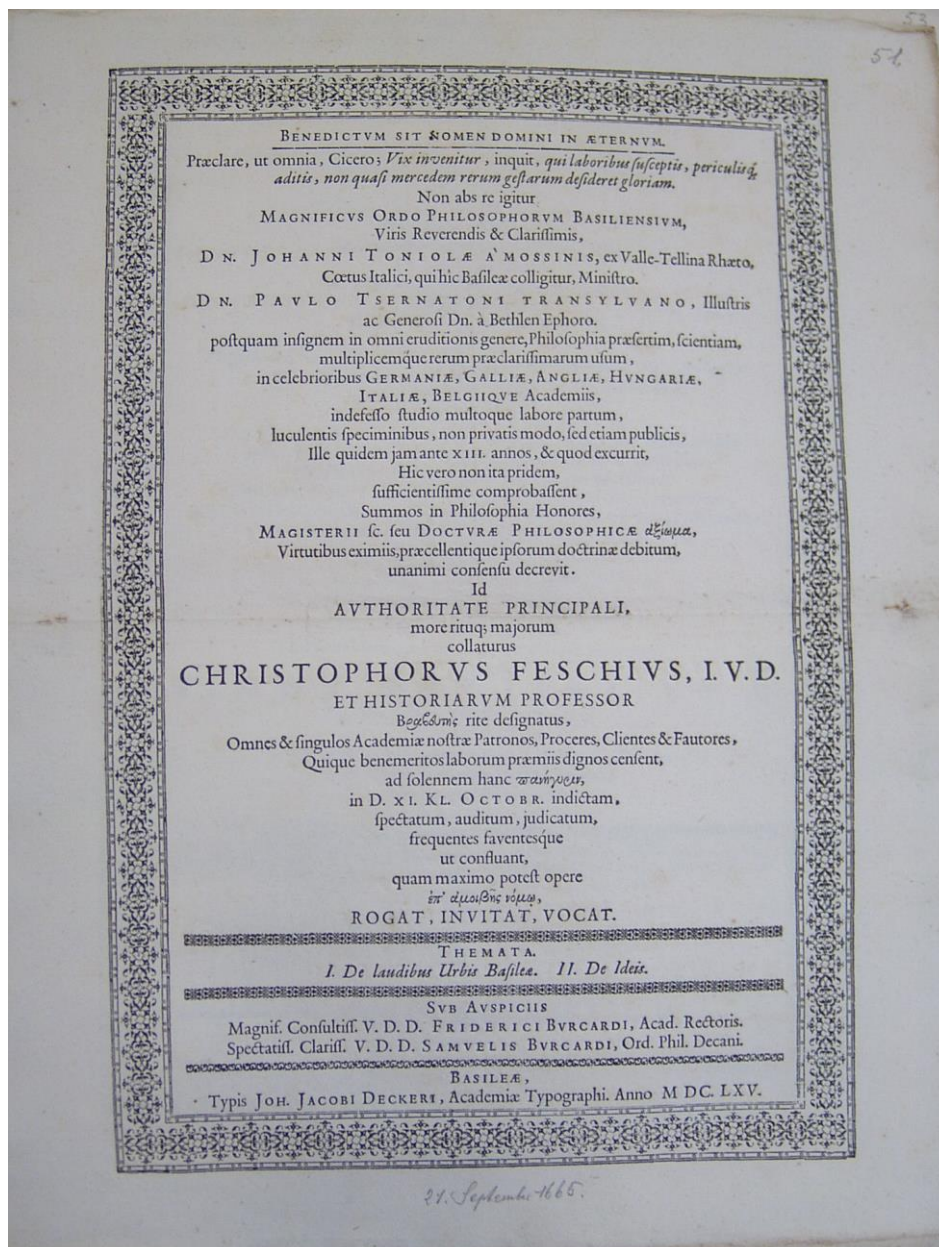
²⁵ MUB III, 460, 588. GAUSS, Karl: *Basilea reformata*. Basel, 1930. 153.

²⁶ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 568.

²⁷ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 566.

²⁸ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 567.

toni... postquam insignem in omni eruditionis genere,... decrevit. Id autoritate prin-

2. ábra. Csernátóni Pál meghívója, 1665

cipali, more rituq. majorum collaturus Christophorus Feschius... in D. XI. KL. Octobr...
 rogat, invitatus, vocatus. Themata: I. De laudibus urbis Basileae. II. De ideis. Sub auspiciis...
 Friderici Burcardi... Samuelis Burcardi...
 Basileae Typis Joh. Jacobi Deckeri 1665. [1] fol. – 2°
 Rother, 1981. 879.
 Leőhely: UBB VB O 11 d p. 141; Ki. Ar. G I 7 Band 5. Nr. 51.

Az előzőekhez képest Veresegyházi Tamás meghívója más, ugyanis részletesen ismerteti a jelölt életrajzát és rövid tanulmányt is közöl. Tudjuk, hogy Veresegyházi 1674. május 1-jén „De providentia dei” címmel Johann Zwingerrel védte meg téziseit.²⁹ Az újonnan előkerült nyomtatvány alapján bizonyossá vált, hogy 1674. május 12-én avatták doktorrá.³⁰ Az ünnepségen Johann Zwinger, Lukas Gernler és Johann Rudolph Wettstein elnökölt. A kiadványt Johann Rudolph Genath nyomtatta.

Veresegyházi Tamás (1643–1716) 1665-től Debrecenben, majd Frankfurt an der Oderban és Zürichben tanult. A bázeli teológiára 1674. január 28-án iratkozott be, ahol a fentebb említett tézisein kívül egy üdvözlőverse is megjelent.³¹ Peregrinációja után Debrecenben tanított, több helyen lelkészkedett, végül püspöki tisztséget is betöltött.³² Johann Zwinger (1634–1696) bázeli tanulmányok után Genfben járt egyetemre és teológiából doktorált. A Bázeli Egyetem könyvtárosaként és különböző professzori állásokban dolgozott.³³ Lukas Gernler (1625–1675) bázeli elsőlelkész, és az ótestamentum professzora volt. A református ortodoxia képviselőjeként jelentős szerepe volt a „Formula consensus” létrejöttében.³⁴ Johann Rudolf Wettstein (1614–1684) 1656-tól az újtestamentum professzori állását töltötte be. A „Formula consensus” kritikusa, élete nagy részét ennek a kritikának szentelte.³⁵ 1668–1709 között az egyetemi nyomdász címet ténylegesen egyik nyomdász sem birtokolta.³⁶ Johann Rudolph Genath (1638–1708) bázeli nyomdászszaládból származott, élete végéig a Rajna-parti városban tevékenykedett.³⁷ Veresegyházi igyekezett később is kapcsolatot tartani tanáraival, ugyanis a haza-

²⁹ RMK III 2648; MUB, Band IV. Nr. 519.; PÁPAI PÁRIZ: *i. m.* 1977. 156.

³⁰ Vö. MUB, Band IV. Nr. 519.

³¹ RMK III 2647.

³² BARÁTH Béla Levente: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól*. Debrecen, 2001. 76.; HEGYI: *i. m.* 2003. Nr. 58.

³³ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 549.

³⁴ GEIGER, Max: *Die Basler Kirche und Theologie im Zeitalter der Hochorthodoxie*. Biel, 1952. 99–139. (Továbbiakban: GEIGER: *i. m.* 1952) STAEHELIN: *i. m.* 1957. 547.

³⁵ GEIGER: *i. m.* 1952. 251–350. STAEHELIN: *i. m.* 1957. 548–549.

³⁶ THOMMEN, Rudolf: *Zensur an der Universität Basel bis 1799*. = Basler Jahrbuch 1944. 62.

³⁷ UBB Mscr. Fr-Gr V. 10. BECK, Jakob Christoph: *Verzeichnis der Basler Buchdrucker; Kopie von Johannes Schweighauser (1738 bis 1806)*. 98. (Továbbiakban: BECK).

útjáról Gernlernek, Zwingernek és Wettsteinnek közös üdvözlőlevelet küldött.³⁸ Érdekes, hogy több mint fél évszázaddal később Johann Kaspar Hagenbuch (1700–1763) zürichi tudós könyvtárában is megvolt Veresegyházi disputációja.³⁹ Sajnos ennek a zürichi példánynak nem sikerült a nyomára bukkannunk.

ZWINGER, Johann: Johannes Zwingerus... Non abs re Zach. 1.8. Ecclesia Dei comparatur myrto, in profundo existenti,... Quorum numero jure optimo annumerandus venit vir praesentatissimus, D. Thomas Veres-Egyhazi,... , qui futurus est d. 12. Mensis Maji, ann. hujus 1674... Peragentur haec sacra sub auspiciis reverendorum et clariss. venerandae facultatis antecessorum,... Lucae Gernleri,... Joh. Rodolphi Wetstenii...

Basileae Typis Joh. Rodolphi Genathii [1674]. [1] fol. – 2°

Lelőhely: UBB VB O 11 d p. 447; Ki. Ar. G I 7 5. Band Nr. 547

Pápai Páriz Ferencnek két nyomtatványa is fennmaradt. Az első 1674-ben készült, amely az egyetemen szokásos ünnepi doktoravatásra invitált (3. ábra). Pápai diáktársával, Melchior Süßenbachhal együtt avatták orvosdoktorrá. A nyomtatvány szerint Pápai „De medicinae natalibus et progressu” címmel tartott itt előadást. A második Johann Heinrich Glaser temetésének alkalmából készült (4. ábra). A gyászbeszéd nyomtatott formában is megjelent.⁴⁰

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) peregrinációja során több német egyetemen is megfordult, Bázelen 1673–1674 között tanult, de csak 1675-ben tért haza. Külföldi utazása során naplót vezetett és többek között a fentebb említett Veresegyházi Tamással együtt járt a Bázeli Egyetemre.⁴¹ Ez a két dokumentum nem említ olyan személyeket, akikről ne tudtuk volna, hogy személyes kapcsolatban álltak Pápai Páriz Ferencel. Melchior Süßenbach (?–?) 1673. május 23-án iratkozott be Bázelen az orvosi karra. 1674. október 14-én védte meg téziseit és október 20-án avatták orvosná. További életéről keveset tudunk: 1708-ban egy disszertációban sziléziai orvosként említették a nevét.⁴² Johann Heinrich Glaser (1629–1675) sokkal fontosabb szerepet játszott Pápai életében, hiszen nála tanult és disputált. A Rajnaparti városban ekkor pusztító pestis Glasert is magával ragadta, és Pápai Párizt kérték fel arra, hogy gyászbeszédet tartson a professzor fölött.⁴³ Glaser orvos volt, a Bázeli Egyetemen kívül Genfben, Heidelbergben és Párizsban tanult. 1667-től az anatómia és botanika oktatását bízták rá. Fontos megemlíteni, hogy kórházi gyakorlatot tartott és sebészetet is tanított a medikusoknak.⁴⁴ Nikolaus Passavant (1625–

³⁸ UBB Mscr. Fr-Gr. II. 20. Nr. 206, Veresegyházi Tamás levele Lukas Gernlernek, Johann Rudolf Wettsteinnek és Johann Zwingernek. Boroszló, 1674. július 11/21.

³⁹ „Zwingerus, Ioh. Resp. Thomas Veres-Egyhazi, Vngarus, Doctoratus Theol. Cand. de Providentia, Dei. Bas. 1674.” Zentralbibliothek Zürich, Ms. C 361, fol. 95r, Bibliotheca Hagenbuchii s. theol. Professoris anno MDCCLVIII mense Novembri enumerata. Vö.: *RMK* III 2648.

⁴⁰ *RMK* III 2683.

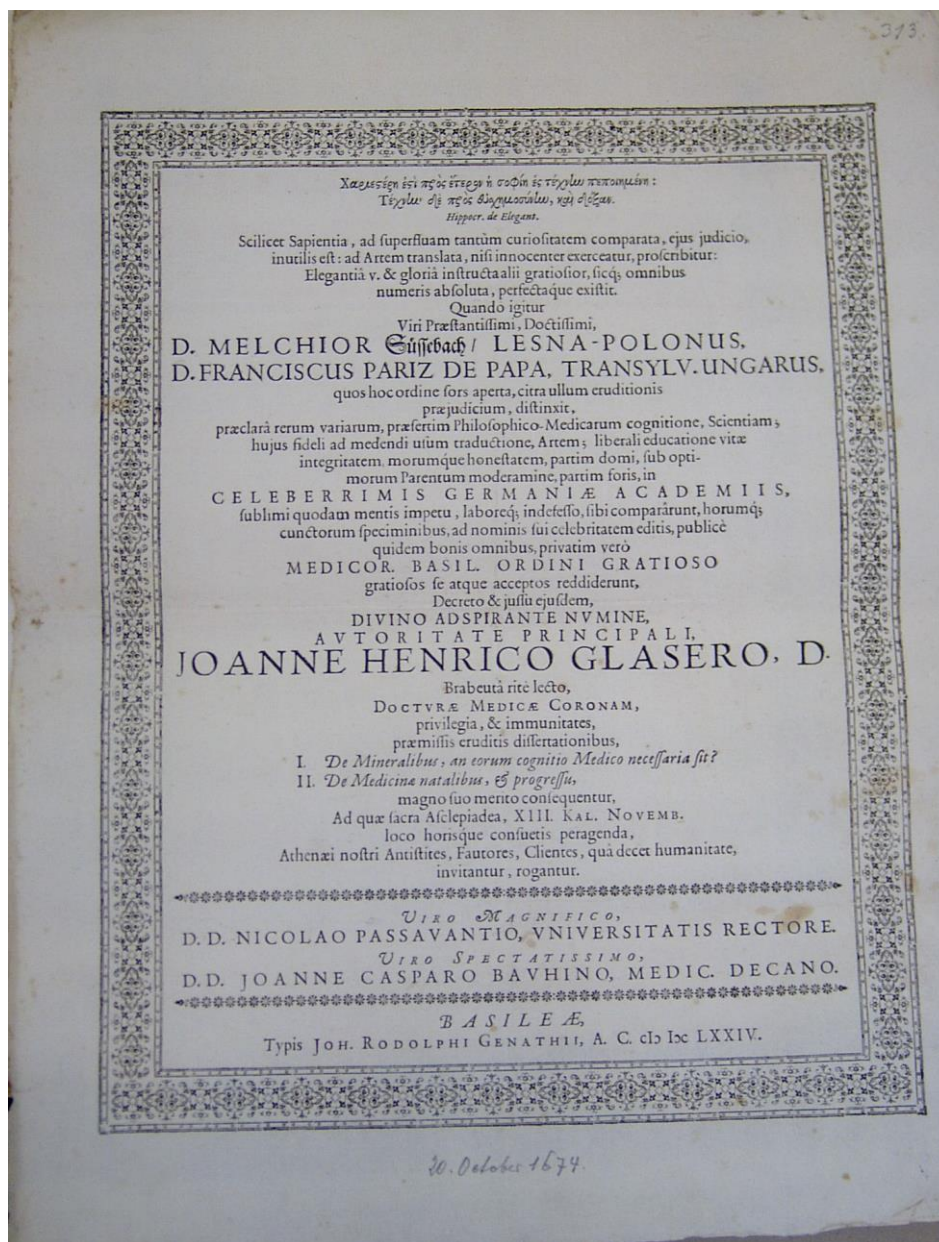
⁴¹ PÁPAI PÁRIZ: *i. m.* 1977. 47.

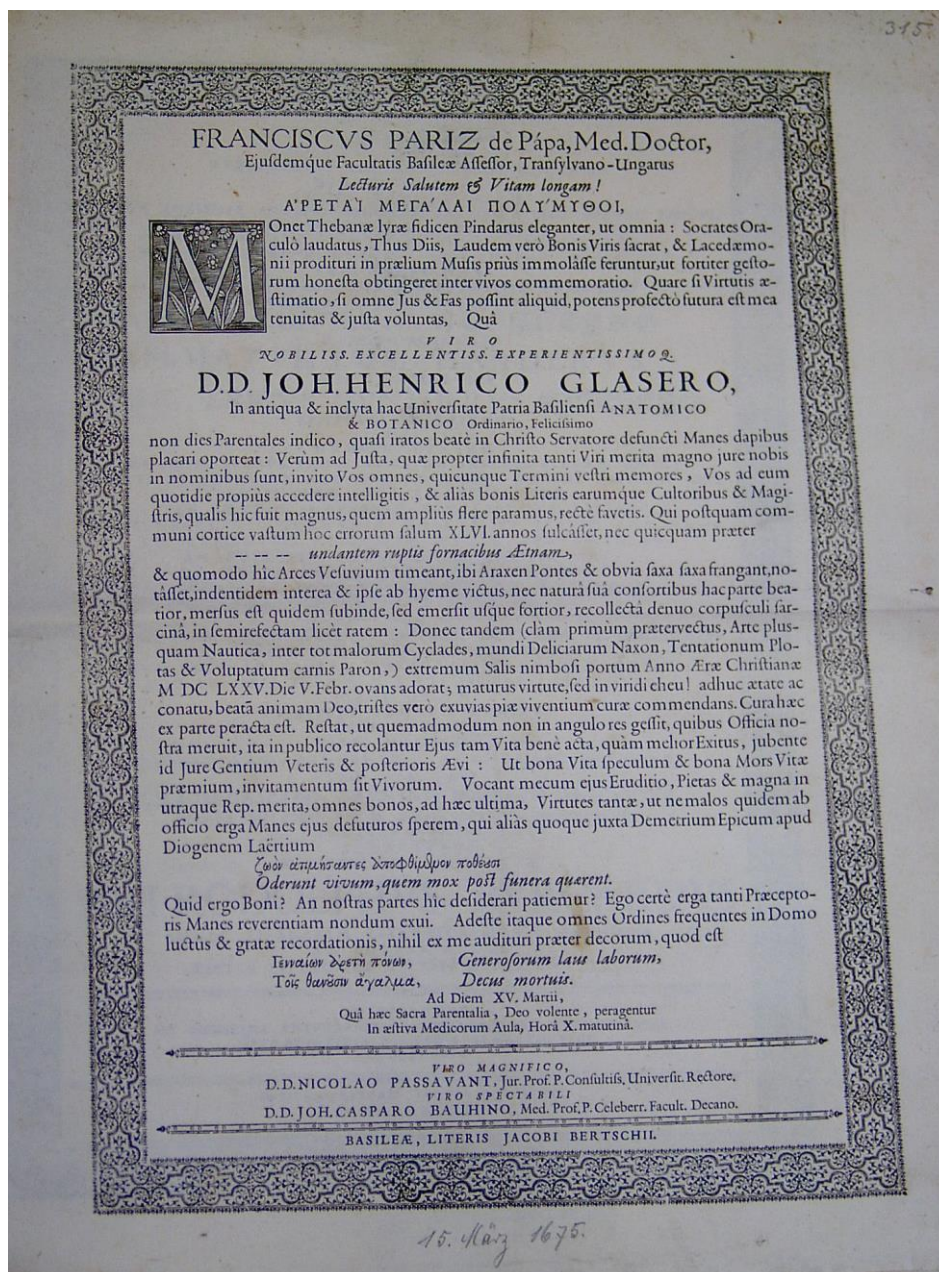
⁴² MUB, Band IV. Nr. 460. PÁPAI PÁRIZ: *i. m.* 1977. 38. 69. láb.

⁴³ PÁPAI PÁRIZ: *i. m.* 1977. 29, 31, 766.

⁴⁴ BURCKHARDT: *i. m.* 1917. 185–186.

1695) és Johann Caspar Bauhin (1606–1685) szintén szerepelnek mindkét nyomtatványon. Passavant jogászprofesszor volt, 1674/75-ben a rektori tisztséget is be-

töltötte.⁴⁵ Bauhint már Johann Christoph Knogler meghívójánál is említettük, az 1674/75-i tanévben az orvosi kar dékánja volt.⁴⁶ Az 1674-i meghívót Veresegeyházi Tamáséhoz hasonlóan Johann Rudolph Genath készítette.⁴⁷ Nemcsak Genath, hanem a Bertsche-család is gyakran jelentetett meg egyetemi kiadványokat.⁴⁸ A Glaser professzor gyászszertartására szóló egyleveles nyomtatvány Jakob Bertsche (1635–1707) sajtójából került ki, aki gyakorlatilag egész életében Bazelben dolgozott.⁴⁹

GLASER, Johann Heinrich: Scilicet Sapientia,... Quando igitur viri praesentissimi, doctissimi... Melchior Süssebach... Franciscus Pariz de Papa,... distinxit... Decreto et jussu ejusdem, divino adspirante numine, autoritate principali, Joanne Henrico Glasero... praemissis eruditis dissertationibus, I. De Mineralibus, an eorum cognitio medico necessaria sit? II. De medicinae natalibus, et progressu, magno suo merito consequentur, Ad quae sacra Asclepiadea, XIII. Kal. Novemb. loco horisque consuetis peragenda, Athenaei nostri antistites, fautores, clientes, qua decet humanitate, invitantur, rogantur... Nicolao Passavantio... rectore. Joanne Casparo Bauhino... decano. Basileae Typis Joh. Rodolphi Genathii 1674. [1] fol. – 2°
Lelőhely: UBB Ki. Ar. G I 7 5. Band Nr. 313; VB O 11 d p. 277

PÁPAI PÁRIZ, Ferenc: Franciscus Pariz de Pápa... Monet Thebanae lyrae fídicen Pindarus eleganter,... sacrat... Joh. Henrico Glasero... oporteat... Donec tandem... extremum Salis nimborum portum anno aerae Christianae 1675. die 5. Febr. ovans adorat;... ad diem 15. Martii, qua haec sacra parentalia, Deo volente, peragentur in aestivali medicorum aula, hora 10. matutina... Nicolao Passavant, Joh. Casparo Bauhino... Basileae literis Jacobi Bertschii [1675]. [1] fol. – 2°
Lelőhely: UBB VB O 11 g p. 459; Ki. Ar. G I 7 5. Band Nr. 315.

Komáromi János Pétert több diáktársával egyszerre avatták orvossá (5. ábra). A meghívó szerint Theodor Zwinger elnöklete alatt Johann Adam Kulm, Elias Hoppe, Johann Kupferschmid, Johann Franz Nicolas Faber és Komáromi János Péter 1715. június 13-án kapta meg a doktori címet. Az eseményen Johann Jakob Battier és Emanuel Koenig is jelen volt.

Komáromi János Péter (1692–1761) Sopronban született. 1713-tól Strasbourgban, 1715. április 30-tól Bazelben az orvosi karon tanult. Doktori disszertációját a soproni borrhól írta, amelyet nyilvánosan 1715. június 8-án védett meg. Tanulmányai befejezése után Győrben és Kőszegen orvosként dolgozott, végül Vas vármegye főorvosa lett.⁵⁰ Johann Adam Kulm (1689–1745) Halleban, majd Bazelben

⁴⁵ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 554, 595.

⁴⁶ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 610; vö. 21. lábjegyzet.

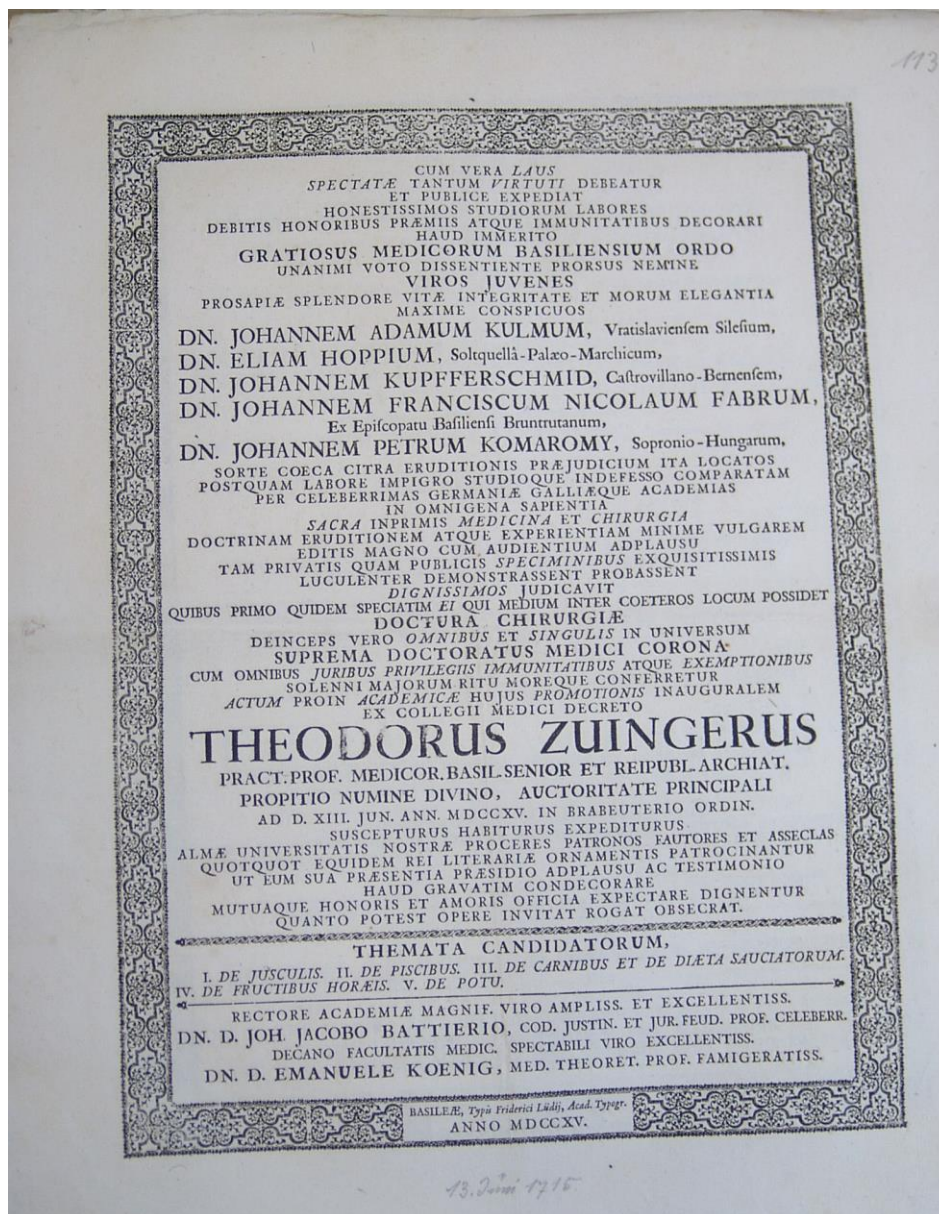
⁴⁷ Vö.: 37. lábjegyzet.

⁴⁸ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 50.

⁴⁹ BECK: *i. m.* 99.

⁵⁰ HEGYI: *i. m.* 2003, nr. 65. MUB Band. IV., Nr. 2614.

járt egyetemre, svájci tartózkodása után Danzigban városi orvosként dolgozott.⁵¹

5. ábra. Komáromi János Péter meghívója, 1715

⁵¹ MUB Band. IV., Nr. 2613.

Elias Hoppe (1692?–?) 1711-ben Jénában, majd 1715-ben Bázelen iratkozott be az orvosi karra. Leidenben is hallgatott órákat.⁵² Johann Kupferschmid (1691–1751) szintén Komáromival egyidőben járt egyetemre, később Burgdorfban majd Solothurnban orvosként dolgozott. Pályáját Párizsban fejezte be.⁵³ Johann Franz Nicolas Faber (?–?) életéről keveset tudunk. Freiburgban és Bázelen is az orvosi fakultás hallgatója volt.⁵⁴ Theodor Zwinger (1658–1724) híres orvos volt. A Bázeli Egyetemen 1684-től különböző professzori állásokat töltött be, de csak 1703-ban kapott katedrát az orvosi karon. Termékeny szerző volt: többek között gyermekorvosi tankönyvet és orvoslástörténeti munkákat írt.⁵⁵ A Kárpát-medencéből Komáromin kívül Pápai Páriz Ferenc és Teleki Pál is kapcsolatban állt vele.⁵⁶ Johann Jakob Battier (1664–1720) jogász volt. 1714/15-ben az egyetem rektori tisztségét töltötte be.⁵⁷ Emanuel Koenig (1658–1731) orvosként végzett. Sokáig a görög nyelv professzoraként dolgozott, majd 1711-től orvosprofesszor lett.⁵⁸ A meghívót Friedrich Lüdin (1687–1720) nyomtatta. Lüdin 1709-től kezdve használta a „typographus academicus” címet.⁵⁹

ZWINGER, Theodor: Cum vera laus spectatae tantum virtuti debeatur et publice expediat... viros juvenes... Johannem Adamum Kulmum... Eliam Hoppium... Johannem Kupfferschmid... Johannem Franciscum Nicolaum Fabrum... Johannem Petrum Komaromy... judicavit quibus primo quidem speciatim ei qui medium inter coeteros locum possidet doctora chirurgiae... conferretur actum proin academicae hujus promotionis inauguralem ex collegii medici decreto Theodorus Zuingerus... ad. d. XIII. Jun. ann. 1715... Themata candidatorum, I. De jusculis. II. De piscibus. III. De carnibus et de diaeta sauciatorum. IV. De fructibus horaeis. V. De potu... Joh. Jacobo Battierio... decano... Emanuele Koenig med. theoret. prof... Basileae Typis Friderici Ludii 1715. [1] fol. – 2°
Lelőhely: UBB VB O 11 f p. 157; Ki. Ar. G I 7 7. Band Nr. 113.

A meghívókon kívül előkerültek más kiadványok is: egyetemi vizsgák alkalmából készült üdvözlőversek és egyleveles tézisek. Az alábbiakban időrendi sorrendben fogjuk ezeket ismertetni.

⁵² MUB Band. IV., Nr. 2608.

⁵³ MUB Band. IV., Nr. 2553.

⁵⁴ MUB Band. IV., Nr. 2531.

⁵⁵ BURCKHARDT: *i. m.* 1917. 195–204.

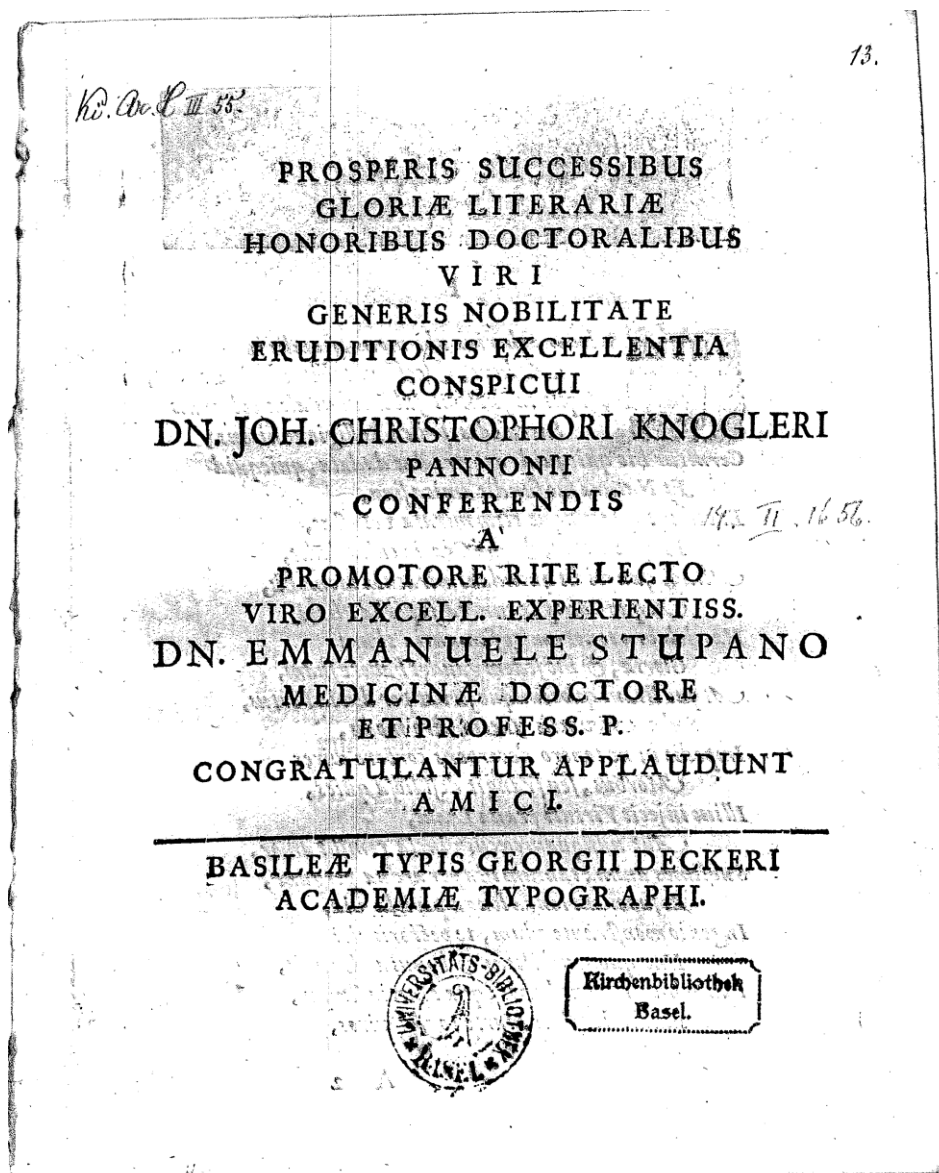
⁵⁶ UBB, Mscr. Fr-Gr. I. 17. fol. 57. *Pápai Páriz Ferenc levele Theodor Zwingernek*, Nagyenyed, 1701. május 22. *Inscriptiones Alborum Amicorum*, <http://susu.cs.jgytf.u-szeged.hu/~latzkovits/>, Nr. 1707. FONT Zsuzsa (összeáll.): *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*. Szeged, 1989. 332.

⁵⁷ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 550, 596.

⁵⁸ BURCKHARDT: *i. m.* 1917. 204–205.

⁵⁹ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 50.

A Johann Christoph Knogler doktorra avatására készült meghívót már fentebb ismertettük. Az ünnep alkalmából Knogler diáktársai köszöntőversekkel üdvözölték barátjukat (6. ábra). A szerzők között egy hungarus sincs: Tobias Baumgartner

6. ábra. Johann Christoph Knoglert üdvözlő versek, 1656

orvostanhallgató, Jakob Rüdin lelkészjelölt, Johann Tonjola és egy V. S. monogrammal jelölt személy. Baumgartner (1634–1690) St. Gallenből származott, Knoglerhez hasonlóan szintén orvosnak tanult. Az egyetem elvégzése után szülővárosa vezetésében is részt vett.⁶⁰ Rüdin (1633–1689) 1646-ban iratkozott be a Bázeli Egyetemre, ahol teológiát tanult. Lelkészként sosem dolgozott, 1669-ban a retorika professzora lett.⁶¹ Tonjola azonos azzal a személlyel, aki Csernátoni Pállal együtt szerezte meg a magisteri címet.⁶² A V. S. monogramot nem sikerült feloldani. A köszöntőt Georg Decker nyomtatta.⁶³

Prosperis successibus gloriae literariae honoribus doctoralibus... Joh. Christophori Knogleri... a' promotore... Emmanuele Stupano... congratulantur applaudunt amici.
Basileae Typis Georgii Deckeri [1656?]. [8] p. – 8°
Lelőhely: UBB Ki. Ar. H III 55. Nr. 13.

Csernátoni Pál 1665. szeptember 21-én a magisteri cím elnyeréséért védte meg téziseit (7. ábra). Az egyleveles nyomtatványon 11 tétel szerepel. Ezt a kiadványt is az egyetemi nyomdász, Johann Jakob Decker nyomtatta.⁶⁴ Más személyt nem tüntetnek fel rajta, ezért csak az avatásra készült meghívóból valószínűsíthető, hogy Christoph Faesch elnökletével disputált (2. ábra).

CSERNÁTONI Pál: Theses philosophicae, quas occasione laureae magisterialis capesandae... in inclita universitate Basileensi annuente veritatis indagandae studio, Dei praesidio et ductu fretus proponet Paulus Tsernatoni Transylvanus, die 19. Septemb. MDCLXV. hora 9. loco consueto.
Basileae typis Joh. Jacobi Deckeri [1665]. [1] fol. – 2°
RMK III: –, Rother, 1981: p. 403.
Lelőhely: UBB Ki. Ar. H III 40. Nr. 33.; Fr-Gr. D III 2 Nr. 17; VB O 12 c Nr. 37.

Korábban már volt szó arról, hogy Johann Tonjolát és Csernátoni Pált Christoph Faesch professzor elnöklete alatt 1665. október 11-én magisterré avatták (2. ábra). Erre az alkalomra egy görög nyelvű köszöntővers is megjelent, amelynek Sebastian Faesch volt a szerzője (8. ábra). Sebastian Faesch (1647–1712) – Christoph Faesch fia – szintén a bázeli egyetemen tanult, 1664-ben szerezte meg a magisteri címet. 1667–1669 között beutazta Franciaországot és Angliát, 1678-ban Itáliát. 1681–1706

⁶⁰ MUB Band. III., 474, 769.

⁶¹ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 575.

⁶² Vö. 25. lábjegyzet.

⁶³ Vö. 19. lábjegyzet.

⁶⁴ Vö. 19. lábjegyzet.

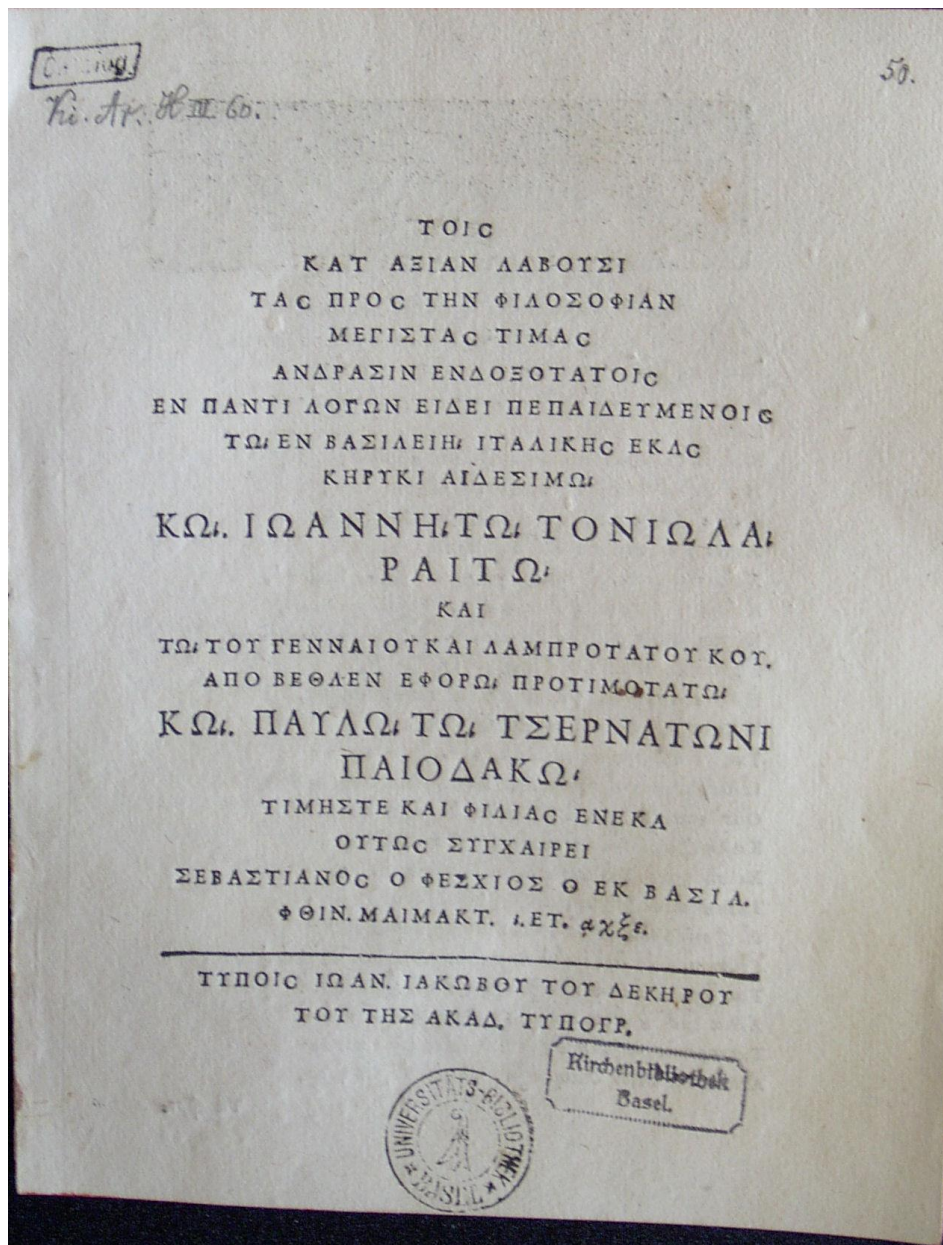
között Bázelen jogászprofesszorként tanított.⁶⁵ Csernátóni téziseihez és meghívójához hasonlóan ezt a kiadványt is Johann Jakob Decker nyomtatta.⁶⁶

⁶⁵ STAEHELIN: *i. m.* 1957. 553.

⁶⁶ Vö. 19. lábjegyzet.

7. ábra. Csernátóni Pál tézisei, 1665

8. ábra. Köszöntővers Csernátoni Pál tiszteletére, 1665

FAESCH, Sebastian: Τοις κατ αξαν λαβουσι τας προς την φιλοσοφιαν μεγαistas τιμας... Κω. Ιωαννη τω Τονιωλα, Ραιτω, και... Κω. Παυλω τω Τσερνατωνι Παιοδοκω... συγχαρει Σεβαστιανος ο Φεσχιος...
[Basel] Johan Jakob Decker 1665. [2] fol. – 8°
Lelőhely: UBB Ki. Ar. H III 60. Nr. 50.

A kéziratári és levéltári kutatások során olyan nyomtatvány is előkerült, amely nem kapcsolódik az egyetemi kiadványokhoz. Mivel ez szintén ismeretlen hungarikum, rövid leírását közöljük.

A Bázeli Kantoni Levéltárban külön fondba gyűjtötték a magyarországi reformátusokkal kapcsolatos iratokat. Itt a Helmstadtban élő báró Vörös Istvánnal (1719–?) kapcsolatban több dokumentumot is találunk az 1758–1770 közötti évekből. Ezek között egy nyomtatott munka is megmaradt, amelyben Vörös köszönti támogatóját, Johanna Elisabeth hercegnőt (9. ábra). Johanna Elisabeth (1712–1760) hercegnő Christian August (1690–1747) anhalti herceg felesége volt.⁶⁷ Vörös életéről keveset tudunk: Vörösváron református családban született: apja báró Vörös János Zsigmond, édesanyja Bethlen Anna Erzsébet Zsuzsanna. Svájcban – Teleki József segítségével – Johann Wilhelm Meyer schaffhauseni elsőlelkésszel állt kapcsolatban. A Bázelen lévő iratok szerint többször fordult segítségért a bázeli egyházhoz.⁶⁸

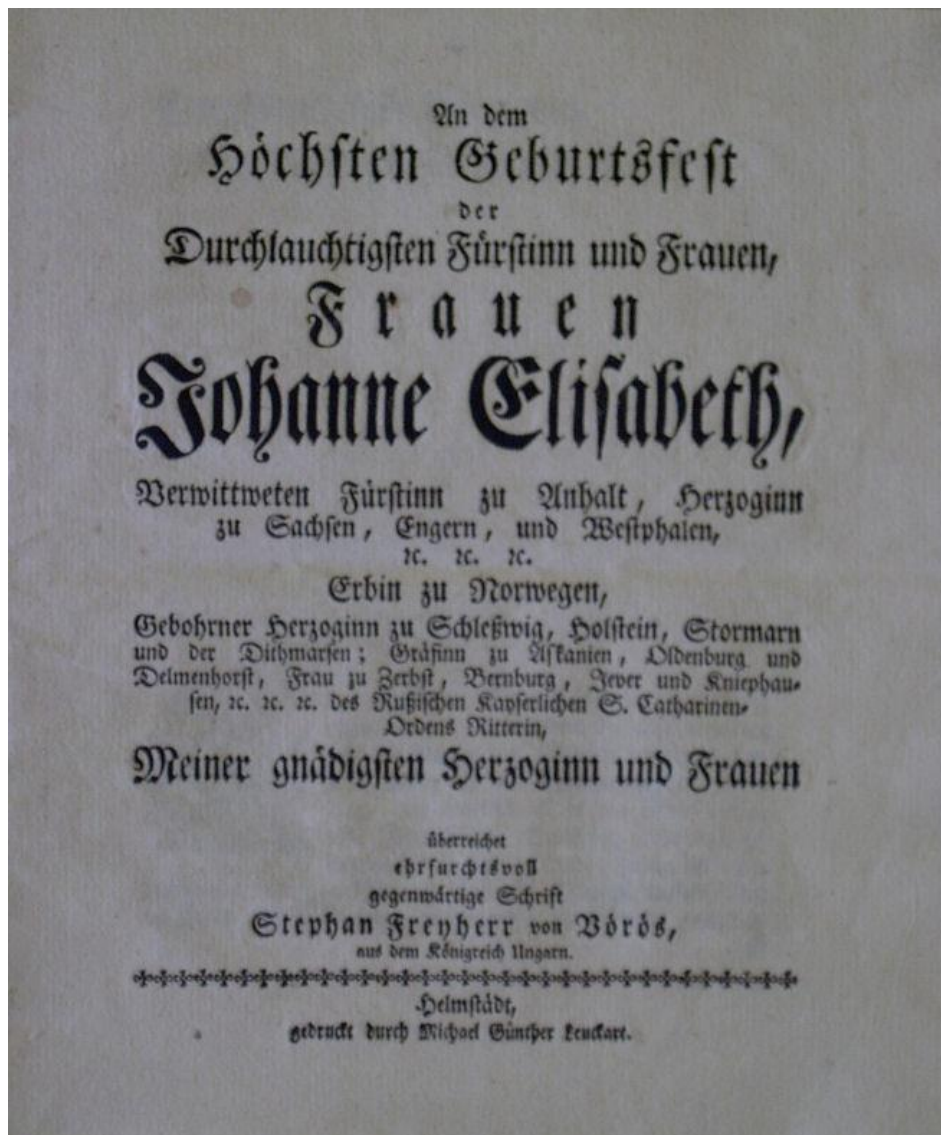
VÖRÖS István: An dem höchsten Geburtsfest der durchlauchtigsten Fürstinn und Frauen, Frauen Johanne Elisabeth... Meiner gnädigsten Herzoginn und Frauen überreicht ebrfürchtsvoll gegenwärtige Schrift Stephan Freyherr von Vörös aus dem Königreich Ungarn.
Helmstädt Michael Günther Leuckart [1755]. 12 p. – 8°
RMK III/XVIII: –, Petrik: –
Lelőhely: STAB Kirchenarchiv R 3.

A kéziratári és levéltári kutatások során a bázeli egyetemnek más magyar vonatkozású egyleveles nyomtatványa nem került elő. Természetesen elképzelhető, hogy az egykori bázeli professzorok hagyatékában is vannak még ismeretlen hungarikumok, gondoljunk csak Jakob Christoph Becknek a Károli-biblia bázeli kiadásában betöltött szerepére.⁶⁹ Ez viszont egy következő kutatás feladata lehet.

⁶⁷ *Neue deutsche Biographie*. 20. Berlin, 1987. 226.

⁶⁸ STAB, Kirchenarchiv R 3, Reformierte in Ungarn 1758–1770; TOLNAI Gábor (összeáll.): *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761*. Bp. 1987. 71, 91, 226.

⁶⁹ BERNHARD, Jan-Andrea: *Die Basler Ausgabe der Károli-Bibel von 1751. Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel*. = Ungarnjahrbuch (megjelenés alatt).

9. ábra. Báró Vörös István kiadványa, 1755

ÁDÁM HEGYI

**Les imprimés d'une feuille de l'Université de Bâle relatifs
à la Hongrie jusqu'ici inconnus**

A l'occasion des recherches poursuivies au Département des Manuscrits de la Bibliothèque Universitaire de Bâle et aux Archives Cantonales de Bâle, quelques imprimés relatifs à la Hongrie sont également retrouvés. Ce sont des feuilles volantes à une feuille, conservées dans des fonds d'archive et de manuscrit. Tous les imprimés appartiennent aux publications universitaires, parmi lesquels – dans le cas donné – les invitations, les poèmes de félicitation et les thèses de doctorat contiennent des données importantes pour la recherche des hongaricas.

Jusqu'en 1730, aux festivités des étudiants ayant acquis des grades universitaires et à l'occasion des discours inauguraux des professeurs, des invitations en forme imprimée ont été régulièrement parues. Dans la plupart c'est le type actuellement retrouvé, notamment les suivants, les invitations de Johann Christoph Knogler (1656), de Pál Csernátoni (1665), de Tamás Veresegyházi (1674), de Ferenc Pápai Páriz (1674 et 1675) et de János Péter Komáromi (1715).

Semblablement aux autres universités, à Bâle également, les disserations et les thèses, en plus de la page de titre, de l'épître dédicatoire et de la dissertation, contenaient des félicitations également. C'étaient généralement des poèmes de félicitations écrits par les amis, par d'autres étudiants ou par les professeurs, souvent en forme de hexamètres. Les félicitations ont été souvent parus indépendamment. En somme deux pièces, les poèmes de félicitations dédiés à Johann Christoph Knogler (1636), et à Pál Csernátoni (1665), à l'occasion de leur disputations, peuvent être insérées dans cette catégorie.

L'étudiant qui voulait acquérir un grade universitaire devait poursuivre un cours d'examen assez complexe, dont une partie était la disputation publique. Ces disputations dans la majorité des cas ont été imprimées, au 17e siècle cela ne signifiait souvent que quelques thèses sur une seule feuille. Les thèses de doctorat de Pál Csernátoni (1665) sont également parus sous cette forme.

KÖZLEMÉNYEK

A Tótfalusi-szakácskönyv forrása. Az első nyomtatott magyar nyelvű szakácskönyv *Szakácsmesterségnek könyvecskéje* címmel először 1695-ben és 1698-ban jelent meg Kolozsváron, Tótfalusi Kis Miklós nyomdászmuhelyében. Az 1695. évi példányok címlapján az áll, hogy „most meg bővítettén I. Több szükséges és hasznos étkek nemeinek készítésével; II. Likтариomok s egyéb holmik csinálásáról egy jeles traktával”. Ebből arra lehetne következtetni, hogy létezett a fentieknél korábbi kiadás. Hogy mégsem erről van szó, látni fogjuk a későbbiekben. A mű 17. századi példányai igazi könyvritkaságnak számítanak: az első kiadásból¹ csak két hiányos példányt ismerünk, ezeket az Országos Széchényi Könyvtár (RMK I. 1474a jelzeten) és a kolozsvári Akadémiai Könyvtár 3. sz. részlege (RMK 189. jelzeten) őrzi. A második kiadásból² mindössze egyetlen – igaz, teljes – példány maradt fenn. Ez utóbbi Kiss Áronnak, a budapesti állami polgári iskola tanítóképző intézete pedagógia tanárának hagyatékából került a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének könyvtárába, innen pedig az 1980-as években a szegedi Egyetemi Könyvtár gyűjteményébe (RA 5096 jelzeten). Talán azonos azzal a példánnyal, amit Majláth Béla³ és Sztripszky Hiador látott a kunszentmiklósi volt Református Gimnázium könyvtárában még a 19. században, s onnan azóta nyoma veszett. A könyv egyébként igazi üzleti siker volt: a 18. században változatlan címmel és szöveggel Nagyszombatban, Kassán és Kolozsváron további tíz kiadást ért meg, majd némi cím- és szövegmódosítással még a 18–19. század fordulóján is újranyomatták. Tehát nemcsak a legrégebbi nyomtatott magyar nyelvű szakácskönyv, hanem minden idők legnépszerűbb magyar konyhai útmutatója, amely egy évszázadig állt a hazai szakácsmesterség szolgálatában.

A műfajnak persze voltak kézíratos előzményei. Az első magyar nyelvű receptgyűjtemény „Szakács tudomány” címmel 1600 körül keletkezett az erdélyi fejedelmi udvarban. Szerzője ismeretlen, de elmondhatjuk róla, hogy jártas volt az európai konyhaművészetben. Német, cseh és lengyel földön biztosan járt, megfordult a fejedelmi udvarok konyháin is, ám a főzést Magyarországon és Erdélyben tanulta.⁴ A késmárki Tököly-udvarból származik a „Magyar étkeknek főzése” című kézíratos szakácskönyv (1601), amelyet Szentbenedeki Mihály állított össze és Jókai Mór tett híressé, amikor 54 receptjét 1862-ben bemutatta a *Vasárnapi Újság*ban.⁵ 1662 előtt jegyezték le a csáktornyai Zrínyi-udvarban „A köz-étkeknek főzéséről való rövid jegyzés” című kézíratos recept-

¹ SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának 1–2. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472–1711.* Bp. 1912. 2145/351.

² SZTRIPSKY: *i. m.* 2160/366.

³ *Adalékok Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtárához”.* = MKsz 1884. 115.

⁴ BENDA Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon.* Doktori disszertáció. (Kézirat). 17–23., GUNDEL Károly: *A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a 18. század végéig.* = *A magyar vendéglátóipar története. I.* Bp. 1943. 302.

⁵ *Magyar étkeknek főzése Thököly Sebestyén uram önagysága szakácsa, Szent Benedeki Mihály által, 1601.* In: [JÓKAI Mór] Kakas Márton: *Nemzeti eledeleink.* = *Vasárnapi Újság* 1862. jún.

gyűjteményt. Írója szintén ismeretlen, de világlátott szakács lehetett. Munkájához felhasználta az olasz Bartolomeo Scappi szakácskönyvét, amely a költő Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtárában is megvolt.⁶ És végül 1680-ban fordította le Keszei János a mainzi érsek főszakácsának, Marx Rumpoltnak *Ein new Kochbuch* (Frankfurt am Main, 1581) című szakácskönyvét. A kéziratot Apafi Mihály erdélyi fejedelem feleségének, Bornemisza Annának ajánlotta. A bevezető fejezetek alkalmi ebéd- és vacsoramenüket is tartalmaznak, s ezzel megőrökitik számunkra a korabeli Erdély udvari protokollját.⁷

Ilyen előzmények után jelent meg a *Szakácsmesterségnek könyvecskéje* Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári sajtóján. A híres nyomdász és betűmetsző ugyanis – mint általában a 17. századi tipográfusok – nemcsak „derék könyveket”, hanem a megélhetés érdekében jól jövedelmező, kelendő műveket is kiadott. „Derék könyveket itt hiába nyomtatnánk, ha lehetne is; efféle aprólék débdában, ami olcsó, mégis inkább kapnak” – írja a *Mentségben*.⁸ Tudjuk például, hogy az évről évre megjelenő kalendárium volt a legnagyobb példányszámú kiadványa: „ugyan az egy, ami hasznot hajt Erdélyben”. A kalendáriumok mellett széphistóriákat (GERGEI Albert: *História egy Árgirus nevű királyfiról*; SZENTMÁRTONI BODÓ János: *A tékozló fiúnak históriája*) és csúfolódó verseket (*Tükör, mely az ... asszonyokról irattatott*) is piacra dobott az üzleti haszon reményében. Némelyek „azzal ócsárlák igyekezetemet, hogy én is csak olyan apróságot, *Argirust, Tékozlót, Asszonyokról való* s egyéb hiábavaló históriákat nyomtatok, és nem amint reménlették, derék könyveket” – mondja.⁹ Noha a *Mentségben* tudjuk, hogy a sikeres művek az ötszáz példányt is elérték, Tótfalusi egyik-másik könyve ma már igazi ritkaságnak számít. „11 nyomtatványból – írja Haiman György – már a múlt században sem volt, további 4-ből 1944 óta nincs példány. 17 kiadvány csak külföldi, elsősorban romániai könyvtárakban maradt fenn”.¹⁰ A bibliográfiai leírásokból az is kiténik, hogy az unikális Tótfalusi-nyomtatványok állapota sem mindig megnyugtató, ahogy a szakácskönyv 17. századi kiadásából is csak egyetlen ép példány maradt fenn. Igaz, ez a mű nem annyira a szórakoztató, hanem inkább a „derék könyvek” közé tartozik: az ellenfelek – akik Tótfalusit az olcsó kiadványok miatt támadták – ezt a könyvet nem is hányták szemére.

De ki lehetett a szakácskönyv a szerzője? Annyi bizonyos, hogy nem Tótfalusi, ő csak a kiadást vállalta magára. Amúgy sem volt nagyevő ember: „azt is kárnak tartottam annyi keresetem mellett – írja a *Mentségben* – amit kenyérré kellett költenem nyavalyás testemnek táplálására”, és „néha egy holnapig is bizony bort nem ittam, és minél alábbvaló s olcsóbb eledellel lehetett, olyannal élttem, olyan szükön-költő voltam”.¹¹ A régi szakácskönyvek szerzőivel amúgy is mostohán bánt az irodalmi emlékezet: a kéziratok receptek szerzői közül – mint láttuk – csak Szentbenedeki Mihálynak a neve maradt fenn. A kor szakácsai nem tömörültek céhekbe, Szentmártoni Bodó János 1645-ben írt verséből¹² pedig azt látjuk, hogy nem örvendtek különösebb társadalmi megbecsülésnek. Néhány, főként fejedelmi szakácsról azért megemlékeznek a krónikák. Hunyadi János sógorát, Szilágyi Mihályt például egyik szakácsa mentette meg Mátyás börtönétől. Szakácsi Gondos Illésről,

⁶ KOVÁCS Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek könyvecskéje*. Bp. 1981. 30–56., 143–262.

⁷ *Magyar néprajz nyolc kötetben*. Szerk. biz. vez. PALÁDI-KOVÁCS Attila. 4. köt. Bp. 1997. 428.

⁸ *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bev. tan., közléteszi JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. 255.

⁹ *Erdélyi féniks* 214.

¹⁰ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 298., MOLNÁR József: *Misztótfalusi Kis Miklós*. Bp. – Berlin, 2000. 287.

¹¹ *Erdélyi féniks* 165., idézi KOVÁCS Sándor Iván: *i. m.* 39.

¹² „Vedd el a sőt tőle s elejti az kalánt, / Só nélkül jó étket egy szakács sem csinált.” In: *Régi magyar költők tára. 17. század*. Szerk. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla. IV. *Az unitáriusok költészeté*. Bp. 1967. 447–448.

II. Lajos szakácsáról feljegyezték, hogy főzés közben bukott el a mohácsi harcmezőn. A Dugonics Andrástól, Mikszáthtól és Gárdonyitól is megörökített anekdota szerint Szeged protestáns hittérítőjét egy ferences szakács győzte le nyilvános hitvitában és ezzel a reformációt hosszú évszázadokra távol tartotta a várostól. Báthori István erdélyi fejedelem szakácsa, Krasznai Für János is jól végezhette munkáját, mert 1579-ben nemességet kapott „a szakácsság tudományában kora ifjúságától fogva tanúsított jártasságáért”.¹³ „Az szakács – olvasható Bornemisza Anna könyvtárának 1680-ból való kéziratosa szakácskönyvében – minden szorgalmatosságot arra fordítson, hogy megismerje, minémű étek tetszenek az ő urának, és melyek kedvesek legyenek öelőtte, hogy öelőtte erős avagy savanyú s gyenge, szerszámos étek kedvesek, sósan, édesen avagy savanyún kívánja-e, avagy nem, és amint inkább szereti, úgy minden szorgalmatossággal igyekezzék készíteni”.¹⁴

A kolozsvári szakácskönyv azonban nem a főúri udvarok közönségét, hanem az egyszerűbb rendeket célozta meg: „Ez az én könyvecském nem siet az udvarokban való nagy konyhákhoz, ahol a szakácsok csak maguktól is jó ízű étkeket tudnak főzni; hanem csak leginkább a becsületes közrendeknek, akik gyakorta szakács nélkül szükölködnek, akar szolgálni” – olvasható az előszó-ban. Bár a ’Tüdő-étek’ elkészítésénél megjegyzi, hogy „ha pedig udvari módon akarod feladni”, tehát ismeri az udvari szokásokat is, a könyvben mégis egyetlen őzből, szarvasból vagy vaddisznóból készült fejedelmi étel receptje sem olvasható. A ’Tárkonnyal’ című recept egyenesen így figyelmezteti az olvasót: „Rendszerint báránnyú szoktak főzni tárkonnyal; noha a szegény ember nem nézhet arra, hanem egyéb húst is megfőz”. A szerző viszonylag zárt közösségből érkezhetett, mert amíg a *Szakács tudomány* vagy a csáktornyai szakácskönyv bőven merít az olasz, német, lengyel és cseh szakácsművészetből, addig a kolozsvári receptgyűjtemény igen szegényes a más nemzetre való utalásokban.¹⁵ Az is valószínű, hogy katolikus volt, ugyanis a recepteket ’Húsevő napokra való főtt étek’-re és ’Böjti eledel’-re osztotta fel. Mint tudjuk, az ágostai hitvallás 27. – az ételek között való különbségtételről szóló – fejezete elvetette a böjtöt, hangsúlyozva, hogy a böjt különbözősége nem bontja meg a hit összhangját. S bár ez az elutasítás az évszázadok során sokat enyhült, olyannyira, hogy a nagypénteki és az úrvacsoravétel előtti böjt a protestáns népi kegyességben máig élő hagyomány, a kalocsai főiskola tanára még a 19. század közepén is így panaszkodik: „protestáns atyánkfiai ... nem csak a’ tiltott eledellekkel való éléssel, de olly zajos vigalmak- ’s lármás multságokkal is, mellyek a’ böjttel járó komolyabb magába szállást szükségkép zavarják, a’ böjtöket az anyaszentegyház’ eme’ könyörgés- és türelmességi gyász napjait megszenteltelik”.¹⁶

Mint láttuk, az udvari szakácsok többnyire férfiak voltak, hiszen munkájukhoz hozzátartozott a vad megtisztítása, megnyúzása és feldarabolása, sőt olykor elejtése is, ami meghaladta a gyengébb nem erejét. A köznép konyhájában azonban már az asszonyok is helyt álltak: a budai Szent Pál utcai Remete Szent Pál ház szakácsa például a tisztas és éltes Liza asszony volt¹⁷ és a 17. századi németalföldi festészet konyhaábrázolásaiban, például Pieter Cornelisz van Ryck vagy Frans Snyders remekein is gyakorta felbukkan a szakácsnő alakja. Itt említjük meg azt a 19. században felröppent irodalomtörténeti adatot, amely szerint egy bizonyos Tofeus (vagy másképp: Dobos) Zsófia sza-

¹³ ZOLNAY László: *Kincses Magyarország*. Bp. 1977. 324–339., a szegedi ferences anekdota forrását I. FRIDRICH Orbán: *Historia seu compendiosa descriptio provinciae Hungariae ordinis minorum S. P. Francisci strictioris observantiae*. Cassoviae, 1759. 13.

¹⁴ *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Közléteszi dr. LAKÓ Elemér. Bukarest 1982. 40.

¹⁵ BENDA Borbála: *i. m.* 21.

¹⁶ KOVÁTS József: *Kell-e, ’s miért kell böjtölni?* Szabadka, 1848. 12.

¹⁷ ZOLNAY László: *i. m.* 333.

K O N Y H A. Avagy:
 E T E L - K E S Z I T E S N E K
 M E S T E R S E G E.
 Az olvasóhoz.

Ez a' könyveske, nem sít az Udvarokból
 való nagy könyvtárhoz, a' hol a' jó Szá-
 kassok csak magokentis jó irú zekket
 tudnak készíteni; Hanem, csak leginkább
 a' becsületös egyházi rendeknek, a' kik
 szokta Szakacs nélkül fűkölnödnek,
 akár szolgálni; csak azokat tanítva,
 miképpén kellések két vagy három talét-
 ket készíteni. Noha egyéb rendin lévő em-
 berknökis szolgálatnyokra kélt. Es mint
 hogy a' nagy könyvtákon mindennék rendi
 vagyon, kit, s mivel forrának, kiköz mi-
 tóda lév kellyén, etc. ez a' könyveske
 nem vigyáz arra, hanem a' ki mind ex-
 licerik, együgyűképpén rendit ad az el-
 készítésben, holot némellyek a' vagyon-
 bolis nem tudnak élni az alkalmatos-
 sággal; azért kegyés olvasó, ha ked-
 vűd kérint vagyon ez a' könyveske,
 vigyáz jó néven, ély vilé hatnos-
 san, és légy jó egészségben.

Colosvarott. 1 6 9 3.

kácskönyvet írt, amely 1692-ben és másodszor 1693-ban jelent meg Marosvásárhelyen, két évvel

a Tótfalusi-szakácskönyv kiadása előtt.¹⁸ Ez az adat azonban több mint kétséges. Ebből az állítólagos szakácskönyvből ugyanis egyetlen példány sem maradt fenn, ráadásul a megjelenés éve is problematikus: az első marosvásárhelyi nyomdát ugyanis csak száz év múlva, 1785-ben alapították.¹⁹ A teljesség kedvéért azonban jegyezzük meg, hogy Tótfalusi szoros kapcsolatban állt a Tofeus családdal. Zsófia rokona (talán testvére), Tofeus Mihály erdélyi református püspök volt ugyanis az, aki Tótfalusit – elsősorban a Biblia kinyomtatása érdekében – a könyvnyomtatás megtanulására és a betűmetszés elsajátítására buzdította. Tótfalusi mindig szeretettel emlékezett rá és élete végéi büszke volt arra, hogy „a megboldogult főtiszteletű Tofeus Mihály püspök úr ... megbízást adott nekem, aki külföldre indultam, hogy a bibliát Belgiumban nyomtattassam ki”.²⁰ Úgy véljük, ha volt is a református Tofeus Zsófiának szakácskönyve, ez aligha lehetett forrása a húsevő napokra és böjti napokra rendelt receptekből álló szakácskönyvünknek.

Összefoglalva elmondhatjuk: szerzőnk az egyszerűbb rendeknek írta könyvét, katolikus környezetből érkezett és valószínűleg egy nagyobb közösség – rendház vagy udvarház – szakácsaként működött, ahol alkalma volt a recepteket a gyakorlatban is kipróbálni.

Ebből a szempontból különösen érdekes az a kéziratos receptgyűjtemény, amely Kaprinai István jezsuita tanár és történész gyűjteményéből került az ELTE Egyetemi Könyvtár állományába és a címodalán ez áll: „Szakácskönyv, melyet elsőben irtanak a csiki klastromban, 1693-ban”.²¹ A gerincen a „Szakácskönyvecske 1693” aranyozott felirat olvasható. A kötet 55 folióból áll, ahol a fenti címlapot „Az olvasohoz” címzett, „Colosvarott. 1693.” datálással ellátott előszó, ezt pedig mutató követi, összesen 9 számozatlan oldalon. A törzsszöveg 90 számozott, az ezt követő újabb mutató 12 számozatlan oldal. Jellegzetes 17. századi kézírással készült, szerkesztett – gyakorlatilag javítás nélküli – írásképet tükröz, tehát láthatóan másolatról, és nem eredeti fogalmazványról van szó.

Csiksomlyón – ahol a kéziratot összeállították –, a templom és a ferences kolostor alapítása valószínűleg Hunyadi János korára esett, mindenesetre az oklevelek tanúsága szerint az 1440-es években már adakoztak az épülő csiksomlyói templom javára. Mátyás támogatásának köszönhetően az itt szolgáló szerzetesek száma folyamatosan nőtt, 1519-ben már a harminc főt is elérte. A 16. században aztán a kolostor sokat veszített jelentőségéből: „Az előző évszázad nyomorúságai – írják az 1600-as évek elején –, melyek sanyargatott hazánkat érték, a mindenből kifosztott és teljesen elpusztult monostoron kívül semmit sem hagytak meg számunkra”.²² Pázmány Péter közbenjárására azonban az üres kolostort ismét elfoglalták a barátok, s 1628-ban már szakácsuk is volt az öreg Jászberényi Péter személyében.²³

A váltakozó létszámmal működő csiksomlyói ferences rendház a 17. század utolsó harmadában ismét virágkorát élte. Könyvtára ekkor már csaknem két évszázados múltra nézett vissza, s az egyetlen erdélyi katolikus gyűjtemény volt, amely túlélte a reformáció viharait. Jelentőségét nem annyira az állomány nagysága adta, hanem az a tény, hogy „míg a legtöbb középkori alapítású könyv-

¹⁸ NAGY Iván: *Magyar írónok.* = Remény 1851. 2. füzet, 189., SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* II. Bp. 1893. 928., KOVÁCS Sándor Iván: *i. m.* 56–57.

¹⁹ ECSEDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800.* Bp. 1999. 205.

²⁰ *Erdélyi féniks* 19., MOLNÁR József: *i. m.* 334.

²¹ ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, E. 73., említi BEKE Ödön: *A nagyszombati szakácskönyv* = MKSz 1940. 75.

²² KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története magyarországon 1711-ig.* II. Bp. 1924. 30.

²³ KARÁCSONYI: *i. m.* 33.

tárunk régi állománya az évszázadok során erősen megcsappant, szétesett vagy megsemmisült, a csíksomlyói könyvtár ... több megszűnt magyarországi és erdélyi rendház ... középkori eredetű köteteit is megszerezte és megőrizte”.²⁴ 1676-tól állt az erdélyi ferences kusstódia élén Kájoni János rendfőnök, aki különösen az egyházi zene összegyűjtésében és közreadásában szerzett érdemeket. Ő vásárolta meg és építette újjá 1664-ben a csíksomlyói rendház elpusztult orgonáját, 1676-ban pedig ugyanitt megalapította az első katolikus erdélyi nyomdát. Ennek első és egyik legjelentősebb kiadványa az éppen Kájoni által szerkesztett, több száz egyházi éneket tartalmazó énekeskönyv volt, de a 17. században egy tucatnyi más nyomtatvány is kikerült a sajtója alól. A kis teljesítményű nyomda persze elsősorban a Csík vidékén megmaradt katolikusokat látta el lelki olvasmánnyal, főleg magyar nyelvű kegyességi művekkel, latin nyelvkönyvekkel és teológiai irodalommal. A kolostor gazdag könyvtára, a nyomda felállítása és a Csíksomlyón keletkezett kéziratok száma (például Kájoni János *Hymnarium* című versgyűjteménye vagy a *Fekete könyv* néven ismert rendtörténeti kompiláció) tehát jól dokumentálja az írásos kultúra jelenlétét a csíki ferences közösség életében.

A könyvekre természetesen a csíksomlyói közép- és felsőfokú oktatásnak is nagy szüksége volt. A 17. század végén ugyan mindössze egyetlen iskolamester működött itt, de az ő vezetése alatt számos kisegítő, így például 1692-ben Szöcs Pál, 1693-ban Deák János, 1694-ben pedig Antalfi István oktatta a gimnáziumi diáksereget, amelynek a létszáma 1698-ban a száz főt is elérte.²⁵ 1693-ban indult meg a csíksomlyói felsőszintű oktatás megszervezése. A filozófiai és teológiai ismereteket hamarosan olyan színvonalon oktatták, hogy a nyilvános vitaközpontokon részt vevő hallgatók lektori fokozatban részesültek. A csíksomlyói oktatás fénykora azonban inkább a 18. századra esett, amikor a gimnázium színvonalát a méltán híres ferences iskolai színjátás emelte. Az előadások többségét nagypénteken és pünkösd szombatján rendezték, a közönséget pedig a csíksomlyói búcsúra érkező több ezer látogató jelentette. A 17. század végére minden jelen volt Csíksomlyón, ami a szakácskönyv lejegyzését indokolhatta: nagy létszámú közösség, amelynek az étkeztetéséről – a lelki táplálék mellett – szintén gondoskodni kellett, jól felszerelt háztartás, amelyet 1662 után sütőházzal, csúrral, istállóval és az apácáknak szánt veteményes kerttel egészítettek ki,²⁶ végül gazdag írásos kultúra, ahol a tudnivalók lejegyzése mindennapi feladatnak számított.

A kéziratok szakácskönyvet tehát 1693-ban a csíksomlyói ferences kolostorban állították össze, szerzője a kolostor szakácsa lehetett. Művét valószínűleg kiadásra szánta, mert nemcsak mutatóval, hanem a jámbor olvasóhoz intézett előszóval is kiegészítette. Erre egy házi használatra készült szakácskönyv esetében aligha került volna sor. Ráadásul nem innen-onnan összefércelt gyűjteményről, hanem tudatosan szerkesztett kötetről van szó, amint ezt az oda- s visszautalások tanúsítják. A ’Törött-lév’ receptjében például ez áll: „Miképpen kellessék pedig a friss tyúkot (nyomatásban helyesen: csukát) törött lével főzni, megtaláld ide aláb, mikor a halakról írok”. Nem lehetetlen, hogy a szerző a könyv kinyomtatását a csíksomlyói tipográfától remélte. Ez azonban elállhatott a profiljától idegen, túlságosan világinak számító mű sokszorosításától, s így a receptgyűjtemény kéziratok másolatokban terjedt szerte Erdélyben. Nem ez volt az egyetlen könyv, amelyet a 17. században a nyomtatásban való megjelenéséig másolati példányokban forgattak: az erdélyi történeti- és memoáriródalom egyik-másik emlékét – például Kemény János, Bethlen Miklós vagy Bethlen Farkas művét – az erdélyi és magyarországi közgyűjtemények 30–40 kéziratok példányban, Cserei

²⁴ MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Bp.–Kolozsvár, 1999. 12.

²⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* 253.

²⁶ *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusstódia története. Kájoni János kézírata 1684*. Szeged 1991. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 31./ 59.

Mihály munkáját csaknem száz másolatban őrzik.²⁷ A mi kéziratunkat 1693-ban Kolozsváron másolták, s ez vagy ennek egy másik példánya juthatott el Tótfalusi kezéhez, aki először 1695-ben, majd 1698-ban kisebb módosításokkal sajtó alá adta.

Tótfalusi szakácskönyve ugyanis csaknem pontos másolata a csíksomlyói receptgyűjteménynek. A szerény címet persze a jóval hangzatosabb *Szakácmesterségnek könyvecskéje* címre cserélte és az előszót a saját polgári olvasóközönségéhez igazította. „Ez a könyvecske ... a becsületes egyházi rendeknek ... akar szolgálni” – olvasható a kéziratban; „Ez a könyvecske ... a becsületes közrendeknek ... akar szolgálni” – szerepel Tótfalusinál. A kézirat források értelemszerű hibáit kijavította. Néhány példát említve: az értelmetlen ’Kutkása’ helyett ’Kutkusa’ (a románból kölcsönzött tájnyelvi szó – *cutcusa* – jelentése: bárány beléből készített étel) (33.), a ’Töltöt pecsenye’ helyett ’Füstölt pecsenye’ (52.), ’Olos káposzta’ helyett ’Olasz káposzta’ (78.), ’Placsinta’ helyett ’Palacsinta’ (84.), ’Olasz spék’ helyett ’Olaj spék’ (117.) és ’Sült’ helyett ’Sült hal’ (118.) került a nyomtatott szövegbe. Akárcsak az *Aranyas Biblia* kiadása esetében, a stilisztikai és nyelvhelyességi hibák korrigálásáról itt sem feledkezett meg:

Kézirat:	Nyomtatás:
<i>egy kevés töröt borssal hincs meg fellyül</i>	<i>fellyül egy-keves törött borssal, ha tesszik hintsd meg (2.)</i>
<i>ragd fazékba</i>	<i>rakd fazékba (5.)</i>
<i>a' hust ted fel vizben</i>	<i>a' húst tedd-fel vízben (7.)</i>
<i>de eszt tud meg, hogy mikor igy tyukot fősz</i>	<i>de azt vedd eszedbe, hogy mikor tyúkot fősz ezzel a' lével (11.) stb.</i>

A gyűjteményt a 129. oldalon három, a 137. oldalon egy, a 140. oldalon pedig hét – összesen tehát tizenegy – recepttel megtoldta. Ezért írhatta a címlapra: „Most megbővítettven I. Több szükséges és hasznos étek nemeinek készítésével”. De nem ez volt az egyetlen toldalék, amit a csíksomlyói szakácskönyvhöz illesztett. A Tótfalusi-szakácskönyv második, liktáriumok (azaz gyümölcsízek) készítésével foglalkozó része „melyben leíratnak egynéhány-féle nevezetesebb liktáriumok készítésének egy derék udvarból költ módjai”, Apafi Mihály erdélyi fejedelem és felesége, Bornemisza Anna udvarából került el Kolozsvárra. Ez a kézirat ugyan nem maradt ránk, de fennmaradt a fejedelemasszony radnóti könyvtárának katalógusa, amelynek 57. és 86. tétele egy „meggy szín táblájú szakadozott”, kézirat liktáriumos könyvet említ.²⁸

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Tótfalusi sikerkönyvének, az első magyar nyomtatott szakácskönyvének a szerzője a csíksomlyói ferences rendház szakácsa volt. A kéziratban terjedő receptgyűjteményt az Amsterdamból hazatérő nyomdász már 1693-ban láthatta, legalább is az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött példányt ebben az évben másolták Kolozsváron. Tótfalusi a kéziratot grammatikai és stilisztikai szempontból átfésülte, kiegészítette és megtoldta, majd kedvet csinál, népszerűen fogalmazott címlappal²⁹ kiadta. Nagyon kevés olyan művet ismerünk ebből a korból, ahol a nyomtatott könyv és a nyomtatás alapjául szolgáló kézirat egyaránt a rendelkezésünkre áll. Ezért a csíksomlyói kézirat másik jelentőségét az adja, hogy a nyomtatott változattal összevetve

²⁷ BARICZ Zsolt: *Kéziratok könyvkiadás Erdélyben. Az erdélyi emlékirás és a 17–18. századi kéziratosság* = Iskolakultúra 1998. 1. 77–79.

²⁸ *Erdélyi könyvesházak 3. 1563–1757*. Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged 1994. /Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3./ 72–73., vö. KOVÁCS Sándor Iván: *i. m.* 59–60.

²⁹ HAIMAN György: *i. m.* 26.1 t.

tovább árnyalhatja a Tótfalusi kiadói munkamódszeréről, szövegkiadói gyakorlatáról, helyesírási elveinek alkalmazásáról alkotott képet. Ez utóbbira most csak egyetlen példát említünk. A kézirat „reszelt sajtal vagy kenyér béllal hints meg, és egy kevés forró vajjal önts meg” típusú mondatai, amelyek a tárgyas igeragozásnak – különösen a *-t* végű igék felszólító módjának egyes szám 2. személyénél tapasztalt – újkori megingását jelzik,³⁰ a nyomtatott szövegben rendre az ómagyar korban kialakult szabályoknak megfelelően módosulnak: „reszeltt sajttal, vagy kenyér béllal hintsd-meg, és egy kevés forró vajjal öntsd-meg” (13–14.). Tótfalusi itt a tárgyas igeragozás képzésének az *Apologia Bibliorum*-ban megfogalmazott elveit alkalmazta: „Pi’el [értsd: tárgyas igék] parancsoló módja *-d-* betűt kap, mellyel a qaltól [értsd: tárgyatlan igéktől] értelemben és írásban különböznie kell, pl. ’tekintsd ellenségimet’ ... a hasonlók a *-d-* betű nélkül olyanok lennének, mintha ezt írának: ’én ártatlan életemet őrizz meg’ ...”³¹

VARGA ANDRÁS

Adalékok Dobai Székely Sámuel forrásgyűjtő tevékenységéhez. Joannes Rezik eperjesi iskolamester *Lugubre theatrum Eperjesiense sub regimine Leopoldi imperatoris et regis Hungariae erectum anno 1687. die 5. Martii*¹ című, Antonio Caraffa hírhedt eperjesi működéséről² szóló művéről – ha nem is bőséggel, ha nem is gyakorta – több ízben megemlékezett a szakirodalom.³ E kézirat sorsával kapcsolatban ismeretes, hogy a szerző halála után annak könyveivel együtt Matthaides Sámuel, az eperjesi kollégium tanára vette meg. Az ő leányát, Matthaides Esztert Dobai Székely Sámuel kapitány – korábban maga is Matthaides-tanítvány – vette feleségül. Így került az eredeti kézirat az ő tulajdonába.⁴

Dobai Székely Sámuel eleve rendelkezhetett történettudományi érdeklődéssel, s a későbbiekben is jelentős, ám kevésbé látványos szerepet játszott a magyar histográfiában.⁵ A Rezik-kézirathoz csatlakozó jegyzetei és pótlásai nyomán számos érdekes adat derül ki a 18. századi történeti forrásgyűjtési szokásokra vonatkozóan, amelyek közül leginkább az információszerzés mikéntjére vonatkozók tarthatnak számot érdeklődésre. Ezeknek két ága különíthető el az eperjesi kapitány

³⁰ BÁRCZI Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1966. 284–286., Uő.: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp. 1980. 118.

³¹ TÓTFALUSI KIS Miklós: *Apologia Bibliorum*. Kolozsvár, 1697. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Ford. FEKETE Csaba. Bp. 1985. 266–267.

¹ Kiadása: REZIK János: *Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad, vagy az eperjesi vérfürdő. Theatrum Eperjense anno 1687 erectum seu laniena Eperiensis*. Ford. GÖMÖRY János, POGÁNY Gusztáv. Liptovský sv. Mikulás, Tranoscius, 1931. /A Szlovenszkói Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház Történeti Emlékei – Monumenta Evangelicae Augustanae Confessionis Ecclesiae in Slovacia, 1/.

² Az eseményekről: FABINY Tibor: *A Rákóczi-szabadságharc valláspolitikai előzményei*. In: *Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*. Szerk. Daniel HEINZ, FAZEKAS Csaba, RAJKI Zoltán. Miskolc, 2006. 89–93.

³ Ezekre hivatkozik, s részletes irodalmat közöl: FILEP Tamás Gusztáv: *Az eperjesi teátrum*. = Kortárs 2004. 6. sz. 87.

⁴ REZIK: *i. m.* 109; újabban: FABINY: *i. m.* 90.

⁵ Ezt igazolják a debreceni értelmiségiek – elsősorban a történész Sinai Miklós – Dobai Székelyhez írt levelei. (Erről bővebben: ILLIK Péter: *Tudóslevelezés, történetírás és forráskutatás a 18. századi Magyarországon*. In: *Summa: tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Szerk. MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, PPKE BTK, 2006. /Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 7./ 124–127.) Ezek szövegkiadása: *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*. Kiad., bev., ILLIK Péter. Piliscsaba, 2007. PPKE BTK. 130 l. /Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 5./ (A továbbiakban: *Debreceni értelmiségiek levelei*.)

tevékenységében jegyzetei és pótlásai alapján: a szemtanúk kikérdezése és a további írásos források felkutatása.

Dobai Székely Sámuelben az 'oral history' egyik korai hazai művelőjét⁶ tisztelhetjük: az eperjesi vértanúk utódait kikérdezve számos adatot regisztrált, elsősorban Sigmund Zimmermannra vonatkozóan. Jegyzeteit sok esetben személyes hangvétel, s már-már költői megfogalmazás jellemzi: erre is adnak példát a személyes ismerős Zimmermann-utód közlése nyomán rögzített némileg balladisztikus mondatok.⁷ Dobai Székely jegyzeteiben anekdotikus történetek is helyet kaptak – például Andreas Keczer lószőrrel bevont székéről,⁸ s megörökítésre méltónak találtatott az a már-már hihetetlen történetet is, amelynek tanúsága szerint a később kegyelemben részesült Joannes Róth az eperjesi események után – fia, Adam közlése alapján legalábbis – kigyógyult közsvényéből, s ezt követően szívesen és gyakran vadászott.⁹

Dobai Székely igyekezett reflektálni a hallottakra, olvasottakra: a tárgyi jegyzetek közé gyakorta ékelte személyes meglátásait, reflexióit. Ezek közül azok érdemelnek különös figyelmet, amelyekben azt fogalmazza meg, melyek azok az emlékhelyek, épületek, amelyeken még ő maga is látott az eseményekkel kapcsolatos nyomokat. Így a Rezik-kéziratban említett egyik eperjesi műalkotásról feljegyezte, hogy nem azonosak a városháza falán láthatóval, majd részletes leírást adott a képről.¹⁰

Dobai Székely jegyzeteihez és pótlásaihoz tudományos érdeklődésének és adatgyűjtői módszerességének köszönhetően – természetesen – írásos forrásokat is használt. Valószínűleg ehhez az anyaghoz kapcsolódóan szerezte be Dobay Zsigmond diáriumát, amely az ő másolatában maradt fenn.¹¹ A Rezik-szövegben Eperjes 1682-es elfoglalásával kapcsolatban konkrétan is hivatkozott Jonas Bu-

⁶ Dobai Székely histográfiai tevékenysége összhangban áll a korabeli gyakorlat, így Bél Mátyás (Vö. *Bél Mátyás levelezése*. S. a. r., bev. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. Balassi, 8.), valamint a „jezsuita iskola” képviselőinek felfogásával – „három forrásból lehet adatot gyűjteni: kiadott könyvekből, kéziratokból (ide sorolva a feliratokat is) és a hagyományból” (SZELESTEI N. László: *A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon*. = MKsz 1987. 161–172.) – jól lehet csak az 1750-es évek közepe után vette fel velük a kapcsolatot. *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790*. Bp. 1989. OSZK. /Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai – Új sorozat, 4./ 87.

⁷ „Leánya, szintén Zsuzsanna beszélte nekem, hogy Zsigmondnak (ő atyjának) atyja kérve kérte más állapotban lévő feleségét, hogy ha lehet, halassza el csak kis időre a időre is a szülést; megfigyelte ugyanis, hogy az akkori csillagzat alatt születendő gyermeknek erőszakos halállal kell kimúlnia. De hiábavalóak voltak – mondotta – kérései, rossz csillagzat alatt született meg, s nem kerülte el az erőszakos halált (ez utóbbiak adják a mese savát-borsát) [A latin szövegben: „haec ultima sapiunt fabellam].” REZIK: *i. m.* 135. „Olyan fájdalom ez, melynél nem tudom van-e valahol nagyobb! (...) Mindezt azonban – csodálatos! – Zsuzsanna még sok évvel túlélte, habár haláláig szomorú volt s mosolyát többé nem látta senki.” Uo. 30.

⁸ „Zimmermann Zsigmond valami lengyeltől tigrishez hasonló, apró és mintegy művészileg elrendezett fekete-fehér foltokkal ékes lovat vett, melyet ipának Keczer Andrásnak ajándékozott. Kimúlása után Keczer lenyúzatta bőrét és bevonatta vele székét, mely nagyon kényelmes volt az olyan öreg és közsvényes ember számára, amilyen ő volt. Ebben a saját családi székében fejezték le a közsvényes Keczer András és a többieket. Ezt a kopott széket magam is láttam. (S. Székely).” Uo. 13.

⁹ Uo. 69, 30. sz. jegyzet.

¹⁰ Uo. 84, 34. sz. jegyzet.

¹¹ *Diarium Continens ea, quae in arce Munkács, dum Anno 1686 per Comitem Generalem Antonium Caraffa obsidebatur et per Helenam Zrinyi Conjugem Emerici Tökoly et Andream Radics defendebatur, dietim acta sunt, Conscriptum per Sigismundum DOBAY de Eadem*. A napló az egész 1686. évről, napról napra való hű és pontos leírása Munkács egy évi védelmének. Az eredeti kézirat 1735-ben Dobai Székely Sámuel birtokában volt, Thaly Kálmán ebből bevezetéssel adta ki, a *Monumenta Hung. Historica. II. osztály. Irók XXIII.* kötetében (Pest, 1868.) a 415–458. lapokon.

benka löcsei tanár diáriuma,¹² az első négy kivégzett¹³ ítéletének másolatát pedig Joseph Müller *Judicium*ából¹⁴ írta vagy irattatta ki. Forrásgyűjtő tevékenységének gyakorlati megvalósítását ugyanis több esetben megbízással végeztette. Ezt igazolják azok a másolatok is, amelyeknek bizonyíthatóan közülük volt Dobai Székelyhez: valószínűleg többet közülük az ő kérésére készítettek el.¹⁵

Mivel a forrásgyűjtő öröksége révén eleve rendelkezhetett az eredeti kézzirattal, joggal feltételezhetjük, hogy a másolt példányokat külföldre utazó, vagy egyéb számára hasznos forrásokkal rendelkező ismerősének küldte el kiegészítésre. Így történhetett ez a debreceni református kollégium tanárainak esetében is, akiktől Dobai Székely az eperjesi vértörvényszék előzményeiről, Caraffa debreceni ténykedéséről igényelhetett adatot.¹⁶ Ezt igazolja az egyik másolati Rezik-kézirat pótlása is.¹⁷ A rövid jegyzet háttérben terjedelmes levelezés állt, amelynek egyes állomásait azok az írások jelzik, amelyeket a Debreceni Református Kollégium tanáraival folytatott az eperjesi kapitány. Megjegyzendő, hogy a források közül jelenleg a Dobai Székelyhez írt válaszlevelek állnak rendelkezésünkre. A levelezés másik felének feldolgozása további kutatási feladatot jelent.

A debreceni professzorokkal való kapcsolat – jóllehet, ez alkalmi jelleggel valószínűleg korábban is létezett¹⁸ – feltehetően Dobai Székely tudatos, átgondolt forrásgyűjtői szándékának volt köszönhető. A kapcsolatfelvétel első lépéseként várostörténeti dokumentumokkal kedveskedhetett Debrecennek, amelyre Domokos Lajos akkori főjegyző¹⁹ 1761. augusztus 14-én kelt hivatalos vála-

¹² BUBENKA, Jonas: *Diarium, 1643–1705*. KULCSÁR: i. m. 96; REZIK: i. m. 27.

¹³ Sigmund Zimmermann, Andreas Keczer, Caspar Rauscher, Franz Baranyay.

¹⁴ MÜLLER, Joseph: *Judicium castrense, seu processus criminalis juxta articulos militares*. Bécs, 1740. REZIK: i. m. 113.

¹⁵ A Rezik-kézirat szövegkiadásának alapjául négy kézirát szolgált, 1. Melyet „az eredetiből fáradtságos munkával Fábry Gergely, eperjesi rektor írt le Dobai Székely Sámuel részére 1753. évben”; 2. Melyet „Klukai P. egy másolat alapján írt le, és e másolat, valamint az eredeti szerint javított és revideált át 1793. évben (1793. aug. 7-től aug. 23-ig). Hazafi, kinek jelszava: A Megváltó kegyéből élek.” 3. 4. Mely ismeretlen másoló tollából származik. Forrás: REZIK: i. m. 4–5. Kulcsár Péter segédletében összesen negyvenhat kéziratról közölt címléírást. (*Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700: A magyar történeti irodalom lelőhely-jegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Szerk. KULCSÁR Péter. Bp. 2003. Balassi – OSzK, 439–440.

¹⁶ A debreceni és eperjesi események elemzéséről bővebben: FABINY Tibor: i. m. 80–99.

¹⁷ „I. A debreceni nyilvános könyvtárban őriztetnek Karaffa gróf hivatalos iratai, mellyeket a Kollégium közhasználatára Hatvany úr gyűjtött egybe. Vannak ugyanott nyomtatottak is: Bartha Boldizsár Debrecen város krónikája címen. Ez a szerző Debrecen városának jegyzője volt.” REZIK: i. m., 110. A vonatkozó jegyzetben: „Ezeket Hatvany úr toldotta ide. Egyet-mást Synai úr is feljegyzett, de a könyvben Karaffáról szó sincs.”

¹⁸ Ezt igazolja Szilágyi Sámuel 1755. október 10-én kelt válaszlevele. *Debreceni értelmiségiek levelei*. 17.

¹⁹ Domokos Lajos 1760-tól főjegyző, 1770-től főbíró.

szából következtethetünk.²⁰ Dobai Székely valószínűleg ezt követően postafordultával kifejezte igényét a Caraffa-anyaagra, s erre válaszolt levélben a korábban könyvtárosként is tevékenykedő Hatvani István 1762. január 22-én:

„A mi Albanusunk Actairól Notarius Urammal kell szollanom. Külömbenn ezt senki jobban le nem írta, mint Barta Boldisár akkori ide való notarius azon könyvébenn mellyet így nevezte: Debretzen Város Kronikája.”²¹

Az „Albanusunk aktái” kifejezés a Caraffa-anyaagra – és a Rezik-anyaggal való kapcsolatra – utal. Ez ugyancsak a Rezik-szöveg Dobai Székely-jegyzeteiből derül ki, amelyben a „magyar Alba hercegnek” nevezete Caraffát.²²

Hatvani válasza után természetesen az eperjesi kapitány elkérhette a Bartha-szöveget. Erre (is) vonatkozik a következő Hatvani-levél 1762. április 24-ről:

„A bibliothecankbul külgyük Barta Boldisart. Ennél több ott sints. De a kegyelmed Baratsagaért, contra morem nostrum imé communicallyuk. T. Sinai Uramra biztam, külgye el. (...) Nem tudom láttae kegyelmed Declarationem adflicti Status Civitatis Debrecinensis, mellyet Posalaki János Notarius tett fel és recudaltatott vala in folio ez előtt 10 esztendővel. Ezt látván a T. Tanáts ambar a diaetara adodottis vala be, mikor először edaltatott: de parancsolta ő Felsege confiscaltatni. Ezt kellene Barta Boldisárhoz olvasni.”²³

²⁰ „(...) Fő Biránk, Domokos Márton Uram Eperjesről haza jövéen meg adta azokat a régi Instrumentumokat, mellyeket az Úr ezen N. városnak ajándékozott, minthogy annak régiségét mutatták; meg adta azután azt is mellyet Kapitán Uram levelében annectált, és a levelet is előttünk meg olvastatta, a melly tellyes humanitással és ezen N. várost illető jeles observatiokkal. Mind ezeket mi különös obligatioval vettük, és nagyon köszönnük az urnak, Kapitán Urnak mind az antiquitásokat, mind kiváltképpen azt a jó indulást mellyel hozzánk viseltetik; igen akarnánk, ha viszont nekünk is adattatnék alkalmosságunk hogy meg mutathatnánk melly nagyra becsüllyük Uri favorát Kapitán Uramnak, (...).” OSzK, Quart. Lat. 784/I. f. 162. *Debreceni értelmiségiek levelei*. 17.

²¹ OSzK, Quart. Lat. 784/II. ff. 43–44. *Debreceni értelmiségiek levelei*. 19.

²² „Első császári biztosnak a vértörvényszékre Vallis tábornok volt kiszemelve; aki azonban az itélkezésből önként kivonta magát azzal, hogy utódjául Karaffa Antalt szerezte meg, ezt a vérengző férfiút, született mását Ferdinandnak, a belga zsarnokoskodás által híressé vált Alba hercegnek.” REZIK: *i. m.* 115; 8. sz. jegyz. Alba herceg brüsszeli mészárlásáról: ZEILER Júlia: *Hollandia története*. I. Bp. 2000. Útmutató. /Változó Világ 32./ 13–14. Az Albanus szó jelentését Finály Henrik szótára Albaként illetve albán folyóként adja meg, jelen értelmezése tehát nem azonos a Kulcsár Péter által igazolt albán (= Albániából származó) jelentéssel. Vö. KULCSÁR Péter: *Szótörténeti adatok*. In: *Summa: tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. (4. jegyzetben *i. m.*) 194.

²³ OSzK, Quart. Lat. 784/II. ff. 41–42. *Debreceni értelmiségiek levelei*. 24.

A Hatvani-levél nyomán feltételezhetjük, hogy a Pósalaki- és a Bartha-mű párhuzamos olvasása, olvastatása a Debreceni Református Kollégium történelemoktatásának gyakorlatában ténylegesen megvalósult.²⁴ A levél figyelemreméltó momentuma a Sinaira vonatkozó utalás is, hiszen valószínűleg ez volt az alapja Dobai Székely és a kollégiumi történelemprofesszor évekig tartó szakmai-baráti együttműködésének. Sinai 1762. április 23-án kelt, Hatvanira utaló adatokat tartalmazó levele ugyanis egyértelműen a kapcsolatfelvétel kezdetére és annak lehetséges távlataira utal.²⁵

A Caraffa-ügy valószínűleg azzal ért véget, hogy a debreceniek, jóllehet az ő aktáikat ki nem adták, felajánlották a Rezik-szöveg kiegészítését, melyekkel kapcsolatos intézkedést a főbíró, Domokos Márton 1764. január 21-én kelt küldeményében jelzett Dobai Székely Sámuelnek.²⁶ Ezt erősíti Sinai Miklós datálatlan levele is.²⁷

A Rezik-kézirat – minden bizonnyal másolat formájában – feltehetőleg eljutott Debrecenbe. Visszajuttatása Dobai Székelyhez ugyancsak nem lehetett zökkenőmentes, hiszen Sinai még 1764. március 3-án is mentegetőzött miatta.²⁸ A tulajdonos feltehetőleg Kazzay Sámuelnél is reklamált, amelyre – nem túl biztató – választ kapott²⁹ 1764. május 12-én, így a Rezik-mű csak az 1764. augusztus

²⁴ Ezt látszik alátámasztani egy későbbi kéziratgyűjtemény is, amely a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található (R 125): „Czirják [Czirják] Ferencz könyve, Debreczenbenn, készült 1816dik esztendőbenn...”. Ebben megtalálható Barta Boldizsár krónikája mellett a „Karaffa járása, kinzása” is, amely „Pósalaki János által praesentáltatott”. (FEKETE Csaba–SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*. Bp. 1979. OSzK. /Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 1./ 34.)

²⁵ „Amelley levelet irt az Ur die 1. Martii Anni currentis Professor Tiszt Hatvani István Uramhoz abbol meg értettem, nem tsak azt hogy az általam kérettetett Zigerius Imre levelét számomra el küldenü meltoztatott: hanem azt is hogy szeretettel tellyes indulattya annyéra ment erantam az Urnak, hogy igerje dragalatos Collectiojára nézve, hogy a melly documentumokra szükségem leszen belölle azokat kívánnya vélem közleni. Illy nagy favora az Urnak erántam, esmeretlen szolgája eránt, meg vallom váratlan volt, es minden reménségenn fellyül valo. (...) tapasztalt szeretetett az Urnak ezen irásom által kívánom meg köszönni, es egyszersmind azt is kérni, hogy erántam valo hajlandosága es Barátságá maradjon fel továbbra is. Azt én meg merhetem nagy boldogsagomnak fogom tartani: mert ugy látom indulatunk sokakban azon egy és a melly hazánk es Ekklesiaink viselt dolgaival valo erkezesben Kegyelmed eleitől fogva nagy gyönyörüséget érzet, ugyan azouta az én szivem is langolva vagyakodik. (...) Mi erről a földről semmivel is nem kedveskedhetünk most egyebbel, hanem Bartha Boldisar Chronikájával, a melly eránt valo kívánságát utolso leveléből is értettük Kapitány Uramnak. Reményük hogy meg olvasgatván vissza fogja küldenü a Publicum számára hamar a kinek az az jóságá. Nállunk tsak kevés a regi monumentum; mert nem voltak eléggé curiosusak az eleink: mindazon által ugyan tsak vannak kevesen.” OSzK, Quart. Lat. 784/III. ff. 47–48. *Debreceni értelmiségiek levelei*. 22.

²⁶ „Uri levelét vévén valamely Könyvei és írásai nálam és Fiamnál vóltak, mindgyárt öszve szerzettem, és T. Sinay Uram kezéhez küldöttem, reménylem eddig otthon is vagynak (...).” OSzK, Quart. Lat. 784/I. f. 183.

²⁷ „Az Ur Tek. Domokos Marton Uram az Innepek előtt hozzám által küldött volt 7 Darab könyveket. Azok közzül ket Manuscriptumot le kívánok iratni Rezikii Theatrum et Johannis Komaromii Experimentiam. De az a szerentsetlenségem, hogy még egészen el nem vegezték s nem is conferalhatam. Ezeket hát most még haza nem küldhetem: hanem ket hét mulva Apothekarius Kazay Sámuel Uramnak által adom.” OSzK, Quart. Lat. 784/III. f. 45. *Debreceni értelmiségiek levelei*. 63–64.

²⁸ „Accepisti credo hucusque me pariter restituissse fidelissime in manus Domini Provisoris Apothecae, Manuscripta illa, quae apud me nuper remanserant, nimirum Rezikii Theatrum et Johannis Komaromii Diarium. Utile est huius generis scripta propagari et in plurium manibus versari ne pereant damno irreparabili.” OSzK, Quart. Lat. 784/ff. 69–70. *Debreceni értelmiségiek levelei*. 66.

²⁹ „Én mind Tiszteletes Szathmári Uramnál, mind pedig Tiszteletes Sinai Uramnál Sürgettem a Tekéntetes Bátyámuram drága cyméliumjait, de az a Tiszteletes ferfiú sok bajait emlegetvén többet

tus 15-én kelt, Sinai Miklós által³⁰ írott levéllel került vissza Dobai Székelyhez.³¹ A kézirat debreceniek számára is elkészített másolata a későbbiekben is becsben tartott, illetve vágyott forrásanyag lehetett Debrecenben. Ezt tanúsítja Kazzay Dobai Székelynek írt, 1770. július 26-án kelt levele is.³²

A Rezik-mű Eperjes és Debrecen közötti útjának követése tehát érdekes histográfiai tanulságokat rejt, hiszen nemcsak egy kézirat, s a kapcsolódó izgalmas történettudományi konzultáció állomáσαι mutathatók ki e vizsgálatból, hanem egy korszak történetiszemléletének arculata is.

MACZÁK IBOLYA

Az Orvosi Tár előfizetői. A sajtótörténet egyik érdekes kutatási területe a példányszámok felderítése és elemzése. Adatokat kaphatunk így a lapok terjesztésére, az olvasóközönség méretére, szerencsés esetben összetételére is. Ezért igyekszünk az alábbiakban az első tartósabban megjelenő orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* előfizetőit, a példányszámot megismerni.

Az *Orvosi Tár* 1831 januárjában indult, de 1833 végén a kellő pártolás hiányában átmenetileg szünetelt. 1838. július 1-jén azonban újra megindult, és 1848 végéig meg is jelent.

A lap szerencsétlen időpontban indult, mert 1831 nyarán kitört az első és legnagyobb hazai kolerajárvány, s ez az orvosok figyelmét teljesen lekötötte. A nehézséget fokozta, hogy az egyik szerkesztőt, Bugát Pál egyetemi tanárt az országos főorvos hosszú hónapokra Máramarosba küldte, hogy a járvány megfékezésében működjön közre. A szerkesztés gondja ekkor teljesen a másik szerkesztőre, a fiatal, mindössze 26 éves Toldy (akkor még Schedel) Ferencre hárult. Ő néhány munkatársával, elsősorban Pólya József neves pesti orvossal biztosította a folyamatos megjelenést, az egy íves számok megtöltését néhány eredeti cikkel, de főleg a külföldi lapok közleményeinek a fordításával, kivonatolásával. Természetesen előtérbe kerültek a kolerával kapcsolatos tudósítások, terápiás próbálkozások, tapasztalatok.

a meg küldöt könyvnél kezemhez nem küldöt. Amaz pedig. Az én Lelki jó Emberem, ide akará adni mind a Tökölyi Diariumát, Mind pedig a Lanianat, mondván, bizon még nem irhattam le egészen. Ha nálam maradhatna, szívesen venném. Azért nem Solicitáltam hogy visza adja, mert kíván Tekéntetes Bátyámuram oly Túdós jó Atyának minden kintseivellis szolgálni. El nem vész sem egyik, sem a Másik.” OSzK, Quart. Lat. 784/II. f. 75.

³⁰ OSzK, Quart. Lat. 784/III. ff. 71–72. *Debreceni értelmiségiek levelei.* 68.

³¹ „Én Tiszt. Szathmári István Uramtol kezemhez vettem az [Thököly] Imre Secretariususa Parjas könyvét, az Eperjesi Theatrumat es nemely régi Levelek Apographumát es azokat most mind haza is küldöm. Kedvessen veszi Tiszt. Szathmári István Uram a joakarattott. Én is küldöm a nalam levő két darab írást melyből szép monumentumokat irattam le (...)” *Debreceni értelmiségiek levelei,* 72. Sinay Kéziratgyűjteménye 5. kötetében valóban megtalálható. Az adatot közli: RÉVÉSZ Imre: *Sinay Miklós magyar történetbuvár emlékezete.* = Századok 1868. 223.

³² „Valék tegnap Tiszteletes Sathmári István Uramnál, beszélgeténk holmi Munkákrúl, és panaszkodék, hogy nem lathattá, a Tökölyi Diariumját. Mondék, Még mind az, mind pedig a Laniana Eperiesiensis, nálom vannak, meg örüle, és szinte ezen szempillantásban elvitette ad fideles Mánus.” OSzK, Quart. Lat. 784/II. ff. 79–82. *Debreceni értelmiségiek levelei.* 111.

A hazai orvosok addig a külföldi, elsősorban német folyóiratok útján értesülhettek a legújabb tudományos eredményekről, gyógyítási eljárásokról. Bene Ferenc, a későbbi nagyhírű egyetemi tanár, akkor még egyetemi korrepetitor 1800-tól a hazai magyar és német lapokban a *Salzburger Medizinisch-Chirurgische Zeitung* számára gyűjtött előfizetőket.¹ A Budapesti Királyi Orvosegyesület megalakulásakor (1837) 16 német és egy francia folyóiratra fizetett elő.² Katona Géza Borsod megyei főorvos a megalakuló miskolci orvosegyesület közgyűléséhez intézett levelében hét német szaklap és az *Orvosi Tár* megrendelését javasolta.³

Az *Orvosi Tár* jelentőségét a méltatók egyöntetűen a magyar nyelvű szakirodalom, az önálló magyar orvostudomány megeremtésében játszott szerepének tulajdonítják. A példányszámok, az olvasói tábor kialakításában azonban a magyar nyelv korlátot vont. Ebben az időben az ország lakosságának nagy része nem magyar anyanyelvű volt. Ehhez járult, hogy 1812 és 1849 között a pesti egyetemen orvosi oklevelet szerző 873 hallgató (közülük százon felüli külföldi) mellett 399 magyarországi születésű diák végzett Bécsben (közülük viszont jó néhány nem tért haza). Ez utóbbiak is a német nyelv használatához szoktak.

Az *Orvosi Tár* a meginduló magyar nyelvű egyetemi oktatás fegyvertársaként vállalta a harcot, hogy a latin és német után a magyar is szerepet kapjon az orvostudományban.

Az *Orvosi Tár* első három évéből alig találtunk az előfizetők számára vonatkozó adatokat. Bugát 1831. március 29-én azonban a lap második számának a kézhezvételekor Máramaroszigetről azt

írta Toldy Ferencnek: „a praenumeransok még mindig jönnek; adja az Isten, hogy legalább 300 legyen.”⁴ Ebből a megjegyzésből arra következtethetünk, hogy a 300 előfizető jelenthette volna a lap biztos anyag alapját.

Ebből az időből csak az erdélyi előfizetőkről van pontosabb ismeretünk. Ferentzi József erdélyi protomedikus 1831. május 1-jén kelt levelében közli az *Orvosi Tár* szerkesztőivel, hogy a megkapott előfizetési felhívás alapján 24 jelentkező már ki is fizette neki az előfizetési díjat, további 13 pedig még „várandó”. A megküldött névsor tényleges előfizetőként 12 orvosdoktor, 7 seborvos és 5 borbélycéhet jelölt meg, a várandók között pedig 4 orvosdoktor, 3 seborvos és 6 borbélycéh található.⁵

A fenti adatok értékeléséhez tudnunk kell, hogy szinte a 19. század végéig az „orvos” megjelölést nemcsak az 5 éves egyetemi tanulmányok végén orvosdoktori címet megszerzőkre alkalmazták, hanem az alacsonyabb képzettségű, kétéves egyetemi tanfolyamon sebészmeisteri rangot nyerőkre is. A vármegyék egy (a nagyobb megyék 2) megyei főorvos mellett megyei seborvos és a járásokba is egy-egy fizetett seborvos alkalmaztak. Erdélyben a céhes rendszertől még nem függetleníthették magukat a seborvosok, ezért találunk céheket az előfizetők között.

Ferentzi József egy későbbi, 1833-ból származó levele már csak a kolozsvári előfizetőket sorolja fel, itt a korábbi hárommal szemben már öt orvosdoktor, továbbá két seborvos és a „kolozsvári orvos-sebészi intézet” szerepel.⁶

¹ Pl. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1800. nov. 23. – Magyar Hírmondó 1800. dec. 5. – Pressburger Zeitung 1801. ápr. 17. – Magyar Kurír 1801. nov. 3.

² KORBULY György: *A Budapesti kir. Orvosegyesület története (1837–1937)*. In: *A Budapesti Kir. Orvosegyesület jubiláris évkönyve*. Bp. 1938. 105.

³ Orvosi Tár 1840. 4. félév 215–216.

⁴ Bugát Pál levelei Toldy Ferenczhez. Közli HELLEBANT Árpád. = Akad Ért. 1915. 564.

⁵ *Orvostörténeti levelek. Fodor István kéziratgyűjtéséből*. = Commun. ex Bibl. Hist. Med. Hung. 1965. 35. köt. 202–204.

⁶ Uo. 204–205.

A remélt 300 előfizetőt bizonyára nem sikerült összegyűjteni, s ez vezetett az átmeneti szüneteltetéshez, pedig Bugát máramarosi működése során több helyi előfizetőt szerzett: „egy magyarul csak olvasni is alig tudó sebészt” és egy máramarosszigeti táblabíró.

Az 1838-ban induló „új folyam” első három és fél évében – a korszakban nem kivételes módon – a félèves kötetek végén felsorolták az előfizetőket. Ezeket a névsorokat elemezhetjük a következőkben.

Az előfizetők száma az újraindulás első félévében igen kevés, a fennmaradáshoz aligha volt elegendő. Elsősorban a Toldy Ferenc helyére lépő új társszerkesztő, Flór Ferenc fővárosi orvos anyagi támogatása tette lehetővé a továbbélést, az előfizetői gárda remélt bővülésének elérését. A második kötetben az érdeklődés jelentősen emelkedett, a példányszám megkétszereződött. További lassú emelkedés, majd kisebb visszaesés következett be, de az előfizetők száma 300 felett maradt. A ráfizetés további elkerülését tette lehetővé Stáhly Ignác országos főorvos, amikor valamennyi vármegye (és ilyen jellegű kerület, szék) számára előfizetett egy-egy példányt. A felajánlást tartalmazó – s a lap feladatára, tartalmára vonatkozó, igen körültekintő követelményeket megfogalmazó – levélben Stáhly azt írta elő, hogy

„szolgáltassanak posta által minden ts. ns. vármegyében egy-egy példányt úgy, hogy azt először a ts. ns. vármegye első fő orvosának, onnét (hol vagyon) a második és tiszteletbeli főorvosnak, s így annak rendje szerint a megye sebész urainak kezeibe jusson, kiknek utolsója olly szives leend, s a mindnyájok által czélirányosan használt folyóiratot összegyűjtés és fentartás végett ismét az első fő orvosnak visszaszolgáltatja”.⁷

Stáhly Ignácnak ez a felajánlása 59 biztosan fizetett példányt jelentett a további években is, így nem maradt a lapkiadás ráfizetéses. Stáhly Ignác elképzelése, hogy az egyes megyék teljes orvosi személyzete hozzájusson az *Orvosi Tár*hoz, a főorvos gondosságától függött. S hogy voltak hiányosságok, az kiderül abból, hogy a szerkesztőség több ízben kénytelen volt olyan „Figyelmeztetés”-t közzétenni, amelyben leírják, hogy észrevették: „némelly főorvos urak ... az *Orvosi Tár* íveit nem circuláltatják”.⁸

Stáhly Ignác támogató intézkedésének azonban az előfizetés szempontjából kedvezőtlen hatása is volt. A megyei főorvosok addig sem jártak elől jó példával, az 59 közül ugyanis az 1. kötetre mindössze 11 fizetett elő. Számuk a 3. kötetig 24-re emelkedett, Stáhly fellépése után azonban egyre csökkent, a 7. kötetet már csak 13 főorvos rendelte meg.

Az előfizetők területi eloszlásában érződik az, amit a nem magyar anyanyelvűekről mondtunk. Sopron, Moson, Pozsony, Trencsén, Nyitra, Turóc, Liptó megyében vagy nem, vagy csak egy-két előfizető akadt. Más megyékben azonban nemcsak a főorvosok (és a másodfőorvosok) váltak az előfizetői „törzsgárda” hűséges tagjává, hanem a megye fizetett seborvosai is. Hogy az ilyen esetekben milyen eszközzel és ki érte el ezt az eredményt, nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre Nógrád, Borsod, Arad és Bihar megye elől járt ezen a téren. Nógrád megyében még a gyógyszerészek fele is előfizetett a lapra.

Az előfizetők száma és megoszlása az újraindulás első három és fél évében

összesen	ebből	orvos	seborvos	gyógysze-	egyéb
				rész	

⁷ *Érdekes levelezés az orv. tár ügyében. I. levél. Stáhly kir. tanácsos levele a szerkesztőséghez.* = *Orvosi Tár* 1839. 2. félév, 65–68.

⁸ *Pl. Orvosi Tár* 1839. 3. félév, 79. és 128.

1. kötet	1838	134	68	55	2	9
2. kötet	1839	286	129	135	13	9
3. kötet	1839	295	135	137	13	10
4. kötet	1840	341	162	148	18	13
5. kötet	1840	314	154	127	19	14
6. kötet	1841	336	181	122	12	21
7. kötet	1841	316	158	124	15	19

A példányszámot sem a politikai lapokéhoz (*Jelenkor* 3800, *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1600), sem a szépirodalmi és divatlapokéhoz (*Rajzolatok* 650, *Regélő-Honművész* 500) nem hasonlíthatjuk.⁹ Az *Orvosi Tár*hoz jellegben közelebb álló, ipari, gazdasági és kereskedelmi kérdésekkel foglalkozó *Kémlő* 1837-ben második évének a végén azért szűnt meg, mert a korábbi 800-at is elérő előfizetői szám 165-re csökkent.¹⁰ A hasonló jellegű *Ismertető* (1836–1841) példányszáma pedig 200 körül volt. A Bugát által említett 300-as előfizetői szám tehát csakugyan éppen elég lehetett a költségek fedezésére.

Hasonlítsuk azonban a fenti táblázat számait a szakirodalommal ellátandók számához. Az első magyar orvosi címtár¹¹ adatai Gortvay összegezése szerint:¹²

megyei orvosok	154	megyei seborvosok	280
városi orvosok	72	városi seborvosok	58
nem hatósági orvosok	<u>329</u>	nem hatósági seborvos	<u>726</u>
összesen	555	összesen	1064

Az 1619 orvoshoz és seborvoshoz, valamint a hozzájuk kapcsolódó 324 gyógyszerészhez képest meglehetősen kevés az előfizetők száma. Érdekes viszont, hogy a képzettség tekintetében az orvosdoktorokhoz képest alacsonyabb szinten lévő seborvosok legérdeklődőbb rétege milyen jelentős részt vállalt a lap fenntartásából. Nélkülük aligha lehetett volna a bűvös 300-as számot elérni.

A szerkesztők az első kötetek után, az előfizetői szám fokozatos növekedését látva, reménykedni kezdtek a fennmaradásban, és a rendszeres előfizetői felhívásokban szép terveket (évenkénti címtár, szakkönyvek kiadása, terjedelembővítés) fogalmaztak meg. Az ötödik félévben mutatkozó visszaesés azonban az újabb megszűnés rémét idézte föl bennük. Ez tükröződik Bugát Pál „Tárunk élete és halála” című írásában.¹³ Hét „haláljelet” tapasztalva kongatta meg a vészharangot, s buzdította az olvasókat a további előfizetésre és újabb előfizetők toborzására.

Az előfizetők számának a csökkenését olyan kicsinyes érzékenységek is befolyásolták, mint a címzés kérdése. A helytartótanács 1840-ben rendeletileg szabályozta a hivatalos iratokban használt megszólításokat. Ennek alapján az orvosdoktoroknak az „Ornatissimus, Expertissimus ac Doctissimus Dominus”, a seborvosoknak pedig az „Ornatus ac Perdoctus Dominus” cím járt. A folyóirat szét-

⁹ A példányszámokra vonatkozó adatok BISZTRAY Gyula: *Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 1850-es években* (= Magyar Könyvszemle 1967. 186.) című közleményéből valók.

¹⁰ BATÁRI Gyula: *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867)*. Bp. 1994. 91.

¹¹ *Magyarországi orvosrend névsora 1840-re*. Kiadták BUGÁT Pál és FLÓR Ferenc. Pest, 1840.

¹² GORTVAY György: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I.* Bp. 1953. 67.

¹³ *Orvosi Tár* 1840. 5. félév, 385–391.

küldésekor használt, ettől eltérő címzés miatt a lap „többrendbéli olvasói panaszra fakadoztak”, és sértődötten lemondták az előfizetést.¹⁴

Az „orvosi rend” létszámával történt összevetéshez hozzá kell tennünk, hogy az előfizetők arányát még jobban rontja, hogy az alapul vett orvosi címtárban nem található az előfizetői névsorokban szereplő 27 orvos, 32 seborvos és 2 gyógyszerész. Ezek egy része a bejelentések hiányossága miatt maradt ki, másik része a címtár összeállításakor frissen végzett, még nem elhelyezkedett vagy egyetemi tanulmányait folytató volt.

Ugyancsak rontja a magyarországi előfizetők arányát, hogy a névsorokban szereplők közül 23 orvos és 9 seborvos Erdélyben működött, ezért a címtárba nem kerültek be, hét orvos pedig az ország határain túlról csatlakozott az előfizetők táborához. Közülük ketten Bécsben (Balassa János és a Budapesti Orvosegyesület könyvtárát adományával megalapozó Stessel Lajos), hárman Belgrádban, egy Bukarestben, egy pedig (később az osztrák–magyar haditengerészet főorvosa: Patay János István) Zárában működött.

Érdeemes viszont kiemelni az „egyéb” csoportból a testületi előfizetőket. Az 1830-as évek közepétől egymás után megalakuló orvosegyletek közül öt (budapesti, jászberényi, miskolci, szatmári és temesvári) szerepel – hosszabb-rövidebb ideig – az előfizetők között. Ide sorolhatjuk még a marosvásárhelyi seborvosi egyesületet, valamint „az Orvosi Tár olvasói”-t Szolnokról.

A testületi előfizetők másik csoportját alkotják a reformkor jellegzetes társadalmi szervezetei, a kaszinók. Feltehetően a helyi orvosok ösztönzésére öt (kolozsvári, nagyenyedi, pápai, pesti, tasnádi) fizetett elő az *Orvosi Tárra*. Ide tartozik még a kulai olvasóegyesület is.

Amikor Bugát Pál borulátóan a halál jeleiről írt, nem vette észre az élet jeleit. A csoportos előfizetők sorában ugyanis éppen az elemzett időszak végén testületileg is megjelennek a következő nemzedék képviselői. A negyedéves és az ötödéves orvostanhallgatók, valamint a másodéves sebész-növendékek közösen fizettek elő az *Orvosi Tár* egy-egy példányára. Korábban szerepelt egyénileg is több orvos-, illetve sebészhallgató az előfizetői névsorokban, ők feltehetően a végzés után is hűek maradtak a folyóirathoz, s a csoportos előfizetők közül bizonyára többen csatlakoztak az *Orvosi Tár* támogatóihoz. A fiatal nemzedék fokozott szakirodalmi érdeklődését bizonyítja az a statisztikai adat is, hogy az utolsó elemzett kötet előfizetőinek több mint kétharmada 35 év körüli vagy annál fiatalabb lehetett. A számban is egyre gyarapodó új orvosnemzedéknek is köszönhető, hogy az *Orvosi Tár* 1848 végéig fennmaradhatott.

A megfelelő munkatársi, illetve olvasói háttér bővüléséhez ugyancsak hozzájárult, hogy az *Orvosi Tár* szerkesztői kapcsolatot találtak más testületekkel. Az egyetem orvosi kara 1842-ben engedélyezte, hogy a klinikákon folyó gyógyító munkáról, gyakorlati tapasztalatokról beszámolók jelenhessenek meg.¹⁵ Ugyancsak 1842-ben a Budapesti Királyi Orvosegyesület, miután feladta tervét, hogy önálló folyóiratot indítson,¹⁶ „mint testület magáénak ösmervén a jelen orvosi lapot” 25 tagja munkatársul is ajánlkozott.¹⁷ Az egyesülettel való kapcsolatot 1842. május 1-től a lap alcímében is jelezték: „A budapesti királyi Orvosegyesület közös munkálatával”. Ennek értelmében rendszeresen közölték az egyesület üléseiről készült jegyzőkönyveket. Hasonló együttműködés alakult ki a Természettudományi Társulattal is.

¹⁴ Orvosi Tár 1840. 5. félév, 351–352.

¹⁵ Orvosi Tár 1842. 1. félév, 297–298.

¹⁶ KAPRONCZAY Katalin: *A magyar orvosi szakajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolútizmus korában (1831–1867)*. Bp. 2004. 28.

¹⁷ Orvosi Tár 1842. 1. félév, 79–80.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók mozgalmanak 1841-i pesti közgyűlésén ajánlat hangzott el, hogy a vándorgyűléseken „szőnyegre került értekezések, előmutatások az orvosi tár által tétessenek közzé.”¹⁸

A szerkesztők ekkor megígérték, hogy lapjuk terjedelmét megnövelik, ha „az előfizetők száma legalább 800-ra szaporodik”.

A terjedelem azonban 1848 végéig változatlan maradt, valószínű tehát, hogy nem sikerült a remélt előfizetői számot elérni. Ezt igazolja az az adat, hogy 1848-ban a pesti postahivatal útján az *Orvosi Tárból* 170 példányt küldtek szét.¹⁹ Ez természetesen nem jelenti a teljes előfizetői számot, hiszen a pesti és budai előfizetők nem postán kapták meg lapjukat.

A reformkori hazai orvostársadalom magyar nyelvű folyóirat iránti igényének a vizsgálatok ki kell térnünk Schoepf-Merei Ágost lapindítására. A neves orvos 1842-ben „számos ügyfelünk” ösztönzésére előfizetést hirdetett *Magyar Orvosi és Természettudományi Évkönyvek* című folyóiratára.²⁰

A mutatószámot 450 példányban küldte szét. Három hét alatt 216 előfizető jelentkezett, 31 példányt a címzett visszaküldte, kétszáz pedig nem nyilatkoztak. Így az első szám után kényszerű szünet következett. Schoepf-Merei meg is állapította: „hazánkban egy ilyenmü orvosi lap orvosi tárunk mellett ... ennek károsítása nélkül tán nem sokára fönnállhatna”.²¹ Két év múlva újabb kísérletet tett, de vállalkozása akkor is rövid életű volt, mert „eddig is csak kárommal lehetett fönntartani” – írta Schoepf-Merei.²²

Az *Orvosi Tár* továbbélve csak a szabadságharc viharai közt szűnt meg. Olvasói számára azonban már nélkülözhetetlenné vált a folyóirat. Sajtó- és orvostörténészeink figyelmét elkerülte az *Orvosi Tár* – sajnos sikertelen – újjáélesztésére tett próbálkozás. A pesti újságok ugyanis már 1850 tavaszán közzé tették a hírt, hogy Sass István „több jeles orvos közremunkálása” mellett kísérletet tett a lap felélesztésére, „azonban a vállalatához a napjainkban olly nehezen megszerezhető anyagi segély hiányozván, az jobb időkre halasztatott”.²³ A fiatal Sass István, Petőfi egykori iskolatársa és barátja, később Tolna megyei főorvos, az Országos Közegészségi Tanács tagja el is hagyta Pestet, s előbb Ozorára, majd Tamásiba költözött. Nem tudjuk, hogy csak az anyagiak hiánya, vagy az engedély megszerzésének a sikertelensége volt-e oka a próbálkozás kudarcának.

A magyar nyelvű folyóirat iránti igény az 1850 júliusában megindult *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* megjelenése után is megmaradt. Ezt jelzi 1851-ben a *Pesti Napló* megjegyzése:

„Szabad legyen kimondanunk, az illetők nevében, miszerint az annyi áldozattal fönntartott Orvosi Tárt, szemügyre vevén honunk magyar orvosai tetemes számát, fájdalommal nélkülözzük, s abbéli óhajításunkat el nem titkolhatjuk, vajha mielőbb ismét bírának magyar orvosaink, főleg azok, kik a német nyelvben nem annyira jártasak, ismét egy magyar középponti lappal, mely az orvosi ügyeket gyakorlati ágaiban képviselné”.²⁴

Ez az óhajítás csak 1857-ben a máig élő *Orvosi Hetilap* megindulásával vált valóra.

¹⁸ Orvosi Tár 1841. 6. félév, 367–368.

¹⁹ Munkások Újsága 1848. 74–75.

²⁰ Társalkodó 1842. 82–83.

²¹ Orvosi Tár 1842. 4. köt. 15–16.

²² Orvosi Tár 1846. 206.

²³ Magyar Hírlap 1850. ápr. 7. 519. – Pester Zeitung 1850. ápr. 9. 418.

²⁴ Pesti Napló 1851. okt. 7.

FIGYELŐ

Az Országos Széchényi Könyvtár Corvina-programja. A magyar nemzeti könyvtár megalapítását egy arisztokrata vállalta magára, vagyis nem az ország uralkodójának a gyűjteménye képezte a nemzeti téka alapját. Az 1802-es alapítást megelőző időszakban, és gyakran utána is, többen utaltak arra, hogy

„Azt szokták köz példányszámban mondani: Meghólt Mátyás király, és elmúlt az hazai vagy nemzeti tudományról való reményességünk. Az a születése felett fennjáró elméjű ritka fejedelem kezdett volt egy királyi bibliotékát állítani fel Nagy Magyarországon, a' prédává lett; ami megmaradt is benne, nem a hazában van, elveszett. Az után egész nemzetünkben a két hazában nintsen egy nemzeti ezt a nevet érdemlő gyűjtemény. Ideje volna már egyszer hozzá kezdeni, és a sok drága mozzal és porral imitt amott küszködő darabokat, melyek hazánknak mintegy megannyi elásott kincsei, az haza hasznára napfényre hozni, s egybe gyűjteni, magyar és más közönséges bibliotékát is állítani.”¹

A corvina könyvtár egyes darabjainak felkutatása, dokumentálása, ritka alkalmakkal a megszerzése, mindig a hazai könyvtörténeti kutatások egyik fontos, szeretett és művelt témája volt. A kutatási eredmények közzétételét az Országos Széchényi Könyvtár mindig kedvvel vállalta magára, de a kiadók is nagy lelkesedéssel vállalkoztak az ilyen feladatra. A Könyvtár évkönyve, a *Magyar Könyvszemle*, rendre beszámolt a legfrissebb kutatási eredményekről, és az 1940-es Mátyás ünnepségekhez kötődően az OSzK megjelentette Zolnai Klára corvina-könyvészetét.² A nemzeti könyvtár minden corvina kutató generáció munkáját segítette Csontos Jánostól, Balogh Jolánon át,³ a Csapodi házaspárig. Ez akkor is igaz, ha a Csapodi Csaba, és felesége Gárdonyi Klára által összeállított könyvészetek professzionális kiadóknál,⁴ illetve a MTA Központi Könyvtárban⁵ jelentek meg. A Könyvtár

¹ ARANKA György: *Egy magyar Nyelvmívelő Társaságnak szükségessége*. Idézi KÓKAY György: *Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli sajtóban*. In: KÓKAY György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983. Akadémiai Kiadó, 191.

² *Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini – Mátyás király könyvtárának irodalma*. FITZ József közreműködésével összeállította ZOLNAI Klára. Bp. 1942. /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 10./

³ BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I–II*. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó.

⁴ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó. /*Studia Humanitatis* 1./; CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1990. Helikon Kiadó.

⁵ CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 15(90)./

időről időre kiállításokkal is a nagyközönség elé lépett,⁶ vagy részt vett nemzetközi nagy kiállításokon.⁷

2000 óta a Könyvtár programot szervez, amely már nem csupán adminisztrálja, és segíti az egyéni kutatásokat, hanem intézményi kutatási feladatként, az alapító okiratba építve teremti meg a további munkák alapjait. A program előkészítéseként az alapítás bicentenáriumi rendezvényeinek részeként újabb corvina kiállítást szervezett itthon,⁸ és Modenában.⁹ Elindította a hiteles corvinák digitalizálási programját,¹⁰ és ezzel párhuzamosan az UNESCO világmélekezet jegyzékére felvette a kódex-együttest (2005).¹¹ Bizonyára ez utóbbi ténynek köszönhetően az egyes corvinákat őrző gyűjtemények dolgozói, kutatói új lelkesedéssel vették kézbe a köteteket.

Mátyás trónra lépésének 550. éves, Vitéz János születésének 600. évfordulójára készülve alakítottuk ki az OSzK új corvina kutatási programját. E program célja egy új corvina könyvészet, illetve történeti szöveggyűjtemény összeállítása, valamennyi hitelesnek tekintett, kétséges, vagy bármikor corvinának állított kötet egységes szemléletű újraértékelése. Ez az újraértékelés kiterjed a kodikológiai, a paleográfiai, a könyv-, és művészettörténeti kérdésekre éppúgy, mint az egyes darabok ikonográfiai programjának megítélésére. Folytatásként valamennyi ma egy egységként őrzött corvina együttes kialakulásának történetét dokumentálnánk és elemeznénk, végeredményképpen értelmezhetővé tennénk a corvina jelenséget korszakonként, a megalapítástól napjainkig. Kivételes lehetőséget kínál számunkra az a tény, hogy az európai könyvtörténeti, művészettörténeti, általában a humán tudományi kutató műhelyek határozottan érdeklődnek az egykori keleti blokk történeti eseményei, művelődéstörténete iránt. Módszertani szempontból sokat tanulhatunk tőlük, és ugyanígy, bármelyik részletkérdést, amely az egyes corvinák kapcsán felvetődik, nem elszigetelten kell megválaszolnunk: egy-egy másoló, másolóműhely tevékenysége, vagy egy-egy történeti gyűjtemény sorsa, olyané, amely valamilyen formában kötődik akárcsak egyetlen corvinához, teljes egészében előttünk állhat. A nemzetközi szakirodalom elérése, másolatok szerzése számunkra már más lehetőségek között megoldandó feladat, mint amilyen lett volna elődeinknek.

A kutatások szervezetté tételéhez úgy gondoljuk, hogy elegendő emberi erővel rendelkezünk, az Országos Széchényi Könyvtár pedig megfelelő intézményi keretet biztosít ahhoz, hogy a kutatási eredményeket nyilvántartsák, megőrizzék, illetve kiadják.

A középtávú kutatási célunk tehát, egy új corvina könyvészet kiadása. Ehhez három nagyobb adatbankot, illetve dokumentum-együttest hozunk létre:

⁶ *Bibliotheca Corviniana 1490–1990*. Nemzetközi corvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára 1990. április 6. – október 6. Bev.: CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára. Szerk.: FÖLDESI Ferenc. Bp. 1990. OSzK.

⁷ *Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541*. 8. Mai – 1. November, 1982. Red. von Gottfried STANGLER, Moritz CSÁKY, Richard PERGER, Andrea JÜNGER. Wien, 1982.; *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541*. Magyar Nemzeti Galéria, 1983. február 24. – június 26. A kiállítást rendezte, a katalógust szerk. TÖRÖK Gyöngyi. Bp. 1983. MNG.

⁸ *Uralkodók és corvinák / Potentates and Corvinas*. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. / Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library. Szerk. / Ed. by KARSAY Orsolya. Bp. 2002. OSzK.

⁹ *Nel segno del Corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*, a cura di Ernesto MILANO. Modena, 2002. Il Bulino. /Il giardino delle Esperidi 16./, ennek magyar változata: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Szerk. MONOK István. Bp. 2004. Corvina Kiadó–OSzK.

¹⁰ <http://www.corvina.oszk.hu/>

¹¹ http://portal.unesco.org/ci/en/ev.php-URL_ID=14904&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

1. Az egyes kódexek (hiteles corvinák, és bármely, a Bibliotheca Corvinianával kapcsolatba hozott kötet) dokumentációja. Ez tartalmazza az illető kötet, illetve a vele kapcsolatba hozható más kódexek, kézirat, vagy nyomtatvány részlet másolatát, valamennyi vele kapcsolatos szakirodalmi tételre való utalást, valamennyi az előállítójával, kiadójával kapcsolatos releváns cikkekre való utalást. Felelőse: Zsupán Edina, manused@oszk.hu

2. Bibliográfiai adatbázis a HUMANUS-on¹² belül. Ennek tartalmaznia kell minden szakirodalmi tételt, még ha csak utalás is, minden kötet megjelölését, amelyre a bibliográfiai tétel vonatkozik. Az illető szakirodalmi tétel teljes szövegében a megfelelő elektronikus könyvtárba kerül (Magyar Elektronikus Könyvtár, Elektronikus Periodika Archivum, OSzK Digitális Könyvtár), és a kódexek digitális másolatát nézve is, illetve a bibliográfiai adatbázis használva is megtekinthető, olvasható.¹³ Felelőse: Ekler Péter, ekler@oszk.hu

3. Corvina könyvészet adatbázisa, amely olyan szövegeket tartalmaz, amelyek kapcsolatosak Mátyás könyvtárának, vagy bármely kódexnek, nyomtatványnak a történetével. Ezek lehetnek kortárs feljegyzések, említések, krónika-, vagy éppen levélrészletek, előszavak és missilis levelek, magánfeljegyzések. A forrás, illetve szakirodalmi tétel elhatárolása nem mindig egyértelmű. Biztosan forrásként értelmezzük minden szövegrészt az első monográfia igényű összefoglalás (Schier)¹⁴ megjelenéséig. Természetesen forrás minden levéltári anyag a 19–20. századból is. Miután minden szakirodalmi cikket digitalizáltan is őrizni kívánunk, a corvina könyvészet megjelenésének időpontjában is ráérünk eldönteni, hogy a könyvészet részeként, vagy egy szakirodalmi szöveggyűjteményként adjuk közre (ha ekkor még egyáltalán megjelenik ilyen típusú papír alapanyagú könyv). Felelőse: Monok István, monok@oszk.hu.

Folyamatos feladatként értelmezzük a már elkezdett szeminárium-sorozatot. Sokáig fog tartani, hiszen célunk az, hogy lehetőleg azonos személyi összetételű csoport valamennyi nagyobb corvina kódex együtttest nézzen végig. A szeminárium-sorozat keretében a helyi, illetve a látogató (magyarországi) szakemberek minden egyes kötetet újra értékelnek. Ezt a munkát mindig fiatal, kezdő kutatókkal együtt végzik azért, hogy az utánpótlás nevelése is biztosított legyen. Először Münchenbe, majd Wolfenbüttelbe látogattunk el (lásd Zsupán Edina erről szóló beszámolóját a *Magyar Könyvszemle* jelen számában), és kézbe vettük a kieli corvinát(?) is. A következő lépés Párizs, majd Besançon lesz, illetve a magyarországi gyűjtemények.

A kutatási eredmények folyamatos közzétételéért alapítottuk a „Supplementum Corvinianum” sorozatot. Ennek két alsorozatát tervezzük. Az „Ex Bibliotheca Corviniana” a mai kódex-együttesek értékelését tartalmazza majd, mindig helyet adva a helyben dolgozó kollégák tanulmányainak is. Az első kötet a müncheni Bayerische Staatsbibliothek fennállása 450. évfordulójára jelent meg, egyben az ottani corvinák kiállításának a katalógusa is.¹⁵ A sorozat színe a kék. A következő kötet a wolfenbütteli corvinák bemutatása lesz, az új leírásokkal, új értékelésekkel, majd ezt követi egy a görög corvinákat részletesen bemutató kötet, Németh András munkájaként.

¹² A HUMANUS az országos humántudományi adatbázis, amelyet a könyvtárak, a kiadók, a szerkesztőségek, illetve magánszemélyek közösen építenek. A munkát az OSzK koordinálja: <http://www.oszk.hu/humanus/>

¹³ Amennyiben az OSzK megszerzi a jogokat ennek megmutatására. Ha nem, akkor az OSzK Digitális Könyvtárban őrizzük másolatként, és csak a Könyvtáron belül használható.

¹⁴ SCHIER, Sixtus: *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae ortu, lapsu et reliquiis*. Vindobonae, 1766.

¹⁵ *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Hrsg. von Claudia FABIAN, Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. /Bavarica et Hungarica 1. – Supplementum Corvinianum 1./

A második – bíborvörös színű – alsorozat a „De Bibliotheca Corviniana” címet viseli. Ebben szándékozzuk közreadni a nagyobb terjedelmű források kiadását (Naldo Naldi, Schier), tanulmányköteteket, konferencia-anyagokat (elsőként az említett párizsi összejövétel aktáit), és monográfia igényű összefoglaló írásokat (például Mikó Árpád munkáját az OSZK corvinának művészettörténeti elemzését).

A „Supplementum Corvinianum” világnyelven jelenik meg, mindig a kérdéses témának megfelelően választva ki azt. A nagyobb latin szövegek magyar fordítása is helyet kap majd a kötetekben, és elképzelhető, hogy egyes tanulmányokat magyarul is közlünk a sorozatban. Az újabb értékelések magyar változatát azonban jellemzően a *Magyar Könyvszemle*-ben szeretnénk kiadni, vagy a „Res Libraria” sorozatban egyes szerzők összefüggő tanulmányfüzéreként.

MONOK ISTVÁN

A wolfenbütteli corvinák kutatásáról. (*Corvin-kódexek nyomában. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek.*) A *Magyar Könyvszemle*-ben a folyóirat indulását követően évről évre jelentek meg ilyen és hasonló címmel néhány oldalas, olykor hosszabb úti beszámolók egykori tudós „szakférfiak” külföldi gyűjteményekben tett látogatásairól. Römer Flóris, Csontos János, Fraknoi Vilmos – hogy csak a legnagyobbakat említsük – fáradhatatlanul kutattak elfeledett, magyar vonatkozású kéziratok után hazai és külföldi könyvtárakban, s figyelmük a kutatás hőskorszakában elsősorban a „corvin-kódexekre” irányult. Őket, közülük is elsősorban Csontosit illeti az érdem, hogy rövid időn belül tekintélyes listát sikerült összeállítani az újrafelfedezett corvin-kéziratokból, amelyek száma évről-évre gyarapodott. E gyűjtőmunkának köszönhetően a 20. század első évtizedeire megtörtént az egykori pompás uralkodói könyvtár hozzávetőleges rekonstrukciója. Csontos János, akinél kevés elkötelezettebb híve volt a corvina-kutatásnak, tapasztalatait és kutatási eredményeit a *Pallas Nagy Lexikona* „Korvina” szócikkében foglalta össze 1895-ben.

Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára, folytatva elődeik munkáját, a már meglévő corvina-listát újabb tételekkel egészítették ki, és az általuk kibővített állomány valamennyi darabját alapvető tartalmi és kodikológiai adatokkal látták el. E munka legteljesebb összegzéséül Csapodi Csaba *The Corvinian Library. History and Stock* című, 1973-ban az Akadémiai Kiadónál megjelent monumentális adattára szolgál.

A kutatásnak ebben az első, hosszúira nyúló szakaszában, amelynek mindenekelőtt a fennmaradt corvina-kincs lehető legteljesebb összegyűjtése, az állomány összeállítása volt a célja, a Corvina-könyvtárral foglalkozó szaktanulmányokat sajátos megközelítésmód jellemezte, nevezetesen, hogy a kódexanyagot egységes egésként kezelték, lett légyen szó bármely, művészettörténeti, kötetstörténeti, kodikológiai, tartalmi stb. kérdésről. Ez természetesnek tartható a kutatásnak abban a fázisában, amelyben elsősorban a nem létező információkat kell megteremteni, és egy egység felállítását, valamint annak artikulálását a cél.

A 20. század utolsó negyedére, elsősorban a Csapodi-házaspár tevékenységének köszönhetően kialakult tehát a corvin-kéziratok egyfajta kánonja. Eltekintve attól, hogy ez a kánon minden bizonnyal revízióra szorul, hiszen csupán egyetlen kutató szempontjai érvényesültek az összeállításában, kétségtelen, hogy a Csapodi-féle kanonizált lista napjainkban kiindulási és viszonyítási alapként szolgál. Olyannyira kánonként él, hogy az attól való bármiféle, mégoly helyénvaló eltérést is szükségyszerűen indokolni kell.

A 19. és 20. század tudósgenerációinak köszönhető tehát, hogy újjászületett a Corvina-könyvtár, több szempontból is megteremtődött annak belső kohéziója, és megszülettek az alapvető megállapítások, valamint kutatási szempontok az egyes szakdiszciplínák részéről. E tudás birtokában már

könnyű és természetes volt a továbblépés. Az új korszak első jelei a corvin-kéziratok kutatásában a 20. század utolsó éveiben váltak láthatóvá. Új szempontok merültek fel, fontossá vált a kódexek utóéletének vizsgálata, előtérbe kerültek az itáliai párhuzamok. Ugyanakkor elkezdődött a királyi könyvtár körül időközben kikristályosodott „tudományos mitológia” bizonyos elemeinek lebontása is. Az egység felől már bátran megtehető volt az elmozdulás a rész, azaz az egyes kéziratok irányába, hogy azok mélyreható vizsgálatát követően újabb szinten, más kapcsolódási pontokon teremtdjék meg ismét a kohézió.

Mindennek jegyében indította el az Országos Széchényi Könyvtár új kutatási programját. A dolog természetéből fakadóan kézenfekvőnek látszott, hogy a vizsgálat alá vonandó kisebb egységeket az egyes őrzőkönyvtárak adott corvinacsoportjai jelentsék. Az új módszer szerint külföldi és magyar szakemberekből álló kutatócsoport (kodikológus, irodalomtörténész, művészettörténész, kötetstörténész, restaurátor, könyvtörténész stb.) vizsgálja egyidejűleg, egymás munkáját kiegészítve ugyanazt a kisebb egységet, ugyanazokat a kéziratokat, komoly hangsúlyt fektetve a korabeli európai párhuzamokra. A munka végeredményeként alapos, korszerű kódexleírások készülnek a lehető legteljesebb bibliográfiával, a kísérőtanulmányok pedig számos szempontból világítják meg az adott csoportot jellemző egyes problémaköröket. A kutatás végeredménye azonban korántsem lezárt végeredmény. A tanulmányokat és a leírásokat tartalmazó kötet sokkal inkább gazdag nyersanyagforrás kíván lenni, melynek jelentősége az adatközlésen túl a kérdések és a lehetséges szempontok felvetésében rejlik, amelyek remélhetőleg utakat nyitnak további kutatások felé.

Az új sorozat, amelyben az egyes kötetek megjelennek, a „Supplementum Corvinianum” gyűjtőcímet viseli. Ez további két alsorozatra oszlik. Az „Ex Bibliotheca Corviniana” kötetek elsősorban adattárként szolgálnak, kódexleírásokat közölnek átfogó bevezető tanulmánnyal/tanulmányokkal. A „De Bibliotheca Corviniana” tanulmánykötetei pedig rész kérdéseket fognak körbejárni.

A konkrét munka a Münchenben őrzött corvinákkal kezdődött meg. A Bayerische Staatsbibliothek hat latin és két görög nyelvű corvináját német és magyar kutatók vették vizsgálat alá. A müncheni eredményeket az „Ex Bibliotheca Corviniana” első kötete teszi közzé. (*Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus.* Hrsg. von Claudia FABIAN und Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. Bibliotheca Nationalis Hungariae, BSB, UIM, 152 l., ill. /Bavarica et Hungarica 1. – Supplementum Corvinianum 1./)

Fontos hangsúlyozni, hogy bár a kutatás az egyes kódexeket veszi alapul, ezeket mégis egy csoport elemeiként vizsgálja. München ebből a szempontból szerencsés választás volt. A Bayerische Staatsbibliothek régi gyűjtemény (1558-ban alapították), corvinái közül a hat latin nyelvű 1582-től bizonyíthatóan ott található, de nem sokkal később már az egyik görög is megjelenik a katalógusokban. Miután kiválóan dokumentált könyvtárról van szó, és a dokumentáció szinte teljes egészében fennmaradt, megfigyelhetővé vált a szóban forgó corvinacsoport „mozgása”, viselkedése” új őrzési helyén. Kirajzolódtak azok a jelenségek, amelyeket ez a kéziratgyűttes új környezetében időről-időre kapott. Ez a környezet szűkebb értelemben az őrzőkönyvtár mint szellemi központ, tágabb értelemben pedig a délnémet, osztrák, svájci és észak-olasz tudósvilág. A müncheni corvináknak nem csupán a könyvtáron belüli „sorsa”, hanem idekerülésük módja is jórészt közös. A híres augsburgi kereskedőcsalád, a Fuggerek általában tudomány- és könyvszeretők voltak. Johann Jakob Fugger a 16. század közepén hatalmas, 10 000 kötetes könyvtárat gyűjtött össze, amelyet aztán 1571-ben, adósság fejében átadott V. Albrecht hercegnek, jócskán megnövelve ezzel a frissen alapított müncheni udvari könyvtár állományát. Az átadott Fugger-gyűjteménnyel érkeztek Münchenbe a latin nyelvű corvinák. A Fuggerekhez főként magyar és osztrák területen dolgozó kereskedelmi képviselőiken, az úgynevezett faktorokon keresztül jutottak kéziratok Hunyadi Mátyás egykori könyvtárából.

A müncheni corvinacsoport vizsgálatából eredő további tanulság, hogy egy kisebb kéziratgyűjtemény alapos áttekintése módosíthatja, árnyalhatja az egész Corvina-könyvtárról eddig alkotott képet.

Szükségszerűen szinte valamennyi, a Corvina egészével kapcsolatos kérdés újra fölmerül, s az adható válaszok is módosulnak.

A fentiek jegyében, valamint az „Ex Bibliotheca Corviniana” második kötetét előkészítendő, 2007 novemberében kutatócsoport utazott Wolfenbüttelbe, hogy közösen áttekintse a Herzog August Bibliothek kilenc corvináját. A kutatócsoport tagjai Madas Edit, Monok István, Mikó Árpád, Ekler Péter, Németh András és Zsupán Edina voltak. A munkát nagyban segítették Rozsondai Marianne kötésekkel kapcsolatos korábbi megfigyelései, tanácsai is. Az egy hetes kutatóút célja elsősorban az anyaggyűjtés volt, valamint az, hogy az egyes résztvevők sajátos szempontjai segítségével újabb kérdések fogalmazódjanak meg a wolfenbütteli csoporttal kapcsolatban. A kodikológiai anyaggyűjtést az egyes kódexekre vonatkozó teljes szakirodalom felmérése és összegyűjtése egészítette ki. Tapasztalataink az alábbiakban foglalhatók össze.

A wolfenbütteli corvinacsoport bizonyos szempontból hasonlít a münchenihez. Az őrzőkönyvtár ez esetben is régi, háborítatlan, jól dokumentált gyűjtemény, ahová corvináink egészen korán bekerültek. Az ifjabbik Herzog August von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel (1579–1666) tudós és szenvedélyes könyvgyűjtő a wolfenbütteli könyvtár második megalapítójának számít. Ágensei egész Európából szállították számára a könyveket. A nyomtatványok mellett tekintélyes, körülbelül 2000 tételt kitevő kéziratgyűjteménye is volt. Corvináink kivétel nélkül az ő idejében kerültek Wolfenbüttelbe, az első 1618-ban, az utolsó pedig 1652/53 körül.

A kódexcsoport, noha feltételezhetnénk, hogy tagjai véletlenszerűen találkoztak ismét Herzog August könyvtárában, különös egységességet mutat bizonyos tartalmi, formai és a provenienciát érintő szempontok tekintetében.

A csoportban található két csillagászati munka. Az egyik Johann Müller von Königsberg, alias Regiomontanus, a kiváló 15. századi csillagász műve, aki Vitéz János hívására érkezett Magyarországra az 1460-as évek közepén, és lett az 1467-ben induló pozsonyi egyetem első kancellárja. A *Tabulae directionum*ot Regiomontanus Vitéz Jánosnak ajánlotta. A *Stellarium* Mátyás másik udvari csillagásztól, Johann Tolhopfftól származik, amelyet a szerző az uralkodónak ajánlott.

Négy további kézirat a filozófia, méghozzá a 15. századi Itáliában oly nagy jelentőségre szert tett neoplatonikus filozófia tárgykörébe vonható. Két kötet Marsilio Ficino leveleinek gyűjteményét és néhány kisebb művét tartalmazza. Mindkettőben található Hunyadi Mátyásnak szóló ajánlás, az egyikben magától Ficinótól – ebben a szerző a királyt a pogányok elleni harcra buzdítja –, a másikban pedig Ficino barátjától és patrónusától, Filippo Valoritól. Synesius, antik keresztény neoplatonikus filozófus álmodról szóló művét Ficino fordította latinra, ezt a példányt szintén Filippo Valori ajánlotta Hunyadi Mátyásnak. A kötetet Ficino további levelei egészítik ki. Az antik görög filozófus, Priscianus Lydus Theophrastos egyik művéhez írott kommentárját szintén Ficino latin fordításában és Filippo Valori ajánlásával küldték el Budára.

A csoport soron következő darabja a maga nemében igen különleges és értékes kézirat. Szintén egy kortárs, Bartolomeo della Fonte (alias Fonzio vagy Fontius) ajánlotta Hunyadi Mátyásnak saját művei egy csokrát. Közöttük pártfogójához, a gazdag firenzei Francesco Sassetihez írott verseinek gyűjteménye is helyet kapott, amelyek élére Fonzio ezúttal egy Corvin Jánoshoz szóló, pár soros ajánlóverset helyezett. Mivel a kiváló humanista élete során mindvégig foglalkozott könyvmásolással is, nem meglepő, hogy ezt a pompás ajándékkötetet is saját kezűleg állította össze. A szóban forgó wolfenbütteli corvina Fonzio jellegzetes, kurzív kézírásának ritka szép hordozója.

Elegáns, karcsú könyvecske tartalmazza a pápai secretarius, Alexander Cortesius Mátyásról írott dicsőítő költeményét az 1480-as évek közepéről. A sort a korábbiaktól jelentősen elütő aprócska díszkézirat zárja, egy pazar bőrkötéssel ellátott psalterium Beatrix királyné címerével, minden bizonnyal az ő könyvtárából.

Tartalmi egységességet az imént bemutatott csoportban legszembetűnőbben a Ficinóhoz köthető négyes csoport sugall. Véletlenszerű találkozásról vagy netalán tudatos válogatásról volna szó? Ezen a ponton már nem hagyható figyelmen kívül a proveniencia kérdése sem, amely hasonló egységességet sejtet. A kilenc kódex közül csupán kettő esetében tudható egészen bizonyosan, hogy miként jutott Herzog August birtokába. Az egyik Ficino-corvina (Cod. Guelf. 12 Aug. 4°) a tübingeni professzor, Thomas Lansius ajándéka volt. Az ajándékozólevél fennmaradt, ma is olvasható az érintett kódex elejébe kötve. A levélből az is kiderül, hogy Herzog August különös érdeklődéssel viseltetett az egykori budai királyi könyvtár fennmaradt kötetei iránt, és kifejezetten gyűjtötte azokat. Biztos a Tolhopff-corvina provenienciája is, hiszen maga Herzog August jegyezte bele, hogy nagynénje, Sophia, Brandenburg-Ansbach örgrófnője ajándékozta neki a kötetet 1618. június 16-án. Közvetve bár, de a Cortesius-corvináról is kiderül, hogy vándorlása során kapcsolatba került Brandenburg örgrófjaival. A mű második kiadásának (Hagenau, 1531) előszavában – amely a kérdéses corvina szövegéből készült – a kiadó, Vincentius Obsopoeus elmondja, hogy Brandenburgi György örgrófnak köszönhetően jutott hozzá a kötethez. A tárgy szempontjából talán nem érdektelen, hogy Obsopoeus a nevezett örgróf által 1528-ban alapított ansbachi gimnázium első rectora volt, emellett nevelőként dolgozott a Brandenburgi örgrófnál, és számos corvina szövegének (első) kiadása fűződik a nevéhez.

Noha a wolfenbütteli csoport többi tagja esetében nem bizonyítható a Brandenburg–Ansbachon át vezető út, a korábbi magyar és német szakirodalom mégis megkockáztatta azt a feltételezést, hogy a csoport valamennyi kötete többé-kevésbé azonos utat járt be. A korábban említett Brandenburgi György, Brandenburg és Ansbach örgrófja (1484–1543) ugyanis, aki hosszú éveket töltött a budai királyi udvarban, 1509-ben feleségül vette Frangepán Beatrixet, Corvin János özvegyét. Corvin Jánost apja halála után a főrendek külön határozatban jogosították fel arra, hogy kiemelhesen neki tetsző köteteket a Corvinából. A szóban forgó elképzelés szerint a wolfenbütteli kódexek mindegyike Corvin János hagyatékából származik. Halála után özvegye, Frangepán Beatrix örökölte őket, majd az ő halálával (1510) a kéziratok második férje, Brandenburgi György tulajdonába kerültek, aki magával vitte azokat Ansbachba. A corvinákat később Sophia von Brandenburg (1563–1639), született von Braunschweig-Lüneburg örökölte, aki pedig unokaöccsének, Augustnak ajándékozta őket. A felvázolt útvonal nagyon is elképzelhető, de a Tolhopff-corvina kivételével egyetlen más esetben sem igazolható, és felmerül a kérdés, hogy ha Herzog August a Tolhopff-kódexbe bejegyezte az ajándékozás tényét, mert feltehetőleg fontos volt számára, akkor a többi kódex esetében miért nem tette ezt. Persze az sem elképzelhetetlen, hogy a kódexcsoport útja Ansbachig volt közös, aztán a kötetek szétszóródtak, és más-más módon jutottak el a wolfenbütteli könyvtárba. A kitérőket okozhatták Obsopoeushoz hasonló szövegkiadók? Esetleg August Sophia nagynénje halála után annak könyvei és kéziratai egy részét megörökölhette, és ekkor már értelmét veszítette az egyedi bejegyzés? Mindenesetre a Brandenburg-Ansbachi Örgrófság és benne Ansbach városa fontos helyszínek, Brandenburgi György és Vincentius Obsopoeus pedig kulcsfigurák számos corvin-kódex – nem csak wolfenbütteliek – későbbi sorsában.

Viskolcz Noémi a *Magyar Könyvszemle* jelen számában közölt tanulmányában a wolfenbütteli corvinák provenienciáját illetően felveti a Bécsen át vezető útvonal lehetőségét is, Hermann Conring alapján. Eszerint Herzog August egy bécsi látogatás alkalmával vásárolt a császártól néhány corvinát. A proveniencia tekintetében tehát mindenképpen több szálon futó kutatásokra van szükség.

Bármely út is az igaz, mindenképpen meglepő a wolfenbütteli csoport tematikai összetétele, bizonyos szempontból egységessége. Netalán valakinek az ízlését, preferenciáit tükrözi?

Vajon ennek köszönhető a négy Ficinóhoz kapcsolható kézirat? Lehet jelentősége annak, hogy a csoport darabjai között van az a Fonzio-kötet, amelyben a humanista saját verseinek gyűjtemé-

nyét magának Corvin Jánosnak ajánlotta? Netalán más volt a válogatás szempontja? Pusztán esztétikai szempontok játszottak szerepet, és eredetileg jóval nagyobb volt a csoport? Hiszen ezek a kódexek kiváló mesterektől származó, igényes illuminációval vannak ellátva. Esetleg létezett a Corvinán belül még Mátyás életében egy exkluzív csoport a neki ajánlott művekből? Ugyanis a szóban forgó kéziratok mindegyike – a Regiomontanus kivételével, amely Vitéz Jánoshoz szóló ajánlással bír – Mátyásnak szóló ajánlással rendelkezik. Ez magyarázná a Wolfenbüttelben összegyűlt corvinák kötéseinek furcsa egységességét? Meglepő ugyanis, hogy a kilenc kódex közül ötöt meggyvörös selyembe vagy bársonyba kötöttek (A fennmaradó négy kötet közül kettőnek, a Regiomontanus-corvinának és a Beatrix-psalteriumnak eredeti bőrkötése van, a Synesius-kötetet restaurálták, és újrakötötték, az egyik Ficino-levélgyjűtemény (Cod. Guelf. 12. Aug. 4°) kötése pedig eredeti kékeszöld bársony.) A meggyvörös selyem- vagy bársonykötés egyébként igen ritka a Corvinában. A Mátyásnak ajánlott Agathias-corvinát (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 294) és Ludovico Carbo Mátyás dicsőítésére írott művét (Budapest, MTA Könyvtára, K 397) kötötték például vörös selyembe. Amennyire ez kitapintható, a selyemkötés általában is egyfajta exkluzivitást jelezhetett. Ezért maradt volna fenn olyan kevés (összesen hét) selyemkötés? Bár a selyem és a bársony rendkívül sérülékeny könyvkötőanyag, általában ezeket kellett később kicserélni, a kódexeket újrakötni.

Beatrix psalteriuma jellegében teljesen különbözik a csoport többi tagjától. Ha azonban nem zárjuk ki a Brandenburgi örgrófi családon át vezető provenienciát, jelenlétére Wolfenbüttelben viszonylag egyszerű magyarázat kínálkozik. Frangepán Beatrix, Frangepán Bernardin és Aragóniai Lujza lánya anyai ágon rokonságban állt a nápolyi királyi családdal. Horvátországi történetírók szerint a budai udvarban nevelkedett. Nevét minden bizonnyal Beatrix királynétől kapta, az sem kizárható, hogy maga Beatrix volt a keresztanya, miként ezt Schönherr Gyula a Corvin Jánosról szóló monográfiájában fölveti. A psalterium tehát akár ajándék is lehetett Frangepán Beatrix számára a királyné részéről, valamely jelesebb alkalomból. Így kerülhetett később Brandenburgi Györgyhez, majd pedig Herzog Augusthoz.

Bárhogyan is vezetett a kódexek útja Wolfenbüttelbe, a csoport önmagában is értékes mintát kínál a Corvina 1480-as évekbeli összetételéről, tartalmi preferenciáiról. A királyi könyvtár körülbelül huszonöt éves történetében különféle korszakok különíthetők el, amelyekben más és más gyűjtési szempontok figyelhetők meg. A nyolcvanas években a bekerülő kéziratok tartalmát talán egyre inkább a király és az udvar érdeklődési köre, szándékai, igényei határozták meg. E tekintetben fontos megemlíteni a budai udvarban formálódó neoplatonikus kört Francesco Bandini, Ficino barátja vezetésével. Szaporodnak a kifejezetten Mátyáshoz írott dicsőítő alkotások is, kortárs itáliaiak tollából. Bartolomeo Fonzio nem csupán kódexet küld a királynak, hanem 1488 és 90 között valamikor el is jut a budai udvarba, ahol Ugoleto mellett könyvtárral kapcsolatos teendőket bízna rá. A csillagászat iránti érdeklődés pedig mindig is jelen volt az udvarban, ezért ez nem új keletű dolog, bár konkrét kéziratokban főként a nyolcvanas években manifesztálódik.

Az egyes kéziratok természetesen speciális kérdéseket is felvetnek, amelyek szűkebb szakterületet érintenek. Legutóbb Pócs Dániel hívta fel a figyelmet Francesco Rosselli szerepére a Beatrix-psalterium és a két Ficino-levélgyjűtemény illuminációjának megalkotásában. (*Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében*. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiáll. kat. Szerk. FARBAKY Péter et al. Bp. 2008. 147–163.) Illuminációját és kötését tekintve nehezen értelmezhető a Regiomontanus-corvina. Címlapjának díszítési stílusát általában nürnbergiként szokták azonosítani, miután a kötése is eredeti nürnbergi gótikus bőrkötés. A címlapon látható címer, amely bár alaptípusát tekintve a Mátyás által leggyakrabban használt magyar és cseh királyi címer, nélkülözi a hollós szív-pajzsot. Már II. Ulászló alatt festették volna be a kötetbe? A Mátyás korabeli címerek esetében ugyanis soha nem fordul elő, hogy ennél a típusnál hiányozna a szív-pajzs a Hunyadi-család hollójával. Ha mégis,

miként olykor az ún. második címerfestő munkáiban, akkor a címer két oldalán mindig ott áll a Mátyásra utaló M és A szigla. II. Ulászló alatt azonban ismerünk ilyen királyi címert. Jó példa erre az Istanbulban őrzött, Rannusius Crispus Krisztus mennybemeneteléről szóló, II. Ulászló előtt elmondott beszédét tartalmazó kézirat (Topkapi Serai, G. I. 46.). A Regiomontanus-kódexben látható címerpajzs formája ugyanakkor nagyon emlékeztet az ún. lövöldi corvina (Esztergom, Főszékes-egyházi Könyvtár, Inc. I. 1.) Mátyás-címerére, ez utóbbiban azonban megtalálható a hollós címerpajzs is. A lövöldi corvina szintén Nürnbergben készült. Rozsondai Marianne vetette föl, hogy a wolfenbütteli Regiomontanus-kézirat esetleg soha nem jutott el Magyarországra. Ha ez így van, e kódex esetében szükségszerűen módosul a provenienciáról fentebb vázolt kép is.

A kép tehát rendkívül sokszínű, a kérdések hosszan volnának sorolhatók. Az egy hetes kutatóút lehetővé tette, hogy a kódexek kézbevételevel és a meglévő szakirodalom áttekintésével felmérjük és felvázoljuk a wolfenbütteli corvinacsoport összetett problematikáját, és kiindulási alapot teremtsünk a részletesebb kutatások számára.

A Wolfenbüttelben őrzött corvinák címjegyzéke és jelzetei

Cod. Guelf. 84. 1 Aug. 2°

Johannes Tolhopff: Stellarium (cum praefatione ad Mathiam regem Hungariae)

Cod. Guelf. 69. 9 Aug. 2°

Johannes Regiomontanus: Tabulae directionum et profectionum

Cod. Guelf. 73. Aug. 2°

Marsilio Ficino: Epistolarum ad amicos libri VIII

Cod. Guelf. 12. Aug. 4°

Marsilio Ficino: Epistolarum libri III et IV – De vita Platonis – Quantum Astronomi metiuntur, tamen Astrologi mentiuntur

Cod. Guelf. 2. Aug. 4°

Synesius Platonicus Cyreneus: Liber de vaticinio somniorum – Marsilio Ficino: Epistolarum libri III et IV

Cod. Guelf. 10. Aug. 4°

Priscianus Lydus: in Theophrastum Metaphrasis de sensu et de phantasia

Cod. Guelf. 43. Aug. 2°

Bartholomaeus Fontius: Opera

Cod. Guelf. 85. 1. 1 Aug. 2°

Alexander Cortesius: De Matthiae Corvini Ungariae regis laudibus bellicis carmen

Cod. Guelf. 39. Aug. 4°

Psalterium (Beatrix királyné könyvtárából)

A wolfenbütteli corvinákat mint kéziratokat tárgyaló alapvető szakirodalom

- HEINEMANN, Otto von: *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Zweite Abtheilung. Die Augusteischen Handschriften. I–V.* Wolfenbüttel, 1890–1903.
- HERBST, H: *Eine Corvinhandschrift der Bibliothek zu Wolfenbüttel.* = Zeitschrift für Bücherfreunde 1927. 96–100.
- CSAPODI, Csaba: *Die Corvinischen Codizes in Wolfenbüttel.* In: *Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek. Band 1.* Hrsg. von Paul RAABE. Frankfurt am Main, 1972. 29–44.
- MILDE, Wolfgang: *Mittelalterliche Handschriften der Herzog August Bibliothek.* Frankfurt am Main, 1972.
- WIEDER, Joachim: *Les manuscrits corviniens de la bibliothèque de Wolfenbüttel.* = Akten und Referate. Wolfenbüttel, 1984. 1–21.
- MILDE, Wolfgang: *Wolfenbütteler Cimelien.* Wolfenbüttel, 1989. /Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek Nr. 58./
- WEHLI Tünde: *Négy wolfenbütteli corvina.* In: *Uralkodók és Corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása.* Szerk. KARSAY Orsolya. Bp. 2002. 103–105.
- MILDE, Wolfgang: *Die Wolfenbütteler Corvinen. Überarbeitete Fassung aus „Wolfenbütteler Cimelien“ 1989.* Wolfenbüttel, 2005. /Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek Nr. 58./ 221–242.

ZSUPÁN EDINA

Beszámoló a firenzei Villa I Tatti – The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies „Itália és Magyarország – humanizmus és kora reneszánsz” konferenciájáról, 2007. június. A Villa I Tatti a világ egyik legnevesebb reneszánsz kutatóközpontja. A Firenze és Settignano között fekvő Mensola fölött, nagy kiterjedésű parkban lévő villát a litván származású Bernard Berenson (1865–1959), az itáliai reneszánsz kiemelkedő művészettörténésze, műkritikus, egykori Harvard-diák hagyta egyetemére. A Harvard Egyetem 1960-ban vette át az épületet, vele Berenson gazdag gyűjteményét, könyvtárát és a berendezési tárgyakat. A végrendelet szerint semmit sem szabad az épületből elvinni. Az akkor még csak 50000 kötetes könyvtár azóta a Harvard Egyetem jóvoltából és számtalan magánadomány révén többszörösére nőtt, s a Berenson-archívum mellett egyre gyarapszik a fotótár is. A Tatti könyvtára interdiszciplináris, tehát a reneszánszra vonatkozó filozófiai, történeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti publikációkat gyűjt, s külön zenei könyvtára is van (Morris Music Library). A támogató magánalapítványoknak köszönhetően minden évben kb. 20 ösztöndíjat ad ki, ahol a normál ösztöndíj – nemcsak amerikaiaknak – egyéves időtartamú, míg a közép-kelet-európaiaknak adományozott Mellon Fellowship háromhónapos itt-tartózkodást tesz lehetővé.

A negyven év alatt több mint 220 művészettörténész, kb. 180 történész, kb. 130 irodalomtörténész és kb. 55 zenetörténész tölthetett több-kevesebb időt az intézményben, ahol az ösztöndíjasokkal szemben követelmény, hogy váljanak alkotó tagjaivá a Tatti közösségének, s legalább hetente kétszer jelenjenek meg a közös ebédnél, ahol az ebédlő faláról csodálatos reneszánsz remekművek néznek le a falakról az ösztöndíjasokra. Az ösztöndíjasok életét nemcsak a tanulmányutak, közös programok (pl. szüret a Tatti szőlészetében), előadás-sorozat teszi gazdagabbá, hanem az évenként kétszer-háromszor megrendezésre kerülő egy-két napos nemzetközi konferenciák is, amelyek a Joseph Connors (2002-től az intézmény igazgatója) révén mind intenzívebbé váló tudományos

élet fő eseményeivé váltak. Ezeket az intézet publikálja is, s meg kell még említeni az egyéb tudományos könyvkiadás mellett a „The I Tatti Renaissance Library” sorozatot is, amely forráskiadvány az eredeti és angol nyelven, párhuzamos kiadásban (akárcsak a Loeb Classical Library).

Az utóbbi évtizedekben mintegy 20 magyar reneszánsz-kutató kapott lehetőséget arra, hogy a Tattiban néhány hónapot eltöltsön, ritkán adódó különleges körülmények között. Itt minden az ösztöndíjasért van, a nagyszerű könyvtár, a szépen gondozott kert, a kisbusz, ami a közös ebédre összegyűjti a firenzei kutatóhelyekről az ösztöndíjasokat, a közös programok és kirándulások, az előadások, s egyáltalán az intézmény különösen barátságos és szívélyes szellemi légköre, amelyet 2002 tavaszán ösztöndíjasként én is személyesen érezhettem. Jellemző az intézményre az is, hogy minden egykori ösztöndíjasával tartja a kapcsolatot (küldi a hírlevelet és a meghívókat), s számon tartja tudományos munkásságukat.

Mindezen okok vezettek arra, hogy 2005 őszén javasoljam az I Tatti igazgatójának az itáliai kora reneszánsz magyar recepciójával foglalkozó konferencia szervezését, amit részletesebben 2006 elején a helyszínen tudtunk megbeszélni, a szervező bizottság tagjai Joseph Connors igazgató, Fehér Ildikó, Louis A. Waldman és jómagam voltunk.

A konferenciára 2006. június 6–8. között került sor, a Villa I Tatti konferencia-helyszíneként is funkcionáló Limonaiában, ahol a kert citromfáit telenként elhelyezik. A konferenciára fele részben magyarok, fele részben olyan külföldi kollégák kaptak meghívást, akik az utóbbi időben magyar reneszánsz témával foglalkoztak. A konferencia hivatalosan angol–olasz nyelvű volt: mindkét nyelven lehetett előadni. A konferencia szervezésekor még nem lehetett tudni, de a konferencia idejére kiderült, hogy a magyar kulturális kormányzat által a Mátyás-évforduló alkalmából meghirdetett, 2008-ra tervezett kiállításokat is előkészítheti a Tatti tudományos tanácskozása.

A június 6-i esti nyitó előadást Marosi Ernő, az MTA alelnöke tartotta, „Risorgimento és a reneszánsz Magyarországon” címmel. Másnap, június 7-én került sor a legintenzívebb napra, az egész napos ülészakra nagyszámú: kb. százfős hallgatóság érkezett, amely tanúsította, hogy az itáliai és a magyar kora reneszánsz kapcsolata egyre többeket érdekel.

Joseph Connors beköszöntője vezette be a napot, aki ebben megemlékezett a magyar ösztöndíjasokról, s a már eltávozott magyar reneszánsz-kutatókról, köztük Balogh Jolánról, Klaniczay Tiborról, Feuerné Tóth Rózsáról, Hajnóczy Gáborról. A délelőtti „A gondolatok áramlása – kölcsönhatások és találkozások az irodalomban és a humanizmus területén” című ülészakon Szörényi László, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója elnökölt, s ő is vezette be rövid előadásával, amely számba vette a magyarországi korai humanizmussal kapcsolatos addigi kutatásokat. Őt Pajorin Klára követte (ugyancsak MTA Irodalomtudományi Intézet) aki a bázeli–ferrari–firenzei zsinatnak a magyarországi korai humanizmusra gyakorolt hatásáról tartott előadást. Ezután Valery Rees (School of Economic Science, London) következett, aki már többször járt Magyarországon (legutóbb tavaly a Szörényi László és Békés Enikő szervezte neolatin világkonferencián). Előadásának címe: „Marsilio Ficino és a filozófiai érdeklődés kibontakozása Magyarországon”. Ritoókné Szalay Ágnes (korábban MTA Könyvtár Kézirattár, MTA Irodalomtudományi Intézet) „Janus Pannonius és a felvonulás toposza” címmel értekezett. A délelőtti ülészakot Jankovits László (Pécsi Egyetem) „Jasobus Piso, egy magyar humanista Rómában” című előadása zárta le, majd vita követte.

Délután folytatódott az ülészak „Corvin Mátyás és udvara: a könyvtár és a művészek” címmel, amelyen Boskovits Miklós firenzei professzor, a firenzei festészet hazánkból elszármazott világszerte elismert szaktekintélye elnökölt. Elsőként Angela Dillon Bussi (korábban: Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze) lépett az előadói pulpitusra, aki már részt vett az olasz és magyar könyvtárosok találkozóin is, ő Mátyás és Lorenzo il Magnifico könyvtárát hasonlította össze. Jonathan Alexander, a New York-i egyetem könyvfestészettel foglalkozó professzora és az 1994-es „The Painted Page”-kiállítás rendezője következett ezután, aki Francesco da Castellóról, Mátyás

király lombard miniátoráról beszélt. A teaszűnet után Prokopp Mária és Wierdl Zsuzsanna számolt be az esztergomi középkori királyi-érseki palota ún. Vitéz-studiólója falképeinek restaurálásáról, s előadták új hipotézisüket a Botticelli-attribúcióról. A másnapi római miniszteri bejelentés és a magyar médiavisszhang miatt a továbbiakban ez gerjesztette a legtöbb vitát. Utánuk következett az én előadásom: „Firenze és/vagy Róma? A kora reneszánsz építészet kezdetei Magyarországon” címmel, majd Mikó Árpádé volt az utolsó referátum aznap, „Aragóniai Beatrix és a kora reneszánsz Magyarországon” címmel.

Június 8-án már csak délelőtt tartottunk ülészakot, Beatrice Paolozzi Strozzi, a firenzei Bargello igazgatónöje elnökletével. Elsőként Francesco Caglioti (Università degli Studi di Napoli Federico II), a firenzei reneszánsz szobrászat neves kutatója tartott előadást „Andrea del Verrocchio és a Mátyás számára készült ókori hadvezér-portrék” témájában, majd Pócs Dániel (Római Magyar Akadémia) következett, „Fehér márvány szobrok a budai várból” címmel. A kávészűnet után Alfredo Bellandi (Università degli Studi di Perugia) adott elő: „Gregorio di Lorenzo szobrász munkái Mátyás király számára és két epizód a reneszánsz műtárgyak magyarországi gyűjtésének történetéből: a gyermek Szent János és a Megváltó a budapesti Szépművészeti Múzeumban”. Giovanni Dalmata monográfusa, Johannes Röhl (Bibliotheca Hertziana, Róma) „Giovanni Dalmata és más dalmát szobrászok Mátyás király udvarában” címmel tartott referátumot, végül az utolsó előadó Louis A. Waldman (The University of Texas, Austin, USA, a Tatti újonnan kinevezett tudományos igazgatóhelyettese) volt, témája: „Művészeti kölcsönhatások Firenze és Magyarország közt, kb. 1485–1525: Benedetto di Maiano, Alessandro di Giovanni Tedesco, Francesco Fiorentino és mások”.

Délután Firenzében a San Miniato al Monte templomban a portugál bíboros sírkápolnáját tekintettük meg együtt. Másnap délelőtt ugyancsak Firenzébe látogattunk: a Medici könyvtár corvináit, a Brunelleschi által tervezett, Ozorai Pipo költségén épült Santa Maria degli Angeli templomot, valamint a Bargello reneszánsz gyűjteményét néztük meg.

A konferenciához magyarországi tanulmányút kapcsolódott (június 14–16.), amelyen az előadók kivül Tatti-ösztöndíjasok és a firenzei reneszánsz neves tudósai vettek részt, sokan először jártak Magyarországon. Lehetőség nyílt arra, hogy sok magyar kolléga is elkísérje a résztvevőket, s így megvalósuljon a konferencia legfőbb célja: a nemzetközi dialógus a magyar reneszánszról. Így mi is átadhattuk tudásunkat az emlékekről (minden helyszínen magyar szakember tartott vezetést), de a külföldiek is elmondhatták véleményüket mindezekről, amely a konferenciával együtt remélhetőleg új lendületet ad a magyar reneszánszról foglalkozó kutatásoknak. Mindhárom nap programját igen intenzívre terveztük, de sikerült ezeket teljesíteni.

Az első nap a pesti belvárosi templom szentségházainak megtekintésével kezdődött (Pattantyús Manga), majd folytatódott a Nemzeti Múzeum állandó kiállítása vonatkozó részének megtekintésével (Kiss Etele, Rostás Péter), délután a várba mentünk. Itt a Budapesti Történelmi Múzeum középkori királyi palota állandó kiállítását néztük meg (Farbaky Péter, Magyar Károly, Pataki Zita, Végh András), a Magyar Nemzeti Galériában Török Gyöngyi kalauzolt minket a késő gótikus szárnyasoltárok és a kora reneszánsz kiállításrészekre, végül az aznapi program egy erre az alkalomra készült kamarakiállítás környezetében az Országos Széchényi Könyvtárban fejeződött be (Bene Sándor, Dalloul Zaynab, Tóvizi Ágnes, Wehli Tünde).

Másnap dunakanyari kirándulás következett: Esztergomban a Bakócz-kápolnát (Farbaky Péter), és a Főszekesegyházi kincstárát tekintettük meg (Kiss Erika), majd a középkori királyi palotát és Erény-freskóit (Prokopp Mária, Wierdl Zsuzsanna, Vukov Konstantin). Délután a Keresztény Múzeum gyűjteményét Sallay Dóra mutatta be, majd pedig Visegrádon a királyi palotát és a Salamon-

tornyot jártuk be együtt Buzás Gergellyel. A napot a Kiscelli Múzeumban a Voces Aequales énekegyüttes emlékezetes hangversenye (és fogadás) zárta.

Az utolsó nap még messzebb mentünk, először Pécsen a helyreállított ókeresztény sírkápolnákat, a székesegyház Szatmári-tabernákulumát és a Janus Pannonius Múzeum reneszánsz kórárt tekintettük meg (Farbaky Péter), a pécsi humanizmust Jankovits László ismertette. Délután a siklósi vár reneszánsz részleteit Bartos György, a palotakápolna falképeit Fehér Ildikó mutatta be. Utolsó állomásként a program a siklósi ferences (volt ágostonos) templom falképegyüttesének megtekintésével (Jékely Zsombor) zárult.

A tanulmányút nagyon hasznosnak bizonyult, nemcsak a koncentráltan jelenlévő szakemberek különféle véleményeinek megismerése és ütközése miatt, de azért is, mert sokoldalú személyes kapcsolatok is szövődtek a téma magyar és külföldi kutatói között. Mind a konferencia, mind a tanulmányút bebizonyította, hogy a magyar kora reneszánsz témája valóban nemzetközi kutatási területté vált. A firenzei konferencia előadásai az I Tatti Studies sorozat újabb köteteként jelennek majd meg.

FARBAKY PÉTER

Négyezer a reneszánszról. – Reneszánsz Év 2008 kiállításainak katalógusai. 2008-ban jelentős évfordulót ünnepel a magyar kultúra: Mátyás király megválasztásának ötszázötvenedik, Vitéz Jánosnak, a magyar humanizmus atyja születésének pedig hatszázadik évfordulóját. Az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásával, a Reneszánsz Év 2008 programsorozat keretében, vezető hazai közgyűjtemények négy impozáns kiállítást rendeztek. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása a magyar humanizmus kezdeteit, Vitéz János, továbbá az ő köréből kikerült humanisták működését dolgozta fel. A Budapesti Történeti Múzeum Mátyás király udvarának anyagi és szellemi kultúráját mutatta be. Az Iparművészeti Múzeum egy látszólag kis terület, az itáliai eredetű Beatrix királyné udvartartása közvetítésével elterjedt majolikaművészet fejlődését és magyarországi emlékeit tárta a látogatók elé. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítása Mátyás korának utóéletével, a 16–17. század magyarországi reneszánsz művészetével foglalkozik. A négy kiállításhoz egységes szerkezetű, nagyszabású kiállítási katalógusok jelentek meg. Most ezt a négy katalógust veszem sorra a tematika szerinti időrendben.

Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. Szerk. FÖLDESI Ferenc. Bp. 2008. Országos Széchényi Könyvtár, 247 l.

Az OSzK kiállítása a magyarországi humanizmus kezdeteit, Vitéz János, majd az ő támogatóival tanult humanista nemzedéket mutatja be kódexek, ösnyomtatványok segítségével.

Vitéz János kora átmeneti korszak volt a középkori és a humanista műveltség határán, ezért a kiállítás első felében a magyar középkori könyvkultúrát ismerhetjük meg Madas Edit és Boreczky Anna bevezető tanulmányaival. Madas Edit a középkori könyvkultúra 1430 és 1470 közti továbbélését mutatja be a középkori könyvműfajok sorra vételével. A kötetek között jelentős helyet foglalnak el az egyházi témájú könyvek, különösen a káptalani iskolákban, az egyetemeken használt jegyzetek, vagy a pasztorációs segédkönyvek. Közülük kiemelkedik a „Sermones dominicales” (Vasárnapi prédikációk) gyűjteménye, amelyet Pécsen állítottak össze. A világi témájú kódexek között a középkori Nyugat-Európában is kedvelt Nagy Sándor-regény változatai, a Trója-történet

stb. mellett fontos helyet foglalnak el az úgynevezett „magyar krónikakompozíció” szövegterveit. Madas Edit a magyar nyelvemlékeket is bemutatja tanulmányában.

Boreczky Anna a magyar könyvfestő műhelyeket és fontos alkotásaikat vette számba: köztük Esztergomot, amelyet Pálóczi György érsek kódexei reprezentálnak. Már a könyvnyomtatás előtt megjelentek a szinte ipari módszerekkel sokszorosított, egyszerű tollrajzokkal díszített kódexek, amelyek közül néhányat láthattunk a kiállításon. A főpapi liturgikus könyvek ezzel szemben a kor könyvművészetének csúcsát jelentették. Sok más értékes kódex mellett kiállították Kálmáncsehi Domonkos Breviáriumát is, amely a magyar középkori könyvkultúra egyik legszebb emléke. A két bevezető tanulmány után következnek azoknak a kódexeknek a leírásai, amelyeket a kiállítás első felében láthattunk.

A következő tematikus egységben Földesi Ferenc, Ekler Péter és Zsupán Edina tanulmányai már magával a kiállítás főszereplőjével, Vitéz Jánossal és humanista körével foglalkoznak. Földesi Ferenc Vitéz János fennmaradt könyvtárát új szempontból, Vitéz nagyváradi és budai humanista körének fényében vizsgálja. Ahogy Földesi tanulmányából kiderül, Vitéznek Váradon volt a legtöbb ideje arra, hogy humanista munkát végezzen. Könyvtára legtöbb, javításaival ellátott darabja ebből az időből származik. Ami könyvtárának utóéletét illeti, elmondható, hogy Mátyás király nem kobozta el és olvasztotta be azt a királyi könyvtárba, ahogy azt sokáig feltételezték. A könyvek Esztergomban maradtak, ahonnan Johann Beckensloer érsek vitte magával az értékes darabokat Salzburgba, amikor 1476-ban elárulta Mátyás királyt és III. Frigyeshez szökött.

Ekler Péter tanulmányában a késői Bizánc és az Itáliában élő bizánci humanisták Magyarországhoz fűződő kapcsolatát dolgozza fel. A 15. század jelentős bizánci történészei, mint Khalkokondülész, sokszor megemlékeztek a magyarokról. Mátyás király udvara és humanistái sok jelentős görög szerzővel álltak kapcsolatban. Philippo Podocatarót Vitéz személyesen is ismerte. Theodórosz Gazész Janus Pannoniusra volt nagy hatással, akinek nevét versében is megörökítette. A Firenzében görögöt tanító Ióánnész Argüropulosz Janusszal, Vitézzel és Mátyás királlyal is kapcsolatban állt. Geórgiosz Trapezuntiosz, számos görög nyelvű munka fordítójaként a Corvina-könyvtár egyik legtöbbszőr szereplő szerzője volt.

Zsupán Edina soron következő tanulmánya Vitéz János Leveleskönyvét dolgozza fel új szempontok alapján. A tanulmányban a humanista levél műfajáról, az azzal kapcsolatos újabb, nemzetközi kutatásokról is olvashatunk. Vitézt feltehetőleg barátja, Pier Paolo Vergerio példája inspirálta leveleinek kötetbe szerkesztésére. A szerző a Leveleskönyv bevezető episztolái alapján foglalkozik a mű megszületésének körülményeivel is. Úgy tűnik, Vitéz munkatársa, Ivanich Pál egyéni szerkesztői ambíciója is közrejátszott a Leveleskönyv megszületésében.

A tanulmányokat követő egységben találjuk annak a harminchét kódexnek a leírását, amelyek kapcsolódnak Vitéz János személyéhez. Az egyes leírásokat különösen értékessé teszi, hogy nemcsak a kódexekről, azok fizikai jellemzőiről kapunk információkat, hanem a tartalmazott művekről és sokszor kevésbé ismert szerzőiről is. A sok értékes kódex közül kiemelkedik az egykor Vitéz tulajdonában álló háromkötetes Livius-kódex, amely igényes kivitele tekintetében felveszi a versenyt a corvina-kódexekkel. A kiállításon látható a Vitéz-leveleskönyv egyszerű kivitelű kötete is. Szintén fontos a bizonyíthatóan Magyarországon, Váradon készült Victorinus-kódex.

A kiállítás következő részének tárgyleírásai előtt Horváth István Vitéz János esztergomi palotájának kutatását bemutató tanulmányát találjuk. Bonfini leírása alapján, amely a 15. század végének hagyományában gyökerezett, úgy tudtuk, hogy a tekintélyes méretű esztergomi érseki palotát Vitéz János építtette. Kiderült, hogy az építkezés Széchy Dénes hosszú érseksége alatt kezdődött, és csak az utolsó simításokat végezték Vitéz idejében. A gótikus, néhol reneszánsz elemeket is hordozó palota impozáns látványt nyújthatott, ám sajnálatos módon az 1595-ös ostrom során megsemmisült.

A kiállítás következő egysége már Vitéz János hatásával, vagyis az ő köréből kinőtt humanista nemzedék tagjaival és korukkal foglalkozik. A budai királyi könyvtár néhány kódexe mellett kiállították más magyarországi humanisták köteteit is, például Garázda Péter két kódexét, vagy Váradi Péter kalocsai érsek pergamenre nyomtatott értékes misszáléját. A kiállítást méltó módon zárja Hess András 1473-ban Budán nyomtatott *Chronica Hungarorum*a.

A katalógustételeket a felhasznált irodalom jegyzéke és a kiállított kódexek jelenlegi őrzési helyeinek listája követi. A kötet végén sajnos nincs névmutató, pedig a közölt tanulmányokban és a leírásokban sok új adatot, fontos információt találhat a korszak kutatója. A kötet tetszetős külsejű, noha puha kötésben van, ragasztása erős, és biztosítja a tartós használhatóságot, a közölt fókák jó minőségűek.

Az Országos Széchényi Könyvtár nemzetközi összefogással létrejött kiállítása és katalógusa jó áttekintést ad a magyarországi humanista könyvkultúráról és jól kiegészíti, szinte előkészíti a Budapesti Történeti Múzeum kiállítását.

Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Szerk. FARBAKY Péter, VÉGH András. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítása. Bp. 2008. Budapesti Történeti Múzeum, 607 l.

A Reneszánsz Év programsorozat legnagyobb, legtöbb tárgyi emléket felvonultató kiállítását a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai rendezték. A kiállítás a Hunyadi-család felemelkedésétől Beatrix királyné szerepén át egészen a Mátyás halála után kibontakozó hatalmi harcig mutatja be Magyarországot és Európa történetét, a magyar késő középkori és reneszánsz szellemi és anyagi kultúráját.

A katalógus első részében Sólyom László köztársasági elnök, Hiller István oktatási és kulturális miniszter és Farbak Péter bevezető sorait olvashatjuk. Ezután hosszabb tanulmányok következnek.

Kubinyi András tanulmánya, aki sajnos a kiállítás megnyitását már nem érthette meg, a Mátyás-kori királyi udvart és szereplőit mutatja be kortárs források és későbbi analógiák alapján. A királyi udvart a késő középkori országokban betöltendő funkciók szerint vizsgálta meg. A mindennapi élet és a király biztonságának fenntartása mellett nagyon fontos volt az udvari reprezentáció. Ennek fontos eszköze volt a különböző udvari ceremóniák, ünnepségek szervezése, amelyekkel kapcsolatban sok érdekes adatot hoz a szerző.

Lupescu Radu tanulmánya a Hunyadi-család felemelkedését dolgozza fel példamutató alapossgal. A család „valós” történetének ismertetése előtt kitér a Mátyás királlyal kapcsolatos legendákra is: a Zsigmondtól való állítólagos származás és a humanisták által kidolgozott Corvinus-legendára. A politikai eseményeket egészen V. László haláláig tárgyalja.

A következő tanulmány szintén történeti tárgyú: Horváth Richárd Mátyás király vázlatos itineráriumát, azaz tartózkodási helyeinek listáját közli hiánypótló tanulmányában. A királyi politikára vonatkozó megállapításokon túl felhívja a figyelmet a módszertani problémákra is. A tanulmányban Mátyás ausztriai és csehországi itineráriumát is megtaláljuk, térképekkel illusztrálva.

Antonín Kalous a Mátyás király udvarában működő cseh és morva személyiségeket mutatja be. Mátyás király 1468-as, az eretnek Podjebrád György elleni háború során foglalta el Morvaországot, majd a katolikus cseh rendek királyukká választották. Az ügyek intézésére 1469-ben önálló cseh kancelláriát állított fel. Kancellárjai közül kiemelkedik a később általa kivégeztetett, humanista műveltségű Jaroslav z Boskovic, valamint Jan Filipec, aki a magyar politikai életben is szerepet játszott. A szerző a Mátyás udvarában kisebb-nagyobb diplomáciai feladatokat ellátó cseh és morva személyeket is felsorolja.

Bohusław Czehowicz és Mateusz Kaputka Mátyás király sziléziai és lausitzi uralmának képzőművészeti emlékeit tárgyalja. A szerzők elemzik a Mátyás uralkodása alatti politikai helyzetet

is. Meglepő módon Sziléziában és Lausitzban Mátyás uralma népszerűbb volt, mint a „nemzeti” király Podjebrádé, vagy Ulászlóé, aki többször is sikertelenül próbálta a maga oldalára állítani a tartományok lakóit. Boroszló (Wrocław) városának vezetése a városháza átépítésekor is kifejezte Mátyás király iránti szimpátiáját, ezért hatalmi jelvényeit és címerét sokszor ábrázolták.

Magyar Károly a Mátyás-kori királyi rezidenciák kutatásának problémáival foglalkozik tanulmányában. Régóta elterjedt az a vélemény, hogy az Alpoktól Északra Mátyás király udvara volt az első igazi reneszánsz, azaz all’antica stílusban épült központ. Magyar megvizsgálta, hogy a régészeti, építészeti emlékek mennyiben támasztják alá ezt a vélekedést. A budai palotában Mátyás király folytatta Zsigmond késő gótikus építkezéseit, viszont a reprezentatív terekben megjelentek a reneszánsz elemek, ez a kettősség Visegrád esetében is megfigyelhető – mutatta ki a szerző.

Robert Suckale Mátyás király késő gótikus művészetéhez való viszonyát vizsgálja tanulmányában. A kutatók sokáig úgy gondolták, hogy Mátyás király kizárólag az itáliai eredetű reneszánsz művészetet használta fel uralkodói reprezentációjához. Azonban, ahogy a kassai dóm építkezései és a királyi megrendelésre készült főoltár alapján látható, a késő gótikus emlékek is fontos szerepet játszottak ebben.

Marosi Ernő Mátyás személyiségének középkori és reneszánsz vonásait vizsgálja művészet-történeti szempontból. Ami Mátyás ikonográfiáját illeti, az all’antica típusú éremportrék jól elhatárolhatóak a gótikus ízlést tükröző könyvillusztrációktól (pl. a Thuróczy-krónika). Az előbbieket és általában a reneszánsz ízlés szerint készült művek udvari megrendelésre, míg a királlyal néha ellenséges művek az udvaron kívül készültek. Nem ilyen egyértelmű a helyzet az építészetben és a heraldikában, ahol jól látható Mátyás azon törekvése, hogy visszatérjen a Zsigmond-kori formákhoz. A gótikus stílusú címeres emlékek, pecsétek a rendi kormányzat és a királyi hatalom megtestesítői voltak. További fontos kérdés, hogy a vidéki városi művészet milyen viszonyban állt a királyi udvarral. Korábban úgy gondolták, hogy az új stílusjegyek a királyi udvarból terjedtek el a peremvidékekre. Ma már tudjuk, a különböző városok művészetét különféle közép-európai hatások érte. Mátyás tehát a gótika és a reneszánsz egyfajta ötvözetét alkalmazta megrendeléseiben.

Francesco Caglioti a visegrádi palota egyik híres szobrának, a „Madonna a gyermekkel” című kompozíció készítőjét, Gregorio de Lorenzót mutatja be tanulmányában. A korábban csak „márvány madonnák mesterének” nevezett szobrász személyének azonosításával korábban többen próbálkoztak. Caglioti a szobrász azonosításának bizonyítékai mellett annak pályaképét is bemutatja és a fennmaradt műveinek jegyzékét és lelőhelyeit is közli.

Pajorin Klára az első magyarországi humanisták Mátyás királyra gyakorolt hatását mutatja be. Először Vitéz János Mátyás nevelésében, humanista uralkodóvá válásában játszott szerepét tárgyalja. A Vitéz és Mátyás király segítségével Firenzében tanult humanista, Garázda Péter vezette csoport nagyon fontos szerepet játszott Mátyás uralkodásának első felében. A Vitéz-féle elbukott összeesküvés nem hozott olyan nagy törést a magyarországi humanizmus fejlődésében, mint azt korábban gondolták. Ficino és köre a Budán élő Bandinin keresztül kapcsolatba lépett Mátyás udvarával, ahol Báthory Miklós, Garázda Péter és Váradi Péter voltak Vitéz szellemének továbbvivői. Mátyás király uralmának utolsó szakaszában fokozta kultúrapártolását, többet költött könyvtárára és reprezentatív építkezésekre, ezeknek a fejlesztéseknek a kerete, ahogy a tanulmányból kiderül, már korábban, 1472 előtt kialakult.

Pócs Dániel Mátyás király könyvtára datálásának problémáival foglalkozik. A korábbi kutatás a corvinák díszítésében bekövetkező változásokat igyekezett fontos politikátörténeti fordulatokhoz kapcsolni, mint Mátyás házasságkötése Beatrix királynéval 1476-ban, vagy Bécs elfoglalása 1485-ben. Pócs szerint a változások inkább annak köszönhetőek, hogy Firenzében Cherico mester 1484-ben meghalt, Roselli pedig felhagyott a könyvdíszítéssel, s helyüket Attavanti foglalta el. Ami a corvina díszítéseinek előképét illeti, a Lorenzo de’Medici firenzei könyvtára mellett fontos szerepet

játszott Federico da Montelfeltro urbinói udvara is. A stílusbeli hasonlóságok ellenére ugyanis Lorenzo Medici könyveinek nem volt olyan reprezentációs célja, mint a corvináknak vagy az urbinói könyvtárnak.

A hosszabb tanulmányok után következik a tulajdonképpeni katalógus, amely tizenöt tematikus egységben mutatja be a kiállítás anyagát. Az első egység a Hunyadi-család felemelkedésével foglalkozik. Csukovits Enikő a Zsigmond-kor politikai örökségét, Lupescu Radu pedig Vajdahunyad várának építéstörténetét tárgyalja. A kiállított tárgyak között megtaláljuk Zsigmond budai palotájának szobortöredékeit és a politikatörténeti szempontból fontos okleveleket is. A következő fejezet Mátyás trónra lépését mutatja be. A bevezető tanulmányban ismét Lupescu Radu írja le a Mátyás koronázását megelőző eseményeket. Ebben a tematikus egységben olyan fontos dokumentumokat láthatunk, mint a III. Frigyessele kötött békeszerződés magyar főurak előtti megerősítését, vagy Mátyás koronázási dekrétumát 1464-ből. A „Kelet és Nyugat között” című fejezet élén Nagy Balázs Közép-Európa politikai helyzetét bemutató írása áll. A kiállított tárgyak között Ptolemaiosz világtérképe mellett elsősorban a kortársak portréit találjuk, így II. Pius pápa, vagy II. Mohamed képeit. A kiállítás negyedik része a Mátyás-ábrázolásokkal foglalkozik. Békés Enikő tanulmánya Mátyás 1480-as évek második felében kialakított, a Nagy Sándor portré elemeit magában hordó ikonográfáját, Szentesi Edit Mátyás a megszokottól jelentősen eltérő ún. bécsújhelyi típusú, a 16–17. században megalkotott Mátyás portrékat, Heinz Winter pedig az all’antica típusú éremportrékat, ezeken keresztül pedig Mátyásnak az éremművészethez fűződő kapcsolatát mutatja be. Az említett bécsújhelyi portré különlegessége, hogy a királyt rövid hajjal, szakállal és bajusszal ábrázolják. Az ábrázolások mellett Papp Szilárd Mátyás király sziléziai és lausitzi uralmának címeres emlékeit dolgozza fel. A fejezetben különféle ismert és kevésbé ismert Mátyás-ábrázolásokat láthatunk: festményeket, érmekeket, kódexeket és nyomtatott könyveket, emellett, a király különböző korokból származó pecsétlenyomatait is. A pecsétek bemutatása mellett talán helyet kaphatott volna a kötetben egy rövid, a Mátyás-kori kancelláriát bemutató tanulmány is. Az ötödik részben Beatrix királyné magyarországi szerepével, az udvari kultúrára gyakorolt hatásával ismerkedhet meg az olvasó. Réthelyi Orsolya Mátyás király házasságait és házassági kísérleteit mutatja be tanulmányában. Mikó Árpád Beatrix királyné magyarországi művészetben játszott szerepével foglalkozik. A kiállított tárgyak között érmekeket, Beatrix királyné eredeti okleveleit és I. Ferdinánd nápolyi király szobrát láthatjuk. A következő egységben a Mátyás-kor meghatározó magyar személyiségeivel ismerkedhetünk meg. A fejezet élén néhány jelentős egyháznagy és világi főúr (Erdődi Bakócz Tamás, Guti Ország Mihály stb.), rövid életrajzát találjuk, Pálosfalvi Tamás és Horváth Richárd tollából. A rövid életrajzok szerzőinek érdeme, hogy adataik egy részét új, eddig nem ismert oklevelekből merítették. Ebben, a királyi udvar hatalmasságait bemutató részben címeres emlékeket, (épületekről, pecsétekről) és Szapolyai Imre 1487-ben készült, a gótikus és a reneszánsz művészet elemeket is tartalmazó síremlékének másolatát láthatjuk. Ha több idő állt volna a szerkesztők rendelkezésére, a Mátyás kor jó néhány más személyisége is helyet kaphatott volna. Az „Aranyforint és ezüstdénár” című kiállítási részben Mátyás király pénzügy- és gazdaságpolitikájába nyerhetünk bepillantást pénzérméinek és néhány pénzügyigazgatási oklevelének segítségével. A fejezetben Draskóczy István tanulmánya Mátyás elődeihez és utódaihoz képest magas bevételeit mutatja be, amelyek sikeres gazdaságpolitikáját tükrözik. Gyöngyössi Márton pedig Mátyás pénzverését és híres pénzügyi reformját dolgozza fel tanulmányában. A következő részben a hadakozó Mátyás királyt és hadseregét ismerhetjük meg. Pálosfalvi Tamás rövid tanulmányában mutatja be Mátyás modern, részben külföldi zsoldosokra alapozott hadseregét. B. Szabó János tanulmánya Mátyás seregének gyalogsági pajzsával (pavézék) és ezeken keresztül Mátyás király seregének legfontosabb részével, a gyalogsággal foglalkozik. Ausztriában viszonylag sok magyar pavéze maradt fenn, ezek közül jó néhányat láthatunk a kiállításon. A kiállítás legnagyobb, legtöbb tárgyi emléket bemutató része a királyi rezidenciákat, Budát,

Visegrádot és Bécsset mutatja be. A fejezet élén Farbak Péter Chimenti Camiciával, Mátyás király asztalosból lett udvari építészével, foglalkozó tanulmánya áll. Végh András a vörösmárványnak is nevezett, tardos-süttöi vörösmézkőből, itáliai mesterek által készített, Budán előkerült emlékeit mutatja be. Papp Szilárd a budai palotában talált késő gótikus boltozattöredék alapján tárgyalja a budai, Mátyás király által kezdett és II. Ulászló által folytatott nagyszabású, gótikus stílusú építkezéseket. Buzás Gergely tanulmányából kiderül, hogy Mátyás király ugyan átépítette és felújította a visegrádi királyi rezidenciát, de jelentősen nem bővítette az Anjou- és Zsigmond-kori palotát. Az épületeken, ahogy általában Mátyás építkezésein, mind a későgótika, mind a reneszánsz stílusjegyei megtalálhatóak. A bemutatott építészeti emlékek, oszlopfők, boltívek mellett képi ábrázolásokat és az egykori Corvina-könyvtárba tartozó, Mátyás király által is nagyra becsült építészeti traktátusokat is megtaláljuk. A királyi rezidenciák a kézműipar fontos központjai is voltak. Mészáros Orsolya és Szőke Mátyás tanulmánya a nemrégiben felfedezett visegrádi üvegműhelyt mutatja be szemléletes rekonstrukciós rajzokkal. Belényessy Károly a budai ágyúöntő műhelyt, Kovács Eszter a budai majolika műhelyt, Fényes Gabriella pedig annak fontos termékeit, a majolika padló-csempéket mutatja be. A kiállított tárgyak között fontos helyet foglalnak el azok a Rietiből származó, Mátyás által adományozott fedeles serlegek, amelyek még sohasem voltak kiállítva Magyarországon. (A katalógus hátlapján az egyik serleget láthatjuk.) A majolika és egyéb tárgyak bemutatása után olvashatjuk Benda Judit ún. lošticei típusú kerámiákkal foglalkozó írását. A szemcsés fekete agyag kerámiák első látásra nem nyerek el a mai néző tetszését, mégis a kor kedvelt luxustárgyai voltak. Szende Katalin Mátyás bécsi uralmát tárgyalja. Mátyás király, ahogy a kiállított tárgyakból kiderül, 1485 után székvárosává kívánta tenni a várost. A „Patrona Hungariae oltalmában” című fejezetben Mátyás király mély, személyes vallásosságával és szerzetesrendekhez fűződő kapcsolatával ismerkedhetünk meg. Szovák Kornél Mátyás kétarcú egyházpolitikáját, Kerny Terézia a király Szent László és más magyar szentek iránti tiszteletét, Varga Imre Kapisztrán Mátyás obszerváns ferencesekhez, Sarbak Gábor pedig a pálosokhoz fűződő kapcsolatát elemzi. Ahogy a fenti tanulmányokból kiderül, Mátyás király reneszánsz hatalmi reprezentációjának ellenére támogatta az egyházat és a szerzetesrendeket. Ennek, ahogy Papp Szilárd tanulmányából is kiderül fontos építészeti emlékei maradtak fenn. A kiállításon a magyar, zömében késő gótikus egyházművészet emlékeit láthatjuk. Emellett vallásos témájú nyomtatott és kéziratos könyveket is kiállítottak. A királyi egyházpolitikát néhány fontos kortörténeti oklevél jeleníti meg.

„A könyvek és kövek” című fejezet Mátyás király reneszánsz műpártolását dolgozza fel. Johannes Röhl Mátyás híres all’antica stílusban alkotó szobrászatát, Giovanni Dalmatát mutatja be, akinek főművét, a Padovában őrzött Madonnát is láthatjuk a kiállításon, a kor másik nagy szobrásza Gregorio di Lorenzo visegrádi vörösmárvány madonnájával együtt. Mikó Árpád rövid írásában vázolja fel a Corvina-könyvtár történetét. Véleménye szerint, amellyel e sorok írója csak részben ért egyet, a királyi könyvtár sokkal inkább reprezentációs, mint tudományos célokat szolgált és elsősorban művészettörténeti szempontból jelentős. A kiállított kötetek között olyan, Magyarországon ritkán látható műveket láthatunk, mint Andreas Pannonius Vatikánban őrzött királytükre. A király illuminátorai, ahogy az enyingi és bakónaki Török család címeréből is látható, a kancellárián is dolgoztak. A kiállított Xenophón-kódex pedig eredeti corvina-kötése miatt érdemel figyelmet. Mátyás király udvara a magyarországi humanizmus fontos központja volt, ahol a vitézi hagyományok folytatóiként itáliai kapcsolatokkal rendelkező humanista főpapok működtek. A humanista főpapok tárgyai között láthatjuk például Várad Péter Decretalis-ösnyomtatványát, vagy Janus Pannonius görög nyelvű kódexét. A tizenharmadik fejezet a Mátyás-kori magyar történetírással foglalkozik. Ahogy Tringli István bevezető tanulmányából kiderül, Mátyás kora fordulópontot jelentett a középkori történetírás történetében. Még születtek igazi középkori művek, mint a Budai krónika, vagy a Thuróczy-krónika. Megjelentek viszont az igazi humanista történeti művek, Bonfini és Ransanus

tollából. A kiállításon, láthatjuk a középkori krónikairás emlékeit és mellette Bonfini műve díszkódexének töredékét is. A kiállítás utolsó előtti része Mátyás király antik világhoz fűződő kapcsolatát, és a Corvin-legendát, továbbá Mátyás Corvin János trónöröklését biztosító intézkedéseit dolgozza fel. Spekner Enikő Mátyásnak ezeket az intézkedéseit mutatja be tanulmányában. Mátyás király, ahogy a budai várból előkerült szobrászati és egyéb emlékekből látható, antik szobrokat és pénzérméket gyűjtött. A Corvin Jánossal kapcsolatos dokumentumok között olyan fontos iratok láthatóak, mint Edelpöck Borbála végrendelete. A kiállítás, utolsó már a Jagelló-korba nyúló egysege az 1490–1492 közötti polgárháborús időszakot mutatja be. A kor eseménytörténetét ismét Spekner Enikő foglalta össze tanulmányában. A kiállított tárgyak között olyan fontos okmányokat láthatunk, mint VI. Sándor pápa II. Ulászló és Beatrix királyné házassági perében hozott ítéletét, vagy a pozsonyi béke 1492-es országnagyok általi megerősítő oklevelét.

Ahogy láttuk, a kiállítás sokoldalúan közelíti meg a Mátyás-kort és a bemutatott emléktárgyak egy része sem volt még látható a magyar közönség előtt. A kötet történeti, irodalomtörténeti és művészettörténeti tanulmányai sok új információt hordoznak és sokszor új szemszögből közelítenek meg tudományos problémákat. Tartalmi szempontból sajnálatos, hogy viszonylag rövid idő alatt kellett a kötetnek megszületnie, ezért néhány fontos téma, vagy személyiség tanulmány formájában való feldolgozására nem volt lehetőség. A kötetet függelék zárja, amelyben két egész oldalas térképen, a kor Európáját és Közép-Európáját láthatjuk. Ezek után a Hunyadiak részletes családfája és egy Mátyás uralkodását megőrkítő kronológiai táblázatot találunk. Végül rövidítés- és irodalomjegyzék, majd a névmutató következik. A fényes papírra nyomtatott kötet tetszetős fekete kartonkötésben van. A kötetet díszítő a könyvekről és más tárgyokról készült fotók kiváló minőségűek. – Összességében a kötet méltó folytatója az igényes magyarországi kiállítási katalógusoknak, amelyek Mátyás király emlékére eddig készültek.

Beatrix hozománya. Az itáliai majolika művészet és Mátyás király udvara. Szerk. BALLA Gabriella. Az Iparművészeti Múzeum kiállítása. Bp. 2008. Iparművészeti Múzeum, 183 l.

Az Iparművészeti Múzeum kiállítása és katalógusa a Mátyás- Jagelló kori magyarországi művészet egy viszonylag szűk területét, a majolikaművészetet mutatja be. A Beatrix királyné udvartartása által elterjesztett művészeti ág jól reprezentálja az itáliai reneszánsz művészet Magyarországra gyakorolt hatását.

Balla Gabriella bevezető tanulmányában az itáliai majolikaművészet Mátyás udvarában való elterjedését tárgyalja. Már Bonfini is megemlékezett a Mátyás király budai palotáját ékesítő majolikacsempekéről, amelyek töredékei csak a második világháborút követő feltárási és helyreállítási munkák során kerültek elő. Budán jelentős majolikaműhely működött a palota falain belül egy hatalmas, tömeggyártást lehetővé tevő kemencével. Ez, a királyi hatalmat reprezentáló műhely volt a 15. századi Európa egyetlen, Itálián kívül működő majolikaműhelye. Régóta kérdéses volt, hogy Itália melyik részéről származtak a magyarországi majolikaműhely mesterei és mintái. A korábbi kutatás szerint Faenzából, az itáliai majolikaművesség egyik központjából került Magyarországra a technika. A legújabb eredmények fényében azonban valószínű, hogy az Adria-parti Pesaro városának mesterei honosították meg a technológiát Mátyás király udvarában. Az írott források mellett, amelyek szerint Pesaro mesterei rendszeresen jöttek Magyarországra, erre utal, hogy a város ura Constanzo Forza neje Camilla di Aragona közeli rokona volt Beatrix királynénak, aki a majolikátárgyakat különösen kedvelte. A szerző áttekinti a magyarországi tárgyak motívumait is, amelyek párhuzamba állíthatóak a corvinák díszítéseivel is. A díszítmények a királyi hatalmi reprezentáció eszközei voltak.

Jékely Zsombor következő tanulmánya a majolikaművészet késő középkori festészetbeli ábrázolásával foglalkozik. Vizsgálata kiindulópontja Hans Memling egy ifjút ábrázoló képmása, amelynek

hátoldalán egy IHS feliratú majolikaváza látható virágcsendélettel. A képen látható váza nagyon hasonlít a Magyar Nemzeti Múzeum egyik majolika vázájára, amely a kiállításon is látható. Ami a kép értelmezését illeti, a kancsón ábrázolt Krisztusmonogram és a virág motívum az Angyali üdvözlés késő középkorban elterjedt megjelenítési formája volt. Mivel az IHS-betűkkel Krisztust megjelenítő majolikatárgyak elsősorban személyes használatban, a gazdagabb háztartásokban fordultak elő, valószínűleg az egyéni vallásosság kellékei lehettek. A magyar királyi udvarban a majolikatárgyakat talán nemcsak értékük, hanem ezeknek a szimbolikus tartalmaknak az ismeretében is fontosnak tarthatták.

A két tanulmány után következnek a tulajdonképpeni katalógus, amely a kiállítás tematikájának megfelelően mutatja be az egyes tárgyakat. A tematikus egységek élén egy-egy rövid bevezető áll, amely ismerteti a legfontosabb tudnivalókat. A kiállítás első része a majolikaművészet közel-keleti kialakulását mutatja be, majd a főbb itáliai központjainak működését. A közel-keleti anyag nagy része az Iparművészeti Múzeum értékes gyűjteményéből származik. Különösen érdekesek a 15. századból származó mór stílusú kályhacsempék. Itáliában a mór mintákat követő majolikaművészet a 13–14. században alakult ki. Ezeknek a korai típusoknak is viszonylag sok tárgyi emléket láthatunk a kiállításon. A majolika igazi korszaka a 15. század második fele volt Itáliában, ahol, több fontos majolikakészítő központ működött. Az ebből a korszakból bemutatott tárgyak közül kiemelkedik a Jézus születését ábrázoló tintatartó. A kiállítás második nagy egységében a majolika művészet magyarországi emlékeit mutatják be. A tárgyak között nagyszámú, ásatásokon előkerült magyarországi töredéket láthatunk, amelyek a majolika tárgyak széleskörű elterjedésére mutatnak. A magyarországi anyagot Itáliából származó épségben maradt tárgyak bemutatása kíséri. Szintén ebben a tematikus egységben kaptak helyet a már említett budai majolikaműhely termékei a különböző padló-csempék. A kiállítás harmadik egységében mutatták be a Corvin-tálak nevű jelentős, Pezarában készített menegzői tálakat, továbbá az ottani műhelyek egyéb emlékeit. A kiállítás negyedik részében a Memling-festményen láthatóhoz hasonló, IHS monogrammal díszített, a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő majolikavázát és a hozzá kapcsolódó műalkotásokat láthatjuk.

A katalógust követő függelékben az idegen szavak magyarozatát, és az irodalomjegyzéket találjuk. Az idegen szavakat magyarozó szójegyzék a kiállítási sorozat többi kötetében is hasznos lett volna. Sajnos, ehhez a kötethez sem készült névmutató. Ami a kötet kiállítását illeti, a külső illik a bel-tartalomhoz. Összefoglalva elmondható, hogy a kiállítás és színvonalas katalógusa a magyarországi reneszánsz kultúra egyik fontos, eddig nem sok figyelmet kapott művészeti ágát mutatja be.

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítása. Bp. 2008. Magyar Nemzeti Galéria, 391 l.

A Magyar Nemzeti Galéria kiállítása a széles értelemben vett mátyási örökséget dolgozza fel, a kora újkori magyarországi egyházi és világi művészetbe enged bepillantást. A kiállítás által átfogott időintervallum is igen széles, a Jagelló-kortól egészen a 18. század elejéig mutatja be a magyar kultúrát, ezért a kiállítás rendezőinek nagyon nehéz dolguk volt. A katalógust ebben a kötetben is tanulmányok előzik meg.

Pálffy Géza a három részre szakadt Magyarország politikai, vallási, gazdasági és kulturális helyzetét vázolja fel tanulmányában. A középkorban kialakult magyar középhatalom, annak ellenére, hogy Európa jelentős országai közé tartozott, nem vehette fel a versenyt ellenfelével, az Oszmán Birodalommal. 1541-ben az ország három részre szakadása után, a fizikai és politikai határok ellenére, az emberekben élénken élt a vágy az ország újraegyesítésére. Buda az ország eddigi szellemi és kulturális központja török kézre került, helyébe új központok léptek. Az erdélyi fejedelmek szék-

helye Gyulafehérvár, vagy az új főváros, Pozsony mellett fontos szerepet játszottak egyes főúri udvarok is.

Mikó Árpád tanulmányában néhány kiemelt építészeti és művészettörténeti emlék, és egy humanista mecénás, Verancsics Antal pályaképe segítségével mutatja be azokat a változatos hatásokat, amelyek a magyarországi művészetet érték a Jagelló-kortól a 17. századig. Lázói János 1512-ben részben all'antica stílusban épült kápolnája még a gótika és a reneszánsz kettőségében fogant. Később, a reneszánsz és a barokk művészet között sem volt éles határvonal, ahogy az all'antica stílusú kapuzatokból látszik.

Ács Pál tanulmányában a magyarországi manierista irodalmat vizsgálja meg. A manierizmus, mint a reneszánsz és a barokk határán álló, a humanizmus állítólagos válságában fogant korstílus az 1960–70-es évek irodalomtudományának egyik kedvenc fogalma volt. Manapság viszont a kutatók nagy része megkérdőjelezi létjogosultságát. A késő-reneszánsz magyar irodalmára Justus Lipsius volt a legnagyobb hatással, akinek műveit nagy lelkesedéssel olvasták. A szerző szerint Magyarországon beszélhetünk manierista irodalomról, mert Rimay János és az ő körébe tartozók költeményei valóban manierista, a későreneszánsz és a barokk irodalom határán álló vonásokat hordoznak.

A bevezető tanulmányok után következnek a kiállított tárgyak leírásai, az egyes tematikus egységeknek megfelelően. A Reneszánsz Év többi kiállítási katalógusától eltérően az egyes tételekhez tartozó tanulmányok általában nem az egyes fejezetek élén, hanem a tételleírások között kaptak helyet. Az első nagy rész a Jagelló-kori magyarországi művészetet mutatja be a képzőművészet, szobrászat, festészet és a könyvművészet emlékei segítségével. A középkori magyarországi művészet egyik legszebb emléke, a Báthory-Madonna bemutatása után Végh András tanulmánya áll, amely a budai várnegyed egyik középkori házát és all'antica stílusú faragványait dolgozza fel. A 16–17. századi illuminált könyveket Mikó Árpád rövid tanulmánya mutatja be. A 16. század eleje, ahogy a kiállított tárgyakból is látható, átmeneti kor volt. A középkori nagyméretű szertartáskönyvek, a gazdagon díszített graduálék mellett, mint az 1518-ban készített kassai graduálé, a magyar nyelvű liturgikus és világi kódexek is jelentős szerepet játszottak. Különösen értékes Wathay Ferenc török fogságban írt és díszített énekeskönyve, amely saját hányattatásai történetét is tartalmazza. A következő tematikus egység a magyarországi Mohács utáni humanisták késő reneszánsz művészetéhez fűződő kapcsolatát dolgozza fel. Itt a kor humanista főpapi portréit, amelyeken különböző, a tárgyleírásokban értelmezett szimbólumok is vannak, továbbá értékes nyomtatott könyveket láthatunk. Boross Klára rövid tanulmánya a 16. századi pozsonyi humanista kört mutatja be, amelynek tagjai között Oláh Miklóst, Verancsics Antalt és Zsámboky Jánost találjuk. A kiállított, egykor e körbe tartozó humanisták által használt kötetek az ELTE Könyvtára gazdag gyűjteményéből származnak, oda jezsuita könyvtárakból kerültek. A 16. században igény mutatkozott a meglévő törvények és különböző jogforrások összegyűjtésére: a kiállításon olyan fontos kéziratokat láthatunk, mint Gregoriánczi Pál kéziratosa törvénygyűjteménye, vagy a Nádasdy-kódex és Werbőczy István *Tripartitum*ának több kiadása. Szintén ebben az egységben kaptak helyet a Mátyás-kultusz fontos emlékei is, mint Mátyás és a királyné feltehetőleg a 15. században készült domborműve, vagy Mátyás állítólagos mentéje. Szintén itt láthatóak a magyar történetírás nyomtatott emlékei a Thuróczy-krónikától egészen Heltai Gáspár krónikájáig, valamint Ferenczffy Lőrinc és Elias Berger tervezett, de egészében meg nem valósított magyar történetének 16. század végéről származó illusztrációi. A Szent Koronát ábrázoló, úgynevezett országtáblákkal kapcsolatban, amelyek most láthatók együtt először kiállításon, Buzási Enikő önálló tanulmányának is beillő tárgyleírását olvashatjuk. A következőkben a soproni humanista Lackner Kristóf könyveit és emblémait, majd az erdélyi fejedelmek könyvtárának különböző közgyűjteményekben szétszóródott darabjait láthatjuk. A kiállítás következő része a 16–17. századi magyarországi Biblia-kiadásokat és fordításokat mutatja be. A Bibliával foglalkozó tematikus egység létrehozása azért is volt jó ötlet, mert az idei év a Biblia éve. A kiállított könyvek között olyan ér-

tékes köteteket láthatunk, mint I. Rákóczi György fejedelem 1475-ben nyomtatott Bibliáját (CIH 616), vagy az első teljes egészében magyar nyelvű nyomtatott könyvet Szent Pál leveleinek Komjádi Benedek által készített fordítását. Természetesen nem hiányozhatnak Sylvester János és Károli Gáspár fordításai sem. A következő három kiállítási egység a kor egyházművészetét mutatja be, először a katolikus, majd az evangélikus, végül a református egyházét. A katolikus művészet a tridenti zsinat után, a magyar ellenreformáció korában erősödött meg ismét. A kiállított kegytárgyak közül kiemelkedik Hetési Pethe Márton oltárkeresztje. A liturgikus tárgyak mellett a kora-barokk könyvművészet szép emlékeit, például Pázmány Péter műveinek több, metsztes címlapokkal díszített kiadását is láthatjuk. Az egységet a pázmányi egyetemalapításra emlékeztető egyetemi jogar (pedum) zárja. Az evangélikus egyház liturgiája nem tért el olyan gyökeresen a katolikusától, mint a református, ezért sok középkori kegytárgy használatban maradt, mint a kiállításon látható 1500 körül készített kehely. Az evangélikus ötvösművészet azonban sok önálló alkotást is létrehozott, például az úrvacsorakannákat. A katolikus részen kiállított Hetési feszülettel párhuzamba állítható a 17. században Augsburgban készült, Gálffy Ádám által a soproni evangélikus egyháznak adományozott feszület. A textilművészetet sok keszkenő és himzett kendő képviseli. A nyomtatott könyvanyagban prédikációs könyveket, az erdélyi szász evangélikus egyház latin és német nyelvű rendtartását láthatjuk. A festészetet Gelethfy Petronella epitáfiumának egy másolata és néhány templomi festmény képviseli. A református egyházművészetben tilos a figurális ábrázolás, ezért a kegytárgyak és nyomtatott könyvek is egyszerűbb kivitelűek voltak, mint a másik két felekezetenél. A reprezentáció egyedüli eszközei az ötvöstárgyak voltak. Az ötvösművészetünk egyik fontos központja Kecskemét volt, amelyet a kiállításon sok tárgy képvisel. A másik jelentős központ Debrecen volt a 17. században. A nagyméretű, jelenleg is Debrecenben őrzött úgynevezett oszlopos kannák, amelyek közül az elsőt Zólyomi Dávid készítette, ennek működését mutatják be. A református könyvnyomtatást Félegyházi Tamás hitvallás-magyarazata és különféle agendák képviselik. Végül úrasztali terítőket és egyéb textiltárgyakat láthatunk. A kiállítás hetedik tematikus egysége a kor építészetét mutatja be. Itt a fejezet élén, eltérően az eddigiektől, Havas Krisztina tanulmánya áll, amely a késő középkori egri vár maradványait mutatja be. A következőkben az ott készült különböző helyszínrajzokat és nagyrészt középkori töredékeket láthatunk, majd a Jagelló-kor néhány építészeti emléke kerül sorra helyszínrajzok, tárgyak segítségével. A 16. századi várépítészetet a győri erődítések példáján Székely Zoltán tanulmánya mutatja be. A helyszínrajzok, várakat ábrázoló metszettek mellett a kor neves építészeinek, Francisco da Pozzo és Palladio leveleit is láthatjuk. Szintén figyelemre tarthatnak számot Marsigli erdélyi várakról a 17. század végén készített alaprajzai. A következő egységben a 17. századi magyarországi művészet két jellegzetes emlékcsoportjával, az úrhímezésekkel és a habán kerámiával ismerkedhetünk meg. A fejezet élén László Emőke tanulmánya mutatja be az úrhímezésnek nevezett magyar hímezéstípus kialakulását. A kiállított tárgyak között párnahajakat, lepedőszéleket és néhány főúri kárpitot (Lorántffy család, II. Rákóczi Ferenc kárpitsorozata) láthatunk. A textilművészet emlékei után a habán emléktárgyak következnek. Ebben a kiállítási egységben viszonylag rövid tárgyleírásokat találunk és az olvasónak hiányérzete támad, mivel e részhez nem találunk bevezető tanulmányt, az egyes rövid leírásokból pedig nem sokat tudunk meg a habánokról. A fejezet végén lévő habán kódexekkel is ez a helyzet. A következő tematikus részben a magyarországi kora újkori síremlékművészet emlékeivel ismerkedhetünk meg. Az erdélyi fejedelmi síremlékek mellett, a királyi Magyarország emlékei, vagy azok másolatai is láthatóak, mint von Püchensdorf főkapitány egész alakos szobra. Az eredetiben és másolatban bemutatott emlékek mellett sok 19. századi felmérési rajzot is láthatunk. A ravatalképek, például Illésházy Gáspáré, már átvezetik az olvasót a következő kiállítási részbe. A kiállításon külön helyiségben mutatják be a magyarországi portréfestészet 16–17. századi ismert és kevésbé ismert alkotásait. Az egyes képekhez hosszú és alapos leírások tartoznak, amelyek egy része önálló tanulmánynak is beillik.

Ebben a részben is találunk egy hosszabb tanulmányt Gödölle Mátyás tollából, aki a Elias Wiedmann 17. század közepén készült híres portréorozatát mutatja be. A kiállításon láthatóak a sorozat egyes ismert darabjai, és a portrék egyes rézdúcai is. A kiállítás utolsó, szintén külön teremben elhelyezett része a magyarországi ötvösművészet tárgyi emlékeit mutatja be, rendkívüli gazdagságban. Sok tárgy esetében itt sem találunk magyarázó leírást. Az egyes tárgytípusok előtt néhol vannak hosszabb-rövidebb bevezetők, néhol nincsenek. A tárgyak között néhány igazi különlegességet is láthatunk, mint az Esterházy eljegyzési nyakék töredékét.

A kötetet a felhasznált irodalom jegyzéke és név- és helynévmutató zárja. Ami a könyv külső megjelenését illeti, külső védőborítója miatt talán ez a legimpozánsabb a négy kötet közül. A kötet bevezető tanulmányai és tárgyleírása sok új kutatási eredményt tartalmaznak, a bennük közölt információkkal megfelelően segítik a látogatók eligazodását. Néhány esetben azonban, ahogy a habán tárgyak, vagy az ötvösművészet emlékei esetében szükség lett volna hosszabb bevezetőkre. Feltehetőleg itt is a szoros határidők miatt maradt ki egy-két leírás, kisebb tanulmány. Ezek a kisebb hiányosságok azonban nem csökkentik a kiállítás és a katalógus értékét, amely az egész 16–17. századi magyar művészetet és kultúrát igyekszik bemutatni.

A négy kiállításról összességében elmondható, hogy sok nézőpontból, új eredmények alapján mutatják be a magyar késő középkori és reneszánsz kultúrát. A hozzájuk kapcsolódó, itt bemutatott kötetek néhány kisebb, elsősorban a szoros határidők számlájára írható hiányosság ellenére méltóak az igényes kiállításokhoz. Maga a kezdeményezés, hogy a különböző intézmények egymással összefogva, mégis saját szemszögükből mutassák be a korszakot, nagyon fontos és mintául szolgálhat más jelentős évfordulók megünnepléséhez is.

VÉBER JÁNOS

SZEMLE

Martellini, Manuela: Antonio Bonfini. Un umanista alla corte di Mattia Corvino. Viterbo, Sette città, 2007. 98 l. /Quaderni del CESPoM 9./

Nagy öröm, hogy a Bonfini-szakirodalom újabb, olasz kutató tollából származó, olasz nyelven írott és Olaszországban kiadott darabbal bővült, hiszen az utóbbi években ezt ritkán tapasztalhattuk. Legutóbb 2000-ben jelent meg jelentős tanulmány és szövegkiadás Pisában (BELTRAMINI, M.: *La latinizzazione del Trattato d'Architettura del Filarete*), amely a magyar kutatás régi adósságát törlesztette Bonfini Filarete-fordításának megjelentetésével kitűnő elemző tanulmány kíséretében.

A most kezünkben tartott könyv első látásra (és címe alapján) résztanulmánynak tűnik, azonban már a tartalomjegyzék áttanulmányozása is sokkal többet ígér ennél, ugyanis a feldolgozás monografikus jellegű. Természetesen már csak terjedelme miatt sem beszélhetünk monográfiáról, azonban előljárójában (a későbbiekben megjegyzendő hiányérzetünk ellenére) leszögezhetjük: az olasz olvasó alapos tájékoztatást, útmutatást kap e kötetből Antonio Bonfini életét és munkásságát illetően.

Jó érzés kézbe venni a könyvet, amelynek borítóját Bonfini mellszobrának fényképe díszíti. Ez a mellszobor Ascoli Piceno városházának udvarán található, s mint talapzatának feliratából (melyről fényképfelvételt láthatunk a kötet 24. oldalán) kiderül, Budapest városa ajándékozta Festetics[!] Domonkos adományaként a nagy történetíró szülővárosának(?) 1935-ben, s melyet – ismereteink szerint – fényes ünnepség keretében avattak fel.

Az első fejezet Bonfini életrajzát tartalmazza. Röviden elidőzik a régebbi szakirodalomban többször tárgyalt kérdésnél, vagyis hogy Bonfini Ascoliban született-e, vagy a hozzá közel eső Patrignonében. A kérdés eldöntéséhez – ami igazi fontossággal csak e városkák lokálpatriótái számára bír – G. Amadio 1930-ban megjelent könyvének érveit utal. A fejezetnek ez a mozzanata különösen értékes a magyarországi olvasók számára. A szerző – különösen Bonfini életének Magyarországra érkezése előtti időszakára vonatkozóan – a helyben (Ascoliban, Recanatiban stb.) megjelent szakirodalmat felhasználva tesz megállapításokat, amelyeket bőséges jegyzetapparátussal kísér. Olyan nehezen hozzáférhető, részint csupán az adott város könyvtárában fellelhető írásokról tudósít részletesen, amelyek a magyar kutatók számára többnyire csak bibliográfiákból ismeretesek.

A következő két fejezet (Itália és Magyarország kapcsolata a 14–15. században, illetve Corvin Mátyás címmel) újdonságot nem mond, azonban a „célközönség”, az olasz olvasók számára feltétlenül orientálónak tekinthető.

„A budai udvar és a Bibliotheca Corviniana” címet viselő fejezetbe illeszti be a szerző – kissé erőszakoltan – a *Libellus de Corvinianae domus origine* és a Filarete által írott *Trattato d'architettura* Bonfini által készített latin nyelvű fordításának ismertetését. Különösen annak fényében érthető nehezen ez az eljárás, hogy a későbbiekben külön fejezetet szentel a *Libellushoz* hasonlóan elveszett *Historia Asculanának*, majd hosszasan elemzi a Héródiánosz-fordítást. Sajnos ily módon ez a fejezet szinte a legkevesebbet a címében jelzett témáról beszél, amelynek bő-

vebb kifejtése – vagyis annak a közegnek a felvázolása, amely meghatározta Bonfini magyarországi működését – ismét csak az olasz olvasók számára lett volna elengedhetetlenül szükséges.

A következő fejezet a *Symposiont* tárgyalja. Foglalkozik a műfaj kérdésével, valamint a humanista szümpozicionok hagyományával is. Bonfini művét Pajorin Klára alapvető fontosságú tanulmánya nyomán elemzi.

A zárófejezet szól a történeti művekről. Rövid bevezetés után, amely a humanista történetírás elméleti kérdéseit tárgyalja, rátér a már említett *Historia Asculanára*, ismerteti az eddigi szakirodalom eredményeit. Hosszan tárgyalja a Hérodóiosz-fordítást, amelynek során értékes megjegyzéseket tesz Bonfini fordítástechnikájáról, elemzi a görög és a latin szöveggel kapcsolatos grammatikai kérdéseket. Örvendetes a részletes elemzés, azonban ha tekintetbe vesszük, hogy a szerző a következő tárgyalandó műnek, a *Resum Ungaricarum decades*nek (amely vitathatatlanul Bonfini életművének legjelentősebb darabja) kevesebb teret juttatott, örömmünk nem lehet felhőtlen. E fejezetben elhelyezi a *Decadest* a magyarországi történetírás folyamatában, méltatja korszerűségét és jelentőségét, valamint utal forrásaira.

A kötetet részletes (81 tételből álló) bibliográfia zárja. Ezt áttanulmányozva azt mondhatjuk, hogy a szerző alaposan ismeri a Bonfinire vonatkozó olasz nyelven olvasható szakirodalmat, azonban a jelentéktelenné egyáltalán nem nevezhető magyar nyelvű szakirodalom csupán nyomokban van jelen nemcsak a bibliográfiában, de az egész műben. Talán ebből is adódik mindazon aránytalanság és időnként egyoldalúság, amelyre a korábbiakban utaltunk. Ezzel együtt nem győzzük hangsúlyozni annak a jelentőségét, hogy a nagy magyar humanistáról, Antonio Bonfiniről újabb könyv jelent meg Olaszországban!

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

A Mediciek fénykora. Élet és művészet a reneszánsz Firenzében. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban, Budapest, 2008. január 24–május 18. Katalógus. Szerk.: Monica BIETTI, Annamaria GIUSTI, TÁTRAI Vilmos. Bp. 2008. Szépművészeti Múzeum, 351 l.

A magyar királlyá emelkedő Hunyadi Mátyás trónra lépésének napján, január 24-én nyitott a budapesti Szépművészeti Múzeumban az a kapcsolattörténeti karaktert hangsúlyozó kiállítás, s vette kezdetét egy programokban bővelkedő eseménysorozat, amely az uralkodó humanizmushoz való viszonyáról, itáliai fejleményekkel való érintkezéseiről ígér adatokat, értelmezést s a látogatók számára élményt. A kiállítás mögött álló tudományos megfontolások, régebbi és új eredmények, kutatások a katalógus néhány tanulmányának lett a tárgya, másrészt számos, a kiállításba különböző, s ha némelykor nem is nyilvánvaló okkal bekerült reneszánsz mestermű képi megjelenítése és szöveges bemutatására került sor. A kiállítás bőséges, a múzeum méretéhez illeszkedő minőségi anyagához méltó a terjedelmes, gondosan létrehozott katalógus. A kiállításon megismerhetők Della Robbia műhelye, Piero Pollaiuolo, Bronzino, Lorenzo Ghiberti, Andrea Mantegna, Fra Bartolomeo, avagy Donatello, Uccello, Fra Angelico, Filippo Lippi, Benvenuto Cellini, Leonardo da Vinci, Botticelli és mások népszerű vagy kevésbé méltányolt, jelentős vagy szerény művei. Emellett szerepeltek firenzei alkotókhöz kötött szakrális és hétköznapi tárgyak, ugyancsak a családi archívumban tartott vagy más gyűjtemények kéziratai, ötvösművek, érmek, címerek, egytől egyig a Medici-családra utaló, a család egyik-másik tagjához köthető, vagy a dinasztiát egészében reprezentáló munkák.

A kiadvány élén a kiállítás értelmezéséhez szükséges három, a tárlat befogadását megkönnyítő, összegző tanulmány szerepel. Antonio Paolucci a pénzügyi, ipari és kereskedelmi oligarcha három

évszázadon át kormányzott városa Firenze és a filozófiára, literatúrára és művészetre is oly érzékeny, a korszak történelmére meghatározóan ható család, a Mediciek közös sikerének történetét nagy vonalakban beszéli el. A profítot a reprezentáció sajátos formájába, az elit kultúrába befektető köztársaságnak fölsejlik – ugyan a megérdemelt-nél kevésbé – a politika-, társadalom- és gazdaságtörténete. Ennek az egyik oka az, hogy a reneszánsz sajátosságai közül a művészethez köthető aspektusok mindenkor élen járnak, s nyilván a reneszánsz év e legnagyobb kiállítása a másik. Maria Sframeli tanulmányában a változó megrendelői ízlés és a városi kereskedők attitűdváltozásainak áttekintése során az iparművészeti alkotások fölértékelődéséhez köti a reneszánsz kezdetét. E. Kovács Péter a 15. század itáliai városállamai között élre került Firenze és a magyar térség kapcsolatrendszerét mutatja be. Zsigmond és Hunyadi Mátyás hasonló politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítésére törekedett, de kétségtelen, hogy a firenzei hatás bőséges befogadását Mátyás udvara tette lehetővé.

A katalógus terjedelmesebb részét a katalógustételek és az azokat bevezető fejezetek képezik. A könyvben és a kiállításon jó arányban és kellő mértékben bemutatott két évszázad három-három részben képviselt.

A 15. századi Medici-sikert a kurátorok, Annamaria Giusti és Monica Bietti Firenze kereskedőkultúrájának és a család fölemelkedésének tárgyi emlékeit, majd a művészetpártoló tevékenységet, a város arculatát átfőrmáló többnyire megrendelésre alkotó személyiségek néhány jeles alkotását mutatják be. A 16. századi relikviák elkülönített bemutatásának legfőbb indoka a Medici hatalom 15. század végi leáldozása, majd ismételt kibontakozása. A pápaság támogatásával az itáliai befolyását megőrző családot, annak hatását, tevékenységét, a nagyherceggé emelkedő I. Cosimo dinasztikus törekvéseit szolgáló városfejlesztés, gazdaság- és kultúrpolitika rekvizitumait, (köztük például a városállam kikötőjébe települő kozmopolita népesség által megjelent hatásokat bizonyítóakat), s a humanizmussal kialakult mecenatúra gyakorlatát példázza a 16. századot összegző fejezet ugyancsak három ta-

nulmánya és a műtárgyak kapcsolatát sikerrel bemutató katalógustételek.

A kiállítás és a katalógus mindenekelőtt a firenzei múzeumi és művészettörténeti szakembereket dicséri, s nyilván a Szépművészeti Múzeum munkatársainak ügybuzgalmát, hiszen számos saját műtárggyal, s a tárgyak kommentálásával járultak hozzá az esemény és a kiadvány sikerességéhez illetve reprezentatív dokumentálásához.

A tárlat koncepcióját kidolgozó Cristina Acidini Luchinat, a firenzei Polo Museale főintendánsa a Mátyás király udvara és a Medici-kori Firenze kapcsolatára figyelmezteti a katalógust forgató olvasót, s ezzel nemcsak hozzájárul a nagyszámú (mintegy hatvan!) múzeum, szakember és támogató segítségével létrejött vállalkozás sikeréhez, de számos, okfejtésre is lehetőséget nyújtó, a hagyományt felhasználó és újra tematizáló, gazdag értelmezési keretet is kínál. A toscan városállam és a királyi főváros humanista kulturális kapcsolatrendszerére történt hivatkozás teremtett lehetőséget ahhoz, hogy kereskedő-bankár, majd herceg s végezetül nagyherceg Medici-család történetének néhány vonását kiemelve, tárgyait – képeket, szobrokat, kelméket, bútordarabokat, kódexeket, edényeket, pénzt s még számos, összesen 210 katalógustételnyi jelentős forrásértékű műtárgyat – bemutatva ismét szó essék az Európát szellemi értékei révén megragadó és fogva tartó Toscanáról, központjáról Firenzéről, végső soron pedig a meghatározó személyiségeinek mentalitásáról.

GÉCZI JÁNOS

Mátyás király. Magyarország a reneszánsz hajnalán. Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 2008. május 20–június 21. Katalógus. Szerk. BIBOR Máté János. Bp. 2008. 120 l., 24 t. /Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban 2./

A Reneszánsz Év rendezvényeinek sorában az ELTE Egyetemi Könyvtár kiállítása az utóbbi évek Magyarországon rendezett legnagyobb nemzetközi reneszánsz konferenciájához (Matthias Rex 1458–1490: Hungary in the Dawn of the Re-

naissance) kapcsolódott. Míg a 4×A Reneszánszról quadrigája (Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Történeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria, Iparművészeti Múzeum) hazai és külföldi gyűjtemények anyagára egyaránt támaszkodhatott, az Egyetemi Könyvtár kizárólag a saját kincseit felvonultatva mutatta be a választott korokat. Ennek ellenére már a katalógusok első átlapozása is figyelemreméltó párhuzamokkal szolgál, a kor bemutatásának hasonló elemeiről tanúskodik. Mindenekelőtt arról, hogy „tisztá” reneszánsz, „tisztá” humanizmus – elméleti konstrukciók. Sem kezdeteiknél, sem a 15. század utolsó harmadában, sem a Mohács utáni évtizedekben nem mutathatók be – mert nem mutatkoznak meg – a korábbi évszázad továbbélt, kimagasló teljesítményeit esetleg csak a 16. század elején felmutató kulturális és művészi vonulataitól, alkotásaitól izoláltan.

Az Egyetemi Könyvtár kiállítása – a várbeli intézményekéihez hasonlóan – a korszaknak ezt a kettős, esetenként egységbe simuló, máskor egymástól elütő arcát tudja felvillantani. Erről beszélnek az összegyűjtött anyag arányai, a reneszánsz díszítésű kódexek mellett a kor magyarországi egyházi irodalmának, latin nyelvű köteteknek és magyar nyelvű emlékeknek hangsúlyos jelenléte, és ez jelenik meg több kiállított kötet „kettős” művészi arcán, talán a leginkább plasztikusan Váradi Péter kánonjogi kötetében (IX. Gergely *Decretalese*, ELTE Egyetemi Könyvtár, Inc. 65. Kat. sz. 8. BOROSS Klára – WEHLI Tünde). Az 1497-i ósnyomtatvány minden egyes könyve egy képpel, valamint figurális vagy ornamentális iniciáléval kezdődik. A díszítés árnyalt elemzéséhez érdemes a katalógust idéznünk. „A lapszéldísz, az iniciálék és az intercolumnális lécek stílusa, motívumkincse az 1480 körüli budai könyvfestészetnek Francesco di Castello Ithallico által bevezetett irányához tartozik. A képek a háttéri elemek szempontjából ugyanehhez az irányzathoz kötődnek, emberalakjaik azonban a magyarországi könyvfestészetnek olyan késői gótikus emlékeihez kapcsolhatók, mint például Filipecz János Esztergomban őrzött pontificaléja. [WEHLI Tünde]” A bemutatás történeti, művészettörténeti megfontolásai mellett ugyancsak párhuz-

mos jelenség a kiállítások között a bemutatathóság praktikuma, amely természetesen elvi megfontolásokat is követel. A középkori magyar állam kincseinek nagymérvű pusztulása, éspedig nemcsak a török hódítás következtében – hiszen az emléktanyag bizonyos szegmenseiben legalább annyira a modern, jelesül a barokk művészet térhódítása okozta a legnagyobb pusztulást –, tehát a középkori emlékek korlátozott száma megköveteli, hogy a kiállítások rendezői „másodlagos” forrásokat is bevonjanak az exponátumok körébe, és ezeket ne pusztán illusztratív elemként vagy didaktikus eszközként jelenítsék meg, hiszen ezt a funkciót ma már a technikai segédletek összehasonlíthatatlanul nagyobb eszköztárral képesek betölteni, hanem valódi exponátumokként szerepeljenek. Az egykorú, közel-egykorú kópiák mellett mintha fölértékelődne a 18. század heroikus forrásfeltáró iskoláinak, tudósainak másolatai, lásd az említett Váradi Péter leveleinek Wagner Károly által készített gyűjteményét 1776-ból (Kat. sz. 9.) és ugyanebből az évből származó kiadását Landerer Károly nyomdájából (Kat. sz. 10.). Hasonlóképpen fölértékelődnek a 19. század során kibontakozó modern történeti kutatás segédletei (Kat. sz. 80–84.), metszetek, másolatok, fölértékelődésüket azonban gyakran nem forrásértéküknek köszönhetik, hiszen gyakran hibás másolatokról, filológiai megbízhatatlan szövegekről van szó, hanem sokkal inkább reflexivitásuknak, a 18–19. század értelmezési kísérleteit érhetjük tetten bennük, amennyiben a kor politikai, kulturális történései felől tekintünk rájuk.

A kiállítás kurátora, Bibor Máté János a korszak többarcúságát fogalmazta meg elsődlegesen az anyag összeállításával. Sűrűsödési pontjai szintén párhuzamokat mutatnak az év többi reneszánsz kiállításának súlypontjaival, könyvkiállításról lévén szó, leginkább az OSzK Vitéz-kiállításának bizonyos elemeit említhetjük analógiaként. P. P. Vergerio személye mindkét helyen kiindulópontként szolgál – Huszti József tanulmánya óta immár hagyományosan – a magyar humanizmus kezdeteihez. Az Egyetemi Könyvtár kincseinek egyik leggazdagabb csoportját a Konstantinápolyból 1877-ben hazakerült reneszánsz kódexek alkotják. Részben corvinák, részben kódexek Vitéz

könyvtárából, illetve Vitéz kezennyomát viselő kötetek, amelyek talán a királyi könyvtár, talán az érsek gyűjteményében voltak. A Vitézhez kapcsolódó kódexek először a főpap gyűjteményét reprezentáló kis csoportban (Kat. sz. 2–4.) jelennek meg (később a corvináknál), majd ezt a kis csoportot követi a Vitéz pártfogoltjait bemutató rendkívül izgalmas egység. Természetesen Janus *Tetraeuangelion*-ja, amelyet provenienciája nemcsak a pécsi püspökhöz, hanem a Mátyás alatt méltatlanul háttérbe szorított Garázda Péterhez és a budai/magyarországi görög kódexek utóéletének egyik kulcsfigurájához, Johannes Alexander Brassicanus, bécsi humanistához is kapcsol. A Mohács előtti évtized emlékei közé került egy fontos Janus-kódex, a kötet szerkesztőjének identifikálását éppen a katalógus munkálatai kapcsán RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes végezte el (Kat. sz. 76.). A könyvecske Janus-, Mátyás- valamint kortársi leveleket tartalmaz, szerkezete rokonságot mutat a Sevilla II. kódexével. Valamikor 1508 körül kezdett vele dolgozni és 1515-re már biztosan elkészült a munkával a szerkesztő, Brodarics István.

A corvinákat és a szorosan a királyi udvarhoz köthető kódexeket a király neve alatt gyűjti egybe a katalógus. Leírásuk döntően művészettörténeti szempontú. Figyelemreméltó, hogy az indafonatos díszítésű, meglehetősen homogén csoport tagjai közül két kódexet azonos kéz, ill. műhely munkájaként tud meghatározni a katalógus (Kat. sz. 21., 22. – WEHLI Tünde). Ugyancsak ennek a kódexcsoportnak leírásában mind a corvina-kötések elkészülténél, mind az ún. második címerfestő működésénél határozott *terminus post quem*-mel dolgozik a szerző, 1485 utánra teszi őket, míg eddig a kutatás inkább a király életének teljes utolsó évtizedére datálta a könyvkötő és a címerfestő ténykedését.

Külön csoport mutatja be a magyarországi humanizmus talán legdominánsabb műfaját, a történeti munkákat. A katalógusban leírt kötetek (Kat. sz. 36–42.), amelyeknek nagyobbik hányadát 16. századi kiadások, átdolgozások teszik ki, a magyar(országi) humanista történetírás súlypontjairól is árulkodnak. A 15. századi kezdetek, bár kétségtelen, nem akármilyen kezdetek után, a 16. században köszönt be a műfaj virágkora.

A kiállítás utolsó negyede a főntebb többször említett pendant: a magyarországi egyházi kultúra emlékei. Jórészt az abolitio során kerültek az egyetem tulajdonába, ezért provenienciájuk meglehetősen heterogén. Markáns csoportként jelennek meg itt a nyelvemlékek (Kat. sz. 66–74.) és a pálosok könyvkultúrájának emlékei (Kat. sz. 57–65.). Leírásuk – F. ROMHÁNYI Beatrix, WEHLI Tünde és BIBOR Máté János tollából – rendkívül adatgazdag.

A kiállítás és a katalógus tükrözi a Vergerio működésétől Mohácsig terjedő korszak heterogenitását, ugyanakkor jelzi a születő, kibontakozó kulturális „váltás” irányait. A katalógus tételleírásaiban többször fogalmazódnak meg új eredmények, vagy fogalmazódnak újra, új szempontokat bevonva kutatásra váró problémák. Szögi László főigazgató rövid, tárgyyszerű előszavában szerényen kamara-kiállításról beszél, valójában azonban páratlanul színes mozaik tárul elének. A katalógus nem közöl tanulmányokat, remélhetőleg nyomdába kerül majd az a kötet is, amely a Könyvtár által rendezett saját konferenciájuk előadásait tartalmazza. Szerencsés volt közölni Madas Edit megnyitóbeszédének magyar nyelvű verzióját, aki a kor könyvkultúrájának legjobb ismerőjeként pontosan megfogalmazta a kiállítás értékeit. Ha kritikát akarnánk megfogalmazni, egyedül csak a címválasztásra kérdeznénk rá. Mátyás neve természetesen a legfontosabb hívószó a Reneszánsz Évben és a nemzetközi konferencia jelenléte is sok mindent indokol, ám kívülről úgy tűnik, szükségtelen volt ezzel az időbeli és stílusbeli, tematikai önkorlátozással élni a címadás során. A kiállítás ennél sokrétebb, a választott címhez ragaszkodva viszont érdemes lett volna rövid elméleti körülírását hozni a „reneszánsz hajnalának”.

Valódi kritikát azonban csak műtárgyvédelmi szempontból tudunk megfogalmazni, és ez már messze nem a kiállítás kurátorát, munkatársait vagy az Egyetemi Könyvtár vezetését érinti. Páratlan kincseiket mind az intézmény történetéhez, mind rangjához méltatlan körülmények között kénytelenek bemutatni.

FÖLDESI FERENC

Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus. Hrsg. von Claudia FABIAN und Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. Bibliotheca Nationalis Hungariae, BSB, UIM, 152 l., ill. /Bavarica et Hungarica 1. – Supplementum Corvinianum 1./

A kötet a müncheni Bayerische Staatsbibliothek és az Országos Széchényi Könyvtár kitünő baráti és tudományos együttműködésének az eredménye. Előszavából megtudjuk, hogy a német könyvtár alapításának 450., valamint Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulója alkalmából Münchenben, 2008. január 30–február 24 között rendezett corvina-kiállítás katalógusaként jelent meg. A katalógus emléket kívánt állítani annak is, hogy 2005-ben az UNESCO a Világörökség részévé nyilvánította a corvinákat. Az évfordulókra emlékezve Münchenben az ott őrzött corvinákat állították ki, Budapesten viszont az Országos Széchényi Könyvtár „Csillag a holló árnyékában” című kiállításán Vitéz János Münchenben őrzött Livius-kódexeit csodálhattuk meg.

Az elegáns külsejű, bőven illusztrált katalógus annak az új sorozatnak az első kötete, amelyben a müncheni könyvtárban őrzött további magyar vonatkozású kéziratokat és egy magyar plakátgyűjteményt mutatnak majd be. Az első tanulmányban (Bibliotheca Corviniana – Die Bibliothek und ihr Gedächtnis) Földesi Ferenc foglalta össze a Corvina-könyvtárról szóló legfontosabb ismereteket, különös tekintettel a legújabb kutatási eredményekre. A szerző nem kerülte meg a problematikus, vitatott kérdéseket sem (pl. az egykori könyvtár görögkódex-állományáról szóló feltevéseket vagy a Nagylucsei Orbán híres psalteriumával kapcsolatban felmerült kételyeket), és kellő tárgyilagossággal mutatta be az egymásnak ellentmondó jelenségeket és véleményeket.

Eddig hat Münchenben őrzött hiteles corvináról tudtunk, kötetünk viszont már a címében is nyolcat jelez, kibővítve az ottani gyűjteményt. A müncheni könyvtár görög kódexeit felülvizsgálva Kerstin Hajdú két kéziratot hiteles corvinaként próbált bemutatni (Mit glücklicher Hand erretet? Zur Provenienzgeschichte der griechi-

schen Corvinen in München). Argumentálásának kiindulópontját és fő tényezőjét a kódexek 16. századi német tulajdonosainak és ismerőinek tanúvallomásai jelentik. A tanulmány nagy érdeme a kódexek provenienciájának feltérképezése és a róluk szóló hagyomány részletes bemutatása, elemzése. Az eredetükről szóló egykori német hagyomány azonban nem tekinthető mindent kizáró érveknél. Maga a szerző is felveti a kérdést, hogy nem volt-e Budán a Bibliotheca Corviniana mellett egy másik könyvtár is, ahonnan elhozhatták őket. Csapodi Csaba tanulmányából jól tudjuk, hogy volt ilyen, a kéziratok tehát onnan is származhattak. A Cod. Graec. Monac. 157. számú kódexet, amely Polübiosz és Héródianosz történeti művét és Héliodórosz *Aethiopicá*ját tartalmazza, Polübiosz első kiadója, Vincentius Obsopaeus nyilatkozata szerint a mohácsi csata után egy egyszerű német katona találta meg, s díszítése miatt tulajdonította el. Az erről szóló latin szöveg egyébként, melyet K. Hajdú idéz (36. l. 20. jegyzet), semmiféle konkrétumot nem tartalmaz arról, hol és hogyan talált rá a brandenburgi fejedelem seregében Magyarországra érkezett katona, aki később, Obsopaeus idején Ansbachban bemártófestőként (tinctor) tevékenykedett. Ezt a fontos adatot és a provenienciára vonatkozó néhány további részletet, mint Kerstin Hajdú megjegyzi, már Csontos János is ismerte, aki ennek ellenére úgy látta, hogy a kódex nem tartozott a corvinák közé. Úgy véljük, ezt a véleményt a cikk szerzője sem ingatta meg kellően.

A két görög kódex corvina-mivoltának ellentmond, hogy – K. Hajdú megállapítása szerint is – hiányoznak belőlük a corvinákra jellemző ismérvek (gazdag díszítés, corvinakötés, Mátyás címere és emblémái stb.) A másik elemzett és corvinának tekintett kéziratban (Cod. Graec. Monac. 449) Porphüriosz Plótinosz-életrajza és Plótinosz *Enneades* című műve olvasható. Egykori eredeti helye inkább lehetett Janus Pannonius vagy más, Itáliában humanista képzettséget szerzett magyar könyvtára, mint a Bibliotheca Corviniana. Vespasiano da Bisticcinek a Janusról szóló életrajza alapján jól ismert, hogy a költő 1465. évi itáliai követsége idején Firenzében teljesen Plótinosz büvkörébe került, és arról tájé-

koztatta Bisticci, hogy lefordítja az *Enneadest*. Plótinosz-kódexét Firenzében vásárolhatta, ahol – ugyancsak Bisticci beszámolója szerint – mint Itália más városaiban is, ahol megfordult, minden kódexet megvett.

Zsupán Edina, amint ezt már tanulmányának címe is mutatja (*Die Bibliotheca Corviniana im kleinen. Beschreibung der lateinischen Corvinen der Bayerischen Staatsbibliothek*), a hat latin müncheni corvinát az egykori Mátyás-könyvtár kicsinyített reprezentánsának tekintette. Egy kis tanulmányban mint ilyen egységet tárgyalja őket, majd részletes leírást ad a kódexekről. A leírások tartalmazzák a kódexekben található összes művet, a szerzőkről szóló legfontosabb ismereteket a rájuk vonatkozó alapvető szakirodalommal együtt, a kódexek külső megjelenésének sajátosságait (az íráshordozó felület anyaga, lapszámolás, íráskép, betűtípus stb.), az illuminálásról, a kötésről és a provenienciáról szóló adatokat, valamint a későbbi bejegyzéseket. A leírások korábbi katalógustételekre utaló hivatkozásokkal végződnek. E katalógusok rövidítésének feloldásához hiába keressük a kötetben a rövidítésjegyzéket. Itt jegyezzük meg, hogy Mátyás király pusztán „Corvinus”-ként való megnevezését mellőzni kellene, mert a királynak nem ez volt a neve. Csúpan egyes humanisták nevezték így, azok is inkább irodalmi műveikben.

Ulrike Bauer-Eberhardt a kódexek illuminálásáról szóló tanulmányt tett közzé a kötetben (*Italienischer Buchschmuck in den Münchner Corvinen*). Mind a hatnak azonosította vagy feltetelezte a festőjét, és a miniátorok más ismert munkáival összehasonlítva a kódexeket, további következtetéseket vont le. Fontosak és nagyon hasznosak a kódexek datálásáról szóló észrevételei. Sajnos, cikkében több tárgyi tévedés is olvasható. Janus – állításával ellentétben – nem volt Mátyás kancellárja, s többen is cáfolták már azt a korábbi vélekedést, hogy Galeotto Marzio főkönyvtáros volt Mátyás udvarában. A szerző arról is szól, hogy Vitéz János többször járt Ferrarában (114.), és ott ismerte meg Tribacót (115.). Ezek az állításai nem igazolhatók semmivel. Félő,

hogy tévedései a külföldi szakirodalomból majd vissza fognak köszönni ránk. Hasonlóképp, mint Ioannes Pannonius személye, akit – magyarok figyelmeztetései ellenére – külföldön még ma is Janus Pannoniusszal vélnek azonosnak, de már Ioannes de Dominis zenggi, majd váradi püspökkel is összetévesztették. Ioannes Pannonius egyébként a fenti katalógusnak sem hozott szerencsét, Földesi tanulmányában véletlenül ő szerepel a Mátyásnak írt *De regis virtutibus* szerzőjeként Andreas Pannonius helyett.

A müncheni corvinák közül mindössze három rendelkezik corvina-kötéssel, s ezek egyike már II. Ulászló idején készült. Rozsondai Marianne ezeket a köteteket elemezte „Über die Einbände der in München aufbewahrt Corvinen” című tanulmányában, amelyben teljesen meggyőző érveléssel kimutatta, hogy Mátyás udvarában az uralkodó életének utolsó öt évében észak-itáliai könyvkötő tevékenykedett, aki a király halála után elhagyta Magyarországot. A tanulmány élvezhető, világos stílusban további számos fontos új eredményt tartalmaz (pl. hogy az erlangeni Biblia kötése nem a budai műhely terméke), és összegzi a corvina-kötésekről szóló legfontosabb ismereteket.

A katalógust számos színes, jó minőségű illusztráció díszíti. Ezek közül kivétel a Kerstin Hajdú cikkéhez mellékelt Abb. 7., amely teljesen sötét, és jószerivel nem látható rajta semmi. Komolyabb kiállítási katalógusok ma már tudományos műnek számítanak, és névmutatóval készülnek. Ezt hiányoljuk a fenti kötetből.

A tanulmánykötet lényeges kezdeményezés a corvina-kutatásban. Arra is nyomatékosan figyelmeztet, hogy a Corvina-könyvtárral kapcsolatos problémák megjelenítéséhez és a további kutatásokhoz valamennyi corvináról a müncheniekéhez hasonló, teljességre törekvő leírás és elemzés elkészítése szükséges. Ezek birtokában egyszersmind nemcsak a magyar, hanem a külföldi corvina-kutatók által is hön áhított „Bibliotheca Corviniana Digitalis” is létrejöhetne.

PAJORIN KLÁRA

Visser, Arnould Silvester Quartus: Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism. Leiden, 2005. Brill, 296 l. /Brill's Studies in Intellectual History, Vol. 128./

A társadalom- és vallástörténetben is kiválóan járatos fiatal holland klasszika-filológus Arnould Visser (jelenleg az University of Saint Andrew-on tanít és Augustinus kora újkori recepcióját kutatja) három éve jelentette meg a doktori disszertációjából írt könyvét Zsámboky János *Emblemata* (1564, 1566, 1569, 1576, 1584, 1599) című művéről. Az angol nyelven készült nemzetközi közönségnek szóló monográfia, ahogy ez a Brill színvonalas, de méregdrága könyveivel lenni szokott, magyar könyvtárakba szinte el sem jutott. Holott Zsámboky emblémái a magyar történelmi, filológusi és irodalomtörténelmi szakmát is régóta foglalkoztatják, még ha közel sem akkora mértékben, mint a nyugat-európai szakmai közönységet. Maga Arnould Visser ezt a művét – a már 2003-ban Leidenben ki is adott – doktori értekezésére (*Johannes Sambucus (1531–1584) and the Learned Image. Forms and Functions of a Humanist Emblem Book*) alapozta, lényegében ennek átdolgozott kiadása. Az embléma-kutatás divatja lassan már negyven éve rendületlenül tart, amely részben a reneszánsz újplatonista vonulata iránti lelkesedéssel függ össze (az embléma mint valami titkos, mély értelmet kifejező kompozíciós egység), részben pedig az ikonográfia és ikonológia iránti érdeklődéssel.

Elegendő egy pillantást vetni az alábbi bibliográfiai listára, amely tartalmazza nemcsak Visser, hanem Tüskés Gábor vagy Szőnyi György Endre ide vonatkozó tanulmányait is: (<http://rosalia.dc.fi.udc.es/emblematica/estudios.html>).

Maga Zsámboky különösen is ismert alakja a németalföldi kutatásnak, a belgiumi bibliofil lap csaknem 30 éve meg is jelentette az *Emblemata* flamand és francia nyelvű szöveggel kiadott változatát hasonló kiadásban is (*De Gulden Passer. Bulletin van de Vereeniging der Antwerpse Bibliophilen.* = Jaargang (58–59.) 1980–81. (SAMBUCUS: *Emblemata.*) vö. Irodalomtörténeti Közlemények 1986. 727–728.).

Visser doktori értekezése előmunkálataként kiadta a két nagy leideni könyvtár emblémás könyveinek leíró katalógusát is: *Emblem Books in Leiden. A Catalogue of the Collections of Leiden University Library, the 'Maatschappij der Nederlandse Letterkunde' and Bibliotheca Thysiana.* Comp. by A. S. Q. VISSER, co-edited by P. G. HOFTIJZER, B. WESTERWEELE. Leiden, 1999. Primavera Pers. Bár a szerző elméleti tájékozottsága is kiváló, a témát sikerült mégis egy kívülálló objektivitásával megközelítenie, és az irodalomelméletéről és a műelemzésről a hangsúly az embléma társadalmi-kulturális helyének elemzésére tevődött át. Mi is volt az embléma (helyesebben az emblémás könyv) társadalmi funkciója? Mi tette annyira népszerűvé Európa nyugati felében? Az olyannyira sikeres *Emblemata* című könyv tehát mint egy egzotikus, talán kissé homályos és ellenszenves, de mindenképp magyarázatra szoruló kulturális műtárgy („cultural artefact”) lett a szerző elemzésének tárgya. Ez a megközelítés akaratlanul is Natalie Zemon Davis vagy Lisa Jardine munkáinak szellemiségét idézi, de Visser nem viszi következetesen végig, hiszen például az *Emblemata*-hoz csatolt numizmatikai függelékkel például nem elemzi.

E szemlélet jegyében a könyv első két fejezete arra keresi a választ, hogy miért is jött létre az *Emblemata*. Miért volt érdemes Zsámbokynak – Pozsony érintésével – Nápolytól Gentig majd tovább Antwerpenig utaznia, ahol végül rátalált a híres francia származású, szikrázó tehetségű nyomdászra, Christoph Plantinra? Miért volt érdemes több mint 300 forintot fektetnie a könyv metszeteinek elkészítésébe? Egyszóval, miképpen illeszkedett az *Emblemata* Zsámboky életművébe, akit a kortársak, ellentétben az utókorral, főképpen mint könyvgyűjtőt és filológus humanistát értékelték, nem pedig mint emblémaíró? Visser válasza egy viszonylag friss Zsámboky-biográfia. A magyar humanista életének legkényesebb pillanatában, a fordulóponton született meg az emblémagyűjtemény, 22 évi vándorélet után, éppen Zsámboky Bécsbe való letelepedése előtt, mintegy megszerzett műveltségének és kapcsolatainak bizonyítványaként. Az életrajz kicsengése azonban talán egy kicsit túlságosan is

negatív, és a lehangyult karrierben túl nagy teret kap a Hugo Blotius-szal vívott sikertelen vetélkedés a császári könyvtárosi állásért.

A könyv második fejezete, egyedi módon, a kiadó Plantin szemszögéből kíséri végig a könyv megszületésének történetét. Visser arra keresi a választ, hogy miért vágott bele Plantin ebbe a költséges vállalkozásba, amely bár sikeresen végződött, de korántsem hozott akkora hasznot számára, mint azt egy bestsellerről feltételeznénk, lényegesen kevesebbet például, mint egyes vallásos művek, katekizmusok, vagy bibliák stb. A Giovanni Michaele Bruto, olasz humanista egyik könyvecskéjével induló nyomda több válságot is átvészelve rövid időn belül hatalmas, műhelyé nőtte ki magát. Zsámboky éppen egy kisebb krízis után lépett kapcsolatba Plantinnal, aki az *Emblematát* alkalmasnak tartotta a cég intellektuális arculatának erősítésére, és a humanista műveltségű nagyközönség megszólítására. Plantin rendkívüli jó ízlésének és igényességének köszönhető, hogy számos tipográfiai és ikonográfiai újítás mellett az *Emblemata* a század egyik legszebb emblémás kötete lett, amelyet (hála kis formátumának) sokan használtak 'album amicorum'-ként is. (A mű 1584-es antwerpeni kiadása (RMK III. 726) a Pytheas Kiadó jóvoltából (Bp. 2002.) folyamatosan megvásárolható napjainkban is.) Plantin azonban a könyvvel a latinul nem tudó közönséget is meg szeretne volna szólítani, ennek érdekében kiadta holland majd francia fordításban is, az utóbbihoz maga írt előszót.

A monográfia harmadik fejezete Zsámboky emblémákra vonatkozó általános megjegyzéseit tanulmányozza, vagyis a mű bevezetőjét, amely számos modern kiadásnak és elemzésnek örvend. Visser megpróbálja bebizonyítani, hogy a „De emblemate” című bevezetőt nem szabad egy konzekvens irodalomelméleti fejtegetésnek tekinteni, mert az embléma mint különálló műfaj még nem vívta ki önálló irodalmi helyét a korban, és mert Zsámbokynak nem ez volt a célja. Fontosabb az volt számára, hogy az olvasó, mint újszerűt, de mégis ismerőset fogadja könyvét, és ennek érdekében megpróbálta az emblémát lazán kötni a korabeli irodalomtörténeti kon-

ceptiókhoz, az imitációhoz, a szimbólumokhoz, vagy az allegóriákhoz fűződő általános vélekedésekhez. Az „elegancia”, a „homályosság” és az „arányosság” kritériumai nincsenek pontosan megfogalmazva, a kép és szöveg viszonya is (bár e viszony egyértelmű Zsámboky számára) csak laza, nehezen értelmezhető utalásokból bontható ki. Ez a lazaság talán azt a célt is szolgálja, sejteti Visser, hogy Zsámboky több mindenre és szabadabban használhassa az emblémát Andrea Alciatónál, akire meglehetősen illetlen módon nem is hivatkozik. Zsámboky számára a legfontosabb, hogy a műfaj didaktikus és szórakoztató célokat egyaránt szolgáljon, és rendkívül különböző témákat ötvözzön. Aki emblémák írására adja fejét, annak egy kicsit mindenhez értenie kell – jelenti ki előszavában.

A negyedik fejezetben Visser ismét egy új oldalról, egyedi módon közelíti meg a témát, és az emblémák társadalmi funkciójára kérdez rá. Kimutatja, hogy Zsámboky egyik legnagyobb újítása az emblémákban a dedikációk következetes használata volt. A 223 emblémából 87-hez tartozik dedikáció: Zsámboky kezén tehát az emblémák a kapcsolati hálók láncszemeivé válnak. Különösen igaz ez a könyv második, kibővített kiadására, amelyet már bécsi tartózkodása alatt juttatott Plantin nyomdájába újabb 32 dedikált emblémával ellátva (ezek többségében udvaroncoknak és potenciális vagy meglévő patrónusoknak lettek címezve). A fejezetben Visser részletesen elemzi az egyes emblémák társadalmi stratégiáját Zsámboky kapcsolati rendszerében.

A könyv hátralevő három fejezete irodalomelméleti irányultságú (5. fejezet: „Tartalom, felépítés és stílus”; 6. fejezet: „A klasszikus források használata”; 7. fejezet: „A szó és a kép a *picturá*-ban és az epigrammában”). Visser kimutatja, hogy a kép a szövegnek inkább csak didaktikus célú illusztrációja, mint az értelmezést mélyítő vagy segítő eszköze. Rámutat arra, hogy Zsámboky a saját maga által lazán megfogalmazott esztétikai kritériumnak sem felel meg: az emblémák mondanivalója általában túlságosan is direkten (szájbarágósan) lettek megfogalmazva, a versek nem elég tömörek és kevés lehetőség nyílik értelmezésbeli játékosságra. A játéktér inkább az

epigrammák klasszikus forráshasználatában rejlik: Zsámboky sokfelől gyűjti össze anyagát, és gyakran használja forrásait egészen meglepő mondanivalók kifejezésére. E három fejezetben, amely bővelkedik kisebb műelemzésekben Visser gyakran nyújt komoly filológia teljesítményeket nemcsak a források meghatározásában, hanem az emblémák értelmezésében, Zsámboky retorikai stratégiájának bemutatásában is. A könyv mégis végig könnyen olvasható és szellemes marad.

ALMÁSI GÁBOR

Cognition and Book. Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period. Ed. by Karl E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER. Leiden–Boston, 2005. Brill, 641 l. /Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, vol. 4. – 2004./

Az egykori Németalföld nagyobb egyetemeinek (Leiden, Groningen, Louvain, Amsterdam, Antwerpen) kora újkor történeti évkönyve, amelyet a berlini egyetem szakemberivel közösen szerkesztenek, komoly könyvsorozattá vált: „Intersections. Yearbook for Early Modern Studies”. A főszerkesztő, az egyébként burgenlandi születésű osztrák Karl E. Enenkel, munkáját nemzetközi tanácsadó testület segíti. Az évkönyvek tematikus tanulmánykötetek.

Az első, amely 2001-ben jelent meg, az antik történelem kora újkor újratereztése témakörét dolgozta fel (*Recreating Ancient History. Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period*. Ed. by Karl ENENKEL, Jan L. de JONG, Jeanine de LANDTSHEER.) kiemelve azt, hogy a történelem nem egyszerűen követendő, vagy elvetendő példák együttese volt a kora újkor gondolkodóknak, és embereknek. A történelem olyan értékeket közvetített, amelyek elő erényekként mozgatták a korszak szereplőit. A kötetnek magyar vonatkozású tanulmánya, amelyben Arnold VISSER Johannes Sambucus emblémáinak történetiszemléletét elemzi („The Uses of Ancient History in the Emblems of Joannes Sambucus”).

A 2002-es második kötet (*On the Edge of Truth and Honesty. Principles and Strategies of Fraud and Deceit in the Early Modern Period*. Ed. by Toon VAN HOUDT, Jan L. DE JONG, Zoran KWAK, Marijke SPIES, Marc VAN VAECK.) tanulmányai a csalárdság és a szélhámosság különféle változatait járják körül, illetve ezek kora újkor szemléletét, a róluk szóló ítéletformákat (Erasmus, Machiavelli, Spinoza stb.), továbbá e tulajdonságok érvényesülését a gazdasági és a társadalmi életben

A harmadik kötet (*The Low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*. Ed. by Arie-Jan GELDERBLUM, Jan L. DE JONG, Marc VAN VAECK. 2003.) már Magyarországon is klasszikusnak számító témát tűz napirendre, a németalföldi vallási, felekezeti sokféleség távolról sem egyszerű, ám a magyar szakirodalomból, illetve oktatási rendszerből megismerhetőnél sokkal érdekesebb képét. Ez a kép ráadásul magyar szempontból, a történeti analógiák szempontjából sokkal hasznosíthatóbb, mint gondolnánk. Könyvtörténeti szempontból két tanulmányt külön is megemlítek itt, jóllehet nem ezt a kötetet szeretném ismertetni. A flamand nyelvű biblia fordítástörténetének korai nyomtatott korszaka kísértetiesen hasonlít a magyaréra, bár tudjuk, hogy ebből a szempontból több párhuzam is említhető (ARBLASTER, Paul: 'Totius mundi emporium': Antwerp as a Centre for Vernacular Bible Translations 1523–1545). Kevésbé ismert, hogy a francia, a spanyol, a dán, és az olasz fordítások is megjelentek Antwerpenben ebben az időszakban. A vita, a szövegkritikus, a tesztualitásra koncentráló erasmista, és a lutheri szellemű fordítások között ismert, de kevésbé hangsúlyozott a katolikus oldal nem konfrontálódó jellegű ellensúlyt teremtő szándéka (és ennek sikere). Paul Arblaster külön kiemeli az obszerváns Thomas van Herentals nagyon kegyes lelkületű magyarázatainak népszerűségét, amelyeket (miután a szerző 1530-ban meghalt) Franciscus Titelman adott ki posztumusz. Az a Titelman, aki kapucinus lett aztán Itáliában. Csak utalnék itt arra, hogy a protestáns reform hívő-közeli, kegyességi attitűdjének sikerét igazán hatékonyan csak a hasonló mentalitású katolikus mozgalmak ellensúlyozták.

Könyvtörténeti bemutatása ennek a jelenségnek a reformáció korai időszakára nézve a kölni karthauziak példáján megtörtént (lásd CHAIX, Gérard: *Communautés religieuses et production imprimée à Cologne au XVIe siècle*. In: *Le livre dans l'Europe de la Renaissance*. Sous la dir. de Pierre AQUILON, Henri-Jean MARTIN. Paris, 1988. Promodis, 93–105.), a későbbi időszakra például a karmeliták tevékenysége kapcsán ugyancsak kiderül (lásd MAT'A, Petr: *Zwischen Heiligkeit und Betrügerei. Arme-Seelen-Retter, Exorzisten, Visionäre und Propheten im Jesuiten- und Karmelitenorden*. In: *Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700*. Hrsg. von Anna OHLIDAL, Stefan SAMERSKI. Stuttgart, 2006. Franz Steiner Verlag. /Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Bd. 28./ 177–205). Karl E. Enenkel évkönyv sorozata harmadik kötetének másik könyvtörténetileg is fontos tanulmánya Ralph DEKONINCK írása az 'Imagines volant' témakörében („Imagines peregrinantes. The International Genesis and Fate of two Biblical Picture Books (Barrefelt and Nadal) Conceived in Antwerp at the End of the Sixteenth Century”). Nem egyszerűen a képes Biblia történetének egy fejezetéről van szó, hanem a 'Flugblätter'-jelenség (mint propagandaeszköz), az 'emblemata', mint műfaj, és az 'illusztrált irodalom' (a kép, mint a szöveg értelmezője) gondolatkörének összekapcsolásáról az antwerpeni Biblia-kiadások kapcsán.

A most ismertető negyedik kötet (*Cognition and Book*) többféle hagyományt egyesít (ha egyáltalán van egy tanulmánykötetnek szemlélete). Az 1990-es években lendületet nyert enciklopédiatörténeti kutatások természetesen nem csupán kiadástörténettel foglalkoztak, hanem a tudás elrendezésének kora újkori kérdéseivel is. Ezek a kutatások a bibliográfia történetéből nőttek ki könyvtörténeti oldalról, de komoly erőfeszítések történtek a könyvtörténetészek részéről is. Helmut ZEDELMAIER összefoglalása (*Bibliotheca universalis und Bibliotheca selecta. Das problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der Frühen Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 1992. Böhlau.) ezen kutatások összefoglalása is. A Franz

EYBL által szervezett tanulmánykötet esettanulmányai a felhalmozott ismeretek elrendezésének filozófiai alapjai megismerésének irányában mélyítették el a képet (*Enzyklopädien der frühen Neuzeit. Beiträge zu ihrer Erforschung*. Hrsg. von Franz M. EYBL, Wolfgang HARMS, Hans-Henrik KRUMMACHER, Werner WELZIG. Tübingen, 1995. Max Niemeyer Verlag.), és a lipcei, majd wolfenbütteli nagy kiállítás végül is ezen kutatások bemutatása a nagyközönség számára (*Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit. Katalog zur Ausstellung der Universitätsbibliothek Leipzig (Januar–August 2006) und der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (Juni–November 2006)*). Hrsg. von Ulrich Johannes SCHNEIDER. Darmstadt, 2006. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.). A másik hagyomány, amely szerepet játszott a *Cognition and Book* című kötet megszületésében az, amely a francia könyvtörténeti iskola terméke, és amelyet Henri-Jean MARTIN foglalt össze monográfiászerűen: *La naissance du livre moderne (XIVe–XVIIe siècles). Mise en page et mise en texte du livre français*. (Paris, 2000.). Ezt a francia könyvtörténetre koncentrált szemléletet – „a könyv filozófiája”, ahogy a szerző nevezte művét – tágitotta ki, illetve helyezte teljes európai kontextusába Frédéric BARBIER (*L'Europe de Gutenberg. Le livre et l'invention de la modernité occidentale*. Paris, 2006. Belin.), a következő fejezetcímmel: „La nature du texte (Le système-livre; Le sens du texte)”.

A *Cognition and Book* célkitűzése – ahogy a bevezetőből kiderül – valóban túlmutat a technikai kérdéseken, jóllehet ezeket is bemutatja. Alá kívánja húzni, hogy a korszakban a technikai újítások a szellemi újításokat követték, illetve szolgálták. A tanulmányokban hangsúlyt kap az egyes könyv, egyes kiadás médium szerepe, vagyis hatástörténete; pontosabban: a könyv formai elemeinek a szellemi mozgalmak hatástörténetében játszott szerepe. A címlap változásának vizsgálata most nem úgy kerül előtérbe, mint a könyv piaci szereplőként való viselkedése, hanem úgy, hogy a címlap formai elrendezése, tartalmi elemeinek bővülése miként hatott a könyv tartalmának megismerésére. Ugyanígy a betűformák változása, vagy a szedéstükör elrendezése

is a tartalmi közvetítés változásmechanizmusa szempontjából kerül a tanulmányokba.

Ennek a koncepciónak megfelelően a kötetben az első fejezet, „The Psysiognomy of the Book” a legrövidebb, s az egészet kitölti Frans A. JANSSEN tanulmánya: „The Rise of the Typographical Paragraph”. A nyomtatott könyv történetének első száz évéből vett példák segítségével mutatja be a bekezdés formai megoldásainak változását a tartalom függvényében, európai méretűre tágítva ezzel Henri-Jean Martin már idézett művének a bekezdésre vonatkozó tételét.

A következő négy fejezet címében (és egyébként az egész könyvben) a szerkesztők a könyvtörténetben nem gyakran használt ’terminus technicus’-t alkalmazzák, a tudás, illetve a megismerés befolyásolására, irányítására alkalmazott technikai és formai (beleértve az ismeretanyag elrendezését is) megoldásokra: ’Erkenntnissteuerung’.

A „Genrespecific ’Erkenntnissteuerung’” fejezetben öt műfajjal találkozunk. Ann MOSS („Locating Knowledge”) a ’loci communes’ műfaj 16. századi történetét elemezte Erasmus *De duplici copi verborum ac rerum* 1512. évi kiadásától kezdve. Visszautalva a műfaj előzményeire, és kiemelve, hogy Erasmus munkája az ismeretanyag elrendezésében, ennek tipográfiai megformálásában mennyire ment az oktatási rendszer igényei elé; sok mindenben megelőzve a reformáció oktatási programjában megfogalmazottakat. Karl E. ENENKEL az „Intersections” sorozat első kötetének (*Recreating Ancient History*) koncepcióját bővítette ki monumentális tanulmányában („Ars antiquitatis. Erkenntnissteuerung und Wissensverwaltung in Werken zur römischen Kulturgeschichte”), amelyben a római történelem megjelenítésének 1459-től (BIONDO, Flavio: *Roma Triumphans*) 1748-ig tartó (CELLARIUS, Christoph: *Compendium Antiquitatum Romanarum*) ivét a kulcsművek kiadásainak bemutatásával végezte el. Külön hangsúlyozva az 1545 és 1625 közti robbanást, amely e műfaj keretein belül a feltárt forrásanyag mennyiségi gyarapodásában lezajlott. A kozmográfia a tudományos eredmények összefoglalásában, szervezett kommunikációjában különleges helyet foglal el a 16.

századi hagyományátörökítési folyamatban. Detlef HABERLAND a kozmográfia műfaj megjelölése Hartmann Schedel és Sebastian Franck világrövidítől indul, és jut el a Mercator atlaszokig („Die Kosmographie – Typologie und Medienstrategien”). A kép, a szöveg, illetve a magyarázat („ennek értelme”) viszonya, illetve a szöveg elrendezésének a módja a ’fabula’ műfajban minden művelődéstörténeti korszakban izgalmas kérdés. Paul J. SMITH esettanulmánya nem egyszerűen recepciótörténet, hanem a különböző franciaországi kiadások tartalmi és formai bemutatása is („Cognition in Emblematic Fable Books: Aegidius Sadeler’s *Theatrum morum* (1608) and his Reception in France (1659–1743)”). Ian F. VERSTEGEN egy olyan műfaj választott elemzése tárgyául, amely önmagában csak egy nagyon zárt olvasói kört, fogyasztói réteget érdekelt (a művészekét, illetve az ehhez kötődő elméletek művelőit). Hatásában ugyanakkor – pontosan a 16. századi ismeret-robbanás, a világ felfedezése miatt –, mert a viták eredményét minden műfaj alkalmazta ismeretközlésében, az egyik meghatározó volt a korai újkorban: a perspektíváról szóló traktátusokról van szó („Tacit Skills in the Perspective Treatise of the Late Renaissance”).

Az „Erkenntnissteuerung” in the Editions of certain Authors” fejezet három tanulmányának közös jellemzője a kiadói stratégia szempontjainak bekapcsolása abba az elemzésbe, amelyet egy-egy szerző egy művének, vagy teljes életművének kiadásával kapcsolatosan elvégeztek. Hilmar M PABEL Erasmus Hieronymus kiadásai mentén („Credit, Paratexts and Editorial Strategies in Erasmus of Rotterdam’s Editions of Jerome”) két részre osztja a humanista életpályáját: 1516-ig, az ismeretek összegyűjtése, a kiadások tartalmi teljessé tétele (Accumulating Credit: prelude to 1516), majd az összegyűjt ismeretek formai elrendezésével, mellékletekkel, indexekkel stb. való újraértelmezése, 1516–1537 (Asserting Credit and Ownership). Külön tárgyalja Erasmus jegyzeteitnek tartalmi és formai változásait, illetve a különböző filológusok vélekedéseire való reflexiókat (Controlling Reader Reception) aszerint, hogy mely kiadás, milyen olvasói kört célzott meg. Dietmar TILL a teljes

Longinus hagyományt elemzi az editio princeps-től (1554) a kritikainak tekinthető görög-német bilingvis kiadásig (Carl Heinrich HEINECKEN, 1737). A folyamatot a kiadások tartalmi és formai jegyeinek elemzésével úgy követi végig, hogy kiviláglik a kiadói és filológusi szándék, Longinus kanonizálása a rétorikus hagyományban („Der »rhetorisierte« Longin. Medienstrategien zur »Klassisierung« eines Autors”). A fejezet utolsó tanulmányában Robert LUFF a kézirat és a korai nyomtatott kiadások közti különbségek leírásával a tudásközvetítés és az irányított befogadás stratégiáinak egy példáját mutatja be Konrad von Megenberg alpművének kiadástörténetén keresztül („Strategien der Wissensvermittlung und Rezeptionssteuerung in Inkunabeln und Drucken zum 'Buch der Natur' Konrads von Megenberg”).

A könyvilluszáció, a kép, és a szöveg viszonya, ezek változásai, könyvtárnyi szakirodalom tárgya. Igaz, elméleti megközelítésben jellemzően vagy irodalomelméleti, vagy ikonográfiatörténeti, művészetelméleti ízléssel írták a legtöbbet. E szakirodalmi műfaj klasszikusai is művészet-történészek (Aby M. Warburg, Erwin Panofsky stb). Nagyon sok könyv, könyvsorozat született tisztán kiadástörténeti szempontokat alapul véve (sokkal színesebb a kép a középkori könyv, a miniatúra értelmezésében). Az „'Erkenntnissteuerung' in the Illustrated Book” című fejezet öt tanulmányának közös jellemzője, hogy a szöveg és kép viszonyában a szöveg tartalma mellett a formai elrendezést is elemzi, egységben a grafikus könyvelemek értékelésével, a szöveg tartalmát pedig hagyományként érti, és az áthagyományozás mechanizmusát is szem előtt tartva mondja el az egyes művek kiadástörténetét. A fejezet külön erénye, hogy itt olyan műfajok (regény, utazási irodalom, alkalmi költészet, természetfilozófia) jelennek meg, amelyek az erre koncentrált fejezetből kimaradtak. Ursula KOCHER állítja, hogy Boccaccio történetei (csak kéziratokat vizsgált) nehezebben érthetőek a képek nélkül. Nem illusztrációk, hiszen semmit sem illusztrálnak, hanem irányítják a megértési folyamatot („Bilder als Mittel der Erkenntnissteuerung. Text und Bild in Boccaccios Decame-

ron”). A hesseni származású Hans Staden 1549 és 1555 között kétszer is Braziliába utazott. Kalandos életszakaszának tapasztalatai alapján írta meg útleírását mentora, Johann Eichmann (Dryander) segítségével. Az editio princeps Marburgban, 1557-ben jelent meg. Wolfgang NEUBER tanulmánya („Der geschlachtete Kannibale. Zu einigen niederländischen Ausgaben von Hans Stadens Reisebericht”) azokat a változásokat írja le, amelyek a nyolc 1595 és 1711 közt megjelent németalföldi kiadásokban megfigyelhetők. A szöveg lényeges változtatása nélkül, a gazdagon és meglehetősen naturalisztikusan illusztrált kalandregényből hogyan lett egy földrajzi, néprajzi és történeti tudományos mű. Közben a képek (a technikai lehetőségekkel élve) tökéletes technikával készült rézmetszetek lettek, a térképek pontosak (nyilván felhasználva a terület későbbi leírásait is). Manuel BRAUN arra figyelte fel („Illustration. Dekoration und das allmähliche Verschwinden der Bilder aus dem Roman (1471–1700)”), hogy a középkori regények, széphistóriák kötelező illusztrációi folyamatosan eltűnnek a kora újkor kiadásokban. Ő állítja, hogy az olvasni tudás elterjedése az egyik oka a jelenségnek. Ennek – szerintem – némileg ellentmond az a tény, hogy a latin nyelvű változatokból már a 16. század végére eltűnik a kép, a nemzeti nyelvűekből pedig egy évszázaddal később. A szerző nem veti fel azt a szempontot, hogy a latin nyelvű irodalom Nyugat-Európában a 16. század végére már a nyelvtanításba szorult vissza, szórakoztató olvasmányként már nem vették kézbe. Mindenesetre a 18. század elejétől a kép a szépirodalomba is visszaszakerül, elsőként a gyermekkönyvekbe, majd a bibliofil kiadásokba. A ceremóniák rendje, a bevonulások, de bármilyen ünnepség minden korszakban szabályozott volt. Az ilyen alkalmakra készült írások, nyomtatványok törekedtek arra, hogy megfeleljenek az ünnepi alkalom szollemnitásának, illetve rendjének is. A költői műfajokban az alkalmi versformák összetettebbek, gyakori a képvers, amely nyomtatott képiséggel is az alkalomnak megfelelő. A szerző, Thomas RAHN, 18. századi példák alapján elemzi az ilyen kiadványok szövegeit, és képi megjelenítését („Typographisches Decorum. Ordnung und Éclat in

der Typographie der höfischen Figurendichtung und Festbeschreibung“). A gyönyörködtes, és egyben a dezorientálás szerinte az a funkció, amely alapvetően munkál ezekben a nyomtatványokban. Egészen más világra nyit kaput Maximilian BERGENGRUEN („»Alles / was hierniden ist / das ist auch droben.« Zur Funktion graphischer Systemdarstellungen in Buch-Publikationen aus dem Bereich der magia naturalis (Robert Fludd, Oswald Croll“). A tudomány szak művelői számára is mindig vitatható téziseket megfogalmazó 'magia naturalis' az egyszerű olvasó számára megközelíthetetlen tartalmakat közvetített, és közvetít ma is. Az elképzelt, elméleti rendszerek képi ábrázolása így fokozottan ismeretirányító szerepet játszik. Ezt a rendszert bonyolítja, hogy az egyes rendszer-ábrázolások maguk is emblemikus elemekből építkeznek, amelyek ismét az értelmezés többrétűségét hordozzák magukban.

Külön fejezetet szenteltek a szerkesztők a nagy példányszámban megjelenő, a szélesebb olvasói rétegeket elérő, befolyásoló irodalomnak. Az „Erkenntnissteuerung' in Religious Text” című fejezet három tanulmánya az ájtatos irodalomba sorolható művek tartalmi, de főként kiadásuk formai jegyeit vizsgálja. Elsődlegesen abból a szempontból, hogy ezek miként hatnak a tudásközvetítésben, miként szolgálják a szerzők, illetve a tömeges előállítók (egyházak és kiadók) olvasót irányítani akaró szándékait. Romy GÜNT-HART a 15–16. század fordulójára körüli, főként kölni ájtatos irodalom kiadásait vette górcső alá („Deutschsprachige Andachtsbücher um 1500. Drucke zwischen Wissenvermittlung und Meditationshilfe“). Köln, mint amelyik város egyeteme a cenzor egyetem volt ebben az időben, különösen konzervatív személyiségeknek adott otthont. Igaz, a ferencesek, de (főként 1517 után) a karthauziak ugyanakkor a katolikus belső reformot sürgették, szolgálták az egyszerű, ájtatos művek megírásával és kiadásával. Ide tartoznak a Christus-, és Mária élettörténetek, illetve a rengeteg fajta imakönyv. A jelenség hasonló a franciaországi kánon-jogi könyvek, illetve szertar-

táskönyvek átalakításához, tudniillik ahhoz, hogy az egyház közelebb kerüljön a hívő gyülekezetek tagjaihoz szükség volt apró, de lényeges változtatásokra. Franciaországban így megelőzték a reformációt. Jörg JUNGMEYER lényegében folytatja a témát, időben visszalépve, és azt vizsgálja, hogy az Albertus Magnus és Vincent de Beauvais ismeretelméleti kívánalmait (sensus communis, imaginatio, aestimatio, memoria) miként szolgálja a Gesitlicher Rosengart kézirat, illetve első nyomtatott verziója, illetve a szövegforma és kép miként dolgozik együtt ebben a folyamatban („Typographische Erkenntnissteuerung in Handschrift und Druck: Der illustrierte »Geistliche Rosengarten« in einer spätmittelalterlichen Handschrift und in einem Druck“). Ezt a két-fajta hatásszervezést Kai BREMER külön-külön vizsgálja a 16–17. század fordulóján megjelent lutheránus és jezsuita polémikus irodalomban. Külön a szöveget, és külön a címlapot, mint amelynek formai elrendezése már eleve végez olvasóválasztást, illetve irányítást a szöveghez való közelítésmód megválasztásában („Techniken der Leserlenkung und -selektion im volkssprachigen Buch der Gegenreformation um 1600“).

A kötet két záró tanulmánya a „The Case of Descartes” fejezetcím alatt jelent meg, ugyanakkor csak az első, amely kifejezetten Descartes-ról szól. Claus ZITTEL „Abbildern und Überzeugen bei Descartes” című írásának kiindulópontja Cartesius azon megállapítása, amelyben azt mondja, hogy minden, amit lát, hamis. A tanulmány azonban módszeres vizsgálata a művészi kép, a szókép és az illusztráció közti különbségnek. Ugyanígy az észlelés (perceptio) és az értve megismerés (cognitio) cartesianus koncepciója is értelmeződik a tudományos könyv illusztrációtörténetének példáin. Matthijs VAN OTEGEM tanulmánya ez utóbbi filozófiatörténeti fogalom pár („Aristotelésztől Descartesig”) értelmezése az orvosi könyvek szövegrendezése és képi világa kapcsán („The Relationship between World and Image in Books on Medicine in the Early Modern Period”).

MONOK ISTVÁN

Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700. Hrsg. von Anna OHLIDAL, Stefan SAMERSKI. Stuttgart, 2006. Franz Steiner Verlag, 339 l. /Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Bd. 28./

Történelmi fordulatokat átélve sok mindent másként közelítünk a történelemben is. A „történelmi változás” hétköznapi sok mindent megvilágítanak másfajta idősíkban. A vasfüggöny lehullása (1989 után) a Közép-Európára vonatkozó kutatások fellendülését hozta. A nyugat-európai kutató műhelyek rácsodálkoztak arra, hogy a náluk fennmaradt források, az ezekből kivilágító történelmi jelenségek nem szűntek meg a 20. század vasfüggönyénél, noha kényelmes volt azt hinni. És kényelmes az is, hogy ma is anakronisztikusan használt területi kifejezések mentén próbálnak sokan művelődéstörténeti jelenségeket értelmezni. A megszapordított kutatási témák, a nyugati forrásanyagok kialakított módszerek „keleti” alkalmazásával talán egyszer eljutunk addig, hogy történelmi kérdésekről történelmi terminológiával beszélünk, és újra Közép-Európa (Mitteleuropa) lesz, ami most „Kelet-Közép Európa (Ostmitteleuropa)”, „Közép-Kelet Európa” (Mittel-Osteuropa)”, „Keleti Közép-európa (Östliches Mitteleuropa)”, „Köztes Európa (Zwischeneuropa)”. Az a Nyugat-Európa (és Egyesült Államok), amelyik azt hiszi és hirdeti, hogy a társadalmi és vallási toleranciát most tanítják ennek az „elmaradott” régióknak, egyre másra csodálkozik rá arra a jelenségre, hogy ezeken az európai területeken ennek a gondolkodásnak és együttélésnek komolyabb hagyománya van, mint ettől nyugatra. (Hiú remény, hogy a „megteremtettük Európát” eufóriájában élő pénzügy-politikus technokrata réteg találkozzon ezekkel az írásokkal, hogy lássa: Európát nem a 20. század második felében hozták létre.)

Mi, a vasfüggönyön innen élők lelkesen részt veszünk a munkában. Tanulunk, és próbálunk tanítani. Együttműködünk. A forrásokat jól ismerjük, tanulságaikat megtanuljuk úgy is elmondani, hogy értjük egymást legalább azokkal a szakemberekkel, akik saját módszerüket

egy másik forrásbázison, sokszor másik terminológiával alakították ki (a német nyelvterülettel való együtt gondolkodás szerencsésebb, hiszen nem kell minden terminus technikushoz lábjegyzetet fűzni arról, hogy mit jelent: mi leginkább a német terminológiát vettük át, vagy tükörfordításban használjuk).

A sok vallás együttélésének jelensége a Török Birodalom nyugati részeitől a Finn Öböl (Középeurópa) sokféle tanulságot rejt, és az utóbbi tíz évben számos konferenciának, tanulmánykötetnek, vagy monográfiának volt a tárgya. Társadalomtörténeti (pl. *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Ed. by Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA. Cluj-Napoca, 1998.), vallástörténeti (pl. *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Ed. by Eszter ANDOR, István György TÓTH. Bp. 2001.), vagy éppen néprajzi (pl. *Religion und Magie in Ostmitteleuropa. Spielräume theologischer Normierungsprozesse in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. von Thomas WÜNSCH. Berlin, 2006.) megközelítésben. Természetesen sorolhatnánk még a megközelítési módokat, és a vonatkozó szakirodalmat.

A Lipcsei Egyetem Kelet-Középeurópa Kutató Központja (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. v. an der Universität Leipzig) hagyományosan szlavista kutatásokat végez, de konferenciáikra rendre meghívják magyar és román kutatókat is. A most bemutatandó kötet témája is olyan, amely Erdély, és Magyarország nélkül csonka maradt volna, ahogy hiányérzetem maradt a Balti német területekkel kapcsolatosan.

A szerkesztők az előszóban világosan elmagyarázzák, hogy miért állították a középpontba a 2003 januárjában rendezett konferenciájukon a jezsuita kegyességet. A tanulmányok közös tanulsága, hogy ez a kegyesség egy jól szervezett, tervezett, és példásan, egységes koncepció alapján végrehajtott kulturális program volt. Ezzel a témával kisebb ellensúlyt kívántak adni azoknak a kutatásoknak, amelyek a „Konfessionalisierung” kora újkori folyamatában a társadalom- és a politikátörténeti irányba billentek el. Ugyanakkor kiegészíteni azokat, amelyek az egyes or-

szágok, illetve társadalmak vallási szerkezete és a nemzeti, vagy csoportidentitások közti összefüggéseket vizsgálták.

A kötet szerkezete koncepcionálisan jól ki-munkált (ugyanakkor vitatható). A katolicizmuson belüli vertikális jellegű kapcsolódások az első fejezet („Innerkonfessionelle Interaktion: Vertikal”). Ebbe a jezsuita kegyességi kultúra jelenségeinek különféle hierarchikus kapcsolatrendszerét vizsgáló tanulmányokat sorolták (rendi hierarchia, helyi egyházi hierarchia, helyi közösségi hierarchia). A második fejezet a katolicizmuson belüli horizontális kapcsolódásoké („Innerkonfessionelle Interaktion: Horizontal”), vagyis a jezsuita rend, ennek programja, és a világi katolikus intézmények, illetve más rendek kapcsolatait elemzik az ide sorolt írások. A harmadik fejezet a vallások közti kapcsolódások nehéz kérdéseit állítja a középpontba („Interkonfessionelle Interaktion”), vagyis a jezsuita rend programjának befogadástörténetét, illetve megvalósulási módzatait.

Nagyon nehéz önálló programmal rendelkező tanulmányokat koherens szerkezetű kötetbe szervezni. Most is ezzel a jelenséggel állunk szemben. A konferencia szervezőinek – úgy vélem – nem volt ez a kötet szerkezetét a szemük előtt, és nem ehhez hívták meg az előadókat. Ha mégis, akkor az előadók fegyelmezetlenek, és nem a kijelölt témáról beszéltek, illetve hiányoznak alapvető témák. Vagy ezeket az előszóban lehetett volna jelezni. Itt például a kötet szerkesztői egész korszak (Konfessionalisierungsperiode) szakirodalmi jellemzőit (gazdag bibliográfiai utalásokkal) áttekintették, és világosan kijelölték, mely desiderata eltüntetését vállalja fel az a kötet. Ez a tabló nem vesz tudomást az elmúlt 50 év közép-európai szakirodalmi tendenciáiról. Pedig az ezen felnőtt magyar, lengyel, román stb. szerzők ettől nem tudnak függetlenedni. Leginkább az „Interkonfessionelle Interaktion” szempontjai gazdagíthatók innen, hiszen a „korai felvilágosodás” (Frühaufklärung) jelzővel illetett teológiatörténeti jelenségek éppen Közép-Európában vallási csoportokhoz jól köthetőek. Csak Maria CRĂCIUN Erdély tanulmányában („Implementing Catholic Reform. The Jesuits and Traditional Religion in

early modern Transylvania”) csupán említi az unitárius egyházat, de más nonkonformista csoport nem kerül elő a tanulmányokban. Petr MAT’A is csak az „Innerkonfessionelle Interaktion” területén marad a látomásirodalom, illetve a próféciák bemutatása terén, amúgy kiváló, levéltári forrásokra épülő, eredeti kérdésfelvetésekben gazdag tanulmányában („Zwischen Heiligkeit und Betrugerei. Arme-Seelen-Retter, Exorzisten, Visionäre und Propheten im Jesuiten- und Karmelitenorden”).

Ha már a kötet szerkezete elhatározott (és valóban szellemes, az anyagból joggal felvethető csoportosítás), az előszóban néhány más szempontú elrendezést is felvethettek volna a szerkesztők. Talán a jezsuita kegyesség más jellegzetességei jobban hangsúlyt nyerhettek volna ezzel. Ilyen lehetett volna például a regionalizmus. Közép-Európa területei egységeiben ugyanis más-más taktikát volt kénytelen választani a stratégiájában egységes rend. Ez a „taktikai más-más” volt még egy jezsuita rendi provincia esetében is: a legjobb példa a Provincia Austriaca: Helga PENZ egészen más jezsuitákat mutat be („Jesuitisieren der alten Orden?« Anmerkungen zum Verhältnis der Gesellschaft Jesu zu den österreichischen Stiftungen im konfessionellen Zeitalter”), mint ÁCS Pál („Historischer Skeptizismus und Frömmigkeit. Die Revision protestantischer Geschichtsvorstellungen in den Predigten des ungarischen Jesuiten Péter Pázmány”), vagy Maria CRĂCIUN (lásd feljebb). Helga Penz is pontosan tudja, hogy a Magyar Királyság és Erdély is az Osztrák Rendtartomány része volt, témáját „az anyag természeténél fogva” kellett csaknem a mai „Österreich”-re korlátoznia.

Ha maradunk az anyag ilyen elrendezésénél, hiányolom az előszóból ez egyes tanulmányokban felvetett alapvető gondolatok (potenciális kötetrendezési elvek) tovább gondolását. Helga PENZ, Petr MAT’A és Martin ČIČO („Insignia religionis trophaea« Anteil der Jesuiten an der Errichtung der Kalvarienberge in der Österreichischen Provinz der Gesellschaft Jesu”) programszerűen, TÜSKÉS GÁBOR („Jesuitenliteratur und Frömmigkeitspraxis in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert”) és Maria CRĂCIUN csak említés szinten foglalko-

zik a „horizontális” konkurenciával, a többi renddel. Amíg a mai osztrák területeken a nagy benecés, ágostonos rendházak, úgy másutt a ferencesek, a ciszterciek jelentettek a kegyességi munkában komoly ellenpontot, másfajta ízlést (gyülekezeti közelség, kevesebb politikai kötődés a munkában, a programok meghatározásában stb). A vallási társulati élet a „vertikális interakció” területén csak Stefan SAMERSKI olmützi esettanulmányán keresztül („Von der Rezeption zur Indoktrination. Die Annenbruderschaft in Olmütz”) jelenik meg, és Tüskés Gábornál villan fel, a jezsuita iskolai, illetve papi utánpótlás nevelési munka pedig csaknem teljesen hiányzik. FAZEKAS István („Jesuitenfrömmigkeit und Priesterausbildung am Pazmaneum, dem Ungarischen Seminar in Wien”) ugyan felveti a kérdést, de a piarista konkurencziáról, vagy éppen a pápai szemináriumoknak a teljes régiót átfogó – Grác, Bécs, Brünn, Prága, Krakkó, Vlnó, Danzig, Riga – szerepéről szó sem esik.

A kötet legsoványabb része az „Interkonfessionelle Interaktion”, ami nyilván a konferencia résztvevőinek limitált száma miatt adott. Azonban rossz az üzenete. A jezsuiták a tevékenységüket egy protestáns Közép-Európában kezdték el, ahol a keleti kereszténység komoly hagyományokat tudhatott magáénak, jelentős örmény, zsidó és muszlim közösségek szomszédságában. A vallási nonkonformizmusnak pedig sok jelensége pedig éppen csakis e régióból ismert. Ács Pál tanulmánya központi kérdéseket vet fel, hiszen a magyarországi politikai gondolkodás nem öncélú tudományként, hanem a középkori magyar állam egységének lehetséges helyreállíthatósága mentén alakult. A protestáns, főként wittenbergi történetiszemlélet modernizálása részben Pázmány Péternek köszönhető, nem véletlen a befolyása éppen a politikai döntéshozók körében. A jezsuita kegyesség a lutheránus pietizmus és a katolikus janzenizmus erőterében is megmértetett. A janzenizmus szerepe még Fazekas István említett tanulmányában sincsen a helyén, Marcin WISLOCKI („Zur Rezeption jesuitischer Ideen in der evangelischen Frömmigkeit und

Kirchenkunst Pommerns”) és Lilya BEREZHNYAYA („Two Polish Jesuits in a Multiconfessional Environment: Reception, Adaptation and Local Practices”) esettanulmányai sem erre koncentrálnak.

A regionális elrendezés megengedte volna „A helyi hagyomány és a jezsuiták” szempont kiemelt érvényesítését is. Nagyon sok tanulmány jelentős teret szán ennek a szempontnak. Maria Crăciun kicsit túl általánosan, elméleti alapról közelítve, de jól, Stefan Samerski briliáns esettanulmányon keresztül, Tüskés Gábor műfaj történeti szempontból, Lilya Berezhnaya az érvényesülés technikáinak megmutatásával, Anna OHLIDAL pedig a hagyomány (újra) intézményesítésének gyakorlatában („Die (Wieder-)Einführung der Wallfahrten nach Sankt Johann unter den Felsen und Altbunzlau um 1600 – ein Verdienst der Prager Jesuiten?”).

A kötet, számomra egyik legfontosabb üzenete a képi kultúra felélesztésére irányuló jezsuita szándék számos esettanulmányon keresztül történő bemutatása. Ez a modernség azért is fontos, mert hagyományosan úgy tudjuk: a jezsuiták a piarista oktatási anyaghoz és módszerekhez képest elavultnak tekinthetők. A képi kultúra szerepének elméleti értékelése a renhez Gabriele Paleotti, illetve Roberto Bellarmino munkáin keresztül ért el. Jens BAUMGARTEN („Jesuitische Bildpolitik zwischen Überwältigung und Überprüfbarkeit am Beispiel der Jesuitenkirchen in Breslau und Glatz”) esettanulmánya ezt az elméleti alapvetést is bemutatja, alkalmazását pedig a kötetben számos tanulmány láttatja. Martin Čičo, Anna Ohlidal, Jens Baumgarten és Tüskés Gábor írásai mellett Michel ŠRONĚK a prágai Károly-híd szobrainak átalakításáról ismertet meg bennünket számos érdekességgel, nevesen, hogy hogyan válik a híd képi világa összekötővé az Óváros és a Kisoldal egy-egy templomának ikonográfiai programja között („Der Statuensmuck der Prager Karlsbrücke in der Bildpropaganda der Gesellschaft Jesu”).

MONOK ISTVÁN

Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Hungarian students in England and Scotland 1526–1789. Bp. 2005. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 116 l. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14./

Fontos vállalkozásba kezdtek az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtárának és levéltárának munkatársai, amikor közel másfél évtizeddel ezelőtt elkezdtek összeállítani a magyarországi diákok külföldi peregrinációját feldolgozó köteteket. Az egyes európai egyetemeken megfordult diákok hazai és külföldi tanulmányait tartalmazó adatbázisok összeállítóinak köre az elmúlt évek alatt kibővült itthon és külföldön élő peregrináció-kutatókkal.

Gömöri György, Angliában élő magyar származású professzor, a kora újkori magyar–angol kapcsolatok kiváló ismerője, vállalkozott arra a meglehetősen bonyolult feladatra, hogy az angol és skót egyetemeken a kora újkorban beiratkozott, illetve megfordult magyar diákok listáját összeállítsa.

A 2005-ben nyomtatásban is megjelent könyv szerkezete a „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” sorozat hagyományait követi. Az első részben, a bevezetőben kitér a kutatás térbeli és időbeli határait, ismerteti a forrásokat és a forrásfeltárás módszerét, bemutatja a korabeli angol és skót iskolarendszert, szól az itt megfordult külföldi hallgatókról, majd rátér a magyar peregrináció angol hagyományaira, ír a peregrináció szerkezetéről, módzatairól, a peregrinusok létszámáról, majd fontos statisztikai elemzéseket közöl.

A kutatás időbeli határait a szerző 1558 és 1789 között határozza meg: I. Erzsébet trónra lépésétől kezdve, amikor is viszonylag jelentős számban és többé-kevésbé folyamatosan járnak magyarok Angliában és Skóciában, a szerző által a kötet szempontjából tetszőlegesen választott időpontig (nyilván a kora újkor végéig) vizsgálja a magyar peregrinusokat. Bizonyára csak figyelmetlenség, de a kötet címe – a szerző által definiált kutatási időhatárokkal ellentétben – bővebb korszak (1526–1789) bemutatását ígéri.

A kötet igen nagy erénye, hogy ígéretéhez híven, valóban hiánypótló. Bár számos tanulmány jelent meg korábban is magyarok angliai peregrinációjával kapcsolatban, a korszakban angol és skót felsőoktatási intézményeket látogatott (fontos itt a látogatott szó kiemelése, ugyanis a szerző a nem-beiratkozott hallgatókra is kitér két egyetem esetében) magyar diákok teljességre törekvő listáját korábban még nem közölte senki.

A szerző munkáját valóban megnehezíthették a hiányos források, hiszen a peregrináció-kutatás elődlege forrásai a beiratkozási listák, mivel azonban Angliában csak igen kevesen immatrikuláltak, számos egyéb forrást is át kellett vizsgálnia. Külön érdeme, hogy igen alapos kutatómunkát végzett az egyetemi levéltári források között és így a magyar olvasókat valóban új források anyagával (szamadáskönyvek, könyvtári vendégkönyvek stb.) ismertette meg. A nyomtatott források is bőséges szakirodalmat említenek. Itt mégis néhány fontos publikáció hiányára hívhatjuk fel a figyelmet. Bár egyetérthetünk azazal, hogy ha a beiratkozási listák nem közölték a diák pontos származási helyét, korábbi iskoláját, akkor nagyon nehéz a hazai előtanulmányok helyszínét megállapítani, mégis maga a szerző is utal arra, hogy a diákok jelentős számban Sárospatakon, Debrecenben vagy valamelyik erdélyi kollégiumban végezték korábbi tanulmányaikat. Ezért a nyomtatott listára felkerülhettek volna az erdélyi peregrinációt ismertető könyv mellé a pataki és a debreceni kollégiumok diákságának nevét tartalmazó nyomtatott és levéltári források.

A kötet második fele maga a tényleges adattár, ami két angliai, három skóciai egyetem és a londoni Gresham College magyarországi diákjait mutatja be. A diáknévsorok előtt található egy rövid ismertető magukról az intézményekről és magyar kapcsolataikról. Fentebb már volt róla szó, itt mégis újra ki kell emelnünk, mennyire fontos a magyar peregrináció-kutatás szempontjából, hogy az oxfordi és cambridge-i egyetem esetében nem csak a beiratkozott, hanem az egyetemet meglátogató, de be nem iratkozott diákok listáját is közli a szerző. Ismerünk erre példát

más nyugat-európai egyetemekről is, hogy egy-egy diák beiratkozás nélkül akár még egyetemi ösztöndíjban is részesülhetett, ezért a be nem iratkozottakat sem zárhatjuk ki egy-egy egyetem magyar peregrinusainak köréből.

Az adattár szerkezete a diákok névlistájában is követi a sorozat köteteiben szokásos szerkesztési módot: vagyis a diákok neve, ha ismert születési éve, származási helye, hazai előtanulmányai, külföldi tanulmányai után a megjegyzésben angliai tudományos munkákról, további tanulmányokról ír. A diákok nevét a ma ismert formában közli a szerző, érdemes lett volna – amennyire az adattár szerkezete megengedi – az eredeti forrásokban fellelhető névváltozatokat is közzétenni. A kötetet végezetül a további kutatást segítő helynévmutató, névmutató, majd egy rövid angol nyelvű összegzés és a tartalomjegyzék zárja.

A kötet magyar diákok angol-skót kora újkori peregrinációjának valóban fontos adatszerű összegzése, ami igen hasznos külföldi és hazai forrásokra épül, így kézikönyvként segítheti történészek, egyháztörténészek, irodalmárok munkáját.

BOZZAY RÉKA

Egy magyar polgár. Ráth György és munkássága. Szerk. HORVÁTH Hilda. Szerzők: ROZSONDAI Marianne, MRÁVIK László, HORVÁTH Hilda. Bp. 2006. Iparművészeti Múzeum, 102 l., 78 kép

Az alábbi ismertetés a Ráth György Múzeumban 2007. március 2-án tartott könyvbemutató beszéd szerkesztett kivonata. A kötet korszakalkotó jelentőségű, mert jelzi azt a komoly szándékot, hogy visszatérjen a múzeum (az Iparművészeti általában, s a Ráth György-múzeum konkrétan) a maga építkezésében egy olyan alapozóhoz, amelyen mindenféle átalakítások, fuserálások, rombolások történtek. Takács Imre főigazgató úr a múzeumnak az építészeti megújításáról beszélt. – Én szívesebben terjeszteném ki ezt egy szellemi megújításra is, arra, hogy a múzeum és a múzeum munkatársai ritkaságoknak és fursaságoknak a gyűjteményéből – és az ilyen

semmire se való dolgokkal való gondoskodásban nagyon mély tudásig eljutott specialistáknak a gyülekezetéből – valóban szellemi teljesítményekre képes és a jelenkori szellemi életbe bekapcsolódni képes intézménnyé, kultúránk fontos részévé váljék. Ezt jelenti az én értelmezésemben az a rekonstrukció, ami a visszatérést jelenti Ráth György személyéhez és elveihez.

Másodsorban: én itt, a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében emelt fővel állhatok, mert – mint ezt Rozsondai Marianne tanulmányára is támaszkodva állíthatom –, az MTA nemcsak egyik kedvezményezettje Ráth György tudásának, gyűjtőtevékenységének, hanem folytatója is. Az ő régi könyvgyűjteménye révén, amely által az MTA a Régi Magyar Könyvtárnak, ennek a szellemi könyvtárnak az egyik letéteményese (a második a sorrendben az OSzK után), s mindenesetre a magyar, a régi magyar szellemi kincsek, 1711 előtti szellemi kincsek tekintetében az egyik nagyhatalom. Emelt fővel állhatok itt, mert az MTA nemcsak köszönőlevelet írt, hanem a köszönőlevélnek az ígéreteit mind a mai napig be is tartja. Az MTA Könyvtárának ez a gyűjteménye nem a szétzilálódott, nem az elveszett gyűjtemények közé tartozik, hála egy sor olyan embernek, akik a háborús viszonyok között is Ráth Györgyéhez hasonló civil kurázsival voltak képesek menteni ezt a gyűjteményt és megtartani. Hála a mai kezelőinek is!

Az MTA székházában – és ez nem egészen köztudomású –, van egy ebből a házból (a Kecskeméti utcai otthonból, azután a következőből, és végül ebből a házból) származó emlék is. Ez egy hatalmas könyvszekrény, ma a főttkári dolgozószobában, valószínűleg Schickedanz tervei szerint, mindenesetre a Ráth-otthon stílusában; s az 1950-es években került letétként az Akadémiára. Mintegy a tudásba vezető diadalkapuként, három osztású nagy homlokzatként stilizálja azt a könyvszekrényt, amely valójában egy egész könyvtárat tartalmaz. Ennek a kapuzatnak, homlokzatnak a groteszk-díszes pilaszterein megjelenik két tabula ansata, az egyik a művészet, a másikon a tudomány szóval, nyilvánvalóan a szekrény tartalmát jelezve. A művészet szó gyönyörű szép antikva betűkkel van kifaragva, csak

a művészet szóban a v helyett w áll. Ez kicsit sejteti Ráth György viszonyát a kézművességhez, az európai kultúrához, a pesti viszonyokhoz. Nyilvánvalóan itt egy német anyanyelvű és német íráshoz szokott kivitelezővel van dolgunk, egy olyan mesteremberrel, akit a formákra nagyon szépen megtanítottak, aki a múzeumnak a mintalap-gyűjteményét használta, de aki a magyar asszimilálódásnak az útján volt, mint a kornak az egész pesti polgársága.

Ezeket a jelenségeket megtaláljuk a könyvben. Magyarzatokat találunk az ilyesmikre. És úgy érzem, hogy ezt a könyvet mindenki szeretettel és haszonnal fogja forgatni. Egy életrajz vezet be. Ezt szerző nem jegyezte, minden biztonnyal Horváth Hildának a keze nyomát viseli. Nyilván azért nem jelezte, mert előzményekből dolgozott, tehát nem ő költötte ezt az életrajzot. Nagyon hasznos az életrajz, nagyon fontos dátumokat, az egész könyv további specialisták által feldolgozott fejezeteinek az összefoglalását kapjuk meg belőle.

Azután Horváth Hilda az, aki Ráth Györgyről mint az Iparművészeti Múzeum első főigazgatójáról, tehát tulajdonképpen a 19. századi múzeumalapítási mozgalmakban és különösen az iparművészeti mozgalomban játszott szerepével foglalkozik. Olyan szerep ez, amely önmagában európai érdekű. Aki az iparművészet kutatására adta a fejét a 19. században, az azonnal egy nemzetközi mozgalomban találta magát, olyan nemzetközi mozgalomban, amelynek szociális vonatkozásairól manapság keveset szoktak szólni. Az 1851-es londoni világkiállítás és az azt követő világkiállítások tulajdonképpen a 19. századi ipari forradalomnak a seregszemléit hozták, és azt a megrendülést a szemtanúk számára, hogy géppel immár minden lehetséges. De a géppel sokszorosított tárgy elveszti a lelkét, elveszti kézműves iparművészi kvalitásait. Ez az élmény az iparművészet felfedezésének, a nagyművészetel szemben a kisművészet vagy művészi ipar múzeumi tárgyá emelésének a pillanata. Ez a folyamat Magyarországot is elérte, és tulajdonképpen 1872-ben ennek a belátásnak az eredménye jelentkezett, 1873-ban pedig a bécsi világkiállítás alkalmat is adott arra, hogy az elhatározást

azonnal, mégpedig nagyon bőkezű támogatással valóra is váltsák. Nem szoktak arról beszélni, és ezt itt hangsúlyozni kell, hogy ez a magyar, független Magyarország, a kiegyezés után önálló Magyarország kultúrpolitikájának az egyik első jelentős tette. Mindenesetre az 1873-as bécsi világkiállítás, amin maga Ráth is részt vett, az akkori, a múzeummal, művészettel foglalkozó egész magyar tudományos garitúrának a nagy feladata és első felvonulása volt.

A másik tanulmány, Rozsondai Marianne-nak már említett tanulmánya az MTA Könyvtárának Ráth gyűjteményét, ezt a Ráth kívánsága szerint egységben megőrzött, elkülönített gyűjteményt, elsősorban az RMK-gyűjteményt és a Ráth-féle őnyomatványokat mutatja be. Természetesen különös tekintettel arra, ami a szerzőt is izgatja – de nem idegen ez Ráthnak az elképzelésétől – a könyvkötéseknek a történetére, illetve Ráthnak a könyvkötést támogató munkájára.

Magisztrális tanulmányban Mravik László Ráth Györgyöt mint 19. századi szabadgondolkodó műgyűjtőt mutatja be. Műgyűjtés és szabadgondolkodás nem feltétlenül tartozik össze. Mravik László, aki mindig igen szellemes nagy konstrukciókat szeret alkotni, tulajdonképpen adó-sunk marad ennek a bizonyos szabadgondolkodásnak a tartalmi kifejtésével – annál nagyobb szellemi izgalom lesz majd kivárni azt, amikor ennek a szellemiségnek az egész rajza meg fog jelenni előttünk. Mindenesetre Mravik nagyon pontosan mutatja be azt, hogy a polgári műgyűjtés – itt idézem: „akkor fejlődött hirtelen-látványosan, amikor a feudális társadalmi berendezkedés végleg csődöt mondott, amikor a liberalizmus (azaz annak konzervatív ága) az európai és az észak-amerikai kontinensen vált a gondolkodás meghatározójává.” Talán ennél több is történt. A kiegyezés után az ösiség eltörlésével, új alkotmányok, társadalmi berendezkedésének a meghirdetésével, megszűnt a különbség arisztokrata és polgár között. A 19. század végi Magyarországon nincs többé – legfeljebb az eredet kérdése tekintetében – értelme a megkülönböztetésnek, arisztokratikus és polgári között. Ez egy olyan kiindulópont, amely mindenfajta múzeumunknak, mindenfajta gyűjteményünknek az alapjait

jelenti. Azt hiszem ebben a tekintetben helyesebb abból kiindulni, amit a német terminológia is szeret mondani, ez az alapítók kora, a „Gründerzeit”. Minden intézményünket ekkor alapítják, a német szóhasználat arra utal, hogy a rendes cégtáblákon minden cégnél oda van írva, hogy „gegründet”, és ezek általában ebből a korból származó alapítási adatok.

Nagyon érdekes, hogy Mravik László tulajdonképpen konfliktust lát a 19. század második felének a kultúrájában, illetve a múzeumi gyűjtőszférájában. Az a Mravik, aki nagyon pontosan, nagyon részletesen ismeri a kornak a világát, szereplőit, valamilyen módon demonizálja Ráth idősebb kortársának és sok tekintetben tanítómesterének, mentorának, példaképének, Pulszky Ferencnek az alakját. Pulszky úgy jelenik meg, mint az alku nélküli liberális és szabadkőműves, kultúrpapa és zsarnok. Sőt különösnek tűnik számára, hogy a szelíd és tisztességes Ráth miként tudott oly jól megférti és együttműködni Pulszkyval. Minden jel szerint nagyon is jól meg tudott férti, nagyon jól együtt tudott működni, és ehhez semmiféle tisztességtelenség nem fűződött. Ráth pályáján is fontos szerepet játszott Böhm József Dániel, aki az előző generációban Pulszky-nak, Henszlmannak tanítómestere, aki tulajdonképpen az egész magyar művészettörténet-írás és gyűjteményi hagyomány megalapítójaként vagy példaképeként tekinthető, és aki 1865-ben, amikor grafikai gyűjteményét Ráth felvásárolta, tulajdonképpen közvetlenül is hatott Ráthra. Nem sokkal később a Fejérváry–Pulszky gyűjtemény tárgyainak árverésen való beszerzése is ide tartozik. Tulajdonképpen Ráth szervesen kapcsolódik a 18. sz. végétől, a reformkor kezdetétől kezdve legalább két vagy három generáción keresztül a magyar műgyűjtésnek a hagyományához, felvilágosodás kori hagyományához. Szívesebben beszélnek itt felvilágosodásról, mint liberalizmusról és ennek a hagyományáról. Tudatosan beletanulva ebbe a hagyományba teremtette meg ezt a folyamatosságot, és tudatosan ragaszkodott ahhoz, hogy megőrkítse elődeinek a legjelentősebb eredmé-

nyeit, közreműködve abban is Pulszkyval, hogy a Pulszky gyűjteménynek árverésre került darabjait itthon tartsák.

Horváth Hilda nagyon alaposan végigköveti Ráthnak a vásárlásait, „Egy műgyűjtemény metamorfózisa. Ráth György műtárgy-vásárlásai” című tanulmányában, bebizonyítva, hogy az, amit a Böhm-gyűjtemény, Fejérváry-gyűjtemény kezdete jelentett, nem a gyűjteménynek a végleges állapota volt, egy egészen másik gyűjtemény az amit a Ráth hátrahagyott, s amit ebben e házban akarata szerint múzeummá alakítottak. Ezzel a folyamattal foglalkozik Horváth Hilda azután egy újabb tanulmányában: „Művészi otthonból – múzeum. Az Országos Ráth György Múzeum és sorsa”, bemutatva a ház felépítésének, berendezésének és azután utolsó sorsának a történetét. És itt nem kell okvetlenül a sztálinizmust, nem kell okvetlenül a népi demokráciát okolni, már a Ráth-rokon, Végh Gyula 1920-ban – mint ezt meglepetéssel tudjuk meg –, felvetette, ő tudta miért, a múzeum önállóságának megszüntetésére az első javaslatot. Tehát arra a törvényszegésre, ami a törvényt nem olyan sokára követte. És itt 1920-ról van szó. Egy nagyon fontos fordulat van előttünk: az a világ, amiben Ráth dolgozott, az a világ, amelybe múzeuma is illeszkedett, az első világháború végén menthetetlenül megszűnt, véget ért. Vannak dolgok, amik visszahozhatatlanok.

Van mit újra gondolnunk tehát. Azt a típusú múzeumot, amit a Ráth Múzeum jelentett az Iparművészeti Múzeum rendszeres gyűjtése mellett, az enteriormúzeumot a múzeumi differenciálódás és a múzeumi modernizálódás szüntette meg: Klebelsberg Kunonak, majd Hóman Bálintnak a múzeumi törvényei és reformjai – ezen a modernizáción valószínűleg fordítanunk nem szabad és nem érdemes. A szellemi rekonstrukciónak azonban itt a helye, és én úgy gondolom, hogy ehhez csak ajánlható kezdet, irodalom, ihlető forrás mások számára is az a könyv, amelyről most itt írtam. Köszönet érte.

MAROSI ERNŐ

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kéziratához kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

124. ÉVFOLYAM 2008. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *főszerkesztő-helyettes*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Telefonközpont: 279-2760
Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>
(Keresés: Magyar Könyvszemle)
Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Hegy Ádám</i> : Magyarországi diákok könyvgyűjtési és könyvtárhasználati szokásai Bázelen és Bernben a 18. században	377
<i>Czibula Katalin</i> : Kazinczy kéziratos Metastasio-fordításáról	390
<i>Slíz Mariann</i> : Erzsébet királyné a ponyván – kultusz és politika	410
<i>Bálint Gábor</i> : A Vajna és Bokor cég története (1928–1948)	428

KÖZLEMÉNYEK

<i>Fekete Csaba</i> : Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés)	439
<i>Bitskey István</i> : Telekesy István, egri püspök könyvjegyzéke	443

FIGYELŐ

<i>Földesi Ferenc</i> : Laudáció lábjegyzetekkel. (Vizkelety András új kódexkatalógusa)	450
<i>Viskolcz Noémi</i> : Egy új szegedi sorozat: Habent sua fata libelli	453
<i>Monok István</i> : A bassanói Remondini Múzeum	455

NEKROLÓG

Jakó Zsigmond (1916–2008), a könyvtörténész (<i>Monok István</i>)	458
---	-----

BIBLIOGRÁFIA

<i>Papp Andrea–Hegyközi Ilona</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2007-ben	461
---	-----

SZEMLE

Le scriptorium d'Albi. Les manuscrits de la cathédrale Sainte-Cécile (VII ^e –XII ^e siècles). Catalogue de l'exposition présentée à la médiathèque Pierre-Amalric (Albi), 13 septembre – 15 décembre 2007. Sous la direction de Matthieu Desachy. Rodez, 2007. (<i>Monok István</i>)	475
Paris, capitale des livres. Le monde des livres et de la presse à Paris, du Moyen Âge au XX ^e siècle. Sous la direction de Frédéric Barbier. Paris, 2007. (<i>Monok István</i>)	476
Etzold, Ute Maria: Die Buchbinder und ihr Handwerk im Herzogtum Braunschweig von den Gildegründungen unter Herzog August bis zum Ersten Weltkrieg, 1651 bis 1914. Braunschweig, 2007. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	479
Deutsche Presse aus Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Literatur, Theater, Sprache und Aspekte der Identität. Auswahl und Nachwort von Rozália Bódy-Márkus. Herausgegeben von András F. Balogh und László Tarnói. Bp. 2007. (<i>Rózsa Mária</i>)	481
Kamecke, Gernot–Le Rider, Jacques–Szulmajster, Anne: La codification – perspectives transdisciplinaires. Paris–Dresden, 2007. (<i>Décsfalvi-Tóth András</i>)	483
Paas, John Roger: The German Political Broadsheet 1600–1700. Volume 9. (1662–1670) Wiesbaden, 2007. (<i>G. Etényi Nóra</i>)	484

Wix Györgyné: Régi magyarországi szerzők (RMSz) I. A kezdetektől 1700-ig. Szerk. és befejezte P. Vásárhelyi Judit. Bp. 2008. (<i>Szelestei Nagy László</i>)	487
Reske, Christoph: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing. Wiesbaden, 2007. (<i>Borsa Gedeon</i>)	488
János-Szatmári Szabolcs: Az érzékeny színház. Kolozsvár, 2007. (<i>Kilián István</i>)	491
A jövő a múlt és a jelen egységére épül. Emlékkötet a száz esztendeje született Kovács Máté tiszteletére. Szerk. Hangodi Ágnes. Debrecen, 2007. (<i>Győry Erzsébet</i>)	495

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

<i>Hegy, Ádám</i> : Coutumes de collection de livres et d'emploi de bibliothèque des étudiants hongrois à Bâle et à Berne au 18 ^e siècle	377
<i>Czibula, Katalin</i> : De la traduction de Metastasio manuscrite par Kazinczy	390
<i>Sliz, Mariann</i> : La reine Élisabeth dans la littérature de colportage – culte et politique	410
<i>Bálint, Gábor</i> : L'histoire de la firme Vajna et Bokor (1928–1948)	428

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fekete, Csaba</i> : A propos de la Bible de György Komáromi Csipkés (rectification)	439
<i>Bitskey, István</i> : Catalogue des livres de l'évêque de Eger, István Telekesy	443

CHRONIQUE

<i>Földesi, Ferenc</i> : Laudation accompagnée de notes. (Le nouveau catalogue de codex de András Vizkelety)	450
<i>Viskolcz, Noémi</i> : Une nouvelle série parue à Szeged: Habent sua fata libelli	453
<i>Monok, István</i> : Le Musée Remondini de Bassano	455

NÉCROLOGIE

Zsigmond Jakó (1916–2008), l'historien de livre (<i>Monok, István</i>)	458
--	-----

BIBLIOGRAPHIE

<i>Papp, Andrea–Hegyközi, Ilona</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2007	461
--	-----

REVUE

Le scriptorium d'Albi. Les manuscrits de la cathédrale Sainte-Cécile (VII ^e –XII ^e siècles). Catalogue de l'exposition présentée à la médiathèque Pierre-Amalric (Albi), 13 septembre – 15 décembre 2007. Sous la direction de Matthieu Desachy. Rodez, 2007. (<i>Monok, István</i>)	475
Paris, capitale des livres. Le monde des livres et de la presse à Paris, du Moyen Age au XX ^e siècle. Sous la direction de Frédéric Barbier. Paris, 2007. (<i>Monok, István</i>)	476
Etzold, Ute Maria: Die Buchbinder und ihr Handwerk im Herzogtum Braunschweig von den Gildegründungen unter Herzog August bis zum Ersten Weltkrieg, 1651 bis 1914. Braunschweig, 2007 (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	479
Deutsche Presse aus Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Literatur, Theater, Sprache und Aspekte der Identität. Auswahl und Nachwort von Rozália Bódy-Márkus. Herausgegeben von András F. Balogh und László Tarnói. Bp. 2007 (<i>Rózsa, Mária</i>)	481
Kamecke, Gernot–Le Rider, Jacques–Szulmajster, Anne: La codification – perspectives transdisciplinaires. Paris–Dresden, 2007. (<i>Désfalvi-Tóth, András</i>)	483
Paas, John Roger: The German Political Broadsheet 1600–1700. Volume 9. (1662–1670). Wiesbaden, 2007. (<i>G. Etényi, Nóra</i>)	484

Wix, Györgyné (Mme): Auteurs anciens de Hongrie. (Régi magyarországi szerzők. RMSZ). I. Depuis les origines jusqu'en 1700. Rédigé et achevé par Judit P. Vásárhelyi. Bp. 2008. (Szelestei Nagy, László)	487
Reske, Christoph: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing. Wiesbaden, 2007. (Borsa, Gedeon)	488
János-Szatmári, Szabolcs: Le théâtre sensible. Kolozsvár, 2007. (Kilián, István)	491
János-Szatmári, Szabolcs: Le théâtre sensible. Kolozsvár, 2007. (Kilián, István)	495

HEGYI ÁDÁM

Magyarországi diákok könyvgyűjtési és könyvtárhasználati szokásai Bázelen és Bernben a 18. században¹

A berni Societas Studiosorum könyvtárának irataiban többször találkozunk magyarországi diákokkal kapcsolatos feljegyzésekkel. Igen érdekes ezek közül az, amely Nemegeyi János figyelmét hívta fel arra, hogy a magyarországi ifjak számára ezentúl egyszerre hat könyvnél többet nem lehet odaadni. Ezt a döntést a könyvtár kurátorai azzal indokolták, hogy panasz érkezett a könyvek hiánya és a raktári rendbe nem tartása miatt:

„Zu Herren Nemegeyi aus Hungarn!

Quaerela Curatoribus Bibliothecae nostrae – tradita ob crebram Librorum Absentiam, nec minus, ut ordo servetur bonus in Bibliotheca, librisque rite omnia membra uti queant decreverunt 24to Febr. 1780. – ne numerus Librorum Dnis ex Hungaria in usum tradendorum in posterum ultra sex una crescat.

Em. Franck. S. S. Theol. Stud. Societ. Stud. Actuarius

Datum 24to Febr. 1780”²

A források nem szólnak arról, milyen könyvek tűntek el, csak annyit tudunk, hogy Nemegeyi 1779. november 18-án Pierre Bayle lexikonát kölcsönözte ki,³ majd 1780. február 24-én – vagyis ugyanazon a napon, amelyen az előbb említett feljegyzés készült – nem hat, hanem csak öt könyvet kapott meg a könyvtárból.⁴ 1780. szeptember 30-án⁵ Nemegeyi elutazott Bernből és Utrechtben iratkozott be

¹ Munkámat a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatta.

² Burgerbibliothek Bern, (Továbbiakban: BB) Mss. H. H. XXIV. 15. *Aktenbuch des Curats 1733–1816*. 67.

³ BB Mss. H. H. XXIV. 16. *Acta der Bibliothekkommission 1752–1817*. 61.

⁴ BB Mss. H. H. XXIV. 16. *Acta der Bibliothekkommission 1752–1817*. 64.

⁵ Ez a dátum nem egyértelmű. A berni Ratsmanual szerint 1780. augusztus 19-én még kapott ösztöndíjat. Staatsarchiv Bern A II 940 *Ratsmanuel der Stadt Bern*. 323. Walter Meyrat szerint szeptember 30-án befejezte berni tanulmányait. MEYRAT, Walter: *Die Unterstützung der Glaubensgenossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert*. Bern, 1941. 282.; Bozzay Réka és Ladányi Sándor adattára alapján már 1780. szeptember 10-én beiratkozott Utrechtben: BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Bp. 2007. nr. 1879. (Továbbiakban: BOZZAY–LADÁNYI: *Magyarországi...*)

az egyetemre, majd 1782-ben kinevezték Nagyenyedre tanárnak.⁶ A neve mégis előfordul 1780 után is a berni forrásokban, ugyanis 1783-ban a Societas Studiosorum könyvtárának ajándékozta Johannes Chrysostomus *Opera omniá*ját.⁷ Igaz, nemcsak diákok, hanem bárki ajándékozhatott könyvet ennek a berni társaságnak, mégis érdekes, hogy egy hallgató tanulmányai befejezése után, Erdélyből küld könyvet Svájcba.⁸ Chrysostomus művének Bernben lévő példányából sajnos nem derül ki, miért ajándékozta azt Nemegeyi a Societas Studiosorumnak,⁹ és a Societas Studiosorum 1794-es katalógusa sem közöl a provenienciájával kapcsolatban semmilyen adatot.¹⁰ Pierre Bayle lexikonának Bernben található különböző kiadásai-ban sincs nyoma annak, hogy Nemegeyi bármelyiket is használta volna.¹¹ Nemegeyi kéziratái között nem találtunk naplót vagy önéletrást, így berni élményeiről nem rendelkezünk tőle származó adatokkal.¹² Szerencsére könyvtárát az enyedi kol-

⁶ SEGESVÁRY Lajos: *A magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836 = Theológiai tanulmányok* (Debrecen) 1935. 44. sz. 39–40. P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvári–nagyenyedi Bethlen főtanoda története*. Nagyenyed, 1868. 311. (Továbbiakban: P. SZATHMÁRY: *A gyulafehérvári...*)

⁷ „Hr. Nemegeyeei Hungarus 1783. Chrysostomi opera omnia versio lat. fol. 5. Tom. Basileae, 1547.” BB Mss. H. H. XXIV. 6.1 *Verzeichnisse der Verehrungen und Geschenken welche Gesellschaft der Studierenden in Bern seit ihrer Stiftung sind gemacht worden, 1742–1803*. fol. 141r.

⁸ Külön kötetben vezették az ajándékozásokat, amelyekben nemcsak magánszemélyek, hanem különböző társaságok is fel vannak sorolva adományozóként. DE CAPITANI, François: *Die Berner Societas Studiosorum im 18. Jahrhundert*. In: BERNARD, Nicolai–REICHEN, Quirinus (hrsg.): *Gesellschaft und Gesellschaften. Festschrift zum 65. Geburtstag von Ulrich Im Hof*. Bern, 1982. 240. (Továbbiakban: DE CAPITANI: *Die Berner...*)

⁹ Mindkét kötetben csak a ma is használt raktári jelzet és a „Bibliotheca Bernensis” feliratú pecsét található. Semmilyen más tulajdonosi jegy vagy marginália nincs a kötetekben. Vö.: [CHRYSOSTOMUS, Johannes]: *Opera D. Ioannis Chrysostomi...* Basel, 1547. Stadt- und Universitätsbibliothek Bern. (Továbbiakban: StUB) ZB Gross J 9.

¹⁰ „Chrysostomi (Joh.) Opera, lat. versa, Tom. 5. Vol. 4. Basil. 1547.” *Catalogus librorum quibus bibliotheca florentiss. Societatis studiosorum Bernensium constat*. [Bern],. 1794. StUB 1022 (5). nr. 32.

¹¹ Vö.: StUB ZB Gross Z 279:1–4. StUB ZB Fg R 4:1–4. StUB ZB Lexica 16: 1–4. StUB ZB Lexica 14:1–4. StUB ZB Thun alt fol 34:1–4. StUB ZB Fellenberg R 5:1–4. StUB ZB Lexica 19:1–4. BB Mülinen A 211

¹² Kéziratban maradt művei és a tulajdonában volt kéziratok is megtalálhatóak Nagyenyeden az Erdélyi Református Egyházkerület Bethlen Dokumentációs Könyvtárban (Továbbiakban: EREBDK) NEMEGYEI Johannes: *Antiquitates Romanae*. Ms. 224. NEMEGYEI Johannes: *Historia universalis*. Ms. 223. NEMEGYEI Johannes: *Institutiones ad fundamenta linguae graecae antiquae quibus via Hernitur ad eusdem analogiam restituendam et ab anomalia vindicandam*. 1830. Ms. 364. [HEMSTERHUSIUS, Tiberius]: *Dictata in Aristophanis Plutum viri celeberrimi Tiberii Hemsterhusii W Van Helmont 15. 3. 1749*. Ms 76. [VALKENARIUS]: *L. Valkenarii Dictata in Epistolam Pauli 1. ad Corinthos*. Ms. 90. HEMSTERHUSIUS, Tiberius: *Dictata in Callimachii hymnos et epigrammata*. 1752. Ms. 110. *A tabularis instructio magyarázattya jegyzésekkel bővítve*. M. Vásárhelyen, 1824. Ms. 14.

légiumra hagyta, amelyet az 1850-ben készült katalógusból ismerünk.¹³ Ebben a jegyzékben 1702-es¹⁴ és 1738-as¹⁵ kiadású Bayle-féle lexikont sorolnak föl. Az 1702-es kiadásút már akkor raktári jelzet nélkül közölték, míg a másik kiadás¹⁶ ma is megvan a könyvtárban. Ez utóbbiban szerepel egy korabeli „Nmg” bejegyzés, amelynek feloldása Nemegeyi és nagyméltóságú is lehet. A feloldás Nemegeyi volta mellett áll az, hogy az 1850-es katalógus is „Nmg” rövidítéssel jelölte Nemegeyi összes könyvét¹⁷ és az enyedi possessorkatalógus is felváltva használja a „Nemegeyi” és az „Nmg” megjelölést.¹⁸ A nagyenyedi könyvtárban ma négy különböző kiadásban¹⁹ van meg Bayle műve, amelyek közül az előbb említett 1738-as műben van csak „Nmg” possessor, de egyikben sincs nyoma a Societas Studiosorum bélyegzőjének vagy bejegyzésének. Igaz, egy tulajdonost nem jelölő ex libriszszel²⁰ találkozunk az 1738-as könyvben, de nem tudunk arról, hogy a Societas Studiosorum használt volna ex librist.²¹

Könyvkölcsönzés vagy könyvlopás? A kérdés Nemegeyi esetében teljes bizonyossággal nem eldönthető.

A fentebbi példa alapján felmerül a kérdés: hogyan használták a magyarországi diákok a könyvtárakat, és a peregrinációjuk során milyen eszközökkel szereztek be könyveiket? A következőkben a 18. században Bernben és Bázelen járt magyarországi könyvgyűjtési és könyvtárhasználati szokásait próbálom meg összefoglalni.

Bernben két gyűjtemény volt elérhető a diákok számára: a főiskola és a Societas Studiosorum könyvtára. Mindkettő lehetővé tette a kölcsönzést, de igazán a hallgatók számára elérhető gyűjteménynek a Societas Studiosorum számított. Igaz, a 18. században több olvasótársaság is létrejött, de nem valószínű, hogy ezek

¹³ „Libri bibliotheca Cl. quondam professoris Collegii nostri, Joannis Nemegeyi, a posteris ejusdem dono dati” *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Bethleniam*. 1850. EREBDK Ms 220. I. 368–375. II. 30–35, 76–79, 172–183, 252–257. (Továbbiakban: *Catalogus...*)

¹⁴ „[nr.]81. Le grand dictionnaire historique. Par Mr. Louys Morery neuvième editio ou l'on corrigé les fautes censurées dans le Dictionnaire Critique de mr. Bayle Tom. troisième Amsterdam et a La Haye 1702 fol.” *Catalogus...* (13. jegyzet) 370.

¹⁵ „[nr.] 102. Dictionnaire historique et critique par Mr. Pierre Bayle. Tome second et 3me, C-I-P. A Basle 1738. fol. [ceruzával]: 899 Nmg.II. III. vol” *Catalogus...* (13. jegyzet) 374.

¹⁶ BAYLE, Pierre: *Dictionnaire historique et critique par Mr. Pierre Bayle*. Basel, 1738. EREBDK 899.

¹⁷ Vö.: *Catalogus...* (13. jegyzet) I. 368–375. II. 30–35, 76–79, 172–183, 252–257.

¹⁸ Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára (Kolozsvár): *A nagyenyedi Kollégium könyvtárának régi anyaga: (possessorok)*. jelzet nélkül.

¹⁹ EREBDK 1966/I–IV. 717/I–III. 899. 899/I–III

²⁰ Jelmondata: Ex Lapide Salus Ex duris Gloria. EREBDK 899.

²¹ Vö.: DE CAPITANI: *Die Berner...*, i. h. (8. jegyzet) 230.

hez a Bernben főiskolára járó fiatalok tanulói jogviszonyuk által férhettek volna hozzá.²²

Berni hallgatók a Societas Studiosorumot 1730-ban azért alapították, hogy egy diákkönyvtárat hozzanak létre. A könyvtár gyarapodásában nagy szerepe volt az ajándékozásoknak, amelyek könyvek vagy pénzadományok voltak. A társaságnak berni diákok és egykori diákok lehettek a tagjai, amelyért tagdíjat kellett fizetniük, és az így befolyt összegeket a könyvtár gyarapítására fordították.²³ Fontos itt megjegyezni, hogy a berni akadémián a külföldi állampolgárok sosem írták be magukat az intézmény matrikulájába, ezért hallgatói jogviszonyuk is eltért társaikétól.²⁴ A külföldiek közül egyedül a piemonti és a magyarországi fiatalok voltak kedvezőbb helyzetben, mert ők rendszeres ösztöndíjat is kaphattak. Ezt az összeget könyvek vásárlására is költhették.²⁵ A nem egyenrangú hallgatói jogviszonyok miatt a Societas Studiosorum könyvtárából kölcsönözni alapvetően csak a kanton területén lakók számára volt lehetséges, de helyben olvasásra másoknak is volt lehetősége. A könyvtárhasználat szabályait rendszeresen megsértették az olvasók, a társaság protokollumában többször előfordul a kölcsönzési határidő be nem tartásával kapcsolatos bejegyzés.²⁶

A berni főiskola könyvtárában súlyosabb kihágások is történtek, ugyanis a 18. század elején lopások is voltak, ezért megszigorították a használati feltételeket.²⁷

Bernhez hasonlóan Bázélben sem tartozott a hallgatói jogviszonyhoz, hogy a városban működő összes intézményi vagy testületi könyvtárat használhassák, így például a 18. századra jellemző módon Bázélben is létrejött olvasókabinet, de ez nem a diákság igényeit szolgálta ki.²⁸ Ezzel ellentétben 1717-től kezdve az Alumneum (Erasmianum) saját diákkönyvtárral rendelkezett, majd 1747-ben a Frey-Grynaeus Intézet megalapításával egy számában és tartalmában is jelentősebb gyűj-

²² DE CAPITANI: *Die Berner...*, i. h. (8. jegyzet) 232–233. MICHEL, Hans A.: *Das wissenschaftliche Bibliothekswesen Berns vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Bern, 1985. 183–184. SENSER, Christine: *Die Bibliotheken der Schweiz*. Wiesbaden, 1991. 64–71. LEU, Urs (hrsg.): *Handbuch der historischen Buchbestände in der Schweiz*. http://www.zb.uzh.ch/index.html?http://hhch.eurospider.com/digital_library/html/hhch_be_ber_k001820.html (2008. április 20.) RITTER-LUTZ, Susanne: *Die bernische Kunstkammer im 18. Jahrhundert* In: SCHUBIGER, Benno (Hrsg.): *Sammeln und Sammlungen im 18. Jahrhundert in der Schweiz. Collections et pratiques de la collection en Suisse au XVIIIe siècle*. Genève, 2007. 51, 56. (Továbbiakban: RITTER-LUTZ: *Die bernische...*)

²³ DE CAPITANI: *Die Berner...*, i. h. (8. jegyzet) 226, 231, 240.

²⁴ *Hochschulgeschichte Berns 1528–1984*. Bern, 1984. 390.

²⁵ *Hochschulgeschichte Berns 1528–1984*. Bern, 1984. 422.

²⁶ DE CAPITANI: *Die Berner...*, i. h. (8. jegyzet) 232–233, 239.

²⁷ RITTER-LUTZ: *Die bernische...*, i. h. (22. jegyzet) 52–53.

²⁸ ROTH, Paul-GRÜTTER, Wilhelm: *Hundertfünfzig Jahre Allgemeine Lesegesellschaft in Basel 1787–1937 Festschrift zum 150jährigen Bestehen der Allgemeinen Lesegesellschaft in Basel*. Basel, 1937. 14–18.

temény jött létre, amely a hallgatók tanulmányait segítette.²⁹ Az Alumneumban rendszeresen tartottak könyvárveréseket, ahol alapvetően diákok szerezték be magánkönyvtáruk számára a fontosnak tartott köteteket.³⁰ A Frey-Grynaeus Intézeten és az Alumneumon kívül az egyetemi könyvtár állt még a diákság rendelkezésére. Ide igen nehezen juthattak be az egyetemisták a gyűjteménybe, mert nem volt olvasóterme, ráadásul csak hetente egyszer volt nyitva, és kölcsönözniük bizonyos megszorításokkal lehetett: vagy dékáni igazolás birtokában vagy kaució megfizetésével. A kikölcsönzött könyveket Bazel határán kívülre vinni csak külön engedély birtokában lehetett.³¹ A Frey-Grynaeus Intézet könyvgyűjteményét alapvetően teológus hallgatók használhatták. Kölcsönzési adatok nem maradtak fenn, de azt tudjuk, hogy a *Tatler* és a *Spectator* angol folyóiratokban aláhúzások, margináliák bizonyítják ezek gyakori olvasását. A 18. század végén az intézet akkori vezetője tovább szélesítette a könyvtár nyilvánosságát, 1831-ben mégis megtiltották, hogy diákok bármit is kölcsönözzenek a gyűjteményből.³²

Az egyetemi könyvtár Bazelben nemcsak olvasói igényeket elégített ki, hanem egyfajta turisztikai látványosság is volt, mert ritkaságait és képzőművészeti gyűjteményét szívesen látogatták meg az utazók. Mindezt abból a vendégkönyvből tudjuk, amelybe nemcsak külföldiek, hanem bázeli diákok is bejegyezték a nevüket.³³ A gyűjtemény állományának tekintélyes részét képezték a 18. században az ajándék- és kötelezpéldányok, ugyanis az 1681-es szabályok szerint a Bazelben

²⁹ VISCHER, Eberhard: *Das Collegium Alumnorum in Basel*. In: THEOLOGISCHEN FAKULTÄT DER UNIVERSITÄT BASEL (hrsg.): *Festschrift Paul Wernle. Aus fünf Jahrhunderten schweizerischer Kirchengeschichte. Zum Geburtstag von Paul Wernle*. Basel, 1932. 149. (Továbbiakban: VISCHER: *Das Collegium Alumnorum...*) STAEHELIN, Ernst: *Johann Ludwig Frey, Johannes Grynaeus und das Frey-Grynaeische Institut in Basel*. Basel, 1947. 118–119. (Továbbiakban: STAEHELIN: *Johann...*) SOMMER, Andreas Urs: *Dieses Heiligthum der Wissenschaft*. In: UÖ. (hrsg.): *Im Spannungsfeld von Gott und Welt, Beiträge zu Geschichte und Gegenwart des Frey-Grynaeischen Instituts in Basel 1747–1997*. Basel, 1997. 27, 35. (Továbbiakban: SOMMER: *Dieses...*)

³⁰ VISCHER: *Das Collegium Alumnorum...*, i. h. (29. jegyzet) 126. LENGYEL Imre–TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja*. = Könyv és Könyvtár. (8.) 1970. 1. sz. 17. (Továbbiakban: LENGYEL–TÓTH: *Maróthi...*)

³¹ BONJOUR, Edgar: *Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Basel, 1971. 322. STAEHELIN, Andreas: *Geschichte der Universität Basel 1632–1818*. Basel, 1957. 351–352. (Továbbiakban: STAEHELIN: *Geschichte...*) HEUSLER, Andreas: *Geschichte der öffentlichen Bibliothek der Universität Basel*. Basel, 1896. 26. (Továbbiakban: HEUSLER: *Geschichte...*)

³² SOMMER: *Dieses...*, i. h. (29. jegyzet) 27, 35. STAEHELIN: *Johann...*, i. m. (29. jegyzet) 155–156. DE ROCHE, Suzanne: *Die Anglica der Frey-Grynaeischen Bibliothek*. In: SOMMER, Andreas Urs (hrsg.): *Im Spannungsfeld von Gott und Welt, Beiträge zu Geschichte und Gegenwart des Frey-Grynaeischen Instituts in Basel 1747–1997*. Basel, 1997. 239.

³³ BURCKHARDT, Max: *Europäische Notabilitäten auf der Durchreise in Basel. Ein Einblick in das alte Gästebuch der Basler Universitätsbibliothek*. = Basler Zeitschrift. 1971. 207–208. (Továbbiakban: BURCKHARDT: *Europäische...*) BAESCHLIN, Theodor: *Aus einem Fremdenbuch der öffentlichen Bibliothek der Universität Basel*. = Basler Jahrbuch. 1906. 194. STAEHELIN: *Geschichte...*, i. m. (31. jegyzet) 352.

magiszteri vagy doktori fokozatot szerettek kötelesek voltak a könyvtárnak legalább 2 rajnai tallér értékben könyvet adományozni. Nyilvánvalóan nemcsak diákok, hanem nyomdászok és magánszemélyek is adtak könyveket a könyvtárnak, de ez témánk szempontjából nem fontos. Szerencsére az adományozásokról jegyzékek és korabeli adományozási táblák maradtak fenn.³⁴

Nézzük meg, hogyan éltek a magyarországi diákok a számukra is elérhető lehetőségekkel! A rendelkezésre álló források mind a könyvtárhasználatra, mind a könyvgyűjtés módjaira szolgáltatnak adatokat.

A magyarországi hallgatók 18. századi könyvtárhasználatáról a következőket tudjuk elmondani: több mint kétszázan tanultak Bernben és Bázelen, és közülük hatvan olyan személyt sikerült beazonosítanunk, akiknek tudunk valamilyen használói szokásáról. Többségüknél csak annyit ismerünk, hogy megtekintették az adott városban lévő híres és érdekes gyűjteményeket. Erről tanúskodnak a bázeli egyetemi könyvtár (1. melléklet) és a Faesch-család múzeumának vendégkönyvei (2. melléklet). A látottakkal kapcsolatban ezek sajnos nem tartalmazzak bejegyzéseket, ugyanis legtöbbször csak nevüket, származásukat és látogatásuk dátumát jegyezték be, mint például Bethlen Pál vagy Tunyogi Sámuel. Néha a foglalkozásukat is megjelölték, így például Szeitz Antal feltüntette, hogy Vácon volt filozófianár és meg kell említeni azt is, hogy női látogatója is volt a könyvtárnak Nádasd Mária és Appony grófné személyében. Magyarországi bejegyzők összesen négyen vannak a Faesch-család vendégkönyvében és huszonnyolcan az egyetemi könyvtárban. Annak ellenére, hogy ezek a gyűjtemények csak hetente egyszer két órát voltak nyitva, 1662–1822 között összesen 12 000 látogatóról beszélhetünk.³⁵ A magyarországi érdeklődés a könyvtár iránt kicsit visszafogottnak tűnik, ha figyelembe vesszük azt, hogy Bázelen az 1760/70-es években a hallgatók egyharmada Hungarus vagy Transsylvanus volt.³⁶ Ráadásul a bejegyzők közül csak öten voltak ténylegesen Bázelen tanuló magyarországi diákok, a többiek peregrinációjuk befejeztével látogattak el Bázelen (mint például Pétzeli József), esetleg európai utazgatás részeként tekintették meg a gyűjteményt.³⁷ A vendégkönyvekbe bejegyző Bázelen tanuló magyarországi diákok alacsony száma azzal magyarázható, hogy az egyetemi könyvtárba csak kaucióval vagy dékáni ajánlással lehetett bejutni, és létezett önálló diákkönyvtár is, amelyet egyszerűbben használhattak az ösztöndíjban részesült fiatalok. Az ilyen típusú látogatás ténylegesen nem könyvtárhasználat volt, hanem érdeklődés a régi és szép gyűjtemények iránt, bár a könyvek iránt megfigyelhető volt egyfajta különleges vonzódás is. Pápai Páriz Ferenc nap-

³⁴ HEILIGENSETZER, Lorenz [et al.] (hrsg.): „*Treffenliche schöne Biecher*” *Hans Ungnads Bücher-geschenk und die Universitätsbibliothek Basel im 16. Jahrhundert mit einem Ausblick auf spätere Geschenke*. Basel, 2006. 119–120, 130–131.

³⁵ BURCKHARDT: *Europäische...*, i. h. (33. jegyzet) 212.

³⁶ Vö.: WACKERNAGEL, Hans Georg (Hrsg.): *Die Matrikel der Universität Basel 1726–1818*. 5. Band. Basel, 1980. 241–334.

³⁷ Vö.: HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Bp. 2003. nr. 416, 514. BOZZAY–LADÁNYI: *Magyarországi...*, i. m. (5. jegyzet) Nr. 1897.

lója ez utóbbiról tanúskodik, hiszen Gutenberg sajtójából kikerült könyvet is felfedezett a Faesch-múzeumban:

„Megtekintettem a kiváló és nagytudományú férfiúnak Remigius Feschius úrnak, a Basileai Egyetemen mindkét jogtudomány és a történelem doktorának és igen híres professzorának ritkaságokat tartalmazó szobáit. Itt bámulatra méltó könyvtárával együtt, sok és igen híres, részben természet alkotta, részben kézzel készített dolog látható...

Láttam... Hasonlóképpen Cicero Officiumait, a Moguntiában felfalált könyvnyomda első példányát...Bibliát minden nyelven, amelyen csak megjelent.”³⁸

A könyvtárak tényleges funkciójának megfelelő használatára – vagyis olvasásra, kölcsönzésre, kutatásra – másfajta forrásokkal rendelkezünk: ilyenek a korabeli „szervezeti és működési szabályzatok”, protokollumok, levelezések, naplók. Az alábbiakban ezeket mutatjuk be.

Maróthi György 1735. március 10-én arról számolt be barátjának, Jakob Christoph Becknek, hogy Bernben a főiskola könyvtárából semmit sem lehetett kikölcsönözni,³⁹ de a helyben olvasás lehetőségével lehetett élni, amiről Maróthi egy másik levelében írt.⁴⁰ 1767-ben a Societas Studiosorum könyvtára is elérhetővé vált a magyarországiak számára, ugyanis megengedték nekik a gyűjtemény használatát: „Constitutum fuit, ut studiosis ex Hungaria oriundis in Academia vero nostra degentibus permissum sit Bibliotheca nostra fruenti.”⁴¹ Amint láttuk Nemegyei János élt is ezzel a lehetőséggel.

Ahhoz, hogy valaki egy-egy könyvtár minden őt érdeklő dokumentumához hozzáférhessen, jó kapcsolatok is szükségesek voltak. Teleki Sámuel jó baráti viszonyba került a bázeli egyetemi könyvtár könyvtárosával, az előbb is említett Jakob Christoph Beckkel. Ennek köszönhetően többször is néhány órát tölthetett el a könyvtárban, valószínűleg olvasásra is használva ezt az időt:

„A bibliothecarius lévén tisteletes professor Beckius uram, igen gyakran elvitt az bibliothecában és sokszor csak az én barátságomért elment és ottan órákat töltött én velem.”⁴²

³⁸ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Életem folyása*. In: Uő.: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, 1977. 156.

³⁹ Maróthi György *Jakob Christoph Becknek, Bern, 1735. március 10.* LENGYEL-TÓTH: *Maróthi... , i. h.* (30. jegyzet) 39. Később mégis kölcsönözhetett a gyűjteményből, de Maróthi ekkor is a használók korlátozásaira panaszkodott: *Maróthi György Jakob Christoph Becknek, keltezés nélkül.* LENGYEL-TÓTH: *Maróthi... , i. h.* (30. jegyzet) 70.

⁴⁰ Maróthi György *Jakob Christoph Becknek, Bern, 1735. július 21.* LENGYEL-TÓTH: *Maróthi... , i. h.* (30. jegyzet) 63.

⁴¹ BB Mss. h. h. XXIV. 13. *Acta florentiss Societatis Stvdiosorvm Bernensium afvndatione sva 1730.* 95.

⁴² BIÁS István (s. a. rend.): *Gróf Teleki Sámuel úti naplója 1759–1763.* Marosvásárhely, 1908. 43. (Továbbiakban: BIÁS: *Gróf Teleki...*)

Ez a kapcsolat Telekit ahhoz is hozzásegítette, hogy hazatérte után Bernben lemásoltassák számára Thuróczi János Krónikáját.⁴³ A forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy Jacques Bongars kiadásában megjelent szövegre volt kíváncsi Teleki, vagy az egykor Bongars tulajdonában lévő 15. századi kéziratra.⁴⁴

Kevés magyarországi diákról tudjuk, hogy bázeli vagy berni professzorok magánkönyvtárait használhatták. Teleki Sámuel naplója alapján valószínű, hogy Johann Rudolf Iselin bázeli professzor könyvtárában is megfordult:

„Ezen professor Isellius uram igen sokat olvasott tudós ember, nagy bibliothecája is vagyon...”⁴⁵

Fogarasi Pap József ehhez képest néhány évvel később már arról számolt be, hogy Jakob Christoph Beck könyvtárát szabadon használhatta. Sőt, Fogarasi megfogalmazása alapján azt is feltételezhetjük, hogy Beck több diák számára nyitotta meg magángyűjteményét:

„Tiszteletes Professor Beck Uramis minden Letzkéjít, sőt még a Thecájátis szabadá tette...”⁴⁶

A tanár-diák kapcsolatok során az is előfordult, hogy a diák ismertette meg professzorával a magyar református egyházi műveket. Huszti György Samuel Scheurer számára készített *Brevissima Gentis, Terrae et Regni Hungarorum ... descriptio* című írásában Magyarország történetével együtt „Libri Symbolici” címmel foglalta össze ezeket, és valószínűleg egy 1737-es kiadású magyar nyelvű bibliát is ajándékozott tanárának.⁴⁷

⁴³ Teleki Sámuel Jakob Christoph Becknek Sárd, 1764. április 9. In: SZÁNTAY Antal: *Die Teleki-Korrespondenz in Basel* In: KALMÁR János (szerk.): *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Bp. 1997. nr. 10. (Továbbiakban: SZÁNTAY: *Die Teleki-Korrespondenz...*) STÄHELIN, Ernst: *Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christof Beck 1711–1785*. Basel, 1968. nr. 395. DEÉ NAGY Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Bukarest, 1976. nr. 7.

⁴⁴ Sem a nyomtatványban, sem a kéziratban nincs nyoma a másolásnak: StUB Bong. V. 748. BONGARS, Jacques: *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* Frankfurt, 1600. BB Cod. 279 [THURÓCZI János] *Johannis de Thurocz: Chronica Hungariae...* [15–16. sz.]

⁴⁵ BIÁS: *Gróf Teleki...*, i. m. (42. jegyzet) 17.

⁴⁶ Fogarasi Pap József Teleki Sámuelnek, Bazel, 1769. december 22. In: DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997. 237. (Továbbiakban: DEÉ NAGY: *A könyvtáralapító...*)

⁴⁷ Huszti részletesen felsorolta a magyar nyelvű bibliakiadásokat, amelyben az 1737-es utrechtit is megemlíti: „Octavam et hactenus quantum mihi constat ultimam Biblior. Hungaricorum editionem Trajecti 1737 procuravit.” Staatsarchiv Bern B III 58 XXI. HUSZTI György: *Brevissima Gentis, Terrae et Regni Hungarorum, cum primis vero adflictae et animam fere agentis Sionis Hungaricae descriptio quam Jussu viri venerandi et celeberrimi Domini Samuelis Scheureri in Illustri Bernatum Academiae Theologi Primarii et p. n. Rectoris Magnifici Georgius Huszti peregrinus Rudi Minerva diebus Novembris et Decembris concinnavit Bernae 1746*. Scheurer könyvtárában valóban megvolt ez a kiadás: „S. Zent Biblia. Estendoben 1737” *Catalogus variorum et praestantissimorum*

Nemegyei János esetén kívül nem került viszont elő olyan forrás, amely elmarasztalólag szólt volna a magyarországi diákok könyvtárhasználati szokásairól. Ezzel ellentétben megmaradtak olyan feljegyzések, amelyek pozitívan reagáltak a magyarországi fiatalok bázeli vagy berni könyvtárakhoz kapcsolódó viszonyáról. Ezek adományok és tagdíjak voltak.

A magyarok olyan jelentős adományokat nem tettek a könyvtárak számára, mint a professzorok, de általában igyekeztek hálájukat tanulmányaik befejezése után is leróni. Jó példa erre Hatvani István, aki *Thermae Varadienses* című könyvét küldte meg Bázélbe.⁴⁸ Nagyobb volumenű volt ehhez képest 1738-ban Tzellek Mihály és Dallos István ajándéka, akik az Alumneum könyvtárára hagyták saját könyveiket.⁴⁹

A könyvtári pénztár számára a diákok bizonyos alkalmakkor kötelesek voltak fizetni.⁵⁰ Legjellemzőbb erre a fokozatszerzés: Pápai Páriz Ferenc 1674-ben az orvosi cím megszerzésekor befizette az előírt összeget.⁵¹

Térjünk most át a könyvgyűjtés módjaira! Erről a következő forrástípusok állnak a rendelkezésünkre: peregrináció során keletkezett könyvjegyzékek, levelezések, naplók, possessorbejegyzések, előfizetői listák. Ezek alapján két nagy típusa állapítható meg a könyvgyűjtésnek: a vásárlás és az ajándékozás.

A peregrinusok igen változatos módon jutottak hozzá a könyvekhez. A gyűjtés egyik fajtája az aukciókon való vásárlás volt. Bázélben az Erasmianumban rendszeres volt az aukciók tartása, ahol a diákok igyekeztek minél olcsóbban megszerezni az eladásra kínált műveket.⁵² Possessorbejegyzésekből és levelekből tudjuk, hogy Maróthi György több könyvét is itt vette meg.⁵³

Különböző könyvkereskedőktől is vásároltak a magyarországiak. Maróthi György Bernben például Valerius Gottschal üzletében egy többkötetes mű áráról érdeklődött, amelynek még csak az első hét kötete jelent meg.⁵⁴ Konkrét vásárlásról is

librorum quos suis usibus sibi collegit vir reverendus ac celeberrimus Samuel Scheurer, dum viveret SS. theologiae apud bernates professor primarius. Hastae subjicientur Bernae in Collegio majori horâ 2. pom. eo Ordine, Qui sequenti pagina exhibetur. [S. l.] [S. n.] 1748. 47. StUB i 59

⁴⁸ UBB Mscr. AR I 25 *Index librorum aliarumque rerum, quibus augebatur Bibliotheca publica Academiae Basiliensis ab a. 1772 an annum [1829]* fol. 11r. Vö.: DÖRNYEI Sándor–SZÁVULY Mária (összeáll.): *Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század.* Bp. 2005. Nr. 2494.

⁴⁹ VISCHER: *Das Collegium Alumnorum...*, i. h. (29. jegyzet) 150. WEISS, Johann Martin: *Oratio de origine ac institutione collegii alumnorum vulgo Erasmiani dicti...* [Bázél], [1760]. 9.

⁵⁰ HEUSLER: *Geschichte...*, i. m. (31. jegyzet) 31–32.

⁵¹ Staatsarchiv Basel Universitätsarchiv M 2. *Rationes fisci bibliothecae communis (Rechnungsbücher des Bibliotheksfonds) 1664–1769, 1769–1836.* Itt: 1674–1675.

⁵² LENGYEL–TÓTH: *Maróthi...*, i. h. (30. jegyzet) 17.

⁵³ Például: ÖTVÖS János: *Maróthi György könyvtára.* = KLTE Könyvtára Közleményei 1955. nr. 242.

⁵⁴ *Maróthi György Jakob Christoph Becknek, Bern, 1735. július 21.* Közli: LENGYEL–TÓTH: *Maróthi...*, i. h. (30. jegyzet) Nr. 12. Gottschall és Maróthi kapcsolatáról lásd még: LENGYEL–TÓTH: *Maróthi...*, i. h. (30. jegyzet) 23, 25.

van adatunk: Teleki József Daniell Bernoulli *Hydrodynamica* című művét 2 rajnai forintért és 40 krajcárért vette meg Thurneysen bázeli könyvkereskedőtől.⁵⁵ Arra is van példa, hogy egy harmadik személyt kérnek föl könyvvásárlásra: Maróthi azt kérte Bázelen tartózkodó diáktársától, Dallos Istvántól, hogy Jakob Christoph Beck számára adja át azt a pénzt, amelyből Beck megveheti Maróthi számára a *Lexicon Basiliensét*.⁵⁶ Ehhez hasonló, amikor a külföldön tartózkodó peregrinus patrónusa megbízásából szerzett meg könyveket. Ráday Gedeon könyvtárába így kerültek Bázelen megvett könyvek, ezeket többek között Blasek Mihály vásárolta meg Ráday útmutatása alapján.⁵⁷ Fontos megemlítenünk Johann Rudolf Imhofot is, ugyanis ő nemcsak magyar nyelvű munkákat adott ki Bázelen, hanem kereskedett is könyvekkel. Teleki József tőle is vásárolt:

„[1760. május] 14a ... Tegnap kifizettem némely aprólékot; köntösökért, bibliopola Imhoff uramot az Acta Helveticakért etc.”

„[1760. május] 12a Megfizettem Imhoff uramnak az aktákért és Sol[tár] ért 7 18”⁵⁸

Jellemző volt, hogy a peregrinusok a könyvvásárlásra fordított összegeket az egyéb kiadásokhoz hasonlóan (szállás, utazás, étkezés) feljegyezték maguknak, így például Nánási Lovász József Bernben „Pro Libris” 18 magyar forintot költött.⁵⁹ Teleki Sámuel a könyvek beszerzéséről két külön füzetet vezetett. Eszerint első bázeli tartózkodásakor 410, második tartózkodása során 49 kötetet vásárolt meg.⁶⁰ Mindegyik könyvnél feljegyezte, hogy az pontosan mennyibe került. Ezekben a könyvjegyzékekben csak olyan tétel van, amely vételként vagy ajándékként került Teleki birtokába.⁶¹ Rokona, Teleki József hasonló gondossággal mindig pontosan feljegyezte a könyvekre fordított kiadásait.⁶²

A vásárlás talán legérdekesebb példája az az előfizetői lista, amely Samuel Werenfels *Opuscula theologica* című művének 1782-es bázeli kiadásában található (3. melléklet).⁶³ A kinyomtatott mű 123 előfizetőt sorolt fel, köztük a sárospataki

⁵⁵ TOLNAI Gábor (összeáll.): *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761*. Bp. 1987. 285. (Továbbiakban: TOLNAI: *Egy erdélyi gróf...*)

⁵⁶ Maróthi György *Jakob Christoph Becknek, Leiden, 1737. augusztus 18.* LENGYEL-TÓTH: *Maróthi..., i. h.* (30. jegyzet) 109–110.

⁵⁷ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Bp. 1992. 197.

⁵⁸ TOLNAI: *Egy erdélyi gróf..., i. m.* (55. jegyzet) 109, 288.

⁵⁹ Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára Debrecen (Továbbiakban: TtREK) R 691. *Nánási Lovász József peregrinációs albuma. 1730–1732*. Fol. 78r

⁶⁰ DEÉ NAGY: *A könyvtáralapító..., i. m.* (46. jegyzet) 160–162.

⁶¹ Ezt bizonyítja, hogy minden tétel mellett fel van tüntetve az ár. Vö.: Teleki-téka, Teleki levéltár II/c 785. *Pretium librorum Samuelis Teleki de Szék S. R. I. comitis quos in peregrinatione sua litteraria sibi comparavit.*

⁶² „Németországi utamban tett költségeimnek minden hiba nélkül való táblája” In: TOLNAI: *Egy erdélyi gróf..., i. m.* (55. jegyzet) 268–310.

⁶³ WERENFELS, Samuel: *Opuscula theologica, philosophica et philologica*. Basileae. 1782. Tomus primus. XXXXVI–XXXVIII. (Továbbiakban: WERENFELS: *Opuscula...*)

református kollégiumot is. Az előfizetők közül 22 személy Hungarus vagy Transylvanus, és a többségük teológus hallgatóként volt feltüntetve. A magyarországiak közül néhányan több példányt is rendeltek, akik közül a legtöbbet – 10 darabot – Mindszenti Sámuel fizetett elő. Érdekes, hogy Emanuel Merian bázeli első lelkész is 10 példányt rendelt, pedig ő rangban és vagyonban is Mindszenti felett állt.⁶⁴

Mint korábban említettem, a magyarországi diákok ingyen is szert tehettek könyvekre. Ezt mai fogalmaink alapján tiszteletpéldánynak is lehetne nevezni, hiszen többször is találkozunk olyan esettel, amikor egy bázeli tanár saját művét ajándékozta egyik kedves tanítványának: Johann Rudolf Iselin egy általa elnökölt disputa nyomtatott változatát ajándékozta 1734-ben Maróthi Györgynek.⁶⁵

Nemcsak possessorbejegyzések tanúskodnak mester-tanítvány egymáshoz való viszonyáról, hanem a levelezésekben is nyomon lehet követni, hogy a tanár-diák kapcsolat lényegi eleme volt a nyomdatermékekről folytatott eszmecsere. Ezek hol egy-egy könyv megszerzésével kapcsolatosak, hol csak az olvasmányélmények megosztásáról szólnak. A többtucatnyi példa közül Teleki Sámuel egyik levele tipikus mintája ennek: Teleki 1760. november 8-án Jakob Christoph Becknek írt levelében leírta barátjának, milyen könyvekre tett szert és miket kívánt még megvenni.⁶⁶

Ha most megnézzük, milyen tartalmú csoportok alakíthatóak ki a forrásokat illetően, arra a következtetésre jutunk, hogy alig maradt nyoma a magyarországi diákok könyvtárhasználati és könyvgyűjtési kihágásainak. A diákok által használt gyűjteményekben látogatóként és használóként is előfordultak magyarországi fiatalok és az egyes könyvtárak gyarapodásához pénzzel vagy könyvadománnyal hozzájárultak. Olyan is előfordult, hogy felhívták svájci barátaik figyelmét az egyes intézményekben található hungarikumokra. A könyvgyűjtésnek sokféle módszerét ismerték: igyekeztek személyes kapcsolatokat kiépíteni berni és bázeli tudósokkal, könyvkereskedőkkel, akiktől segítséget és ajánlatot remélhettek egy-egy kívánt könyv megszerzésekor.

A fenti adatokból kiténik, többségben vannak a legális szokásoknak megfelelő gyűjtési és használói magatartások, de a proveniencia-kutatás még szolgálhat új adatokkal.

⁶⁴ „Merian, Eman. Antistes Eccles. Basil. 10. Expl.” Rajta kívül egyedül Leonhard Usteri (1741–1789) rendelt ennél is több példányt: „Usteri, Prof. et Bibliothecar. Tigur. 30 Expl.” WERENFELS: *Opuscula...*, i. m. (63. jegyzet) XXXXVII– XXXXVIII.

⁶⁵ „Clarissimus Auctor dono dedit Georgio Marothi a. d. VII. Kal. Dec. 1734. Basileae in Erasimiano” TtREK F 302 nr. 16. ISELIN, Johann Rudolf: *Brevis Romanorum judiciorum historia... publico eruditorum examini submittet Joh. Rudolphus Iselius... respondente juvene florentissimo Leonhardo Eulero...* Basel, J. R. Thurneisen. 1722.

⁶⁶ Teleki Sámuel Jakob Christoph Becknek, Bazel, 1760. november 8. In: SZÁNTAY: *Die Teleki-Korrespondenz...*, i. h. (43. jegyzet) nr. 2.

1. melléklet

*A bázeli egyetemi könyvtár vendégkönyvében található magyarországi bejegyzők*⁶⁷

- fol. 23r. Anno 1685. die 6. octobris David Tibius[?] Poson. Hung.
 fol. 110r. Samuel Samaraeus Hungarus, S. S. Theolog. et Medicin Cultor. Ann. 1663. die April. ult.
 fol. 115r. Anno 1665 die 27 7bris Paulus a Bethlen Transylvanus.
 Paulus Tsernatoní Transylvanus.
 fol. 129r d. 21. Sept. 1666. Jacob Erhard Preining Hungarus
 fol. 175v. d. 27. Septembr. 1676 Stephanus Gyöngyösi Ungarus
 fol. 235v. S. R. I. Comes Samuel Teleki de Szék Transylvano-Hungarus Ao. MDCCLXIII. d. XX. Maii
 fol. 237v. Pr. Antonius Szeitz e Scholis Piis, Philosophiae Professor in Collegio Casareo Regio Theresiani Vaciensi in Hungaria die 16a mensis Septembris 1778.
 fol. 240r. 26a Febr. 1774. Franciscus Fekete de Frits nobl. Transsylv. Hung.
 fol. 261r. 1781. aug. 23. Baron v. Skaricza aus Ungarn
 fol. 264r. 1782 jun. 26. Georg. Boros Transylv. Hung.
 Johannes Kazajj Hungarus mp.
 Johannes Maklári Hungar.
 Török István Magyar mfh
 Georg Véeugh Hungarus mh
 Samuel Tunyogi Patakino-Hungarus mp
 fol. 266r. Josephus Pétzeli Debrecino Hungarus die 23 Sept. 1782
 Johannes Kotsis Transylvano Hungarus 23. 7br 1782
 fol. 269v. 1783 Aout de 18 Samuel Baron de Kemény
 Aout de 18 Joseph de Lenart
 fol. 290r 1787 Aout. 9. Andreaj Szirmay de Szirma Bessenó Hungarus
 fol. 292r 1787. Octobr. 27. Comtesse D'Appony née Comtesse de Lodron
 Comte d'Appony, Chambellan de S. M. Imp. Roy. Apost. Hongrois
 fol. 303r 1789. Septbr. 30 Nadasd General Hongrois
 Nadasd Maria Hongrois
 Char. de Erdődy Hongrois
 fol. 337r Aug. 1. Ladislaus Rhedey ex Hungaria 1798
 Sigism. Pap Szathmari Transylv-Hungarus Ao. Dni. 1798. d. 31. J.

2. melléklet

*A Faesch Múzeum vendégkönyvében található magyarországi bejegyzők*⁶⁸

- fol. 17r. 20. Mart. 1656. Johannes Schrimpff Poson. Hungaro
 fol. 70r Paulus Bethlen Hungar
 Paulus Tsernatoní Transylv.
 fol. 104v. 1666. Septemb. Jacob Erhard Preining Sopronio Hungar.

3. melléklet

*Samuel Werenfels Opuscula theologica (1782) című művének magyarországi előfizetői*⁶⁹

Index eruditorum, qui editionem hanc Opusculorum Werenfelsianorum promoturi nomina dederunt

⁶⁷ UBB Mscr. AN II 30 *Fremden-Buch 1664–1822*.

⁶⁸ UBB Mscr. AN VI. 18. *Besucherbuch des Faeschischen Museums 1653–1683*.

⁶⁹ WERENFELS: *Opusculai. m.* (63. jegyzet) XXXXVI–XXXVIII.

Blasek, Michael, S. Th. St. Hung.
Bodola, Sam. S. Th. St. Hung.
Donyan, Sam. S. Th. St. Hung.
Harsanyi, Mich. S. Th. St. Hung.
Herepei, Adam, S. Th. Cand. Transsylv.
Ilyes, Joannes S. Th. Cand. Hungar.
Kazai, Johannes, Hung.
Kazintzy, Johannes, Hung.
Kotsis, Sam. S. Th. Cand. Transsylv.
Maklari, Johannes, Hung.
Mindszenti, Sam. S. Th. Cand. Hung. 10 Expl.
Nagy, J. K. S. Th. St. Hung. 3 Expl.
Palotzi, Paulus, Pastor Hung.
Patay-de-Baaj, Joseph. Jun. S. Th. Cand. Hung.
Illustre Collegium Reformatorum Saros Patakiense
Sarkany, Paul. Pastor Hungarus.
Sarkany, Joseph. S. Th. Cand. Hung. 2 Expl.
Solymosi, Dan. S. Th. Cand. Hung.
Szaklányi, Emericus, S. Th. St. Hung.
Török, Steph. Hung.
Tunyogi, Sam. S. Th. St. Hung.
Wégh, Joh. S. Th. Cand. Hung.
Wégh, Georg. S. Th. Cand. Hung.

ÁDÁM HEGYI

Coutumes de collection de livres et d'emploi de bibliothèque des étudiants hongrois à Bâle et à Berne au 18e siècle

Dans les actes de la bibliothèque de la 'Societas Studiosorum' de Berne on retrouve à plusieurs reprises les traces des problèmes d'emprunt de livres de l'étudiant transylvain János Nemesgyei. L'étude présente un essai de comparer les coutumes de collection de livres et d'emploi de bibliothèque de Nemesgyei et des autres étudiants hongrois et transylvains.

A propos de l'emploi de bibliothèque des étudiants hongrois du 18e siècle nous pouvons constater les suivants: plus de 200 personnes avaient poursuivi des études à Berne et à Bâle, parmi eux, nous pouvons identifier soixante jeunes hommes, dont nous avons trouvés des traces de quelques coutumes d'emploi.

Dans les sources il y a à peine de traces de contravention des étudiants quant à l'emploi de bibliothèque et à la collection de livres. Dans les grandes collections souvent visitées par les étudiants, on trouve des Hongrois autant comme visiteurs que lecteurs, ils ont également contribué financièrement à l'enrichissement des bibliothèques. Ils ont parfois attiré l'attention de leurs amis suisses à certaines pièces ayant rapports à la Hongrie, conservées dans les collections. Ils ont connu plusieurs méthodes de collection de livres: ils ont essayé de construire des rapports personnels aux savants, et aux commerçants de Bâle et de Berne, de qui ils pouvaient espérer de l'aide et des offres à l'acquisition d'un livre désiré.

CZIBULA KATALIN

Kazinczy kéziratos Metastasio-fordításairól

Az uralkodó kép, amelyet a magyar színjátszás kezdeteiről az irodalomtörténet eddig alkotott, erőteljesen módosult az utóbbi időkben fellelt és publikált szövegek köteteket megtöltő mennyiségével. Ezeknek a szövegeknek a minősége gyakran meghaladja a populáris irodalom színvonalát, ezért meg kell hogy történjék az európai hatások újbóli számbavétele és mérlegelése is. Korábban a drámairodalom ért hatások között a francia, majd a német hatást hangsúlyozták az irodalomtörténeti kutatások, és elsősorban a főúri színjátszásban nagy szerepet betöltő opera területén számoltak az Itália felől érkező kultúrmozgással. A prózai szövegek és a korszak amatőr színjátszásáról előkerült adatok nagy számának birtokában egyre inkább fel kell mérnünk azt, hogy az udvari reprezentációtól távolodó, de annak formai sajátosságait kiaknázó (abba mindig is kényelmesen beleilleszkedő) színi hagyomány hogyan és mit profitált a reprezentációban még a 18. században is élen járó itáliai hagyományból. Annál is inkább, mert a fővárosként mértékadó Bécs színi életét még a század nyolcvanas éveig meghatározza az olasz kultúra erőteljes jelenléte. Ennek a hatásnak a legelterjedtebb és leginkább „irodalmi” eleme az itáliai származású, bécsi udvari költő és drámaíró, a „poeta cesareo”, Pietro Metastasio életművének magyarországi lecsapódása. Míg lírájának közvetlen vagy közvetett hatása mind Faludi, mind Csokonai líráját tekintve irodalomtörténeti közhely, addig a szövegek egy jó részének eddig publikálatlan volta nem tette lehetővé a valódi szembenézést Metastasióval a magyar drámairodalomra tett hatásával.¹ Egyfelől kimutatható, hogy az iskolai színpadon nagy

¹ Természetesen a magyar italianisták több fontos és döntő kutatást tettek ezen a téren, Amedeo di Francesco, Sárközy Péter, Nyerges László, és jómagam is tettem kísérletet a Metastasio-hatás kimutatására, de ezek többnyire „részeredmények” annyiban, hogy a javarészt kéziratos magyarországi anyag egy-egy egységére voltak kénytelenek hivatkozni, és nem állt a kutatás rendelkezésére a Metastasiótól örökölt drámai alkotások teljessége ismert palettája. L. DI FRANCESCO, Amedeo: *Metastasio heroikus drámáinak fordításai a XVIII. századi magyar irodalomban*. Ford. ORDASI Zsuzsa. = *Színháztudományi Szemle* (13.) 1984. 21–63. és UŐ.: *Metastasio és a magyar költői nyelv a 18. század második felében*. = *A magyar nyelv és kultúra a Duna-völgyében. I. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum. I. Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Bécs, 1986. szeptember 1–5. – elhangzott előadások*. Szerkesztőbizottság: Moritz CSÁKY, Horst HASELSTEINER, KLANICZAY Tibor, RÉDEI Károly, Bp.–

sikert arattak a Metastasiótól fordított darabok, másfelől a drámafördítói programban fellelkesült magyar literátor értelmiségiek is örömmel nyúltak nyersanyagért a több szempontból is ideálisnak tűnő szerzőhöz.² Annak tűnt, hiszen az udvarnál betöltött státusa révén szövegei a cenzúra számára mindig szalonképesnek bizonyultak, ugyanakkor a korszak népszerű színjátéktípusának, a melodramának tipikus és jól megírt termékei. Az alkalmi jelleg oly kevésbé dominál ezekben az elsősorban mégiscsak reprezentációra készülő szövegekben, többnyire egy zárlatban, rövid bevezetőben van csak jelen, hogy könnyűszerrel lehetett adaptálni őket bármilyen színjátszó alkalomra. Azaz a darabok az aktualizált jelentésen túl sokkal erősebben bírnak olyan dramaturgiai értékekkel, amelyek az udvari reprezentációtól elszakadva a színházhoz, mint művészeti ághoz kötik a szöveget.

Metastasio műveinek műfaji csoportosítása többféleképpen történt. Miközben a szerző a 'melodramma' klasszikus szerzőjének számít, hozzá kapcsolják az 'azione drammatica', az 'azione teatrale' kifejezést és 'dramma per musicá'-t is.³ Míg korábban elsősorban operaszövegeknek tartották drámáit, mostanában egyre inkább tekintik logocentrikusnak. Elena Sala Di Felice munkájában kifejezetten szövegre koncentrált vizsgálatokat végez, és Metastasio nyelvét az árkádikus költőkéhez hasonlóan így jellemzi:

„come medium privilegiato conoscenza... frutto di un' operazione mentale a livello di elaborazione e di ricezione, e pertanto superiore alle arti visuali, che erano definite si naturali... epperò inferiori, in quanto dirette alla percezione sensibile.”⁴

Metastasio versben írt drámáinak java része megzenésítve mint recitativo hangzik el, de bizonyos meghatározott helyeken, többnyire a jelenetek végén más versformában írva jelennek meg az áriák, esetleg duettek.

Giangiorgio Satragni a megzenésített szövegből kiindulva kifejezetten „dramaturgia metastasianáról” beszélve állapítja meg:

Wien, 1989. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 160–165., SÁRKÖZY Péter: *Az olasz árkádikus kultúra közép-európai jelenléte és hatása a XVIII. század végi Magyarországon.* = *Uo.*, 228–239. Uő: *Metastasio a 18. századi iskolai színpadokon.* In.: *A magyar színjáték honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére.* Szerk. DEMETER Júlia. Miskolc, 2003. Miskolci Egyetemi Kiadó, 304–314., NYERGES László: *Kazinczy drámafordításai Metastasiótól.* = *Színház-tudományi Szemle* (13.) 1984. 65–80., CZIBULA Katalin: *Metastasio a 18–19. századi magyar drámaidőadalomban.* = *ItK* 2004. 2. sz. 181–202.

² A magyarországi Metastasio-fordításokról írt első nagylélegzetű tanulmány: ZAMBRA Alajos: *Metastasio a „poeta cesareo” és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében.* = *EPhK* 1919. 1–74.

³ L. Joly felosztását Metastasio korszakaihoz egy-egy műfajtypust kapcsolva. JOLY, Jacques: *Les fetes theatrales de Metastase à la cour de Vienne (1731–1767).* Clermont-Ferrand, 1978. /Faculté des Lettres et Sciences humaines de l' Université de Clermont-Ferrand II./

⁴ SALA DI FELICE, Elena: *Metastasio. Ideologia, drammaturgia, spettacolo.* Megj. hely? 1983. Franco Angeli Editore. 26–27.

„Si prestava a far trascurare i recitativi in favore dell' abbondanza musicale dell' aria, col risultato di non porre attenzione alla parola nell' uno e nell' altro caso. La proverbiale musicalità interna delle arie, l' armonica dolcezza delle quartine erano un «flagrante invito alla musica»»⁵

Drámáinak zeneműszerű szerkezetét az író Stendhal jellemezte a legtömörebben, még akkor is, ha az opera, a zene meghatározó volta felől közelített is a szöveghez. De még ő is úgy értelmezte a jelenséget, hogy, úgymond, ezek a zenéből fakadó kötöttségek zseniális formái erővé válnak Metastasio tollán:

„Minden drámában hat szerelmes szereplőnek kell lennie, hogy a muzsikussal megfelelő ellentéteket kapjon. Az opera három fő színésze a primo soprano, a prima donna és a tenor; mindegyiküknek öt áriát kell énekelni: egy szenvedélyeset (aria patetica), egy bravúrosat (di bravura), egy egységes stílusút (aria parlante), egy vegyes jellegűt, s végül egyet, mely örömet fejez ki (aria brillante). A drámának, mely három fölvonásra tagolódik, nem szabad egy bizonyos számú verssornál hosszabbnak lennie; minden fölvonásnak áriával kell végződnie; ugyanaz a szereplő sose énekeljen két áriát egymás után; és két hasonló jellegű ária se következzen egymásra soha. Az első és második fölvonást nagyobb jelentőségű áriáknak kell lezárniuk, mint amilyenek egyébként fordulnak elő a darabban. A költőnek a második és a harmadik fölvonásban gondoskodnia kell egy-egy «fűlkérő»; az egyikben helyezi el a kötelező recitativót és a rákövetkező nagyáriát (di trambusto); a másikba egy nagy kettős kerül, amelyet mindig a hősszerelmesnek és a kedvesének kell énekelnie.»⁶

A kialakuló magyar színház időszakában drámáinak fordításait igen nehéz számba venni. Mivel dramaturgiaiailag jól működő darabokról van szó, szerényebb színvonalú körülmények között is sikerrel előadhatóak, a szöveg önmagában is hatni képes, az udvari költő neve pedig bizonyára jelent egyfajta garanciát a fordító, a színpadra állító, a közönség és a mindenkori cenzúra számára is.

Metastasiót a magyar drámairodalom is igen kedveli, akár iskoladráma-szerzőkről, akár világi fordítókról legyen is szó. Érdekes viszont, hogy míg Európa-szerte azok a darabjai aratnak sikert, amelyek az udvari ünnepekhez köthetők, így a barokkos-rokokós 'azione'-k, és 'idillio epitalamico'-k,⁷ addig nálunk igazából a melodramma műfajának legrepresentatívabb képviselői, illetve az úgynevezett opera sacra műfajába sorolható darabok (*Isacco figura del Redentore*, *Gioas re di Giuda*) válnak népszerűvé. Drámáiból a legteljesebb fordításgyűjtemény nem is a 18. szá-

⁵ SATRAGNI, Giangiorgio: *La decadenza dell' opera secondo Metastasio e La clemenza di Tito con musica di Gluck (1752): rinnovamento prima della „Riforma”*. In: *Tricentenario metastasiano, Metastasio da Roma all' Europa, Incontro di studi 21 ottobre 1998*. a cura di Franco ONORATI. Roma, 1998. 105–106.

⁶ STENDHAL: *Levelek Metastasióról*. Ford. RÓNAY György. In: Uő.: *Zenei írások*. Bp. 1973. Magyar Helikon. /Stendhal művei 9./ 205–266. (itt: 240–241.)

⁷ Az udvari ünnepek és Metastasio drámáinak bemutatásáról a legrészletesebb monográfia: JOLY: *i. m.* (3. jegyzet), de ő szinte kizárólag a nem melodramma-típusú művekkel foglalkozik.

zadban, hanem a következő század elején jelenik meg Döme Károly tollából.⁸ Döme Kazinczy jó ismerőse, a 90-es években a pozsonyi kispapokhoz látogató Kazinczyt ő üdvözli, levelezésbe kezdenek, de a későbbiekben – mire fordításaik készülnek – már eltávolodnak egymástól.⁹ Kazinczy azonban ismeri kétkötetes Metastasio-fordítását,¹⁰ bár mint maga írja: „A’ Döme Metastasioja megcsalta reménységemet. De tisztábbra hozta ideáimat a’ fordítás theoriája dolgában.”¹¹

Miután korábban vizsgáltam már az iskolai színpadra szánt műveket és Döme Károly fordításait is, most a korszak meghatározó irodalmi egyéniségének, vezérének, Kazinczy Ferencnek a drámafordításait vizsgálva teszek kísérletet a Metastasio-hatás lemérésére.

Kazinczy három Metastasio-drámát fordított vagy kívánt lefordítani. A fordítás szándékának első említése 1793-ból való, amikor Kis Jánosnak készülő művei között említi a *Themistoclest*.¹² Ekkor drámafordításai között még nem szerepel más Metastasio-darab, csupán Lessing, Goethe és Shakespeare darabjai, amelyek java-részt el is készültek. Később, 1803-ban Szentgyörgyi Józsefnek¹³ viszont a „kész nagy részént, nagy részént munkában vagyok” művek között a *Titus kegyelmességével* és az *Attilius Regulusszal* együtt említi meg. Végül is nem tudjuk, elkészült-e egyáltalán a harmadik darab, a *Regulus* fordítása, de a másik kettő igen. Külön figyelmet érdemel, hogy mindhárom dráma a „drammaturgia metastasiana” azonos csoportjába esik, amelyet a heroikus tragédia néven éppúgy emlegetnek, mint melodramát, sőt még a ’dramma per musica’ nyilvánvalóan pontatlan meghatározásával is találkoztam.¹⁴

⁸ *Metastasiusknak egynehány darabjai*. Fordította olaszból DÖME KÁROL Komáromban 1802. és *Ismét egyikét játék Metastasióból*, Döme Károl által, Pozsonbon, (sic!) Wéber S. P. éd Fijának költségével, 1815.

⁹ Kazinczyhoz fűződő kapcsolatáról l. a Kazinczy-levelezésen túl: BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Bp. 1963. Akadémiai, 118.

¹⁰ Csokonai levelezéséből tudjuk, hogy a költő is használta a Döme-fordítást, Nagy Gábor Kazinczyval üzent, hogy kéri vissza. Lásd *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXII. S. a. rend.* VÁCZY János. Bp. 1890–1927. (A továbbiakban: *KazLev*) III. 23., *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés.* Szerk. DEBRECZENI Attila. Bp. 1999. (A továbbiakban: *CsokLev*) 242. Sőt Kazinczy épp a *Themistocles* kapcsán ezt írja Csokonainak: „Themistoclesen dolgozván jut eszembe, hogy egy Olasz megdorgált, hogy a’ magyar szólláshoz szokott ajak a’ k-t igen keményen ejtette. E’ nevet nem így kell syllabizálni és kimondani: The-misz-tok-les ; (Földi épen em-nek mondta ’s írta volna, mint a’ Cháront Káronnak), hanem The-mí-szto-cles. Még pedig úgy, hogy a’ szto rövid legyen, nem hosszú.” *KazLev* III. 33. és *CsokLev* 247.

¹¹ Kazinczy levele Nagy Gábornak 1803. márc. 3. *KazLev* (10. jegyzet) III. 37.

¹² *KazLev* (10. jegyzet) II. 298.

¹³ *KazLev* (10. jegyzet) III. 27–31.

¹⁴ Ez utóbbira példa JOLY: *i. m.* (3. jegyzet) 229., bár műfaji meghatározását finomítja azzal, hogy a „l’heroisme” és a „la romanité” közös sajátosságaival állítja azonos kategóriába a három drámát.

Kazinczy drámafordításai szempontjából fontos publikált szövegeinek az a sorozata, amelyet először *Egyveleg munkái*, majd végül *Munkáji Szép Literatura* címmel bocsátott ki Trattner János Tamás nyomdája 1814–1816 között Pesten.¹⁵ A sorozat kötetei kizárólag fordításokat tartalmaznak, eredeti munkáit korábban a *Helikoni Virágokban* gyűjtötte össze, 1791-ben, majd a *Tövisek és virágok* 1811-ben. Levelezéséből végigkövethető ennek a kilenckötetes sorozatnak a teljes alakulása.

Bár végül egyik Metastasio-dráma sem került kiadásra, kéziratuk megvan a Kazinczy-hagyatékban, sőt a levelezésből az is nyilvánvaló, hogy az első 1814–1815-ben megjelent gyűjteményes Kazinczy-kiadásnak sokáig úgy tűnt, hogy alaptarabjai lesznek. A Helmecczyvel folytatott levelezésből az derül ki, hogy munkái negyedik kötetének szánja a Metastasióból fordított *Titust* és *Themistoclest*, valamint a *Lanasszát*. Így küldi el ezt Wesselényinek is, aki továbbadja azt Ernyinek, hogy másolja le belőle a *Themistoclest*, és Kazinczy valószínűleg visszaszerzi Ráday Pál segítségével a kéziratot.¹⁶ Valószínűleg ez az a kötet, amely a Kazinczy-hagyatékban is fennmaradt, és a *Themistocles* leghitelesebb kéziratának tűnik.¹⁷ A *Szép Literatura* megjelent formájában azonban már nem tartalmazza egyik Metastasio-fordítást sem. Ennek egyik oka talán az, hogy Kazinczynak alapvetően megváltozik már eddigre a fordításról alkotott fogalma, és azt a fajta átdolgozást, amely a modern elképzelések szerint nem felel meg a fordítás fogalmának, a tízes évekre már önmaga sem vállalja jó szívvel. Sőt már 1803-ban is kétes azonosulást mutat ilyen típusú fordításaival:

„Kárhoztassanak a’ Puristák, a’ kik soloecismusaimon azért akadnak-fel, mert nem értik, a’ hogy’ nékiek tetszik, én azzal keveset gondolok; adjanak nékem leczkét, hogy fordítani szabad kézzel kell: én nem térek-el utamról. Szabad kézzel én is fordítottam. Az ő kedvéért – egyedül az ő kedvéért – van úgy fordítva a’ Molière’ két bohó játéka;¹⁸ így lesz a’ Metastasio’ Titusa, Themistoclese és Regulusa is.¹⁹ De a’ Lesszing és Göthe ’s a’ Marmontel fordítójának illő a’ Hamlet tanácsát követni, hogy Auctora’ szavaihoz semmit ne adjon a’ magáéból.”²⁰

Míg tehát a klasszicizmus szerzőivel kapcsolatban megengedi magának a „szabad kézzel” való fordítást, a modern Lessing, Goethe, Marmontel és az újonnan felfedezett, tehát szintén modernnek számító Shakespeare-rel kapcsolatban már nem.

¹⁵ KAZINCZY Ferencz’ *Munkáji. Szép Literatura*. Pesten, Trattner János Tamásnál, 1814.

¹⁶ *KazLev* (10. jegyzet)V. 118., 220. és 300.

¹⁷ A kézirat adatai: MTAK Kézirattár RUI 4r. 8.

¹⁸ *A kénytelen házasság és a Botcsinálta doktor*

¹⁹ Érdekes, hogy a Metastasio-darabokkal kapcsolatban a jövő időt használja, holott tudjuk biztosan, hogy legalább a *Titus kegyelmessége* már készen van ekkor.

²⁰ Kazinczy levele Schedius Lajosnak, 1803. márc. 15. *KazLev* (10. jegyzet) III. 41–42.

Itt találhatjuk további okát annak, hogy az összegyűjtött művek közül Metastasio kimaradt: az egyre inkább közönségvesztett olasz drámaíró darabjai helyébe azok a modern színművek kerülnek, amelyek alkalmasabbnak tűnnek a színpad számára meghódítani a közönséget: elsősorban Goethe és Lessing darabjai.

Themistocles

Valószínűleg a 90-es évek legelején jött létre Kazinczy első Metastasio-fordítása, a *Themistocles*. Keletkezéséről azt lehet tudni, hogy 1793-ban készülő művei között sorolja föl, később, az 1803-as, már említett, Szentgyörgyihez írott levelének mellékletében leírja a dráma ajánlásának szövegét is, amelyet a fennmaradt dráma-kéziratok nem tartalmaznak. Ez a színmű is nyilván azért hívta fel magára Kazinczy figyelmét, mert a klasszicista értékrendnek megfelelően az értékek között őrlődő főhős legfontosabb motivációja a hazaszeretet. A görög hadvezér, Themistocles történetének forrását Cornelius Nepos iskolákban is sokat használt, közismert művéig, a *Vitae excellentium imperatorum*ig vezetik vissza. Valójában azonban csak a szüzsé alapjait merítette innen Metastasio.²¹

Kazinczy *Themistocles*-fordításából két példányt tartanak számon, egyet az OSzK Kézirattárában Oct. Hung. 1384. jelzet alatt, egyet pedig az MTA Könyvtárában RUI 4^f. 8 jelzettel. Az OSzK-béli kézirat szövege már megjelent modern kiadásban, de alapos vizsgálata megkérdőjelezi, hogy egyáltalán Kazinczy fordításáról van-e szó.²² Az MTA könyvtárában található példány Kazinczy kézírásával készült. Gerincén Sterne *Érzékeny utazás*-fordítását és a *Titus kegyelmességét* tünteti fel, de e kettő mellett a *Themistoclest* és a *Lanasszát* is tartalmazza. Dátuma: „Széphalom, 1810. táján”. A dráma kézirata a 255r–308v oldalakon található. Külön tollal német nyelvű, a nyomdásznak szóló megjegyzéseket tartalmaz, melyeknek magyarozatát Kazinczy a következőképpen adja meg a *Titus*-dráma egybekötött kéziratának hasonló német nyelvű bejegyzéseihez kapcsolódóan:

²¹ Cornelius Nepos művében ugyan Themistocles bujdosni kényszerül, de a perzsa király már nem Xerxes, hanem Artaxerxes, békés halállal hal meg, és nem kell hazája ellen támadnia. Sőt a latin szerző egy olyan változatát említi meg a biográfiának, amelyet Thuküdidész „neque negat fuisse famam venenum sua sponte sumsisse, quum se, quae regi de Graecia opprimenda pollicitus esset, praestare posse desperat.” *Cornelii Nepotis quae extant. Cornelius Nepos épen maradt munkái*. Fordította, jegyzetekkel: CZUCZOR Gergely, Budán. A M. Kir. Egyetem betűivel. M.D.CCC.XL.I. (1841.) 44. („ő sem hallgatja el azt a híresztelést, hogy saját maga vetett véget életének méreggel, mert szertefoszlott az a reménye, hogy valóra válthatja a királynak tett ígérését: Görögország elfoglalását.”) NEPOS, Cornelius: *Híres férfiak*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: HAVAS László. Bp. 1984. Európa, 26.

²² Erről l. korábbi tanulmányomat és az OSzK-féle variáns teljes szövegét CZIBULA Katalin: *Metastasio Themistocle című drámája Kazinczy Ferenc állítólagos fordításában*. = Lymbus Magyarországtudományi Forrásközlemények. Főszerk. ÚJVÁRY Gábor. Bp. 2005. 169–206.

„Nevezetes exemplár; mert ez mutatja, mint változata dolgozásaimon Helmecki barátom, kinek kezével az is van írva, a' mit e' lapon látsz intésül adva a' Betűszedőnek.”

Ebben a példányban a fordító eltér az eredeti drámától, és a szöveg jelentős átírása nélkül, csupán egy rendezői utasítás átalakításával más szöveggörnyezetbe helyezi a zárlat hősiesség megdicsőülését, és a halálba küldi hőst. ²³ Az „exemplárnak” fontos sajátossága, hogy minden lap tetején szerepel a mű címe az egyik oldalon, műfaja a másik oldalon. Ez a műfaj-megjelölés eredetileg dráma volt, majd Kazinczy maga átjavította ezeket érzékenyjáték meghatározásra. Ez a kicsinynek tűnő javítás azonban igen fontos, hiszen az érzékenyjáték műfajáról alkotott képünket alakítja át: egy ’melodramma’ happy endjét formálja tragikusra, miközben a műfaját drámából érzékenyjátékkra minősíti. Ez pedig éppen ellentmondani látszik a műfaji meghatározásnak, ugyanis az érzékenyjátékkra éppen nem jellemző a tragikus végkifejlet, hanem a konfliktus kiegyensúlyozása a dramaturgiai pólus két végpontján elhelyezkedő alakok összebékülésével. ²⁴

A *Themistocles* színpadon tovább bizonyul életképesnek, mint a *Titus kegyelmessége*, még 1835-ben is játsszák Kassán. Század eleji előadásai viszont általában ugyanott figyelhetők meg, ahol a *Titust* is adják. Bemutatója valószínűleg az idős Wesselényi nevéhez és a kolozsvári társulathoz köthető: a darab bemutatását ígéri Kazinczynek 1806-ban, ²⁵ s valóban augusztus 5-én elő is adja az erdélyi társulat Kótsi Patkó Jánossal a címszerepben. ²⁶ 1819-ben bemutatták Pápán is. ²⁷

Szinnyei József említi a kassai bemutatót 1835. január 31-i dátummal. ²⁸ A *Themistoclest* adja a Pesti Magyar Színház is, de Döme Károly fordításában 1810. május 17-én. ²⁹

²³ Nyerges László *Themistocles*-elemzése láthatólag erre a változatra épül, és nem is ismeri az OSzK-ban található példányt. L. NYERGES: *i. h.* (1. jegyzet)

²⁴ Az érzékenyjáték műfajának sajátosságairól L. KERÉNYI Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849.* Bp. 1981. Magvető, 43–53., aki lényegi sajátosságként határozza meg, hogy az érzékenyjáték „a polgári szomorújáték konfliktusrendszerét, a kétféle erkölcs ütköztetését mintegy felhívta hozza a nézők elé.”

²⁵ „Titusodat játszottam jó Gubernátorunk neve napján, a' Nagy Bánffy Györgyünk tiszteletére. Meg határozottam már most, hogy Magyar Országra is maradandó Teátrálistákat küldjek – ezek mennek is ki Sz. György nap után – leg elobb Debretzenben 's onnan Szegedre 's másúvá – . Ki-menetelekkel adják elo Themistoclesedet; örvideném, ha ott lennél, midőn elő adják...” id. Wesselényi Miklós levele Kazinczynek, 1806. ápr. 9. *KazLev* (10. jegyzet) IV. 114.

²⁶ KÓTSI PATKÓ János: *A Régi és Új Theátrum Históriaja és egyéb íráások.* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta JORDÁKY Lajos. Bukarest, 1973. Kriterion, 207. ENYEDI Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei, 1792–1821.* Bukarest, 1972. Kriterion, 186.

²⁷ CENNER Mihály: *XIX. századeleji pápai színlapok.* Különnyomat a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 3. kötetéből. Szerk: ÉRI István. Veszprém, 1965. 88.

²⁸ SZINNYEI V. 1283.

²⁹ BAYER József: *A Nemzeti Játékszín története. I–II* Bp. 1887. Hornyánszky Viktor Akadémiai könyvkereskedése., itt: II. 412–413.

Titus kegyelmessége

Metastasio *La clemenza di Tito* című melodramája különösen közkedvelt az adott korszakban: Magyarországon a 18. századból egy latin³⁰ és két magyar fordítását ismerjük. Ez utóbbi egyikének szerzője Illei János, a másik jezsuita szerző ismeretlen.³¹ A két jezsuita szöveg prózában fordítja az eredetileg verses drámát, található benne jó néhány latinizmus – mint például a vocativus használata – és egy fordítási pontatlanság is, mindkettőben ugyanott. Így a szövegkiadó, Alszeghy Zsoltné azt feltételezi, hogy egy közös latin szövegből fordították mindkettőt, de ez a szöveg nem azonos a Bartakovics-gyűjtemény ismert latin drámájával, hanem egy másik, eddig ismeretlen latin fordításról van szó, tehát tulajdonképpen a meglévő három szöveg mellett egy negyedik fordítás is feltételezhető. Ne feledjük azt sem, hogy Mozart is ehhez a szövegkönyvhöz nyúl, amikor megkomponálja a maga *Titus*-operáját.

A darab centrumában a címben is sugallt ideális keresztény uralkodó és legfontosabb tulajdonsága áll. Valódi értékét az adja, hogy közvetlenül kapcsolódik a francia klasszicista dráma jeles képviselőihez, és az általuk alkalmazott drámai séma terjedésében játszik fontos szerepet. Témája maga is a corneille-i, racine-i világba viszi a nézőt, hiszen a cselekmény ott kezdődik, ahol Racine *Berenice* című drámája véget ér: Titus Vespasianus szerelméről, az idegen királynőről lemondva ül Róma trónusára. A dráma további alakulása azonban Corneille *Cinna* című drámájának parafrázisa. Vitellia, a volt és már halott uralkodó lánya Titus életére tör, hiszen a trónt akarja, és szerelmes is a császárba. Hiúságát sérti Titus szerelme Berenice iránt, tehát a hatalomvágy és a féltékenység együttesen mozgatja. Őbelé viszont Sextus, egy római patricius szerelmes, aki bár Titusban az ideálisnak nevezhető uralkodót tiszteli, mégis hajlandó felkelést szervezni ellene, ha ezzel elnyerheti Vitellia szerelmét. A felkelés idejekorán lelepleződik, és Sextusra halál vár, de nem adja ki szerelmét, Vitelliát, míg azután az asszony maga vállalja be bűnét az uralkodónak, aki mindnyájuknak megbocsát. Vitellia Sextus felesége lesz, Titus pedig vállalja az uralkodókra váró magányt. Hasonlóan fogalmazható meg Racine *Cinnájának* alapkonfliktusa, ahol a trónon Augustus ül, és életére tör Emília, akit szintén a bosszú sarkall, hiszen Augustus az apját ölte meg. Emília azonban őszintén szereti Cinnát, de szerelme záloga számára is az uralkodó elleni felkelés és Augustus megölése. Míg azonban ebben a drámában a címszereplő, Cinna öröklődése áll a középpontban – a kötelesség (az Augustus iránti barátság, az alattvalói tisztelet) és a szenvedély (az Emília iránti szerelem) klasszikus értékeinek

³⁰ Ismertetését I. ZAMBRA: *i. h.* (2. jegyzet)27–28.

³¹ *Jezsuita iskoladramák (Ismert szerzők)*. Sajtó alá rendezte: ALSZEGHY Zsoltné–CZIBULA Katalin–VARGA Imre. Bp. 1992. /Régi Magyar Drámai Emlékek 4/I./ 389–443. és *Jezsuita iskoladramák (Ismeretlen szerzők) Programok, színlapok*. Sajtó alá rendezte: ALSZEGHY Zsoltné–BERECZ Ágnes–KERESZTES Attila–KISS Katalin–KNAPP Éva–VARGA Imre. Bp. 1995. /Régi Magyar Drámai Emlékek 4/II./ 451–508.

konfliktusában –, addig a Metastasio-drámában a jó uralkodó alakja van a legplasztikusabban megrajzolva.

A mellékfigurák is alkotnak valamiféle hasonló rendszert a két drámában, bár éppen ők árnyalják és formálják különbözővé a dolgok alakulását. A *Titus*-drámában van Sextusnak egy barátja, Annius, aki a barátság és szerelemnek az ideális mértékét mutatja a darabban: oly hűséges társa Sextusnak, hogy amikor a felkelés irányításának gyanúja rávetül – mivel egy kritikus pillanatban köpenyt cserélt Sextusszal –, nem árulja el barátját. A szerelemben pedig épp ilyen áldozatos, hiszen szereti Sextus húgát, Serviliát, de mikor Titusban felöltik, hogy ebben a lányban találhatná meg Róma ideális császárnéját, némán szenvedve vonul háttérbe, hogy ne akadályozza szerelme boldogulását és Róma szerencsését. Racine jó barát alakja, Maximus szintén érdekelt a barátság és szerelem paradigmája felől, de éppen a negatívumok által: mivel ő is szerelmes Emiliába, elárulja barátja, Cinna tervét az uralkodónak, így lepleződik le a felkelés.

A női mellékalakok figurái állnak látszólag a legtávolabb egymástól. Racine Líviája Augustus felesége, míg a Metastasio-darabban a másik női szereplő Sextus testvére. Dramaturgiai szerepük azonban nagyon hasonló: mindketten arra hivatottak, hogy ellenpontosítsák a negatív értékek és a szenvedély szélsősége által mozgatott női főhőst, ők mutatják a követendő, az azonosulásra méltó női magatartás alternatíváját. Lívia adja férjének azt a tanácsot, hogy ne a bosszúval, hanem a kegyelemmel hajlítsa meg ellenfelei akarátát. Ez végül még politikailag is beválk, Servilia pedig, a tisztalelkű honleány, aki csak addig áll a hozzátartozó férfi mellé, míg az nem vét a hazafiúi értékek ellen, bátyját is, szerelmét is elutasítja, mikor rájuk vetül az árulás árnyéka. Őt magát viszont a hatalom nem szédíti meg, nem akar császárné lenni, bevallja a császárnak, hogy Anniust szereti.

Metastasio tehát némileg a saját ízléséhez igazítja az akkorra már idejét múltnak tűnő, 17. századi klasszikus drámát, és az ismerős kötelesség-szenvedély konfliktusa helyett az ideális keresztény uralkodót állítja a középpontba több szempontból is bemutatva. Így teremt jól működő alapanyagot egy 18. századi uralkodói ünnepség fő attrakciója, a színelőadás számára. Be is mutatják 1734-ben a bécsi udvarban, Antonio Caldara zenéjével.³² Majd 1752-ben a nápolyi színház évadnyitó előadásaként tűzi műsorára Gluck zenéjével.³³

A darabot a 90-es évek elején fordította le Kazinczy. A korszak gyakorlatának megfelelően a verses drámát prózában adja vissza, és az eredetiben más versformában íródott, többnyire jelenetzáró áriákat javarészt elhagyja, vagy néhány szót rövidíti. 1795-ben a fordítás már kész, valószínűleg a börtönben várt kegyelem speciális pszichológiai helyzete irányítja figyelmét éppen erre a műre. Hiszen korábban levelei tanúsága szerint inkább a *Themistocles* lefordítása szerepelt tervei között. Egy Barkó generálisnak, a foglyok felügyeletével megbízott katonatisztnak címzett levél szerint azt szeretné, ha kijutna a börtönből a fordítás, és a Pesten

³² JOLY: *i. m.* (3. jegyzet) 229. és SATRAGNI, *i. h.* (5. jegyzet) 109.

³³ SATRAGNI tanulmánya a zenemű kapcsán mutatja ki a dráma legfontosabb dramatikus elemeit.

játszó társulat bemutatná József főherceg beiktatása³⁴ alkalmából. A szöveg közreadásával Kazinczy mintegy a nyilvánosság elé tárt kegyelmi kérvénnyel is hatni kívánt az uralkodóra:

„Ich glaube Ew. Exc. Es würde im Ungrischen Publicum ehrwürdige Sensationen erwecken, wenn dieses in sich selbst so vortreffliche u. auf die jetzige Lage der Sachen so sehr passende Stück bei der Feierlichkeit der Installation Sr. Kaiserlichen Hoheit des Erzherzogs Statthalters angeführt würde.“³⁵

A szövegválasztás azonban Kazinczynak a színszerűség iránti érzékét is mutatja. Metastasio darabja néhány szereplővel előadható (Titus, Sextus, Annius, Publius – Vitellia, Servilia a feltétlenül színpadra lépő szereplők), ráadásul a bölcs uralkodó és a hérosz alakja, szerepköre és a kettőjük konfliktusa már jó ideje megfigyelhető a magyar drámairodalom gyakorlatában is. Az iskolai, majd később hivatásos színpadon játszott Metastasio-közül például az *Attilius Regulus* és az *Artaxerxes* ilyen típusú darab, de Bessenyei mindhárom tragédiájában: a *Hunyadi László tragédiájában*, a *Buda tragédiájában*, és az *Ágiban* is érvényesül ez a dramaturgiai toposz.³⁶ Ugyanígy nem újdonság a heroina és a naiva ellentéte a női szerepek oldalán.³⁷ Túlzott díszletet, jelmezt nem igényel, feltétlen kellék egy piros szalagos köpeny, amely a félreértést adja. Jól illeszkedik a korszak színházi hagyományába, hiszen megtalálható benne a klasszicista dráma kötelesség–szenvedély alapsémája, a ruhacsere folytán kialakult félreértés, valamint az egymásért áldozatra kész barátok és szerelmesek. Ugyanakkor viszont középpontjában a hatalom gyakorlásának módja, a jó uralkodó ideálképe, és az uralkodó és alattvalói között álló viszony áll, amely a magyar történelmi drámának hasonlóképpen meghatározó sajátossága lesz egészen 1848-ig.³⁸

Később más patrónusoknak is ajánlani tudja Kazinczy a Metastasio-fordítást. Szabadulása után a már említett Szentgyörgyinek címzett levélben ezt a darabot így kommentálja:

³⁴ József főherceg, a későbbi köztiszteltben álló és a magyarok által igen kultivált nádor helytartói (Kazinczy is Statthalternek nevezi) beiktatási ünnepsége 1795. szeptember 19-én volt Pest-Budán. Színielőadást sem németül, sem magyarul nem mutattak be ez alkalommal. Ennek többek között az is oka lehetett, hogy a Martinovics-összeesküvés lefejezése után viszonylag rövid idővel az amúgy is keménykezű Ferenc császár udvarhű emberei nem szívesen kockáztattak volna egy olyan eseményt, ami a maga polgári nyilvánosságával a közösségi demonstrációnak a leghalványabban is kiindulópontja lehetett volna.

³⁵ Kazinczy levele Barkó generálisnak 1795. aug. 31-i keltezéssel. *KazLev* (10. jegyzet) II. 418. A levél keltezése és a beiktatás közti időpont azt is mutatja, hogy ez a szűk három hét Kazinczy szerint elég időnek tűnt arra, hogy a társulathoz eljusson a darab, elfogadják a színészek, engedélyezzék a bemutatást, és előadásra készen lepróbálja a társaság a darabot.

³⁶ CZIBULA: *i. h.* 2004. (1. jegyzet)

³⁷ Uo.

³⁸ NAGY Imre: *Iskola és színház. Csokonai vígjátékai és a magyar iskolai komédia*. Bp. 2007. Balassi. DEMETER Júlia: „Mesterségesen forgasd a palotás tselt...” A hatalom legitimációs dilemmái a 17–18. századi iskolai és hivatásos színpadon. Bp. 2006. (habilitációs dolgozat)

„A’ Titus kegyelmessége vagy Somogyi Staats-Rath, vagy Almásy Pál³⁹ ő Excel-
lentiájának lessz inscribálva. Ez praesese volt Budai Verhőrjeinknek, Somogyi úr
a’ pennát vitte. Tisztelt két ember, ’s a’ darab Budai dolgomat példázza.”⁴⁰

Sőt valószínűleg id. Ráday Gedeont is megtiszteli azzal, hogy a *Titust* neki ajánlja, mert Ráday Pál ezt írja neki néhány évvel később:

„Ernyi színjátszó a’ múlt napokban el hozta munkádnak negyedik részét. Ezek
közt is Titus Szelidsége⁴¹ Drámád’ tzimén rólam emlékezni méltóztadtál. Nem tagad-
hatom, igen kedves érzékenységgel olvastam azt, mert ditsőségemnek tartom, a Te
Rádaid unokája, követésre méltó jóságú Atyám fia, nagy szerentsémnek tiszteletre
méltó Prónay László veje, és az áldott Jó Ágnes boldog férjének lenni, és hízkelkedő
képzeldés, Thalia’ mestertanítványának lenni.”⁴²

A *Titusnak* ez az udvari jellege eredményezi majd színpadi bemutatását is,
amire később még visszatérek.

Noha Kazinczy drámája kiadatlan maradt, a fennmaradt kéziratok azt bizonyít-
ják, hogy a szerzőt sokáig foglalkoztatta a darab, élete végén is csiszolt még a for-
dításon. Bár azok közé a darabok közé sorolja, amelyek a konzervatív „szabad
kezű” fordítás termékei, az említett Barkó generálisnak címzett levélben éppen
a pontos fordításra való törekvését állítja a darab védelmébe:

„Metastasio hat sein italienisches Original an dem kaiserlichen Hof zu Wien ver-
fertigt, und es ist da zu Ehren des Urgrossvaters unsers jetzt regierenden Monarchen
das erstemahl aufgeführt worden. Friedrich übersetzte es französisch u. brachte es in
Musik. – Ich habe mich von dem Originale so wenig entfernt, als es die prosaische
Übersetzung eines, für Music componierten Stückes thun durfte u. musste; ichh hoffe
also, das keine Censur so strenge seyn kann zu verbieten, dass es auf das Ungrische
Theater, für welche ich es bestimmte, auftritte.”⁴³

³⁹ Somogyi János, medgyesi gróf, 1792-ben cs. kir. tanácsos és nádori ítélőmester (NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII.* Kiadja FRIEBEISZ István. Pest, 1857–1865. itt: X. 287.), ifj. Almásy Pál, zsadányi és törökszentmiklósi gróf, 1786-tól titkos tanácsos, később Pest, Pilis, Solt vármegye főispánja, majd királyi főlovászmester (NAGY Iván: *i. m.* I. 22. *KazLev* (10. jegyzet) III. 506.)

⁴⁰ L. *KazLev* (10. jegyzet) III. 29.

⁴¹ Látható tehát, hogy közkézen forog egy olyan példánya a fordításnak, amelyben a ’clemenza’ szót nem kegyelmességnek, hanem ’szelidség’-nek fordítja Kazinczy.

⁴² Gróf Ráday Pál levele Kazinczy Ferenchez 1808. febr. 6. *KazLev* (10. jegyzet) V. 300. Mint ahogy valóban az 1814–1816 között megjelent Kazinczy-sorozat negyedik kötete id. Ráday Gedeon portréjával jelenik meg: „Idősbbr Gróf Ráday Gedeon, Pálnak fíja, Gedeonnak atyja, Pálnak nagy-atyja. Szül. 1713. Octób. 1jén; meghólt 1792. Aug. 6dik.” felirattal. Csak addigra már ez a kötet nem tartalmazza sem a *Titust*, sem a *Themistoclest*, sem a *Lanasszát*, hanem Goethe három darabjának van a szentelve, az *Esztellének*, a *Clavigónak* és *A’ testvéreknek*. Valószínűleg a felirat stílusára céloz finom iróniával a válaszban számba vett rokonság elősorolásával Ráday Pál.

⁴³ *KazLev* (10. jegyzet) II. 418.

Amikor a fogságban fordítja a darabot, ismeri Illei korábbi fordítását is, otthoni könyvtárában megvan, de használni nem tudja, nincs vele a börtönben.⁴⁴

Öt kéziratát ismerjük a *Titus kegyelmességének*, ebből négy Kazinczy saját kézírata, de a negyedik másolat sem érdektelen. A legkorábbinak tűnik az OSzK Kézirattárának két példánya.⁴⁵ Az első címlapján Kazinczy kézírásával a „Budán, júniusbann, 1795.” keltezést viseli. A másik kézirat csaknem egyidős az előzővel, címlapján csak az 1795-ös évet tünteti fel, de a dráma szövegének végén, az utolsó lapon a „vége” felirat helyett Kazinczy ezzel a megjegyzéssel zárja le a kéziratot: „Budánn, fogságomban. Júliusnak 17d. 1795.” Ennek a bejegyzésnek az alapján mondhatjuk ezt későbbinek, de a két példány jól mutatja Kazinczy munkastílusát. Mindkét szöveg tele van javításokkal, nem arról van szó, hogy az egyikről kijelenthetjük, hogy tisztázta a másikhoz képest, hanem inkább a fordítás két lépcsőjének tekinthetjük, amely aztán folytatódik az MTA Kézirattárában található későbbi példányokban.

Ugyanis két másik másolat az MTA Kézirattárában őrzött Kazinczy-hagyaték egy-egy darabja.⁴⁶ A korábbi kötet több drámát is tartalmaz, és így fontos szerepet játszik a Szép Literatura-sorozat kialakulásában: Helmecczy szerkesztésének nyomait is magán viseli.⁴⁷ A legkésőbbi szerzői kézirat egy tisztázta: „Budai papirosaim” címmel rendezi korábbi írásait a szerző, saját keltezése szerint „Famíliám’ Archívumáé. Széphalom Júl. 18d. 1821. Kazinczy Ferencz”.⁴⁸ Ez a vegyes tartalmú kéziratkötet a *Titus kegyelmességén* kívül (41r–76v) Goethe *Die Geschwister* című drámájának fordítását is magába foglalja (A’ *Testvérek* 21r–36r). Maga a másolat több dátumot is tartalmaz: a kötet címlapján található 1821-es dátumhoz képest, a dráma végén így jegyzi a keltezést: „Budai fogságombann Júniusbann 795.”, amelyről nem megállapítható, hogy a fordítás vagy a másolat keletkezését jelenti-e, majd a Barkó generálishoz írt levél következik, amelyhez megjegyzéseket fűz, és itt „Ér-Semlyén, 10d. Apr. 1803.” jegyzi ezeket az oldalakat. Ez utóbbi dátum viszont valószínűleg inkább a levél és a hozzá fűzött jegyzet lemásolásának az időpontja. A magam részéről a továbbiakban a címlap 1821-es évszámát tartom mérvadónak, hiszen ha korábban keletkezett is maga a másolat, Kazinczy még ekkor is érvényesnek, vállalhatónak tartja ezt a változatot, holott tudjuk, hogy egyéb fordításait minden másolásakor újabb és újabb átírások, csiszolások jellemzik. Az 1821-es szövegnek azonban láthatóan sokkal több köze van az OSzK-példányok előbbi darabjához, ami szintén mutatja, hogy 1795 nyarán Budán hosz-

⁴⁴ „Keressd-fel könyveim közt az Illei Janos Comoediáit. Nagy 8ban van, Kassán nyomtatott talám 30. eszt. Előtt, ’s olvassd-el.” – írja a *Titus*-fordításról megemlékezvén öccsének, Józsefnek 1795. aug. 17-én kelt levelében. *KazLev* (10. jegyzet) XXII. 36.

⁴⁵ Fol. Hung. 118. jelzettel, a belső címlapon utólagos idiographum bejegyzéssel az egyik. Fol. Hung. 149. jelzettel a másik.

⁴⁶ L. GERGYE László: *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*. Bp. 1993. /A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának katalógusai. Sorozatszerkesztő: F. CSANAK Dóra./116–117. és 126.

⁴⁷ L. A bevezető vonatkozó részét. Jelzete: RUI 4°8.

⁴⁸ Jelzete: RUI 2°1.

szas töprengések, próbák után átdolgozásokon esett át a darab. Kazinczy a július 17-i keltezésű darabnál jobban támaszkodik a júniusi keletkezésűre. Ennek oka vagy az (és ez a valószínűbb), hogy ezt a szövegállapotot tekintette jobb fordításnak, ezt alakította a későbbiekben, vagy pedig az, hogy ezen júniusi változat állt később a rendelkezésére, ezt volt előtte a további csiszolások során.

Az ötödik szöveg nem Kazinczy kézírata, de a fordítás kiadatlansága ellenére létező utóéletének fontos bizonyítéka. Az OSzK Színháztörténeti Tárában őrzött kis füzet jelzete⁴⁹ és bélyegzője: „Pest vármegye tulajdona” azt mutatja, hogy igen korán a Nemzeti Színház tulajdonába került példány, és valóban azonosítható is az ugyancsak itt található színházi jegyzék egyik darabjával. A Pesti Magyar Színház 1837-ben készített Szigligetivel a színház tulajdonában lévő kéziratokról egy jegyzéket,⁵⁰ amely először alfabetikus sorrendbe gyűjti a birtokában lévő kéziratokat, sorszámmal látja el őket, majd többször bővíti, végül egy másik kötetbe az egészet újra alfabetikus sorrendbe másolja. E jegyzék a 364. sorszám alatt a „Titus szelidsége” címmel vesz leltárba egy három felvonásos színjátékként megjelölt kéziratot, forrásul Metastasiót, fordítóként Kazinczy Ferencet tüntetve fel. A darab címének ez a változata nem jelent a szerző kiléte szempontjából ellenérvet, hiszen a levelezésből a korábbiakban is láthattuk, hogyan forgott közkezen olyan kézirat, melyben maga Kazinczy is fordította a ’clemenza’ szót ’szelidség’-nek. Ez utóbbi OSzK-béli kéziratnak a fedőlapján megtalálható a 364. sorszám, tehát ez az a példány, melyet a Pesti Magyar Színház könyvtárában őrzött a *Titus kegyelmeségéből*.

Az autográf kéziratok összehasonlításából megállapítható tehát, hogy az OSzK Kézirattári két példány piszkozat, sok javítást végzett benne Kazinczy, majd a korábbi kéziratot használva másolta le 1821-ben „budai papirosai” közé a régi piszkozatot. Tehát tulajdonképpen a két szöveg egy változatnak tekinthető: egy piszkozat és egy annak hű tisztázataként. Egy korábbi állapotot jelöl az 1795. július 17-ével lezárt változat.

Jóval nehezebb kérdést vet föl a Helmeccy-féle sajtó alá előkészített változat, amely a főszövegbe is többször belejavít, és marginálisan megteszi az utasításokat a betűszedő számára. Ha ezeket a nyomdai utasításokat nem vesszük figyelembe, akkor is igen nehéz összehasonlítani a szöveget az 1795-ös/1821-es változattal. Maga a szöveg is erőteljesen eltér tőle, és még utólagos áthúzásokat, betoldásokat is tartalmaz. Sőt az 1. felvonás 5. jelenetének kórusát versben fordítja le, és a dráma végén elhangzó kórus helyében rövidítve meg is ismétli ezt a verses betétet. Tehát nem pusztán Helmeccy alakítja át Kazinczy szövegét, hanem maga Kazinczy is sokat változtat eredeti fordításán, majd több mint tíz év múlva visszatér az első változathoz.

A Pesti Magyar Színház viszont a Helmeccy-féle változatot ismerhette, és azt a szöveget dolgozta át. Látható ez a címadásban is, mely a sok fennmaradt egyéb

⁴⁹ N.SZ.T.2.

⁵⁰ „A ’pesti magyar színház’ könyvtára sorszám szerint. Tekintetes Bajza József úr’ igazgatása alatt szerkesztette Szigligeti 1837.” OSzK. Színháztörténeti Tár 849–850.

fordítással ellentétben az olasz 'clemenza' szó keresztényi erényre utaló 'kegyelmesség' fordítása helyett az inkább szentimentálisnak tűnő 'szelídség' kifejezést alkalmazza. De látható ez a színlapon is, a szereplők sorrendjében, a státusuk meghatározásában is. A 'szerető' szó például a 19. századra az 'imádó' hétköznapiabb, felületes, de melléköngéktől mentes megfelelőjét kapja.

Még két részletét ismerjük a darabnak Kazinczy levelezéséből: 1813. nov. 2-án hírt ad Sipos Pálnak arról, hogy letisztázta a *Titust*, és egy kórus-részletet is fordított még hozzá.

„Honnunk nem ismer szolgaságot,
A' kény lánczait nem viseli;
Nincs úr itt; a' nép' fejedelme
Atyja a' népnek, és szerelme,
Mert ő a' törvényt tiszteli;
Bűntet, de nem bűntet haraggal,
Bosszút nem szórt alá, szelid,
Erőszak felemelt lelkéhez,
Vadság 's gőg nyájas erkölcséhez
Még távolról sem közelít.

Szeretném látni productioját a' magyar theatrumon, és ha a' nép tapsolva nem kívánná hogy még egyszer a' két strófa elénekeltessék, úgy öszvetépném a' mit írtam.⁵¹

Később pedig két kórus-részletet másol be egyik levelébe: a fent idézettet és azt a részletet, amely a Helmeccy-féle korrektúrában – a többtől eltérően – zárja is a darabot.⁵² Bár Kazinczy fordításnak nevezi a fentebb közölt lírai betétet, az eredeti *Titus*-drámában sehol sem akadtam még hasonló témájú kórusra sem. Ezzel szemben a Helmeccy-féle változatban is benne lévő kórus valóban Metastasio szövegéből került a darabba.

Összevetésül álljon itt az eredeti szöveg⁵³ mellett egyszer az 1795-ös, későbbi, de nem tovább javított változat (1), a Helmeccy-féle variáns (2), az 1795-ből 1821-be átmentett változat (3) és a Nemzeti Színház másolt példánya (4). A szövegből a zárójelenetnek azt a rövid részletét választottuk, amelyet a korábbi iskoladrámák félrefordítottak.

Metastasio

TITO Vitellia, a te promisi
La destra mia; ma

VITELLIA Lo conosco, Augusto;
Non è per me. Dopo un tal fallo, il nodo

⁵¹ *KazLev* (10. jegyzet) XI. 115.

⁵² Kazinczy levele Helmeccy Mihálynak 1813. dec. 6. *KazLev* (10. jegyzet) XI. 151.

⁵³ METASTASIO, Pietro: *Tutte le opere, volumene unico*. Firenze, 1832. Borghi e compagni, 265–266.

Mostruoso saria.

- TITO Ti bramo in parte
Contenta al meno. Un rival sul trono
Non vedrai, tel prometto. Altra io non voglio
Sposa che Roma: i figli miei saranno
I popoli soggetti;
Serbo indivisi a lor tutti gli affetti.
Tu d' Annio e di Servilia
Agl' imenei felici unisci i tuoi,
Principessa, se vuoi. Concedi pure
La destra a Sesto: il sospirato acquisto
Già gli costa abbastanza.⁵⁴
- VITELLIA In fin ch' io viva,
Fia sempre il tuo voler legge al mio core.
- SESTO Ah Cesare! ah, signore! E poi non soffri
Che t' adori la terra, e che destini
Tempii il Tebro al tuo Nome? E come e quando
Sperar potrò che la memoria amara
De' falli miei...
- TITO Sesto, non più: torniamo
Di nuovo amici; e de' trascorsi tuoi
Non si parli più mai. Dal cor di Tito
Già cancellati sono:
Me gli scordo, t' abbraccio e ti perdono.
- CORO Che del Ciel, che degli Dei
Tu il pensier, l' amor tu sei,
Grand' eroe, nel giro augusto
Si mostrò di questo dì.
Ma cagion di meraviglia
Non è già, felice Augusto,
Che gli Dei chi lor somiglia
Custodiscano così.
- LICENZA Non crederlo, signor: te non pretesi
Ritrarre in Tito. Il rispettoso ingegno
Sa le sue forze appieno,
Nè a questo segno io gli rallento il freno.

⁵⁴ Ez az a néhány sor, amelyet a magyar nyelvű iskoladramákban félrefordítva találunk, valószínűleg egy latin közvetítőforrás félreértéséből fakadóan. Illei János magyarázatában ez így hangzik: „De még-is boldogítani kívánlak leg-aláb' rész szerint. Szeretőt szerzek; de nem fogsz ülni thronus székemben. Románál nem kell egyéb' mátká nékem. A' birtokaim alá jutott népek fiaim lesznek, mint eddig, ugy ez után-is. Ezeknek tartom el-oszolhatatlan szívemet, ezeknek áldozom egy szikráig mind a' szeretetet bennem. Néked, Annius, és Servilia lakodalmával együtt tartanod menyegződet szabad, ha tetszik: fogj kezét Sextussal; nékem igen sokba tölt, hogy kedvembe viseltelek.” *Jezsuita iskoladramák 4/1., i. m.* (31. jegyzet) 441.

Veggio ben che ciascuno
 Ti riconobbe in lui. So che tu stesso
 Quegli affetti clementi,
 Che in sen Tito sentiva, in sen ti senti.
 Ma, Cesare, è mia colpa
 La conoscenza altrui?
 È colpa mia che tu somigli a lui?
 Ah vieta, invito Augusto,
 Se le immagini tue mirar non vuoi,
 Vieta alle Muse il rammentar gli eroi.
 Sempre l' istesso aspetto
 Ha la virtù verace;
 Benchè in diverso petto,
 Diversa mai non è.
 E ogni virtù più bella
 Se in te, signor, s' aduna,
 Come ritrarne alcuna,
 Che non somigli a te?

(1)

TÍTUS Vitellia, néked ígértem jobbomat, de –

VITELLIA Uram, ~~magam~~ megvallom önnön magam ~~hogy arra~~ nem vagyok rá érde-
mes.

TÍTUS Legalább abban töltöm kedvedet, hogy imé fogadom, soha sem látsz há-
zasúlva. Egyedül Róma lesz ~~egyedül Mátkám~~ Hitvesem; Népem lesz-
nek a gyermekeim; szívemnek minden indulatjaival ők fognak bírni. Te
pedig neveld Anniussal és Szervíliával együtt a' Hímennek készült ál-
dozatot, ha tetszik. Jobbodat nyújtsd Szextusnak. Annak elnyeréséért
eleget állott-ki.

VITELLIA A' te akaratod, nagy Fejedelem, utolsó lehellésemig törvénye léssen szí-
vemnek.

SZEXTUS *térdre hullván Titus előtt.* Ah Uram! és még is eltíltod a' földet hogy Is-
tenségei közzé számláljon, 's nevednek a' Tiberis partjain Templomok
emelkedjenek? Oh, bár azt vólna szabad reménylenem hogy gyalázatos
tettemnek emlékezetét úntalan igyekezetim által valaha el lehessen tör-
lenem! hogy te egemet – –

TÍTUS Ne többet! felejtsük el a mi történt, 's térjünk vissza mint régi barátok.
A' Titus szívében botlásodnak imé nincsen semmi nyoma. ~~Ime~~ Kítör-
löttem azt onnann, megölellek, 's benned ismét kedves Szextusomat ér-
zem szívemre szorúlni.

(2)

TÍTUSZ Szép Vitellia, jobbom neked volt ugyan ígérve –

VITELLIA Ah, Uram, arra én méltó nem vagyok.

TÍTUSZ Arról tészlek itt mindenek előtt bizonyossá, hogy azt bírni senki nem
fogja. Egyedül Róma leend hitvesem, az ő gyermekei leendenek gyer-

mekeim, ők fognak bírni minden indulatjaival szívemnek. – Te jobbot, ha tetszik, nyújtsd Sextusznak; ő azt jutalom gyanánt kívánhatja tőled.

SEXTUSZ *térdre vetvén magát.* Oh Uram! és te még is elengeded, hogy a' maga Istenségei közzé számláljon a' föld, s' a' Tiberisz' partjain templomok emelkedjenek nevednek? – Oh, ha azt volna szabad remélnem, hogy gyalázatos botlásom' emlékezetét mind úntalan igyekezeteim el fogják törölhetni, hogy te egykor...

TÍTUSZ Ne többet, Kedves. Feledjük a' mi történt, 's térjünk-vissza mint régi hű barátok. Títusz szívében semmi nyoma botlásodnak. Kitérítettem azt, 's benned ismét szeretett Sextuszomat érzem mellyemre szorúlni.

KAR Nagy Istenek, hatalmas
Hív őrjei a' Hazának,
Imádott Títuszának
Védjétek napjait.
Közénk titóletek szállt,
'S ismét felszáll közétek;
Oh még ne irígyeljétek!
Hagyjátok késni itt!

(3)

TÍTUS Szép Vitellia, jobbot ugyan neked vala ígérve, de...

VITELLIA Hogy reá nem vagyok érdemes, önnként vallo.

TÍTUS Legalább abban töltöm kedvedet, hogy imé, bizonyossá teszlek az eránt, hogy azt többé senki nem fogja bírni. Egyedül Róma lessz Hitvesem, az ő fíjai lesznek gyermekeim, 's ők fognak bírni szívemnek minden indulatjaival. – Te, ha tetszik, nyújtsd Szextusznak jobbot. Szíve' jóságát, 's szerelme hevességét ismered, - azt tőled jutalom gyanánt kívánhatja.

VITELLIA Akaratod, nagy Fejedelem, utolsó lehelletemig törvénye lessz szívemnek, 's jobbot örömet nyújtom Szextusznak.

SZEXTUSZ *(térdre veti magát. A' legindulatosabb örömmel)* Ah Uram! és még is el lenzed, hogy Istenségei közzé számláljon a' föld, s' nevednek a' Tiberis' partjain Templomok emelkedjenek? – Oh, bár azt volna szabad reménylenem, hogy gyalázatos botlásom' emlékezetét úntalan igyekezeteim el fogják moshatni, hogy te engemet...

TÍTUSZ Ne többet, Kedves. Feledjük-el a' mi történt, 's térjünk vissza mint régi hív barátok. A' Títusz szívében botlásodnak nincs többé semmi nyoma. Kitérítettem azt belőle, 's benned ismét szeretett Szextusomat érzem mellyemre szorúlni!

(4)

TÍTUS Szép Vitellia! Jobbot néked volt ugyan ígérve, - de –

VITELLIA Önként vallo azt, hogy rá méltó nem vagyok.

TÍTUS Abban töltöm leg alább kedvedet, imé bizonyossá teszlek, hogy azt bírni senki sem fogja. Róma lessz az én Hitvesem. Az ő fíai gyermekeim! 'S ők fognak bírni szívemnek minden indulatjaival. Te jobbot

ha úgy tetszik nyujtsd Sextusnak! Szive jóságát, 's érted lángoló szerelmét ismèred. Ő azt tölled bérül kívánhattya.

VITELLIA Tettszèsed Nagy Fejedelem! Örökös törvényre lessz az én szivemnek.

SEXTUS (*Terdre esvén örömmel*)

Ah Uram! 'S még is ellenzed, hogy téged Istenségei közzé számlállyon a' föld? 'S a' Tiberis parttyain Templomok kellyenek nevednek. – Ah engedtetnék tsak azt reménylenem, hogy gyalázatos botlásom emlékezetét, szent hűségemnek untalan ígyekezeteti lemoshattya.

TITUS Ne többet, kedves! Felejtsük el ami történt, 's térjünk vissza mint régi Barátok. A' Titus szivébe nints többbe semmi nyoma botlásodnak, ki törölttem azt belölle. Meg öllek, 's benned a' szerett Sextust érzem ismét mellyemre szorúlni.

Látható, hogy a szöveghez viszonylag hű Kazinczy záró kórust csak a Helmezy-féle változatba iktat be, de itt sem Metastasio eredeti zárlatából fordítja, hanem az I. felvonás 5. színében elhangzó kórust ismétli meg újra, rövidítve.

Serbate, o Dei custodi
Della Romana sorte,
In Tito, il giusto, il forte,
L' onor di nostra età.

Voi gl' immortali allori
Su la Cesarea chioma,
Voi custodite a Roma
La sua felicità.

Fu vostro un sì gran dono;
Sia lungo il dono vostro;
L' invidii al mondi nostro
Il mondo che verrà.

Viszont a rokokós-udvari ízek a szöveg változása során kiapadtak a fordításból, még olyankor is, mikor a szöveg hűség inkább kívánta volna azok jelenlétét, jelen esetben a többszörös esküvőre történő utalások.

Az első gyűjteményes Kazinczy-kiadásban, az 1814-ben megjelenő *Szép Literaturában* is helyet kapott eleinte a *Titus kegyelmessége*, sőt sokkal tovább maradt a tervezetben, mint a *Themistocles*. Tulajdonképpen az utolsó átalakítás során maradt ki, azzal a megszorítással, hogy egy későbbi „Toldalék” kötetben majd benne lesz a másik drámával együtt.⁵⁵

Kazinczy kezdettől fogva színpadra szánta ezt a művét. Már a börtönből ezzel a szándékkal juttatja ki, és 1802-ben Nagy Gábortól kéri, hogy juttassa el a darabot Kótsi Patkóhoz, nyilvánvalóan előadatási szándékkal. Ekkor a darabnak csak

⁵⁵ L. Kazinczy levele Helmezy Mihálynak, 1815. aug. 28. *KazLev* (10. jegyzet) III. 114.

egy példánya van, ezt igen őrzi Kazinczy, inkább a másolást is magára vállalná.⁵⁶ Ez a célja azonban csak később valósult meg, amikor az idős Wesselényi a kolozsvári színtársulat műsorára tűzi 1806. Szent György napján Bánffy György tiszteletére. Cserey Farkas így tudósítja Kazinczyt az előadás tényéről:

„Sógorom, Wesselényi még jövő héten fog Kolosvárral haza gyönni, a hová Sz. György napjára ment volt be gubernatorunkat neve napján meg tisztelni; én ezen innep nap után érkezvén oda, szívem örömevel láttam egy Comedia czédulán, hogy a Gr. Bánffy tiszteletére a nemzeti Jádó társaság a Te fordításodat, a Titus szelidség adta elé.”⁵⁷

Érdekes tény, hogy az erdélyi színházzal foglalkozó szakirodalom nem tud erről a bemutatóról. Nem tud róla Ferenczi Zoltán sem, sőt ezt írja:

„Nevezetesebb előadásuk volt [mármint az erdélyi társulatnak] a Bánffy György gr. Gubernátor tiszteletére szóló, ennek nevenapján, 1806. ápr. 24-én, mely alkalommal karéneket adtak elé, azután „oratio”-t s végül képletet, közepén a gubern. Mellképével, kétfelől Astreaval a ki egyik kezével a képet, másikban a mérleget tartja s a haza geniuszával, a ki egyik kezében szintén a képet tartja, másikkal égő szívet nyújt; körülte a 9 Muzsa s a kép oszlopán e vers: Édes dolog ugyan meghalni Hazáért, De édesb oh mégis élni ő javáért.”⁵⁸

Ebből a beszámolóból viszont láthatjuk, hogy a Titus előadása megőrizte az udvari ünnepek sajátosságait, ahol is a dráma bemutatása csupán egy eleme volt az ünnepségnek, még ha a legfontosabb is, és hozzá kapcsolódtak egyéb reprezentációs formák, ebben az esetben az ünnepi beszéd és az élőkép diadaloszloppal, inscriptióval.⁵⁹

Egyéb forrásokból azt is tudjuk, hogy később Marosvásárhelyen is játszották a darabot május 21-én.⁶⁰ Bemutatták Pápán 1824. október 30-án és november 2-án, meghozzá Kazinczy nevével a színlapon.⁶¹

Összegzésül elmondható, hogy mindkét Metastasio-szöveg továbbélése Kazinczy fordítói gyakorlatában megkésett irodalmi jelenség: a fordítás-irodalom ekkorra már jelentősen átalakult, a fordító lassanként maga is lemondott a drámák

⁵⁶ *KazLev* (10. jegyzet) II. 298.

⁵⁷ *KazLev* (10. jegyzet) IV. 140–141.

⁵⁸ FERENCZI Zoltán: *Az erdélyi magyar játékszín kezdete* Különnyomat az Erdélyi Múzeum 1892. évfolyamából, Kolozsvár, 1892. Ajtai K. Albert Sajtója, 59. (helyesen:63.), Nem tud a dráma bemutatásról, csak a névnapi előadás tényéről ENYEDI: *i. m.* (26. jegyzet) 146.

⁵⁹ Nem lehetséges, hogy végül az előadás elmaradt volna, mert Wesselényi a darab bemutatásáról múlt időben, lezajlott tényként emlékezik meg egy későbbi levelében. *KazLev* (10. jegyzet) IV. 114.

⁶⁰ KÓTSI PATKÓ: *i. m.* (26. jegyzet) 207.

⁶¹ CENNER: *i. m.* (27. jegyzet) 91.

kinyomtatásáról. A színházi gyakorlat felől nézve viszont mégiscsak igen fontos a hatásuk, hiszen elterjedésük csatornája a színház lesz, és ezek a bemutatók képviselik a „megbukott” tragédiaprogram – ma színpadot nem látott, irodalmi értékű fordítások – és a színi gyakorlat ritka, érdekes kapcsolatát.

KATALIN CZIBULA

De la traduction manuscrite de Metastasio par Kazinczy

L'influence de l'activité d'auteur dramatique de Metastasio en Hongrie est arrivée récemment dans le domaine de l'intérêt de l'histoire littéraire, tandis qu'antérieurement surtout son effet poétique a été estimé comme important. Outre de l'inspiration des auteurs des drames scolaires, il faut ici mentionner le rôle des deux volumes de traduction de Metastasio de Károly Döme, autant que les deux traductions de Kazinczy, le *Themistocle* et *La clémence de Titus*. Les deux traductions sont jusqu'à nos jours inédites, bien que même Kazinczy eut plusieurs fois projeté leur publication. La curiosité de *Themistocles* et le fait, qu'elle nous soit conservée même en deux traductions prétendues de Kazinczy, les manuscrits se trouvent dans le Département des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale et dans celui de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences, mais les deux textes sont dans une telle mesure différentes, que vraisemblablement un des deux puisse être authentique. L'effet détendu de *La clémence de Titus* est prouvé par le fait que nous en connaissons de nombreuses traductions de l'époque. Kazinczy lui-même avait plusieurs fois recopié son texte, nous en connaissons en somme quatre manuscrits autographes. Son importance se trouve dans le fait que la pièce retransmet de façon authentique pour le théâtre hongrois une structure dramaturgique rapportable à l'activité de Pierre Corneille. Son intérêt biographique est que Kazinczy la traduit pendant sa captivité, il destine la pièce comme instance de clémence envers l'empereur, ainsi il essaye de la mettre en scène à partir de sa prison. Le projet ne se réalise pas, tout de même, un manuscrit postérieur du Théâtre National, copie de la traduction de Kazinczy, prouve le rapport ultérieur de la pièce à la tradition théâtrale hongroise.

SLÍZ MARIANN

Erzsébet királyné a ponyván – kultusz és politika

Erzsébet magyar királyné és osztrák császárné alakja körül a magyarok között már életében kialakult egyfajta kultusz, halálának körülményei pedig szinte szentnek kijáró tiszteletet és imádatot váltottak ki az ország népéből. Kultusza azóta is töretlenül virágzik, amint azt az eltelt több mint száz év alatt született számtalan róla szóló tudományos és irodalmi igényű mű, szobor, festmény, játék- és animációs film stb. is bizonyítja. Mint a kanonizált történelmi alakok többsége, ő sem kerülhette el nevének üzletté válását: bonbonok, italok, tejtermékek címkéin díszileg a *Sisi* – *Sissi* – *Sissy* név, a könyvpiac pedig ontja magából a róla szóló, a mindenkori divathoz igazított könyveket, népszerűsítő (vagy inkább a népszerűségét kiaknázó), hangzatos című kiadványokat, kihasználva szigorú diétán és sportoláson alapuló életmódját, szépségkultuszát és a magánéletét vizslató kíváncsiságot (például „...*fáradtan teszem le esténként koronám...*” *Erzsébet királyné magánélete*;¹ *Erzsébet királyné, a koronás szépasszony*;² *Erzsébet királyné és a férfiak*;³ *Sisi, a fitnesz és a fogyókúra királynője*;⁴ *Sisi & Diana*;⁵ *Mária Terézia, Erzsébet, Zita. Nagy császárnék fiatal lány korukban*.⁶).

¹ PRASCHL-BICHLER, Gabriele–CACHÉE, Josef. Bp., Gabo, 1998. Bár a cím alapján egy titkok leleplezésében és szaftos pletykákban bővelkedő művet is el lehetne képzelni, e mű valójában egy történész-könyvtáros/levéltáros páros alapos munkája. A szerzők a közönség érdeklődésének irányához alkalmazkodva olyan témákat tárgyalnak, mint a királyné testkultusza, ruhatára, étkezési és hajápolási szokásai, babonái, félelmei, irodalmi-művészeti érdeklődése és utazásai, s mindezekhez a császári család több, ma élő leszármazottjától is gyűjtöttek anyagot. A tematikus kötetek közül forrásértékét tekintve kiemelendő még a királyné utazásairól eredeti leveleket, dokumentumokat közreadó TOLNAYNÉ KISS Mária munkája: „*Sirály vagyok, sehová sem való...*” *Útközben Erzsébet királynéval*. Bp., Argumentum Kiadó, 1998.

² NYITÓ Gyöngyvér. Kistarcsa, Sajgó és Társa Bt., 1999.

³ GRÖBING, Sigrid-Maria. Bp., Gabo, 2000.

⁴ PRASCHL-BICHLER, Gabriele. Bp., Gabo, 2002.

⁵ Szerk.: SZABÓ Margit. Bp., Aquincum Kiadó, 2005. A kiadvány párhuzamba állítja a királyné és a hercegnő életének számos momentumát, például népszerűség a köznép körében, ellenséges udvari légkör, gyermekek, család stb.

⁶ HAMMOND, Beate. Bp., Gabo, 2006.

E kultusz különböző aspektusaival már több munka is foglalkozott, Niederhauser Emil például részletesen tárgyalta a genfi merénylet sajtóvisszhangját,⁷ Demény-Dittel Lajos a szépirodalmi,⁸ Basics Beatrix pedig a képzőművészeti vonatkozásokat emelte ki;⁹ F. Dózsa Katalin megemlékezett a királyné szépségének a kortársak és az utókor általi, szinte már vallásos tiszteletéről,¹⁰ VÉR Eszter Virág pedig nemrég áttekintette a királyné emlékének megőrzésére tett hivatalos intézkedéseket (törvénybe iktatás, emlékszobrok, -kiállítások és -ligetek stb.), illetve számos, Erzsébettel kapcsolatos cikket, visszaemlékezést, anekdotát és verset gyűjtött össze.¹¹ Vizsgálatom több ponton kapcsolódik e munkákhoz, hiszen olyan műveket tekint át, amelyek – mint látni fogjuk – szoros rokonságban állnak mind a sajtóval, mind az irodalommal.

Az Erzsébet-kultusz kialakulásában, formálódásában jelentős szerepet játszottak a királyné életében és különösen halála után, az újságokat, könyveket nemigen olvasó, szegényebb nép körében terjesztett ponyvák. Ezek különböző típusairól, jellegzetes témáiról részletes tájékoztatást ad Pogány Péter¹² és Békés István¹³ alapműnek számító munkája, egyikük sem emlékezik meg azonban hosszabban a híres történelmi személyeket középpontba állító ponyvákról. Ez talán azzal magyarázható, hogy e tematika nem hozott létre külön ponyvatípust: az ismert, többnyire kultikus tisztelettel övezett személyek életéről szóló ponyvák a kitalált történeteket elmesélő, széphistóriákkal rokon ponyvákhoz állnak közel, a történelmi nagyságok erőszakos vagy tragikus halálát bemutatók pedig ezer szállal kapcsolódnak a Békés által oly részletesen bemutatott bűnügyi ponyvákhoz, hírversekhez. Az előbbire jó példát nyújtanak a Kossuth életét és emigrációbeli, kitalált kalandjait (például indiánokkal való találkozását, farkasokkal vívott harcát stb.) elbeszélő írások.¹⁴ Az utóbbira több hazai és külföldi példa is említhető. A II. Lajos bajor király öngyilkosságáról szóló história Németországban 50 000 példányban fogyott el;¹⁵ egy Erzsébetről szóló anekdota is megemlíti, hogy a királyné a nép közt

⁷ NIEDERHAUSER Emil: *Merénylet Erzsébet királyné ellen*. Bp., Helikon, 1985.

⁸ DEMÉNY-DITTEL Lajos: *Erzsébet királyné szerepe a szépirodalomban*. Hatvan, 1999.

⁹ BASICS Beatrix: *Erzsébet királyné a képzőművészetben*. In: *Erzsébet, a magyarok királynéja*. Szerk.: RÁCZ Árpád. Bp., Rubicon, 2001. 126–131.

¹⁰ F. DÓZSA Katalin: *A világ legszebb asszonya*. In: *Erzsébet, a magyarok királynéja*. Szerk.: RÁCZ Árpád. Bp., Rubicon, 2001. 106–117.

¹¹ VÉR Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között*. = Budapesti Negyed (14.) 2006. 2. sz.; VÉR Eszter Virág: *Erzsébet-kultusz. Szöveggyűjtemény*. = Budapesti Negyed (14.) 2006. 3. sz.

¹² POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Bp., Magyar Helikon, 1978.

¹³ BÉKÉS István: *Magyar ponyva pítaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*. Bp., Minerva, 1966.

¹⁴ ORTUTAY Gyula: *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományáiban*. = Ethnographia (63.) 1952. 263–307.

¹⁵ POGÁNY: *i. m.* (12. jegyzet) 119.

jártában találkozott egy csósszel, aki a király haláláról szóló ponyvát olvasott nagy átéléssel.¹⁶ De nemcsak Erzsébet unokatestvérének, hanem fiának személye is folklorizálódott: Pogány szerint 1889-ben húsz német ponyvakiadvány jelent meg róla, s az egyikből 180 000 példányt adtak el.¹⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában 14 magyar nyelvű ponyva található a főhercegről. Halálának körülményei és az udvar által elhallgatott részletek miatt a nép nem hitte el, hogy „Rezső királyfi” meghalt, s akárcsak Petőfiről, róla is elterjedt az az álhír, hogy álrühában bujdosik valahol, s egyszer majd visszatér népéhez.¹⁸ Szintén az OSzK-ban található egy ponyva, amely az I. Umberto olasz király elleni merényletet örökíti meg;¹⁹ számtalan ponyva szólt Majláth György országbírónak a fővárost sokáig izgalomban tartó meggyilkolásáról és a bűnösök kézre kerítéséről, majd kivégzéséről;²⁰ ha pedig éppen nem történt semmi tragikus a nagyvilágban, még mindig elő lehetett venni egy korábbi (gyakran jóval korábbi) esetet, például II. Lajos magyar király halálát. E sajtótermék jellegéből adódóan nem hosszú életű: rossz minőségű papírra nyomtatva könnyen elpusztult, ráadásul a parasztok számos más célra is hasznosíthatták az anyagát. Így születhetett ponyva Erzsébet haláláról még 1900-ban is:²¹ két év hosszú idő; az alatt a korábbi ponyvák jó része már elpusztult, részleteikre nem emlékeztek, megmaradt viszont az általuk előidézett érzelmek emléke. Így sokan megvásárolták a ponyvát, hogy ismét elérzékenyülhessenek az „angyali jóságú”, „szerencsétlen” királyné történetén.

Az OSzK Kisnyomtatványtárában összesen húsz ponyvát őriznek Erzsébettel kapcsolatban. A következőkben ezeket tekintem át, kitérek a kultusz építésében játszott szerepükre, a korabeli újságcikkekkel való kapcsolatukra, végül pedig arra, hogyan igyekeztek a nyomdászok egyéb célokra is felhasználni a történeteket.

¹⁶ KARÁCSONYFALVI SZ. RÓZA: *Emlékkönyv*. Bp., Krammer, 1904. 18–19. (idézi.: VÉR: *Erzsébet-kultusz, i. h.* (11. jegyzet) 202–203.)

¹⁷ POGÁNY I. M. (12. jegyzet) 119.

¹⁸ PI.: CZUDAR Mihály: *Rudolf nincs a holtak közt! Rudolf, a bujdosó király Tornyán!* Arad, 1898. (PNy. 2.253); TORNYAI János: *Mit beszél a nép Rudolf felől? Aki ezt megveszi, megtudhatja ebből.* Karcag, 1898. (PNy. 331); *A bujdosó királyfi vagy Rudolf trónörökös a nép ajkán és a valóságban (Rudolf trónörökös Széplakon)*. Bp., 1898. (PNy. 3.324) Gerő András szerint e népmesei kép kialakulásához az is hozzájárult, hogy a parasztok királyhite szerint az uralkodó a jóságos atya, aki megvédi népét az őket nyúzók földesurak túlkapásaitól; mivel Ferenc József merev személyisége és a korábbi „apapótlékkal”, „Kossuth apánkkal” való szembenállása miatt nem volt alkalmas arra, hogy betöltse ezt a szerepet, a nép az ellenpólusnak tekintett Rudolfot állította a helyébe (GERŐ András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., Pannonica Kiadó, 1999. 238–243).

¹⁹ NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *Borzasztó rémtettek. I. Az anarkista Barcsi által elkövetett Umberto olasz király meggyilkolása. II. A mezőtúri vásárkor történet Szabó Rozália megerőszakolt gyilkolása (a kuriai tanyán). III. A nagyszalontai Balog Béla négyszeresen elkövetett borzasztó rablógyilkossága és az akasztása*. Mezőtúr, Dolesch–Braun, 1900.

²⁰ BÉKÉS: i. m. (13. jegyzet) 370–380.

²¹ *Erzsébet királyné emlékezete. Szomorú história*. Bp., Méhner Vilmos-féle Kiadóhivatal, 1900. (PNy 6.202)

1. Az Erzsébet életében született ponyvák

A húsz ponyvából mindössze három született a királyné életében. Ezek közül a (feltételezhetően) legkorábbi év nélkül jelent meg.²² Egy állítólag Ferenczy Ida által írt 1866-os levelet közölt, melyet a felolvasónő egy tápiószelei cigányszonynak címzett. Ebben a királyné bizalmasa tájékoztatja az asszonyt, hogy fia a német egységért vívott háborúban megsebesült, s a kórházban találkozott a beteget látogató Erzsébettel. A cigánylegény nem engedte levágnatni a kezét, mivel azonban másképp meghalt volna, a királynénak sikerült rávennie, hogy egyezzen bele az operációba. Sőt, a legény kérésére egészen addig vele volt, amíg el nem altatták, s a műtét után visszatért a beteg vigasztalására. Azt is megígérte, hogy átviteti a tiszti kórházba, felgyógyulása után pedig életjáradékot biztosít neki, hiszen karja elvesztése miatt többé nem lesz képes dolgozni.²³ A ponyvában megjelölt év a Habsburgok számára vészterhes időszak volt: néhány esztendővel az olasz egység ellen folytatott eredménytelen küzdelme után a dinasztia a poroszokkal vívott háborúban is vereséget szenvedett, s rövid időre még Bécs is veszélyben forgott. Ekkoriban Erzsébet valóban meglátogatott néhány katonakórházat, a főváros elleni fenyegetés miatt azonban hamarosan Budára kellett költöznie, számítva a magyarok „hagyományos lovagiasságára”, akárcsak egy századdal korábban Mária Terézia. 1865-től már tapasztalható volt némi enyhülés és a kiegyezésre irányuló törekvés mindkét részről. A ponyva célja tehát a királyné jóságának hangsúlyozásával nyilvánvalóan az volt, hogy növelje a nép szimpátiáját a császári család iránt. A dinasztiából kétségtelenül Erzsébet volt a magyarok számára a legelfogadhatóbb: házassága amnesztiát hozott sok száműzött és bebörtönzött szabadságharcos számára, s ekkorra már lehetett róla tudni, hogy konfliktusba került a magyarok által gyűlölt Zsófia főhercegnővel és a császári udvarral. Ráadásul évszázadok óta ő volt az első magyar királyné, aki beszélte népe nyelvét, és ismerte történelmét. Ezért a feléje irányuló rokonszenv erősítése segíthetett a magyarok és a császár közötti közeledésben, amelyre nemcsak a passzív ellenállásban kifáradt, a Bach-rendszerben meggyötört, gazdaságilag egyre inkább lemaradó országnak, hanem – különösen a háborúban elszenvedett megalázó vereség után – az udvarnak is nagy szüksége volt. Bár a ponyván nem szerepel évszám, mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a kiegyezés körül, valószínűleg 1866-ban, esetleg 1867-ben születhetett.

A második ponyva 1874-ből származik.²⁴ Ebben két, műfajilag leginkább epikus költeménynek tekinthető szöveg található: az első Erzsébetről (*Erzsébet király*

²² [FERENCZY Ida]: *Az anyagi jóságú Erzsébet Császárné s Királyné Ő Felsege levele egy tápió-szelei cigánynőhez. „Fehér Rozália világtalan cigánynőnek, (Tápio-Szelén Pest megyében.) Buda, jul. 17.”* H. n., Ny. n., 1866. (PNy 3.563)

²³ A történetet Balogh Dénes is feldolgozta. (BALOGH Dénes: *Erzsébet királyné élete és halála.* Bp., Eisler, é. n. /Magyar Népkönyvtár 16./ 26–27., idézi. VÉR: *Erzsébet-kultusz, i. h.* (11. jegyzet) 196.

²⁴ TATÁR Péter: *Uj aranytrombita. A magyar nép számára.* Bp., Bartalits Imre, 1874. (PNy. 251)

asszonyunk álma), a másik Deák Ferencről. A balladaformájú, nyolcsoros versszakokból álló költemény egy kitalált történetet mesél el. A királyné még bajor hercegkisasszony korában eltévedt egy erdőben sétálva, s egy fa alá heveredvén csodás álmot látott: idegen, lovagias és daliás nép között élt, akik elbuktak a szabadságért folytatott harcukban, ő azonban hét év múlva a királynéjuk lett, s újra felemelte őket. E műről már az évszám ismerete nélkül is meg tudnánk mondani, hogy a kiegyezés után született, hiszen a királyné közvetítő szerepét hangsúlyozza. Ez a momentum minden későbbi ponyvában toposzként jelenik meg, akárcsak a már itt felbukkanó jelzők, amelyekkel Erzsébetet illetik: „dicső nemtő”, a magyarok „patrónája”. Szintén minden ponyvában (és minden újságcikkben, megemlékezésben) kiemelik, hogy nemcsak ő beszél magyarul, hanem gyermekeit is megtanította „népük” nyelvére. A vers stílusáról meg kell jegyezni, hogy az átlagos ponyvákhoz képest igényesebb, s nem annyira a Petőfi-utánzó, népies vonulatot képviseli, inkább Vörösmarty epikus költeményeinek hangjára emlékeztet, az Édenkert (Magyarország) leírása pedig egy Himnusz-parafrazissal kezdődik: „Merre folynak Duna s Tiszának habjai / És laknak Árpádnak hősi magzatjai.” E ponyva tehát feltehetőleg része a Gerő András által visszafelé mitizálódásnak nevezett jelenségnek: annak a folyamatnak, amelynek eredményeképpen általános felfogássá vált, hogy Erzsébet már az abszolutista időkben is a magyarok barátja, legfőbb szószólója volt.²⁵

A harmadik, 1892-ben született ponyva középpontjában nem Erzsébet áll, hanem Ferenc József koronázása.²⁶ Érdekessége, hogy az összes közül egyedül ebben használnak színeket (pirosat és zöldet, hogy a lap színei a nemzeti színeket adják vissza), és viszonylag sok kép található benne (a címlap a koronázás egy pillanatát örökíti meg, a metszeten jól kivehető Ferenc József, az érsek és Andrássy alakja; a ponyva középső oldalpárján pedig a király és a királyné látható egymással szemben, koronázási díszben). E fényűzés miatt az előállítási költségek jóval magasabbak lehettek, mint egy átlagos ponyva esetében. Ezt nyilvánvalóan egy kis vidéki nyomda nem tudta volna vállalni, de feltehetőleg a fővárosi Bartalits Imre is kapott állami támogatást hozzá. Erre utal a szöveg Ferenc Józsefet dicsőítő hangja is: rossz tanácsadók elszakították egymástól a nemzetet és az uralkodót, de a király és Isten megszüntette ezt a szakadékot, s azóta az ország óriási fejlődésen ment keresztül. A prózai szöveg aprólékosan felidézi a 25 évvel korábbi eseményeket; ugyanilyen részletesség figyelhető meg később az Erzsébet elleni merényletnek, illetve a királyné temetésének leírásában is.

A bemutatott ponyvák közül egy meglehetősen sztereotip kép rajzolódik ki: a jó királyné betegeket látogat, szereti és jól ismeri népét – a feltűnően hiányzó atya-

²⁵ GERŐ András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp., PolgArt, 2004.

²⁶ „Magyarország örömnapja” vagy a „Legelső magyar ember” ünnepe. A koronázás negyedszázados évfordulója. Bp., Bartalits Imre, 1892. (PNy. 5.049) A cím az ünnep alkalmából a főútvonalakon felállított diadalkapuk feliratait idézi, például „A legelső magyar ember a király!” Az ünnepről bővebben l. GERŐ: *Ferenc József, a magyarok királya, i. m.* (18. jegyzet) 172–175.

figura helyett tehát a formálódó kultusz megteremti az anyát. Erzsébet valójában nyűgnek érezte a kórházak és egyéb intézmények látogatásával kapcsolatos kötelességeit, akárcsak az állami ünnepeken való részvételt. Gödöllőt ugyan kedvelte, de az ország egyéb részeit nemigen járta be, s itt-tartózkodásában sem elsősorban a magyarok iránti szeretete, hanem a bécsi udvartól való eltávolodás vágya, a nyugodt életkörülmények és egy híveiből álló kör kialakítása, illetve az udvar provokálása motiválta.²⁷ Az 1874-es ponyva azonban azt tükrözi, hogy a 70-es évekre Erzsébet alakja, akárcsak Kossuthé, a nép körében már népmesei-mondai motívumokkal is gazdagodott. A következő 17 ponyva vizsgálatából az is kitűnik majd, változott-e ez a kép a királyné halála után.

2. A merénylet után megjelent ponyvák

2.1. Hitelesség

A vizsgált 20 ponyvából 17 a királyné halálával, temetésével vagy gyilkosával foglalkozik. Ez az arány egyrészt az Erzsébetet övező imádatlalt, illetve a merénylet keltette megdöbbenéssel és őszinte bánattal magyarázható; ez leginkább a gyászdalokban tükröződik. Másrészt azonban komoly szerepe volt e művek népszerűségében az emberi kíváncsiságnak, szenzációéhségnek. A hírversek és a prózai szövegek aprólékos információkat közölnek a gyilkos személyéről, felkészüléséről, cselekedetéről, a királyné utolsó perceiről és a hír fogadtatásáról a különböző nagyvárosokban és természetesen az uralkodócsaládban. Céljuk nyilvánvalóan nem csupán az érzelemkeltés és az emlékezés volt, hanem sokkal inkább az újságot nemigen olvasó közönség tájékoztatása és – bármilyen morbid gondolatnak tűnik is – a szórakoztatás. Az újságok egyébként ugyanilyen részletesen számoltak be a történetekről: nyilvánvalóan erősen motiválta őket, hogy a mindenkit érdeklő szenzációnak köszönhetően megnöveljék a példányszámot. Jó példa erre a gyilkos fegyver aprólékos gonddal történő bemutatása a *Vasárnapi Ujságban*: „egy háromszögletű véső alakú tőr, összesen 11 centiméter hosszú, melyből 5 a fafogóra jut. Vége le volt törve, de valószínűleg csak akkor tört el, midőn a gyilkos a kövezetre dobta; vérnyomokat nem találtak rajta.”²⁸

A verses formában írt ponyvák igen közel állnak a büntényeket feldolgozó hírversekhez, a prózaiak pedig inkább az újságcikkekkkel mutatnak rokonságot. Ez

²⁷ A magyarok szerették emlegetni Erzsébetnek 1873-ban Jókaihoz intézett kijelentését: „Itt örökké szabadnak érzi magát az ember.” Ezt a sajtó a magyarok és Magyarország iránti rajongás jeleként fogta fel, holott a királyné Gödöllőnek a bécsi udvartól való ideális távolságára célzott. A magyarok azonban „nem megérteni akarták Erzsébetet, hanem saját világgépükbe beépíteni” (GERŐ: *Ferenc József, a magyarok királya, i. m.* (18. jegyzet) 247). A kérdésről l. még HAMANN, Brigitte: *Erzsébet királyné*. Debrecen, Aquila Könyvkiadó, 1998. és VÉR: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza ..., i. h.* (11. jegyzet) 28.

²⁸ *A genfi gyilkosság*. = Vasárnapi Ujság 1898. szept. 18. 677, a kiemelés az eredetiben.

természetesen nem véletlen: a ponyváknak az olvasóknál valamivel magasabb műveltségű szerzői többnyire a lapokból szerezték információikat. Az is előfordult, hogy egy ponyva egy az egyben közölt egy újságcikket (ilyenkor az átvett részlet stílusa feltűnően elüt a ponyva többi részében uralkodó népies hangnemtől, nem is beszélve a bennük megjelenő idegen szavakról – például „perspektíva” –, amelyek messze meghaladták egy néhány elemi végzett tanyasi olvasó képzettségét). A *Két birodalom gyásza vagy Erzsébet királynő halála*²⁹ címűbe például egyszerűen átemelték a *Pesti Hírlap* egy cikkét (pusztán a lapot megnevezve, szerző, dátum és oldalszám nélkül). Azoknak a nyomdáknak az esetében, amelyek újságkiadással is foglalkoztak,³⁰ még nyilvánvalóbb az összefüggés.

A gyilkosságról a ponyvák által közölt információk hitelességének ellenőrzéséhez a legalkalmasabb forrás Sztáray Irmának, a királyné kíséretének visszaemlékezése.³¹ Ezzel összevetve megállapíthatjuk, hogy a ponyvák jó része a grófnő által leírtakkal egybecsengő adatokat örökít meg, időnként azonban rajtakaphatjuk őket egy-egy torzításon vagy nyilvánvaló hozzáköltésen. Az *Erzsébet királyné meggyilkolása és temetése*³² például nem Sztáray Irmát, hanem Berzeviczynét nevezi meg kíséretként. Ráadásul a támadás színhelyét a partról átteszi a hajóhídra, s azt állítja, a hajó kapitánya azonnal intézkedett a tettes üldözéséről (a kapitány valójában meglehetősen későn, az udvarhölgytől értesült arról, hogy a királyné van a fedélzeten, és semmit sem tudott a merényletről). A gyilkost hamarosan el is fogta két kocsis (a ponyva még a nevüket is tudni véli, egy másik kiadvány azonban egy huszártisztet nevez meg a bűnös feltartóztatójaként³³), s a reszelőt is megtalálták a kezében (valójában sokáig kutattak a Luccheni által eldobott fegyver után³⁴). A királyné halálos ágyánál jelen lévő orvos, Dr. Golay nevét a ponyva Colaxra torzítja, Madame Mayerből, a fogadás feleségéből pedig egy Mayer nevű orvost kreál. Több ponyva is tévesen állítja, hogy a királyné nagy kísérettel utazott,³⁵ és szintén többen megjelenik (szóról szóra azonosan elbeszélve), hogy a kapitány hogyan vágta fel Erzsébet fűzőjét, vitte le a kabinjába, és fedezte fel a sebet,

²⁹ H. n., Ny. n., 1898. (PNy. 6.061)

³⁰ Például a rengeteg bűnügyi ponyvát előállító két mezőtúri nyomda, bővebben l. SLÍZ Mariann: *Szenzációgyártás kisvárosi módra*. = Magyar Könyvszemle (120.) 2004. 3. sz. 299–306.

³¹ SZTÁRAY Irma: *Erzsébet királyné kíséretében*. Bp., Gabo Kiadó, 1998.

³² Szatmár, Weinberger Testvérek, 1898. (PNy. 2.107)

³³ *Erzsébet királyné emlékezete. Szomorú história*. Bp., Méhner Vilmos-féle Kiadóhivatal. 1900. (PNy. 6.202)

³⁴ *A genfi gyilkosság*. = Vasárnapi Ujság 1898. szept. 25. 677.

³⁵ PI. NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *Erzsébet királyné meggyilkolása s a gyilkos Luccheni elfogatása*. Mezőtúr, Dolesch Géza, 1898. (PNy. 2. 211); NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *Erzsébet királyné szomorú halála. Luccheni a gyilkos elfogatása*. Mezőtúr, Dolesch Géza, 1898. (PNy. 2.212); *Erzsébet királyné meggyilkolása*. Szatmár, Weinberger Testvérek, 1898. (PNy. 2.106); VARGA Lajos: *Gyász Virág a szűz anya tiszteletére és Istenben megdicsőült fenséges királynénk emlékére*. Eger, Löw Nyomda, 1898. (PNy. 2.142)

amelyből kicsordult vagy egyenesen dőlt a vér. Sztáray Irma elbeszélése szerint viszont ő maga vágta fel a fűzöt, a seb pedig alig volt észrevehető, s mindössze egyetlen csepp vér látszott rajta.³⁶ A hozzáköltések egy része származhat abból az igyekezetből, hogy minél tájékozottabbnak tűnjön a szöveg (nem a szerző, hiszen a ponyvák írói gyakran névtelenek maradtak, nem vezette őket költői-írói büszkeség); emellett nyilvánvalóan építettek arra is, hogy a sok jelentéktelenné tűnő adat a hitelesség látszatával ruházza fel az elbeszéléseket. A kapitány szerepének kiemelése, a kíséret hangsúlyozása és a vérzés említése ezzel szemben a romantikus hőskről, fényes urakról ábrándozó, izgalomra és borzongásra éhes közönség ízlésének kiszolgálására irányult, s nem sokban különbözött a bűnügyi ponyvák vérben tocsogó részleteitől. Ugyanez mondható el a bécsi temetést bemutató ponyvákra is: egyesek halmozzák az információkat, számadatokat (hány ló volt a hintók előtt, hány ember vonult ki az utcára, mennyi koszorú stb. volt),³⁷ és olyan is van, amely inkább az érzelmeket veszi célba, s az esemény pompáját, grandiózus voltát emeli ki.³⁸ Végső célja persze mindkét megközelítésnek ugyanaz: a királyné nagyságának érzékeltetésével, illetve a király mindegyik ponyva által hangsúlyozott fájdalommal megrendíteni az olvasót. Érdekes viszont, hogy míg egyes lapok (érthetően nem a kormányhoz közel állók) hangot adtak a nemzet elégedetlenségének, sőt sértettségének, amiért az osztrákok – véleményük szerint – háttérbe szorították a magyarokat a szertartáson (Erzsébet címere alá először csak az „Ausztia császárnéja” cím került fel, a „Magyarország királynéja” nem; a magyar küldöttségnek nem jutott megfelelő hely; a bécsiek inkább látványosságnak tekintették a temetést, nem gyászoltak olyan őszintén, mint a magyarok stb.³⁹), addig a ponyvákban ez fel sem merül: a napi politika nem szivárogtat le a ponyvák szintjére.

2.2. Témák

A ponyvákban hat jól elhatárolható téma variálódik: 1. a királyné dicsőítése, síratása, életének jellemző részletei; 2. a merénylet; 3. a gyilkos bemutatása; 4. a nagyvilág első reakciói a gyász hírre; 5. az uralkodócsalád reakciói; 6. a temetés. Ezek közül többről már volt szó, ezért most csak kettőt vizsgálok meg részletesebben.

³⁶ SZTÁRAY: *i. m.* (31. jegyzet) 147.

³⁷ *A szerencsétlen nagyasszony Erzsébet királyné hazaszállítása és temetése Bécsben, 1898. évi szept. 17-én.* Szeged, Traub és Tsa, 1898. (PNy. 2.257)

³⁸ *Hazánk nagyasszonya Erzsébet királynő temetése, Bécsben, 1898. szeptember 17. Gyászdal Erzsébet királynő emlékezetére.* Bp., Bartalits Imre, 1898. (PNy. 1.403)

³⁹ Pl.: *Magyarország* 1898. szept. 18. 4.; szept. 20. 5.; *Budapesti Hírlap* 1898. szept. 19. 2.; *Vasárnapi Ujság* 1898. szept. 25. 667.; *Uj Idők* 1898. szept. 25. 268–270.

A királyné alakja a ponyvákban. A lapok merénylet utáni cikkeit, a bennük közölt megemlékezések, versek szóhasználatát a ponyvák szövegével összevetve igen sok egyezést találhatunk. A korábban már említett „patróna” és „nemtő” mellett a következő jelzőkkel illetik még Erzsébetet: „országunknak [...] védő angyala”,⁴⁰ „egy országnak őriző angyala”,⁴¹ „egy szenvedő madonna”,⁴² „nagyasszony”,⁴³ a nép/nemzet anyja, és gyakori a csillag-, a virág- és a koszorúmetafora is. Mind az újságokban, mind a ponyvákban ugyanazok a toposzok jelentkeznek, a korábban említetteket kiteljesítve: a magyarok iránti szeretete, magyartudás, szépség és jóság. Jól tükrözi ezt egy ponyva címlapjára nyomtatott szöveg:

„Megöltek egy angyalt. Tört ütött szívébe a pokolnak tébolya és árvaságra jutott a magyar nemzet, mert az a meggyilkolt angyal a mi édes anyánk volt: *Királyasszonyunk*, a szép, a jó, a bánatos édes Reményünk, csillogó biztatásunk volt ő nekünk.”⁴⁴

Ezekhez egyebek is kapcsolódhattak, az olvasókhöz (illetve emlékbeszéd esetében a hallgatósághoz) alkalmazkodva: az *Erdélyi Múzeum* azt emelte ki, hogy az elhunyt a tudományok és a művészetek pártfogója volt, a ponyvákban ezzel szemben a szegény nép védelmezőjeként ábrázolták a királynét. Mind az újságokban, mind a ponyvákban közölt életrajzokban megemlékeztek a házassága örömeire hirdetett amnesztiáról, a kiegyezésben játszott (és e szövegekben erősen felnagyított) szerepéről, kiemelték kisebb gyermekei magyar neveltetését, sőt a ponyvák a Deák ravatalánál való megjelenését is hangsúlyozzák. Gyakran előforduló, Erzsébetre valójában a legkevésbé sem jellemző sztereotípiák még a jó feleség és jó anya. Az ennek ellentmondó tényekre is találtak megoldást: mind az újságok, mind a ponyvák a Rudolf halála miatt érzett fájdalommal és betegségével mentetik az utolsó évtizedekben Magyarország és a család iránt tanúsított érdektelenségét.⁴⁵ Az imádat ekkorra vallásos rajongásba torkollik: számos megemlékezés és ponyva kiemeli a királynét ért tragédiákat,⁴⁶ mártírnak, sőt egyenesen

⁴⁰ *Magyar Sion* (112.)1898. 706.

⁴¹ JÓKAI Mór: *Megölték a királynénkat!* = *Nemzet* 1898. szept. 11. 1.

⁴² MIKSZÁTH Kálmán: *A királyné meghalt.* = *Országos Hírlap* 1898. szept. 11. 1.

⁴³ PI. *A szerencsétlen nagyasszony Erzsébet királyné hazaszállítása és temetése Bécsben, 1898. évi szept. 17-én.* Szeged, Traub és Tsa, 1898. (PNy. 2.257); ADY Endre: *Megpihent...* = *Debreczeni Reggeli Ujság.* 1898. szept. 14. 3.

⁴⁴ *Erzsébet királyné meggyilkolása.* Szatmár, Weinberger Testvérek, 1898. (PNy. 2.106)

⁴⁵ PI.: HERCZEG Ferenc: *Temetés után.* = *Uj Idők* 1898. szept. 25. 266–268; IGNÓTUS: *Magyarországi Szent Erzsébet.* = *Magyar Hírlap* 1898. szept. 11. 3–4; *Erzsébet királyné meggyilkolása és temetése.* Szatmár, Weinberger Testvérek, 1898. (PNy. 2.107); NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *A gyilkos Luccheni elfogatása és vallomása.* Mezőtúr, Dolesch Géza, 1898. (PNy. 2.195); *Ő Felsége Erzsébet magyar királyné meggyilkoltatása.* Nagyvárád, Laszky Ármin, 1898. (PNy. 2.239).

⁴⁶ „a legválogatottabb gyász esetek és katasztrófák érték: fiának tragikus halála, nővérének koromrá égése” = *Magyar Sion* (112.) 1898. 702; „mártírok sorsosa” = *Két birodalom gyásza vagy Erzsébet királynő halála.* Bp., Bartalits Imre, 1898. (PNy. 2.203)

szentnek nevezik, párhuzamot vonva közte és II. András lánya, Szent Erzsébet között (e párhuzamot csak erősítette mindkettejük bajor kötődése).⁴⁷

A család. A merénylet hírére a közfigyelem természetesen azonnal az áldozat családjára fordult. Így van ez a közemberek esetében is, különösen kisebb közösségekben, amelyekben mindenki ismer mindenkit, tudják az elhunyt és a hozzátartozók közötti érzelmi viszonyokat, a róluk szóló pletykákat stb. A hírességek és a királyi családok is hasonló helyzetben vannak: minden mozdulatukat figyelik, minden szavukat megjegyzik: „Szeretünk foglalkozni azzal, ami benne és körülötte tisztán emberi [...]. Mit csinál, hogyan osztja be idejét, melyek a kedvenc foglalkozásai [...].”⁴⁸ A lapok szinte naponta beszámoltak arról, hogyan telt az uralkodó napja, hogy szolgál az egészsége, merre jár és mit csinál éppen a királyné stb. Igyekeztek kielégíteni az olvasók kíváncsiságát; e kíváncsiságot az a vágy táplálta, hogy az alattvalók érezni akarták: a fölöttük állók is ugyanolyan emberek, mint ők maguk. Részben ez volt az oka annak is, hogy az újságok és a ponyvák egyaránt kíváncsian fürkészték: kitől, hogyan tudták meg a hírt a családtagok, mi volt az első reakciójuk, hogyan viselkedtek a temetésen stb. Egyes ponyvák részletesen (ugyanakkor az adatokban és a sorrendben egymásnak ellentmondva) beszámolnak róla, ki kapta először a táviratot Svájcban, melyik magas rangú udvaronc vagy tisztviselő mikor jelent meg a hírrel Ferenc Józsefnél.⁴⁹ A lapok és a ponyvák még azt is tudni vélik, mit mondott az uralkodó e híradásokra,⁵⁰ s az öreg király fájalmát, a nép érte való aggodalmát is egyformán hangsúlyozzák. A lapok és a ponyvák elbeszélései mögötti motiváció azonban különböző egymástól. A politikai élet minden történést figyelemmel kísérő újságokat elsősorban az motiválta, hogy 1898-ban ünnepelték a forradalom és egyben Ferenc

⁴⁷ IGNOTUS: *i. h.* (45. jegyzet) : „magyar Szent Erzsébet” = Uj Idők 1898. szept. 18. 233; *Teleki Géza beszéde a Magyar Történelmi Társulatban.* = Századok 1898. okt. 13. 673–674; „Élete utolsó tizedében vértanu volt és meghalt váratlanul, miként egy szent” = *Hazánk nagyszonyja Erzsébet királynő temetése, Bécsben, 1898. szeptember 17. Gyászadal Erzsébet királynő emlékeztére.* Bp., Bartalits Imre, 1898. (PNy. 1.403)

⁴⁸ *Vasárnapi Ujság* 1886. máj. 16. 313.

⁴⁹ Pl.: *Két birodalom gyásza vagy Erzsébet királynő halála.* Eger, Löw Nyomda, 1898. (PNy. 2.204); *Erzsébet királyné meggyilkolása és temetése.* Szatmár, Weinberger Testvérek, 1898. (PNy. 2.107). Az előbbi szerint Gołuchowski közös külügyminiszter kapta az első hivatalos táviratot, Paar grófot pedig Sztáray Irma értesítette; az utóbbi szerint Thun gróf miniszterelnökhöz jutott el először a hír, ő közölte a királlyal is.

⁵⁰ Pl. *Az özvegy király.* = Uj Idők 1898. szept. 25. 271–274; *Két birodalom gyásza vagy Erzsébet királynő halála.* Eger, Löw Nyomda, 1898. (PNy. 2.204). A NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *Erzsébet királyné meggyilkolása ..., i. m.* (35. jegyzet) című ponyvában szereplő egyik ilyen megjegyzés („Igazán megfoghatatlan, hogyan gyilkolhatták meg ezt az asszonyt, aki világéletében senkit nem bántott és mindig csak jót tett.”). Mária Valéria naplójában is feltűnik (idézi HAMANN: *i. m.* (27. jegyzet) 616). Ez utalhat a sajtó jólinformáltságára is, de azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Ferenc József és Mária Valériára a magukról olvasott cikkek is hathattak, így előfordulhat, hogy a naplóbejegyzés öntudatlanul a lapokban megjelenő fordulatokat örökölte meg.

József trónra lépésének 50. évfordulóját is, s ez érthetően feszültségeket okozott a dualista állam belső politikai életében. A királyné halála viszont alkalmat teremtett ezek enyhítésére: a közös gyász hangsúlyozásával mindkét fél igyekezett közeledni a másikhoz. Ehhez társult a király halálától való félelem, hiszen ebben az esetben a magyarokat köztudottan nem kedvelő Ferenc Ferdinánd került volna a trónra.⁵¹ A ponyvákban ezek az aggodalmak nem jelentek meg; szerzőik inkább arra törekedtek, hogy – fenti nehézségek ellenére – Ferenc Józsefből is népmesei alakot faragjanak: Erzsébet volt a nép anyja, ő pedig atyja. A ponyvaszerzők megragadták a lehetőséget, hogy a bánatos király iránti részvétük felkeltésével is erősítsék a parasztokban a felsőbbbség tiszteletét. Mindössze egy ponyvában jelent meg (feltételezhetően) a Ferenc Ferdinándtól való félelem: a szerző biztatja Ferenc Józsefet, legyen ő

„a magyarok / Törzsökös tölgyfája / Melynek nem igadoz [sic!] / Törzstől koronája. // Gyökere hajtson ki / Több erős tölgyeket, / Királyi fiakat, / Királyi hölgyeket. // A fűreg a tövét, / Soká ki ne rágja, / Büszkén ragyogjon / A dicső koronája.”⁵²

Ez a homályos célzás persze vonatkoztatható akár „Rezső királyfi” halálára is, amely a már említett ponyváknak köszönhetően nem volt ismeretlen a parasztok előtt, ellentétben a pillanatnyi politikai kérdésekkel és a bonyolult örökösödési kérdésekkel.

A család többi tagja közül a lapok és a ponyvák egyaránt a magyarság szempontjából „válogatnak”: megemlítik a Magyarországon elhunyt első gyermeket, Zsófiát; megemlékeznek a magyarokat szerető Rudolfról, a „holt remény”-ről, és természetesen Mária Valériáról, „a magyar lány”-ről, akire magyarországi, kevéssel a kiegyezés utáni születése és magyar neveltetése miatt mindig szeretettel gondoltak a magyarok (bár ez az érzés csöppet sem volt kölcsönös). Egy szót sem ejtenek viszont Gizelláról, akinek szinte semmi kapcsolata sem volt a magyarokkal (és anyjával sem sok).

2.3. A gyász hír és az Erzsébet-kultusz egyéb célokra való kihasználása

A merényletről fennmaradt ponyvák száma és témája jól tükrözi, milyen érzékenyen reagáltak a nyomdászok az eseményekre: az első hírek vételétől kezdve folyamatosan adták ki először a merényletet részletező, majd a temetést bemutató és a gyilkossal foglalkozó füzetkéket, illetve a nem Erzsébettel foglalkozó ponyvákba is be-beillesztettek egy gyász dalt a királyné emlékére⁵³, növelve ezzel

⁵¹ VÉR: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza ...*, i. h. (11. jegyzet) 32.

⁵² SOM Vili: *Gyász dalok Erzsébet királyné halálára*. Szatmár, Weinberger Testvérek, 1899. (PNy. 1.422)

⁵³ A VARGA LAJOS: *Gyász Virág a szűz anya tiszteletére ...*, i. m. (35. jegyzet) például 13 éneket tartalmaz: 12 Szűz Máriához írt dal közé illesztettek be egy Erzsébetről szóló gyász dalt, nyilván a vásárlók motiválása, a példányszám növelése érdekében.

a termék eladhatóságát. Bár a legtöbb ponyva elején ott áll a figyelmeztetés, hogy „Utánnomás tilos”, ezek üres szavak voltak: a szövegek összehasonlításával egyértelműen kimutathatóak a közöttük lévő kisebb-nagyobb egyezések. A leggyakoribb, hogy ugyanaz a nyomdász ugyanazt a ponyvát egy kis idő elteltével teljes egészében újra kiadja, legfeljebb új címlapot és címet ad neki, vagy éppen ugyanazon a címen némileg eltérő szövegek jelennek meg. Ez általában csak egy nyomda különböző kiadványai között figyelhető meg, de időnként a másoktól való „kölcsonzésre” is találunk példát.⁵⁴ Gyakori, hogy a több szöveget is tartalmazó kiadványokból csak egy szöveg azonos egy korábbival, mellette azonban egyebek is szerepelnek,⁵⁵ de az sem ritka, hogy néhány mondatos szövegrészek ismétlődnek ponyváról ponyvára (mint a már említett részletek a hajóskapitány romantikussá növelt szerepéről vagy a külföld reakcióiról). A borítókat szintén felhasználták többször is; némelyikük egyértelműen a korabeli lapokból származik (például a mezőtúri ponyvák elején fel-feltűnő híres fantáziarajz a vidám Luccheniről két óra kíséretében⁵⁶). A címek a bűnügyi ponyvákhoz képest sötétnek: Erzsébet neve és a „halála”, „meggyilkolása” stb. önmagában is elég volt arra, hogy eladja a ponyvát. Kivételként csak egy-két mezőtúri kiadvány említhető: ezek címe a bűnügyi ponyvákéhoz hasonlóan hangzatos, szenzációhajtás (*Luccheni a gyilkos olasz banditának első és legújabb története*;⁵⁷ *A XIX-ik század legnagyobb bűnténye. Erzsébet magyar királynő meggyilkolásának igaz története*⁵⁸), sőt az utóbbi címlapja a királyné mellképe mellett kétfelől még a „Legújabb!” felirattal is igyekszik felcsigáztatni a vásárlók kíváncsiságát.

Az anyagi érdekek mellett a nyomdászok más célok érdekében is kihasználták a merénylet keltette érdeklődést. A 80-as évek végétől, a közmunkák számának csökkenésétől kezdve a földmunkások helyzete egyre reménytelenebb lett, de egyre nehezebben ment a sora a modernizálódó nagybirtokok és gazdagparaszti gazdaságok közé szorult törpebirtokos agrárproletároknak is. Egymást érték a szegény-

⁵⁴ Pl. *Két birodalom gyásza vagy Erzsébet királynő halála*. H. n., Ny. n., 1898. (PNy. 6.061); *Két birodalom gyásza vagy Erzsébet királynő halála*. Bp., Bartalits Imre, 1898. (PNy. 2.203); *Két birodalom gyásza vagy Erzsébet királynő halála*. Eger, Löw Nyomda, 1898. (PNy. 2.204): a cím teljesen, a szöveg csak részben azonos.

⁵⁵ *A Magyarország gyásza vagy Erzsébet királyné halála. Történet 1898. szeptember 10-én, Genfben* (Bp., Bartalits Imre, 1898. (PNy. 2.230)) és a 54. jegyzetben hivatkozott, PNy. 6.061. számú ponyva tartalma például csaknem azonos: mindössze annyi az eltérés, hogy az előbbibe egy Erzsébetet gyászoló dalt is beleillesztettek.

⁵⁶ NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *A gyilkos Luccheni elfogatása és vallomása*. Mezőtúr, Dolesch Géza, 1898. (PNy. 2.195); NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *Luccheni a gyilkos olasz banditának első és legújabb története*. Mezőtúr, Dolesch Géza, 1898. (PNy. 2.227)

⁵⁷ NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *Luccheni a gyilkos olasz banditának ..., i. m.* (56. jegyzet) (PNy. 2.227)

⁵⁸ *A XIX-ik század legnagyobb bűnténye. Erzsébet magyar királynő meggyilkolásának igaz története*. Mezőtúr, Dolesch Géza, 1898. (PNy. 2.264)

parasztság lázongásai, s e helyzetet kihasználva a munkásmozgalom vidéken is igyekezett terjeszteni a szocialista eszméket. Ennek ellensúlyozására a Bánffy-kormány a 90-es években számos intézkedést hozott, többek között anyagilag is támogatta a szocialistaellenes ponyvák kiadását.⁵⁹ E pénzügyi segítség mellett azonban egyéb tényezők is közrejátszottak a nyomdákban a kormánnyal való együttműködésében. Mivel a nyomdászok általában jómódú, városukban tekintélyesnek számító emberek voltak,⁶⁰ érdekükben állt a fennálló társadalmi rend megőrzése, a veszélyes lázongások lecsendesítése: míg a hatalom pénzügyi nyomásgyakorlással, csendőrökkel és börtönnel próbálta lecsendesíteni az elégedetlenkedőket, a nyomdászok ponyváikkal a forrongások megelőzésre törekedtek. Békés István is tárgyalja azt a ponyvát, amelyet a mezőtúri Nagy Károly és Csató Ignác kerekített a cibakházi szocialista Hegyes Gábor meggyilkolásáról,⁶¹ kimutatva, miként torzították el a tényeket az írók, bűnösökként állítva be a csendőrök által agyonszúrt parasztot.⁶² Ilyen közvetlen lehetőség azonban nem gyakran adódott a szocializmus gyalázására és a vagyon tiszteletének hangoztatására, ezért a szerzők a genfi merényletet sem átalították kihasználni e célra. Luccheni ugyan anarchista volt, nem szocialista, a szerzők azonban ügyesen elmosták e különbséget. Nem volt nehéz dolguk: a parasztok nem voltak tisztában a két szó jelentésével, hirdetőik eszméivel, a szerzők által képviselt társadalmi rétegek pedig mindkettőben a hagyományos értékek és a polgári rend ellen izgató, felforgató törekvéseket láttak. Jól tükrözi ezt a következő részlet:

„Pedig sok ember él a nagy világon
Ugy élve csak könnyen mint madár az ágon.
A dolgot kerülve a más zsirján hívva
Szörnyü lustaságban jó sorsában bizva.

Ép ilyen emberek mind az anarkisták
Akik még ölnek is oly szociálisták
Aljas gazemberek, kik más vérén élnek
S ha okuk sincsen rá senkit sem kímélnék.”⁶³

Több ponyva is tesz egy-két elítélő megjegyzést az anarchizmusról, „frontális támadást” azonban egyedül a már többször említett mezőtúri páros indított ellene. A szövegeket áttekintve kitűnik, hogy a Lucchenire alkalmazott elítélő jelzők és körülírások jóval színesebbek, mint az Erzsébetet dicsérik. Hogy minél jobban kiemeljék a kontrasztot, a szerzők a királynét a mennyei szférába emelték, gyil-

⁵⁹ BÉKÉS: *i. m.* (13. jegyzet) 397.

⁶⁰ A mezőtúri nyomdászok például számos városi egyesület elnökeként, presbiterként is működtek; bővebben l. Slíz: *i. h.* (30. jegyzet) 299–301.

⁶¹ *Hegyes Gábor cibakházi szocialista vezér szomorú és véres esete vagy engedelmesség a törvény igazságának*

⁶² BÉKÉS: *i. m.* (13. jegyzet) 398–401.

⁶³ *Ő Felseje Erzsébet magyar királyné meggyilkoltatása*. Nagyvárad, Laszky Ármin, 1898. (PNy. 2.239)

kosát ezzel szemben az alvilág követeként tüntették fel: „elvetemült gaz anarkista / Ki ördögnek szolgált gyermekkorá óta”,⁶⁴ „pokol szülte ördögi magzat”,⁶⁵ „nyomorult egy vérszopó bestia”,⁶⁶ „ember-szörnyeteg”,⁶⁷ „pokoltúzra való hitvány gyilkos”,⁶⁸ „Anarchisták közül való ez a kölyök, / Elevenen süssék meg a tüzes ördögök!”⁶⁹ Az a néhány ponyva, amely jobban elmélyed a témában, inkább a mérnylő (szerzőik által elképzelt, negatív) emberi vonásait hangsúlyozza: „egy gaz, egy söpredék, egy lelki nyomorék.”⁷⁰ A ponyvák, akárcsak az anarchistákat elítélő lapok, például a katolikus *Magyar Sion*,⁷¹ a fenti versrészlethez hasonlóan lustának, erkölcstelennek és vallástalannak ábrázolják Lucchenit és „fajtáját”:

„Csak az elzüllött erkölcstelenség, vallástalanság nevelhet anarkistákat; csak a minden emberi érzésből kivetkőzött, Istent s hazát megtagadó undok gazemberek követhetnek el ilyen undok tetteket”,⁷² „Kisütötte e sok lusta ebe-fia, / Hogy mily hasznos dolog az az anarchia! // Fel kell forgatni a társadalmi rendet, / Mert ez nem ad a naplopásért kenyeret.”⁷³

Ez utóbbi idézet a Nagy–Csató párosnak abból a ponyvájából való, amely már egyértelműen csak ürügyül használja fel Erzsébet halálát: fő témája az anarchisták szidalmazása, bemocskolása és a parasztok lázongás ellen való intése. Feltűnő hasonlóságát a cibakházi esetet feldolgozó ponyvával az is erősíti, hogy szerzői a valós tényeknél céljaiknak jobban megfelelő „életrajzot” hamisítanak Luccheninek. Míg egy másik, nyelvezete és stílusa, valamint az azonos nyomda alapján szintén feltételezhetőleg általuk írt ponyva indulatosan követeli a gyilkos különböző módokon való kivégzését (máglya, akasztás, felapritás),⁷⁴ addig ez inkább egyszerre kioktató és gúnyolódó hangvételű. Már a felütése is olyan, mint egy erkölcsprédikáció:

„Példaképpen elmondom e lator
Életének sorját, okuljatok abból,
Őrizkedjete a bűn útjára lépni,
Igyekezete jól és kegyesen élni.”

⁶⁴ VARGA Lajos: *Gyász Virág a szűz anya tiszteletére ...*, i. m. (35. jegyzet)

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *A gyilkos Luccheni elfogatása ...*, i. m. (56. jegyzet) (PNy. 2.195)

⁶⁷ SOM Vili: *Gyászdalok...*, i. m. (52. jegyzet)

⁶⁸ *A XIX-ik század legnagyobb bűnténye. ...*, i. m. (58. jegyzet)

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *A gyilkos Luccheni elfogatása ...*, i. m. (56. jegyzet) (PNy. 2.195)

⁷¹ *Magyar Sion* (12.)1898. 702.

⁷² *Erzsébet királyné emlékezete. Szomorú história.* Bp., Méhner Vilmos-féle Kiadóhivatal. 1900. (PNy. 6.202)

⁷³ NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *Luccheni a gyilkos olasz banditának ...*, i. m. (56. jegyzet) (PNy. 2.227)

⁷⁴ *A XIX-ik század legnagyobb bűnténye...*, i. m. (58. jegyzet)

Több ponyva is beszámol arról, hogy egy Luccheninél talált katonakönyv szerint a férfi Párizsban született,⁷⁵ de Pármában élt, ez a szöveg mégis Olaszországba helyezi a születését. Hogy kellően alátámassza a szegénységbe való beletörődésre felszólító szövegét, úgy állítja be, hogy Luccheni egy kis faluban, szegény szülők gyermekeként jött a világra:

„Mert hisz vagyona sem lehet mindenkinek,
Szegénynek is muszáj lenni egyrésznünknek,
Munkánk után azért szépen élhetünk meg.”

Valójában a férfi házasságon kívül született, s miután anyja lelencházba adta, egyik nevelőszülőtől a másikhoz vándorolt.⁷⁶ A ponyva egy egész, légből kapott gyermekortot kreál neki a tanulás és a szelíd, alázatos viselkedés fontosságának igazolására: korán megmutatkozott lustasága, kerülte a könyvet, ráadásul vad, vásott kölyök volt. Egy primitív trükkel azt állítják, tanítója még ma is meséli, hogyan vágta a sipkáját a kis Luccheni az olasz királynénak a tanteremben kiakasztott képéhez. Ez egyrészt már előrevetíti az uralkodók elleni gyűlöletét, másrészt alkalmat ad egy újabb bölcsesség kinyilatkoztatására (az iskola sem pótolhatja a gondos házi nevelést). Ezt követi a már idézett rész a lustaságról, munkakerülésről. (Luccheni valójában egy vasútépítésen dolgozott segédmunkásként, majd Észak-Afrikában szolgált az olasz lovasságnál. Később rövid időre egy herceg szolgálatában állt. Elbocsátása után alkalmi munkákból élt.⁷⁷)

Szintén több ponyva is kiemelte, hogy a gyilkos nem bánta meg bűnét, sőt mosolyogva vonult be a fogdába, büszkélkedve szúrásának pontosságával.⁷⁸ Szemtelenségét e ponyva is kiemeli, egy logikátlan fordulattal azonban egyben a férfi gyávaságát is bizonygatja, s közben még egy zsidóellenes megjegyzésre is kihasználja az alkalmat: „Gyáva volt Luccheni és oly számító, / Mint a legravaszabb faluvégi zsidó.” Gunyoros és didaktikus hangvétele ellenére a ponyva végkicsengése ugyanaz, mint a korábban említett, feltételezhetőleg szintén Nagy és Csató által írt ponyvának: az anarchistákat egytől egyig ki kell irtani. Mindezek alapján ezt a minden valós alapot nélkülöző „életrajzi ponyvát” inkább tekinthetjük egy köz-

⁷⁵ PI. *Két birodalom gyásza vagy Erzsébet királynő halála*. Eger, Löw Nyomda, 1898. (PNy. 2.204); *Erzsébet királyné meggyilkolása és temetése*. Szatmár, Weinberger Testvérek, 1898. (PNy. 2.107)

⁷⁶ HAMANN: *i. m.* (27. jegyzet) 614.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ PI. NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *Erzsébet királyné meggyilkolása ...i. m.* (35. jegyzet); *Erzsébet királyné meggyilkolása*. Szatmár, Weinberger Testvérek, 1898. (PNy. 2.106) Az utóbbi szerint Luccheni hencgeve sajnálkozik, hogy Svájcban nincs halálbüntetés; nem bánja, ha kiadják Ausztriának, s ott nyaktíló alatt (!) kivégzik. NAGY Károly–CSATÓ Ignác: *A gyilkos Luccheni elfogatása ...i. m.* (56. jegyzet) a címlapon lévő, már említett képre (a mosolygó Luccheni örei kíséretében) utalva kiemeli, hogy a férfi „folyton nevetgél”, majd közöl egy levelet („A gazember levele”), amelyet állítólag a merénylő írt a vizsgálóbírónak a börtönből. Ebben pimaszul egy szivart kér, kijelentve, hogy legszívesebben így füstölné el „az összes bourgeois-t”.

helyeket egymásra halmozó, az alacsony sorban élőket a felettük állókkal szembeni alázatra, sorsukba való beletörődésre intő prédikációnak, mint a korábban látottakhoz hasonló hírversnek.

3. Az elemzés tanulságai

Mint láthattuk, az Erzsébet-kultusz kiépítésében jelentős szerepük volt az alsóbb néprétegek által kedvelt ponyváknak. Már a királyné életében is jelent meg egy-két füzet „a nép anyjáról”, az igazi „fellendülés” azonban a genfi merénylet hatására következett be. Az előbbieknél egyértelműen a kultusz formálása volt a szerepük, az utóbbiak kiadását azonban a tragédiát kísérő információéhség kielégítésének szándéka is motiválta, nem is beszélve a közvetlen és közvetett anyagi és politikai érdekekről. Hatalmas változásnak lehetünk tehát tanúi: korábban az uralkodócsaládok és tagjaik magánéletéből a köznép csak egy idealizált képnek megfelelő híreket olvashatott az újságokban (például születés- és névnapok megünneplése békés családi körben, házasság, gyermek születése, a király vagy a királyné jelentős személyiségekhez intézett okos mondásai stb.), annál is inkább, mert az 1878. évi V. törvénycikk 140–141. paragrafusa fegyházat helyezett kilátásba a dinasztia tagjait sértő irományok, képek, karikatúrák stb. közreadásáért. Ebben az időszakban azonban a szenzációhajhászás, a bűnügyi ponyvákban oly világosan megnyilvánuló morbid érdeklődés már az uralkodóházakat is elérte, ők sem mentesek többé a kínos vagy fájdalmas titkaikat vizslató, kíváncsi tekintetektől és a nagy emberek bukásán szánakozni, meghatódni vágyó tolakodó érzelmességtől.⁷⁹ A szafos és borzongató részletekben bővelkedő hírek iránti hatalmas érdeklődés, mint láthattuk, ekkorra kezdi szétfeszíteni a ponyva hagyományosabb, népies dalformáját, s a gyászdalok közé egyre több prózai hír, napilapokból átemelt részlet vagy teljes cikk kerül be. A ponyvák szinte halmozzák az információkat: minél apróbb, „titkosabb” vagy jelentéktelenebbnek tűnő egy tény, annál jobb, hiszen az olvasóban a bennfentesség érzését kelti, s egyben igazolja szemében a szöveg hitelességét.

A lapokban közölt visszaemlékezések, emlékbeszédek, versek stb. és a ponyvák által használt jelzők, toposzok közötti nagyfokú hasonlóság azt mutatja, hogy az Erzsébet-kultusz minden társadalmi rétegben jelen volt; a tényekkel gyakran szembenálló alapelemei is azonosak voltak, ugyanakkor erre az alapra – mint fentebb láthattuk – a körülményektől és a közönség „igényeitől” függően egyéb elemek (l. a tudományok és művészetek pártfogója vagy a szegények gyámola) is rárakódhattak. Természetesen sem a lapokban, sem a ponyvákban nincs szó Erzsébet állítólagos korábbi viszonyairól (például Hunyadi gróffal, Bay Middletonnal és különösen Andrássyval), és ugyanígy nem került szóba Ferenc József szeretője, Schratt Katalin sem, holott Erzsébet életében számos rosszindulatú

⁷⁹ A bajor II. Lajos és az olasz I. Umberto király haláláról született, fentebb már említett ponyvák bizonyítják, hogy nem sajátosan magyar jelenséggel van dolgunk: az információéhség és -bőség nem magyarázható pusztán a magyaroknak Erzsébet iránti rajongásával.

pletyka keringett róluk. Ezek azonban egyrészt nem illenek egy búcsúztatóba vagy megemlékezésbe, másrészt ellentétben állnak a kultusz részeként kialakított, példás családi életet élő férj és feleség képével, harmadrészt pedig nyilvánvalóan a fent említett törvény által pontosabban körül nem határolt sértések körébe tartoznak.

A lapokban a gyász számos aktuálpolitikai kérdéssel is összekapcsolódott (az osztrákok és a magyarok közötti feszültségek, örökösödési problémák, anarchizmus és szocializmus), a ponyvákban azonban ezek nem jelentkeznek. Egyrészt azért, mert olvasóik nem különösebben voltak tájékozottak ezekben az ügyekben, másrészt mert az efféle kérdések feszegetése a dualista államberendezkedés megkérdőjelezését, a kormány politikájával és az uralkodóval való elégedetlenség kifejezését jelentette volna. Ezt pedig a nyomdászok, ha nem akarták elveszíteni az anyagi támogatást, nem engedhették meg maguknak. Emellett a szegényparaszatok szervezkedése idején saját társadalmi-gazdasági pozíciójuk is azt kívánta meg, hogy kerüljenek minden, esetleg elégedetlenkedésre készítő célzást. Ezért Ferenc Józsefből a királynéhoz hasonlóan népmesei alakot formáltak: a szabadságharc leverésében játszott szerepéről mélyen hallgattak,⁸⁰ a nép nevében hangoztatták az iránta érzett feltétlen hűségüket, s az őt ért csapások emlegetésével, érzékeny hangvétellű dalokkal igyekeztek felkelti a szánalmat „a szegény öreg király” iránt.

Összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy az Erzsébet felé irányuló kultikus tiszteletet, akárcsak a különböző irányzatokat képviselő napilapok, a ponyvák is politikai célokra igyekeztek kihasználni: a kiegyezés körül e tisztelettel igyekeztek elhomályosítani a magyarok és a dinasztia közti ellentétek emlékét, 1898-ban pedig e törekvéshez újabbak is társultak. A sajtó politikai sokszínűségével ellentétben azonban a füzetek egységes, egyértelműen királypárti irányvonalat és konzervatív felfogást mutatnak: a család, a vallás és a munka fontosságát, valamint a fennálló társadalmi rend feltétlen elfogadását sugalmazzák a szegényparaszti rétegből kikerülő olvasóiknak.

⁸⁰ Ha céloztak is 1848–49-re, legfeljebb annyit említettek, hogy a rossz tanácsadók elszakították a nemzetet a királytól (és nem a királyt a nemzettől!), de a jóságos királyné és Isten kibékítette őket egymással („*Magyarország örömnapja*” vagy a „*Legelső magyar ember*” ünnepe. *A koronázás negyedszázados évfordulója*. Bp., Bartalits Imre, 1892. PNY. 5.049).

MARIANN SLIZ

La reine Élisabeth dans la littérature de colportage – culte et politique

L'auteur examine à partir des 20 feuilles volantes, de la collection des petits imprimés de la Bibliothèque Nationale, ayant pour sujet la reine Élisabeth, comment ces écrits de colportage avaient contribué au culte de la reine, et en revanche, comment les auteurs et les éditeurs en avaient profité à leurs buts politiques et économiques. La majorité en sont en rapport avec la mort de la reine, il n'y a que trois antérieures. Ces dernières avaient un rôle surtout dans le développement du culte, des stéréotypes, souvent différentes des véritables traits de caractère de la reine (sa sympathie pour les Hongrois, l'image de la bonne épouse, de la mère adorable, mère de tout son peuple etc.) Les écrits de colportage provenant du temps son assassinat développent encore cet image, couronnant la figure de la défunte d'un hommage dû à une sainte presque. L'auteur, comparant les sources avec les nouvelles et reportages parus dans la presse, constate, que ces écrits, semblablement aux rapports criminels, rassemblent les informations afin de sembler bien renseigné, en même temps, certaines données sont fausses, d'autres sont sans aucune doute les produits de l'imagination des auteurs, et cela pour relever l'intérêt, l'horrification et la compassion des lecteurs.

BÁLINT GÁBOR
A Vajna és Bokor cég története (1928–1948)

A két világháború közötti magyar könyvkiadás jelentősebb kiskiadóinak egyike volt a hivatalosan Vajna György és társa néven működő vállalkozás, tulajdonképpen egy könyvesbolt, amelyre azonban gyakorta használták a Vajna és Bokor, illetve egyszerűen csak a Vajna megnevezést is.

Jóllehet Vajna György neve mindig szerepelt a cég nevében, Bokoré viszont esetenként kimaradt, a valódi szervező és irányító Bokor Dezső volt.¹ Bokor 1894-ben született Budapesten, az első világháború alatt a 32. gyalogos hadosztály tagjaként, mint tizedes vett részt a harcokban.² A háború után az orosz hadifogságból hazatérve Németországban, a Buchhändlerschulén tanult, majd az IBUSZ könyvesboltjának vezetője volt,³ de már 1925-től önálló lett.⁴

Cserépfalvi Imre írja róla: „Tényleg mindent magas szinten tudott, amit a könyvszakmában tudni kell. Gyermekkora óta ezzel foglalkozott. Sok kedves történet szól róla: rendkívül szorgalmasan és nagyon lelkesen dolgozott... kitartóan és nagy hozzáértéssel tárgyalt. Nagyon jól beszélt németül, franciául, angolul és oroszul.”⁵

Társas vállalkozását 1928. január 9-én alakította meg, amely február 15-étől társas cég, tagjai „Vajna György és Bokor Dezső budapesti lakosok, könyv- papír-, zeneműkereskedő és kiadó iparüzlet tulajdonosok. A céget együttesen képviselik.”⁶ Üzletük igen jó helyen, a Váci utca 28. szám alatt volt. Akkoriban teljesen megszokott módon egyszerre volt könyvesbolt és antikvárium, valamint alighanem papírbolt is.⁷ Vajna Györgyről (Budapest, 1889 – Hollywood, 1968), aki 1912-ben ál-

¹ Hasonlóan a Singer és Wolfner céghez, ahol szintén a második helyen említett volt a tulajdonképpeni irányító.

² Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII-449. 156/B

³ VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957*. Bp. 1985. 400.

⁴ Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII-449. 156/B

⁵ CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései, 1945–1963*. Bp. 1989. 229.

⁶ Fővárosi Levéltár. Társas cégjegyzék, 124/137.

⁷ A legtöbb ilyen helyen nem is feltétlenül csak iskolai füzeteket és hasonlókat lehetett kapni: némelyik könyvesbolt a szó legtágabb értelmében vett papírbolt volt. Például Budapest ostroma idején az író Nagy Lajos, akinek szintén antikváriuma volt, sajnálkozott a pincében, hogy nem vitt le magával az üzletből csomagolópapírt, papírszalvétát, „klópapírt” stb. Lásd: NAGY Lajos: *Pincenapló*. Bp. 1970. 83.

lamtudományi doktorátust szerzett a kolozsvári egyetemen,⁸ igen kevés adat maradt fenn.

Az évek során több könyves szakember is itt kezdte vagy öregbítette pályafutását: Práger Miklós (1904–1984) bibliográfus, aki 1945 után a Szikra könyvesbolt vezetője, majd a Párttörténeti Intézet könyvtárának vezetője volt, 1928 és 1930 között dolgozott itt. Később Rácz (Rechnitzer) Zoltán (1913–?), Elek József (1914–?), Fehér Tibor (1916–?), Kende (Sásdi) Sándor (1918–1992)⁹ is Bokor alkalmazásában állt egy bizonyos ideig, majd valamennyien önálló vállalkozásba kezdtek a könyves szakmán belül. De itt dolgozott Plätz Rudolf (1898–1945), a Vajda János Társaság létrehozója és éltetője¹⁰ is, sőt 1939/40-ben cégvezetőként másodlagos cégjegyzési jogosultsága volt.

Kende érzékletes leírást ad Bokor könyvesbolt-vezetői módszereiről.¹¹ Például időszakonként teljesen átrendeztette a boltot. Ha valamelyik, az üzlet távolabbi részében elhelyezett szakcsoport kevésbé fogyott, akkor azt átpakoltatta a bolt elülső részébe, hogy a betérők tekintete azonnal beleütközzön ezekbe, s így jobban fogyjanak. Az eddig jobban fogyó szakcsoport most majd feltöltődik hátul – s mellesleg az átpakolgatás révén a boltossegédek is jobban tudják, hogy milyen könyvek kaphatók náluk.¹² Egy másik módszer volt, hogy ha eladták az utolsó példányt az egyik könyvből, akkor beírták egy erre a célra létesített „kemény födelű kockás füzetbe a pult végében”. Bokor így akár naponta képet kaphatott arról, hogy mely könyvekből rendeljen újra, s melyek azok, amelynél nem érdemes, mert örülhetek, hogy végre elfogyott.

De a legfontosabb – írja Kende – a mintegy másfél méteres fadobozban sorakozó rengeteg cédula volt, amelyeken a bolt profiljába vágó, korábban vagy jelenleg is kapható könyvek, valamint ezek törzsvásárlóinak neve és címe volt rendszerezve. A Vajna és Bokor cég profilja pedig elsősorban a vadászat (és az ezzel rokon foglalatosságok: halászat, természetjárás, kutyatenyésztés stb.) voltak. Nem véletlen, hogy a Váci utcai üzlet gyakori jelzői voltak az „előkelő” vagy éppen a „patricius” szavak, hiszen a vadászat igazán kevesek hobbija lehetett akkoriban is. Ez a fadoboz volt „a cég vagyona”, a „kincsesláda”. Később, amikor „1944 áprilisában Bokor úrnak menekülnie kellett, a kabátján kívül semmi egyebet nem vitt magával (talán a pénztárból a napi bevételt sem), egyedül ezt a kartonokkal teli fadobozt”.¹³ Az újrakezdéskor pedig e fadoboz volt az első, amit visszavitt a bolt-

⁸ NAGY Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Bp. 2000. 999.

⁹ E két utóbbi személy irodalmi munkásságát is kifejtett, sőt közös verseskötetet is kiadtak *Gyárban és őrhelyen* címmel, és együtt szerkesztették a *Magam vetköztetem* című versantológiát, a 2. világháború előtt. Egyik kiadvány sem a Vajnánál jelent meg.

¹⁰ Plätz rövid életrajzát lásd: SZALAI Imre: *A Vajda János Társaság*. Bp. 1975. 25. Emberi portréját: VAJTHÓ László: *Elfelejtett keringők*. Bp. 1976. 307–311.

¹¹ KENDE Sándor: *Sorsom a könyv*. Bp. 1986. 12–13.

¹² Arról nem szól a visszaemlékezés, hogy mit szoltak mindehhez a rendszeresen visszatérő vásárlók, akiknek eszerint folyamatosan keresgetniük kellett kedvenc szakcsoportjaikat...

¹³ KENDE Sándor: *i. m.* (11. jegyzet) 14–15.

helyiségbe – ámbár az ostrom utáni új világ még kevésbé kedvezett a vadászatot kedvelőknek.

Rácz Zoltán közléséből tudjuk, hogy egy időben hazánkban másutt nem hozzáférhető, különleges könyvek is kaphatók voltak a Vajna és Bokor könyvesboltban:

„1939 végén, 1940 elején... átmenetileg kibékültünk a Szovjetunióval, a szovjet könyv-külkereskedelmi szerv, a Mezdunarodnaja Knyiga képviselőlet nyithatott Magyarországon. Történetesen azzal a Dr. Vajna és Társa céggel állapodtak meg, ahol akkor dolgoztam. Ezekben a hónapokban – összesen tehát vagy másfél éven át – a boltunkban, a Váci utcában, megjelentek a szovjet könyvek: Tolsztoj, Solohov, művészeti kiadványok, mindazok, amelyek »politikamentesnek« voltak minősíthetők.”¹⁴

Bokornak, mint külföldi könyveket forgalmazó cégtulajdonosnak, valószínűleg voltak kapcsolatai a külügyminisztériumban, ezért kapta meg ő ezt a lehetőséget, de minden bizonnyal közrejátszott ebben az orosz nyelvtudása is – ez aligha volt jellemző akkoriban a könyvszakmában.

A Vajna és Bokor cég, mint könyvkiadó, a kisebbek közé tartozott. Mindösszesen 84 kiadványukat sikerült megtalálnom 1945 előttről, a háború után pedig hét könyvet adtak ki. Az összes kiadványuk legfeljebb száz körül lehet. Ez 1928-tól 1948-ig évenként mindössze öt könyvet jelent.¹⁵ Első kiadványuk egyike, úgy tűnik, Nagy Margit *Lépcsőfokok* című elbeszéléskötete, amely Karinthy Frigyes bevezetőjével 1930-ban jelent meg. Illés Endre egy kritikát írt erről a könyvről, és megállapította, hogy a szerzője nem több mint jó szándékú dilettáns.¹⁶ Ezt alighanem több, a Vajna által kiadott – s ma már ismeretlen – szerző művéről leírhatta volna.

A harmincas évek elejétől, Hitler hatalomra jutásának idején új lehetőségek nyíltak a német kapcsolatokkal rendelkező kiadók előtt. Ahogy a *Literatura* írja:

„A magyar kiadóknak meg kellene ragadniok a kedvező alkalmat: most szóhoz lehetne juttatni azokat a kitűnő német írókat, akik számára e pillanatban Németországon belül nem akad kiadó, – pendítette meg legutóbb a gondolatot Kemény István a Magyar Hírlapban. Most azután mintha már megtörténnének az első ezirányú tapogatódzások: Vajna György és társa kiadásában napvilágot látott az első németnyelvű regény.”¹⁷

Ez az eredeti német nyelvű regény, amelyre a *Literatura* szerint nem akadt kiadó Németországban, alighanem Hubert Sweerts Sporck *Julia. Bildnis eine Familie* című könyve lehetett. Hogy az illető valóban a nácizmus előretörése miatt kényserült-e idegen cégnél kiadni e munkáját, nem tudni, ugyanis a nagyobb német

¹⁴ VARGA Sándor: *Visszaemlékező: Rácz Zoltán*. = A Könyv 1989. 1. sz. 87.

¹⁵ Az összehasonlítás kedvéért: a középkiadóként számon tartott Nova Irodalmi Intézet évenként kb. 25 könyvet jelentetett meg, a hatalmas Athenaeum konszernnél viszont ugyanez a szám nagyon ritkán ment száz alá, sőt esetenként 200 fölött volt.

¹⁶ ILLÉS Endre: *Lépcsőfokok. Nagy Margit novellái*. = Nyugat 1931. II. 540–541.

¹⁷ *Literatura* 1933. június. 231.

lexikonokban sem találtam meg a nevét... Mellesleg a cég már korábban, 1931-ben kiadott egy eredeti német nyelvű regényt, mégpedig Harry Lux *Das Mädchen aus Pensa* című művét. Több hasonló azonban nem jelent meg a Vajnánál: talán politikai okokból a betiltott német könyvek kiadásába nem mertek belevágni.

A maga erejéhez mérten részt vett a cég az 1929 óta évenként megrendezett könyvnapon is. Nem mentek ugyan messzire, a sátrukat ott a járdán a Piaristaházzal szemben állították fel. Először 1937-ben szerepelt a kiadó neve a „hivatalos” könyvnap kiadványok listáján.¹⁸ 1941-ben Muráti Lili, a híres és divatos színésznő *Szeretni kevesen tudnak* című regényét adták ki, amelynek könyvnap eladásából a szerző is kivette a részét: egyszerűen karon fogta a járókelőket, elsősorban a férfiakat, és „Nézzé csak, milyen szép!” felkiáltással vetette meg velük a könyveket. A segédek dolga már csak a minél gyorsabb becsomagolás volt.¹⁹

Megjelent Vajnánál egy igazi ponyvaparódia is, 1941-ben *Ponyvasátor avagy Így írunk mi. Regények regénye huszonegy fejezetben és még több bekezdésben* címmel, amelynek írója Feleki Klára. A mű egyszerre volt a krimik, a légiós regények, a szerelmes ponyvák és a tipikus hollywoodi filmek paródiája.

Természetesen kiadott a cég a „szakterületébe” tartozó könyveket is. Itt jelent meg gróf Széchenyi Zsigmond, az ismert világhíró öt vadászati tárgyú könyve, a legelső a *Csui!* már 1930-ban. Kiadták gróf Apponyi Henrik indiai és himalájai vadász- és útinaplóját, gróf Festetics Pál *Az őz tenyésztése, óvása és vadászata* című művét, valamint gróf Erdődy Rudolf két könyvét, a falkasportról, illetve a magyarországi lófuttatásokról. De persze nemcsak arisztokraták műveit adták ki, hanem például Nádler Herbert, a fővárosi állatkert igazgatójának, vagy éppen Maderspach Viktor két vadászati könyvét. Avarffy Elek, Nemeskéri-Kiss Sándor vagy éppen a színész Rózsahegyi Kálmán művei pedig a műkedvelő vadászok történeteit tárták az olvasók elé.

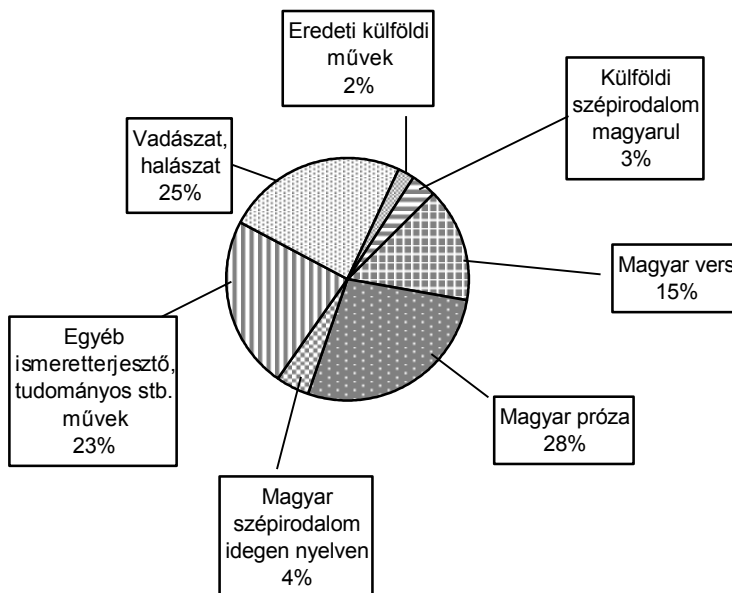
Megjelent náluk néhány kiadványuk a zene- és színházművészet köréből is. Siklós Albert zeneszerző *Hangszerek, hangszínek* címmel írt könyvet, a Hubay Jenő hegedűtanítási módszerét bemutató kötetet pedig Ráth-Végh Istvánné Ziperovszky Mária szerkesztette. Bárdos Artúr színigazgató *Játék a függöny mögött* című könyvét adta ki a cég.

Úgy tűnik, szívesen foglalkozott Bokor a nem különösen nagy hasznot hozó verseskönyvek kiadásával. Az alig ismert Andrassy Ilona, Faragó Dezső, Mihály László, Várady Zsigmondné mellett például Nadányi Zoltán vagy éppen a némafilm-színésznőből íróvá lett Megyery Sári köteteit is megjelentette. Sikere volt ez utóbbi szerző meghatározhatatlan műfajú „önismereti” könyveinek: a *De uraim...! Könyv a férfiakkal* három kiadásban is megjelent.

¹⁸ *Könyvnap, könyvhét, ünnepi könyvhét*. Bp. 1979. 105.

¹⁹ KENDE Sándor: *i. m.* (11. jegyzet) 128–129.

A Vajna és Bokor cég ismert kiadványainak műfaji megoszlása:

A cég mai szemmel legfontosabb munkája néhány magyar klasszikus idegen nyelveken való kiadása és külföldi terjesztése volt. Kezdődött a sor 1933-ban *Az ember tragédiájával*, amelynek az új, Mohácsi Jenő által készített fordítását jelentették meg, s így a korábbi, a Dóczi Lajos-féle „... makartstíliú Faust-utánezat helyett egészen mai, vívódó, küzködő Embert kapunk ... amelyet a mai német irodalom máris értéke szerint méltányolt, mert ezt a fordítást fogadták el nemcsak a különböző német rádiók, hanem a német drámaírás fellegvára, a bécsi Burg-színház is.” – írja a *Literatura*. Ugyanekkor jelent meg az angol fordítás is, amelynek a lap szerint

„...mindjárt az előszava kész szenzáció. Ezt az előszót ugyanis Seton-Watson (a háború előtt »Scotus Viator« néven ismert kelet-európai angol szakértő) írta, akinek a magyar sors tragikussá fordultában nem kis része volt. Most azonban, ebben az előszóban, olyan megrendítő hangokat talál a magyar kultúrtörékvések jellemzésére, amelyek bizonyára erős ecbót váltanak majd ki Anglia közvéleményében.”²⁰

1937-ben megállapítja a lap, hogy már negyedik kiadásban, 8000 példányban jelent meg a *Die Tragödie des Menschen*, s most külön értékgyarapodást jelen-

²⁰ *Két Madách-fordítás* = *Literatura* 1933. július. 271.

tenek a könyvben Buday György fametszetei.²¹ Arany *Toldiját* 1935-ben, Vörösmarty *Csongor és Tündéjét* 1938-ban, Katona József *Bánk bánját* pedig 1940-ben adták ki németül, mindhárom esetben Mohácsi Jenő fordításában. Ady válogatott verseit 1941-ben angolul jelentették meg.

Rácz Zoltán visszaemlékezésében megemlíti „Hankiss János Magyar irodalomtörténete francia nyelvű” kiadását, amelyből „Franciaországban több ezer példány kelt el”, ám a *Magyar könyvészet* szerint a *Précis de la littérature hongroise* a debreceni egyetem egyik kiadványa volt, Vajnáék talán főbizományosként vettek részt a terjesztésben. Ugyanez a helyzet Viski Károly *Ethnology of the Hungarian folk* című művével, bár Rácz nem járt mesze az igazságtól: Viski a magyar népviseletekről szóló könyvét valóban a Vajna adta ki németül és angolul. Említést érdemel még Stein Palma könyve: *Fly my swallow... A merry guide through Hungarian songs and gypsy music*, valamint Károlyi Sándoré: *Hungarian pageant. Life, customs and the art of the Hungarian peasantry*. 250 számozott példányban adták ki a Hüvelyk Matyi-történetet angolul *Sly Mike* címmel Frances Shires fordításában, Farkas Lídia és Pohárnok Zoltán tíz színezett rézkarcával, amely könyv így a bibliofilek számára jelentett nagy értéket. „És a legnagyobb, folyton megújuló idegennyelvű könyvsikerről sem szabad megfeledkezni: a Gundel-szakácskönyv, három nyelven, 1936-ban nálunk jelent meg először.” – írja Rácz, és hozzáteszi:

„Amikor Bokor Dezső látta, hogy ez a kezdeményezése beválik, New York-i székhellyel 1937-ben megalapította a Transatlantic Arts nevű vállalatát, és a harmincas évek végén az Egyesült Államokban egy könyvekkel megrakott gépkocsival végigjárta a tudományos könyvtárakat, beleértve persze az egyetemeket is, és ott helyben adta el nekik ezeket az angol nyelvű magyar könyveket.”²²

Az amerikai fióküzletet nem említi a cégjegyzék. Ha ellenőrizni akarjuk, hogy Rácz pontosan emlékezett-e az alapítás évére, akkor nincs könnyű dolgunk. Egy forrás szerint a külügyminisztérium kérte fel a céget, hogy vegyen részt különböző vilákiállításokon a fentebb említett idegennyelvű könyveivel, amelyek a magyar kultúrát ismertették. Az 1937-ben rendezett párizsi, valamint a 39-es New York-i vilákiállításán aranyérmeket nyert,²³ és „a következő évben alakította meg a Transatlantic Artsot.”²⁴ Kérdés, hogy melyik aranyérem utáni „következő évben” történt ez – lehetett akár a párizsi utáni is. Abból a tényből, hogy 1939-ben Plätz Rudolf

²¹ Literatura 1937. januárius 15. hátsó borító. Buday fametszetei egyébként Madách művének svéd kiadásához készültek, lásd: Literatura 1936. március 1. 77.

²² VARGA Sándor: *i. h.* 1989. (14. jegyzet)

²³ Sajnos Bokor Dezső is csak annyit írt az igazolóbizottsági adatlapon, hogy „amerikai és francia díszoklevelek és aranyérem” tulajdonosa: Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII–449. 156/B

²⁴ LŐRINCZ Ernő: *Könyvkereskedői és kiadói alapismeretek*. Bp. 1944. 206.

cégvezető irányította a boltot, ahogy fentebb említettem, azt valószínűsíthetjük, hogy Bokor amerikai körútja 1939-ben volt.

A Váci utcai cégtáblán tehát a következő volt: „Dr. Vajna György és Társa”, majd alatta kisebb betűkkel: „fióközet New York”. Az amerikai könyvesboltot Vajna vezette, folyamatosan kint tartózkodott, a harmincas évek végén a Váci utcai boltban dolgozó Kende őt egyszer sem látta itthon. Valószínűleg nem is jött haza a háború alatt, és utána sem: az 1945-ös könyvszakmai vizsgálóbizottság előtt nem jelent meg.

A cégnek létezett egy érdekes „összefonódása” a háborús évek alatt Újváry Sándor által alapított Griff kiadóval:

„Vajnáknak és Bokornak azonban abban az időben már nehézségei voltak, törvények még nem szabályozták ugyan azt, hogy kik azok az írók, akiket kiadhatnak és kiket nem, de vallási megoszlás tekintetében bizonyos arányszámot már szem előtt kellett tartaniok, ha nem akarták elveszíteni a kultuszminisztérium égisze alatt működő kiadói ellenőrzés jóindulatát. Vajnáék, tudva ezt, afféle együttműködést ajánlottak fel a Griffnek, a könyvkiadónak tehát, amelyet fedezett és fémjelzett a grófi név.²⁵ Létrejött köztünk a megállapodás, amely szerint olyan művek megjelentetését, amelyek éppen a cég tulajdonosainak származása miatt a Vajna és Társa vállalat számára nem opportunisták, átengedi a Griffnek. Nem előre megtervezett kiadói politika volt ez, nem is részleteztük, szerződésbe se foglaltuk, de tudtuk, hogy mit akarunk és a néhány év alatt, amíg erre az együttműködésre mód és idő volt, az mindig maradéktalanul korrektnek és harmonikusnak bizonyult.”²⁶

Sajnos Újváry egyetlen könyvet sem említ, amely e megállapodás következtében cserélt volna gazdát, azonban egyet talán felfedezhetünk. A Griff adta ki 1942-ben a Tempefői álnevű szerző *Budapesten akkoriban, 1848–1849* című művét. „A könyv az 1848-as szabadságharcnak bizonyos mozzanatairól szól, a budapesti értelmiség nézőpontjából, azokról a napokról, amelyek a magyar szellemi élet legkiválóbbjai egységesen léptek fel a német befolyással szemben” – írja Újváry. A szerzője Sibelka Perleberg Artúr volt, aki a földművelésügyi minisztériumban hivatalnokaként dolgozott, ám a *Magyar Nemzet*be Tempefői néven írt publicisztikát.²⁷ Hogy e művet először Bokor Dezső akarta megjelentetni, azt onnan sejtethetjük, hogy a hivatalos könyvnap kiadványok listáján még mint Vajna-könyv szerepelt.²⁸ Ugyanabban az évben viszont megjelent egy másik műve is e szerzőnek, a *Nem vagyok Columbus* című regénye – s ez valóban a Vajnáknál.

²⁵ Az 1942-ben megalakult Griff könyvkiadó engedélye gróf Esterházy József nevére szült.

²⁶ ÚJVÁRY Sándor: *Szabálytalan önéletrajz*. München. 1976. 94.

²⁷ Uo. 96.

²⁸ *Könyvnap, könyvhét, ünnepi könyvhét*. Bp. 1979. 157. Hogy e lista gyakran a kiadók előzetes terveit alapján készült, azt az is mutatja, hogy pl. az 1940-es könyvnapra a Vajna által kiadott Megyery Sári-verseskötet, a *Te érted akartam* itt még „Új versek” címmel szerepel.

Bokort 1944-ben behívták munkaszolgálatra, jóllehet mint első világháborús frontkatoná „Horthy-kivételezett” volt, de a pecsétes papírját az őrmester egyszerűen összetépte.²⁹ Amikor végül visszatért a munkaszolgálatból, nemcsak a háború és az ostrom okozta károkkal kellett szembesülnie, hanem a nyilas országvezetés tetteivel is: mivel boltja „zsidó”, tehát „megszűnt” üzletnek számított, ezért árukészletét kiárusították.

Ezt a munkát Agárdy (Angermayer) Károlyné dr. Rapaics Judit könyvkereskedő végezte el.³⁰ Ahogy Rapaics elmondta az igazolóbizottság előtt, Hollóházi, „szakmánknak a nyilasok által kinevezett miniszteri biztosa” eredetileg Dobszay Lászlót, az Athenaeum könyvesbolt vezetőjét bizta volna meg a kiárusítással. Dobszay azonban vidéki útjáról hosszabb ideje nem tért vissza, ezért Hollóházi először telefonon, majd miután nyilas pártszolgálatosokkal bekísértette, személyesen is felszólította, hogy vállalja el a Vajna és Bokor könyvesbolt kiárusítását. Rapaics különböző indokokkal próbált kibújni a megbízatás alól (egyedül van az üzletben, nincs személyzete, közeledik a nagy forgalommal járó karácsonyi szezon stb.), a nyilasok azonban közölték, hogy a feladatot el kell vállalnia, különben bevonják az iparigazolványát. Ezek után kénytelen volt elvégezni a kiárusítást, de – ahogy hozzátette – szándékában volt az utolsó napok teljes bevételét megőrizni, hogy azt Bokor Dezsőnek átadja. Azonban december 24-én Hollóházi érte küldte két megbízottját és erőszakkal elszámoltatta. Ettől függetlenül természetesen kártalanítania kellett a visszatért tulajdonost, és azonnal ki is fizetett 20 000 pengőt, azonkívül útbaigazítást adott a ki nem árusított könyvek holléte felől.

Bokor, hazatérte után igyekezett minél előbb újra beindítani a céget, részt vett a háború utáni első, 1945. július 12-én megnyitott könyvnapon is, igaz, a hivatalos kiadványa, Réti István *Képkötő művészet* című könyve a *Magyar könyvészet* szerint még 1944-es kiadású volt. Ebben az évben még egy verseskötet jelent meg Vajna–Bokor-kiadványként: Határ Győző *Ragyogó szívvel remete daccal* című 96 oldalas könyve, akkor még Hack Győző néven.

E könyvről és különös sorsáról a szerző bővebben is említést tesz visszaemlékezéseiben.³¹ Határ Budapest ostroma után került kapcsolatba a céggel, ugyanis megmentette a tizenkilenc éves Bokor Zsuzsa életét a Svéd Ház nyilas megrohanásakor. Így találkozott „Bokor Dezső bácsival is, a Vajna és Bokor kiadó igazgató-tulajdonosával; akinek előkelő könyvkereskedése is volt a Váci utcában... feleségével, épp annak a kirakatait sepregette tisztára” valamint a pinceraktárból hordták fel a könyveket. A házaspár „nem győzött hálálkodni lánya megmentőjének” és szívesen vették a két fiatal között kialakuló románcot is, nem volt ellenükre „hogy a könyvkiadó-házaspárnak író-veje és az írónak kiadócégtulajdonos

²⁹ KIRÁLYHEGYI Pál: *Az első kétszáz évem*. Bp. 1979. 228.

³⁰ Fővárosi Levéltár. Igazolóbizottsági iratok. XVII–449. 156/B. Rapaics Judit vallomása, valamint a néppügyészégi ítélet.

³¹ HATÁR Győző: *Életút. II.* Szombathely, 1994. 104 skk.

apósa-anyósa legyen”.³² A házasságból végül nem lett semmi, de a lehetőséget Határ nem hagyta kihasználatlanul:

„... ám ha arra gondoltam, hogy van kiadóm, van kiadnivalóm, de a kommunista cenzúránál vasfalba ütközöm, hát vérbe borult a szemem. Elhatároztam, hogy túljárok az eszén. Kötetbe gyűjtöttem börtönverseimet, beleválogatva jó néhány szélbaloldali, gyűjtő hangú darabot is – azt csak nem teszik meg a náciellenes, börtönviselt költővel, hogy ilyen zöngemények megjelentetését sem engedélyezik?! – de azt a turpisságot, amire készülök, már nem kötöttem a cenzúra orrára: hogy a nyomdába küldendő anyagba titokban beleválogatok néhány olyan új verset, amitől a moszkovita maffia prüszkölni fog. A kötet, Dezső bácsi jóvoltából... már 1945 decemberében kint volt a könyveskirakatokban.”

Ám Határ még abban az évben „szembefordult a múltjával” és „leszámolt fiataltsága salakjával”: ahogy írja „1945 karácsonyán, nominális összegért, Dodó bácsitól (ez volt Dezső bácsi családi beceneve)” megvette az összes megmaradt példányt, az 1000-ból körülbelül 800-at, majd „felhordattam műteremlakásom tetőteraszára, az ott meredező kéménycsoportok tövében kupacokba raktam, a kupacokat leöntöttem benzinnel, és késő este felgyújtottam.” Amikor egy rendőr érdeklődött, hogy honnan a füst, Határ megnyugtatta „hogy ostoba-rossz könyveket égetek, amelyek még arra sem valók, hogy gyertyát csomagoljanak beléjük.”

A következő években Határ Győző könyvei már nem a Vajna és Bokornál jelentek meg. Bokor ebben az időben már alig adott ki könyvet: 1946-ban Kulcsár József *Ha élni tudnánk...* című regénye (mint könyvnapi kiadvány), 1947-ben Nemes Tibor, 1948-ban Falu Tamás verseskötete jelent meg itt. Gömöri Jenő Tamás, aki negyven évvel korábban elindította a Modern Könyvtár sorozatot, most két gyűjteményt is kiadott a Vajnánál az 1944-ben írt verseiből, igaz a második darabot már csak 1948-ban. Ebben az évben jelent meg második kiadásban *Az ember tragédiája* angolul.

Bokor Dezső 1945 után szorosabban bekapcsolódott a könyvszakma újjászervezésébe. 1946-ban a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének egyik alelnökévé választották, mint a budapesti könyvkereskedők képviselőjét. 1947-ben alapító tagja volt a Magyar Könyvkereskedők Kiviteli, Behozatali és Beszerző Szövetkezetének, amely a svájci Schweizerischer Vereinsortiment mintájára jött létre. Kidolgozott egy tervet egy országos, egységes könyvbaráthálózat kiépítésére is, amely szerint a Magyar Könyvesek Klubjába belépők havonta megkapnák egy zsűri által a hónap legjobb könyvévé választott kötetet – azon-

³² Egyébként „volt a Bokor házaspárnak egy másik lánya is, Zsuzsánál két évvel fiatalabb és öt ahol-s amíg csak lehetett, titkolták. Szellemileg visszamaradott, bázsalgó, csendes és csúnyácska örült volt a lelkem, a 18 évével a négy-ötéves gyermek színvonalán” – mondja Határ. Többek között ez is volt az oka annak, hogy a Bokor-házaspár nem akarta elhagyni az országot. Mellesleg Bokor Zsuzsa később máshoz ment férjhez, végül többszöri próbálkozás után Új-Zélandra került, ahol egy évtizedig mint lakberendező dolgozott, mivel azonban – ahogy Határ írja – „olyan halálosan unalmasnak” találta ezt a „minden isten háta mögötti kulturális sivatagot”, hogy visszatelepült Angliába, „ahol azóta férjezett és teljesen elangolosodott” lett.

ban ez a terv nem valósulhatott meg. 1948-ban – Keéri-Szántó Andor halála után – a Budapesti Könyvkereskedők Adóközösségének elnöke lett. 1950-ben a KISOSZ (Kiskereskedők Országos Szabadszervezete) keretében működő Könyvkereskedői szakcsoport (tulajdonképpen a korábbi MKKOE) társelnökeként működött.³³

Mivel Vajna György még 1947. május 23-án kilépett a cégből, Bokor ekkor már egyedüli tulajdonosa volt a boltnak, amely a cégjegyzék szerint „könyv-, papír-, és zeneműkereskedés”. Érdekes, hogy a *Magyar könyvészet* szerint még 1948-ban is megjelentek könyvek Vajna–Bokor szignóval. A könyvkereskedelem államosításának korában talán éppen a papíráruk forgalmazása hosszabbította meg a bolt életét: amikor ugyanis 1952. április 17-én 182 könyvkereskedő iparjogosítványát vonták vissza, 153 papír-, írószer-kereskedés még folytathatta ezt a tevékenységét.³⁴ Minden bizonnyal köztük volt a Váci utcai üzlet is, ám végül 1953. június 24-én visszavonták az iparendélyét,³⁵ ekkor szűnt meg Bokor Dezső önálló cége.

De nem sokáig volt nyugdíjas: 1954 végén Cserépfalvi Imre egy új kiadót szervezett, amelynek az volt a célja, hogy a külföld számára bemutassa Magyarországot. A Corvina kiadó kereskedelmi osztályának vezetője ki más is lehetett volna, mint Bokor Dezső, akinek „régii könyveladói rutinjára” nagy szükség volt a külföldi érdeklődőkkel való tárgyaláshoz, de olyankor is, amikor az erre hivatott vállalat, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat próbálta eladni a könyveket a nehézkes apparátusával.³⁶ Ő találta meg Széchenyi Zsigmondot is, aki ekkortájt, a kitelepítése után, a keszthelyi Helikon Könyvtárban volt könyvtáros, s most nagy örömmel kötött szerződést a Corvinánál műveinek magyar és idegen nyelven való újrakiadására.³⁷ Bokor Dezső hatvankilenc éves korában, 1963-ban halt meg.

³³ VARGA Sándor: *i. m.* 1985. (3. jegyzet) 55, 71, 100, 208, 209.

³⁴ Uo. 216.

³⁵ Fővárosi Levéltár. Cégjegyzék, ÚSZ 802.

³⁶ CSERÉPFALVI: *i. m.* (5. jegyzet)

³⁷ CSERÉPFALVI: *i. m.* (5. jegyzet) 233.

GÁBOR BÁLINT

L'histoire de la firme Vajna et Bokor (1928–1948)

Des maisons d'éditions plus petites de l'époque d'entre-deux-guerres une des importantes était la librairie de György Vajna et associé. Le directeur de grande autorité de la firme a été Dezső Bokor (1894–1963), qui avait fait ses études à la Buchhandlerschule d'Allemagne, et parlait bien l'allemand, le français, l'anglais et le russe. Le magasin, à la fois librairie et bouquinerie, s'est trouvé à Budapest, au centre de la ville, 28 rue Váci. De ses domaines un était la chasse (et les activités parentes: pêche, tourisme, élevage de chien etc.), mais la firme avait remporté une médaille d'or de l'Exposition Mondiale de 1937 de Paris, autant que de celle de New York de 1939, par ses publications présentant la civilisation et la culture hongroise. Plus tard Bokor avait fondé sous le nom Transatlantic Arts, sa filiale de New York, avec succès pour la diffusion des différentes publications hongroises en langue anglaise, sous la direction de György Vajna. La maison a fait publier en langue allemande et anglaise les oeuvres classiques de la littérature hongroise: La tragédie de l'homme de Imre Madách, Csongor et Tünde de Mihály Vörösmarty, Bánk bán de József Katona, autant que des ouvrages de vulgarisation au sujet des costumes populaires hongrois, de la musique populaire hongroise et le livre de cuisine Gundel. Pendant son activité, la firme a fait paraître une centaine d'ouvrages. En 1944 Bokor a été requis pour le service du travail obligatoire, sa librairie, comme propriété juive, a été supprimée et liquidée par les autorités fascistes hongroises. Après la guerre, Bokor a participé dans la réorganisation du métier de livre de Hongrie, il a fait redémarrer sa boutique également, mais la firme ne s'est guère occupée de l'édition de livre. Semblablement aux autres firmes en propriété privée, le magasin a été définitivement supprimé en 1953. Bokor a continué sa carrière aux éditions Corvina, maison débutant peu après, pour la diffusion des informations sur la Hongrie dans le monde de l'Ouest, ainsi, en partie elle a continué l'activité de la firme Vajna et Bokor.

KÖZLEMÉNYEK

Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés). Zoványi lexikona szerint Komáromi Csipkés György¹ „Munkáinak jegyzékét nem tökéletes pontossággal összeállította s kinyomtatta (Kolozsvár, 1677)”. Ennek az aprónyomtatványnak (önbibliográfiának)² az adatait mint jegyzéket, közölte történettudományi folyóiratunk.³ A jegyzéknek sem nyomtatvány, sem autográf voltát, sem leőhelyét nem árulta el a közreadó.⁴ A tudós prédikátor és professzor által elősorolt tekintélyes számú kézirat munkának kivétel nélkül nyoma veszett. Ezért aztán a szakirodalomban Bod Péter óta, illetve Toldy óta (1866)⁵ megjelent számos közlemény és pótlás ellenére sem ismerjük hibátlan bibliográfiai igényességgel és teljességgel a nyelvtaniró és bibliafordító munkásságát.

Alább az életművel kapcsolatban egyetlen részletre összpontosítok: Mikor jelent meg Komáromi Csipkés bibliafordítása?

1677-ben már elkészült munkái sorában említi önbibliográfiájában Komáromi Csipkés György a Biblia fordítását, azaz annak nyomtatható kéziratát lajstromozta. Közleményekben és katalógusokban legtöbbször mégis az 1718-as évszámmal találkozunk a kiadás éveként, de változatosság kedvéért az 1719 is előfordul.⁶ Mindkettő téves. A tehetetlenségi nyomtaték okán ragaszkodni szokás ezekhez az évszámokhoz. Tudniillik a szerzők és szerkesztők vagy nem fogadják el a helyesbítést, vagy önkényesen megváltoztatják a mások által leírt helyes évszámot. Élőbeszédben, valamint sok közkezen forgó könyvben találkozunk ezzel, például hibás az évszám a Biblia hasonmás kiadásának

¹ *Egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977.

² *Catalogus operum Georgii C. Comarini, sanctissimae theologiae doctoris, et ecclesiae Debrecinae pastoris, etc. editorum et nondum editorum prout erant*. Anno M. DC. LXXVII. Die 22. Julii. Claudiopoli, Apud Michaellem Sz. Veresedyházi, 1677. *RMK* II. 1401

³ BÖLÖNI Sándor, ifj.: *Komáromi Csipkés György munkáinak czímsorozata. 1651–1675*. = Századok (7.) 1873. 137–141.

⁴ Ugyancsak ő közölte az 1663-ban írt végrendeletet is (Századok (9.) 1875. 278–281.), szintén elhallgatva a leőhelyet. Az aprónyomtatvány 1881 óta Kolozsvárott a Református Kollégium könyvtáráé.

⁵ *Corpus Grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest, 1866.

⁶ SZABÓ Károly nyomán, *RMK* I. 1336; ezt a hibát már régen tisztázta a szakirodalom. A tovább élő évszámhibát egy értekezés is örökíti. „Kiadására viszont csak 1718-ban került sor, 1719 legelején már készen volt”. MÁRKUS Mihály: *Komáromi Csipkés György. Egyháztörténeti értekezés*. Tata, 1979. stencilezett kiadása: Református Sajtóosztály, Bp. 1990. 248.

címlapján is (Debrecen, 2000).⁷ Megokolni vagy védeni könnyű. Hivatkozhatunk Zoványi lexikonára, ő is ezt írja erről a Bibliáról, hogy „Debrecen város költségén 1718-ban, de 1685-ös évszámmal jelent meg Leidenben”. Aztán ott a kétszeresen hibás annotáció Szabó Károlynál, hisz 1879-ben ő sem tudta, hogy a fordítás már 1675 előtt készen volt: „Nyomatása valósággal később 1719-ben történt; az 1685-dik évszám a fordítás évét jelöli”.⁸

Tudjuk azonban, hogy a nyomtatásra a szerződést 1715. december 23-án írta alá Debrecen városa Campegius Vitringával, aki alapítványt létesített a magyar protestáns biblia kiadásának segítésére. Három évvel később, 1718. októberében már útban volt a szállítmány Magyarországra Danckán (Gdańskon) át, ennek is maradt levéltári adaléka.⁹ Elakadt a 12 láda könyv az eperjesi harmincadnál. Még elhozott harmincegy darabot Debrecenbe Maróthi György apja egy ládikában (ezt az évszámot is megváltoztatják 1719-re, hogy illeszkedjék a szokott rendbe, pedig 1719-ben már Kassán voltak a lefoglalt ládák). Majd csak évtizedekkel később jutott hozzá az elkobzottak közül azokhoz a példányokhoz a város, amelyeket még nem evett meg a penész az egri püspök pincéjében, és a nyilvános megégetéstől is megmenekültek.

Természetesen vannak, akik a helyes évszámhoz ragaszkodnak. Például Jakó Zsigmond közreadta Kolozsvári Istvánnak az Apafi Mihályhoz küldött levelét, amelyben Berlinből írta meg 1684. június 25-én, hogy „Debrecenben is vittek Belgiumból biblia első levelének nyomtatására való rézmetszést; ott is bibliát akarnak nyomtatni, nem tudom ki versióját”. Jegyzetben megtalálja az olvasó, hogy a Komáromi Csipkés György fordításáról van szó, amelyet a Tiszántúli Református Egyházkerület átnézetett, kiadásra elfogadott, és a város valóban el is készíttette a rézmetszetes díszcímlapot már akkor.

Négy évvel korábban a kompaktorból lett nyomdász Töltési Ferencet pedig azért küldte ki Németalföldre Debrecen városa (1681-ben), hogy nyomtatási gyakorlatot szerezzen, és a betűmetszést is megtanulja.¹⁰ De azután 1685-ben a török, majd meg a kuruc-labanc világ veszélyei miatt sehogyan nem lehetett Bibliát nyomtatni Debrecenben, Töltési pályája is másként alakult, Komáromban folytatta munkáját.

Később kinyomtatták a Bibliát. Mikor? Az évszám Jakó Zsigmondnál helyes: 1717-ben.¹¹

⁷ *Magyar Biblia Avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Írás a Magyar Nyelven*. Mellyet A Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit meg-mutató marginalis jegyzésekkel meg-volágosított: Comáromi C. György S. I. M. D. és D. P. M.DC.LXXXV Esztendőben. (Leiden, 1719, Johannes Vitringa, *RMK* I. 1336.) Hasonmás formában megjelent ÖTVÖS László gondozásában. Debrecen, 2000. /Nemzetközi Theologiai Könyv 36./

⁸ *RMK* I. 1336; – Nem csoda tehát, ha ezek nyomán Márkus Mihály munkájában – aki tudja, hogy már jóval 1675 előtt készen volt a fordítás – szintén ez az öröklött álláspont ismétlődik: Vö. a 6. jegyzettel.

⁹ SZÉLL Farkas: *Ujabb adalék a Komáromi Csipkés György Bibliájához*. = MKsz 1890. 137.; a kérdés feldolgozása, teljes bibliográfiával: MONOK István: *A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány*. In: *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*. Szerk. VIGA Gyula, HOLLÓ Szilvia Andrea, Cs. SCHWALM Edit. Bp. 2003., Archaeolingua Kiadó, 553–558.

¹⁰ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. 338., közli a városi Diarium följegyzését (1681. augusztus 6.)

¹¹ *Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. (A levél a 298. lapon, a jegyzet a 472. lapon olvasható.)

Úgy látszik, nem eléggé ismert még ma sem, hogy Debrecen városa – Komáromi Csipkés György fia lévén a főbíró – a Biblia kinyomtatására vállalkozva korrektorokat küldött Leidenbe. Kettőt. Egy leendő professzort, Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) professzor majd püspök fiát, Istvánt, aki külföldi tanulmányútján folytatta az Amsterdamban és másutt már 1645-ben, majd Tótfalusi mellett is tüsténkedő diákok munkáját. Vele együtt utazott a város akkori nyomdása, Miskolci Csulyak Ferenc (1675–1740), Miskolci Csulyak István (1575–1645) unokája, Tótfalusi Kis Miklós tanítványa. Többek között Herepei János adattárában is megtalálható,¹² hogy 1716 tavaszán indultak el, és Csulyak Ferenc 1718 első napjaiban tért vissza Debrecenbe. Ezt az adatot Csűrös Ferenc nyomdatörténetéből már évtizedek óta ismerjük.¹³ Idézzük fel.

„[iszteletes] nemes Debreczeni Bíró Úr és az egész Tanács akarattjából indultam Hollandiára a Sz[ent] Bibliának kinyomtatására Tönkö Szilágyi István Urammal és Lugdunumban Luchtmaas Sámuel Úr officinájában kinyomtatván (apud Viduam Boxianam) tisztességesen, érkeztem haza Debreczenbe szerelmes cselédeimhez Anno 1718. die 4 Januarij. A Sz[ent] B[iblia] v[olt] Nro. 4200.”¹⁴

A nyomdásznaplóban nyomtatásra vonatkozó feljegyzések kezdő időpontja: 1716. március 9. Ekkor indultak Leidenbe.

A Biblia kinyomtatására kellett néhány hónap. Hogy pontosabban mennyi, azt nem tudjuk. Vejük számításba, hogy Szenci Molnár Albert 1608. május második és szeptember tizenkilencedike között nyomtatta Hanauban a Vizsolyi Biblia második, negyedréte alakú kiadását.¹⁵ A harmadik kiadás, a nyolcadréte alakú Oppenheimi Biblia 1611. november 23-tól 1612. március 18-ig készült el.¹⁶ Szenci Molnár egy évszázaddal korábbi adatát alapul véve úgy vélhetnők, hogy a Komáromi Csipkés fordításának fél esztendő alatt való nyomtatására a jól felszerelt németalföldi nyomda felkészült lehetett. Közél két esztendőnek pedig feltétlenül elégnek kellett lennie az évek óta készen álló, letisztázott és jóváhagyott nyomdakéziratból való szedésére, javításra, nyomtatásra még olyan megfontolással is, hogy feltehetően több munkát egyszerre vállaltak és teljesítettek az élelmes hollandok. Ezért a műhelynek hosszabb időre kellett kalkulálnia, az idegen nyelv miatt is óvatosan, nagyobb ráhagyással kellett terveznie. De hát éppen azért küldött a cívisváros egy nyomdászt külföldre, hogy intezze és a korrigálja a Biblia nyomtatását, nehogy idegen ajkúak tömérdek hibával végezzék dolgukat, mint egyszer már Amsterdamban az 1645-ös Janson-féle (úgynevezett Amsterdami Biblia) kiadásakor megtörtént, amelynek javításával kezdte a revíziót Komáromi Csipkés György, és amelynek tetemes hibáit Tótfalusi Kis Miklós két kiadványban is közhírré tette.

A hazai nyomdász kiküldéséből az a következtetés adódik, hogy bizonyosan nem térhetett haza Miskolci Csulyak Ferenc úgy, hogy ráhagyta a helyi nyomdára a munkát. Majd az ő hazatérte után végeztesse embereivel, ahogy tudja, a magyar Biblia korrigálásának igényes munkáját, meg a nyomtatást és a példányok összeállítását. Azaz olyanokkal, akik nem is értették a magyar nyelvet.

¹² III. 175–176, illetve MKsz (74.) 1958. 61.

¹³ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. Ismerteti a kéziratot nyomdásznaplót a 322. lapon a 24. jegyzetben. A megelőző lapon, a 22. jegyzetben ismerteti a Biblia sorsát és addigi irodalmát. Közben ott, félreérhetően, ez mondja: „A nyomtatással 1718-ra készültek el.” De itt sem állít olyat, hogy a nyomtatást vagy a megjelenést 1718-ra kell kelteznünk.

¹⁴ CSÜRÖS *i. m.* 175–176.

¹⁵ Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás*. Bp. 2006. 38.

¹⁶ Vö. VÁSÁRHELYI Judit: *i. m.* 85.

Ezt végiggondolva határozottan azt kell állítanunk, hogy az 1717. esztendő derekán, legkésőbb karácsonya előtt a Biblia nyomtatását be kellett fejezniük. Lehetséges, hogy megtörtént ez már hónapokkal azelőtt. Természetesen az is lehetséges, hogy az összes példány kötetésére nem volt elég emberük és idejük 1717-ben, így elhúzódhatott a 4200 példányból több száznak a bekötése, azaz a Magyarországra elindított közel 3000 frissen kötött példánynak 12 ládába való becsomagolása nagyobb részben 1718-ban történt. Ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy akkor tehát 1718-ban nyomtatták Komáromi Csipkés fordítását.

Miskolczi Csulyak Ferenc kereken meg is mondja, hogy a Biblia „kinyomtatván” (tudniillik már azelőtt), ő hazajött, ezt tehát semmi módon nem értelmezhetjük úgy, hogy még csak azután álltak neki a hónapokig tartó nyomtatásnak.

A megjelenés helyes évszáma kétségtelenül nem 1718 (még kevésbé 1719), hanem 1717.

Van azonban erre egykorú tanúnk is.

Kecskeméti Selymes János (elhunyt 1721-ben) élete végén a következő sorokat jegyezte az egyházközség anyakönyvébe Komáromi Csipkés Györgyről:

„...maga mellé vevén más két magyar tudós embereket a venerabilis tractusnak kérésére azt a fordítást elkészítette igen jelesen, melynek kinyomtatását Amsterdamban igen szép és nagy világos betűkkel szép charthára, elkezdette boldog emlékezetű Dobozi István Debreczen városának sokszori érdemes fő bírāja, és az Isten dicsőségének ez hazában nagy oszlopa, de el nem végeztethette a maga boldog halála miatt, hanem Tekintetes Csipkés Komáromi György uram, az Tiszt. fordítónak jó és áldott atyjának jó és áldott természet szerint való fia, azon Nemes Debreczen királyi város sokszori érdemes fő bírāja tökéletességre vitte 1716. és 1717. esztendőekben, akkor tájban Belgiumban tanuló s bujdosó magyar ifjak s nevezet szerint a többi között Tiszteletes Tönkö Szilágyi István etc. Uram által, mellyeknek aláhozatását is megindította azon kegyes jámbor nagy Patronus Danczka felé, Lengyelországon által a Vizsla vizén alá és egy részét el is érkezett békével szinte Kassáig Magyarországra, az holott szomorú és erős arestomban vettetett az ellenkezőktől és tartatik e mai napig haszontalan igen sokat munkálódván felszabadulásokban azon említett áldott Patronus az egész debreceni nemes tanácsal s egyebekkel egybe...”¹⁷

A kecskeméti prédikátor debreceni diák volt (1673. április 11-től tógátus) még Komáromi Csipkés György életében, a professzor megholta után (1678) külföldön is tanult (1679–1681), Heidelberg, Utrecht és Franeker mellett éppen Leiden városában. Hazatérte után Tiszakarád, Margitta, Szilágysomlyó, majd Kecskemét lelkésze volt élete végéig.

Azokban az évtizedekben még nem feledték el, hogy a nyomtatás melyik évben történt. Mikor Kisszántói Pethe Ferenc kiadásához (Utrecht, 1794) Szombati János bevezetőt írt (Rövid tudósítás a magyar Bibliáról), ő még tudta az 1717-es évszámot.

FEKETE CSABA

¹⁷ Sárospataki Füzetek (II.) 1859. 69.

Telekesy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből. Telekesy Istvánról, a „kuruc püspök”-ről az utóbbi időben többször is értekezett a szakirodalom, érthető módon elsősorban történészek dolgozták fel egyházkormányzati és politikai tevékenységét.¹ Az újabb könyvtörténeti kutatások azonban azt jelzik, hogy igen széleskörű műveltséggel rendelkezett, jeles könyvgyűjtő is volt, több esetben possessorbejegyzésével ellátott kötetei kerültek elő.² A neves főpap szellemi arcképének megrajzolásához jelentős adalékkal szolgálhat, ha most a Heves megyei Levéltárban őrzött iratanyagából megismert könyvjegyzékét közreadjuk, noha a sajnálatosan csonka lajstrom csak könyveinek egy részéről nyújt információkat.

Telekesy életrajzából jól ismert tény, hogy 1657–1661 között a római Collegium Germanicum Hungaricumban végezte a teológiát, majd 1673-tól soproni főesperes és győri kanonok lett. Győrben az egyházi levéltár őre, itt írta meg az egyházmegye történetét *Arca Noe* címmel. 1689-től csanádi püspök, 1699 júniusában pedig egri püspöknek nevezték ki.³ Ekkor könyveinek egy részét a győri székesegyházra testálta, possessorbejegyzése az ottani Székesegyházi Könyvtárból ismert,⁴ könyvtárának többi részét viszont Győrből magával hozta új székhelyére. 1699. október 28-án érkezett meg Egerbe, s egy héttel ezután vette lajstromba magával hozott könyveit. Feltételezhető, hogy épp ezek a kötetek voltak számára a legfontosabbak, ezért nem vált meg tőlük költözésekor. November 4-én dátumozott leltára szerint a bibliotéka – a korabeli szóhasználat szerint: „könyvtartó ház” – négy díófa állványon volt elhelyezve.⁵ Ezeket aztán 1710-ben keltezett végrendeletében az általa alapított egri szemináriumra hagyta, később azok egy része onnan az Eszterházy-féle gyűjtés idején átkerült a liceumi könyvtárba. Erre bizonyosság, hogy a listán több olyan könyv szerepel, amely ma a püspök possessorbejegyzésével ellátva az egri Főegyházmegyei Könyvtár állományában található, nyilvánvaló, hogy azonos példányokról van szó. Nem tudjuk, hogy Telekesy minden könyvébe irt-e bejegyzést, tény viszont, hogy a lista tétellei túlnyomórészt megtalálhatók a mai liceumi bibliotékában.

A könyvjegyzéket betű szerint közöljük, néhány kibetűzhetetlen helyet kipontoztunk, a bizonytalan olvasatra kérdőjel utal.⁶ Megítélésünk szerint a lista a püspök saját kezű írása, betűvezetése megegyezik possessorbejegyzéseinek írásképével:

¹ CSANÁDY László: *Telekesy István*. Eger, 1912. 9–11.; SZABADY Béla: *Telekesy István egri püspök, a győri egyházmegye történetírója*. Győr, 1941. 3–4.; SUGÁR István: *Telekesy István*. In: Uő: *Az egri püspökök története*. Eger, 1984. 371.; GEBEI Sándor: „Rákóczi püspöke”, *Telekesy István egri püspök*. In: *Postavnie Františka II. Rákociho 1703–1711*. Ed. Peter KÓNYA. Prešov, 2005. 160–178; a legújabb, széles nemzetközi kontextusba helyezett összefoglalás az egri főpap egyházpolitikai szerepéről: BAHLCKE, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*. Stuttgart, 2005. 154–166 /Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Bd. 23/.

² BITSKEY István: *Püspökök, írók, könyvtarak*, Eger, 1997. 41–47 /Studia Agriensia 16./; Uő.: *Telekesy István püspök könyvei Egerben*. In: *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Szerk. MACZÁK Ibolya. Piliscsba, 2007. 33–35. Jelen tanulmány az OTKA (K 73139) támogatásával készült.

³ SUGÁR: *i. m.* (1. jegyzet) 371–393.

⁴ VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai*. = Magyar Könyvszemle 1980. 260.

⁵ Heves megyei Levéltár, XII–2/d, 47. köt. 195–196, valamint 48. köt. 18 verso, 49. köt. 63. Végrendelete 1710-ből ugyanott, 48. köt. 94., az ezzel kapcsolatos iratokról vö. MONOK István közlése, Adattár 13/4 (sajtó alatt).

⁶ Itt köszönöm meg Monok István és Szörényi László tanácsait egyes olvasatok pontosításához.

*Anno 1699. Die 4 Novemb. Index Bibliothecae Nuceae Agriae
In parte Ima sive suprema Libelli N. 18.*

Riemeri 100 Archana Politica
Sleydanus Historiae Gallicae
Masseni Fontes
Magdalena Sautel
Saavedra
Barchlai Icon Animorum
Sancti Hungari
Senum Salvator
Anneae Senecae lib. 1
Conciliatio Locorum S. S. Tho. 2
Periocii Hist. ab urbe cond. lib. 4.
Laetum et Lugent. Sion nuncium
Hornij Orbis Politicus
Joan: Frei His. ab urbe condita
In 2da Parte
Vita Stephanorum
Dux vitae sive Statera morum
Hortorum libri
Curiosa Revai
Cynosura cum Artic. Sopron/nien/sibus (?)
Swertij Orbis deliciae
Critica miscellanea curiosa
Lohner de missa et divino officio
Behamb Notitia Hungariae
Tripartitum Aszalay
Speculum Imaginum verit. Massenij
Weberi Discursus: de parvo et mag. Mundo
Weber Ars discurrendi de qualibet materia
Weber Ars conversandi
Weber Ars regia
Marliani quid agendum bono principi
Annaei Senecae lib. 2.
In 3tio Ordine
Historiae Rom.. in Hung: ori...
Historia Orbis terrarum
Praxis Episcopalis Thomae Zerolae
Miscellanea P. Szentivánij
Nichel de jure et inst. de Testamentis et Contractibus
Justitia vulnerata Step. Nathen
Thesaurus Fori Ecclesiastici
Ferrarii Florum Cultura
Bonacina de sac. Matrimonio
Concordantia Bibliorum
P. Szentivany T. 2
Weberij Annus memoriae
Compend. Istvanfi
Compend Bonfinij
Jan Barchlai Euphormion
Naray Lyra Coelestis
In ordine 4to (A kézirat itt megszakad, nincs folytatása)

A jegyzéken feltüntetett adatok néhány esetben nem elegendők az egyes tételek azonosításához, többségük azonban autopszia alapján meghatározható volt a Főegyházmegyei Könyvtár jelenlegi állományában. Több esetben is egyazon szerző művei nem egymás mellé, hanem külön polcra kerültek (Masenius, Barclay), valószínűleg a nagyság szerinti elrendezés miatt. Néhány kötetben megtalálható a possessorbejegyzés: „Ex libris Stephani Telekesi Episcopi Csanadiensis, Custodis Jauriensis”, s ehhez járul minden esetben a beszerzés évszáma, ahol ilyen található, azt az alábbiakban feltüntetjük.

A könyvjegyzék első részében feltüntetett 18 tételből (vagy a mű vagy a szerző révén) azonosíthatóak:

RIEMERUS JOHANNES (Johann Riemer, 1648–1714), a *Centum Archana Politica ex omni historia selecta* (Merseburg, 1689) című könyv szerzője Weissenfelsben volt retorikatanár, Hildesheimben superintendens, majd a hamburgi Jacobikirche lelképásztora, teológiai professzor, szatirikus novellákat és politikai vitairatokat írt, egyes vélemények szerint a polgáriassult világgép irodalmi közvevitője.⁷ A politikai „titkok”-ról szóló könyve más magyarországi könyvlistákon is megtalálható, így pl. Berényi Györgyén is szerepel.⁸

SCHLEIDANUS JOHANNES (Johann Phillipson von Schleiden, 1506–1556) német humanista történész, a trienti zsinat résztvevője, Ranke szerint „a reformáció historiográfiájának atyja”.⁹ Történelmi munkáinak számtalan kiadása, kivonata, kompendiuma szerepel a Kárpát-medence könyvlistáin, ezek közül valamelyiket jelöli az itteni pontatlan cím.

JACOB MASEN (1606–1681) jól ismert jezsuita művészetelméleti író, magyarországi hatásának felmérése megtörtént.¹⁰ Telekesy könyvlistáján két műve szerepel: *Familiarum Argutiarum fontes*, Coloniae Agrippinae, 1660 (egri jelzete: F IX 164/1), valamint a lista második részében a *Speculum veritatis occultae exhibens symbola, emblemata, hieroglyphica, aenigmata*, amelynek 1650-től számos kiadása jelent meg.

PIERRE-JUSTE SAUTEL (Petrus Justus Sautel, 1613–1662) francia neolatin költő, itt regisztrált műve: *Divae Magdalenae Ignes Sacri et Piae Lacrimae sive delecta de Diva Magdalena cum Totidem Elegiis Epigrammatum Syntagmata*, Ingolstadt, 1673.

DIEGO DE SAAVEDRA FAJARDO (1584–1648) a keresztény-sztoikus politikai emblematika legnagyobb hatású képviselője.¹¹ A listán sajnálatos módon nincs könyvcím, de aligha kétséges, hogy főművének (*Idea principis Christiano-Politici*, München, 1640) valamelyik kiadásáról van szó, a korszak legtöbb igényes könyvgyűjtőjének listáján szerepel. A püspök tehát tanulmányozhatta a barokk kor egyik legnépszerűbb és legszínvonalasabb fejedelmi tükrét, amely a kormányzás, háborúviselés, a bölcs és erkölcsös életvitel kérdéseit részletesen tárgyalja.

⁷ DÜNNHAUPT, Gerhard: *Johannes Riemer (1648–1714)*. In: *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*. Bd. 5. Stuttgart, 1991. Hiersemann, 3319–3349.; KRAUSE, Helmut: *Feder contra Degen. Zur literarischen Vermittlung des bürgerlichen Weltbildes im Werk Johannes Riemers*. Berlin, 1979.

⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak (1588–1721). II.* Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. 131. /Adattár 13/2/.

⁹ FRIEDENSBURG, Walter: *Johannes Sleidanus. Der Geschichtschreiber und die Schicksalmachte der Reformationszeit*. Leipzig, 1935.; KELLEY, Donald R.: *Johann Sleidan and the Origins of the Profession of History*. = *Journal of Modern History* 1980. 573–598.

¹⁰ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *Jacobus Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*. = *ItK* 2004. 2. sz. 139–154.; KNAPP Éva: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVII. században*. Bp. 2003. 33–34. /*Historia Litteraria* 14./

¹¹ KNAPP: *i. m.* (10. jegyzet) 96–97.

JOHN BARCLAY (1582–1621) neolatin skót író a listán kétszer is szerepel. Először az *Icon animorum* (1614), majd pedig a könyvlista végén az *Euphormionis Lusini Satyricon* (London, 1603) című kiadvány tűnik fel, az előbbi az utóbbinak önállósult negyedik kötete. Itteni szereplése azért figyelemre méltó, mert jezsuitaellenes pikareszk regényről lévén szó, birtoklása meglehetősen rugalmas szellemiségre, kötetlen, széles érdeklődési körre vall.

A *Senum Salvator salutaris suggerens media per quae de senectute bona transeat in iuventutem perpetuam* (Köln, 1673) című kiadvány szerzője BENOIT DE BACHÈRE (De Bacquére, 1613–1678) belgiumi francia szerzetes, aki az idősök számára írta meditációját. Ezt követően a listán egy meghatározhatatlan Seneca-liber, egy kétkötetes Biblia-konkordancia és Titus Livius ismert Rómátörténetének (*Periochae ab urbe condita*) valamelyik edíciója szerepel.

OTROKOCSI FÓRIZS FERENC *Laetum et Lugentes* a keresztény egyházak egyesítésének ügyét tárgyalja,¹² az egykori gályarab prédikátor katolizálása után, 1696-ban Rómába ment, ottani hatások inspirálhatták a vallási megbékülés keresésében. Értekezése Telekesy számára időszerű és tanulságos egyházpolitikai gondolatokat közvetíthetett.

GEORG HORN (1620–1670) német történészprofesszor itt regisztrált munkája nagyszabású történelmi-politikai áttekintés a különféle államformákról, kormányzási módszerekről és emlékezetes eseményekről.¹³

A második részben elhelyezett könyvek:

A *Vita Stephanorum* minden valószínűség szerint THEODORE JANSSON VAN ALMELOVEEN (1657–1712) nyomdászattörténeti munkája: *De vitis Stephanorum, celebrium typographorum dissertatio epistolica* (Amsterdam, 1683), amely a francia Estienne család munkásságát ismerteti.

A soron következő tétel THOMAS HOBBS (1588–1679) angol filozófus műve: *Dux vitae sive statera morum ethica theologica, admirabili et nova methodo tradita et in III. tomos divisa, auctore T.H. Anglo*, Eleutheropoli, 1672. A jelenlegi egri példány (E I* 62 jelzettel) possessorbejegyzése: Samuelis Székely de Doba, 1732. A belső címlapon beragasztva a Dobai Székely család címere.

A következő azonosítható kötet FRANCISCUS SWERTIUS (Frans Sweerts, 1567–1629) antwerpeni kereskedő, építáriumgyűjtő műve: *Selectae Christiani Orbis deliciae ex urbibus, templis, bibliothecis et aliunde* (Coloniae Agrippinae, 1625). Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár példánya (Mm I** 7 jelzettel, 847 p.) a püspök tulajdona volt, benne possessorbejegyzése: „Ex Lib. Step: Telekesi Epis: Csanad: 1694.” Később egy játékos kedvű olvasó a díszes címlap mind a nyolc angalkájának ajkára kackiás fekete bajuszt festett. Itt jegyezzük meg, hogy ilyen későbbi „dekorációk” a könyvtár más kötetein is előfordulnak, ezekből több példát mutatott be Surányi Imre tanulmánya.¹⁴

A következő tétel valószínűleg SZENTIVÁNYI MÁRTON (1633–1705) ismert enciklopédiájával (*Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, Nagyszombat, 1689) függ össze, amelynek egy példányát a harmadik részben regisztrálja a lista. A kor közkedvelt tudományára minden jelentősebb katolikus gyűjteményben megtalálható volt.

¹² *Laetum ad Lugentes Sion Nuncium*. Quo ex Isaiae XXX. v 28. Ostenditur instrare tempus amplissimae Lucis Spiritualis In Ecclesia Christiana; Nec non Conversionis Turcarum, Et tot Vulnerum Scissionumque Ecclesiae Sanationis, per Christianorum Unionem futurae. Insuper, Specialius primaria in pectoribus Protestantium obstacula cogitandae Pacis & Vnionis cum Romano-Catholicis ineundae, amoventur, Tyrnaviae, 1696.

¹³ *Orbis politicus imperiorum, regnorum, principatorum, rerum publicarum: cum memorabilibus historicis et geographia veteri et recenti*. Francofurti, 1674.

¹⁴ Erről vö. SURÁNYI Imre: *Címlapkuriózumok az egri Főegyházmegyei Könyvtár anyagában*. = *Könyv és Könyvtár* (Debrecen) 2005. 401.

TOBIAS LOHNER (1619–1697) közismert jezsuita szerző, professzor Dillingenben, latin és német aszketikus és morálteológiai értekezéseket írt, összesen 43 kiadványát tartják számon.¹⁵ Itt regisztrált munkáinak (*Instructio practica de officio divino; Instructio practica de missae sacrificio*) számos kiadása volt forgalomban, témájuk miatt magától értetődő, hogy a püspök beszerezte őket.

FERDINAND JOHANN BEHAMB a 17. század elején Pozsonyban született, német ajkú evangélikus családban, jogi stúdiumai idején Strassburgban Matthias Bernegger nézeteit sajátította el, később jogászprofesszor Linzben. Híressé vált államelméleti művében (*Notitiae Hungariae antiquo-modernae Berneggeriana Perpetuis Observationibus condecorata*, Argentorati, 1676) a szintén Strassburgban tanult Martin Schödel *Disquisitio*-ja (1629) nyomán az elmaradott magyarországi viszonyok habsburgiánus szellemű kritikáját fogalmazta meg, a magyarok jelleméről és műveltségéről elmarasztalóan értekezett.¹⁶

ASZALAI ISTVÁN (Stephanus Aszalay de Fóny, 1600 k. – 1656 k.) a 17. század közepén nádori ítélőmester, királyi biztos, országbírói helytartó. Betűrendes törvénygyűjteménye (*Index seu compendium operis Tripartiti et generalis decreti constitutionumque inclyti regni Hungariae decretorum*) 1650-ben Nagyszombatban készült el, de kéziratban maradt (RMNy, App. 200A), majd az 1687. évi országgyűlés törvényeinek hozzacsatolásával, bővítve jelent meg: Tyrnaviae, 1694 (RMK II, 1781). A szerző korábban Esterházy Miklós nádor titkára volt, a 17. század közepének egyik legjobban felkészült jogásza, korántsem véletlen, hogy a Tripartitum korszerű átdolgozását és kiegészítését őrá bízták. A katolikus nemesi rendi szemlélet markáns képviselője, szócikkei az állam szervezetét, a főméltóságok és állami tisztviselők hatáskörét ismertetik, hangsúlyozza a Habsburgokkal szemben a magyar államiság önállóságát,¹⁷ ezért valószínűsíthető, hogy eszmevilága hatott a „kuruc püspök” politikai döntéseire.

JOHANN ADAM WEBER (1611–1686) listán szereplő öt kötete (egy a 3. részben!) közül jelenleg Egerben az *Ars discurrendi* van meg.¹⁸ Kisebb-nagyobb műveinek, tankönyveinek igen sok kiadása volt, a 17. századi magyarországi könyvlistákon ezek bőségesen megtalálhatók.¹⁹

AMBROSIUS MARLIANUS (Ambrogio Marliano, 1562–1632) aszketikus szerző²⁰ emblémákkal díszített fejedelmi tükre (*Theatrum politicum in quo quid agendum sit a Principe et quid cavendum accurate praescribitur Auctore Ambrosio Marliano*) először Rómában, 1631-ben jelent meg, majd Európa-szerte számos edíciója látott napvilágot (pl. Danzig 1659, Nürnberg 1684, Köln 1692), meglehetősen gyakran feltűnik a hazai könyvjegyzékeken. Zrínyi Miklós könyvtárában is megvolt, a tulajdonos francia orientációjú olvasmányai között tartják számon.²¹ A 18. században Nagyszombatban is kiadták,²² közéleti-politikai tanácsait Telekesy jól hasznosíthatta.

¹⁵ SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. Vol. IV., Bruxelles–Paris, 1893. col. 1901–1916.

¹⁶ RMK III. 2773. A szerzőről: TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1969. 77–78. /Modern Filológiai Füzetek 6./

¹⁷ GUSZAROVA, Tatjana: *Etnikai, politikai és vallási identitás egy 17. századi magyar jogász, Aszalay István eszmevilágában*. In: *Humanizmus, religió, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarországi művelődéstörténetéről*. Összeáll. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás. = *Studia Litteraria* (Debrecen) 2007. 114–125.

¹⁸ *Ars discurrendi de qualibet materia: ad centum fontes reducta et multis auctore Joanne Adamo Webero exemplis inculpate ... curiosis lectu ... que iucundis illustrata*, Nürnberg, 1671.

¹⁹ Vö. *Magyarországi magánkönyvtárak ...*, i. m. (8. jegyzet) 130–135, 149, 156.

²⁰ BOZZA, Tommaso: *Scrittori politici italiani dal 1550 al 1650*. Roma, 1959. 168.

²¹ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1991., 223.

²² KNAPP: i. m. (10. jegyzet) 97.

A harmadik részben felsorolt kötetek:

Az első tételt nem tudjuk azonosítani, a második minden valószínűség szerint JOANNES CHRISTOPHORUS BECMANNUS (Johann Christoph Becmann, 1641–1717) frankfurti történészprofesszor, evangélikus teológus²³ történelmi-földrajzi összeállítása lehet (*Historia Orbis terrarum geographica et civilis*, Francofurti ad Oderam, 1692). A korban közkedvelt terjedelmes ismeretterjesző kompilációnak ez a kiadása megvan Egerben (jelzete: V VII 35).

Ezt követi THOMAS ZEROLA (Tommaso Zerula de Benevento, 1548–1603) püspök, egyházi jogi doktor *Praxis episcopalis*-a (Coloniae Agrippinae, 1680), az egri példányban (U XIV. 7/1–2 jelzettel) a possessorbejegyzés: „Ex Libris Step: Telekesi Epis: Csanad. et Custodis Jauriensis 1699.” A könyv a püspöki hivatal működését tárgyalja a trienti zsinat szellemében. Első kiadását Zerola 1602-ben VIII. Kelemen pápának ajánlotta, ezt indexre tették, majd kijavítva adták ki IX. Ince pápa javaslatára.²⁴

NICKEL GOSWIN (1584–1664) felső-rajnai jezsuita provinciális, majd rendi generális, egyház-kormányzati kiadványait regisztrálja a szakirodalom,²⁵ feltehetően ezek egyike a listán szereplő tétel. A következő címről annyi állapítható meg, hogy STEPHANUS NATHEN munkájáról van szó: *Justitia vulnerata christiane juridice et politice curata* (Köln, 1657).

Jól ismert könyv viszont a botanikai szakirodalomban GIOVANNI BATTISTA FERRARI (1584–1655) római jezsuita munkája a kertkultúráról: *De Florum cultura* (Roma, 1633). Minthogy Ferrari a Collegio Romano tanára volt, a magyar alumnusok személyesen ismerték, az ott tanuló Lippay Györgynek, a későbbi érseknek az öccse, János a pozsonyi kertről szóló művében többször hivatkozik rá.²⁶ Telekesy láthatóan fontosnak tartotta a római kertkultúra alapművének számító kiadvány birtoklását, az újjászerveződő főpapi udvarok nagy gondot fordítottak a rezidenciájukhoz tartozó kertek létesítésére.

Ezt követően MARTINO BONACINA (1585–1631) milánói morálteológus, kánonjogi tanár, címzetes utikai püspök műve következik. Őt VIII. Urbán pápa bízta meg a Tridentinum rendelkezéseinek jogi értelmezéseit dolgozza ki. Összegző munkája (*Rerum omnium de morali theologia quae in tribus tomis continentur, compendium*) igen sok kiadásban jelent meg. Itt jelzett műve: *De sacramentis, matrimonio, censuris et horis canonicis*, ennek egyik kiadását (Lugduni, 1628) a kassai jezsuiták bibliotékájában is regisztrálták.²⁷ Főpapi könyvtárakban a kötet megléte evidencia.

A listán jelzett *Concordantiae Bibliorum* ma is az egri könyvvállományban található, FRANCISCUS LUCA összeállítása: *Concordantiae Sacrorum Bibliorum Vulgatae Editionis* (Köln, 1684, jelzete: D2/II 108). Benne a tulajdonos possessorbejegyzése: „Ex Libris Stephani Telekesi Eppi Csanadiensis, custodis Jauriensis 1696.”

Két historikusnak, Istvánffyának és Bonfininek a „compendium”-a következik a listán, ezek Telekesynek a két szerző műveiből készített kéziratok autográf jegyzetei, amelyek ma is az Egri Fő-

²³ *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. II. 1875. 240.

²⁴ PO-CHIA HSIA, Ronnie: *The World of Catholic Renewal 1540–1770*. Cambridge UP, 1998. (2. ed.: 2005.) 223. /New Approach to European History 30./

²⁵ SOMMERVOGEL: *i. m.* (15. jegyzet) Vol. V. 1706–1707., valamint Vol. XII. 610.

²⁶ BITSKEY István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Debrecen, 1996. 174 /Italianistica Debreceniensis. Monográfiák 2./

²⁷ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Szerk. MONOK István, VARGA András*. Szeged, 1990. 14. /Adattár 17/1./

egyházmegyei Könyvtár Kézirattárában találhatók.²⁸ Mindebből elég egyértelműen látszik, hogy még győri kanonokként egyháztörténeti munkásságához készült ezekkel a jegyzetekkel, amelyeket aztán bőrkötésben a számára legfontosabb könyvek között helyezett el. Felkészülésének alaposágát jelzi, hogy a második kötet végére betűrendes névmutatót készített azokról a családnevekről, amelyek Bonfini, Istvánfi és Sambucus műveiben előfordulnak. Lapszám szerint, B, I és S betűjelzéssel ellátva sorolta fel a neveket Alapítól Zrínyiig, s még hozzákezdett Thuróczy és Ransanus szövegeinek ilyen feldolgozásához is, de ez néhány név feltüntetése után megszakad.

A püspöki könyvlajstromot Barclay már említett kötete és NÁRAY GYÖRGY *Lyra coelestis* (Nagyszombat, 1695) című ismert katolikus énekgyűjteménye zárja.

A lista negyedik részét ugyan sajnálatos módon nem ismerjük, de feltételezhető, hogy (ha egyáltalán elkészült) azon szerepelt ALPHONSUS A JESU MARIA kötete: *Consiliarius spiritualis praelatorum in se continens complura, maximique ponderis ad bene gubernandum Consilia*, Herbipoli, 1698. Possessorbejegyzése: „Ex Lib. Step: Telekesi Eppi Csanadiensis Custod: Jaurienensis 1699” (Jelenlegi egri jelzete: Mm. I. 48). A könyv címlapja szerint a szerző a spanyol karmeliták előljárója volt, művét franciára és latinra lefordították, s újonnan javított kiadásban adták közre. Valószínűsíthető, hogy a frissen megjelent kötetet az egri kinevezés hatására szerezte be Telekesy, minthogy épp egyházkormányzati kérdésekben nyújtott hasznos ismereteket.

További könyvek találhatók az egri állományban, amelyekben a püspök possessorbejegyzése olvasható, ezeket azonban már egri püspökként szerezte be, ezekben mindig „Episcopus Agriensis”-nek írja magát, róluk másutt már szóltunk.²⁹ A most közreadandó könyvlajstrom néhány tételének esetében az adatok hiányossága nem tette lehetővé az azonosítást, túlnyomó többségük viszont meghatározhatónak bizonyult. A könyvbeszerzések útja elég markánsan kirajzolódik: a tételek legtöbbje valamelyik német város nyomdájának latin nyelvű kiadványa. Az is látszik az állományból, hogy a II. Rákóczi Ferenc által is igen nagyra becsült püspök széles látókörű, történelmi és egyházkormányzati munkák iránt különösen fogékony személyiség volt. Műveltségének, gondolkodás-
módjának a korábbiaknál árnyaltabb bemutatásához a fenti könyvjegyzék közreadása remélhetőleg hasznosítható adatokkal tud hozzájárulni.

BITSKEY ISTVÁN

²⁸ IVÁNYI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Bp. 1986, OSzK, 71., Nr. 153 és 154. /Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 5./ A sárga bőrkötésű, helyenként szúrágta kéziratok kötetek: Mm. I. 15 (-E) jelzettel: „Pharos Ungarica ex quatuor et dimidia decade Rerum Hungaricarum Antonii Bonfini anno 1676, die ultima novemb. in Solemnitate S. Andreae Apostoli incoata (!) per Stephanum Telekesi ... profecta 1690”. A második kötet: Mm. I. 16 (-E) jelzettel: „Continuatio Bonfini ex Nicolao Istvánfi Pannonio, 1690”. A kötet végén, függelék gyanánt: „Familiae de quibus mentio est in Bonfinio, Sambuco et Istvanio...”.

²⁹ BITSKEY: *i. h.* 2007. (2. jegyzet) 33–35.

FIGYELŐ

Laudáció lábjegyzetekkel.¹ (Vizkelety András új kódexkatalógusa.) *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek* (Cod. Lat. 450–556). Hrsg. von András VIZKELETY. Bp. 2007. Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár. /Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae VI./

Hölgyeim és Uraim, Kedves Kollégák, Kedves Barátaim!

Annuntio vobis gaudium magnum, habemus vizkelety! Nagy örömet hirdetek nektek, van vizkelety! A bejelentés patetikusnak tűnhet, akár kissé blaszfémikusnak, hiszen ez a mondat akkor hangzik el, amikor a Sixtus-kápolna kéményéből fölszáll a fehér füst és a bíborosi kollégium egyik tagja hírül adja a világnak az új pápa nevét. Ám végül is – Róma esetében is – csak egy püspökről van szó, és ebben az értelemben maga a szerző jogosított föl már a '80-as évek elején, hogy ebben a regiszterben kezdjem könyvének bemutatását. Szegeden egy éjszakába nyúló kedd estén, régi-magyar szemináriumon, Keserű professzor bejelentette, hogy meghívta Vizkelety professzort egy előadás megtartására. Egészen pontosan a Keserű bejelentette, hogy meghívta a Vizkelety. Keresztnev és mindenféle *epitheton ornans* nélkül, ami azon a tanszéken a nagyrabecsülés és a bensőséges baráti kapcsolat legbiztosabb jele. Aztán jött a Vizkelety, felült a katedrára, és „Tisztelt Egyetemi Coetus” – megszólítással megkezdte előadását, nyilván a Leuveni kódexről.² Semmire nem emlékszem – kivéve a rá olyannyira jellemző derűt és emberi közelséget, valamint egy mondatot. A bejegyző kezek azonosítása körül fölmerült kérdések kapcsán a paleográfia pápájához, Bernard Bischoffhoz kellett fordulnia. A problémákat tisztázták, „episcopus Bischoff locutus, casus finitus” – mondta Vizkelety.³ Szellemes volt a szójáték Bischoff püspök nevével, az allúzió pedig, amely Róma megnyilatkozásaira utal, följosítja bennünket, hogy ezekkel a szavakkal adjuk hírül a kötet megjelenését, amely az Országos Széchényi Könyvtár 1940 után beszerzett kódexei-nek leírását tartalmazza: habemus vizkelety.

A munkát nem végezhette volna el más. Vizkelety András a Kézirattár munkatársaként, medievistaként és germanistaként, a középkori kéziratok referenseként naponta érezhette azt, amit két generáció kéziratárosai – és természetesen kutatói – érzéltek mindmáig: az 1940 után beszerzett, bekerült kódexek csoportja holt anyag. Bartoniek Emma, a gyűjtemény akkori vezetője 1940-ben jelentette meg annak a 449 latin nyelvű kötetnek a leírását, amelyek a háború előtt a kó-

¹ Elhangzott a kötet bemutatóján, 2007. december 13-án, az Országos Széchényi Könyvtárban.

² A Leuveni kódexnek szentelt monográfia ugyancsak a „Fragmenta et codices”-sorozatban látott napvilágot: VIZKELETY András: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni kódexben*. Bp. 2004. Akadémiai Kiadó. ... I. (?) /Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae IV./

³ Bischoff neve a jelen katalógusban is feltűnik, a leírt kódextartomány legrégebbi darabjának (Cod. Lat. 514.), egy konvolutum 9. századi egységének datálásában volt a szerző segítségére.

dexanyagot alkották.⁴ A középkori kéziratokat a 19. század végén válogatták ki a kötetes anyagból, és hoztak létre belőlük egy külön gyűjteményrészt „Codex Latinus” – jelzettel. A leírások struktúrája, részletessége az akkori legmodernebb katalógust, a grazi Egyetemi Könyvtár kódexeinek katalógusát követte. Természetes, hogy noha egyazon gyűjtemény tagjairól van szó, Vizkelety András ezt a szerkezetet, feldolgozási szintet nem vehette alapul. Mint a bevezetőben elmondja, a háború utáni szerzemények feldolgozása még jó ideig abban a szisztémában folyt, ezt vette alapul körülbelül 1970-ig Hajdú Helga az új szerzemények céduláinak elkészítésekor, majd maga Vizkelety Bandi is 1984-ig, amikor is a Fragmenta codicum nevű kutatócsoport vezetésére kapott megbízást és „pro forma” megvált a Kézirattártól. Ezekben az években azonban már nemcsak a cédulakatalógus gyarapodott, hanem kirajzolódott a teljes kötet képe is. A leírás metódusát immár a legmodernebb elvek alapján, a Deutsche Forschungsgemeinschaft ajánlásait követve dolgozta ki a szerző. Ez kissé elnagyoltan és nyilvánvalóan nem eléggé szakszerűen fogalmazva azt jelenti, hogy a pontosságból egy jótányit sem engedve, de a minuciózus másolással fölhagyva a használhatóság felé lépett el a szerző. Hogy egy példával illusztráljam, Augustinus Aurelius beszédei vagy a pseudo-augustinusi beszédek nem jelennek meg a tételleírásokban ’incipit’-tel, ’explicit’-tel, hanem csak néhány szavas tartalmi utalással (pl. de dedicatione ecclesiae, de martyribus stb.) és hivatkozással a *M i g n e* megfelelő kötetére és kolumnáira, ahol a szöveg pontosan azonosítható és elérhető. A kódexek formai jegyeinek leírására viszont sokkal nagyobb teret enged ez a szabályzat, ha szükséges, és mindig szükséges(!), a formai jegyek rögzítésére, pontos leírására feszes szerkezetben, de oldott szövegben van lehetőség. A kötetet mutatók zárják, egyesített név-, hely- és tárgymutató, benne a művelődéstörténet kutatóinak nagy öröme ikonográfiai címszavak is, továbbá természetesen incipit-mutató és konkordanciák, amelyeknek segítségével egyes szövegcsoporthoz, például himnuszok, sermók, pontosan beazonosíthatók.⁵ Végül néhány valóban gyönyörű illusztráció zárja a katalógust.

Medievisták behatóan fogják ismertetni és méltatni a kötetet, én inkább arról szólnék néhány szót, hogy mit jelent mindez a Kézirattár és a Könyvtár számára. 106 kódex leírása és a legkülönbözőbb szempontú visszakereshetősége került a kezünkbe.⁶ Olyan daraboké, amelyeket eddig csak

⁴ BARTONIEK, Emma: *Codices Latini Medii Aevi*. Budapestini, 1940. Sumptibus Musei Nationalis Hungarici.; Bartoniek 449 tételében üres jelzetek is szerepelnek, mivel a kódexgyűjtemény 19. század végi létrehozásakor, amikor a kötetes kéziratok csoportját középkori és újkori anyagra bontották, több újkori kézirat is „átcsúszott” a kódexanyagba, amelyeket aztán Bartoniek kizárt a középkoriak közül. Vizkelety erre csak egyetlen esetben kényszerült (Cod. Lat. 551. – Nicht aus dem Mittelalter).

⁵ SCHNEYER: *Repertorium*; DREVES (et al.): *Analecta hymnica medii aevi*; CHEVALIER: *Repertorium hymnologicum*; WALTHER: *Initia carminum* és Uő.: *Proverbia sententiaeque*.

⁶ A 106 tételben két üres jelzetet találunk, a fentebb említett újkori kötetten kívül nem került leírásra a Csehszlovákiának 1967-ben átadott lengyel missale (Cod. Lat. 451.). Ugyanakkor bekerült egy excerptumokat tartalmazó kötet (Cod. Lat. 531.), amely korábban a német nyelvű újkori kötetes kéziratok csoportjában volt elhelyezve (Oct. Germ. 395.). Ugyancsak az újkori kötetes kéziratok közül került át egy oktávó formátumú kötet (Oct. Lat. 232.) a kódexek csoportjába (Cod. Lat. 524.), időrendben a legkésőbbi darabok egyike (1514), az ágostonos remete-rendi Lippus Brandolinus *Christiana paradoxaja*. Eredeti tulajdonosa Leonardo della Rovere (1464–1520) kardinális volt, Jankovich Miklós első gyűjteményével került az OSzK-ba, Velencében vásárolta 28 aranyért a legnagyobb magyar gyűjtő. A kötetet Zumkeller bibliográfiája (*Manuskripte von Werken der Autoren des Augustiner-Eremitenordens in mitteleuropäischen Bibliotheken*. Würzburg, 1966) nem ismeri.

a repertórium 1–2 soros címléírásából, Hajdú Helga 1957-ben publikált jegyzékéből⁷, elszórt közleményekből ismertünk. Mint Vízkelety professzor bevezetőjéből megtudjuk, kódexek Zircről, a Festicsek keszthelyi könyvtárából, Nagy Iván gyűjteményéből, Jankovich második gyűjteményének olyan darabjai, amelyeket az 1852-es árverésen nem tudtunk megszerezni, és bolyongtak még egy évszázadot, hogy hozzánk kerülhessenek, néhány kötet a néhai gyűjtő–kereskedő–hamisító Literáti Nemes Sámuel tulajdonából.⁸ Köztük kiemelkedő szépségű darabok, mint az a Lombardiában illuminált ferences antifonálé a 15. század közepéről, amelynek festőjét a nemzetközi szakirodalom egyéb munkái után is ismeri, de főműve alapján a „Budapesti antifonálé mestere” – szükségnévvel azonosítja.⁹ Kiemelkedő értékű darabok a magyar művelődéstörténet számára, mint a Zsigmond kori töredék első magyar nyelvű húsvéti motettákkal,¹⁰ Szent Erzsébet élete és csodái a 13–14. századból, a wartburgi monumentális jubileumi kiállítás éke,¹¹ Bonfini magyar történetének néhány lapos töredéke, már II. Ulászló idejéből,¹² vagy Mátyás könyvtárából az a corvina, amelyet 1964-ben vásároltunk a Sotheby árverésén.¹³ (Zárójelben: sokáig tartotta magát a pletyka, hogy a Minisztertanács ülésén heves vita folyt, a rendelkezésre álló kemény valutáért mit vásároljanak, corvinát vagy pedig az Állatkertnek egy elefántot.) A katalógusban megszólaltatott anyag olyan kincseket is rejt, amelyek túlmutatnak a szigorúan vett magyar művelődéstörténet köréből. Vízkelety András publikálta a feldolgozott kódexek egyikéből azt a passióéneket, amely a horvát nyelv második legrégibbi verses emléke.¹⁴

⁷ HAJDÚ Helga: *A Kézirattár állományának gyarapodása a felszabadulás óta.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Bp. 1958. 108–126.

⁸ Mennyiségét tekintve Nagy Iván gyűjteménye a legjelentősebb, csaknem kivétel nélkül itáliai provenienciájú kódexek a 13–15. századból, amelyeket a Velencében dolgozó Nagy Iván a Morbio-gyűjteményből vásárolt meg. A korábbi tulajdonosok közül megemlíthetjük még Apponyi Sándor gróf nevét, Forgách Béla antikváriusét, akitől több kódex került 1954-ben a gyűjteménybe. Jellemző a vásárlások aránya is. Magyarországi aukción a legritkább esetben bukkan fel magyar vonatkozású kódex, egyáltalán középkori anyag, külföldről viszont utoljára 1980-ban tudott vásárolni a nemzeti könyvtár. A Sothebynél került aukcióra Leonardo Bruni *De bello gothorum*ának a 15. század második felében Itáliában készült másolata, amely végül a miénk lett (Cod. Lat. 547). A vásárlást két ok indokolhatta, egyrészt a Christie’snél 1969-ben már aukción volt, és az aukciós katalógus tételleírásának szerzője lehetségesnek tartotta, hogy corvinával van dolgunk, másrészt a magyarországi proveniencia egyértelmű, 1625-ben a kötet az autográf possessor-bejegyzés szerint (Paulj Laczkowytch mp. Anno 1625) magyar tulajdonban volt.

⁹ Cod. Lat. 462. A kötet 1950-ben, a magyar gyűjtemények profiltisztítása során került át az Iparművészeti Múzeumból az OSzK-ba, az Iparművészeti 1887-ben vásárolta Hágában.

¹⁰ Cod. Lat. 534. A töredék a „középkori Magyarország többszólamú énekgyakorlatának legfontosabb forrása”, ahogy Szendrey Janka fogalmazott az OSzK 1985-i – Vízkelety András által rendezett – kódexkiállításának katalógusában (*Kódexek a középkori Magyarországon.* Szerk. VÍZKELETY András. Bp. 1985. 123).

¹¹ Cod. Lat. 536. Az OSzK egy mariológiai traktátussal együtt (Cod. Lat. 535.) 1975-ben vásárolta a Sotheby árverésén. Korábban Sir Thomas Phillips páratlanul gazdag gyűjteményében őrizték.

¹² Cod. Lat. 542. A töredék arról a hordozókönyvről került le, amelyet az OSzK 1975-ben vásárolt egy budapesti antikváriumból. A töredék ugyanazon kézirat része, amelynek más lapjai (Cod. Lat. 434.) 1872-ben a Germanisches Nationalmuseum-ból, ill. 1924-ben a szegedi ferencesektől kerültek a nemzeti könyvtárba. Vö.: FÜLEP Katalin: *Bonfini Rerum Hungaricarum decades c. művének harmadik töredéke.* = MKsz 1984. 340–349.

¹³ Cod. Lat. 529.

¹⁴ Cod. Lat. 540. A ferences sermonarium első kötetének 91v. lapján található a cantilena. Vö.: VÍZKELETY, A.–HADROVICS, L.: *Ein altkroatisches Passionslied aus dem 14. Jahrhundert.* = Studia Slavica Hungarica 1984. 3–37.

Mindezek a kincsek és a standard kódexek, ha egyáltalán szabad a standard jelzöt használnunk egy kézirat, bármely kézirat esetében, elérhetővé váltak a medievisztika számára. Amit ehhez mi hozzá tudunk tenni, a könyvtár, a Fragmenta csoport és a Kézirattár, azaz, hogy megpróbáljuk a legkönnyebb hozzáférhetőséget biztosítani a tudományos világ számára. Könyvtárunk szerződést kötött a Cseh Nemzeti Könyvtárral, amelynek keretében kódexeink leírását és digitális képi anyagát feltöltjük a „Manuscriptorium” nevű prágai adatbázisba, amely ma Európa talán legbiztosabb virtuális középkori gyűjteménye. Az elévülhetetlen érdemekkel bíró Bartoniek ennek a célnak csak sok-sok utómunkálattal felelne meg. A most megjelent kötet azonban reprezentánsa lehet nemcsak a magyar gyűjtemények gazdagságának, hanem a magyar kodikológia európai rangú teljesítményeinek is.

Hölgyeim és Uraim, mint minden szakmának, a magyar könyv- és művelődéstörténetnek is megvan a maga tolvajnyelve. Van kosárynk, szürke és háromkötetes, van spenótunk, van tízkötetesünk, sajó-soltészunk, csapodink és így tovább. Amikor első munkanapomon leültem az asztalomhoz, Karsay Orsolya osztályvezető asszony két katalógust tett le elé, és azt mondta: ez itt a bartoniek, ez pedig a német vizkelety, a német kódexeink katalógusa. Ezt akkor így tanultam, így tanultuk meg, a német vizkelety, s ma nincsenek terminológiai kérdéseink az új kötet megnevezése körül: van vizkeletyünk.

FÖLDESI FERENC

Egy új szegedi sorozat: Habent sua fatalibelli. *Információ, történelem, régió: könyvtárak a Kárpát-medencében egykor és most.* Szerk.: HEGYI Ádám, SIMON Melinda. Szeged, 2006. Szegedi Egyetemi Kiadó, 65 l. /Habent sua fata libelli I./; BAKONYI Géza–KOKAS Károly: *Bevezetés a könyvtári informatika alapjaiba.* Szeged, 2006. Szegedi Egyetemi Kiadó, 180 l. /Habent sua fata libelli II./; HEGYI Ádám–SIMON Melinda–ZVARA Edina: *Paleográfiai olvasókönyv könyvtár szakos hallgatónak.* Szeged, 2007. Szegedi Egyetemi Kiadó, 137 l. /Habent sua fata libelli III./; *Apró cseppekből lesz a zápor: Bakonyi Géza emlékkönyv.* Szerk.: HEGYI Ádám, SIMON Melinda. Szeged, 2008. Szegedi Egyetemi Kiadó, 178 l. /Habent sua fata libelli IV./; *Kiadói és nyomdászjelvények. Szakirodalmi szöveggyűjtemény I.* Ford. és szerk.: SIMON Melinda. Szeged, 2008. Szegedi Egyetemi Kiadó, ?... l. /Habent sua fata libelli V./.

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Könyvtártudományi Tanszékén a jelek szerint intenzív munka folyik. A tanszék fiatal munkatársai – Hegyi Ádám, Simon Melinda és Zvara Edina – gondozásukba vettek egy, még Bakonyi Géza tanszékvezetősége alatt útjára indított tankönyvsorozatot. Ennek címe a kissé már elhasználtak tűnő könyvekkel kapcsolatos latin idézet: „habent sua fata libelli”. A sorozat egyes darabjainak itt az a sorsa, hogy a könyvtár szakos hallgatók számára hasznos segítséget nyújtsanak a tanuláshoz. A kellemesen kézbe illő és könnyedén forgatható tankönyvek a szegedi képzés két fő irányát, a könyvtári informatikát és a régi könyves képzést kísérik.

Az első karcsú kötet egy az információról szóló konferencia eredményeit tartalmazza. A résztvevők célul tűzték ki, hogy az információt ne önmagában vizsgálják, hanem térben és időben elhelyezzék, történetileg „letapogassák”. Bánhegyi Zsolt a nyomtatás utáni legnagyobb találmány, a másológép 1938-as megszületését ismerteti, amelynek elméleti előzményeinél természetesen egy magyar – Selényi Pál fizikus – is jelentős szerepet töltött be. Z. Karvalics László az információ-történelem és a természeti katasztrófák kapcsolódását ismeretelméleti alapokon fejtegeti. Hegyi Ádám és Káldos János az információkövetítés legújabb technikai lehetőségeit szemlélik (auto-

matizálás, digitalizálás), míg Mészáros Zoltán a magyar könyvtárak elektronikus szolgáltatásairól ad egy rövid összefoglalást. A leginspirálóbb gondolatokat számomra Kokas Károly régi könyvtárakról írt „mikromorzsái” közvetítik. Kokas 25 évre visszanyúló könyvtártörténeti kutatásainak tapasztalatait szűrte le szellemes, filozofikus esszéjében.

Kokas Károly a sorozat második kötetének is szerzője. Bakonyi Gézával együtt, gyakorló szakemberekként maguk is ott bábáskodtak a magyarországi könyvtári informatika megszületésénél. Három nagyobb témakörre tagolták művüket: a könyvtári informatika alapjaira, a könyvtári munkafolyamatok gépesítésére és a digitális szövegek feldolgozására. A szerzők megfogalmazásában a számítógépek a modern könyvtár lelkét jelentik, s nyilván az új könyvtáros generációk számára az integrált rendszerek kezelése már korántsem jelent akkora nehézséget, de az alapokat nekik is szisztematikusan el kell sajátítaniuk. Ehhez biztosít kiváló fogódzót a szerzőpáros könyve.

A sorozat régi könyves képzéshez kapcsolódó harmadik darabja a paleográfia területére kalauzolja az olvasókat. A könyv- és művelődéstörténészek tudják, hogy egy-egy könyvben rejlő tulajdonosi bejegyzés, a margóra írt jegyzetek, a beragasztott ex librisek vagy éppen egy-egy könyvtár katalógusa milyen értékes forrásokat jelent az egyes korszakok kutatói számára. E kincsek feldolgozása és közzététele leginkább az adott gyűjteményben dolgozó könyvtárostól függ, ezért a jó képzésnek a megfelelő módszereket is tartalmaznia kell. A Szegeden Monok István által elindított régi könyves képzés mindig is hangsúlyt fektetett a paleográfiai gyakorlatokra, mégpedig magyar, latin és német nyelven, ám gondot jelentett a tankönyvek hiánya. Ezen kíván enyhíteni a *Paleográfiai olvasókönyv*, amelynek élén egy ötvenegy pontból álló feladatsor áll, 16–19. századi példákat kínálva az olvasóknak. Megoldásához az ezt követő – képi formában tált – forrásokat kell felhasználni. A feladatok a régi könyvekkel foglalkozó könyvtárosok gyakorlatban való elmélyedését célozzák: tudják a vonatkozó kézikönyveket és szakirodalmat használni, ne ijedjenek meg egy nehezebb possessorbejegyzés, marginália láttán, esetleg önállóan is képesek legyenek ex librisek vagy kéziratos könyvtári katalógusok átírására és publikálására.

A feladatokba apróbb hibák és pontatlanságok is becsúsztak: a másodiknál nincs pontos jelzet (Batthyány Hercegi Levéltár, Kőrmend – ezt ma már így nem használjuk, hanem a Magyar Országos Levéltár jelzetét kell megjelölni), a hetediknél nem adta meg Lorántffy Zsuzsanna könyvének lelőhelyét, a huszonötödiknél rosszul szerepel a szerző neve, nem Thomas Lincarusnak, hanem Linacernek hívják. Ezen kívül a képek minősége is hagy kívánnivalót maga után, lévén nem elég élesek vagy túl sötétek a felvételek, sajnos ilyen esetekben kétséges, hogy a hallgató meg tudja oldani a feladatot.

A tankönyv végén szakirodalmat ajánlanak a szerzők kézikönyv formájában, ahol arra is ügyelnek, hogy csak olyat tüntessenek fel, amely elérhető a Szegedi Egyetemi Könyvtárban, illetve Keveházi Katalin elektronikus forrásokat bemutató gyűjtését is közreadják. Némi hiányérzetem támadt a könyv végére jutva. Esetleg el tudtam volna képzelni egy olyan szöveget, amely a leglényegesebb régi könyves terminus technikusokat megmagyarázza.

A sorozat negyedik kötete egy tragikus esemény nyomán jött létre. 2007-ben elhunyt a Szegedi Egyetemi Könyvtár munkatársa, a Könyvtár Tanszék vezetője, Bakonyi Géza. A könyv első oldalai Mader Béla emlékezését, a temetésen elhangzott beszédét tartalmazzák, a továbbiakban pedig a barátok, munkatársak, tanítványok szenteltek Bakonyi Géza tiszteletére egy-egy tanulmányt. Varga András a 16. századi botanikus, Carolus Clusius 1583-ban Antwerpenben kiadott magyarországi flóraskönyvét ismerteti a Szegedi Egyetemi Könyvtárban található példány alapján. Monok István részmerleget állít föl a Szegeden 1979-ben vezetésével elindított könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatások helyzetéről. Zvara Edina legújabb, a kismartoni Esterházy-könyvtárban végzett kutatásainak eredményeit teszi közzé a Listi család 16–17. századi könyves kultúrájáról. Hegyi Ádám eddig ismeretlen, magyar vonatkozású svájci (főként bázeli) levéltári forrásokra hívja

fel a figyelmet, elsősorban a 16–18. századi iskola- és olvasmánykultúrához kötődően. Simon Melinda érdekes összefüggéseket világít meg a modern, 19–20. századi amerikai könyvtárépítéssel és a nyomdászjelvények között, számos illusztrációval gazdagítva tanulmányát, ráadásul az ő nyomdászjelvények elektronikus forrásait bemutató gyűjtése zárja a tanulmánykötetet. Sándor Klára hat éves vizsgálódásainak részleteit teszi közzé az írásbeliség és szóbeliség megváltozott viszonyairól, főképp a mobiltelefon, vagyis a mobilkommunikáció nyelvi sajátosságait középpontba helyezve. Z. Karvalics László az Amerikába letelepedett, szegedi származású professzor Charles Csúri életművét tárgyalja, aki a számítógépes grafika oktatásának és kutatásának egyik úttörője, egyben gyakorló művész is volt a 20. század második felében. Szűcs Viktor és Vida Andrea pedig a könyvtári praxis felől közelítve a Web2.0 alapfogalmaiba kívánják bevezetni az olvasót.

A sorozat ötödik kötete Simon Melinda munkája, aki jelenleg készülő doktori disszertációja „hozadékaként” a kiadói és nyomdászjelvényekhez állított össze egy szakirodalmi szöveggyűjteményt, az előszóban pedig már jelezte egy újabb kötet előkészületeit. A nyomdászjelvények vizsgálata a könyvtörténet napjainkig már óriásira duzzadt speciális része. Míg külföldön vaskos monográfiák és modern adatbázisok egyaránt rendelkezésre állnak, addig a magyar kutatás kevésbé foglalkozott ezzel a területtel, főként Borsa Gedeon, Soltész Zoltánné és V. Ecsedy Judit egyes nyomdászjelvényekre irányuló kutatásait emelhetjük ki az utóbbi évtizedekből. Ezt a hiátust kívánja betölteni Simon Melinda kötete. Az idegen nyelvű tanulmányokat vagy könyvrészleteket maga fordította négy nyelvből, mely igen dicséretes teljesítmény (s egyben az ugyancsak szegedi „A könyves kultúra” című sorozat ügyes folytatása), a magyar nyelvűek újbóli közzétételére pedig azért volt szükség, mert sokszor nehezen elérhető, régen megjelent cikkekről van szó. Simon Melinda az illusztrációként szolgáló képeket egyrészt az adott tanulmányokból vette, másrészt maga válogatta saját gyűjtéséből.

A sorozatcímre visszatérve, kevésbé ismert, hogy az idézet Terentianus Maurus, 2. századi római grammatikus *De syllabis* című művéből származik, s ebben a részletben kifejezetten a tankönyvekről írt a szerző. Nem árt szem előtt tartani a pontos szövegkörnyezetet, amely magyar fordításban így hangzik:

„Talán nem haboznak egynéhányan könyvemet szószátyárnak nevezni; talán valaki más, nálam sokkal okosabb mondhatná, hogy kevés új dolog van benne, mert maga is jóval többet talált ennél; a rest és türelmetlen talán túl homályosnak találja, minden könyv sorsa az olvasó felfogóképességétől függ. De én nem félek az ítélet-től: hiszen munkámat rátok bízom, akik okosak és kedvesek vagytok, s nagy szorgalommal folytatjátok tanulmányaitokat. Titeket akarok követni, elöttetek biztosan jól vizsgálják a könyv.”

Nos, biztosak lehetünk benne, hogy a szegedi könyvtáros hallgatóknál és másoknál nem csupán jól vizsgáznak a fenti tankönyvek, hanem ők is jól fognak vizsgálni belőlük.

VISKOLCZ NOÉMI

A bassanói Remondini Múzeum. A könyvtörténet iránt érdeklődők számára, ha könyvmúzeumról van szó, először a mainzi Gutenberg Múzeum jut eszébe, amely a teljes európai könyvtörténetet bemutatja állandó kiállításával. Nyilván a könyvnyomtatás kézműipari kora szerelmeseinek Mekkája Antwerpen, a Plantin-Moretus Múzeum. Akik pedig tanítani szeretnének közben, az egész európai könyvtörténet korai szakaszairól, Lyonba viszik a diákjaikat. Pedig még sok helyen van érdekes könyvmúzeum, amelynek megismerése messze túlmutat a helytörténetben való elmélyülési

lehetőségeken. Ilyen a Grappa hegység lábánál fekvő Bassano könyvmúzeuma is, amelyet két évvel ezelőtt nyitottak meg a közönségnek: *Museo Remondini. Guida*. Testi di Renata DEL SAL, Giuliana ERICANI, Mario FANTINATO, Elisabetta Gulli GRIGIONI, Mario INFELISE, Alberto MILANO. Bassano del Grappa, 2007. 63 l.

A várost átszelő Brenta folyó felett Andrea Palladio rajza alapján épített faív vonul át, de a helyi Sturm Múzeum meglepetést kínál (ebben kapott helyet a Remondini Múzeum). Már a francia enciklopédia szerzői is felfigyeltek erre a városra, mint ahol a Remondini család kiadó üzeme működik, 1500, 1800 embernek adva munkát. Nem csupán számunkra elképesztő ez a szám, nem véletlenül emelte ki ezt az enciklopédia szerzője is, 1781-ben. Akkor is az, ha tudjuk, a korrespondensek nem csak nekik dolgoztak. A nyomdászcsalád Padovából települt Bassanóba 1650-ben, az első tudományos könyv 1661-ben jelent meg (lásd erről Renata Del Sal tanulmányát a kiállítás vezetőjében), de a nagyüzem Giovanni Antonio (1700–1769) és Giambattista Remondini (1713–1773) közös munkálkodásával indult virágzásnak. 1747-ben felvetették magukat a velencei nyomdász céhbe is, és üzletet nyitottak a városban. Továbbra is Bassanóban nyomtattak, de a könyveken vagy „In Venetia et in Bassano”, vagy csak „In Venetia” impresszummal jelentek meg. A következő generáció tevékenysége – Giuseppe Remondini (1745–1811) – a kereskedelmi rendszer kibővítésére helyezte a hangsúlyt. III. Károly spanyol királlyal, illetve a jezsuita renddel való kiváló kapcsolatnak köszönhetően ezek a kapcsolatok kiterjedtek Mexikó, Paraguay, a Kanári-szigetek, Spanyolország, Franciaország, Hollandia, a teljes itáliai csizma mellett a Habsburg Birodalom teljességére, illetve Oroszországra is rendszeresen érkeztek a Remondini család ügynökei, különösen Pesten és Nagykárolyban voltak aktívak. A család kiadói tevékenységéről, történetükről a múzeumi tájékoztató kötetbe Mario Infelise írt egy fejezetet, aki egyébként egyszeremind a család monográfusa is (vö. *Remondini. Un Editore del Settecento*, a cura di Mario INFELISE e Paolo MARINI. Milano, 1990).

Mivel kereskedtek? Nehezen lenne hihető, hogy csak könyveket adtak ki, hiszen lehetetlen lenne olyan könyvkiadót kialakítani, amely ekkora területen piacképes keresletet biztosított volna. A Remondini család a képeivel aratott sikert. A képek nyomtatása (soktízezes példányszámról van szó), illetve kereskedelme volt az egyik specialitásuk. A képek témája nagyon változó volt. Az egyik nagy témát a szentek élete, illetve a vallásos áhítat jelenetei adták. Alkalmazkodtak a helyi szentek iránti érdeklődéshez, de egyes kultuszok elterjesztésében kulcsszerepet játszottak (lásd ezzel kapcsolatban a bassanói múzeum egyik patrónusa által szervezett nemzetközi konferencia anyagát: *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*, a cura di Alberto MILANO. Rovereto, 2008, ViaDellaTerra). A múzeum ismertetőjében is Milano úr mutatja be a Remondiniek képkiadó tevékenységét és képkereskedelmét. Ők próbálkoztak először háromdimenziós megjelenítéssel is. Városkép sorozatukban Pest látképe is megjelent. De nagy számban eladtak egyes állatokat, egzotikus növényeket és elvarázsolt helyszíneket bemutató képeket is, meg természetesen az erotikus jelenetek, életképek (a kártyacsalóról, piacokról stb.) iránt is mutatkozott érdeklődés.

2008. október 10-én (ottjártunkkor) nyitották meg a Remondiniek ponyva-, illetve tankönyvtermését bemutató kiállítást (vö. CARNELOS, Laura: *I libri da risma. Catalogo delle edizioni Remondini a larga diffusione (1650–1850)*. Milano, 2008, FrancoAngeli). Természetes, hogy egy kiadó privilégiumot szeretne a helyi iskolák ellátására, önekik ez sikerült is. Emellett a 16. századi francia „bibliothèque bleu” minden műfajában adtak ki füzetkéket: szerelmes, lovagi históriákat, bandita-történeteket, sokszor gátlástalanul visszaélve a nagy klasszikus szerzők nevének ismertségével. Ugyanis számos esetben Vergilius, Petrarca, vagy éppen Tasso szerepel e füzeteken szerzőként, mert így könnyebb volt eladni (a Remondini család a korban amúgy is ismert volt arról, hogy

a Trattnereket is túlszárnyalta gátlástalanságuk a szerzői és kiadói jogok megsértésében: mindent újra kiadtak, amit el tudtak adni).

A múzeum azonban még több meglepetést tartogatott számunkra. A Remondiniek ugyanis – ahogy Mauro Fantinato tanulmányából kiderül a vezető füzetben – tömeggyártásban állítottak elő dekorációs papírokat. Ezeket a könyvkötéseknél, vagy éppen papírtapétaként használták. A motívumok ma ajándéktárgyakat díszítenek, a papírdossziétól a bőrtáskáig, a tolltartótól a párnáig, mindenben megjelennek. De már a 18–19. században nagy üzlet volt a kisebb-nagyobb dobozok előállítása, ízléses dekorációval, tékák, és szemüvegtartók is gazdagították a választékot. Ma is számos ilyen irodai tárgyakat árusító bolt működik Bassanóban, és Velencében is. A mai napig megőrizték azokat a fa nyomóúccokat, réz nyomólemezeket, amelyeket a korszakban használtak, és a kiállítás-bőven láthatunk ezekből is.

Az utolsó jelentős Remondini, Giovanni Battista, 1849-ben keltezett végrendeletében 8500 eredeti metszetét a város múzeumára hagyta. A családnak ugyanis jelentős könyvtára és metszetgyűjteménye volt. A Remondini Múzeum egyik terme az eredeti metszetekből mutat be közel ötven darabot. Albrecht Dürerrel, Hieronymus Bosch-sal kezdődik az időrendbe rendezett bemutató, és nagyjából a 18. század végi helyi kiváló mesterek darabjainak bemutatásával zárul.

Ez a múzeum, igazából nem is könyvmúzeum, mert a könyveket bemutató terem talán a legkisebb. Kiváló didaktikai érzékkel elrendezett anyag arról, hogy már a 18. században sem lehetett a könyvkiadásból meggazdagodni. A Remondiniek a tömegtermelésnek köszönhetik meggazdagodásukat: ponyva, tankönyvek, szent- és profán képek, színes papír, dobozkák, praktikus tárgyak igazából a gazdagság forrása. Nem feledkeztek meg közben arról, hogy a tudományos könyvnek is szüksége van közvetítő médiumra. Jó példa ez a család arra is, hogy mekkora jelentősége van a jól szervezett terjesztésnek. Ma, amikor a tudományos könyvkiadók nem is próbálkoznak diffúzióval, különösen üdítő látni az ilyen példát. A kereskedelmi hálózat is a kétséges színvonalú könyveknek, a képeknek, a praktikus tárgyaknak köszönhetette a létét, de jól szolgált az igazi könyvek elterjesztésében is. Ez a kereskedelmi hálózat, végpontjait tekintve Mexikótól Kazanyig tartott. A legtöbbet nyilván Itáliában, Spanyolországban, illetve a Habsburg Birodalomban (amelyhez tartoztak is) adták el. Fontos lenne tudni, hogy ma, a nyilvános könyvtárainkban őrzött képanyag mekkora része került Bassanóból a Kárpát-medencébe.

MONOK ISTVÁN

NEKROLÓG

Jakó Zsigmond (1916–2008), a könyvtörténész. Nagyon sok tanár és szülő panaszkodik arról, hogy nem elég a példaadás, a következő generációk tagjai nem veszik észre a követendő cselekvési mintát, erkölcsi útmutatást. Különböző módszerek kellenek ahhoz, hogy át tudjuk adni a szerintünk megőrzendő hagyományokat. Jakó Zsigmond természetéről, szokásairól, visszatérő szófordulatairól anekdoták sora emlékezik meg. Makacsságig következetesen képviselt nézetei a világról, egy-egy szakterület belső problémáiról sokszor vicces emlékezésre sarkallnak, de senkitől nem hallottam még olyat, hogy valaki nem fogadta meg a szavát, nem úgy cselekedett, ahogy ő kívánta, vagy szakmabeli kollégái, tanítványai tőle gyökeresen eltérő szakmai állásfoglalást tettek volna. A szakmaiság előtt mindig alázattal viselkedett, egyetlen pillanatra sem tűnt úgy, hogy ő, a professzor, az akadémikus, és az ő véleménye számít, nem maga a történeti valóság (amelynek megismerhetőségében ő mindig hitt). Soha nem gondolta, hogy a valóság az, amit mi állítunk róla. Ebből az alapállásból táplálkozott felelősségtudata. Akik nem szerették, a felelősségtudattól féltek. Sütött róla, hogy olyan ember, akivel szemben egy nem tiszta személy nem állhat meg.

Történész volt. Levéltárosként, tanárként, tudományos szervezőként, még magánemberként is. Életműve is sugallja alapvető meggyőződését a történelemtől: ha hazáról, népről, nemzetéről írt, vagy művelődéstörténeti kérdésekről értekezett, mindig intézményekben gondolkodott. Elfeledett, alig olvasott tanulmánya vízió (*1100 esztendő. Előadás az Erdély Múzeum Egyesület 1996. május 4-i ülésén.* Kolozsvár, 1996, EME). Látomás a magyarság 1100 éves kárpát-medencei történetéről. Ebben hitet tett abbéli meggyőződéséről, hogy a történelemben csak az intézményeket létrehozó népek, népcsoportok, közösségek alkottak maradandót, és az intézményeik fenntartásáról gondoskodók viselkedtek az új generációkkal szemben felelősséggel, biztosították a hagyományok továbbadásának lehetőségét. Gondolkodását az intézmények szerepének központba állítása mellett a források feltétlen tisztelete határozta meg. Nem volt elméletellenes. Azt azonban hitte, gondolta és mondta is, hogy az elméletet a források természete adja. A megismert forrástömeg, a dokumentumok lehetőségig teljes körének ismerete teszi lehetővé egymáshoz való viszonyuk megítélését, az általuk megmutatott valóság arányainak megállapítását. Az írásbeliségre és a könyvtörténetre is mindig így tekintett. És valóban: biztos vagyok benne, hogy nem olvasta az *Annales* iskola elméleti írásait az anyagi kultúra, a mindennapok története kérdésében. A kolozsvári városi források megismerése alapján írta meg 1957-ben azt az alapvető tanulmányát („Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron”), amelynek programját a mai napig próbáljuk megvalósítani. „A könyv és könyvtár az erdélyi társadalom életében” című írása pedig (1975) máig használható megállapításokat tesz. Akkor, amikor írta – anélkül, hogy a német historiográfia kortárs áramlatait megismerhette volna – teljes mértékben modernnek számított: mert a források teljes körű ismeretén alapult, és ugyanazokra a következtetésekre jutott belőlük, mint a nagy kutatócsoportok közös munkája alapján kikristályosodott elméleti állítások.

Az írástörténet kettős összefüggésben érdekelte. A középkori erdélyi hivatali írásbeliség kialakulása, ennek intézményei, illetve a formuláriumos könyvek kapcsán. Emellett, mintegy kénytelen volt a paleográfiai kérdésekkel szisztematikusan is foglalkozni, hiszen másként nem tudta volna megvalósítani iskolateremtő terveit a középkorász nemzedékek elindításában. Tonk Sándor, Sipos Gábor, Kovács András, de a fiatalabbak, a „kicsi” Kovács András, Hegyi Géza és még sorolhatnánk a neveket, akik az ő alapvetése alapján indultak el a kutatóvá érés útján. 1955-ben a bukaresti X. Történelem Világkongresszuson a Hajnal István és Mályusz Elemér inspirálta témával lépett fel: „Les débuts de l'écriture dans les couches laïques de la société féodale en Transylvanie (Considération sur l'étude de la paléographie sur de nouvelles bases)”. Ugyanez magyarul is megjelent: „A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben” címmel. A témát két irányban folytatta, egyrészt a hiteleshelyi tevékenység történetének monografikus összefoglalásáig (*A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei kivonatokban, 1289–1566*. Bp. 1980. az 1. kötet bevezetőjében), másrészt egy latin paleográfiai kézikönyv megteremtéséig. Ez utóbbit Radu Manulescuval 1971-ben jelentette meg először, majd ő újrírta, és már a modernebb nyomdatechnika adta lehetőségekkel Budapesten 1987-ben ki is adta (*A latin írás története*). Közben megírta tanulmányát az európai középkori bibliofiljáról, amely a téma alapművének magyar fordítása előszavaként 1971-ben látott napvilágot (*Richard de Bury Philobiblon. A könyvek szeretete*. Bukarest, 1971 /Téka/).

1957-ben megjelentette a már említett tanulmányát a kolozsvári polgárság kora újkori anyagi kultúrájáról, és ezen belül a könyvbirtoklási, könyvhasználati szokásairól. Programirattá vált ez a dolgozat, hiszen egyrészt tanítványaival módszeresen kutatta Erdély régi könyvanyagának tulajdonosi bejegyzéseit, a hagyatéki inventáriumokban megbúvó könyvösszeírásokat. De a romániai körülmények nem kedveztek egy módszeres alap kutatás felépítésének, így megjelentek ugyan közlemények a tanítványok tollából (a legismertebb Dankanits Ádám könyve lett), de meg kellett várni a Klaniczay Tibor és Keserű Bálint által megszervezett nagy, immár 30 éve folyó kutatási programot. Ennek célja a Kárpát-medence szellemi erőterének megrajzolása volt: ki, mikor, mit olvasott a kora újkori Erdélyben, miként hatott ez az olvasmányanyag az alkotó értelmiségre? Sipos Gábor, Tonk Sándor, Jakó Klára, Kiss Gyöngy többnyire az ő útmutatásával írta meg tanulmányait, és adták ki könyveiket (jelentős részben Szegeden, az „Adattár”, és az „Olvasmánytörténeti dolgozatok” sorozatokban). A még be nem fejezett gyűjtemény, az *Erdélyi könyvesházak*, az „Adattár” sorozaton belül (16/1–4. kötet) is a vele való beszélgetések alatt formálódott.

Erdély nyomdászattörténetéről 1961-ben kezdett közleményeket kiadni. Előbb Heltai Gáspár (1961), majd Hoffgreff György műhelyéről (1965), később a román nyomdászat egyes emlékeiről (a szebeni katekizmus, 1964/73; balázsfalvi nyomda, 1974/76), de a nyomdászattörténetből igazán Misztótfalusi Kis Miklóst szerette meg. Nyomdászattörténeti írásait 1997-ben állította össze (*Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp. 1997. METEM), de Misztótfalusi Kisről már 1976-ban közzétette monográfiáját (*Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest, 1976). Vonzotta Misztótfalusi Kis Miklós. Ő is partiumi volt, ahogy Jakó professzor, „oda kivaló”, ahogy Erdélyben mondták. Küldetéstudatból jött haza Hollandiából Erdélybe, és tartott ki akkor is, amikor sokan megelégtéltek az életkörülmények nehézségeit, a folytonos zaklatást, a hatalom túlkapásait. Mert Jakó Zsigmond is (élet)programszerűen tartott ki: Nem hagyta el Erdélyt a magyarok kivonulásával 1944-ben, nem az Erdélyi Múzeum Egyesület felszámolásakor, nem a Bolyai Egyetem megszűntével, és nem a 80-as évek borzalmi közepette.

A nyomdászattörténet mellett az könyvgyűjtés, a könyvtárak és az olvasás története is érdekelte. Sok témát átengedett tanítványainak, barátainak. De sokat kidolgozott maga is. Szűkebb pátriája, Bihar, külön is érdekelte. A kutatás sokáig nem fogja meghaladni a „Várad helye középkori könyvtártörténetünkben” című, 1974-ben írt tanulmányát. Nagy elégtétel volt számára, hogy munkája folytatóra talált Emödi András személyében. A Bibliotheca Corvina históriájának két ta-

nulmányt is szentelt („Erdély és a Corvina”, „Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került Korvina megfoglalása”), de igazából az egyes kötetek utóélete érdekelte; a magyarországi humanizmus olyan alakjai, mint Johann Henckel, és Oláh Miklós. És természetesen a részben nyilvános intézménnyé vált gyűjtemények: a fejedelmi könyvtár sorsa, az enyedi gyűjtemény, vagy a székelyudvarhelyi kálvinista kollégium könyvtára. Ezekről írt tanulmányai kismonográfiaként használhatók, és egyszersmind mindenütt feltárta a teljes hozzáférhető forrásanyagot is.

1976-ban megjelent nagy tanulmánykötete (*Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976) számára továbbírta korábbi tanulmányait. Helyet kaptak ebben a kötetben a románok könyves ügyeivel kapcsolatos írásai is, magyarul (van, amelyik előbb románul jelent meg). „Az 1544. évi román katekizmus nyomában” elindulva ő igazából társadalom, és válástörténetet írt. Érdekelte a románok körében is jelentkező reformáció története. Köleséri Sámuel leveleit haláláig gyűjtötte, remélem, valaki ki is fogja adni majd. Ő csupán keveset írt erről. Előbb németül, majd magyarul adta ki tanulmányát *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel leveleinek tükrében* címmel. A balázsfalvi nyomdáról, vagy a Cipariu-könyvtár történetéről írt alapos kismonográfiáinak eredményeit a román szakirodalom is csak elismerően idézi, sok mindent ma még nem tudnak a kérdéshez hozzátenni.

Jakó Zsigmond olyan könyvtörténész volt, aki a könyvtörténet forrásait megismerte egyéb történeti tárgyú kutatásai közben, és mert tanítványai, barátai kedvelt témáihoz illettek, a témák kidolgozását nagyobb részt átengedte nekik. Ha úgy vélte, jobb, ha ő maga is példát ad egy-egy dokumentum történeti értelmezésében, kiadott néhányat, de ő szeretett kicsit a háttérben maradni ezekben a témákban. Fontosabb dolga is akadt, hiszen mindenképpen el akarta indítani az „Erdélyi okmánytár” sorozatot, kiadni néhány alapvető forráskiadványt. Olyanokat, amelyek teljességre törekvésben, diplomatikai, paleográfiai pontosságban példakkká válhatnak. Hosszú élete alatt mindig tervszerűen dolgozott, a könyvtörténet kicsit kirándulás volt a számára. Talán csak Misztótfalusi Kis Miklós nem, azt a könyvet másképpen vélte példaként felmutatni. Párhuzamosan saját életének példává formálásával.

MONOK ISTVÁN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2007-ben

Rövidítések:

BDKÉvk	= A Berzsenyi Dániel Könyvtár évkönyve
EgyKönyvÉvk	= Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei
KF	= Könyvtári Figyelő
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	= Könyv és Nevelés
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MG	= Magyar Grafika
MVízjel	= Magyar Vízjel
Európai szemmel...	= Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére / [szerk. KALMÁR János]. Bp.: Universitas, 2007. 215 p.
Folklor és vizuális kultúra...	= Folklor és vizuális kultúra / szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes. Bp.: Akad. K., 2007. 616 p. (Folklor a magyar művelődéstörténetben)
„...használd ezt a könyvtárat ...”...	= „...használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára”. Tudomány és kutatás a Klimó Könyvtárban. Konferencia a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában, 2006. szeptember 26. Pécs: PTE Könyvtára, 2007. 147 p., [19] t. ill. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai; 7.)
Libellus...	= Libellus. Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok / KNAPP Éva. Bp.: Balassi, 2007. 312 p.
Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II...	= Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. [a Piliscsabán 2006. április 25-én megrendezett tudományos konferencia tanulmányai] / szerk. ŐZE Sándor és KOVÁCS Bálint. Piliscsaba: PPKE BTK, 2007. 283 p. ill.
Summa...	= Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére / [szerk. MACZÁK Ibolya]. Piliscsaba: PPKE BTK, 2007. 385 p.
Translatio librorum...	= Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltató könyvek kapcsán / szerk. Jekatyerina Jurjevna GENYIJEVA, KISS Ilona, MONOK István; [közread. az] Országos Széchényi Könyvtár. Bp.: OSzK, 2007. 145 p.
	=

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BÁNHEGYI Miksa: Bencés könyvkultúra a középkorban = Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére / szerk. ÉRSZEGI Géza. Tihany: Tihanyi Bencés Apátság, 2007. 91–96.
- BÉNYEI Miklós: A civis szellem nyomtatott hírnökei. Írások a debreceni könyv- és lapkiadás történetéről. Debrecen: [Magánkiad.], 2007. 266 p.
- BÍBOR Máté János: A kézirat és a nyomtatott könyv = EgyKönyvÉvk (13.) 2007. 221–249.
- DEÉ NAGY Anikó: Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából. Tanulmányok, előadások, cikkek. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2007. 429 p. (Bibliotheca Transsylvanica; 55.)
- DÖRNYEI Sándor: Magyarországi szerzők művei külföldön a 18. században = MKsz (123.) 2007. 3. 344–356.
- DÖRNYEI Sándor: Magyarországi szerzők külföldön a 18. században = Summa... 58–60.
- ECSEDY Judit, V.: Pillanatkép a retrospektív nemzeti bibliográfia 18. századi szakaszáról = Summa... 64–68.
- FÖLDVÁRI Sándor: A bécsi Sancta Barbara liturgikus könyvjegyzékeinek magyar művelődéstörténeti vonatkozásai = Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle (42.) 2007. 2. 193–202.
- A könyves kultúra. XIV–XVII. század. Oktatási segédanyag / [szerk. MONOK István]. Szeged: Scriptum, 1992–3.köt., Válogatás a francia szakirodalomból. 2007. 259 p.
- KÖRMENDY Kinga: Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata, 1183–1543. Bp.: Szt. István Társ., 2007. 282 p. ill. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae. III. Studia; 9.)
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KÖSZEGHY Péter; [szerk. TAMÁS Zsuzsanna]. Bp.: Balassi, 2003–7., Lethenyi – műgyűjtemény. 2007. 494 p. ill.
- MONOK István: Az alsópapság szerepe az európai szellemi áramlatok befogadásában a kora újkori Magyarországon = Historicus Societas Iesu. Szilas László emlékkönyv / szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István. Bp.: METEM, 2007. 89–103.
- PERSOVITS József: Római kapitális. Válogatott írások. Bp.: Optima Téka, 2007. 191 p. ill.
- SZÉKELY György: Felsőfokú művelődés Magyarországon a XII–XIII. században = EgyKönyvÉvk (13.) 2007. 285–291.
- Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához / összeáll., szerk. és bev. AGÁRDI Péter. Pécs: PTE, 2007. 507 p.
- TÓTH István György: Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon és Erdélyben = Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon / Tóth István György [szerk. HORVÁTH Zita, TÓTH Péter]. Bp.: Balassi, 2007. 208–235.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- BARDOLY István: A Műemlékvédelem első ötven évfolyamának repertórium, 1957–2006 / [közread. a] Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Bp.: ÉTK: KÖH, 2007. 225 p.
- Catalogue of the Slavonic cyrillic manuscripts of the National Széchényi Library / ed. by Ralph CLEMINSON, Elissaveta MOUSSAKOVA, Nina VOUTOVA; with a historical essay by Orsolya KARSAY. Bp.: Dep. of Medieval Studies CEU: Nat. Széchényi Libr.; New York; Bp.: CEU Press, 2006. XXXIX, 288 p. ill.
- A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére. Kiállítási katalógus / [szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet]; [rend. Csíki Székely Múz.]. [Csíkszereda]: Csíki Székely Múz., 2007. 72 p. ill.
- DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária: Régi magyar könyvtár. III, XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai = Alte ungarische Bibliothek. III, XVIII. Jahrhundert. Im Ausland erschienene, fremdsprachige Werke ungarländischer Autoren. Bp.: OSzK, 2005–2007. 2. köt., 1761–1800. 2007. 390 p.
- Egy nyomdaműhely titkaiból. Gyomai Kner Nyomda, 1882–2007. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban: 2007. május 15 – július 14., Budapest / [összeáll. FÜZESNÉ HUDÁK Julianna és ERDÉSZ Ádám]. [Bp.]: OSzK; [Gyomaendrőd]: Gyomai Kner Ny. Zrt., 2007. 223 p. ill.
- EMÓDI András: Bihar megyei kéziratok térképek: 1754–1888. Katalógus [elektronikus dok.]. Nagyvárad: Partium K., 2007. LXXXII, 243 p., 32 t. ill. + térk. 1 CD-ROM.
- FÜZES Ádám: Magyar liturgikus bibliográfia 2000–2006 = Praeonia (2.) 2007. 1–2. 99–135.

KÖRMENDY Kinga: Szabó Lőrinc kéziratos hagyatéka II. Ms 2270–Ms 2287. Bp.: MTA Kvt., 2007. 163 p. ill. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusa; 23.)

Mantegnától Hogarthig. A rézmetszés négy évszázadának virtuózai. Szépművészeti Múzeum, Budapest: 2007. szeptember 7 – 2008. január 27. = Mantegna to Hogarth: virtuoso engravers of four centuries. Museum of Fine Arts, Budapest: 7 September 2007 – 27 January 2008 / [a kiállítást rend. és a katalógust írta BODNÁR Szilvia et al.]; [szerk. GERSZI Teréz, BODNÁR Szilvia]. [Bp.]: Szépműv. Múz., [2007]. 175 p. ill. (A sokszorosított grafika története; 2.)

Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek. Cod. Lat. 405 [1450]–556 / [hrsg. von] András VIZKELETY. Bp.: Akad. K.: OSzK, 2007. 276, [4] p., [14] t. ill. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae; 6.)

PAPP Andrea – HEGYKÖZI Ilona: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2006-ban = MKsz (123.) 2007. 4. 509–526.

RÁKÓCZY Rozália: Militaria Hungarica. Katonai kisnyomtatvány-bibliográfia I–III. 1956-os röplap-bibliográfia I–IV. Mutatók = Hadtörténelmi közlemények (120.) 2007. 4. 1396–1428.

Régi híres könyvtárak, régi híres könyvtárosok. A Somogyi-könyvtár régi és ritka könyveinek tükrében. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban 2007. július 12 – október 22. / [rend., írta és szerk. SZÓKEFALVI-NAGY Erzsébet]. Szeged: Somogyi-könyvtár, 2007. 24, [4] p. ill. [Magyar és angol nyelven]

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

SIPOS Anna Magdolna: Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon (könyvindexek 1945–1946) = KF (17.) 2007. 3. 413–435. ill.

SIPOS Anna Magdolna: Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában (könyvindexek 1949–1950) = KF (17.) 2007. 4. 684–712. ill.

STEMPELY Irén: Adalékok a könyvkiadás és -vizsgálat kapcsolatához a 18. században, a Systematica collectio alapján = Summa... 281–285.

Könyvtörténet

Kéziratosság, kódexek

BENYIK György: Kódex-vándorlás keletről nyugatra = Szegedtől – Szegedig 2007. 294–307.

CSETRI Elek: Egy erdélyi államtudományi munka a felvilágosodás korából. Körmöczi János Jus publicum universale című kézirata = Európai szemmel... 161–169.

CSORBA György: Adalékok a Futaki-graduále történetéhez = Magyar egyházzene (13.) 2005–2006. 21–24.

CSÖRSZ Rumen István: Vizuális kultúra a kéziratos hagyományban (17–19. század) = Folklor és vizuális kultúra... 151–169. ill.

EKLER Péter: Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák = MKsz (123.) 2007. 3. 265–277.

EMÖDI András: Martinus Weigmann peregrinációs albuma 1598–1621 = Acta Papensia (7.) 2007. 1–2. 29–50.

Festetics-kódex [elektronikus dok.]. Nagyvázszy, Pálos kolostor, 1493. Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságoskönyve / szerk. KERTÉSZ Balázs, KÁLDOS János. Szöveg és képek. [Bp.]: OSzK MEK, 2007. 1 CD-ROM. (Digitális kincstár)

FÖLDVÁRY Miklós István: A középkori Magyarország ordináriuskönyvei = EgyKönyvÉvk (13.) 2007. 35–86.

FÜLEP Katalin: „Hitemmel pötsétlem...”, 1775 = Historicus Societatis Iesu. Szilas László emlékkönyv / szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István. Bp.: METEM, 2007. 129–148.

GERAT, Ivan: Angels, demons and the politics of late mediaeval pictorial hagiography = Acta Historiae Artium (48.) 2007. 263–271. ill.

KAKUCSKA Mária, H.: Az Aranyos Minden, Batsányi János és Szelestei N. László. Az Orczyakról VI. = Summa... 143–146. ill.

KNAPP Éva: Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a XVI. század elejéről = Libellus... 9–32

LÁZS Sándor: A Gyöngyösi Kódex írói és műveltségük = Irodalomtörténeti Közlemények (111.) 2007. 4–5. 421–457.

LŐKÖS Péter: Ein autographier Stammbucheintrag von Johann Martin Miller aus 1772. (OSzK, Duod. Lat. 118.) = MKsz (123.) 2007. 2. 226–229.

- MARTÍ Tibor: Magyar nyelvű kéziratok hamvazószerdai prédikáció a 17. század első feléből = Summa... 210–214.
- Mátyás-graduale / [bev. tan. és képmagy.: SOLTÉSZ Zoltánné]; [a tan. szövegét FÖLDESI Ferenc gond.]; [főnyk. HAPÁK József]; [előszó: MONOK István]; [közread. az] OSzK. [Bp.]: Kossuth: OSzK, 2007. 201, [3] p. ill.+ CD [A mellékletben ünnepi misék pannonhalmi kórusok előadásában.]
- MIKÓ Árpád: A corvinák és a Magyar Akadémia. A Bibliotheca Corvina történetének kérdéseire = Művészettörténeti értesítő (56.) 2007. 1. 107–114. ill.
- MIKÓ Gábor: Szent István törvényei és a pseudo-izidori hamisítványok = MKsz (123.) 2007. 2. 153–168.
- MOLNÁR Ferenc, A.: Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán. [1–2. rész] = Magyar nyelv (103.) 2007. 2. 149–163.; 3. 270–282.
- MOLNÁR Péter: Egy későközépkori német nyelvű annales keletkezése és családfája = MKsz (123.) 2007. 3. 357–363. [Continuatio Praedicatorum Vindobonensium]
- NAGY Márta: Mennyország-ábrázolás a Codex Vaticanus Armenius 32. kötetében = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II... 10–17.
- NEMES Balázs, J.: Die Budapester Handschrift des Fließenden Lichts der Gottheit Mechtilds von Magdeburg und ihre Verbindungen zum Benediktinerkloster Millstatt = Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2005. 119–142.
- NEMES, Jaroslav: Kodex von Neutra. Geistige Erbschaft der italienisch-griechischen Mönche und ihrer Nachfolger von Aachen. Győr: Palatia, 2007. 166 p. ill.
- NÉMETH András: Közép-európai verses Tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskolakönyvben = MKsz (123.) 2007. 1. 1–21.
- OLLÉ Viktória: Dramatikus nagypénteki népének egy ismeretlen 18. századi kéziratok énekeskönyvből = Summa... 2007. 233–237.
- POSTMA, Ferenc: Vitringas Testimonium für Gregorius Nagymihályi, Franeker den 9. Juni 1718 = MKsz (123.) 2007. 4. 498–503.
- TÓTH F. Péter: Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára = MKsz (123.) 2007. 1. 22–43.
- TÓTH Péter: Újabb kódextöredékek az Egyetemi Könyvtárban = EgyKönyvÉvk (13.) 2007. 87–127.
- TÖLTÉSSY Zoltán: ... iuxta bulduam ... A Pray-kódex provenienciájához = A Borsodi Tájháza közleményei (11.) 2007. 1–2. 5–14.
- VÁRHELYI Ilona: 1800–1825-ből származó, ismeretlen kéziratok gyűjtemény Sárospatakról, Csokonai emlékekkel = A debreceni Déry Múzeum évkönyve (80.) 2007. 251–254.
- VINCZE Dániel: Egy Thököly Imre tevékenységét bemutató, kiadatlan mű. Commentariorum De bello civili = MKsz (123.) 2007. 1. 107–114.
- WEHLI Tünde: A Képes Krónika 19. századi másolata. A Bicsérdy-kódex = Ars Hungarica. (33.) 2005. 2. 363–382. ill.
- ZSIGMOND Benedek: A csikszépvízi kéziratok örmény énekeskönyv-töredék = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II... 258–277.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

- PERSOVITS József: Cifra dolgok = Lupe 2007. 28. 22–23. ill. [A nyomdai cífráról]
- TIMKÓ György: Szakma volt-e a korrektorság? = MG (51.) 2007. 1. 75–77.

15. század

- KNAPP Éva: Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány eszmetörténeti kapcsolatai a XVIII. század végén = Libellus... 247–272.

15–16. század

- VIRÁGVÖLGYI András: Aldus Manutius = MG (51.) 2007. 1. 56–58. ill.

16. század

- BÁNFY Szilvia: Ki és mikor nyomtatta a Fraknói Vilmos által kiadatott debreceni mintájú református énekeskönyvet? Betűtípus-kutatás módszerének alkalmazása a nyomtatványtöredékek pontos datálásához = Summa... 21–25.

- BÁNFI Szilvia: Nyomda a helvét irányú reformáció védelmében. Komlós András debreceni működése 1569–1575 = MG (51.) 2007. 7. 90–92. ill.
- BÁNFI Szilvia: Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius sajtópolémiaihoz = Translatio librorum... 41–73. ill.
- BORSA Gedeon: Nyomda Budán 1578-ban? = Summa... 43–45. [Az 1578. évi budai katasztrófával foglalkozó korabeli nyomtatványokról]
- GÉCS Béla: Nyomtatás Franciaországban. Nyomdászorsók a 16. században = Print & publishing (18.) 100. 2007. 14–16. ill.
- TIMKÓ György: A Vizsolyi Biblia avagy A magyarországi nyomdászok tevékenysége a magyar helyesírás egységesítéséért és a „magyar betű”, a latin antikva meghonosításáért = MG (51.) 2007. 6. 107–109. ill.
- 17. század*
- PETRŐCZI Éva: A Praxis pietatis díszcímlapjának „titkai” = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgája”. Tanulmányok Medgyesi Pálról / Petrőczy Éva. Bp.: Barankovics I. Alapítvány; Debrecen: Hernád, 2007. 51–53.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Oppenheimeri nyomtatványok Szenci Molnár Albert esküvőjére = Summa... 336–340.
- VISKOLCZ Noémi: Elias Hutter, a Dictionarium Latinoungaricum nyomdája = Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülészaka, 2004. október 29. / [szerk. SZABÓ András]. Bp.: OSzK: Osiris, 2007. 153–162. ill.
- 17–18. század*
- MONOK István: A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában. Statisztikai megközelítések = Európai szemmel... 33–38.
- PERGER Péter: Az Europica varietas „variánsai” = Summa... 250–253. ill.
- 18. század*
- EMÖDI András: Vételi ajánlatok a nagyváradi szeminárium nyomdára 1786 után = Summa... 69–73.
- KNAPP Éva: Egy tévesen feltételezett XVIII. századi nyomda Máriavölgy, 1730–1736 = Libellus... 240–246.
- SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Iлона: A Szilády-nyomda = Múzeumőr (5.) 2007. 2. 8–12. ill.
- 18–19. század*
- GÉCS Béla: Régi kalendáriumok cenzúrája és a nyomdász. Nyomdászattörténeti töredékek = MG (51.) 2007. 1. 72–74. ill.
- 19. század*
- DANKÓ Imre: Az elégetett Arany trombitát a Debreceni Városi Nyomdában készítették, 1849-ben = Rálátás (8.) 2007. 1. 10–17. ill.
- TIMKÓ György: Nyomdászati érdekesség 1860-ból = MG (51.) 2007. 4. 106–107. ill. [Ifj. Emrich Gusztáv munkája a könyvnyomtatás történetéről]
- TÓTH Tamás: Kék László és nyomdája Balassagyarmaton = Balassagyarmati Honismereti Híradó (28.) 2006. 52–58. ill.
- 19–20. század*
- POGÁNY GYÖRGY: Egy nyomdaműhely titkából. 125 éves a Kner Nyomda = KKK (16.) 2007. 10. 50–53.
- TIMKÓ György: Tisztelet nagyapáinknak! A Globus katasztrófája 1945. január 2-án = MG (51.) 2007. 7. 100–102. ill. [Globus Nyomdáról]

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

- CSAPLÁR Ferenc: Buday világa. Négy fejezet a világhírű grafikusról = Szeged (19.) 2007. 7–8. 10–19. ill. [Buday György (1907–1990)]
- DOMOKOS Mariann: Adalékok a népmese és a meseillusztráció 19. századi kapcsolatához = Folklor és vizuális kultúra... 329–362. ill.
- ETÉNYI Nóra, G.: I. Lipót császár változó arcai almanach royalokon = Mindennapi választások [elektronikus dok.]. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára / szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter. – Bp.: MTA Történettudományi Intézete, 2007. 728–749.

- FABÓ Edit: Egy apostol kirekesztése. Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok / szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor. [Bp.]: Argumentum, 2007. 313–337. ill.
- GÉCS Béla: Ex librisek megjelenése – magyar könyvgyűjtők első könyvjegye. Nyomdászat-történeti töredékek = MG (51.) 2007. 7. 94–95.
- GELLÉR Katalin: Lesznai Anna könyvművészete = Enigma (14.) 2007. 52. 118–127. ill.
- KNAPP Éva: Abgetrocknete Thränen (Nürnberg–Frankfurt, 1698). A máriapócsi kegykép bécsi kultuszának legkorábbi elemei = Libellus... 69–82.
- KNAPP Éva: Egy Szent Lászlót ábrázoló 18. századi tézislap ikonográfiai meghatározásához = Summa... 163–175. ill.
- MIKOS Éva: Vizuális narratívák. Árpád és a honfoglalók képi és narratív ábrázolása a 19. századi magyar kalendáriumokban = Folk-lór és vizuális kultúra... 274–292. ill.
- POGÁNY György: A magyar könyvművészet és a könyvtárak = Balassagyarmati Honismereti Híradó (28.) 2006. 58–68.
- RENKECZ Anita: „Parókai Jókai Mór”. A Borszem Jankó életképei a kiegyezés utáni időszak Jókaijáról 1868–1875 = Budapesti Negyed (15.) 2007. 3. 135–176. ill.
- SÁRMÁNY Ilona: Tárgyilagosság és esztétizálás. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen című könyvsorozat néprajzi témájú illusztrációi = Folklor és vizuális kultúra... 363–381. ill.
- SZÍJ Rezső: A minőség kultusza. Kodály Zoltán és a magyar könyvművészet = Szeged (19.) 2007. 12. 26–28. ill.
- TARJÁN Gábor: A fametszés nagymestere. Domján József (1907–1992) = Magyar Szemle 2007. 3–4. 162–166.
- TIMKÓ György: Kner Albert ólommetsete = MG (51.) 2007. 5. 114–116. ill.
- TÜSKÉS Gábor: Egy lapos paraszti fametszetek a 18–19. században = Néprajzi Értesítő (85.) 2003. 93–113. ill.
- TÜSKÉS Gábor: A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai = A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben / szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor. Bp.: Zrínyi, 2007. 219–268. ill.
- Veszedelmes olvasmányok. Erotikus illusztrációk a 18. századi francia irodalomban. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtár, a Tony Fekete Magángyűjtemény, a Bibliothèque nationale de France, az Österreichische Nationalbibliothek és a Biblioteca Județeană „A. D. Xenopol”, Arad együttműködésében / [szerk. GRANASZTÓI Olga]. Bp.: OSzK: Kosuth, 2007. 196 p. ill.
- WESSELY Anna: László Moholy-Nagy und Die neue Linie = Acta Historiae Artium (48.) 2007. 191–202. ill.

Kisnyomtatványok

- BAKOS Katalin: 10x10 év az utcán. A magyar plakátművészet története, 1890–1990. Bp.: Corvina, 2007. 204 p. ill.
- EKLER Péter: Az Országos Széchényi Könyvtár röplapjainak digitalizálása = Mercurius 2006. 20–23. ill.
- FEHÉR Katalin: Nevelésügyi röpiratok a reformkor és a szabadságharc időszakából = MKsz (123.) 2007. 3. 371–379.
- GÉBER József: Vándorkönyvek a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumban. Adalékok a Moson vármegyei céhlegények iratainak vizsgálatához = A Hansági Múzeum évkönyve (5.) 2005–2006. 104–115, 135–141. ill.
- HÁBEL János: Német röplap Zrínyi–Hohenlohe 1664-es hadjárataról = Pécsi Szemle (10.) 2007. ősz 3–12. ill.
- KNAPP Éva: Buda visszafoglalása (1686. szeptember 2.) a bécsi Szent Család Társulat röplapján = MKsz (123.) 2007. 2. 214–218
- SZELESTEI N. László: Magyar nyelvű gráci nyomtatvány a 18. századból = MKsz (123.) 2007. 2. 229–232.
- VARSÁNYI Krisztina: Bethlen Gábor megjelenése a korabeli röplapokon = Kút (6.) 2007. 3. 132–177. ill.
- VISKOLCZ Noémi: 17. századi ismeretlen hazai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból = MKsz (123.) 2007. 2. 185–199.

Térképészet

- DANKU György: A pécsi Dankerts-atlasz készítési idejének meghatározása = „...használd ezt a könyvtárat ...”... 63–72. ill.
- DEÁK Antal András: Egy Erdély-térkép keresi rajzolóját = Hidrológiai közlöny (87.) 2007. 2. 31–34. ill.

- IRÁS Krisztina: Az útirány: dél-délkelet! = A földgömb (25.) 2007. 7. 22–33. ill. [A portolán térképekről]
- KLINGHAMMER István: Új ábrázolási forma: gömb. Föld- és éggömbök a múltban = A földgömb (25.) 2007. 7. 35–41. ill.
- NEMERKÉNYI Zsombor: Magyar László megkevert régi-új kéziratok térképe = Geodézia és Kartográfia (59.) 2007. 8–9. 52–55. ill.
- NEMERKÉNYI Zsombor: Van új a – dél-afrikai – nap alatt = A földgömb (25.) 2007. 7. 52–55. [Magyar László kéziratok térképéről]
- PAPP-VÁRY Árpád: Egy térképészeti rejtély. Piri Reis Dél-Amerika térképe = Természet Világa (138.) 2007. 6. 264–268. ill.
- PLIHÁL Katalin: Tabula Hungariae = A földgömb (25.) 2007. 7. 6–15. ill.
- TÓTH Gergely: Adalékok Mikoviny Sámuel életrajzához = MKsz (123.) 2007. 4. 487–489.
- TÖRÖK Zsolt: A herefordi mappa mundi = A földgömb (25.) 2007. 7. 16–17.
- TÖRÖK Zsolt: A Tabula Peutingeriana = A földgömb (25.) 2007. 7. 18–21.
- Papír**
- PELBÁRT Jenő: Adatok a magyar papírmalmok merítősziata típusaihoz = MVízjel (5.) 2007. 8. 43–48.
- PELBÁRT Jenő: Alsóruzsbach papírmalom szarvasvízjele = MVízjel (5.) 2007. 8. 36. ill.
- PELBÁRT Jenő: Bogdán István vízjelrajzai. 1. rész = MVízjel (5.) 2007. 8. 3–10. ill.
- PELBÁRT Jenő: Dejte papírmalom egyik újabb név-vízjel változata = MVízjel (5.) 2007. 8. 49.
- PELBÁRT Jenő: A rozsnói papírmalom vízjelei. 4. rész = MVízjel (5.) 2007. 8. 15–18. ill.
- PELBÁRT Jenő: Préselt vízjelek. 1. rész: A sorvezető-vízjelektől a szimbólum-vízjelekig = Papíripar (51.) 2007. 1. 32–36. ill.
- PELBÁRT Jenő: Préselt vízjelek. 2. rész: A préselt vízjelek virágkora = Papíripar (51.) 2007. 2. 64–67. ill.
- PELBÁRT Jenő: Préselt vízjelek. 3. rész: Préselt felirat-vízjelek = Papíripar (51.) 2007. 4. 147–151. ill.
- PELBÁRT Jenő: Préselt vízjelek. 4. rész: Geometrikus préselt vízjelek = Papíripar (51.) 2007. 5. 184–189. ill.
- PELBÁRT Jenő: Préselt vízjelek. 5. rész: Figurális préselt vízjelek = Papíripar (51.) 2007. 6. 233–238. ill.
- PELBÁRT Jenő – BUNCSÁK Katalin: Újabb lékai vízjelváltozat 1752-ből = MVízjel (5.) 2007. 8. 30.
- PELBÁRT Jenő – HORVÁTH József: Körmöcbánya-1. papírmalom XVI. századi vízjele = MVízjel (5.) 2007. 8. 37–38. ill.
- PELBÁRT Jenő – HORVÁTH József: Liptószentmihály papírmalom 1577-es vízjele = MVízjel (5.) 2007. 8. 39–41. ill.
- Könyvkötés-történet**
- CSENKI Éva: Über die Einbände der Batthyány-Bibliothek im Budapester Kunstgewerbemuseum = Ars Decorativa (25.) 2007. 59–68. ill.
- KONCZ Pál: Franz Gründler veszprémi könyvkötőmester. 1760–1845 = A Veszprém megyei múzeumok közleményei (24.) 2006. 209–225. ill.
- SZENDE Katalin: A könyvkötéshez felhasznált kódextörödékek társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban. „In geschribn Pergament einbunden” = MKsz (123.) 2007. 3. 278–309.
- Könyvkereskedelem, -terjesztés**
- ESZENYI Miklós: A Heilprin-Ferenczi-féle könyvkereskedésről = Műút (52.) 2007. 3. 58–61. ill.
- KREUTZER Andrea: Az Endterek Bécsben = Summa... 189–193.
- VARGA Kornélia: Gyermekkönyvkiadás és gyermekkönyv-kereskedelem a rendszerváltozás után = KKK (16.) 2007. 12. 12–18. ill.
- Kiadástörténet**
- SZÉKELYNÉ TÖRÖK Tünde: A könyv kálváriája. Első kiadások a magyar irodalomban és a Berzsenyi Dániel Könyvtár gyűjteményében = BDKÉvk (4.) 2007. 112–123.
- 15. század*
- BOR Kálmán: Tri primerka Oktoiha prvoglasnika 1494. g. u Madarskoj: dopuna Crnogorskoj bibliografiji, tom I. = Studia Slavica Aca-

- demiae Scientiarum Hungaricae (52.) 2007. 1/2. 55–63.
- SALGÓ Ágnes, W.: Jézus Krisztus tunikája: Thomas Fremperger munkája egy Sárospatakon őrzött ősnymtatvány lapjain és kézirata az Országos Széchényi Könyvtárban = *Translatio librorum...* 31–40. ill.
- 16. század*
- FARKAS Gábor Farkas: Sidus Iulium és Dudith András = *EgyKönyvÉvk.* (13.) 2007. 141–148. [Dudith András (1533–1589). De comertarum significatione commentariolus]
- KŐSZEGHY Péter: Balassi Bálint Füves kertecskéje = Humanizmus, religio, identitástudat: tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről / [... összeáll. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás]. Debrecen: Kossuth Egy. K., 2007. 72–86.
- KŐSZEGHY Péter: Balassi Bálint Füves kertecskéjéről = *Translatio librorum...* 75–90.
- PERGER Péter: Felbukkant egy unikális 16. századi magyar kalendárium = *MKsz* (123.) 2007. 1. 104–107.
- VARGA Bernadett: Sásvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról = *MKsz* (123.) 2007. 1. 96–104.
- 17. század*
- FAZAKAS Gergely Tamás: Técsi J. Miklós Liliom humilitatis-ának (1659) kiadás- és imádságtörténeti kérdései = *Könyv és könyvtár* (28.) 2006. 53–146.
- GÖMÖRI György: 17. századi Szenci Molnár-kiadványok Angliában = *Dictionarium* 1604: Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülészaka, 2004. október 29. / [szerk. Szabó András]. – Budapest: OSzK: Osiris, 2007. 178–187. ill.
- GÖMÖRI György: Magyar vonatkozások Robert Fludd műveiben = *MKsz* (123.) 2007. 2. 209–213.
- HELTAI János: Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről [1–2. rész] = *MKsz* (123.) 2007. 2. 169–184.; 3. 310–343.
- KNAPP Éva: Patrona Hungariae in coelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judit (Nagyszombat, 1649). Egy ismeretlen nagyszombati iskoladráma-program = *Libellus...* 41–56.
- KNAPP Éva: Szegények patikája. Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból = *Libellus...* 57–68.
- ÖTVÖS László: Szenci Molnár Albert biblikiadásai = Szenci Molnár Albert és Debrecen. Tanulmányok, írások, dokumentumok / Ötvös László. Debrecen: Doctoroc[!] Collégiuma Irod. Szekció, 2007. 20–29.
- PAVERCSIK Ilona: A sárospataki könyvtár értékes töredékeiről = *Translatio librorum...* 111–137.
- 17–18. század*
- KNAPP Éva: A barokk kori nyomtatott mirakulumos könyvek jellemzői = *Libellus...* 96–137.
- KNAPP Éva: A barokk kori társulati nyomtatványok kiadványtípusai = *Libellus...* 138–171.
- 18. század*
- FRIDVALSZKY János (id.): Erdély és egyúttal Magyarország első ásványtana kétszáznegyven éves = *MKsz* (123.) 2007. 3. 367–370. [Minerologia magni principatus Transylvaniae seu metalla, seui-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta. A Joanne FRIDVALDSZKY Societatis Jesu Sacerdote. Anno Sal. M. DCC. LXVII Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu. (206 p.)]
- POHÁNKA Éva: Adalékok Klimó Ferenc vitatéziseinek kiadástörténetéhez = „...használd ezt a könyvtárat ...”... 73–85.
- 19–20. század*
- HÖRCSIK Richárd: A Sárospataki Irodalmi Kör rövid története. Különös tekintettel a tankönyvkiadásra = „Bodrog partján van egy város...”. Tanulmányok Sárospatak történetéből / Hörcsik Richárd. Bp.: Napkút K., 2007. 177–204. [A Sárospataki Irodalmi Kör kiadványainak jegyzékével]
- KNAPP Éva: [Kis István]: Báró Radák Polikséna haláláról készített versek (Kolozsvár, 1804). Egy halotti vers könyvészeti és irodalomtörténeti háttere = *Libellus...* 273–296.

RÁKOSI Marianna: A Don Quijote magyar kiadásai = Mediterrán Világ (4.) 2007. 137–155. [Mellékletben Cervantes: Don Quijote da la Mancha c. regénye magyar kiadásainak jegyzékével.]

20. század

BÁLINT Gábor: A pesti ponyva virágkora az 1930–1940-es években = MKsz (123.) 2007. 1. 121–133.

FARKAS Ferenc: Egy mű három kiadása Jászberényben = Redemptio (14.) 2007. 1. 14–16. [A legrégebbi kéziratok alapján összeállított makula nélkül való szent tükör c. műről]

FARKAS Judit: Ars Hungarica. Bisztrai Farkas Ferenc és a két világháború közötti művészeti könyvkiadás = „Aki nem ír, hanem úr”. Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok / szerk. FARKAS Judit. Bp.: Ráció, 2007. 24–82. [Az Ars Hungarica Kiadó Vállalatáról]

HORVÁTH László: Az Erdélyi Szépművészeti Céh irodalmi estélyei Győr–Moson–Pozsony és Sopron vármegyében a két világháború között = MKsz (123.) 2007. 2. 200–208.

Sajtótörténet

GRÁBERNÉ BÖSZE Klára: A magyarországi iskolai értesítők/évkönyvek évszázadai, és bibliográfiai feltárásuk = KN (9.) 2007. 1. 77–84.

Emlékkönyv az Orvosi hetilap alapításának 150. évfordulójára / főszerk. FEHÉR János; szerk. GAZDA István, SZÁLLÁSI Árpád. Bp.: Markusovszky L. Alapítvány; M. Tudománytört. Int.: Akad. K., 2007. 159 p. ill.

VIDA Lajos: A polgári sajtó kezdeteitől a modern médiáig. Írók, irodalom Hajdúszoboszlón = Tanulmányok Hajdúszoboszló múltjából és jelenéből / [szerk. GAZDAG István, VIDA Lajos]; [kiad. Hajdúszoboszló Város Önkormányzata]. Hajdúszoboszló: Önkormányzat, 2006. 445–500. ill.

18–19. század

DÖBÖR András: A magyar nyelv ügye a felvilágosodás- és a reformkori magyar sajtóban.

A pozsonyi Magyar Hírmondó 1780-as és a Jelenkor 1832-es évfolyamának összehasonlító elemzése. = Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegegy László tiszteletére / [szerk. JANCSÁK Csaba et al.]. Szeged: Belvedere Meridionale, 2007. 217–235. ill.

19. század

BALOGH János Mátyás: Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában. A Gutenberg[!] Hírlapkiadó Társaság = Média-kutató (8.) 2007. 2. 73–92. ill.

BARTUSZ-DOBOSI László: Báró Eötvös József és a sajtó = Polisz 2007. 107. 5–24.

BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: Egy különleges szabadkőműves lap, a Székesfehérvári Figyelő = MKsz (123.) 2007. 4. 489–498.

BUZINKAY Géza: Jókai a redakcióban. Az újságíró és szerkesztő Jókai Mór = Jókai Mór és a Sváb-hegy. II. Hegytörténeti konferencia / [szerk. BALÁZS Attila és KOLLEGA TARSOLY István]. Bp.: Tarsoly, 2007. 13–23. ill.

DEDE Franciska: Szerzők a lámpa előtt. Az író szerep változó képe A Hét és az Új Idők évfolyamaiban 1895 és 1900 között = Irodalomtörténeti Közlemények (109.) 2005. 287–312.

FRIED István: Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában. Kolozsvár–Szeged–Meltz–Zolnai = Tiszatáj (61.) 2007. 3. 95–107. [Az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok c. folyóiratról]

GÖNCZY János: A magyar halászlé sajtó története. 1. rész: A Halászlé születésének előzményei = Halászlé (100.) 2007. 1. 4–11.

JÁKI László: Az OPKM 1868 előtti ifjúsági folyóiratairól = KN (9.) 2007. 2. 91–95. [Magyar Gyermekekről (1843), A Magyar Gyermekekről (1865), Az Ifjúság Lapja (1863), Méhecske (1868)]

KÁFER István: Slovensky Sion 1869–1872 = Magyar Sion (1.) 2007. 1. 30–34.

POLYÁK Mariann: Az Armenia folyóirat jelentősége Erdélyben = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II... 138–144.

UJVÁRI Hedvig: Von Lloyd zu Lloyd. Die preschehistorische Verortung des Ungarischen Lloyd 1867–1876 im deutschsprachigen Pressewesen Ungarns = Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2006. 42–68.

19–20. század

- DIENES Dénes: A Sárospataki Füzetek története (1857–1905) = Zempléni Múzsza (7.) 2007. 2. 42–47.
- FEHÉR János: Az Orvosi Hetilap és Markusovszky Lajos = Magyar Orvosi Nyelv (7.) 2007. 2. 55–59. ill.
- GÉCZI János: A magyar neveléstudományi sajtó a 19–20. század fordulóján = Magyar Pedagógia (107.) 2007. 1. 57–66.
- HEGEDŰS András: A Magyar Sion című folyóirat története = Magyar Sion (1.) 2007. 1. 22–29. ill.
- KAPRONCZAY Katalin: A százötven éves Orvosi Hetilap = Lege Artis Medicinae (17.) 2007. 4–5. 362–364.
- PÁJER Imre: A rábaközi sajtó története (1889–1917) = Várhely (19.) 2007. 1–2. 126–145.
- SŐPTEI Imre: „Torma az orruk alá”. Egy vidéki élclap, 1882–1992. 1. rész = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 2007. 1. 47–61. ill.
- SZÁLLÁSI Árpád: Gyermekgyógyászat (1898–1905), az Orvosi Hetilap egyik melléklete = Orvosi Hetilap (148.) 2007. 10. 469–471. ill.
- UJVÁRI Hedvig: Dekadenzkritik aus der „Provinzstadt”. Max Nordaus Pester Publizistik. [Bp.]: Argumentum, 2007. 291 p.
- LENGYEL András: Az úgynevezett ál-Az Est. Egy magyar médiacsata története = Forrás (39.) 2007. 7–8. 106–122.
- LENGYEL András: A vidéki politikai lapok példányszámai (1936) = MKsz (123.) 2007. 3. 379–392.
- LŐRINCZ Róbert: Az Ujpesti Közlöny, az Ujpesti Hírlap és társlapjai, 1919–1929 = Újpest 1907–2007. A százéves város / [szerk. ESTÓK János]; [a képeket KRIZSÁN Sándor és NEUFELD Györgyné vál.]. Bp.: Kossuth, 2007. 395–404. ill.
- MANDL Erika, N.: A Napkelet és a művészetkritika. Kapcsolódás a korszak meghatározó esztétikai irányzataihoz = MKsz (123.) 2007. 4. 468–486.
- MIKLÓS Péter: A páter és a hírlap. Balogh István politikai pályájának kezdetei és a Délmagyarország = A Móra Ferenc Múzeum évkönyve (10.) 2007. 167–192. ill.
- MIKLÓS Péter: A páter és a hírlap. Balogh István politikai pályájának kezdetei és a Délmagyarország = Vallás, politika, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok / Miklós Péter. [Szeged]: Universitas Szeged: JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány, 2006. 154–185.
- PÉTER László: „Az alapító atyák” = Tiszatáj (61.) 2007. 3. 63–69. ill.
- SZÁLLÁSI Árpád: Az Orvosi Hetilap száz évvel ezelőtt = Orvosi Hetilap (148.) 2007. 2. 81–83. ill.
- SZEGEDI László: A bulvár sikertörténete = Valóság (50.) 2007. 12. 70–84.
- TURCSIK István: Zászlónk – száz éve leng = KN (9.) 2007. 1. 73–76. ill.
- VISKY István: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület sajtótevékenysége 1920–1941 között = Mediárium (1.) 2007. 3–4. 251–265.

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- DEDE Franciska: Férfiak szoknyában. Emma aszszony (Ignotus) levelei és Horkayné (Herzeg Ferenc) beszélgetései A Hétben és az Új Időben = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok / szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor. [Bp.]: Argumentum, 2007. 285–311. ill.
- Deutsche Presse aus Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Literatur, Theater, Sprache und Aspekte der Identität / hrsg.

- von András F. BALOGH und László TARNÓI; Ausw. und Nachw. von Rozália BÓDY-MÁRKUS. [Bp.]: Argumentum, 2007. 440 p., [20] t. ill. (Deutschsprachige Texte aus Ungarn; 6.)
- EKLER Péter: „Neue Zeitung auß Ungern...” Verses tudósítás idősebb Hans Rogel augsburgi műhelyéből Zrínyi György kacorlaki győzelméről (1587) = *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*. 2007. 7–17.
- ETÉNYI Nóra, G.: A The Boston News-Letter hírei a szécsényi országgyűlésről: újsághírek, diplomáciai jelentések és röpiratok = Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. Szécsény, 2005. szeptember 15–16–17. / [szerk. BAGYINSZKI Istvánné, BALOGH Zoltán]. Salgótarján: Nógrád M. Múz. Szerv., 2006. 67–83.
- KOVÁCS Zsolt: Házasságok a spanyol örökségtől – XIV. Lajos és I. Lipót esküvője IV. Fülöp leányaival a Theatrum Europaeum tükrében = *Kút* (6.) 2007. 3. 43–96.
- RÓZSA Mária: Magyar tematika a Grenzböten című folyóiratban (1881–1922) = *MKsz* (123.) 2007. 1. 63–80.
- [FISCHERNÉ] DÁRDAI Ágnes, F.: Régi tankönyvek a hajdani Pécsi Püspöki Könyvtárban = „...használd ezt a könyvtárat ...”... 31–47.
- GYULAI Éva: Kultusz és valóság – Rákóczi-relikviák egyházi gyűjteményekben. A felsővadászai Rákóczi-casula és a jezsuiták homonnai kollégiumának Escobar-példánya = *Történeti Muzeológiai Szemle* (7.) 2007. 5–31. ill.
- HARTVIG Gabriella: Angolszász munkák a Klimogyűjteményben = „...használd ezt a könyvtárat ...”... 49–61.
- HORVÁTHY Péter – NÉMETH Gábor: A jezsuita kozmográfia emlékei a zirci könyvtárban = *Magyar Tudomány* (168.) 2007. 8. 1034–1044. ill.
- HÖRCSIK Richárd: Adatok a Sárospataki Református Kollégium „hadifogságából” hazatért könyveiről = „Bodrog partján van egy város...”. Tanulmányok Sárospatak történetéből / Hörcsik Richárd. Bp.: Napkút K., 2007. 205–212.
- JANICS Edina: Papírba ivódott emlékezet. A dedikációk utóélete és a Berzsényi Dániel Könyvtár rejtett kincsei = *BDKÉvk* (4.) 2007. 124–134.
- KNORRNÉ CSÁNYI Zsuzsanna: Könyvritkaságok a kezdetektől = *Jászsági évkönyv* 2007. 173–180. ill. [A Jászberényi Tanítóképző Főiskola Könyvtárának régi és ritka könyveiről]
- KOROMPAI Gáborné: Sőregi János hagyatéka a Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattárában = A debreceni Déri Múzeum évkönyve (80.) 2007. 259–262.
- KOVÁCS Miklós: A zilahi református kollégium könyvtára = *Honismeret* (35.) 2007. 4. 74–81.
- KÖVÉCS Ildikó: A Szegedi Hittudományi Főiskola Könyvtárának múltja és jelene = *Arra születünk... A Szegedi Hittudományi Főiskola és a Szent Gellért Egyházmegyei Könyvtár jubileumi évkönyve, 1930–2005* / [szerk. ZSÓDI Viktor és THORDAY Attila]. Szeged: Szegedi Hittud. Főisk. Hallgatói Önkormányzata: Szt. Gellért Egyházmegyei Könyvtár Int., 2007. 107–110.
- PRÓKAI Margit: Újdonságunk egy régiség = *Könyvtári Levelező/lap* (19.) 2007. 9. 3–5. ill. [Mathesius, Johannes: Sarepta oder Bergpostill sampt der Jochimssthalischen kurtzen Chronicken]
- RAYMAN János: Klimó György híres éremgyűjteménye = „...használd ezt a könyvtárat

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- ÁGOSTON István György: Hadifogságból hazatért Lorántffy-Biblia = *Theologiai Szemle* (50.) 2007. 4. 246–249.
- BÁNFALVI Lászlóné: Az ózdi könyvtárkultúra története. Miskolc. II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, 2007–1., A kezdetektől 1949-ig. 2007. 187 p. ill. (Borsodi kalászos; 4.)
- BÉKÉSI-MARTON Csaba: „Meg-kedvelted Uram a Te’ egy házadat” Történeti népekeddallamok a Klimó Könyvtárban = „...használd ezt a könyvtárat ...”... 129–147.
- BENE Sándorné: 16–17. századi protestáns kiadványok az Egyetemi Könyvtárban = *Egy-KönyvÉvk* (13.) 2007. 145–155.
- BLASKÓNÉ MAJKÓ Katalin: A Magyar Képzőművészeti Egyetem könyvtárának története és különgyűjteményeinek bemutatása. Bp.: M. Képzőműv. Egy., 2007. 88 p. ill.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes: Régi könyvek a Pécsi Klimó Püspöki Könyvtárban = *KN* (9.) 2007. 4. 80–86.

- ...”... 11–30. [A könyvtár numizmatikai könyveiről]
- SZABÓ Márta: Az értékörző könyvtár. Gyűjteményünk 1711 előtt kiadott könyvei = BDKÉvk (4.) 2007. 72–111.
- SZENTIMREI Mihályné: A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának rövid története = Translatio librorum... 17–22.
- TÓTH Antal, M.: A veszprémi püspöki (érseki) könyvtár kottatárának rövid története = A veszprémi székesegyház 18–19. századi zenéje / M. Tóth Antal. Veszprém: Veszprémi Érseki Kvt., 2007. 11–20.
- VARGA András: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára = Szemelvények a szeged-alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből. A 2003. december 8-án rendezett konferencia előadásai / [szerk. KISS István Didák és VASS Erika]. Bp.: Magyarok Nagyszasszonya Ferences Rendtartomány; Szeged: Ferences Rendház, 2007. 63–74.
- Vas megye könyvtárai – könyvtárügye a magyar könyvtártörténeti kronológiában. 1470–2006 / összeáll. GERŐ Gyula; szerk. RÁCZ Ágnes = BDKÉvk (4.) 2007. 176–200.
- 18. század*
- EMÓDI András: A 18. századi erdélyi és partiumi könyvtárak fennmaradt kötetei és könyvjegyzékei = Decus solitudinis. Pálos évszázadok / ÖZE Sándor közreműködésével szerk. SARBÁK Gábor. Bp.: Szt. István Társ., 2007. 335–376.
- KNAPP Éva: A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a XVIII. században. Rekonstrukciós kísérlet = Libellus... 197–239.
- NÉMETH Gábor: A zirci apátság könyvállománya a 18. században = MKsz (123.) 2007. 1. 114–120. ill.
- 19. század*
- KLIMES-SZMIK Katalin: Horváth Árpád Néhány szava az Egyetemi Könyvtár rendezése ügyében. Szilágyi Sándor igazgató kinevezésének előzményei = EgyKönyvÉvk (13.) 2007. 9–25.
- NIESSEN, James P.: Múzeumok, nemzetiségi és nyilvános tudományos könyvtárak a 19. századi Erdélyben = KF (17.) 2007. 1. 74–100. ill.
- PERJÁMOSI Sándor: Id. Szinnyei József a Nemzeti Könyvtár élén, 1893–1894 = KKK (16.) 2007. 5. 39–44.
- 19–20. század*
- BUIDOSÓNÉ DANI Erzsébet: A Székely Nemzeti Múzeum és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége = MKsz (123.) 2007. 4. 429–448.
- FERENCZI Zoltán: A könyvtárak mint a nemzeti művelődés eszközei / [bev.] SONNEVEND Péter = KF (17.) 2007. 3. 485–498. [Eredetileg megjelent a Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1909. 4. számában.]
- KISSNÉ RUSVAI Julianna: Pápay József kéziratostore debreceni hagyatéka = ÓTE tükörkép 2006. 155–173. [Pápay József (1873–1931) hagyatéka a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattárában]
- NEMES Erzsébet: Kőrösy József szerepe a Fővárosi (ma Fővárosi Szabó Ervin) Könyvtár megalapításában = Statisztikai Szemle (85.) 2007. 10–11. 965–983.
- ORBÁNNÉ SZEGŐ Ágnes: A Tiszafüredi Múzeum és Könyvtáregylet története 1877–1949 = Könyvtári Levelező/lap (19.) 2007. 6. 19–26. ill.
- PAPP Júlia: Rejtőzködő kincseink, Roger Fenton (1819–1869) tizenkét fényképe az Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtárában = EgyKönyvÉvk (13.) 2007. 211–129.
- SZÖNYI Éva: 155 éves a közgazdasági szakkönyvtári ellátás = Könyvtári Levelező/lap (19.) 2007. 1. 33–35.
- 20. század*
- BADA Zoltán: A Szentgyörgyi-hagyaték és szerepe az Országos Idegennyelvű Könyvtár délszláv nyelvű gyűjteményében = KF 17. (2007) 2. 289–298. ill. [Szentgyörgyi István (1921–2004)]
- BENKŐ Samu: A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára mint tudományos műhely a két világháború közötti években = Európai szemmel... 179–181.

- BUIDOSÓNÉ DANI Erzsébet: A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára = KF (17.) 2007. 4. 749–755.
- FUTAKY László: Kapocs. Szerzők – művek – könyvtárosok. Nyíregyháza: Móricz Zs. M. és Vár. Kvt., 2007. 196 p.
- HORÁNSZKY Nándor: Epizódok a könyvtár első évtizedéből = KN (9.) 2007. 1. 15–19. [Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumról]
- LÁZÁRNÉ SZANÁDI Csilla: A magyarországi bencés rendi gimnáziumok könyvtártörténete Trianontól az államosításig = Képzés és Gyakorlat (5.) 2007. 3. 48–59. ill.
- LUKÁCSI Anna: Rövid ismertető az elszármazott sárospataki könyvek történetéről = Translatio librorum... 23–30. ill.
- NEMES Erzsébet – BÁRDOSI Mónika: Könyvtarak és olvasási, könyvtárhasználati szokások 50 év távlatában, a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján = KF (17.) 2007. 2. 209–226. ill.
- PAPP Anna Mária: Ötvenéves az Országos Idegennyelvű Könyvtár = KKK (16.) 2007. 2. 16–19.
- SZERAFINÉ SZABOLCSI Ágnes: Kultúrpolitika, iskola, könyvtár. A kultúrpolitika hatása Nyíregyháza középfokú iskolai könyvtárai-ra a két világháború között. Nyíregyháza: [Magánkiad.], 2007. 232 p. ill.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A Tatabányai Városi Levéltár szakkönyvtárának alapítása = KKK (16.) 2007. 4. 21–26.
- GRABARITS István: A Patachich-könyvtár orvostörténeti ritkaságai = Reumainfo 2007. 4. 2–5.
- HUBERT Gabriella, H.: Még egy kötet Bornemissza Péter könyvtárából? = Summa... 113–117. ill.
- KÁFER István: A Ribay-könyvtár és a nemzeti bibliográfiák = Summa... 140–142.
- KAKUCSKA Mária, H.: Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának vázlatos története I. = MKsz (123.) 2007. 4. 414–428.
- KISS Endre József: Kazinczy Ferenc pataki könyvei = Translatio librorum... 139–145. ill.
- KNAPP Éva: Egy kötet Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári könyvtárából = Libellus... 33–40.
- LINK Dóra: A Sztankovánszky család könyvei = MKsz (123.) 2007. 2. 218–226.
- LŐCSEI Péter: Miről vallanak a könyvek? Válogatás a Weöres Sándornak ajánlott könyvekből és a költő dedikált kötetéből 1. rész = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 2006. 1. 76–86. ill.
- MONOK István: A Sárospatakra visszatért könyvek és a Rákóczi-kutatás. A Rákócziak Bibliái = Translatio librorum... 91–110. ill.
- OLÁH Róbert: Pierre Poiret ajándéka. Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához = Könyv és könyvtár (28.) 2006. 183–192. [A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára F520 jelzetű dokumentumáról]
- POSTMA, Ferenc: Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Samuel Vilmányi: (Januar 1779) = MKsz (23.) 2007. 2. 233–241.
- ROZSONDAI Marianne: Báthory Miklós váci püspök könyvtárának feltételezhető darabjai = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Tanulmányok a „Váci Püspökség Báthory Emlékéve 2006” alkalmából rendezett konferencia anyagából / szerk. HORVÁTH Alice. Vác: Váci Egyházmegyei Gyűjt., 2007. 131–144. ill.
- STIBLI Anikó: Az eperjesi Zimmermann könyvtár 1687-ben = MKsz (123.) 2007. 1. 44–62.

Bibliofília, magánkönyvtárak

- BITSKEY István: Telekesy István püspök könyvei Egerben = Summa... 33–35.
- BOROSS Klára: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében = EgyKönyvÉvk (13.) 2007. 157–185. [Mellékletben az egyes tagok tulajdonát képező könyvek listájával: 167–184.]
- BRETZ Annamária: Bod Péter bibliája = Summa... 46–48.
- BUDA Attila: Egy legendás szerkesztő könyvtára = Forrás (39.) 2007. 8. 50–56. [Domos Mátyás könyvtáráról]
- CSÓKA-JAKSA Helga: Patkovics József tevékenysége és könyvtára a Klimó-gyűjteményben = „...használd ezt a könyvtárat ...”... 107–118. ill.

Olvasástörténet

- BUDA Attila: Olvasástörténet, befogadás és elutasítás között = Szépirodalmi Figyelő (6.) 2007. 2. 3–13.

- DIENES Dénes: A bibliaolvasás protestáns gyakorlatának példái a 17. században = *Collegium Doctorum* (3.) 2007. 1. 65–73.
- DOMOKOS György: Petrarca, Petrarca kutatói és egy Petrarca-rajongó az Egyetemi Könyvtár Ant.7000 jelzetű antikvárában = *EgyKönyv-Évk* (13.) 2007. 129–136. ill.
- KNAPP Éva: Ismeretlen források Otrokocsi Ferenc katolizálásának kérdéséhez = *Libellus...* 83–95.
- MONOK István: Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon, 1550–1650 = *Mindennapi választások [elektronikus dok.]*. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára / szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter. – Bp.: MTA Történettudományi Intézete, 2007. 465–482.
- PERÉNYI Roland: Mít olvas a pesti polgár? Kísérlet a Janny-család könyvtárának rekonstrukciójára = *Tanulmányok Budapest múltjából* (33.) 2006–2007. 59–70. ill.
- PERES Imre: Apostolok és könyvtárak. Az olvasás és könyvszeretet mint lelki igény = *Summa...* 243–249.
- REISZ László: Olvasóegyletek a dualizmusban = *KF* (17.) 2007. 2. 254–263. ill.
- SEBŐ József: Az ajkai Iparos és Polgári Olvasókör története = *Ajkai Századok* (4.) 2007. 4. 33–43.
- SZIGETI Jenő: Puritánok ponyván = *Vallástudományi Szemle* (3.) 2007. 1. 150–166.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- BÉNYEI Miklós: Kertész Gyula bibliográfia-elméleti munkássága = *KF* 17. (2007) 3. 468–484.
- BÉNYEI Miklós: Kertész Gyula, a bibliográfus. Emlékező vázlat = *KKK* (16.) 2007. 2. 50–53.
- FÖLDEVÁRI Sándor: A cirill betűs könyvek magyar tudósa: Ojtozi Eszter, 1935–2006 = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (42.) 2007. 1. 105–109.
- GAZDAG Istvánné: Móricz Zsigmond mint újságíró = *Társasági Tükör* 2007. 97–108.
- GODA Éva: Kertész Gyula élete, munkássága = *KKK* (16.) 2007. 2. 46–49.
- KOZÁRY Andrea: Írástudók, „szellemi munkások” a korai magyar szociáldemokráciában: Politzer, Külföldi, Frankel = *Múltunk* (52.) 2007. 2. 126–163. [Frankel Leó (1844–1896), Külföldi Viktor (1844–1894), Politzer Csapó Zsigmond (1852–1924)]
- LENGYEL András: „...a vulkánló Európá hátán”. Németh Andor, a berlini tudósító = *Forrás* (39.) 2007. 10. 60–79.
- NAGY Réka Anna: Sándor István, a néprajzi bibliográfus = *KKK* (16.) 2007. 12. 44–51.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Lehotzky András Magyar Könyvtára és kapcsolatai a korai magyar könyvészetekkel = *KKK* (16.) 2007. 1. 52–57.
- SZÁLLÁSI Árpád: Lenhossék Mihály, az Orvosi Hetilap főszerkesztője 1905–1922 között = *Orvosi Hetilap* (148.) 2007. 10. 465–467. ill.
- SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: Kovács Máté nyíregyházi éve, 1931–1935 = *KKK* (16.) 2007. 4. 46–51.
- SZILAS László: Polgár László SJ, a könyvész. 1920–2001 = *Historicus Societatis Iesu*. Szilas László emlékkönyv / szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István. Bp.: METEM, 2007. 39–44.
- TÜSKÉS Gábor: Kókay György (1929–2007) = *MKsz* (123.) 2007. 4. 409–411.
- UJVÁRI Hedvig: A disszimilációtól a cionizmusig. Az elfeledett Max Nordau pesti éve (1849–1880) = *Orvostörténeti Közlemények* (52.) 2007. 198–199. 31–41.
- ZÁVODSZKY Géza: A feledés névtelenje. A publicista Tóth Móric = *MKsz* (123.) 2007. 1. 81–95.

PAPP ANDREA – HEGYKÖZI ILONA

SZEMLE

Le scriptorium d'Albi. Les manuscrits de la cathédrale Sainte-Cécile (VIIe–XIIe siècles). Catalogue de l'exposition présentée à la médiathèque Pierre-Amalric (Albi), 13 septembre – 15 décembre 2007. Sous la direction de Matthieu DESACHY. Rodez, 2007. Editions du Rouergue, 174 l. /Trésors écrits Albigeois II./

Albi, elvarázsolt hely, amelyről álmodunk, hogy egyszer eljutunk oda életünkben. Mindig félreeső volt, olyan, ahova szívesen eltűntek mindazok, akiknek volt eltitkolnivalójuk, vagy akik, gondolataik mássága révén kénytelenek voltak eltűnni a szemek elől. Az atlanti partok és a Mediterraneum közti hegyekben, a történelemben többször találtak menedékre azok, akik nem voltak szívesen látottak a keresztény dogma központjaiban. Az első könyv ebből a városból, azokból az évekből maradt ránk, amikor Nagy Károly hatalomra jutott. Más világ ez, mint a skót és ír szerzetesek átvonulása utáni északi frank területek. Ott ők scriptoriumok sorát alapították: Saint Amandtól Sankt Gallenig, és tulajdonképpen tovább, a ligur partoktól nem távoli Bobbioig. A meroving időkből ritkák az emlékek (így például a 600 körül írt kánonok Albiból (a jelen katalógusban a 28–31. oldal), de a 9. század legelején a Sainte-Cécile és Saint-Salvi templomok személyzetéből formált káptalan iskolát és scriptoriumot alapított, és elkezdődött a rendszeres másolói munka. A karoling-kori alapítás emlékeit három csoportban mutatja be a katalógus: a liturgiai kéziratok, a kánonok, illetve az oktatáshoz készült könyvek. Természetes, hogy nem csak a helyi műhely munkái maradtak fenn a környéken, a kiállítás részeként láthatjuk például

a Pireneusok déli oldaláról való *Mappa Mundi* (8. század közepe) is. Patrick Gautier DALCHÉ mutatja be ezt a kort a tárgyleírásokhoz írt bevezetőjében („La fondation carolingienne”).

A 11. század elejétől maradtak fenn azok a kéziratok, amelyek tanúsítják, hogy a graduale, antiphonale, officium, vagy éppen az ismert requiem zenei anyagát is Albiban rögzítették. Ez még akkor is így van – Marie-Noël COLETTE szerint („Aux origines de la notation musicale”) –, ha a közeli aquitániai műhelyek közvetlen hatása miatt, nehéz azonosítani a másolás pontos helyét. Így a kiállított darabok közt többet (főként a korábbiakat) „Délnyugat-Franciaország” származási hely megjelölésével mutatnak be.

1959-ben, Jean PORCHER, a franciaországi könyvdiszítés történetét írva (*L'Enluminure française*. Paris, 1959. Arts et métiers graphiques) arról beszélt, hogy Albi környékén az 1000. év környékén megjelenik egy jellegzetes dél-francia művészeti stílus. Marianne BESSEYRE katalógusunkban ezt a megállapítást részletesebben kifejti („L'apogée de l'enluminure albigeoise: Sicard et l'art 1100”), nevesen megállapítja, hogy az aquitániai jelentős másolóműhelyek (Limoges, Moissac) már a 10. század folyamán egyesítik könyvdiszerteikben az állatok s az emberek ábrázolását, és ilyen darabot többet láthattak a kiállítás látogatói. Kétségtelen azonban, hogy a Sainte-Cécile scriptorium karoling-korszak utáni második jelentős korszaka a 11–12. század fordulóján volt, és az egyik legjelentősebb alakja e tevékenységnek Sicard archidiaconus volt.

Matthieu DESACHY, a katalógus utolsó tanulmányában (és a kiállítás utolsó tárlóiban) áttekin-ti a Sainte-Cécile műhely fennmaradt termékeit,

a ma Albiban található 7–12. századi kódexek történetét, és végigkíséri azt a Francia Forradalomig („Une prière de jeunesse comme préface avant l'éternité: la louange des morts”). E keretben bemutatja a 12. századi Albiban tevékeny közösség hétköznapi életét, és egy nagyon egyedül ottani írásbeli emléket az elhunytakról való megemlékezésről. A „holtak tekerese” felsorolja az elhunytakat, és halotti értesítés szokásos részeihez hasonlóan röviden méltatja azokat. Az értesítés már a korszakban is elterjedt, és az elhunytakról szóló megemlékezést közösségtől közösséghez küldték tovább. Ezek a halotti értesítők alapul szolgáltak aztán egy sajátos liturgia kialakításához, hiszen szentmise keretében emlékeztek meg csoportosan, vagy kiemelkedő egyéniség esetén külön is az eltávozottakról. A kiállítás utolsó részét tehát, a 10–18. századi obituáriumok képezték.

MONOK ISTVÁN

Paris, capitale des livres. Le monde des livres et de la presse à Paris, du Moyen Âge au XXe siècle. Sous la direction de Frédéric BARBIER. Paris, 2007. PUF, 344 l.

Teljes joggal írhatnánk akár a könyv címleírásába, hogy ez a tanulmánykötet a „Bibliothèque historique de la ville de Paris” kiállításának (2007. november 16–2008. február 3.) katalógusa, hiszen szerkezetében is olyan, hogy a tanulmányokat a korszakból kiállított néhány dokumentum részletes leírása követi. Igaz, nem minden kiállított darab szerepel a kötetben. Technokrata, ápragmatikus világunkban maga a könyvtár, maga a kiállítás, a kiállítást elkísérő előadássorozat és a most ismertető kötet a luxuskategóriába tartozik. A könyvtár azért, mert a világon mindenütt egy „fővárosi” könyvtár létezik, és annak részeként helyismereti gyűjteményt gondoznak. Párizsban ez más-ként van. A könyv fővárosához illő módon, a párizsi helytörténetnek külön könyvtárat alapítottak, és ez ma is az egyik leggazdagabb párizsi könyvtár. Frédéric Barbier ötlete nyomán

a francia főváros a saját könyvtörténetét bemutató, grandiózus kiállítás támogatását határozta el. Mégpedig oly módon, hogy külön hangsúlyt fektettek arra, hogy a katalógus tanulmányai mellett nemzetközi szakembergárda is elmondhassa véleményét erről a históriáról. Így az érdeklődő közönség a kiállítás ideje alatt kéthetente előadásokat hallgatott egy-egy jelentős, itt kiállított darabról, vagy Párizs valamely könyvtörténeti korszakáról. A könyvelők bizonyára csóválják a fejüket, hogy a kiállítás veszteséges volt, Párizs azonban nyert, sokat nyert, és tegyük hozzá, egész Európa is nyert, a katalógusszerű tanulmánykötet hosszú évszázadokig fennmarad.

Párizs valóban az egyetemének köszönheti, hogy a 13. század közepére Európa legtekintélyesebb könyvkiadó centruma lett. A város körül a korai középkor óta működő másolóműhelyek (Saint-Denis, Saint-Germain-des-Prés), és a városiasodás megerősödésével erőre kapó újabb scriptoriumok (mint például Saint-Victor) hagyományt teremtettek ehhez, és megfelelő tapasztalatot halmoztak fel. A kéziratos könyvkiadás technológiájának átalakítása az egyetemi környezetben ('exemplar' és 'pecia' rendszer), illetve a nem egyházi másolóműhelyek megjelenése adott nagy lendületet a termelés mennyiségi fellendülésének. Ehhez természetesen kellett az a kereslet, amelyet az egyetem kollégiumai, a királyi család, illetve udvar tagjai, és a gazdagabb polgárok teremtettek. Nem feledjük el, hogy a francia királyi könyvtárat – több kastélyban elhelyezett kódexek egy helyre (Louvre) gyűjtésével, és katalógizálásával (1368) – V. Károly király (1364–1380) teremtette meg. Igaz, ez a gyűjtemény egy évszázad alatt széthullott, és majd XI. Lajos (1461–1483), VIII. Károly (1483–1498), és I. Ferenc (1515–1547) alapítja újra. Az ambiciózus, intézményekre koncentráló művelődéspolitikát kialakító király az egész ország számára példaként szolgált (lásd például Jean-t, Berry herceget). És azon túl is, a közeli Burgundiában. Jó Fülöp (1396–1467), és harmadik felesége, Portugál Izabella (1397–1471) komoly könyvtárral bírt, fiuk, Merész Károly (1433–1477), vagy az ő lánya, Burgundiai Má-

ria (1457–1482) hasonló lelkesedéssel építette tovább ezt a gyűjteményt. Marie-Hélène TESNIÈRE asszony külön rámutat arra a jelenségre – amelyről a magyarországi oktatásban nem nagyon beszélünk –, hogy a humanizmus szellemének franciaországi elterjesztésében a polgárság nem játszott olyan mértékű szerepet, mint Itáliában, Németországban, vagy Közép-Európában („Du manuscrit à l’imprimé: les dernières siècles du Moyen Âge”). V. Károly már antik szerzők műveit másoltatta magának, modern államelméleti műveket rendelt meg, és olvasta is azokat. Igaz, a francia, vagy a burgundiai udvari könyvtár már 75%-ban francia nyelvű művekből állt. Vagyis az antik munkákat lefordították (és görög nyelvű kódexről nem tudunk a gyűjteményekben). Az azincourt-i katasztrofális vereség (1415), és a troyes-i béke (1420) bizonyára a legfőbb oka a könyvkiadás 15. század közepén megfigyelhető visszaesésének, mi azonban hozzátesszük, hogy a Sorbonne nagyon konzervatívvá váló irányítói, a „cenzor egyetem” szerepe is erősítette ezt a folyamatot. A fellendülés is csak az 1470-es évek végén tapasztalható, amikor egyrészt megjelent a nyomdászat, másrészt V. Sixtus pápa 1478-ban a kölni domonkosokra ruházta a cenzori teendőket (és a Sorbonne újra kedvelt hely lett a külföldi diákok előtt is).

Pierre AQUILON ezt az 1470-el kezdődő történetet kezdi el tanulmányával („Les trente pionnières: 1470–1500”). A beromünsteri Ulrich Gering, a Sorbonne Collegium tulajdonában lévő Szent Benedek rendházban nyomdát alapít. A 15. században öt további harminc műhely követi. Azt váránk, hogy az első kiadványok az egyetem tankönyvei voltak, de tartalmukat tekintve a liturgikus könyvek, az imádságok (livre d’heures) jelentek meg a legnagyobb számban. Nem csoda, hiszen ezek tömegtermékek voltak, sokat el lehetett adni belőlük, és technikai értelemben nem igényeltek különleges felkészültségek. Ezt a két tematikus csoportot követték a francia nyelvű világi tartalmú munkák. Történelem, szokásjog, de sok széphistória, lovag-, szerelmi-, illetve briganti történetek (a 16. századi „Bibliothèque Bleu”, vagyis ponyvasorozatok) előfutárai. Már ebben a korai periódusban kialakul

a Paris–Lyon konkurenciaharc, és e nemes vetélkedés az egyik oka a mindkét városban nagyon erős humanista nyomdászat kialakulásának. Hiszen Jodocus Badius, Simon de Colines, az Estienne család tagjai a világszerte legismertebbek a párizsi nyomdászat történetében. Róluk már Geneviève Guillemont-Chrétien írt.

De ne lépjünk ilyen gyorsan tovább: Aquilon nem hangsúlyozza, de az elmúlt tíz évben, az ISTC teljessé tételének köszönhetően ma már tudjuk, hogy a 15. század végére a nyomtatott könyv tekintetében, a mennyiségi adatokat tekintve Párizs megelőzte Velencét. MARTIN, Henri-Jean–FÉBVRE, Lucien: *L’Apparition du livre* (1958) című legelterjedtebb monográfiája még Velencének adja a pálmát, rész kutatások után, Frédéric Barbier helyezte új, monografikus képbe a helyes adatokat (BARBIER Frédéric: *L’Europe de Gutenberg. Le livre et l’invention de la modernité occidentale. XIIIe – XVIe siècle*. Paris, 2006.)

Geneviève GUILLEMONT-CHRÉTIEN tehát jó és nehéz helyzetben volt tanulmánya megírásakor („XVIe siècle: la société parisienne s’ouvre à l’imprimé”). Sokak által ismert, igazi reneszánsz korról kellett összefoglaló tanulmányt írnia, amikor I. Ferenc, a modern értelemben vett nemzeti kultúrát megteremtő művelődéspolitikája, a humanista értelmiségi törekvések, a francia nyelvű irodalom (vers, majd Európában késve, a próza) mesterei, az egyház és a nyomdászok ritka közös akarata érvényesült. A szerző nagyon röviden, csak utalásszerűen mutat rá az általános művelődés-, és nyomdásztörténeti fejleményekre, és külön a könyvkiadás- és forgalmazás ellenőrzési mechanizmusának kiépüléséről, illetve a kolportázs megjelenéséről ír mint 16. századi újdonságról, olyanról, amely meghatározza a majd az egész Ancien Régime könyvtörténetét.

A kéziratosság, az ősnymdászat, a humanista és reformációs könyvkiadás csaknem minden ország esetében eltakarja a 17. századot. Pedig ha csak Rómára, vagy Lipcsére gondolunk, rá kell jönnünk, hogy nem a helyén értékeljük ezt az évszázadot. Jean-Dominique MELLOTT-nak jutott az a nehéz feladat, hogy erről a korszakról röviden, Párizs kapcsán érvényeset mondjon („La

capitale et l'imprimé à l'apogée de l'absolutisme, 1618–1723”). Henri-Jean MARTIN kétkötetes alapműve (*Livre, pouvoirs et société à Paris au XVII. siècle*. Genève, 1969) után különösen nehéz ez. A könyvtermelés mennyiségi mutatóit tekintve visszaesésről beszélhetünk. Párizsban, a 17. században megjelent 25 000 művel szemben, a 17. század során „mindössze” 17 500 kiadás ismert (a retrospektív nemzeti bibliográfia még nem teljes). Mindez a csökkenés akkor történt, amikor a királyi udvar, a törvényelőkészítő, és törvényhozó intézmények személyzetének a száma ugrásszerűen nőtt, a lakosok száma egyharmadával bővült. Az egyházi intézmények (rendházak, iskolák) száma látványosan emelkedett, 24-ről 136-ra. Miért akkor a csökkenés? Először is, a csökkenés nem ilyen látványos, ha a dokumentum-termés bibliográfiai feldolgozottságát is tekintetbe vesszük. A 16. században bibliográfiai tétel a kisebb, önálló impresszumú kiadvány, a 17. században leginkább a könyveket vették csupán számba. A kolportázs irodalom címszáma látványosan nőtt, és nem teljesen ismert. A periodikumok egy bibliográfiai tételt jelentenek, a hírlapok (*Gazettes, Mercur*) és a *Journal des Savants* is. A 200 kis iskola, amely Párizsban működött, bibliográfiailag máig feldolgozatlan kiadványokat használt a tanulásban, ahogy a nagyszámú egyetemi tézisfüzetről sincsen teljes képünk. A másik oka a csökkenésnek a jól szervezett cenzúra, pontosabban a könyves szakmák szabályozottsága. A kisebb példányszámú, vallási és politikai értelemben nem szívesen látott kiadvány elhagyta Párizst (és Lyont is), ezek a vidéki városok nyomdáiban jelentek meg. Párizsban ráadásul a könyves emberek (gens du livre) jól ellenőrizhetően egyetlen kerületben laktak. „Város a városban”, ahogy Mellot alcímében is jelzi. A királyi hatalom határozott kulturális politikáját lehetett szolgálni, és akkor jól megélt az a közel kétszáz kiadó, illetve könyvkötő, aki Párizsban működött, és lehetett nem szolgálni, de akkor nem nagyon jutott mozgástér a vállalkozás számára. Tegyük még hozzá, hogy az illusztrált könyvek piaca (a kivitelezés művészi és technikai gazdagsága miatt) jelentősen bővült ebben a korszakban.

Sabine JURATIC hosszú alapkutatói szakasz végéhez közeledik, amelynek keretében a 18. századi könyves embereket veszi számba. A kiadók, nyomdászok, könyvkötők, könyvkereskedők, illusztrátorok, betűmetszők stb., és a tevékenységük levéltári dokumentumainak számbavétele engedi meg számára, hogy rövid legyen, és lássa, a nagyobb összefüggéseket. Tanulmányában („La librairie parisienne des Lumières, 1723–1791”) a 18. századi párizsi könyves világnak először is azt a jellegzetességét emeli ki, hogy a szakma hatalmi (királyi, és egyházi) szabályozása mellett erősödött a belső hierarchizáltság, illetve a tőke koncentrációja. Egy 1686-os királyi rendelet mindösszesen 36 nyomda működését engedélyezi a fővárosban (ehhez a megszorításhoz a szakmán belüli konkurenciaharc is kellett). Tegyük hozzá, hogy a 16. század végén ennek háromszorosa volt a nyomdák száma, de azt is, hogy kevesebben dolgoztak akkor a sok nyomdában, mint egy évszázad múlva a kevésben. A 18. század végén nem ritka az olyan műhely, ahol 40 alkalmazott dolgozott. Ahogy az olvasói réteg bővült, ahogy az új kiadványfajták elterjedtek, ahogy tartalmilag a felvilágosodás irányában számos műfaj megújult, a kevés számú nyomda, és kiadó specializálódott. A tudományos könyvkiadás elvált a tömegtermeléstől. A könyv képi világa színesedett, minőségileg valóban nagyon magas szinten álló kiadványok jöttek létre: a földrajzi művektől az erotikus, illusztrált kiadványokig.

Frédéric BARBIER-ről kevesen tudják, hogy kedvenc történelmi korszaka a 19. század. Tanulmányának címe („Paris et la deuxième révolution du livre”) visszautal az általa szervezett könyv-világkiállításra (*Les trois révolutions du livre*. Sous la dir. de Alain MERCIER. Paris, 2002), vagyis a könyvtörténet médiatörténetbe való átváltozásáról beszél. A politikai forradalom mellett lezajlott az ipari forradalom, és annak ellenére, hogy Franciaország alapvetően mezőgazdasági ország maradt, a kiadói érdekeltség, a társadalmi változások itt is megeremeltették a kultúra polgári nyilvánosságát. A tudományos könyvkiadás, köszönhetően a klasszika-filológia, az archeológia és a történetírás új korszakának, új-

ráteremtette a múltat, a természettudományok pedig az új, 18. században felfedezett rendszertanok szerint rendezték el az ismereteket. A napilapok tömege indult útjára, az irodalom minden műfajában megteremtődtek a népszerű sorozatok. A nyomtatvány tömegmédiummá vált. Párizs ebben a folyamatban alapvető, irányító szerepet játszott. Kellott is, hiszen a francia vidék, különösen a déli, délnyugati területek, hagyományörzők. Ahogy a 16. század – Henri-Jean Martin kifejezésével – „Németország évszázada”, úgy a 19. század Angliáé. Az ottani minták Párizson keresztül hatottak a frankofon világra.

Mi marad a 20. századnak? Catherine Bertho LAVENIR kicsit talányos tanulmánycíme, „La capitale immatérielle” két alapvető jelenségre utal. A nyomdatechnika, a fotózás technikái, majd az internet megjelenése Párizst megtartotta a modern szellem fővárosának. Ha tetszik, nem váltott semmi a 15. század óta.

MONOK ISTVÁN

Etzold, Ute Maria: Die Buchbinder und ihr Handwerk im Herzogtum Braunschweig von den Gildegründungen unter Herzog August bis zum Ersten Weltkrieg, 1651 bis 1914. Braunschweig, 2007. 429 l., ill. /Quellen und Forschungen zur Braunschweigischen Landesgeschichte. Hrsg. vom Braunschweigischen Geschichtsverein Bd. 43./

Most a reneszánsz kiállítások sorozatában és a corvina virtuális egybegyűjtésének folyamatában a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek (HAB) is kiemelt szerephez jutott. De nemcsak az ott őrzött corvina kódexek révén, és mint a magyar ösztöndíjasok által évtizedek óta rendszeresen látogatott kutatóhely fontos nekünk, hanem évszázadokkal korábban a mesterré válni kívánó legények, a könyvkötő-tanoncok is szívesen keresték fel Braunschweig és Wolfenbüttel vidékét. Ute Maria Etzold Magyarországon is folytatott könyvtári és levéltári kutatásokat, a megadott források közt szerepel az OSZK, a Fővárosi Levéltár és az Iparművészeti Múzeum, de

a debreceni Déri és a soproni Liszt Ferenc Múzeum is.

Etzold könyvéhez a sokunk által jól ismert és tisztelt Paul Raabe professzor, a HAB egykori igazgatója írt rövid, a szerző munkáját igen elismerő előszót. Nem véletlenül hangsúlyozza, hogy a tradicionális, régi könyvanyaggal rendelkező könyvtárakban lassan krízishelyzet áll elő, maguknak kell gondoskodni kézműipari könyvkötők képzéséről, hogy a régi, nagy értékű, de rossz állapotú könyveket megfelelően tudják restaurálni. A nagyipari könyvelőállítással megszűnt az egyedi könyvkötés, a valódi bordára fűzés, s egyedi kötések már csak könyvkötőművészek készítenek kiállításokra, vagy bibliofil megrendelőknek, illetve a restaurátorok az előbb vázolt szükségéből.

Ute Etzold mint jól képzett könyvkötő évtizedeken át tanított, s szinte mindent tud a könyvről, legalábbis a kész könyvről, hiszen mint írja, a könyvkészítés utolsó szakaszában következik a könyvkötés, a könyvkészítés végén a könyvkötő áll. A kötéskutatás egyik speciális területe a könyvkötőcéhek története és a céhen belüli könyvkötőképzés. Ez a korszak leginkább a könyvnyomtatás általános elterjedésével esik egybe. A korábbi időszakban elsősorban a papság és a nemesség köréből kerültek ki a megbízók, s a könyvkötőnek a drága kódexhez illő kötetet kellett készíteni. Még a kolostori műhelyekben is más-más díszítettséggű volt a könyv, ha mindennapi használatra, vagy ha az oltárra szánták az adott könyvet. A nyomtatott könyvek általánossá válásával az egyszerűbb használati kötetek kerültek túlsúlyba.

A szerző könyvében végigveszi a több mint két és fél évszázad céhen belüli könyvkötőképzésének fokozatait, a tanonc, a legény és a mester szakaszokat, s ezeken a szakaszokon belül vizsgálja életüket, tevékenységüket, a kötelező vándorlást – mintegy 700 könyvkötőét. Bizonyára nagy vonalakban hasonlóan folyt az élet a magyar céheken belül is, s ezért példaértékű Etzold könyve a hazai szakemberek számára is.

Szigorú kritériumokat szabtak a leendő könyvkötőknek. A mester általában 14. életévét betöltött, írni-olvasni tudó, pszichikailag és fizikailag

érett, már konfirmált és törvényes házasságból született ifjút vett csak fel tanoncnak, s először csak kéthetes próbaidőre. Ezután szegődttette, és tandíjat kellett fizetni. A képzés általában hároméves volt. A 17. században és a 18. század első felében kevesebb könyvkötőtanoncot képeztek, ezáltal a felemelkedés, a mesterré válás például a braunschweigi hercegség sok kis városában könnyebben ment. A szabályozás szigorú volt, s a céhek körülbástyázták magukat a kontárokkal szemben. A „Pfuscher” = kontár nem feltétlenül dolgozott rosszul, csak céhen kívüli, „jogosítvány nélküli” volt. 1731-től azonban nem tettek különbséget születés, társadalmi hovatartozás vagy vallás szerint. Sokkal nehezebben ment, és csak a 19. század vége felé sikerült áttörni a falat a nőknek, ha netán könyvkötők szerettek volna lenni. Ha mégis, akkor csak mint segéderőt alkalmazták őket. Később magas rangú protekcióval, végül a céhszabályzat módosításával, adott esetben könyvkötőlegények írásbeli protestálása ellenére, vállalta egy-egy könyvkötőmester lányok képzését. A fő érv ellenük – a kötelező vándorlás lehetetlensége – inkább csak kifogás volt.

Etzold eredeti forrásokat használt, s nemcsak céhszabály-könyveket, hanem idevágó jogi viták jegyzőkönyveit, végrendeleteket, fennmaradt konkurencia-viták írott anyagát, s lehetőség szerint a valcoló, azaz vándorló könyveket is bevonta kutatásaiba. 195 helyen érdeklődött levéltárakban, múzeumokban és könyvtárakban, s ezek közül 48 volt eredményes. Vándorló legények után templomok jegyzőkönyveiben is kutatott. Mindez sok időt és fáradságot, türelmet igényelt, nem is szólva arról, hogy egy-egy nevet hányféleképpen írtak be az aktákba, s könyvkötő-generációk esetében milyen nehézségekbe ütközik a kutató, ha keresztnév helyett csak „Herr X” áll.

A kiindulási okirat az 1651. november 24-én kelt, az ifjabb August herceg által Helmstedt, Wolfenbüttel és a hercegség minden más városa számára kiadott „Könyvkötő szabályzati levél”, a benne tíz fejezetben foglalt 39 paragrafussal. Ebben a műhelytől a reggeli gyűléseken át, a tanoncokat, legényeket, a mesterré válás feltételeit, a mester özvegyét, fiát, lányát, ezek házasságát,

a felmerülő panaszoktól a temetésig mindent igyekeztek szabályozni. Szakmailag érdekes az a szabályszerű szokás, hogy vizsgamunkaként pergamenkötést kellett készíteni. A mesternek a vándorló legényt be kellett fogadnia, szállást és munkát, ellátást is kellett számára biztosítani. Ennek kapcsán találkozunk Sopron és Debrecen nevével, ide is jöttek Braunschweighból, és viszont: ezekből a városokból oda. A szerző részletesen szól a legénybeállási könyvről, a legények vizsgájáról, a vizsgáztatás lefolyásáról, a vándorlásról és a szokásos vándorlási területekről, sőt idéz köszönőformulákat, kialakult jelmondatokat, szimbólumokat, ide illő bölcs mondasokat, amelyeket a távozó legények bejegyeztek a céh vendégkönyvébe. Etzold statisztikákkal, grafikonokkal, térképekkel is alátámasztja a munkáról, a vándorlásban töltött időről leírtakat.

A kötéskutató számára az egyik legizgalmasabb feladat a mesterremek, könyvkötőjének azonosítása. (Nem az az általános, mint nálunk Debrecenben – de nálunk is csak ott –, hogy a Református Nagykönyvtár könyvtárosa beírta a remekmunkába, hogy kinek kötése!) A csupán egy-két aranyozott, vagy vaknyomásos kerettel díszített egyszerű(nek látszó) bőr- vagy pergamenkötés esetében alig van fogódzó a mester azonosítására.

Külön fejezet foglalkozik a könyvkötőmesterek megszerezte privilégiumokkal és különböző koncessziókkal/engedményekkel, s persze magával a „mester-élettel”. Ebben a fejezetben helyet kap a műhely felszereltsége és a szerszámok. Egy önálló fejezet foglalkozik a „mesterné”-vel. Szó esik a céhbeli hierarchiáról, az utódlásról, a mester közéleti szerepéről. Különleges rangot jelent, ha valaki „udvari könyvkötőmester” (Hofbuchbinder), vagy egy egyetem „saját” könyvkötője. Megint más eset, persze már inkább a 19. században fordul elő, ha a könyvkötő egyben kiadó (Verlagsbuchbinder), s egy vagy több nyomdással szerződésben áll, és a megjelent könyvek jelentős részét bekötve árusítja. Meglepő, pedig a 19. században erre nálunk is vannak példák, hogy a nagy könyvtárak saját könyvkötőt alkalmaznak. Az ifjabb August herceg ebben élen járt. Jó, de nem dísz- vagy bibliofil kötése-

ket csináltatott könyvtára számára. – A kötet utolsó nagy fejezetében a szerző sorra veszi a braunschweigi hercegség egyes városainak, szám szerint 23-nak a könyvkötőit.

Nagyon érdekesek és hasznosak az írott szöveget kiegészítő képek. Ezek azonban lehetnének némileg nagyobb méretűek. Egyébként, valószínűleg terjedelmi megfontolás miatt, a szöveg betűi is kicsik.

A könyvet mutatók egészítik ki: források, irodalomjegyzék, személy-, hely- és tárgymutató. Még az előzések is a jobb megismerést, tájékozódást szolgálják. Az előtábla kiragasztott előzéken és átmenő röplülő lapján a braunschweigi hercegség és a hildesheimi püspökség korabeli térképét tanulmányozhatjuk, a háttábla előzéken a Tiemann és Ohle könyvkötő família családfáját 1696-tól 1936-ig. A keménytáblás kötés rokokó díszei fotoreprodukcióban a szerző legfőbb forrásának, a braunschweigi céh 1773-tól vezetett legénybeállási könyvének kötését tükrözi. Ute Maria Etzold könyvét, amely egyben doktori disszertációja, a kézműves könyvkötőmunka mindenkori mestereinek ajánlja.

ROZSONDAI MARIANNE

Deutsche Presse aus Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Literatur, Theater, Sprache und Aspekte der Identität. Auswahl und Nachwort von Rozália BÓDY-MÁRKUS. Hrsg. von András F. BALOGH und László TARNÓI. Bp. 2007. Argumentum, 440 l. /Deutschsprachige Texte aus Ungarn 6./

A kötet a sorozat célkitűzéseit és az eddig megjelent kiadványok tematikáját követve tartalmaz válogatott írásokat a magyarországi német sajtóból az 1810 és 1847 közti évekből. Jó bizonyítékát adva ezzel, milyen színes és sokrétű volt a reformkor németül olvasó közönségét ki-elégíteni kívánó pest-budai, valamint a pozsonyi német újságírás.

A kötet összeállítója 2004-ben védte meg PhD. disszertációját, amelynek témája a pest-budai és pozsonyi német nyelvű lapok irodalomközvetítő

szerepének értékelése volt. E munkájához kapcsolódik szorosan a jelen szövegválogatás. A dolgozat a budai *Gemeinnützige Blätter* (1811–1848), a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* melléklapja, valamint a *Preßburger Zeitung* és három melléklapja, az 1812 és 1826 között megjelenő *Unterhaltungsblatt, az Ährenlese zur Belehrung und Unterhaltung* (1827–1836) és az 1837 és 1849 között létezett *Pannonia* irodalmi recepciójának elemzésével foglalkozott. A kötetben még ezekből a folyóiratokból közölt anyagot egészítik ki a budai *Iris*ből (1825–1828), az 1830 és 1831 között Pesten megjelent *Die Biené*ből a neves *Spiegel*ből (1828–1849), a szintén jól ismert *Der Ungar*ból (1842–1849), a *Pesther Tageblatt*ből (1839–1845), a kormánypárti *Pester Zeitung*ből (1845–1849), valamint a kassai *Der Bote von und für Ungern*ből (1833–1835) és a győri *Das Vaterland*ből (1844–1848) kiválogatott közlemények.

A kötetben a periodikumokból kiválasztott részleteket a következő hat témakörbe csoportosították: I. Programszerű közlemények, II. Irodalmi szövegek (A. próza, B. költemények), III. Értékelések, adaptációk, idézetek: a német, illetve a magyar irodalom recepciója (A. A német irodalom recepciója, B. A magyar irodalom recepciója), IV. Színkritikák, V. Az önazonosság kérdései, VI. Válogatás az 1825 és 1847 közötti időszak más magyarországi német nyelvű lapjaiból (A. A német irodalom recepciója, B. Színház, C. Nemzeti problematika, nyelv, kapcsolattörténet).

A programjellelű írások mind a *Preßburger Zeitung*hoz, illetve annak melléklapjaihoz köthetők; többségük témája kiadó-, illetve szerkesztőváltásokkal kapcsolatos bejelentések, szerkesztői célkitűzések, programok. A *Preßburger Zeitung* létezésében meghatározó változások következtek be 1841-től, amikor Adolf Neustadt vette át a lap szerkesztését, aki mind a főlapnál, mind a melléklapoknál meghonosította a modern újságírás gyakorlatát. Itt mindjárt helyesbíteniem kell a kötet összeállítójának a 20. oldalon található 8. lábjegyzetét, amelyben azt állítja, hogy az *Ährenlese* 1827-es, 1828-as és 1829-es évfolyamai nincsenek meg az Országos Széchényi

Könyvtárban. Ezek az évfolyamok hiánytalanul megvannak ma is, egyébként Busa Margit *Magyar sajtóbibliográfiájában* is megadja többek között az OSzK-t lelőhelyül.

A prózai írások közül egy származik magyar szerzőtől, Mailáth Jánostól. Egy másik Ludwig Börnétől, aki maga ugyan nem volt a Junges Deutschland írói kör tagja, de közel állt hozzájuk. A krakkói zsidónegyed bemutatása a Junges Deutschland-tag Theodor Mundt útleírásaiból került átvételre. A negyedik, francia környezetben játszódó szerelmes történet szerzője ismeretlen. A négy prózai munkából három itt is a pozsonyi melléklapok valamelyikéből eredeztethető.

A kötetben közölt líra viszont a prózával ellentétben a beazonosíthatatlanokon kívül az egyetlen bécsi August Schmidt kivételével magyar, vagy magyarországi németül publikáló szerző műve. Kiemelni a ma már jórészt elfeledett költők közül csak két magyar klasszikus, Berzsenyi Dániel és Kölcsy Ferenc nevét szeretném.

A III.A., a német irodalom magyarországi recepciójáról képet adó fejezetben a Goethehez és Schillerhez valamilyen módon kapcsolódó prózában és lírában jól érzékelhető a német irodalom magyarországi recepciójára a korszakra általában is jellemző Goethe–Schiller-kultusz. A kötet összeállítója utószavában szembeállítja a pesti és a pozsonyi lapok viszonyát a két költőóriáshoz. Míg Pesten a *Gemeinnützige Blätter* csodálattal adózik előttük, költészetükből moralizáló és így jól felhasználható részeket emel ki, vagy anekdotákat közöl róluk, addig a pozsonyi *Pannonia* szerzői eleven és szubjektív módon reagálnak elsősorban Goethe művészetére. Rajtuk kívül a kor divatos szerzőjének, August Kotzebuenak van egy önhittségtől túltengő írása, említésre méltó még Herder, Gottfried August Bürger, Friedrich Rückert, Franz Grillparzer és Nikolaus Lenau neve. A B. rész a magyar irodalom német recepcióját mutatja be elsősorban könyvismertetésekben, valamint a magyar irodalmat tárgyaló rövid összefoglalásokon keresztül. Itt ki kell emelnünk Jósika Miklóst, akinek több új magyarul, illetve német fordításban megjelent regényére is felhívták az

olvasók figyelmét a pesti és pozsonyi német lapok.

A színház témakörének szentelt fejezet (IV.) nagy részét a színikritikák teszik ki, három Adolf Neustadtól származó írás, az egyikben Schiller idézetekkel alátámasztott elítélő véleménye Goethe *Egmontjéről*, tanúskodik a klasszikussal kapcsolatos elfogulatlan viszonyáról és szerepel benne két terjedelmes ismertetés Zerffi Gusztávtól.

Az V., az azonosság témája köré csoportosított közleményeket tartalmazó fejezet a magyar nyelv oktatásának kérdéskörétől, a magyar irodalom állapotán, a hazaszeretet témáján keresztül a hazai németiség helyzetének és irodalmának bemutatásáig terjed. Itt is a pozsonyi *Pannonia* szerzői vetnek fel kényes kérdéseket. Neustadt például a Szenvey József által szerkesztett konzervatív *Világ* támadása ellen védi meg az újonnan indult *Der Ungart* 1841-ben a *Pannoniában*, mert szerinte mindegy, hogy magyar vagy német nyelvű egy lap, fő, hogy magyar érdekeket képviseljen. Dux Adolf írása, amelyben szóvá teszi, hogy a lőcsei evangélikus líceumban nem megoldott a szláv nyelv és irodalom (értsd: szlovák) tanítása, példaértékű a nemzetiségek anyanyelvi oktatásának megvalósításával kapcsolatban.

Problémát jelent véleményem szerint a kötet szerkesztése: a tematikailag egy csoportba tartozó írások esetében nem érzem indokoltnak a pozsonyi/pest-budai és az „egyéb” német nyelvű lapok külön fejezetben való tárgyalását, annál is kevésbé, mert a tartalomjegyzékben semmi sem jelzi, hogy először a fent említett városok sajtójából következik a válogatás. Az „egyéb” kategóriába sorolt csoporton belül (VI.A, B, C fejezetben) ismétlődnek a már tárgyalt témakörök: a német irodalom fogadtatása, a színházi témák, a nemzeti hovatartozás kérdésköre, a nyelv problematikája, ezeket nyugodtan össze lehetett volna vonni az ezt megelőző öt fejezet megfelelő részével. Az eltérésekre, a felfogásbeli helyi különbségekre, vagy az első két város lapjaiban nem tárgyalt témákra véleményem szerint elég lett volna kitérni az amúgy magas színvonalú utószóban. Ezen kívül a kötet arányai is elcsúsznak az első V fejezet javára, látszik, hogy ezeket

a lapokat alaposan ismeri a szerző, míg a *Spiegel a*, *Pesther Tageblatt* és a *Der Ungar*, a korszak vezető német nyelvű periodikumainak feldolgozása (ami sajtótörténetünkben eddig nem valósult meg) külön-külön megérdemelne egy-egy önálló tanulmányt.

A szövegkiadást név- és helynévmutató, valamint a periodikumok címének mutatója zárja. A személynévmutatóban szerepelnek az illető születési és haláladatai, valamint tevékenységének rövid ismertetése. Feltétlenül megemlítendő a szép és jól kiválasztott illusztrációs anyag közlése a kötet végén. A közzétett szövegekhez kapcsolódó jegyzetapparátus kiváló; nagyon alapos és széleskörű szakirodalmi tájékozottságról tesz tanúbizonyságot. A kötet layoutja, valamint egész külalakja ismét a sorozat színvonalának megfelelően nagyon magas.

Ezen szövegek közreadása mindenképpen hiányt pótló, a korszak avatott kutatói, így sem Osztern Rózsa, sem Szemző Piroska nem tárták fel ezeknek a periodikumoknak az anyagát ilyen módszeresen. Bódy Mária Rozália válogatása a történeti-kultúrtörténeti kutatásokat érdekes forrással gazdagítja, az oktatásban is haszonnal forgatható segédkönyv lehet.

RÓZSA MÁRIA

Kamecke, Gernot–Le Rider, Jacques–Szulmajster, Anne: La codification – perspectives transdisciplinaires. Paris, 2007. EPHE/TU Dresden, ?...l.

A Kárpát-medencei régió számára is példaeértékű együttműködés zajlik 2000 óta Európai Doktori Kollégium (Collège doctoral européen/Europäisches Graduiertenkolleg) néven, amelynek keretében a Sorbonne (École pratique des hautes études – EPHE) és a Technische Universität Dresden – TU Dresden) köré szerveződő szakemberek hangolják össze kutatásaikat. Oktatók és doktoranduszok, illetve kutató kollégák évente összegyűlnek, hogy tudományterületeken átívelő kutatásaik eredményeit konferencia keretében ismertessék egymással. A szakmai esz-

mecserének 2006 júniusában a párizsi Művészettörténeti Intézet (Institut national d’histoire de l’art) adott otthont. A konferencia, illetve az annak aktáit összegyűjtő kétnyelvű tanulmánykötet a különböző tudományterületeken megfigyelhető szabályalkotás és normaképzés tematikáját járja körül. Történészek, társadalomtudósok, művészet- és irodalomtörténészek, filozófusok vettek részt annak a kutatócsoportnak a munkájában, amely az „Intézményesített szabályok – írás és szimbólumok” címmel megrendezett konferenciához kötődően a „kodifikáció” aspektusait vizsgálta. Tették ezt a legszélesebb idősík mentén, illetve a legkülönbözőbb szakterületek (például jogtörténet, informatikai technológia és művészettörténet) vonatkozásában.

A jelenség valóban széles skáláját tárja az olvasó elé a tanulmánykötet, amelynek borítóján – Jean-Baptiste Mauzaisse festményén – az Idő allegorikus figurája által megdicőített I. Napóleon császár éteri fényben éppen törvénykönyvén dolgozik, és ebben még a körülötte bőségesen felhalmozott uralkodói attribútumai sem tudják megakadályozni. Érthető, hogy a kötet szerkesztőinek választása erre a képre esett, elég csak a ’kódex’ szavunk etimológiájára gondolnunk. Az eredetileg írótaáblának használt ’caudex/codex’ többes száma (’codices’) szüli a Gutenberg-galaxis csodálatos objektumát, a könyvet, ugyanakkor a 16. századi általános jelentése mellett a ’codex’ szó – francia nyelvterületen már a 12. század óta – a jog egységesítésére tett erőfeszítéseket is kifejezi; gondoljunk a *Codex Iustinianus*-ra. A francia ’code’ szó a 18. századtól kezdve a ’törvény’ szinonimája. Ugyanilyen fontos legújabb kori, az angol nyelvből eredeztethető jelentése is: a ’kód’ az információk megjelenítését és kombinációját végző gépek működtetését lehetővé tevő jelek rendszere. Az Európai Doktori Kollégium által 2007-ben összegyűjtött és megjelentetett tanulmányok annak bizonyítékát tárják föl az olvasó előtt, hogy a napjainkban elsősorban két, egymástól csak látszólag távoli szemantikai mezőben (tehát a jogi és a matematikai diskurzusban) értelmezett „kodifikáció” létjogosultsággal bír más, idealista avagy pozitivisták diskurzusokban is; sőt esetükben

egyenesen alapfogalomként kell értelmeznünk. A szerkesztők ezt a gondolatot kívánták előtérbe helyezni és illusztrálni, amikor kötetükben éppúgy helyet adtak politikai, filozófiai és irodalmi, mint történettudományi vagy művészet-történeti tematikájú tanulmányoknak, amelyek mindegyike a saját területén ugyanazt a jelenséget vizsgálja és tárgyalja: azt a folyamatot, amelynek során – esetenként, amelynek lezárásaként –, észrevétlen vagy nagyon is szembe-tűnő módon bizonyos elképzelések és ezek megvalósulása harmonizációban, majd kanonizációban forrtak ki magukat. Legyen bár szó az I. századi római szobrászatról, Diderot regényének elbeszélés-technikájáról, vagy az utóbbi évek menekültstratégiájáról Francia- és Németországban. Konkrét példaként legyen szabad Juliette Guilbaud, a Budapest Collegium kutatójának magyar vonatkozású, kitűnő tanulmányát hoznom („Drôles de caractères... De la codification typographique du hongrois”). Ő előadásában és cikkében azt taglalja, hogy a reformáció-korabeli, magyar nyelven történő szövegszedés és nyomtatás milyen nehéz próba elé állította például a krakkói nyomdászokat. Mi magyarok nyelvi elszigetelődésünkől fakadó bánatunk közepette is büszkék vagyunk beszélt és írott édes anyanyelvünkre. Közben pedig hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy mikor jeles magyar főúri családok által finanszírozott Biblia-fordítások készültek Bécsben vagy Krakkóban, az idegen ajkú nyomdászoknak bizony nem kis fejtörést okozott ezeknek technikai megvalósítása. Vegyük például azt a tényt, hogy tizennégy magyar fonémát összesen öt latin magánhangzó segítségével kellett átírniuk. Ha a dolog jó oldalát nézzük: a betűkészítők busás haszonra tehettek szert az eddig ismeretlen karakterek megfaragásával. Ha viszont az eredeti, nemes célt nézzük: a nyomtatás megemelkedett költségei esetenként jelentősen megnövelték a könyvkiadás vállalkozásának kockázatát. A Kárpát-medencében a német és a latin betűtípusok hagyományos keveredése Heltai Gáspár tevékenységének köszönhetően oldódott meg. Magát a megoldást pedig egyfajta helyesírási-típoográfiai racionalizációban kell látnunk. Ez nem jelentett mást,

mint közös elhatározást és megvalósítást: szerzők, kiadók és főképp nyomdászok együttműködését, amelynek eredményeként a 16. század második felétől kezdődően a magyar nyelv megindulhatott az irodalmi nyelvvé válás útján.

DÉFALVI-TÓTH ANDRÁS

Paas, John Roger: The German Political Broadsheet 1600–1700. Vol. 9. (1662–1670.) Wiesbaden, 2007. Harrassowitz Verlag ?.... 1.

A kiváló amerikai ikonológia-kutató irodalomtörténész, germanista professzor John Roger Paas 1985 óta megjelenő sorozatában arra vállalkozott, hogy 1600-tól az összes metszettel illusztrált német nyelvű, alapvetően német területen közzétett egyleves politikai röplap minden változatát összegyűjtse és a kutatás számára is jól használhatóan közzétegye. A 9. kötethez nemcsak 43 jelentős németországi könyvtárat keresett fel, hanem Ausztria, Horvátország, a Cseh Köztársaság, Dánia, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Lengyelország, Szlovákia, Spanyolország, Svájc, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok jelentős könyvtárainak a grafikai gyűjteményében is kutatott. Magyarországon a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, az Országos Széchényi Könyvtár, a Szépművészeti Múzeum, a Budapesti Történeti Múzeum és a kanizsai Thury György Múzeum állományában végzett alapos forrásfeltárást az 1662–1670 közötti periódus 450 röplapjához.

A metszetekkel illusztrált egyleves nyomtatványok a 17. századi sajtó egyik legjellegzetesebb műfaját képviselik. A városkapukon, piactereken, városházák, templomok és – reklámként – könyvkiadó műhelyek falára kifüggeszhető röplapok a legszélesebb nyilvánosságot tájékoztatták. Már a 16. században a felekezeti konfliktusok, a török elleni háborúk, koronázások és természeti katasztrófák, tűzvészek, csodás égi jelek híreit nagy számban terjesztették képes tudósítások. A műfaj a virágkorát mégis a 17. században éli. Az intézményesülő, szerteágazóan kiépült postahálózat híreit képzett met-

szók és technikailag is jól felkészült könyvkiadók terjesztették az egyre nagyobb befogadó közönség felé. A metszetek az olvasni nem tudó rétegeket is elérték, miközben egy-egy új aktuális krízisre vagy változásra hívták fel a figyelmet. Az 1609-ben megjelenő, majd látványos gyorsasággal elszaporodó nyomtatott hetilapok átstrukturálták a kora újkori sajtóműfajokat. A műveltebb, politikai, katonai, vagy gazdasági döntéshozásban érintett elit a külpolitikai eseményekről rendszeresen hírt adó nyomtatott hetilapokból és a részleteket közlő nyomtatott hírlevelekből tájékozódott. A véleményformálás műfajai a pamflet és a rölapok váltak. John Roger Paas katalógusának képanyaga egyértelmű bizonyítja, hogy a 17. században a rölapokon egyre hangsúlyosabbá, színvonalasabbá válnak a metszetek, amelyek érdemi politikai, katonai információkat közölnek. A harmincéves háború a propaganda sokoldalúságát és hatékonyságának a növekedését is eredményezte. Egy-egy találó politikai gúnykép könnyen megjegyezhetően járatta le az ellenfelet az egyre kompetensebb befogadó közönség előtt. A rölap műfaja felértékelődött a világi és egyházi hatalmak számára is. Ebben az összefüggésben érthető John Roger Paas döntése, hogy William A. Coupe majd Wolfgang Harms tematikai sokféleséget szem előtt tartó rölapkiadási módszerétől eltérően, a hatalmas rölapirodalomból a politikai tartalmú, ezért alapvetően katonai vonatkozású, a döntéshozó udvari elit életét bemutató, illetve diplomáciai eseményeket ábrázoló kiadványokat válogatta ki.

John Roger Paas nem kommentálja az egyes nyomtatványokat, hanem négy angol nyelvű bevezető tanulmánnyal helyezi el nagyobb összefüggésekben az igen szerteágazó, sokféle egyéni kapcsolatrendszerrel mutató rölapokat. John Roger Paas bevezető tanulmánya elsőként az 1662 és 1670 közötti időszak legfontosabb kérdésére, a magyarországi török háborúra hívja fel a figyelmet. A török elleni háború hírei mindig kiemelt helyen szerepeltek a rölapokon, hiszen a legszélesebb nyilvánosságot kellett tájékoztatni a török előrenyomulásával kapcsolatban. Winfried Schulze kutatásai meggyőzően bizo-

nyították, hogy a Német-római Birodalomban a társadalom gazdasági, szociális és mentális egyensúlya érdekében szükség volt a török kérdés széleskörű bemutatására. John Roger Paas katalógusa bizonyítja, hogy a török elleni háborút övező nyilvánosság politikai tényezőként jelenik meg a 17. század közepén. A rölapkatalógus szisztematikus gyűjteménye egyértelműen alátámasztja, hogy 1663–64-ben a magyarországi török háború volt a korabeli Német-római Birodalom vezető híre. Amint a rendszeresen megjelenő hetilapok híreinek elemzése is érzékelteti, 1657-től az egyik legfontosabb kérdés, hogy sikerül-e a török elleni háborúban érdemi változást elérni. A vesztfáliai békekötés után időszzerűvé váló török háború szükségességét a magyar politikai körök mellett a Német-római Birodalom rendjei is hirdették. Csodás égi jelekről, üstökösökről tudósító rölapok az 1618-as évhez hasonlóan 1660-tól is nagy politikai változást hirdettek közérthető módon. A szisztematikus katalógus alapján a hírek mennyiségét, minőségét, az egyes politikai vonatkozású tematikák egymáshoz viszonyított arányát, a különböző propagandaközpontok hatását is érdemben lehet elemezni.

Az új török háborút egyre modernebb szervezetszerű propaganda kísérte. Az aktív birodalmi és intenzív külpolitikára törekvő választófejedelmek is reprezentálják politikai súlyukat rölapokon. Az 1663 januárjában megnyílt, végül 1806-ig működő „örök” regensburgi birodalmi gyűlés ülésrendjét három különböző rölap tette közzé, a birodalmi rendek és a politikai szintér szerepét kiemelve. A birodalmi gyűlésre bevonuló követségekről a szállásmesterek hivatalos jelentései alapján részletes képes tudósítást tett közzé a regensburgi Christoff Fischern és Nürnbergi Christoff Lochern.

A színvonalas metszeteket a kiadók is büszkén vállalták, pontosan jelölve azt is, mely városban és utcában árulják a kiadványt. Művészettörténészek nagy öröme az egyre nagyobb társadalmi presztízssre szert tevő metsző-dinasztiák tevékenysége is nyomon követhető már nemcsak az alkalmi megrendelésre készülő naptárlapokon, tézislapokon, hanem az aktuális híreket közlő

röplapokon is. Egyes magyarországi hírek közéletében fontos szerepet játszó augsburgi, frankfurti, nürnbergi nyomdák és kiadók tevékenységére is új fényt vet a hozzájuk köthető nyomtatványok nagy száma. A költő és hadvezér Zrínyi Miklós hírnevével kapcsolatosan is új aspektusokra enged következtetni a katalógus. Már 1662-ben és 1663-ban, tehát az 1664. január 18-án induló téli hadjárat sikere előtt is sokféle változatban jól felismerhető kis medallionképpel és Zrínyi-Újvár alaprajzával öt különféle röplap jelent meg. A közvetlen hadi eseményhez nem kapcsolható, hadvezéreket dicsőítő metszetek is azt bizonyítják, hogy nem a császári udvar, sokkal inkább a választófejedelmek propagandáját tükrözik a kvalitásos, jellegzetes arckifejezéseket, egyéniségeket megörökítő lovasportré- és portésorozatok. I. Lipót császár tucatnyi páncélos lovasportréja, a császári hadvezérek, Raimondo Montecuccoli, Louis Raduit Souches és Peter Strozzói képe, valamint a török hadvezérek bemutatása mellett jelentős számban szerepel Zrínyi Miklós és Péter, Bathyányi Ádám s a Német-római Birodalom hadvezéreinek ábrázolása (Wolfgang Julius Hohenlohe, Lipót Vilmos badeni örgróf, Philipp von Sulzbach).

John Roger Paas jó szemmel, gondosan feltárja a különböző variánsokat, így az egyes változatok elterjedtségére, „népszerűségére” is következtetünk. A röplap nagy példányszámban fogyott el, ezért újra közzé kellett tenni, illetve egy másik város nyomdája átveszi, másolja az eredeti kiadványt. Zrínyi Miklós 1663. novemberi Mura menti győzelméről öt röplap tudósít. Paas jelzetekkel mindig utal a röplapok közötti képi és tematikai összefüggésekre. A katalógus alapján Zrínyi Miklós hadi tetteihez több mint hatvan nagyméretű és húsz kisebb metszet köthető. Csak azon kell sajnálkoznunk, hogy a magyar szakirodalom fontos megállapításai nehezen hozzáférhetőek a nemzetközi kutatás számára, így Cennerné Wilhelmb Gizella katalógusait sem tünteti fel a kiadvány. Így kitűnne, hogy Paas katalógusában szereplő, a Rubens-tanítvány, Jan Thomas kvalitásos festménye alapján Gerhard Bouttats által készített, Zrínyi Miklóst ábrázoló

röplap nemcsak a Waldburg-Wolfegg kastély korabeli gyűjteményében maradt fent, hanem Apponyi Sándor szisztematikusan összeállított metszetgyűjteményében is.

A variánsok felkutatása révén eddig töredékesen ismert röplapok teljes változata is megismerhetővé vált, mint Érsekújvár 1663-as ostromáról, vagy Szigetvár 1664-es fiktív ostromáról tudósító röplapok esetében. A katalógus végén PA jelzet alatt itáliai és holland röplapok, vagy későbbi kiadványok is szerepelnek egy-egy jelentősebb eseményről. 1662-ben Passau égéséről, míg 1666-ban a londoni tűzvészről jelent meg három német nyelvű röplap, de Paas gondosan közzéteszi az angol hírt közvetítő holland kiadványokat is.

A katalógus eltérő hadszínterek híreinek egyidejű, egymáshoz viszonyított vizsgálatára is lehetőséget ad. A korban nagy visszhangot váltottak ki Raduit Souches Koháry Istvánnal elért felső-magyarországi sikerei 1664 júliusában (Léva ostromáról kilenc röplapot mutat be a katalógus), az 1664. augusztus 1-jei párkányi győzelemhez hasonlóan, amelyet azonban az utókor az augusztus 1-jei szentgotthárdi csata (16 röplap) és az augusztus 10-én titokban megkötött vasvári béke árnyékában nem a kellő mértékben hangsúlyoz. A katalógus kronologikus áttekintése alapján az is érzékelhető, hogy miként kerül egy-egy katonai vagy politikai esemény a nyilvánosság érdeklődésének homlokterébe, majd hirtelen miként kerül ki onnan, s veszi át a szerepét egy másik ország, másik téma. Bár 1665-ben több röplap is foglalkozott a törökkel kötött béke protokolláris kérdéseivel, a hírek között már az 1664 végén látott üstökös szenzációja dominál 28 röplappal. Tíz röplap tudósít a második angol–holland tengeri háborúról 1664 és 1667 között. Velence és az oszmánok Candiaért 1645 óta folyó háborúja is szakaszosan tűnik fel. 1669-ben a békekötésről, s a Porta győzelméről több német nyelvű röplap is megjelent.

A török probléma megoldására sokféle elképzelés született a korban. Az 1660-as években is számtalan korábbi diplomáciai javaslatot, próféciát adtak ki újra, illetve új biztató jóvendölést, jóslatot, imát tettek közzé elragadtatott prófé-

táktól (Nicolas Drabicus, Christopher Kotter, Christiana Poniatovska) vagy közismert tudósoktól. John Roger Paas bevezető tanulmányában Sabbat Sevi (Sabbataj Zvi) különös történetét elemzi, akivel 1665-ben, 1666-ban, majd 1670-ben több röplap is foglalkozott, s aki az Oszmán Birodalomban élő zsidókra támaszkodva próbálta új Messiásként Isztambult megteríteni, de végül 1666 novemberében muzulmánna vált, s Mehmed effendiként és tiszteletbeli ajtónálként fejezte be életét 1676-ban.

Sokféle hatalmi centruma, színvonalas nyomdakultúrája, jelentős városi polgársága miatt a Német-római Birodalom nyilvánosságára több politikai érdek hat együttesen. A nagyhatalmak is érzékelik a röplapokkal elérhető nyilvánosság növekvő jelentőségét, de a kiadók és nyomdák is érdekelték voltak üzletileg, hogy a befogadó közönséget időben s érdemben tájékoztassák.

XIV. Lajos IV. Fülöp lányával 1660-ban kötött házasságáról is sok német nyelvű metszet jelent meg, amelyet a 8. kötetben tett közzé John Roger Paas. I. Lipót császárnak a spanyol király, IV. Fülöp második lányával, Margit Teréziával 1666. december 5-én tartott esküvőjét tizenöt, majd az esküvőt követő három évig húzódó ünnepségsorozatot kilenc különböző metszet örökölte meg. A metszetek között olyanok is voltak, amelyek nem utólag készültek, hanem a látványos udvari előadások egyidejű értelmezését segítették.

A német fejedelmi udvarok és birodalmi városok művelt, újságolvasó közönsége érzékenyen reagált az újdonságokra. A tajvani és új-zélandi eseményekről is tájékoztató röplapok híryanaga híven tükrözi a német újságolvasó közönség Német-római Birodalom határain túlmutató érdeklődését.

A forrásgyűjtemény használata során nehézséget abban a vonatkozásban érezhetünk, hogy nem mindig egyértelmű, miért az adott sorrendben követik egymást a röplapok. A kronologikus rend érthető, de a röplapok nagy száma miatt az adott éven belül is indokolt lenne egyfajta kronológiát konzekvensen alkalmazni. Hadi események esetében jól körülhatárolható az a szű-

kebb időszak, mikor a csata vagy a várostrom (például Kanizsa ostroma) zajlott, ezt nem kellene megtörni más események beiktatásával, így még egyértelműbben lehetne az összetartozó röplapokat vizsgálni. Paas utal a szakirodalomból ismert, de elveszett röplapokra is. Könyvtörténeti szempontból is igen hasznos a korabeli nagyobb összefoglalásokban felbukkanó röplapok jelzése. Paas a röplapokon szereplő jelentősebb költők művére is utal. (Sigmond von Birken). A hatalmas forrásbázis kezeléséhez elengedhetetlenül fontos országokra, személyekre, tematikákra, városokra, kiadókra, szerzőkre, metszőkre vonatkozó mutatók valószínűleg a teljes sorozat megjelenését záró kötetben várhatók.

A szisztematikus gyűjtemény nemcsak egy statikus állapot, hanem folyamatok vizsgálatra is lehetőséget ad. A teljességre törekvés igényével készült röplapkatalógus releváns forrásbázis a kora újkori sajtótörténettel, könyvtörténettel, mentalitástörténettel, kommunikációtörténettel foglalkozó történészek, irodalom- és művészet-történészek számára mind elméleti kérdések, mind pedig konkrét események vizsgálatokor.

A röplapkatalógus sok magyar vonatkozású kiadványa arra is felhívja a figyelmet, hogy ennek a jelentős forrásbázisnak a kommentált kiadása, nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi tudományos élet számára is sok újdonságot jelentene. Nagyon fontos, hogy Apponyi Sándor hatalmas gyűjteményének a katalógusa 2004-ben új kiadásban is megjelent az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában, de érdemes lenne a magyarországi gyűjtemények gazdag röplapállományát is kommentálva közkinccsé tenni.

G. ETÉNYI NÓRA

†**Wix Györgyné: Régi magyarországi szerzők (RMSz). I. A kezdetektől 1700-ig.** Szerk. és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2008. Országos Széchényi Könyvtár, 1036 l.

A régi magyarországi irodalom és művelődéstörténet tanulmányozásához újabb fontos segédkönyvet adott ki az Országos Széchényi

Könyvtár (Régi Magyarországi Nyomtatványok műhelye). Az előzmény, amely kézirat gyanánt látott napvilágot 1989-ben Pintér Gábor és Szabó Géza összeállításában, harmad ekkora terjedelemben 1800-ig vette számba a *Régi magyarországi szerzőket*. A névjegyzék belső kutatási segédletnek készült (1700-ig 3782 nevet tartalmaz) azzal a céllal, hogy ösztönözze a további adatgyűjtést. A mostani, bővített és javított kiadás első kötete (1700-ig 6484 személy adatai), döntően Wix Györgyné munkája. Míg a korábbi változatban a szerzőkről mindössze egyetlen adatsor szerepelt (születési hely, születés és halál éve – ezek hiányában működési időkor – tevékenységi kör), itt négy, egymástól elkülönített bekezdés: 1. Név és annak kiegészítései. 2. Születési és haláladási adatok. 3. Életrajzi és/vagy működési adatok. 4. Forrásadatok. Az utóbbi rovat praktikus rövidítésekkel megjelenési időrendben sorol fel biográfiákat, szakirodalmat, bibliográfiákat. Az előforduló idegen nyelvű keresztnévek névformáiról keresztnévmutató, a helynevekről pedig helynévmutató segít tájékozódni. A vaskos kiadvány tetszetős, jól áttekinthető, gerincének magassága illeszkedik társaihoz (*RMNy*, *RMK III*, *PETRIK*).

A kötet egyetlen betűrendben tartalmazza azokat a magyarországi (tehát nemcsak a magyar, hanem a korabeli Magyarország területéhez köthető) személyeket, akiknek 1700-ig legalább egy munkája megjelent nyomtatásban. A gondosan összegyűjtött adatsorokban együtt szerepelnek különböző tudományterületeken elért eredmények. A szakembereknek nagy segítség lesz a kötet nemcsak a keresett szerzők azonosításában, a róluk szóló szakirodalom megtalálásában, hanem a sokféle névalak (latinul és a Kárpát-medencében használt más nyelveken) megegyezései alakban szerepeltetésében, az egységesítésében is. A szerzőknek ugyanis minden névváltozata bekerült az abc megfelelő helyére, a leírás helyét utaló jelzi: a leírás első rovatában pedig valamennyi névalak együtt is olvasható. Ezzel sok fölösleges utánajárás (esetleg tévedés) válik elkerülhetővé.

Az előző végén a szerkesztő további kiegészítésekre, pontosításokra buzdít. „Folyamatos

feladat”-ként vállalja az új adatokkal történő gyarapodás kezelését, a kutatók észrevételeinek figyelembe vételét. Jó tudni, hogy a további bővülések regisztrálása is tervezetten folyik. Az ismertetés írója mintaként olyan 1700 előtti (nem közismert) nevekre keresett rá a kötetben, akikkel az elmúlt években foglalkozott, s megfelelnek a kötetbe kerülés kritériumainak. Egyet nem talált meg. (Vízkeleti) Lindvay Mártonnak 1678-ban verse jelent meg Derkay György Suquet-fordításának végén (Örök életnek utya, *RMK I* 1226). Ugyanezen kiadványon Derkay névformája Derkay, róla nem készült utaló.

A kötetből tudatosan kihagyták azokat a szerzőket, akiknek csak kéziratuk ismert. Vagyis kimaradtak azok az 1700-ig ismert magyarországi szerzők, akikről 1800-ig nem jelent meg nyomtatásban semmi. A hiány nem a kötet összeállítóinak a hibája, hanem könyvtörténeti kutatásunk egyoldalúságának következménye. Miközben a régi magyarországi nyomtatványok számbavételében jelentős eredményeket könyvelhetünk el, a hungarikum-kéziratok feltárása, országos nyilvántartásuk vezetése ettől messze elmarad. Ezért a már feltárt adatok beépítése sem történhetett meg, csak esetlegesen kerültek volna a kötetbe adatok. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *RMSz* régi magyarországi kéziratok feldolgozásához is megkerülhetetlen segédkönyv lesz.

SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ

Reske, Christoph: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing. Wiesbaden, 2007. Harrassowitz Verlag, XXXII, 1090 l.

A könyvnyomdászat feltalálása és annak az első évtizedbeli elterjedése német nyelvterületen történt. A legtöbb könyvet évszázadokon át itt is állították elő. Miután hazánk az említett térség délkeleti részével határos, így szinte természetes, hogy a történelmi Magyarország könyvgyűjteményeiben őrzött régi, 15–18. századi ki-

adványok mintegy kétharmada is ott készült. A hazai tipográfia technikailag is mindig rendkívül jelentős mértékben függött e térség műhelyeitől. A 16. és 17. században valamennyi műhely – közvetlenül, vagy közvetve – külföldről szerezte be teljes matricakészletét, de az öntött betűk és díszek túlnyomó többsége is onnan érkezett. (Egyetlen kivétel Tótfalusi Kis Miklós volt Kolozsvárott.) Ugyanez volt a helyzet a hazai műhelyekben tevékenykedett szakemberek esetében is: jelentős részükben német származásúak voltak.

Fentiek után természetes, hogy mennyire fontos a német nyelvterületen tevékenykedett és a nyomdászattal foglalkozó személyek és intézmények adataira vonatkozó, széles körben összefoglaló szakkönyv a hazai szakemberek számára, akiknek régi nyomtatványokkal van dolguk. Már korábban is jelent meg több ide vonatkozó és fontos kiadvány, – ezek mind e témakör legjobb ismerőjének, Josef Benzingnek a publikációi. Elsőként a *Buchdruckerlexikon des 16. Jahrhunderts (Deutsches Sprachgebiet)* jelent meg 1952-ben. A szerző ebben a városok betűrendjét követve, azon belül működésük időrendjében foglalta össze a lexikonok szükségszerű szüksézszerűségeivel a 16. században, az akkori német nyelvterületen nyomtatványokat előállítóakra vonatkozó legfontosabb adatokat. E munkáját bővítette ki az 1962-ben közreadott *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet* című művében – nagyot lépve előbbre – „nem csupán” a 17. századot is beemelve, de az adatok körét is jelentősen kiterjesztve. Benzing élete végén elkészítette ennek az alapvető munkájának második, javított és bővített kiadását (vö. MKsz 1984. 157.). A nyomdászokkal párhuzamosan a könyvek megjelentetőinek másik nagy csoportjára, a kiadókra vonatkozó alapvető adatokat is feltárta (*Archiv für Geschichte des Buchwesens* 2 (1960. 445–509), amelynek későbbi átdolgozását is elvégezte (*Archiv für Geschichte des Buchwesens* 18 (1977. 1077–1322).

Benzing 1981-ben bekövetkezett halála utáni negyedévszázad alatt természetesen rengeteg új publikáció látott napvilágot a korábban általa gondozott témakörben. Utolsó nagy műve meg-

jelenését követően jelentős kiegészítések készültek ehhez. Így például David Paiseytől (Gutenberg Jahrbuch 1989. 165–179), aki időrendben – a könyvkereskedőkkel kibővítve – folytatta Benzing kiadványát (*Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701–1750*. Wiesbaden, 1988.).

Az utolsó évtizedekben megjelent, és Benzing legfőbb kiadványát kiegészítő adatokat gyűjtötte össze most megjelentett, terjedelmileg is hatalmas kötetben Christoph Reske Mainzban, Gutenberg és Benzing városában. Tette ezt úgy, hogy jelentős számban további, igényes elemekkel bővítette a nyomdászokra vonatkozó ismereteket (VII–X.). Példaként álljon itt ezek közül néhány: családtagok, anyagi helyzet, viszony a hatóságokhoz, munkatársak, kapcsolat a kollégákkal stb. Ezzel nem csupán az egyes személyekről kap a kötet olvasója még világosabb képet, de az illető városra, sőt azon kívüli összefüggésekre és kapcsolatokra is fényt vetít. Újra hangsúlyozni kell, hogy minden adatát a forrás pontos közlésével támasztotta alá. A szélesebb olvasói kör számára külön „szótár és rövidítésjegyzéket” is állított össze a régi nyomdászattal kapcsolatos, de többnyire csak szűkebb körbe használt szakkifejezésekből (XI–XIV). A többszörösen hivatkozott irodalom jegyzéke mintegy félezer tételt tartalmaz (XV–XXXI.). Magában a szövegben ennél sokszorosan nagyobb számú, egyedi hivatkozás található. A városok előtt álló szakirodalom is rendkívül gazdag. E korszak két legnagyobb teljesítményű „nyomdászvárosa” (Köln, Nürnberg) esetében az ide összegyűjtött címek száma egyenként is százakra rúg. (Egyedül e két város tipográfusainak ismertetése a gazdag irodalommal együtt a kötet terjedelmének nem kevesebb, mint 15%-a!) A nyomdászoknak a kötet végén álló névmutatója csak a nyomdahelyekre és azok lapszámára utal (1059–1090). Jól érzékelhető itt is a terjedelem „féken tartására” irányuló törekvés, amelynek sajnos – többek között – a különben rendkívül érdekes koholt adatok közlése is áldozatul esett (IX.).

Reske igényességének bemutatására álljon itt egyetlen, a nyomdászok névformáinak hallatlan szorgalmú összegyűjtését bemutató, magyar vo-

natkozású példa. A szlovéniai Laibach (Ljubljana) után Nyugat-Magyarországon is tevékenykedett Johannes Manlius neve mellett olvasható egész kis gyűjteménye annak a kiadványaiban olvasható változatairól: „János, Johann; Mandelc, Mandelac, Mandelz, Manlyus, Man(n)lin, Mannel, Männ(e)l, Mennel”. (E vándorhajlamú nyomdász esetében e névsor a kötetben belül négy helyen is megtalálható: 152, 153, 181, 318.) Kiviláglik ebből is az a lankadatlan szorgosság, amellyel Reske könyvét minél teljesebbé és így a lehető leghasznosabbá kívánta tenni. A fentiekben csak vázlatosan ismertetett igényesség vezetett oda, hogy Reske munkájának terjedelme Benzing utolsó kiadásának több mint háromszorosára! Száraz számokkal jellemezve: Benzing 381 nyomdahelyéhez 21, a 2662 nyomdászához pedig 181 új névvel gazdagodott a kötet (IX.).

Minden könyvismertetésnek szükségszerű velejárója a fellelhető hibákban történő szemeztetés. A magyar szempontból felmerülő hiányok sorolásának vitorlájából a szerző kifogta a szelket, amikor bevezetőjében arról írt, hogy „a keleti szomszédok kutatásait sajnos nem lehetett kellő mértékben figyelembe venni, mert azokhoz részben nem lehetett hozzáférni, illetve azokba beletekinteni” (VIII.). Bár ezt a megjegyzését a Németországban élő szerző feltehetően eredetileg a cseh és a lengyel szakirodalomra szánhatta, de végül a magyart is hátrányosan érintette. Így V. Ecsedy Juditnak a régi magyarországi nyomdák korszerű áttekintését nyújtó munkája (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában*. Bp. 1999.) ismerete hiányában, Reske pl. Breslau (Wrocław = Boroszló) városnál Gottfried Gründer tevékenységét 1650–1663 és 1673–1681 (130–131) ismerteti, de 1669 és 1673 közötti pozsonyi munkásságáról nem tud, pedig a szerző különben az ilyen, határokat átlépő kapcsolatokat is igen gondosan közölte. A német nyelven megjelent magyar vonatkozású szakirodalom kiértékelése ellenben szinte teljesnek mondható.

Benzing legelső (1952) összefoglalása feltárta azokat is, akik nem rendszeresen dolgoztak öntött betűkkel. Ő nagy munkája két további kiadásában ezeket a nyomdászati peremén helyet foglaló kártyafestőket, fametszőket stb. tudato-

san kihagyta. Természetesen Reske az immár lexikon méretűvé gazdagodott kötetében a legszigorúbb értelemben vett nyomdászokra és nyomdákra szorítkozott. Így szokatlan, hogy mind Benzing, mind Reske (752.) felvette kötetébe az Oels városában 1589–1601? közötti időszakban tevékenykedett Jakob Brückner „Formschneidert”, azzal a megjelöléssel, hogy valószínűleg egy kis sajtót is működtetett. De hiszen mind ők, mind mások – pl. a kártyafestők stb. – sajtóval dolgoztak, sőt, nem is olyan ritkán, öntött betűkkel! (Az említett Oels város első két tipográfusának kizárólag héber betűi voltak (751–752.), de a nyomdászmutatóból (1069.) ők kimaradtak a héber nyomdászok közül.)

Be kell vallani, hogy nem kevés munkát jelentett ennek az ismertetőnek írója számára, hogy összegyűjtse, és tollhegyre tűzze a fenti, néhány kisebb jelentőségű botlást, hogy eleget tehessen, az ilyen könyvismertetéstől szinte elvárt, majdnem kötelező akadémikuskodásnak.

E hallatlan szorgalommal és hozzáértéssel összegyűjtött és kiválóan rendszerezett kötet szemlélőjének csupán egyetlen, elvi gondja akad: nem pontosan világos számára az a földrajzi térség, amelynek feltárására Reske vállalkozott. A kötet alcíme (Josef Benzing azonos című munkájának alapján) azt sugallja, hogy e téren is a nagy előd által kicövekelt utat követte. Benzing műve első kiadásának előszavában (újra nyomtatva a 2. kiadás VI. lapján) összeállításának földrajzi körét így fogalmazta meg: „csak a zárt német nyelvterület nyomdászai”. Ez ellentmondásban levőnek tűnik a Reske előszavában felsorolt, általa új nyomdahelyként feltárt városok névsorával (IX–X.). Itt ugyanis szerepel Morvaország mindkét fontos városa, Brünn (Brno) és Olmütz (Olomouc). Ez pedig ellentmond Benzing elvi és gyakorlati szempontjának, hiszen e két város nem tartozik az összefüggő, zárt német nyelvterülethez. Bár a bevezetőben, mint új nyomdahely szerepel a sziléziai Troppau (X.), magában a kötetben ez a város nem lelhető fel. (A bevezetőben (IX.) említett „Groß-Grünau” és „Horw” helységek a kötetben belül „Grönau” (315–316.), illetve Winkel (989.) alatt találhatóak.)

A történelmi Magyarország nyugati határán az osztrák tartományokkal nyelvileg összefüggő, zárt tömbben élt németek lakóhelyei közül csak a mai Burgenlandban, vagyis az Ausztriában lévők szerepelnek Reske összeállításában. Ezzel szemben a mai Szlovákia (Preßburg = Bratislava, Pozsony) és a mai Magyarország (Güns = Kőszeg) továbbra is kimaradt.

Új városnév Reskénél a svájci „Morges” (X. és 618–619.). Ez a Genfi-tó mellett fekvő kis város a francia nyelvű Vaud kantonban Bern exklávéja volt. Területileg tehát nem, csupán jogilag tartozott az említett német kantonhoz, illetve városhoz. A lakosság azonban francia nyelvű volt, és ma is az. Ez arra utal, hogy Morges beemelése Reske kötetébe a korabeli összefüggő német nyelvterület helyett közjogi szempont alapján történt. Ez azonban roppant bizonytalan szempont, hiszen a közjogi határok sűrű váltakozása igencsak ingoványos alapul szolgálna a két évszázadot felölelő kézikönyv gyűjtőkörének megállapításhoz. Érdemes felhozni ehhez a német Graubünden kantonhoz tartozó és azzal területileg összefüggő völgyben fekvő Poschivao (Puschlau) városka példáját, amelynek lakói egykor és ma is olasz anyanyelvűek. Ezért az itten készült nyomtatványokat tudatosan figyelmen kívül hagyja a munkáját Benzing által megjelölt szempontok szerint végző VD 16 vállalkozás (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts), amely lényegében a 16. századi retrospektív, német, nemzeti bibliográfia. (Reske sem vette fel összeállításába „Puschlau”-t.)

Bár az összefüggő, német nyelvterületen mennyiségileg kimagaslóan a legtöbb nyomtatványt állították elő a régebbi századokban, mégis igen tudatosan igyekeznek feltárni. Ez hatalmas segítséget jelent a más tudományágakban végzendő kutatásokhoz. A fentiekből közvetve már kiolvasható, hogy milyen várakozás alakul ki a német nyomdászattörténelem e két századának termékeivel foglalkozókban a továbbiakat illetően. Jó lenne e korszak kiadóinak Benzing által már összeállított jegyzékét a nyomdászokat illetően a Reske által megvalósított igényességgel kiegészítve, önálló kiadványban közreadni. Igen ér-

tékes lenne a koholt impresszumok „nyomdahelyei” és „nyomdászai” eddig már tisztázott, feloldását közkinccsé tenni. Nagy haszonnal járna a Benzing által a 16. századból megkezdett feltárását, de most asztal alá esett kép- és kártyafestők stb. adattárát mindkét évszázadból összeállítani. Hiszen szinte összesomosódnak a határok ezeknek a nyomdászok által végzett tevékenységével. Ha sajtóján kinyomatott valaki szentképeket, úgy szinte elkerülhetetlen volt, hogy e fölé és (vagy) alá az illető szent neve és néhány soros ima szövege is rákerüljön maroknyi öntött betűből szedve. Ezzel az illető máris bekerült a nyomdászok közé. A fentiekben említett angol David L. Paisey egy lépéssel előbbre járva a 18. század első feléből a német könyvkereskedőket is számba vette, hiszen ezek többnyire kiadással is foglalkoztak. Igen hasznos lenne, ha valaki ezek áttekintésére is vállalkoznék a 16. és 17. századból.

A fentiekből remélhetőleg egyértelműen kiviláglik, hogy milyen jelentős kiadvány az, amelyet most ismertünk. E kötet jelenléte minden hazai könyvtárban, amelynek jelentősebb régi könyvvállománya van, szinte elengedhetetlen.

BORSA GEDEON

János-Szatmári Szabolcs: Az érzékeny színház. Kolozsvár, 2007. Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, 234 l.

A szerző 2000-ben tartotta előadását a régi magyar drámatörténeti konferencián, amelynek anyaga 2003-ban jelent meg tanulmánykötetben. (*A magyar színháték honi és európai gyökerei.* Miskolc, 2003. Miskolci Egyetem.) Munkájának címe: „Az érzékenység mint dramaturgiai kategória”. Korábban több színhátörténeti dolgozata jelent meg, amelyek jelzik, hogy a szerző a 18. század vége és a 19. század első két évtizedének drámairodalmával, színhátörténetével és színházelméletével kíván foglalkozni. Új könyvében a felhasznált irodalomban a szöveggyűjtemények, -kiadások összesen 31 tételt tartalmaznak, s ezek közül három német nyelvű. A bib-

liográfia második fejeztében a tanulmányok és kötetek sorakoznak, ebben összesen 116 tétel szerepel s közülük 33 német nyelvű. Ez így természetesen, hiszen az erdélyi német szakirodalom ebben a tárgykorban meglehetősen sok és számottevő, tehát ismerni kell.

A könyv első fejeztének ezt a címet adta: „Bevezetés.” Itt a Walter Benjamintól idézett mottóhoz hozzáfűzi, hogy „a drámatörténet legtöbb esetben megmarad a kanonizált szerzők és műveik ismertetésénél, míg az elsősorban intézménytörténetként értelmezett színháztörténet ritka esetben megy tovább az egyes színházak, társulatok műsorrendjének rekonstruálásánál, illetve értékelésénél. Ennek következtében az elsősorban drámatörténetként értelmezett színháztörténet – az értékelésben érvényesített irodalmi szempontoknak köszönhetően – a repertoár értékességét a bemutatott klasszikus művek számától teszi függővé, az érzékenység térhódításával a színpadokat meghódító polgári szomorújátszókat, érzékenyjátszókat pedig értéktelen divatjelenységnek minősíti, anélkül hogy a színpadi siker valódi okai után kutatna.”

A szerző véleményével természetesen egyet tudunk érteni, hiszen a legkiválóbb drámai mű is színpadra kerülhet olyan rendezésben, amely a mű értékét meg sem közelíti, másrészt pedig a legkevésbé sikerült drámai munkák is sikerdarabok lehetnek kiváló rendezésben. A következőkben a 18. századi színházkonceptiókról, a morális és patrióta színházról ír. Ezt a műfajelméletről írt szakasz követi, majd az „Érzékenység drámái” című fejezettel folytatja, és „Az érzékenység dramaturgiai kategóriája” című szakasszal zárja a dolgozatát. Végül az említett irodalomjegyzékkel és egy nagyon hasznos függelékkel tesz pontot munkájára. A szerző tudja, hogy Bayer József, Bécsy Tamás, Bíró Ferenc, Debreczeni Attila, Egyed Emese, Enyedy Sándor, Fried István, Kerényi Ferenc, Mályuszné, Császár Edit, Nagy Imre dolgozatai nélkül ezt a munkát megírni lehetetlen lett volna.

Bár 1790 táján az iskolai színház megszűnt vagy megszűnőben volt, János-Szatmári Szabolcs a 1790 és 1820 közötti fejezetben említi a megelőző iskolaszíni gyakorlatot, de azt is pontosan

tudja, hogy az iskolaszíni múlt olyan fantasztikus méretű, hogy ez a legkülönfélébb okok miatt nem hanyagolható el. Az iskolából kerültek ki azok a szereplők, akikből később hívatásos színészek lettek. A hívatásos színház Magyarországon a piarista Simai Kristófnak, a magyar Plautusnak művével indul. A színészek és az írókon kívül az elméleti szakemberek is az iskolából kerültek ki, mint például Török Damascén és Endrődy János. Az iskolaszíni darabok mecénásait örökölhette a hívatásos színjátszás is, de örökölte a közönséget is. Ezért úgy hiszem, érdemes lett volna egy nagyobb fejezetet szentelni az iskolaszíni múltnak, hiszen az „érzékenység” fokozatai már e korszak darabjaiban is felfedezhetőek. A másik szempont: a magyar lakosság Erdélyben, a Felvidéken, a jelenlegi Magyarország egy részén is, mint például Pesten is, többnyelvű volt a kutatott korszakban, vagy német anyanyelvű volt, vagy szívesebben beszélt németül, mint magyarul, s ezért a német nyelvű színjátszás hamarabb talált otthonra Magyarországon, mint a magyar. A dráma és színházelmélet írói a templommal egyenrangúnak ismerik el a színházat. Mind a kettő a tiszta erkölcsre neveli nemcsak az ifjúságot, hanem a felnőtt társadalmat is, s ezért a besztercei piarista iskola, rendház és templom együttes alaprajzán a templom, alig volt valamivel nagyobb, mint a színházterem. Azaz: ebben a színházteremben majdnem ugyanannyi ember tekinthette meg a „szent” színjátszót, mint a templomban a szent áldozatot.

Könyve III. 1. 1. számú fejezete az egyház különvéleményét fogalmazza meg. Talán érdemes lett volna az egyházak korábbi, 15–18. századi különvéleményét is tárgyalni a diákszínjátszás szokásáról. A jezsuiták és a piaristák maximálisan támogatták ezt a szokást. A minoriták, a pálosok és a ferencesek követték a példát. Az evangélikus iskolák igen sok ószövetségi történetet vittek színre. A reformátusok a debreceni zsinat határozatának következményeként kevesebb színjátszót rendeztek a 17. században annak ellenére, hogy a 16. században gazdag színi hagyományt teremtettek. A 17. századtól egyedül Sárospatakon Comeniusnak sikerült ez

alól a határozat alól mentesítenie magát. A 18. század utolsó harmadában azonban már a reformátusok is felújították az iskolai színjátszás hagyományát.

A következő század elején Török Damascén is, Pázmándi Horváth Endre is katolikus papok voltak, a minorita Török *Az időt töltő mulatságok és különös figyelemmel a játékszínre erkölcsi tekintetben* címmel 1818-ban Miskolcon jelentette meg művét. 1825-ben jött ki a nyomdából a világi pap Pázmándi Horváth Endrének *A némes szívű magyarokhoz a pesti nemzeti teatrom ügyében* című költői levele. A piarista Endrődy János a magyar nyelv érdekében állt a magyar színház mellé. János-Szatmári Szabolcs a következő fejezetben a színház célját tárgyaló többi munkát is csokorba szedte. Így kerül sor Benke József, Decsy Sámuel, Szentmiklósi Sebők József színházzal kapcsolatos problémáira. A magyar szerzők mellett hivatkozik a német nyelvű szerzőkre is, mint Christian Wolffra, Gottschedre, Sonnenfeldre, Lessingre, Sulzerre és Schillerre. Ezek gondolatainak ismétlését fedezi fel a magyar szerzőknél. A lutheránus Melchior Goezét Lessinggel folytatott vitája tette nevéssé. Goeze elítéli a jezsuitákat, s őket nem is tartja papoknak, hanem komédiásoknak. De más német és francia szerzők neve is előkerül, így Heinrich Ehrenhorsté, Charles Porec-é. A patrióta színház követelményeinek elméletével kapcsolatban a szerző Frenzelt idézi. A magyar szerzők közül még Gorove László és Havasföldy, nevére hivatkozik.

A „Fejedelmek iskolája” című fejezetben viszont rég elfeledett magyar nyelvű drámák sorából idéz a dolgozat írója. Nem lett volna felesleges, ha a királytűkör-dramákról szólva megemlítette volna azokat a névhez köthető vagy nem köthető drámákat is, amelyek a választott kor színház-elmélet-íróinak példái lehettek. 1790-ben elvileg már elmúlt az iskolai színjátékok korszaka, s következett a hivatásos színjáték ideje, a szövegkönyvek azonban a vándortruppok könyvei között lapultak, s még mindig éltek, mert jó néhány színész diákkorában még iskolai színjátékban is játszott, mert jó néhány szerző (Dugonics, Simai), még diákoknak is írt drámát. Mindezek

ellenére az a sejtésem, hogy a könyvnek ez az egyik legjobb fejezete. Kiválóan ismeri a kor színházi irodalmát és a kor színházáról született szakirodalmat is.

A dolgozat negyedik fejeztében a 18. századi műfajelméleti törekvéséről, közelebbről az érzékenység műfajáról, a drámáról beszél. Az érzékeny drámát nevezhetjük-e szentimentalista drámának? A szentimentalizmus mint irodalomtörténeti korszak azonosítható-e az érzékeny jelzővel? Természetesen ebben a fejezetben német példakkal állt elő, a recenzens azonban leginkább arra kíváncsi, hogy a német drámák egy részével azonosított érzékenység-fogalom vajon minden tekintetben jellemző-e a Magyarországon ez idő tájt népszerűvé vált érzékeny drámákra, tragédiákra? Vagy minden olyan drámát, amely a nézőkből könnyeket vált ki, érzékenynek tartunk, attól függetlenül, hogy szomorújáték vagy közép-műfajú dráma? Az idézett fejezetben így határozza meg az író az érzékeny dráma fogalmát: „A jóság, a jószándék, az együttérzés, a tisztaság, a kifinomultság, a nagylelkűség, a lemondás, az önfeláldozás, a becsület, együttesen képvisel egy újszerű erkölcsi ethoszt, amely meghatározta az érzékenység érzelmileg kifinomult viselkedésmódját.” Ezek szerint érzékeny drámának tarthatóak azok a párbeszédű művek, amelyeknek egy vagy több szálon futó cselekményében, karaktereiben a felsorolt erkölcsi szempontok érvényesülnek. Így azt hiszem, az érzékenység és a szentimentalizmus közé nem tehetünk egyenlőségjelet.

Az V. 1–4. fejezetben tárgyalja a dolgozat írója a tulajdonképpeni érzékeny drámákat. S ebben a nagyobb fejezetben vizsgálja az érzékeny drámák meghonosításának kísérletét, a családi drámákat, a neoklasszicista szomorú, a történeti tárgyú, az áltörténeti, a katonai életet bemutató szomorú játékokat. A témát jelölő fogalmak közé bekerült egy stíluskorszakot jelölő fogalom, a neoklasszicizmus, hiszen a többi tematikai megközelítésű fogalom-név elé a neoklasszikus jelzőt szintén oda lehet tenni. Azaz a történeti, a családi témák is neoklasszicista darabok. Nyugtalanít, hogy ezek a tárgykörök, amelyek érzékenyjátékként jelennek meg a dolgozatban, már felfedez-

hetők az iskoladramák korszakában is. A fejezet második alfejezetétől kezdve az olvasónak az az érzése, hogy érzékenyjáték-fogalom alá csak a családi, a szomorú, a történeti szomorú, az áltörténeti szomorú, a katonai tárgyú szomorú játékok tartoznak. Úgy tűnik, az érzékeny játék csak eleve szomorújáték lehet. Az a kérdés természetesen, hogy az arisztotelészi értelemben vett tragédia és a szomorújáték azonos tartalmú fogalmak-e. Ír a szerző Dugonics András eredeti drámái alkotásairól is, s elfeledi, hogy Dugonicsnak voltak iskolai célokot szolgáló drámakísérletei, amelyekről magának a piarista szerzőnek sem volt a legjobb véleménye. Ezek kritikai kiadássorozatunkban meg is jelentek (*Piarista iskoladramák*).

Hosszú elemzés következik a kötetben ezután a családi szomorújátékról, amelyben az atya szigorú és igazságos, feltétlenül tiszta karakterű személy, az anya jóságos és áldozatos, aki összetartja a családot. Az apa és a fiú között elképzelhető véleménykülönbség, sőt konfliktus is, az anya és gyermeke között azonban ilyenről szó nem lehet. „A szomorújáték változatai” című fejezetben a neoklasszicista szomorújátékot, a történeti szomorújátékot, az áltörténeti szomorújátékot, a katonai környezetben zajló szomorújátékot, a történeti tragédiát, a fiktív történeti tragédiát, a katonai tárgyú tragédiát tárgyalja. Ki gondolná, hogy a német Organisationstatus meghatározta a tragédia követelményét: „A tragédia bírjon gazdag cselekménnyel, telve fenséges érzülettel, de ne csapjon át borzadályosba és természetfölöttibe; részvétet és félelmet keltsen undor és borzadály helyett. [A tragédia] nyelvezete legyen nemes, ne pedig képzelgéssel átszótt szószátyárság.” (Idézet Bayertől) A tragikus személy pedig maga legyen szerencsétlenségének az oka, ne legyen nagyon bűnös, és nagyon ártatlan sem, szerencsétlenségének az oka valamilyen hibás lépés által történjék, az ilyen, tragikus sorsú ember megérdemli a bocsánatot. Ha a tragikus személy nagyon vétkes, senki nem szánkozik rajta, ha viszont minden szempontból ártatlan, akkor a nézők szánalma nagyon kevésbé várható. A tragédiával kapcsolatos utóbbi követelmény viszont az eddig ismeretlen marosvásár-

helyi „Poema Dramaticum”-ban található. Az utóbbinak a felfedezése nagyon örvendetes dolog.

Az érzékenyjáték fogalmának megmagyarázása érdekében bemutatott színjátékok elemzése, ismételten bizonyítja, hogy János-Szatmári Szabolcs ismeri nemcsak a magyar és német drámairodalmat, hanem a vonatkozó magyar és német szakirodalmat is. Példái bizonyító erejével tárja fel az érzékeny szomorújáték legfontosabb ismertetőjegyeit. Az érzékenyjáték vagy nézőjáték fogalma megegyeztethető talán a tragédia és a komédia között elhelyezhető közép-színmű fogalmával. Itt talán érdemes lett volna megmondani, hogy a 19. és 20. században létrejött drámák tekintélyes többségére nem lehet ráhúzni az arisztotelészi fogalmakat, nem lehet minden drámát a konfliktus és a kimenetel alapján tragédiának vagy komédiának minősíteni.

„Az érzékenység mint dramaturgiai kategória” cím alatt szerepel egy alcím: „Az érzékenység és összefüggései.” A fejezet egy Vitkovicstól származó idézettel kezdődik: 1809-ben Vitkovic fordításában játszottak egy a dolgozatban meg nem nevezett szerzőtől származó drámát, amelynek bemutatójáról Vitkovic így számol be Kazinczynak: „A darab sokakat megríkatott, könnyetlenül pedig talán egy szem sem maradt. A két első felvonáskor a szemem tele gyült könnyekkel, az utolsókor én is sírtam.” Egy sorral alább ismét egy másik idézet arról, hogy amikor II. József császár megtekintette Kotzebue *Embergylölés* című darabját, akkor még a császár is könnyezett.

Debreczeni Attila az érzékenység fogalmának feltűnését, társadalmi súlyát egy könyv megjelenésével magyarázza (KNIGGE, Adolph Freiherr: *Über den Umgang mit Menschen*), amely Kiss János szabad fordításában 1811-ben jelent meg, s ehhez János-Szatmári Szabolcs még valamit hozzászól: „Ennek az új erkölcsi ethosznak... legfontosabb elemei a jóság, a jó szándék, az együttérzés, az önzetlenség, a tisztaság, a nagylelkűség a segítőkészség.” Az imént felsorolt tulajdonságok természetesen érzékennyé, megértővé teszik az embert. S ha a 19. század elejének embere, írója valóban ezeket az emberi tulajdonságokat szerette volna önmagában meg-

valósítani, s ha az író is, ezeknek a személyes tulajdonságoknak a birtokosát szerette volna példaképpül bemutatni, akkor ez valóban lehetett az érzékenységek, mint viselkedési formának kiváltó oka. A szerző dolgozata végén – s még mindig nem későn – véleményemmel egyezően meghatározza az érzékenység fogalmának pontos tartalmát. S ahogyan én határozottan megkülönböztetem és megkülönböztetem az érzékenységet az érzelgősségtől, ugyanezt tette a dolgozat írója is. A sírás vagy inkább a könnyezés nem az érzelgősség, hanem az érzékenység jele.

A könyv utolsó nagyobb fejezetében a színpadi gesztikulációról, az arcminikáról, az egész test mozdulatáról, s ezek jelentésközvetítő hatásáról szól, s Kerényi Ferenc írása alapján tér ki a színesi beszéd „síró-énekítő” stílusára. Az iskolai színháznak nemcsak az a célja, hogy az ifjú a történelem, az egyháztörténet folyásába, a szentek, mártírok életébe bepillantson, hanem az is, hogy az iskolából kikerült fiatalember a polgári vagy egyházi életben tudja, hogyan kell megjelenni magasabb rangú személy előtt, hogyan kell arcminikájával, gesztusaival, testtartásával együttérzésének vagy tiltakozásának, köszönésének jelét adnia. Nagyon kevés információnk van a színházi hanghordozás stílusáról. Tudjuk, hogy a ma diákja a bemagolt szöveget szinte énekítő-síró stílusban adja elő, s költőink közül többen is saját verseiket ugyanígy mondják el, akkor csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 18. század diákja is a bemagolt szerepet ugyanebben a modorban adta elő. Az viszont teljesen bizonyos, hogy a többszereplős eklogákat, a szereplő diákok a szerzői feljegyzés szerint is mindig énekelték (‘canebant’), én valahogyan úgy képzelem el, hogy recitálták, mint a zsolozsmázó szerzetesek.

A recenzens János-Szatmári Szabolcs könyvét mindvégig élvezettel és örömmel olvasta végig, s míg ezt tette, természetesen, hogy egy-egy tételnél elsősorban saját kutatása jutott eszébe, s úgy érezte, kötelessége azt az ismeretanyagot átadni a könyv szerzőjének is, aki ugyan konferenciáinknak rendszeres látogatója, kutatási témája azonban csak a magyar színház következő korszakára esik. S ahogyan az előadók, a diákszínészek,

a színdarabot író tanárok és rendezők munkája, tevékenysége, szokásrendszere öröklődik, erre az örökségre kötelességemnek tartottam a dolgozat írójának figyelmét felhívni. Őszintén örülök, hogy János-Szatmári Szabolcs kiváló munkája megjelenhetett.

KILIÁN ISTVÁN

A jövő a múlt és a jelen egységére épül. Emlékkötet a száz esztendeje született Kovács Máté tiszteletére. Szerk. HANGODI Ágnes. Debrecen, 2007. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 274 l.

2006-ban ünnepeltük könyvtáros nemzedékek szeretve tisztelt professzorának, Kovács Máténak századik születésnapját. Rövidre szabott élet adatott neki, szellemi örökségét, mindazt, amit tőle kaptunk, csak ki-ki saját munkájában, a környezetében dolgozó kollégáknak átadva vihetjük, vihetjük tovább. A 2007-ben megjelent emlékkötet az utókor tisztelgése és hagyományozása a jelenbéli és jövőbeli könyvtárosainak.

A hét nagyobb fejezetből álló munka első része az ELTE BTK Könyvtártudományi Tanszékén 2006. március 22-én rendezett emlékülés előadásait tartalmazza. Egykori tanítványok és fiatal kutatók mutatják fel az életmű eddig kevésbé tárgyalt témáit. Külön érdemes kiemelni Patkósné Hanesz Andrea munkáját, aki Kovács Máté szerepét és jelentőségét tárja elénk az Országos Könyvtárügyi Tanács (OKT) és az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács (OKDT) tevékenységének tükrében. Egyszerre nyújt a szerző könyvtárpolitikai áttekintést a korszakról és mutatja fel Kovács Máté szellemiségét, szervező munkájának korszerűségét. Bényei Miklós az államtitkár, az oktatás- és művelődéspolitikus tevékenységét elemzi, tág körben mutatva fel a fiatal Kovács Máté elkötelezettségét az iskolarendszer modernizálása, a nyolc osztályos általános iskola megteremtése iránt. Poprády Géza, Sebestyén György az egykori professzorra emlékezik. Az előbbi emberi vonásait eleveníti fel, míg Sebestyén Kovács Máté bibliológiai munkásságát részletezi.

A második fejezet a Magyar Könyvtárosok Egyesülete XXXVIII. vándorgyűlésén 2006. július 28-án, Kecskeméten elhangzott emlékeztetéseket tartalmazza. Ekkor is többen foglalkoztak bibliológiai munkásságával az egykori és mai társadalmi környezetben (Gereben Ferenc, Nagy Attila). Sebestyén György a tanszékvezető tevékenységét mutatja be a kezdetektől haláláig.

A harmadik fejezet szülővárosában, Hajdúszoboszlón, a nevét viselő könyvtárban 2006. november 10–11-én elhangzott előadásokat foglalja magába Sokszinű életét és szerteágazó munkásságát talán ez a fejezet mutatja be a legplasztikusabban. Korompay Gáborné Kovács Máté „értékteremtő tevékenységéről” ír, melyet a Debreceni Egyetemi Könyvtár élén végzett. Nehéz idők kultúra-herdáló korszakában a pusztulásra ítélt gyűjtemények megmentőjeként tevékenykedett, hivatali és emberi kapcsolatait felhasználva igyekezett az Egyetemi Könyvtárba integrálni mindazt, ami valóban oda való volt, s továbbítani más közgyűjteményekbe a tartalom szerint profildíven műveket. Gorilovics Tivadar Kovács Máté és Hankiss János kettős portréját rajzolta meg, a mester és tanítvány, majd munkatárs, végül baráti kapcsolat fejlődéstörténetének tükrözteti az írás. Vida Lajos a szülőhelyért munkálkodó szakpolitikust mutatja be. Tóth Gyula *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* című kötetek keletkezéstörténetét írta meg, számos adalékot nyújtva Kovács Máté elméleti munkásságához. Egykori tanítványok visszaemlékezései mellett olvashatjuk a Kovács Máté Alapítvány

tevékenységéről szóló beszámolót Kovács Iлона tollából.

A negyedik fejezet Fehér Anita munkája, ő gyűjtötte össze Kovács Máté szakirodalmi munkásságát és a róla szóló irodalmat 1983-tól 2007-ig. A bibliográfia folytatása Nagyné Kiss Mária munkájának, amely a *Kovács Máté emlékkönyv*-ben jelent meg 1983-ban (Szerk. SZELLE Béla. Bp. 1983. Magyar Könyvtárosok Egyesülete.) Az ötödik fejezetben érdekes összeállítást közöl Haraszi Pálné: Kovács Máté parlamenti felszólalásainak pontos lelőhelyeit, a felszólalások témáit adja meg, fontos kiegészítésként szolgál az életpálya ismeretéhez.

A hatodik fejezet Kovács Máté főként fiatalkori írásaiból nyújt válogatást, jól szemléltetve a szemét a világra rányitó, gondolkodó, a kort megérteni akaró ifjú világát. A gyűjtést Patkósné Hanesz Andrea végezte az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található 210-es fondból.

Az utolsó fejezet fényképeket közöl a jubileumi rendezvényekről.

Az emlékkötet tanúságtétel, a múltat kapcsolja össze a jelennel és jövővel, könyvtártörténet és kortörténet is egyben, miközben egy korán lezárt életpálya eddig rejtett, kevésbé ismert tényeit is felmutatja. A kiadvány szerkezetében és külső megjelenésében egyaránt méltó a centenáriumi évfordulóhoz.

GYÓRI ERZSÉBET

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kéziratához kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége